



**O‘ZBEKISTON
RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“TILSHUNOSLIKNING
DOLZARB MASALALARI”
ILMIY-NAZARIY ANJUMANI
MATERIALLARI**

2022-YIL 16-MART



**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI

Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari

Toshkent – 2022

“Tilshunoslikning dolzarb masalalari” Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Mas’ul muharrir: Sh. Sirojiddinov. – Toshkent, 2022. – 412 b.

Mas’ul muharrir:

Sh. Sirojiddinov

filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

Z. Abdirashidov – ilmiy va innovatsiya ishlari bo’yicha prorektor

H.Dadaboyev – filologiya fanlari doktori, professor

B.Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor

Z.Xolmanova – filologiya fanlari doktori, professor

M.Qurbonova – filologiya fanlari doktori, dotsent

D.Jumashev – katta o’qituvchi

S.Bozorova – katta o’qituvchi

D.Muhammadiyeva – filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (v.b.)

G.Komilova – filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

K.Rixsiyeva – o’qituvchi

S.Abduraxmonova – o’qituvchi

Ushbu ilmiy maqolalar to’plam O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022- yil 7 -martdagi 101-F-son farmoyishi bilan tasdiqlangan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejasi asosida tashkil qilingan **“Tilshunoslikning dolzarb masalalari”** mavzusidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallarini o’z ichiga oladi.

Maqolalar o’zbek tilining tarixiy taraqqiyoti, turkologiya, shevashunoslik, lug’atshunoslik, o’zbek tilshunosligidagi zamonaviy yo’nalishlar masalalariga bag’ishlangan. Maqolalarda o’zbek tilining tarixiy ildizlarini yoritish, mumtoz manbalardagi tilshunoslikka doir qarashlarni o’rganish, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya, psixolingvistika, neyrolingvistika, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, lingvopoetika, lingvofolkloristika, lingvodidaktika, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi zamonaviy yo’nalishlarda integrativ yondashuv asosida tadqiqotlar olib borish, til nazariyasi va amaliy tilshunoslik, tarjimashunoslik muammolarini tahlil qilish o’zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirishda dolzarb ahamiyat kasb etishi ta’kidlangan. Mazkur to’plam tilshunoslikka doir masalalarni o’zbek tili tarixi va bugungi taraqqiyotini uyg’unlikda hamda integratsiya asosida tadqiq qilishga yo’naltiradi.

Mazkur to’plam professor-o’qituvchilar, doktorantlar, tadqiqotchilar, magistrantlar hamda barcha qiziquvchilarga mo’ljallangan.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2022-yil 31-martdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya qilingan (8-sonli bayonnoma).

“Views of uzbek thinkers on the theory of language”. Materials of international scientific-theoretical conference. Responsible editor: Sh. Sirojiddinov. – Tashkent, 2022. – 412 p.

Responsible editor:

Sh. Sirojiddinov

Doctor of philological sciences, professor

Editorial Board:

Z. Abdirashidov – Vice Rector for Research and Innovation

H.Dadaboyev – Doctor of philological sciences, professor

B.Abdushukurov – Doctor of philological sciences, professor

Z.Xolmanova – Doctor of philological sciences, professor

M.Qurbonova – Doctor of philological sciences

D.Jumashev – head teacher

D.Baxranova – PhD philological sciences

S.Bozorova – head teacher

D.Muhammadiyeva – PhD philological sciences

G.Komilova – PhD philological sciences

K.Rixsiyeva – teacher

S.Abduraxmonova – teacher

*This collection of scientific articles includes materials of the scientific-theoretical conference "**Current issues of linguistics**", organized on the basis of the plan of scientific and scientific-technical activities approved by the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated March 7, 2022 No 101-F.*

The articles are devoted to the historical development of the Uzbek language, Turkology, dialectology, lexicography, modern trends in Uzbek linguistics. The articles cover the historical roots of the Uzbek language, study the views of linguistics in classical sources, conducting research based on an integrated approach in modern areas such as sociolinguistics, linguoculturology, psycholinguistics, neurolinguistics, cognitive linguistics, pragmalinguistics, linguopoetics, linguofolkloristics, linguodidactics, computer linguistics, corpus-based linguistics. In addition, it was noted that research, analysis of language theory and applied linguistics, translation studies play an important role in enhancing the prestige and status of the Uzbek language as the state language. This collection focuses on linguistic issues, the history of the Uzbek language and its current development in a harmonious and integrated way.

This collection is intended for professors, doctoral students, researchers, graduate students and anyone interested.

Discussed at the meeting of the Council of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi on march 31, 2022 and recommended for publication (Protocol №. 8).

**Vujudimizda, qonimizda ajdodlarimizdan
meros buyuk qudrat jo'sh urayotgan ekan, biz ezgu orzu va maqsadimiz
bo'lmish Yangi O'zbekistonni, albatta, bunyod etamiz!**

**“...tomirlarida buyuk bobolarimizning g'ayrat-shijoati jo'sh urib turgan
aziz farzandlarim, sizlar Yangi O'zbekistonni barpo etishda doimo oldingi safda
bo'lasizlar, deb ishonaman!**

**Eng katta boylik bu – aql-zakovat va ilm, eng katta meros bu – yaxshi
tarbiya, eng katta qashshoqlik bu – bilimsizlikdir!**

Suvda cho'kmaydi, o'tda yonmaydi. Biling: bu – bilim.

**Davlat tilining axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, xususan,
Internet jahon axborot tarmog'ida munosib o'rin egallashini ta'minlash, o'zbek
tilining kompyuter dasturlarini yaratish muhimdir.**

Shavkat Mirziyoyev

MILLIY TIL – MUVAFFAQIYATLARIMIZ ASOSI

O‘zbekiston dadil qadamlar bilan yuksaklikka intilib bormoqda. O‘zbek millati bir tan va bir jon bo‘lib, dunyo sari yuz tutmoqda. Bunday zafarli onlarda, uchichi renessans ostonasida, Yangi O‘zbekiston asoslarini bunyod etish negizida millatning mavjudlik sharti bo‘lgan ona tili mavqeyini yuksaltirish, nufuzini oshirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi vaqtda dunyo miqyosida ayrim tillar iste’moldan chiqib bormoqda, ona tilini asrashdek global muammo yuzaga keldi. Shuning uchun ham YUNESKO tomonidan “21-fevral – xalqaro ona tili kuni” deb belgilandi. Ana shunday tahlikali vaziyatda asrlar bo‘yi sayqallangan milliy-madaniy qadriyatlarimiz, an‘analarimiz qatorida ona tilimizni ham bor ko‘rku tarovati bilan avlodlarga yetkazishga mas’ulmiz. Bu borada ajdodlardan ibrat olishimiz, dunyoning rivojlangan mamlakatlari yutuqlaridan unumli foydalanishimiz kerak. O‘zbek tili dunyo miqyosida 50 mlnga yaqin aholi so‘zlashayotgan til bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasining davlat tili hisoblanadi.

2016-yil 13-mayda e‘lon qilingan “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi farmonda “Biz ajdodlardan avlodlarga o‘tib kelayotgan bebaho boylikning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylash, uni boyitish, nufuzini oshirishni o‘zimiz uchun eng ustuvor, uzviy davom etadigan yuksak maqsad deb bilishimiz va bu masalaning ahamiyati hech qachon e‘tiborimizdan chetda qolmasligi zarur” deb ta’kidlangan edi. Darhaqiqat, ona tilimizga e‘tibor masalasi Alisher Navoiy ta’kidlagan davrlardan tortib hozirgi kungacha dolzarbligini saqlab kelmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan e‘lon qilingan keyingi asosiy farmonlarda ona tili, davlat tili, uni e‘zozlash, zamon talablari asosida takomillashtirish masalasi kun tartibiga qo‘yildi. Xususan, 2019- yil 20- oktabrda e‘lon qilingan “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonda “Davlat tilining axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, Internet jahon axborot tarmog‘ida munosib o‘rin egallashini ta’minlash, o‘zbek tilining kompyuter dasturlarini yaratish” muhimligi ta’kidlandi.

2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda davlat tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonda milliy til asoslarini tarmoqlar kesimida rivojlantirish, o‘zbekcha terminlarni tiklash, yangilarini shakllantirish, keng doirada qo‘llash, ommalashtirish masalasiga e‘tibor qaratildi.

Axborot asri, kun-sayin o‘zgarishlar yuz berayotgan, dunyoning turli chekkalarida har xil vaziyatlar hukm surayotgan bir paytda milliy qadriyatlarga, tarixiy an‘analarga, madaniy merosga e‘tibor masalasi o‘zgacha dolzarblik kasb etmoqda. Biz tarixiy davrni boshdan kechirmoqdamiz. Uchinchi renessans asoslarini yaratish va ajdodlarimizning azaliy orzusi bo‘lgan Yangi O‘zbekistonni barpo etish vazifasi hozirgi davr kun tartibining markazida turibdi.

Hurmatli Prezidentimiz Shavkat Miromonovichning “vujudimizda, qonimizda ajdodlarimizdan meros buyuk qudrat jo‘sh urayotgan ekan, biz ezgu orzu va maqsadimiz bo‘lmish Yangi O‘zbekistonni, albatta, bunyod etamiz!” degan

chaqiriqlari bugungi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy hayotning asosiy shioriga aylandi. Bu jarayon oson kechmasligini hurmatli Prezidentimiz Alisher Navoiyning "Emas oson bu maydon ichra turmoq..." degan mashhur misralari bilan izohlaydilar.

Davlat tiliga munosabat, unga amal qilish ijtimoiy-siyosiy ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek tilining ijtimoiy funksiyasini kengaytirish, bu tilning aloqa-munosabat, hissiy ta'sir, to'plash vazifalari bilan bir qatorda tafakkurni rivojlantiruvchi, aniq fan doirasidagi, ishlab chiqarish tarmoqlaridagi yangiliklarni ifoda etish xususiyatini anglash va takomillashtirish zarur vazifalar qatoriga kiradi.

Umumta'lim jarayonida savodxonlikka, ona tili va adabiyot ta'limiga, tildan foydalanish ko'nikma, malakalarini hosil qilishga alohida e'tibor qaratish lozim. O'zbek tilini o'qitish tizimini milliy pedagogika negizida, xorij tajribasi asosida yangilash, zamon talablariga mos adabiyotlar sinfini yaratish, innovatsion texnologiyalarni qo'llash dolzarb masalalar sirasiga kiradi. O'quvchilarda lingvistik, nutqiy, kasbiy, kommunikativ, axborotni qabul qilish, o'z-o'zini rivojlantirish uquvini shakllantirish juda muhim. O'zbek tilida bilimlarni baholash, avtomatik tahrir, tarjima, til o'rgatish dasturlarini yaratish, "O'zbek tilining Milliy korpusi", ko'p jildli "O'zbek shevalari lug'ati", "Turkiy arxaik so'zlar lug'ati", "Turkiy nomlar lug'ati"ni tuzish ustuvor vazifalardan biridir. Davlat tilida turli bosqichlar va darajalardagi sinovlarni joriy etish, ishga qabul qilishda davlat tilini bilish, savodxonlik darajasini tekshiruvchi tizimni ishlab chiqish ehtiyojga aylandi.

Albatta, til o'rganish madaniyatlar bilan tanishish imkoniyatini beradi, dunyoqarashni boyitadi. Hozirda yoshlarimiz nafaqat o'z ona tillarini, balki ingliz tili, rus tili, turk tili, koreys tili, xitoy tili misolidagi xorijiy tillarni ham puxta egallamoqdalar. Bu esa madaniyatlaro muloqotni yo'lga qo'yish, o'zbek mumtoz madaniyatining sara namunalarini dunyo tillariga imkon qadar xatosiz tarjima qilishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Qayd etilgan vazifalarni amalga oshirishda bugun o'z ishini boshlaydigan ilmiy-nazariy anjumanlar kabi ilmiy yig'inlar, ularda qabul qilingan qarorlar, ishlab chiqilgan taklif va tavsiyalar muhim qiymatga ega.

Shuhrat Sirojiddinov
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti rektori, filologiya fanlari doktori, professor

TIL NAZARIYASI VA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK MASALALARI

JANOS EKMANN – ESKI O‘ZBEK (CHIG‘ATOY) ADABIY TILINING ATOQLI TADQIQOTCHISI

**Dadaboyev H.,
ToshDO‘TAU professori, f.f.d.**

G‘arbda eski o‘zbek, ya’ni chig‘atoy adabiy tilida bitilgan adabiy-badiiy manbalarni keng ko‘lamda tadqiq qilish bilan shug‘ullangan turkiyshunoslar qatorida majar (venger) turkologiya maktabining yirik namoyandasi Janos Ekmanning nomi alohida o‘rin tutadi.

Janos Ekmann (21.08.1905-22.11.1971) ilk, o‘rta maktab va litseyni tamomlagandan so‘ng 1925-yilda Budapesht universiteti Adabiyot fakultetida prof. G.Nemet, prof. Z. Go‘pbo‘jz va prof. M. Kmo‘zko‘lardan majar, turk, olmon, va arab tili va adabiyoti bo‘yicha saboq olgan. 1927-1928-yillarda Majar (Vengriya) Milliy Ta’lim vazirligi ko‘magida Avstriya poytaxtidagi Vena universitetida tahsil olgan. Janos Ekmann chig‘atoy adabiy tiliga doir tadqiqotlarini Majaristonda boshlagan va 1947- yilda chop etgan “Mirza Mehdis Darstelleing der tschagataischen Sprache” (Chig‘atoy adabiy tilining Mirza Mahdiyxon tomonidan tadqiqi) mavzusidagi yirik ishida Mahdiyxonning “Sanglox” asarida chig‘atoy tili grammatikasi xususidagi qarashlarini tahlilga tortgan.

1956-yilda Ekmann Turkiyadagi Sulaymoniya kutubxonasi qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan Mahmud ibn as-Saroyining “Nahj ul-farodis” asari nashrini amalga oshirgan. “Nahj ul-farodis”ni e’lon qilish ishlari jarayonida olim uning ilgari ilm ahliga ma’lum bo‘lmagan yangi nusxasini kashf etgan. Bu topilma haqidagi ma’lumotni 1963-yilda Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (157-159)ida e’lon qilgan. Ayni chog‘da olim “Nahj ul-farodis” matnini transkripsiya qilish bilan ham mashg‘ul bo‘lgan. J.Ekmanning ushbu manbaa bo‘yicha bajargan transkripsiyasi uning vafotidan keyin – 1984-yilda nashrdan chiqqan (Nehcül - ferades, Uştmahlarning Açıq Yolu,II Cennetleri Açık Yolu. II. Metin.Çeviri yuzı: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan - Hamza Zülfikar, Türk Dıl Kurumu Yayınları : 518, Ankara - 1984 XI – 313s.).

J.Ekmanning Muhammad alayhis-salom hayoti va faoliyati aks etgan “Nahj ul-farodis” asarining mukammal tadqiqini amalga oshirish, obida matnida qo‘llangan so‘zlar lug‘atini tuzishni rejalashtirgani ma’lum.

Ta’kidlash joizki, J. Ekmann izlanishlarida XI-XV asrlarda Qoraxoniylar, Xorazmshohlar va Temuriylar hukmronlik qilgan saltanatlar hududida yaratilgan manbalar til xususiyatlarini tadqiq qilish muhim o‘rin egallagan. Ushbu mulohazaning tasdig‘i u kishi tomonidan nashr qilingan quyidagi ishlarda yaqqol namoyon bo‘ladi:

Zur charakteristik der islamischen mittelasiatischen Literatursprache (Stadia Altaica. Festschrift für Nicolaus Poppe zum 60. Geburtstag am 8. August, 1957. Wiesbaden. 1957. S. 51-59);

Çağatay dili hakkında notlar (TDAY, 1958.- S. 115-126);

Çağataycada yardımcı cümleler (ergash gaplar) (TDAY, 1959. -S. 27-58);

Çağataycada ism-filler (TDAU, 1962. -S. 51-60);

1960-yilda Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi'ning 10-sonida e'lon qilingan "Küçük Çağatay Grameri" (Chig'atoy tilining mo'jaz grammatikasi) eski o'zbek adabiy tilining grammatik qurilishini bayon etishga yo'naltirilgani bilan qimmatlidir.

1959-1963-yillar davomida Janos Ekmanning "Das Chwarezmtürkische", "Das Tschagataitürkische" (1959, Wiesbden), "Die Kiptschakische Literatur" (1964, Wiesbden), "Die tschagataische Literatur", "The Mamluk-Kipchak Literature" (1963) singari tadqiqotlari dunyo yuzini ko'rdi.

Olimning "Chagatay Manual" nomli 340 sahifadan iborat fundamental izlanishi 1966 yili Blumingtonda chop etildi. Ushbu tadqiqot 1988-yilda Istambulda turk tiliga tarjima qilindi.

1971-yilda J.Ekmanning sa'y-harakati bilan yuzaga kelgan "The Divan of Gada'i" (Gadoiy devoni) Uralic and Altaic jurnalining 113-sonida bosilib chiqqan.

J.Ekmann yirik turkolog sifatida mumtoz o'zbek adabiyotining atoqli vakillari asarlari to'g'risida ham qator tadqiqotlar olib borgan. Chunonchi, "Nevai'nin ilk divanlari üzerine" (TDAY, 1970-1971. -S. 253-269); Çağatay edebiyatının son devri (1800-1920) (TDAY, 1964, -S. 121-156); "Sadi Gülistaninin bilinmeyen Çağatayca bir çevirisi" (TDAY, 1968,- S. 17-29); "Bilinmeyen bir Çağatay şairi Şahî ve divanı" (TDAY, 1970,- S. 13-36) singari izlanishlar shular jumlasidandir.

1996-yili Türk Dili Kurumu tomonidan "Janos Echman. Harezmi, Kıpçak va Çağatay türkçesi üzerine araştırmalar" (nashrga tayyorlovchi O'sman Fikri Sertkaya) nomi bilan bosilgan kitobda Ekmanning 102 ta ilmiy asar bitgani ta'kidlangan. Yuqorida ko'rib o'tilganidek, olim ijodining salmoqli ulushini chig'atoy tili va unda yaratilgan obidalarga bag'ishlangan izlanishlar tashkil qiladi.

Ma'ruza uchun ajratilgan vaqtning cheklanganini hisobga olib, J.Ekmanning "Çağatay Dili hakkında notlar (Chig'atoy tili haqida qaydlar)" maqolasi xususida qisqacha ma'lumot keltirishni joiz topdik.

Maqolada *chig'atoy tili* istilohi ostida XI-XIX yuzyilliklarda O'rta Osiyo islom-turk adabiy tilida bitilgan yodgorliklar nazarda tutilishi, *Chig'atoy (çağatay)*, *chig'atoy tili (chig'atoy lafzi)*, *chig'atoy xalqi*, *chig'atoy eli* kalimalarining vujudga kelishi, ma'no-mazmuni, qo'llanilishi E. Berezin, A. Vamberi, A. Hartmann, Shayx Sulaymon Buxoriy (*Lug'ati chag'atay va turki-yi usmoniy*), A. Pavet de Courteille, J. Theodor Zenke, V. Radlov, F. Korsh, A. Krimskiy, A. Samoylovich, Fuat Ko'prulu, A.Shcherbak singari turkiyshunoslarning chig'atoy tiliga doir tadqiqotlari, ushbu tilni davrlashtirish masalasiga oid qarashlari borasida asosli ma'lumotlar keltirilgan.

Chig'atoy tiliga xos ilgari surilgan fikrlarning ichida, til tarixi nuqtai nazaridan, A. Samoylovich mulohazalarini eng ma'qul, deb bilgan J. Ekmann chig'atoy tilini quyidagicha davrlashtirgan:

1. Ilk chig'atoy tili yoki Navoiydan oldingi chig'atoy tili davri (XV asr boshlaridan taxminan Navoiyning ilk asari bitilgan 1465 yilga qadar). Bu davr

Xorazm-Oltin O'rdagi turk tili va Alisher Navoiy asarlari tili orasidagi o'tish davridir. Dastlabki namoyondalari: Sakkokiy, Lutfiy, Yusuf Amiriy, Atoiy, Haydar Xorazmiy, Sayid Ahmad Mirzo, Gadoiy, Yaqiniy, Ahmadiy.

2. Klassik (mumtoz) chig'atoy tili davri (1465-XV asr o'rtalari). Navoiy, Husayn Boyqaro, Hamidiy, Muhammad Solih, Shayboniy, Ubaydiy, Bobur va h.k. ijodkorlar davri.

3. Klassik (mumtoz) davrdan keyingi chig'atoy tili davri (XVII asr oxirlariga qadar davom etgan). Yetakchi namoyondalari: Abulg'azi Bahodirxon.

4. Chig'atoy tilining so'nggi davri (XVIII-XIX asrlar). Mahalliy sheva elementlarning adabiy tiliga asta-sekin kirishi.

Ushbu maqolaning e'tiborga molik yana bir jihati yuqorida qayd etilgan davrlarda chig'atoy adabiy tili tovush tizimi hamda morfologiyasida sodir bo'lgan hodisalar xususidagi 27 banddan iborat xulosalarning undan joy olishidir.

Ma'ruzani J.Ekmanning "Çağatay dili örnekleri" (Chig'atoy tili namunalari) mavzusi (sickl) ostida Alisher Navoiy (Nevai Divanlarından parçalar, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IX, İstanbul, 1960.- S. 33-64), Sakkokiy (Sekkâkî divanından parçalar. TDED, X, İstanbul, X, -S.65-100), Ubaydiy (Ubeydullah Han'ın eserlerinden parçalar, TDED, XIII, İstanbul, 1965, -S. 43-74) she'riyatidan namunalar chop etgani, 1971 yili TDAY – Belleten'da bosilgan (13-36) "Bilinmeyen bir Çağatay şairi Şahi ve divanı" maqolasida eski o'zbekcha devonlarida Shohiy, forsha devonlarida Orifiy taxallusi bilan ijod qilgan Temuriy Sulton Mas'ud Mirzo (1475-1507) hayot yo'li xususida ma'lumot bergan, shoir devonidan o'rin olgan 35 ta g'azal va 11 ruboiyni namuna sifatida keltirgan.

Xullas, majar turkologi J.Ekmanning chig'atoy (eski o'zbek) adabiy tiliga bag'ishlangan tadqiqotlari fundamental xarakterda bo'lib, hozirgi o'zbek tilining tarixiga ob'ektiv baho berishda ulkan ahamiyat kasb etadi.

KÖKTÜRKLER'İN BÜYÜK VEZİRİ

"TONYUKUK BOYLA BAGA TARKAN"IN

ADI ÜZERİNE YAZILANLAR VE YENİ BİR GÖRÜŞ

Prof. Dr. Gülensoy T.

Köktürklerin büyük veziri **TONYUKUK**, eski Türk tarihinde adının önünde "**bilge**"(=*hakîm, akıllı, bilgin, âlim*)sıfatı ile anılan; daha sonra "**BOYLA**"(<*boy 'boy, ulus, kavim, kabile, aşiret, hısım'+la*) (/Buyla=rütbe, yüksek bir unvan; devlet kurulu üyesi, şeref unvanı), "**BAGA**" (<*bag 'kabile, boy, halk'+ a*) (=bir rütbe; vezir) ve "**TARKAN**" (*Moğolcada bir unvan olup 'demirci' anlamındadır*" bk. Gülensoy-Küçük, 2014, s. 386) unvanlarının hepsiyle birlikte "**BİLGE TONYUKUK BOYLA BAGA TARKAN**" olarak da bilinen bir Türk devlet adamıdır.

TONYUKUK üzerine pek çok eser ve makale yayınlanmış, bu adın yazılışı (imlâsı) ve anlamı üzerine de pek çok görüş ileri sürülmüştür. **Tonyukuk**'un "Çin'in kuzeyinde bulunan Sarı Irmak'ın büyük dirseği civarında, bugünkü Ordos, Yulin ve Datong civarında doğmuş olması, Köktürklerin eski vatanlarından birisinin bu bölge

olduğunu gösterir.” (bk. Erhan Aydın, *Taşa Kazınan Tarih*, İstanbul 2018, s.125) diye yazan Aydın, “Tonyukuk’un doğum tarihi kesin olarak bilinmese de 640 yıllarda doğmuş olabileceğini söyleyebiliriz.” (E. Aydın, a.g.e, s. 124) kaydını düşmektedir.

“*Türk Kültürüne Giriş; Türk Tarihi’nin Öncüleri; İskitler; Sarmatlar*” adlı eserlerin yazarı Prof. Dr. İlhami Durmuş, “*Bilge Kağan.”Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*” (Ankara, 2018, 3. Basılış) adlı eserinde “*Bilge Tonyukuk Çin’de dünyaya gelmiştir (Bilge Tonyukuk Yazıtı I, Batı, 1-2) Yazıtında ne zaman doğduğu belirtilmemiştir. Çin kaynaklarında 716 yılı olayları anlatılırken, Bilge Tonyukuk’un 716 yılında 70 yaşının üzerinde olduğu belirtilir.* (bk. Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-Küe)*, I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1958, s.13) *716 yılından 70 yıl eskiye gidildiğinde Bilge Tonyukuk’un 646 yılında doğmuş olabileceği ortaya çıkar.*” (İ. Durmuş, a.g.e., s. 59) diye yazarak doğum tarihini bilimsel bir hesaplama ile ortaya koyar.

Yukarıdaki ifadelerden birisi Erhan Aydın adlı “Türkolog-Dilci”, diğeri İlhami Durmuş adlı “Türkolog-Tarihçi”nindir. Aydın’ın ve Durmuş’un kitaplarının kaynakçalarında her ikisinin de eserleri hakkında kayıt yoktur; yani iki bilim adamı da birbirlerinin eserlerini görmemişlerdir.

TONYUKUK adının imlâsı ve anlamları üzerinde:

TONYUKUK adı bazı Türkolog dilci ve tarihçiler tarafından farklı okunmuş, üzerinde farklı etimoloji denemeleri yapılmış ve kelimeye farklı anlamlar verilmiştir. Bunun sebebi de şöyle anlatılabilir:

- 1) T’den sonraki sesli harfin (O) ya da (U) okunması,
 - 2) Bundan sonraki çift ünsüzün NY / YN okunması,
 - 3) Bundan sonraki işaretin (OK), (UK), (KO), (KU) ve (K) olarak okunması,
- FARKLI OKUYUŞ BİÇİMLERİNİN ORTAYA ÇIKMASINA SEBEP**

OLMAKTADIR. Bu durumda **TONYUKUK** adı:

TUNYUKUK,

TONYOKUK,

TONYUKOK,

TOYNOKOK,

TOYNUKUK,

-Ñ- ile:

TUÑUKUK,

TUÑUKOK,

TUÑOKUK,

TUÑOKOK.

TOÑOKOK,

TOÑUKOK

-N- düşmesi ile:

TUYUKUK,

TUYUKOK,

TUYOKUK,

TUYOKOK,
TOYOKOK.
TOYUKOK

biçimlerinde de okunabilir.

TONYUKUK adının 1. ve 2. kısımlarının bölünüşü ve anlamları şöyledir:

TON “giyecek, elbise, don; ET’de: kaftan”

TUN “1. kadının ilk çocuğu (ilk çocuk anlamında: **tun pala**. DLT; Günümüzde: “saygı gösterilen; saygı, saygın” (Derleme Sözlüğü, TDK yay.) 2. kadının ilk kocası”

TOY “bayram”

TUY “halk”

+ **UK**-mak “anlamak”; **UKUŞ** “anlayış”; **OKI**-mak “okumak; davet etmek”
(İ.Durmuş, a.g.e., s. 44-45)

TONYUKUK adının türlü okunuş ve anlamlandırılmaları:

- 1) W. Radloff: **ton'ukuk** (1899:3),
- 2) W. Thomsen: **tonyukuk** (2019: 322),
- 3) H.N. Orkun: **tonyukuk** (1936: 99),
- 4) Malov: **toñuquq** (1951: 51),
- 5) P. Aalto: **toñuquq** (1958: 31),
- 6) Ali Ulvi Elöve: **tun yok-uk** (<**tun** (DLT) “ilk, birinci” + **yok-uk** “yücelmiş” (“Bir Yazı Meselesi üzerine”, *TDAY-Belleten* 1958, s. 70),
- 7) R. Giraud: **tony ukuk** (Bilge Kağan G 14’te geçen **ñ** ünsüzü ile değil de **n** ve **y** sesleri ile yazılan biçime dikkati çeker ve **tonyukuk** olarak okur: **ton** ‘don, elbise giysi’, +ı iyelik eki ve **yukuk** adını da Kırgız Türkçesinde bulunan **yuk-** ‘nikâhsız yaşamak; yapışkan olmak’ fiili ile birleştirip, ‘**elbisesi yağla kutsanmış**’ biçiminde açıklar. (bk E. Aydın, a.g.e., s. 124); <**ton** “giysi” + **yuq-uq** “yağlı” = **elbisesi yağlı**.
- 8) G. Clauson: **tun'okuk** (1976: 142),
- 9) T. Tekin: **tunyukuk** (1994:2). (<**tun** “ilk” + **yukuk** “vezir”= **ilk vezir, baş vezir.**),
- 10) Rybatski: **toñuquq** (1997: 43),
- 11) Berta: **tonyukuk** (2010: 52),
- 12) Ş. G. Klyaştorıy: **ton+yuk-uk** < **yok-/yuk** ‘saklamak, korumak’ fiilinden yapılmış olup Uygur hukuk belgelerinde geçer. Bu ad ‘saklanan, korunan şey, kıymet, hazine, ziynet’ anlamınadır.” diye belirtir. (Ş.G.Klyaştorıy, Ton’yukuk Aşide Yuan’çjén, *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1966, s. 202-205),
- 13) Osman F. Sertkaya: **tony** / **tuny ukuk** biçiminde okuyarak, **toñ** veya **tuñ** sözcüğündeki **ñ** ünsüzünün parçalanıp **n** ve **y** diye ayrılmasından hareket ederek, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* ile Özbek, Altay, Teleüt, Hakas Türkçelerindeki **TUN**, Tuva Türkçesindeki **DUN** biçimlerini örnek verir. **UKUK** bölümünü ise < **U-K-UK** ‘anlayan, anlamış’ olarak düşünür. (bk. O.F. Sertkaya, “Kâzım Mirşan’a Cevap: *Bilgi (Bilge) Atuñ Ukuk* Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?”, *ORKUN*, Sayı: 65 (2003), s. 31-33),

14) J. P. Roux: Türklerin ve Moğolların yemek kültüründen söz edip kirli ve lekeli elbiselerini öne sürerek neredeyse bütün Fransız Türkologlarının hemfikir olduğu ‘*giysisi yağlı*’ görüşünü benimsemektedir.

(NOT: Türk yemek kültüründe, yemek yenmeden önce eller mutlaka yıkanır ve havlu ile kurulanırdı. Sofrada ‘*bağdaş kurularak*’ oturulur ve sulu (çorba) ya da pilav gibi yiyecekler mutlaka *tahta kaşık* ile yenirdi. Günümüzde Uygur Türkleri “*lâğmen*” adlı sicim gibi ince hamur haşlamasının üzerine dökülen çeşitli otlardan yapılmış sebze kavurmasının ve “*lâğza*” adı verilen acılı sosun üzerlerine damlamaması için “*yağlık*” adı verilen geniş bezi boyunlarına bağlamaktadırlar. J. P. Roux’nun Türklerin hamam ve temizlik kültürlerini yakından tanımadığı, bütün Türk boylarının temizliğe son derece dikkat ettikleri hakkında bilgisi olmadığı açıkça görülmektedir. TG)

15) Erhan Aydın: “*Taşa Kazınan Tarih. Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*” (İstanbul, 2018, Kronik yay.) adlı eserinin 124-130. sayfalarında **Tonyukuk** ve adı hakkında yazılanlar üzerine geniş bilgi verir. Ona göre: **tonyukuk** (2018: 175),

16) İlhami Durmuş: “*BİLGE KAĞAN. Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*” (Ankara, 2017, (3. Bas.), Akçağ yay.) adlı eserinin 43-53. sayfalarında **TONYUKUK** adının (yukarıda sıraladığımız okuyuşları) üzerinde durarak, **TON/TUN/TOY/TUY** ve **UK** ‘anlamak’/okuyuş ‘anlayış’ sözcükleri hakkında şöyle der: “Bu tanımlamalardan tam bir adlandırma çıkarmak mümkün görülmemektedir. Örneğin **TUN** ‘ilk’, **OKI** ise ‘okumak’ olduğuna göre ‘ilk okuyan’, “ilk yetişmiş” anlamları **DÜŞÜNÜLEBİLİR.**” (s. 44-45) diye görüş belirtir.

17) Ali Akar: “Esasen **TONYUKUK**, bir isim değil bir unvandır. Çünkü o dönemde yaşamış **Tonyukuk** isimli başka şahıslar vardır. *Küli Çor Yazıtı*’nın ilk satırında çıkan **Tonyukuk** (Orkun 1936: 136) ile Uygur döneminden kalan metinlerde de **Bilge Tonyukuk** ismine rastlanmaktadır (Sertkaya 2012: 6). Bunlar, söz konusu ismin bir unvan olduğu fikrini güçlendirmektedir. Eski Türk devletlerinde üst düzey yetkililerin aldıkları unvanlar genellikle onların bilgisini, fizikî gücünü, toplumdaki rolünü ön plana çıkaran söz ya da söz grupları olmaktadır. Bu sebeple **TONYUKUK** adının doğrusu Klyastornıy’ın **Aşide Yüan-Chen** ile karşılaştırarak tespit ettiği **tun+yukuk** ve anlamı da “*ilk hazine*” olmalıdır. / Türkoloji literatüründe iki şekilde okunan bu ismi, yaygın olan “**TONYUKUK**” biçiminde okumayı uygun bulduk.” (bk. A. Akar, *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, İstanbul 2020, Dergâh yayını, s. 34),

18) Ahmet Bican Ercilasun: “**Tonyukuk / Ton'ukuk** okunuşu hâlâ yaygın olarak tercih edilmektedir. Ancak **Tunyukuk**’un Çince kaynaklarda geçen ismi **yüen-cen** ile **tun yukuk** kelimelerinin anlamca paralel olduğunu Klyastornıy [1966’lardaki bir makalesinde (“Ton'yukuk-Aşide yuanchen”. *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1966) ortaya koymuştur.] Buna göre Çince **yüan** “*ilk, baş*”, **chen** ise “*değerli, hazine*” demektir. Türkçe **tun** da “*ilk*” anlamına gelmektedir. **Yuk-uk** ise eski Uygur hukuk belgelerinden bilinen **yok-** / **yuk-** ‘saklamak, korumak’ fiilinden yapılmış bir isim olup, !saklanan, korunan şey, kıymet, hazine, ziynet’tir. (Sertkaya, 2012: 8-9). **Tun** sözü bugün Altay, Tuva, Hakas gibi kuzeydoğu Türk lehçelerinde ‘*ilk çocuk*’ anlamında yaşamaktadır ve (**u**) iledir (Clauson 1972:513). *DLT*’deki **tun beg** kelimelerine verilen ‘*kadının ilk eşi*’ karşılığı, tun kelimesinin anlamının ‘çocuk’ ile sınırlı olmadığını da göstermektedir. Şu hâlde Klyastornıy’ın Çince **yüan** kelimesiyle

yaptığı eşleştirmeye göre Türkçe **tun** ‘ilk’ demektir ve bu kelime bugünkü bazı lehçelerde (**u**) ile yazılmaktadır. Bu sebeple kelimenin (**u**) ile okunması gerekir. Ayrıca İsenbike Togan “ünvanın Çince imlerle verilmesinde” -o- değil -u- gördüğünü ifade etmektedir (2013: 566). Kelime Tunyukuk bengu taşında daima (n') harfiyle yazıldığı için biz de metni okurken **Tun'ukuk** biçiminde okuduk. Ancak kelime Bilge Kağan anıtının güney yüzünün 14. satırında (**u**) ve (**y**) ayrı yazılmak suretiyle **TUNYUKUK** şeklinde gösterilmiştir. Ben de bu yazılışa dayanarak ve (n') sesinin bugünkü Türkçede bulunmayışını dikkate alarak metnin aktarmasında ve eserin inceleme kısımlarında kelimeyi daima **TUNYUKUK** olarak yazdım.” (bk. A.B. Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul 2016, Dergâh yayını, s. 15).

Yukarıda 18 Türk ve yabancı Türkologun “TONYUKUK” adının okunuşu ve anlamları hakkındaki görüşlerini belirttik.

“Eski Türklerde kadın ve erkek adları” ile “adların verilmesinin sebepleri” üzerine çok sayıda eser ve makale yazan Macar Türkologu **Lázslo Rasónyi**’nin tespit ve görüşleri, E. Aydın ve İ. Durmuş da dâhil, pek çok Türkolog tarafından görülmediği ve paylaşılmadığı için bazı değerlendirmeleri yetersiz kalmıştır.

Eski Türk ve Moğollarda yeni doğan çocuğa ad verilirken şu hususlar dikkate alınır:

1) Çocuğun doğduğu yerin durumuna göre verilen adlar:

- a) **ATTİLA**: Hun Türklerinde de bu gelenek görülür. Çocuk “**ATTİL**” (=nehir kenarı) de doğduğu için **ATTİLA** (**Atilla** ve **Atila** değil) adı verilmiştir.
- b) **ARAL**: Taygutların reisi **Yabgutay**’ın atasının adı. < Moğolca: **aral** ‘ada; yarımada; vaha, çöl’ (Gülensoy-Küçüker, s. 28)
- c) **BAYİRA**: Erkek adı. < Türkçe: **bayır** ‘küçük yokuş, dik yamaç, geçit’ (Gülensoy-Küçüker, s. 55)
- d) **DALAY**: Eski Türk ve Moğollarda erkek adı. “*Okyanus, deniz, büyük göl, büyük*” (Lessing, I, s. 356)
- e) **ERGENE**: Çağatay ulusunun 4. Hükümdarı **Kara Hülegü Han**’ın karısını adı. < Türkçe: **ergene** ‘maden yeri, meyilli yer, tepe, dağ beli, dağlar arasında geçit.’ (Gülensoy-Küçüker, s. 149)
- f) **AB-TOGAY**: Mısır Memluk Sultanı Baybars’ın komutanı. **AB** < Moğolca: ‘büyü, sihir’ (Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, I, 1), **TOGAY** ‘Altın Ordu Hanı’ ‘fundalık, çalılık’
- g) **BÜK BUKA**: Çurmagun Noyan’ın 5. Oğlu. **BÜK** < Türkçe: ‘sık çalılık, fundalık, ormanlık’ (Aytil Erol, s. 149)
- h) **KABAN**: ‘1. Dik yokuş; uçurum; 2. Mısır koçanı; 3) Domuz. =Moğolca: **òabang** ‘vahşi erkek domuz’ (Lessing, 2. 1379)

2) Çocuk doğduğu zaman çadır içinde ilk göze çarpan eşya:

- a) **EDER**: (XIII. Yüzyıl. *Cacaoğlu Vakfiyesi*, s. 66; *Moğolları Gizli Tarihi*, 161, 77)

DLT. **eder** > TT. **eyer**

- b) **EDİK** ‘Yarım konçlu çizme’ (**EDİK SULTAN** ‘Çinggis Kağan’ın büyük oğlu CUCİ’nin neslinden. XVI. Yüzyıl /*Vekayi, Babür’ün Hâtıratı*, 11)

c) **BURUNDUK** ‘Deveyi zapt etmek için burnuna takılan ağaç, halka; yular, burun kısıkaçı’ < Türkçe: **burun** + **duk** (Gülensoy-Küçüker, s. 144)

d) **TULUI**: Çinggis Kağan’ın oğlu. < Moğolca: ‘ayna’

3) **Çocuk doğduğu zaman obada bulunan kişi:**

a) **TEMÜÇİN**: ‘Yesügey Bahadır’ın esir olarak obaya getirdiği bir Moğol beyi.” (Temüçin, büyüüp **ER ADI** olarak **ÇİNGİS**’i almıştır.)

b) **TİLENÇİ**: Çocuk doğduğu zaman obada bulunan kişiden dolayı.

4) **Çocuk doğduğu zaman görülen bitki ya da hayvan adı:**

a) **KABAK**: (Erkek adı. Baybars’ın emrine giren Tatar beyi; **KABAK HATUN** “Özbek Han’ın hatunu”) 1) *Kabak bitkisi*; 2) *Kısa boynuzlu hayvan*’ (Gülensoy-Küçüker, 198)

5) **Çocuk doğduğu zaman “nazar değmemesi”;** kötü ruhlardan korunması için verilen adlar:

a) **EŞEK TUĞLU**: (Kıpçak’ın oğullarından **Buka**’nın etrafına toplanan beylerden) (F. Sümer, 59; Gülensoy-Küçüker, 154)

b) **KÖPEK**: Selçuklu veziri Sadettin KÖPEK.

c) **KÜRRE** “*Sıpa* anlamında erkek adı).

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere eski Türk ve Moğollarda ad verme se-bepleri ile **TONYUKUK** adı üzerinde durduk. Bazı dilci ve tarihçi Türkologların da **TON**, **TUN**, **YUK**, **YUKUK** adlarına verdikleri anlamları açıkladık. Bu adlandırmaların yukarıda 5 madde olarak verdiğimiz “ad verme” geleneklerine uymadığını belirlemek isterim. *Ad verilirken önce adın ne sebeple verildiği ve sonradan ne anlama geldiği üzerinde durulmalıdır.* Verilen adın eski KÖKTÜRK, Eski Arap ve Eski Fars, Eski Uygur yazıları ile yazılışları (harekeli ya da harekesiz olmaları), transliterasyon ve transkripsiyonları yapılırken de çok dikkatli davranmak gerekmektedir.

TONYUKUK adının açıklaması yapılırken yalnızca **TON** ve **YUK-UK** (**TONY YUKUK**) sözleri üzerinde durulmuş; Çin’de doğduğu belirtilen **TONYUKUK**’un hangi ve nasıl bir coğrafyada doğduğu hakkında hiçbir bilgi bulunmadığı için bu konuya dikkat edilmemiştir. Biz, bu teklifimizde **TONYUKUK**’un doğduğu coğrafyanın **ATTİLA**, **ARAL**, **ERGENE**, **BÜK** vb. adlarının verilmesindeki sebep gibi

“**UÇURUM**; **YAR**” olabileceğini; **UÇURUM/YAR** anlamındaki adın da günümüz

Kırgız Türkçesinde: **TUÑĞUYUK**,

Kazak Türkçesinde: **TUÑĞIYIK**

biçimlerinde yaşadıklarını kanıt olarak vermek isterim.(< **tuñ** + **àuyuk** ~ **tuñ** + **yuàuk**)

Yani, Bilge **Tunyukuk**, **ATTİLA** (=nehir kenarı) gibi bir “uçurum”un üstü ya da altı bir yerde doğmuş olmalıdır.

(“UÇURUM” için bk. Ahmet Bican Ercilasun (Editör), **KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ: I**, Kültür Bakanlığı yayınları: 14371; Kaynak Eseler dizisi: 54, Ankara, 1991, 1183 sayfa)

KAYNAK ESERLER:

Akar, Ali, *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, İstanbul 2020, Ötüken yay.

Aydın, Erhan, *TAŞA KAZINAN TARİH. Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, İstanbul 2018, Kronik yay.

Durmuş, İlhami, *BİLGE KAĞAN. Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara 2017, (3. Basılış), Akçağ yay.

Ercilasun, Ahmet B., *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul 2016. Dergâh yay.

Ercilasun, A. B. (Editör), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* I, Ankara 1991; Kültür Bakanlığı yay.

Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin KÖKEN BİLGİSİ SÖZLÜĞÜ*, (1. ve 2. basım, 2 Cilt-Ankara 2007, 2014, TDK yay; 3. Basım, İstanbul 2017 Bilge Kültür Sanat yay.

_____ - P. Küçüker, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul 2016, Bilge Kültür-Sanat Yayını.

(NOT: Makalede geçen kısaltmalar için yukarıda künyeleri verilen eserlere bakılmalıdır.)

(29 Ekim 2021, Batıkent-Ankara)

«ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ» АСАРИДА ҚЎЛЛАНГАН ЎЗЛАШМАЛАРНИНГ ПОЛИСЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

АбдушукуровБ.,
филология фанлари доктори, профессор

Аннотация. Ушбу мақолада Носируддин Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асаридаги кўп маъноли сўзлар таҳлил қилинган. Асардаги полисемантик сўзлар сифатида туркий сўзлар билан бир қаторда бошқа тилдан ўзлашган сўзлар ҳам олинган ва таҳлил қилинган. Мақолада асарда қўлланилган ўзлашма сўзлардан асосан суғдча, арабча ва форс-тожикча лексик бирликлар доирасида содир бўлган полисемия ҳодисалар кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: кўп маънолилиқ, полисемия, ўзлашма сўзлар, суғдча, арабча ва форс-тожикча, «Қисаси Рабғузий».

Сўзнинг кўп маъно англатиши тилда мустақил тизим бўлиб, у ҳодиса тилшуносликда **полисемия** термини билан номланади. Сўз дастлаб бир маънони аташ учун қўлланилиб, даврлар ўтиши ва турли лингвистик таъсирлар воситасида бир неча сема касб этиши мумкин. Полисемия муайян туркум доирасидаги лексик маънолардан таркиб топиши, уларнинг ўзаро боғлиқ бўлиши, яъни айни сўзнинг ўзига тегишли экани билан бошқа ҳодисалардан ажралиб туради.

Сўз маъноларини ўрганишнинг хилма-хил йўллари бор. Шулардан бири сўзнинг семантик структурасини маъноли қисмларга ажратиб таҳлил

қилишдир. Полисемантик сўзларнинг ҳар бир семемасини семаларга ажратиб тадқиқ этиш уларнинг лексик маъносини аниқлашга ёрдам беради. Семеманинг мазмуни фақат лексик маънодангина иборат бўлмайди, унга стилистик, нутқий хосланиш каби белги-хусусиятлар киради, булар барчаси биргаликда семантик структурани ташкил қилади¹.

Полисемантик лексема қанча маънога эга бўлмасин, битта сўз саналади. Яна шу айтиш керакки, кўп маънолилиқ асосан матнда яққол кўзга ташланади. Яъни полисемантик лексик birlikлар қанчалик кўп бўлса, матн ҳам шунчалик ранг-баранг, жозибадор ҳисобланади. Буни XIV аср обидаси саналган «Қисаси Рабғузӣй» асари мисолида ҳам кўриш мумкин. Айтиш керакки, ёдномада кўп маънолилиқ ҳодисаси нафақат туркий сўзлар, шунингдек, бошқа тиллардан кирган истилоҳларда ҳам кузатилади. Жумладан, сўғдча **rang** атамаси қисса матнида “тус, бўёқ”, “аҳвол, ҳолат” маъноларини билдирган: *Ustād aydī: har tongā bir rang bermāk kerāk...* (171v10); *Sulaymānīj xālī rangī özgā boldī ewigā keldi* (143r13). Ўзлашма XIV аср Хоразм обидаларида “тус, бўёқ” семасида кўзга ташланади: *Bu inākniḡ rangi netāk turur* (НФ,171a21). Зикр этилган сўз сифат ясовчи **-līq/-lik** аффикси билан кўшилиб, янги лексемалар ҳосил қилишда ҳам қатнашган: *Īsā aydī: har kiši netāk ranglig kerāk ayḡil men rangli ton čiqaralīj* (171v11).

Тадқиқот объекти қилиб олинган ёдгорликда жамиятнинг турли соҳаларига оид арабча сўзлар мавжуд. Хусусан, **avval** лексемаси «биринчи»: *Avval ulkim oḡrī turur, ikinč aybī qačḡaq turur* (73r10); «бошида»: *Qīsqa bolmasun teb qač harf fāyidalari qissa avvalīnda yād qilīndī* (65v21); «дастлабки, илгариги»: *Qamuḡī qarardī avvalgi hālīngā öwrüldi* (177r10) маъноларини англатган. Ўзлашма илк бор «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарида «биринчи навбат- да», «олдин» семаларида келтирилган: *Ari zahri tatqu asaldīn avval* – асал ейишдан олдин ари захрини тотиб кўриш керак (ДТС,76). XIV аср Хоразм манбаларида қуйидаги маъноларда ифодаланган: «биринчи, дастлаб»: *Avval körüşkāniḡ aytur* (МН,291a11); «бошида»: *Tekmā fasl avvalīnda bir hadis keltürdük* (НФ,2a12); «бошқатдан, қайтадан»: *Šarbatnī habib ilīndān alib ičtīm daḡī umrnī avvaldan hisāb etdim* (Г,121б11). Бу арабча сўз **avvalu** шаклига эга бўлиб, ўзбек тилига фатҳали ҳамзани а товушига алмаштириб, сўз охиридаги **u** унлисини ташлаб қабул қилинган: *awwalu* →аввал (ЎТЭЛ, II, 9).

Vaqt ўзлашмаси «Қисаси Рабғузӣй» асарида «пайт», «замон, давр» маъноларини билдирган: *Haq ayḡu vaqt keldi* (90v20); *Mustafā alayhissalāmniḡ uluḡ atasī Abdul Mutallib vaqtīnda zamzam quduḡī qurīdī* (50r1). Лексема дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонида қайд этилган: *Bu Buḡraḡan vaqtī ičrā anī/yemā xan tilinčā aytmiš munī* (ДТС,632). Мазкур арабча сўз **vaqt (un)** шаклига эга; «муддат белгилади» маъносини англатувчи **vaqata** феълининг I боб масдари бўлиб, «замон», «фурсат», «пайт» каби маъноларни умумлаштирган ҳолда англатади (ЎТЭЛ,II,91). Айни пайтда асарда ўзлашманинг туркий **oḡur**, арабча **zamān** синонимлари ҳам учрайди: *Ul oḡurda*

¹ Раҳматуллаев Ш. Лексик маънони компонентлаб таҳлил қилиш//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1978. №4. –Б. 56.

Lut alahissalām Maqdis yerindā qoş uy alip ašliq tariyur erdi (57v18); *Dāvud ul zamān tağ taba zāhidlarğa barmış erdi* (134r6). **Zamān** сўзи “узоқ давом этди” маъносини ағлатган **zamīna** феълидан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ,II,139).

Носируддин Рабғузий арабча **davlat** истилоҳини «бахт, омад», «бойлик, мол-мулк» маъноларида қўлланган: *Yana sordī: davlat kimdā boldī? Aydi: Rasulğa boldī kāfir čerigi sindi* (222r13); *Ali uruğiniñ davlati ketti, bu kün davlat bizgā boldī* (242r21). XIV аср Хоразм ёдгорликларида мазкур сўзнинг ҳар икки семасини кўриш мумкин: *Kuyaşteḡ davlatiñ, tābanda bolsun* (Мн,29462); *Sen uşbu davlatiñğa bolma maḡrur* (XIII,106616). Лексема дастлаб «бахт, омад» маъносида «Қутадғу билиг» достонида кўзга ташланади: *Ya Rab üstā davlat tükāl qıl tiläk* – Эй худо, бахти ва тилагини бутун қилгин (ДТС,159). Айна пайтда, ушбу ўзлашманинг сўз яшаш жараёнида иштирок этганлигини қуйидаги мисолдан билса бўлади: *Kisrāniñ bir čerig begi bar erdi, Šāhbazād atliḡ, davlatliḡ erdi, qayu elgā yüz ursa alur erdi* (231r6). Маълум бўладики, текширилаётган атаманинг «бойлик, мол-мулк», «мамлакат» (ЎТИЛ,I,537) маънолари кейинги давр маҳсули ҳисобланади.

Malik ўзлашмаси ўрганилаётган манбада қуйидаги маъноларни касб этган: 1) «хукмдор, под-шоҳ»: *Malik sordī: bu oḡlanni qaydīn aldiñ?* (33r19); 2) «Аллоҳ»: *Niyāzin beniyāz malika arza qildi, aydi: İlāhiy, Yusufniñ ölükin-tirikin meñä bildürgil* (79v9). Биринчи сема илк бор «Қутадғу билиг» достонида иккинчиси эса, «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарида ўз ифодасини топган: *Maşriq maliki; Qazalar yürütken yaratqan malik* – тақдирларни яратган Аллоҳ (ДТС,339). XIV асрда Хоразм ҳудудида яратилган манбаларда ўзлашманинг дастлабки семаси учрайди: *Bilmägäy yatqan malikmi yā gadā* (Г,40a4). Шунингдек, «Қисаси Рабғузий» да ўрганилаётган лексема туркий **-liq/-lik, -siz/-siz** аффикслари орқали от ва сифат сўз туркумларига доир сўзлар ясаган: *Yalawačliq taqi maliklik bu on ikki sibt arasida öwrülür erdi* (131v8); *Bani İsrāil hargiz maliksiz yalawačsiz qalmas erdilär* (131v10). Термин баъзи антропонимлар таркибида ҳам кўзга ташланади: *Akuz Malik bin Mārixğa xabar boldī* (142r6). Профессор Ш.Раҳматуллаев **malik** сўзининг этимологияси хусусида шундай фикр юритади: **malik**→**малик malaka** арабча феълининг «хукмронлик қилди» маъноси билан ҳосил қилинган 1 боб масдари бўлиб, подшоҳ маъносини англатади; бу сўз ҳозирги ўзбек тилида антропоним сифатида ишлатилади (ЎТЭЛ,II,230). Қисса тилида мазкур атаманинг туркийча **xan**, форсий **pādšāh**, арабча **sultān** синонимлари ҳам истифода этилган: *Köp čerigni basti xanlar, işq čerigin kim basar* (77v4); *Qurtqa aydi: bu iş bitsä Rayān pādšāh ölgändin soñ Rumdīn čerig kelgäy* (88r7); *Ul sultān ölgändin soñ özgä sultān olturdi* (164v11).

Мухр лексемаси асар матнида икки хил маънода учрайди:

а) «тамға, белги»: *Čiqardi ersä iki yaḡrini arasinda muhrni kördi* (189r16). Бу ўринда ўзлашма туркий **tamğa** (“боғла-, ёпиштир” – маъносидаги **taq-** феълидан – **ma** қўшимчаси билан ясалган (ЎТЭЛ,I,320)), форсий **nişān** сўзи билан маънодошлик қаторини юзага келтирган: *Ey sawčilar tamḡası munuñteg karāmat birlä bizlärdin artuq boldiñ* (211r5); *Luqmāni hakim aytur: abdāllarniñ nişāni üc turur* (201r8);

б) «шахс номи ёзилган матннинг қабарик ёки ботик тасвири бўлган босма шакли»: *Bu xatni bitidi, muhr qilip hudhud quşğa berip aydi: muni barip Bilqisğa bergil* (147v6). «Хусрав ва Ширин» достонида ўзлашманинг дастлабки семаси кузатилади: *Uruldi köjli içrā işq muhri* (62617). **Muhr**→**мухр** ўзлашмаси кўпмаъноли арабча **mahara** феълининг «тамға босди» маъноси билан ҳосил қилинган I боб масдари бўлиб, асли «тамға» маъносини англатган, кейинчалик «печать» маъносини англата бошлаган (ЎТЭЛ,II,309). Бундан ташқари, лексема **-liq/-lik** аффикси билан бирикиб, сифат туркумига доир сўз ясаган: *Āxir umri boldi ersä Jabrāil bir muhrlik xat keltürdi* (136v5).

Рабғузий «шоҳидлик, «гувоҳлик», «шаҳидлик» маъноларини ёритишда арабча **šahādat** истилоҳидан фойдаланган: *Ummatimniñ tilini šahādat üzä men yorittim* (212v12); *Šahādat bolsa nusrat turur, ušmahliq bolur* (227r18). XIV аср Хоразм манбаларида ўзлашманинг дастлабки семаси қўлланилган: *Usmān bu tüşni kördi ersä bildikim šahādat vaqtī yawudī* (НФ,68a12). Шунингдек, текширилаётган асарда сўзни изофали бирикма таркибида ҳам кузатиш мумкин: *Yana aydi: xalāyiq kalima-i šahādatni qoydilar-mu?* (177r9). **Šahādat**→**шаҳадат** кўпмаъноли **šahida** феълдан “ёзма тарзда гувоҳлик берди” маъноси билан ҳосил қилинган I боб масдари бўлиб, араб тилида “ёзма гувоҳнома” маъносини англатади; ҳозирги ўзбек тилида бу сўз аёл кишининг исми сифатида ишлатилади (ЎТЭЛ,II,505). Изланишларимиз ўзлашманинг янги сўз ясашда асос вазифасини бажарганлигини ҳамда унга синоним тарзида туркий **tanuqluq** сўзи истифода этилганлигини кўрсатди: *Šahādatliğ, saādatliğ, ibādatliğ, hidāyatliğ... Muhammad sallalāhu alayhi vasallam* (2r6); *Oğlan köni tanuqluq bermädi* (84r19). Фикримизча, ушбу лексема “гувоҳ” маъносини ифодаловчи **tanuq** оти билан **-luq** аффиксидан ҳосил бўлган. **Tanuq** эса “хабар қилмоқ” маъносидаги **tanu-** (ДТС,532) феъли билан **-q** қўшимчасидан ясалган.

Xat сўзи Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида “ёзув”, “хат, ҳужжат” маъноларида келган: *Qamuğ xatni bilsä bitisä elig* – агар у ёзадиган бўлса, барча ёзувни билиши керак; *...qaliq tanī esti quritti xatiğ* – юқоридан шамол эсди ва хатни қуритди (ДТС,636). “Тафсир”да ўзлашманинг “мактуб” семаси кўзга ташланади: *Xat yazamaq qalam birlä* (138611). Лексема XIV аср Хоразм ёдгорликларида “ёзув”: *Aytti: zışt xat turur* (Г,9563); “хат”: *Adam oğlanlariğa xatni qalam birlä ögrätti* (НФ,5a6); “чизик”: *Taqi anda xat çizdi on beş arşun uzunı taqi eni xat ortasında olturdi* (НФ,75610) каби маъноларни ифодалаган. Атама “Қисаси Рабғузий” асарида қуйидаги маъноларни касб этган:

а) “ёзув”: *Aymışlar: ul taşlarda üzä sariğ xat birlä barāt bitiglig erdi* (180v10);

б) “мактуб”: *Aymışlar:bu yegirmi yeti yıl içindä Yusuf ellik yolı xat yibarmış erdi* (93v6); *Sulaymān üç xat bitidi* (147v4). Бу ўринда туркий **bitig**: *Ya’qubğa bitig iddi, ul bitigdä bu erdi...* (63v1); форсий **nāma**: *Nāma Ya’qubğa tegdi on oğlanlarin yiğip oqıtdi* (63v5) сўзлари билан синонимик қаторни юзага келтирган;

в) “чизик”: *Hud tegräsida bir xat tartdi* (30v11); *Rasul alayhis-salām erdä bir xat sizdi* (206r9);

г) “хукм”: *Amiral-muminin Ali raziyallāhu xatı birlä anı tabarruk üçün tutub mubāhāt qılurlar* (227r11). Айни пайтда, атама туркий **yarliğ** (58v3), **buyruq**

(119v4), форсий **farmān** (24v20), арабча **hukm** (136r18) сўзлари билан маънодош бўлиб келган.

д) “тихат, ишончнома”: *Ya'qub aydi: maṇa xat berij kim Ibn Yaminga yawuz sanmaḡaysiz...* (94v10). Алишер Навоий асарларида “чизиқ”, “ёзув”, “хат”, “янги чиққан мўйлаб” (НАЛ,651), “Бобурнома” да эса “хат”, “ёзув”, “имло” маъноларини билдирган¹. Ушбу арабча сўз **xatt(un)** шаклига эга; ўзбек тилига итқи (ط) ундошини т ундошига алмаштириб, иккинчи итқи ундошини ташлаб қабул қилинган: **xatt** → **xat**; кўпмаъноли **xatta** феълининг “ёзди” маъноси билан ҳосил қилинган I боб масдари бўлиб, араб тилидан “мактуб” маъноси билан олинган (ЎТЭЛ,II,482).

Кези келганда таъкидлаш керакки, кўп маънолилиқ асарда қўлланишда бўлган форс-тожикча ўзлашмалар таркибида ҳам кўзга ташланади. Чунончи, **Jādu** ўзлашмаси «афсун, сеҳр», «сеҳргар, афсунгар» маъноларида қўлланган: *Aṇa barīp aydilar: yalḡuz tayaq jādularīmizni yedi* (112v21); *Aymišlar: yigirmā beş miñ jādu hāzir boldi, yana bir qavlda otuz miñv* (112r6). Сўз «Хусрав ва Ширин» достонида «сеҳр», «сир-синоат» семаларини англатган: *Falak jādusi yüz miñ turlu afsun* (33a7); *Qoyarsān meni bir jāduqa qaršu* (54b11). Ушбу ўзлашма туркий от ясовчи **-liq/-lik** аффикси билан бирикиб, янги сўз ясашда ҳам қатнашган: *Aydilar: bu jāduliq āsān turur* (112r8).

Форс-тожикча **meva** истилоҳи ёднома тилида қуйидаги маъноларни билдирган: а) “баъзи дарахт ва буталарнинг ҳосили”: *Yusuf namāz qilip oltururda üzümgā meñzār meva keltürdi* (87v4); б) кўчма маънода: “суйиш” англамида: *...Eu köñlüm mevasi qayu quduḡğa kemişdilär seni* (72r9). Шунингдек, бу лексема туркий **-liq/-lik** аффикси воситасида сифат туркумига доир сўз ясашда иштирок этган: *Täñriḡa ayḡil bu şahardä kesik quruḡ yığaçlarni, otunlarni mevalik yığaç qilsun biz imān keltüräliḡ* (162v16).

Taxta лексемаси “ғўладан узунасига тилиб олинган ясси ёғоч бўлағи”, “пешлавҳа” маъноларида қўлланилган: *Nuh payḡambar kemäsiniḡ taxtası birlä saqfini örtüdi* (52v9); *Aymišlar: ul ganjda bir altun taxta bar erdi bitig sözläri bitiglig* (131r3). Ўзлашма XIV аср Хоразм манбаларида “ғўладан узунасига тилиб олинган ясси ёғоч бўлағи”: *Vujudi qaldı quruḡ taxta sanı* (XIII,51a18); «тўртбурчак тахтача шаклидаги кичикроқ нарса, тахтача»: *Qiyāmat kün bolsa ol altunni taqı kümüşni taxta qılḡay* (НФ,126a9) маънолари ифодалаган. Мазкур от “текис” маъносини билдирган **taxm** сўзидан **-a** қўшимчаси билан ясалган (ЎТЭЛ,III,224). Айни пайтда, ўрганилаётган қиссада истилоҳ **-liḡ/-lig** аффикси билан биргаликда янги сўз ҳосил қилишда иштирок этган: *...İşlāmāk ücün qaruḡ qilmış erdi iki taxtaliḡ, ul qaruḡni ölcädilär otuz arşun uzunı* (176r4).

Форс-тожикча **čādir** ўзлашмаси тадқиқот объекти қилиб олинган асарда қуйидаги семемаларни ифодалаш учун хизмат қилган: а) «матодан қурилган қапа»: *Lut anda barīp tüşdi čādir tikdi, kirip olturdi* (58r14); б) «аёллар паранжи ўрнида ёпинадиган махсус ёпинчик»: *Zulayhā aydi: siz altıñiz čādirlarıñiz kiyiñ* (123v11); в) кўчма маънода «парда, ёпинчик»: *Sāra başıñğa kattān čādir örtünüp kirdi* (45v12). Лексема илк марта Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк»

¹ Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. –Т.: Фан, 2007. 14-бет.

асарида **čatir** (ДТС,142), **čašir** (ДТС,141), **čačir** (ДТС,135) фонетик шаклларида ишлатилган.

Олиб борилган таҳлиллар шуни кўрсатдики, асарда қўлланган ўзлашма сўзларда кузатилган полисемия ҳодисаси асосан сўғдча, арабча ва форс-тожикча лексик бирликлар доирасида содир бўлган. Бу, ўз навбатида, ўзлашма истилоҳлар лексик маъноларининг ўзаро боғланиш нуқталари, фарқли жиҳатларини аниқлаш имконини беради. Дарҳақиқат, ҳар бир сўз дастлаб муайян маънони ифодалайди. Кейинчалик тарихий тараққиёт, фан-техниканинг такомиллашуви, семантик кўчиш натижасида қўшимча янги семалар касб этиб, истеъмол доираси кенгайиб боради. Бинобарин, кўп маънолилиқ тил ривожига катта ўрин тутиб, унинг семантик тараққиёти, луғат таркибини бойишига улкан ҳисса қўшади.

Манбалар:

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I-IV. Э.Фозилов таҳрири остида. – Т.: Фан, 1983. –Б. 85.

Т. I. 1983. – 655 б.

Т. II. 1983. – 642 б.

Т. III. 1984. – 622 б.

Т. IV. 1985. – 633 б.

Г – Сайфи Сарайи. Гулистан бит-турки // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. –Т.: Фан, 1966–1971.

Т. I. 1966. – 649 с.

Т. II. 1971. – 777 с.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

ИРТЛЯ – Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 467 с.

МК – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I-III. –Т.: Фан, 1960–1963.

Т. I. 1960. – 499 б.

Т. II. 1961. – 427 б.

Т. III. 1963. – 461 б.

Мн – Хоразми. Мухаббат-наме // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. – Т.: Фан, 1966–1971.

Т. I. 1966. – 649 с.

Т. II. 1971. – 777 с.

НАЛ – Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.

НФ – Нахджул – фарадис // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. – Т.: Фан, 1966–1971.

Т. I. 1966. – 649 с.

Т. II. 1971. – 777 с.

РСЛ – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. – СПб, 1893–1911.

Т. I. 1893. – 1980 с.

Т. II. 1895. – 1871 с.

Т. III. 1898. – 2302 с.

Т. IV. 1911. – 2337 с.

ССТН – Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. I-II. – Санкт-Петербург, 1869–1872.

Т. I. 1869. – 819 с.

Т. II. 1872. – 415 с.

Тафсир – Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тафсира XII- XIII вв. – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

XIII – Кутб. Хосрав и Ширин // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. – Т.: Фан, 1966–1971.

Т. I. 1966. – 649 с.

Т. II. 1971. – 777 с.

ЭСС – 1) Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 767 с.

2) Севортян Э. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978. – 349 с.

3) Севортян Э. Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г», «Д». – М.: Наука, 1980. – 388 с.

4) Севортян Э., Левитская Л. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Ж», «Й». – М.: Наука, 1989. – 365 с.

ЎАТЛТ – Дадабоев Х., Хамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Т.: Фан, 2008.

ЎИ – Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II. – М.: Русский язык, 1981.

Т. I. 1981. – 631 б.

Т. II. 1981. – 715 б.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008.

Т. I. 2006. – 680 б.

Т. II. 2006. – 672 б.

Т. III. 2007. – 688 б.

Т. IV. 2008. – 608 б.

Т. V. 2008. – 592 б.

ЎТЭЛ – 1) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Т.: Университет, 2000. – 599 б.

2) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2001. – 599 б.

3) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III (форсча-тожикча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2009. – 284 б.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE ERDEM KAVRAMI

Gümüş M.,

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü Öğretim Görevlisi

Özet. Türk kültüründe kimi kavramların derin yapısı ile yüzey yapısı arasında önemli farklılıklar vardır. Bu kavramları hem anlambilim açısından hem de kültürdilbilim açısından değerlendirirken geçmişten bugüne doğru anlam özelliklerinin yanı sıra ilişkili olduğu söz varlığı öğelerini de dikkate almak gerekmektedir. Bu çalışmamızda Türk kültüründe erdem/fazilet kavramının insan karakteri üzerindeki etkileri üzerinde durulmaktadır. Ahlak felsefesinin araştırma alanına giren erdem kavramı Türk yazı dili ve kültürünün kıymetli hazinesi Kutadgu Bilig’de de çokça yer almış bir kavramdır. Türkçede bilgelik, yiğitlik, doğruluk, ölçülülük anlamında kullanılan erdem kavramı, Platon’un tespit ettiği düşüncelerin yansıtıldığı ve insanların olmak istedikleri ideal tipin karakterini yansıtmakla görevlidir. Türk kültüründe erdem ve erdemli insanın niteliklerini başka hangi kavramlarla ilişkili olduğu bu makalede değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *erdem, erdemli olma, kültürdilbilim, bilgelik, Türk kültürü.*

1.GİRİŞ İnsanı diğer canlılardan ayıran çok sayıda özellikler ve kıyaslanamayacak kadar nitelikler mevcuttur. Tabiattaki her çiçeğin ayrı bir rengi, farklı bir kokusu vardır, her meyvenin de bambaşka bir tadı, lezzeti vardır. Bunlarla ilgili beğeniler insanın zevkine, anlayışına ya da tercihinine bağlıdır. İnsanoğlunun kendisinde mevcut olan kimi nitelikler ise evrensel ya da şahsa mahsus olabilir. Türk kültürünün temel soyut kavramları içinde erdem, gönül, vefa, iyilik, yardımlaşma vb. kavramlar özel bir yer tutar. Bu kavramların derin yapısının, kültürel geçmişinin ve bugüne kadarki geçirdiği evreler içinde, konuşma dilinde ve yazılı eserlerde; şiir, roman, hikâye vb. edebî türler içindeki kullanımlarının çokça incelenmesi gerektiği üzerine düşüncelerin sunulması modern dilbilimin temel meseleleri ve gündemi içinde yer almaktadır. Erdem kavramı “Ahlakın övdüğü iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk vb. niteliklerin genel adı, fazilet” ya da felsefi anlamda ise “İnsanın ruhsal olgunluğu” TDK Güncel Sözlük’te (<https://sozluk.gov.tr/>) biçiminde tanımlanmaktadır. Türk kültürünün çok eski ve köklü kavramları arasında yer alan erdem kavramı yiğitlik, doğruluk, dürüstlük, bilgi sahibi olmak, güvenilir olmak, kararlılık, cesaret, ölçülü ve dengeli olmak, kendini bilmek gibi toplum tarafından kesin kabul edilen doğru, güzel, iyi davranış kalıplarının benimsenmesi ve ona uygun davranılması olarak tanımlansa da esas olan o erdeme sahip karakterin mümeyyiz vasıflarının bir insanda bütüncül hâlde olması arzu edilir. Biz erdemi somut olarak çevremizde, toplumumuzda, şehrimizde, ülkemizde ya da bildiğimiz dünya içinde arar dururuz. Erdem sahibi olmak, erdemli yaşayabilmek ve hep erdemli kalabilmek yalnızca erdemli insanların ülküsüdür. Erdemliler, ‘ben erdemliyim’ demezler ve bu sıfatı başkalarından daha farklı ve üstün nitelikte olma aracı olarak görmekten hep imtina ettikleri için erdemli kalırlar. Antik dönemin en büyük filozofu olan Aristoteles, “iyi”, “erdem”, “özgürlük”, “mutluluk” gibi kelimeleri kavram yapısına

kavuşturduğu için ahlak felsefesinin kurucusu sayılır. Erdemle aynı anlamda kullanılan Arapçadan alıntı fazilet kelimesidir. “Fazilet kelimesinin özellikle ahlâkî erdemleri ifade eden bir terim olarak kullanılması ve sistematik bir fazilet teorisinin oluşması felsefî kültürle birlikte başlamıştır. (Çağrııcı;1995; 268-271)” “İrâdenin ahlâkî açıdan iyiye yönelmesi, insanın manevî ve ruhsal yetkinliği olarak anlam kazanmış, felsefe tarihi boyunca erdem kavramına değişik anlamların verildiği, filozofların ahlak öğretileri, genellikle erdeme -ahlâkî açıdan iyiye- verdikleri anlamla birbirinden ayrılırlar. Platon'dan beri temel erdemler olarak şunlar sayılır: bilgelik, yiğitlik, doğruluk, ölçülülük.” (Çağrııcı;1995; 268-271)” olarak sıralanmıştır.

Felsefî anlamda erdem; insanın ruhsal olgunluğudur (TDK Güncel Sözlük). Erdemli olmak, faziletli olmak birçok ahlak terimiyle birlikte kullanılır dilimizde. Bunlardan biri de iffettir. İffet; insanın bedenî ve maddî hazlara aşırı düşkünlükten korunmasını sağlayan erdem için kullanılan ahlâk terimidir. İkincisi, günlük dilde kullanılsa da dini terminolojide ve ahlak felsefesinde yer alan “hilm”dir. Hilm ise akıllı ve kültürlü olmakla kazanılan, beşerî münasebetlerde hoşgörülü, bağışlayıcı ve medenî davranışlar sergilemeyi sağlayan ahlâkî erdemdir. Üçüncüsü de “mürüvvet”tir. Mürüvvet; insanî hasletler ve erdemli davranışlar için kullanılan ahlâk terimidir. Dilimizde pek kullanılsa da faziletin karşıtı olarak kötü huy, erdemsizlik anlamında kullanılan ahlâk terimi ise “rezîlet”tir. (M.Çağrııcı, 1995; 12. cilt, s.268-271). Bazı kelimeler konuşma dilinde yar almasa da terminolojide yer alabilir. Erdem/fazilet, erdemli/faziletli ile birlikte iffet/ iffetli günlük dilde çokça kullanılırken hilm terimi dinî literatürde karşımıza çıkarken mürüvvet kavramı da diğerleri gibi ahlâk terimiyle beraber ahlâksızlık, faziletsiz anlamında rezilet terimi kullanılır. Erdem kavramını bütün yönleriyle anlaşılması için çeşitli sorulara cevap aranması gerekiyor. Bu kavramın temelinde insan ve insani değerler vardır. Cevabı bulunması gereken sorulardan birkaçı şunlardır: İnsanın ve hayatın anlamı nedir? İnsan erdemli bir varlık mıdır? Erdem nedir? Erdemli olmak ne demektir? Erdem etiğine göre bir davranışı doğru yapan şey nedir? Erdemli bir kişinin davranış şekli nasıldır? Erdem etiğine göre en mükemmel iyi nedir? Erdem etiği neyi vurgular? Erdemli olmak aynı zamanda ahlaklı olmak mıdır? Erdem gerekli midir? Platon'a göre erdem kaç tanedir? Hikmet, cesaret, iffet ve adalet erdemli olmak mıdır? Dinlerin erdem anlayışı nedir? Erdem gelip geçici bir bilgi midir? Erdemli olmak ne ile mümkündür? Bilgili olmak erdemli olmaya yeter midir? İş bu soruların bazılarının cevabı kendinden menkul olup ahlak felsefesinin araştırma alanına girer.

II.YÖNTEM. Türk kültüründe erdem kavramı kültürdilbilim açısından incelemeyi amaçlayan bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden kavramsal analiz yapılmıştır. Kavramsal analiz daha çok sosyal bilimlerde kullanılan bir yöntem olup bir teoriyi parçalara ayırarak daha derinlemesine bir inceleme yapılması demektir. Bu yöntemde bir hipotez oluşturulduktan sonra “Neden?” sorusu üzerine felsefî bir yaklaşımla değerlendirmelerle irdelenip sonuca gidilmiştir. Kavramsal analizlerin yapıldığı incelemede araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır [Yıldırım ve Şimşek 2008]. Araştırmada verilerin analizi için içerik analizi yöntemi kullanılmıştır.

III.BULGULAR. Erdem kelimesinin eş anlamlısı olarak Türkiye Türkçesinde ile Özbek Türkçesinde “fazilet” olarak kullanılmaktadır. Klâsik eserlerimizde bu kavram çokça yer almıştır. Erdemli insan, ahlaki bakımdan üstün vasıfları olan kişilere erdemli insan denirken insanlığın eski dönemlerinden günümüze kadar felsefi akımlar, inanç grupları erdemli insan yetiştirmek amacıyla birtakım kurallar ve ilkeler koyarak ve düşünceler geliştirmişlerdir. Antikçağ’dan bugüne doğru klasik eserlerde erdemli olmanın yollarını tiyatro, roman, hikâye, şiir vb. edebî türler içinde görürken, Konfüçyüs’ün de erdeme insanı erdemli kılmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Buna benzer nitelikte pek çok düşür arasında en dikkati çekenlerden biri de Sokrates’tir. Özden’e göre “Sokrates’in erdem ile bilgi arasında bağ kurarak “bilgi, erdemdir” dediğini ve erdemi de “neyin iyi neyin kötü olduğunu anlamaktır” şeklinde tanımladığını görmekteyiz. Benzer tanımlamaların Platon ve Aristoteles tarafından da yapıldığı bilinmektedir.”Bir başka filozof Platon ise, dört erdemden söz ederken ve işçilerde ve yöneticilerde olması gereken erdemleri sıralıyor. Çalışmak ve itaat etmek eylemini işçilere, hikmet erdemi idare ehline, cesareti ise bekçilere gerek görüyor. Hakikatli erdemin adalet olduğunu belirterek bunu da devletin gerçekleştirebileceğinden söz etmektedir. O sebeple “Adalet, mülkün temelidir” sözünün bütün Türkiye Cumhuriyeti adli makamlarında yer alması çok mânidardır. Aristoteles’in erdemin ne olduğunu bilmek, onun hakkında malumat sahibi olmaktan ziyade erdemli olmayı başarabilmek erdemli yaşayabilmek daha kıymet taşımaktadır. Buna bağlı olarak erdemin aşırılıklarından uzak olmak için ölçülü olmayı önermiş ve aşırılıktan uzak insanların da erdemli bir insan olabileceğini ifade etmiştir.Erdem kavramı İslamî inanç ve düşünce dünyasının Türk diline ve kültürüne ileri derecede etkisi neticesinde yerini uzun süre fazilet kavramına bırakmış ve fazilet yaygın hâlde kullanılır olmuştur. Buna bağlı olarak da fazıl/faziletli /erdemli insan anlayışı da bu kavramın kendini “fazilet” kelimesiyle ifade etmesi söz konusu olmuştur. “Felsefî literatürün dışındaki ilk dönemlere ait İslâmî kaynaklarda fazilet kelimesi “ahlâkî erdem” anlamında nâdiren kullanılmıştır. Kindî’den itibaren Grek kaynaklı dört temel fazilet fikri yaygınlaşmakla birlikte bu faziletler zaman zaman farklı kavramlarla ifade edilmiştir. En yaygın kavramlar hikmet, şecaat, iffet ve adalettir. Ancak dört temel fazilet meselâ Kindî’de hikmet, necdet, iffet ve itidal; İbn Hazm’da fehm, necdet, cûd ve adalet şeklinde sıralanır. (TDV İslâm Ansiklopedisi; 1995; İstanbul, 12. cilt, s.268-271).Sahibini mutluluğa götüren erdemlerin Türk kültüründe tevazu, nezaket, itidal, cesaret, hoşgörü sahibi olanlar ile cömertlik, merhametli olma, bağışlama, minnet duyma; ağırbaşlı, iyi niyetli ve temiz kalpli olma, sadelik gibi kavramlar içinde saklıdır. Konuya dil-kültür çerçevesinde bakıldığında insanların dilleriyle karakterleri arasında ilişki kurmak zor değildir. Yaşantı hâline gelmemiş kavramların o dilde adı konamayacağı için bir bakıma adına Türkçe dediğimiz dil okyanusunda yer alan erdem kavramı etrafında kullanılan söz varlığının içinde ad, sıfat ve zarf gibi kelime türleri içinde yaşadığını görüyoruz. Sokrates’in sorusu olan “Neyin iyi, neyin kötü olduğunu anlamak” için erdemli olmak yeterlidir. O erdem de her insanda aynı derecede oluşmayabilir. Platon’un bilgelik, yiğitlik, doğruluk, ölçülülük kavramları ile İslam etkisindeki Türk kültüründe iffet, hikmet, şecaat, fehm, mürüvvet, necdet, itidal, adalet kavramları erdemli olmayı sağlayan söz varlığı ürünleridir. Tarihî, edebî veya manevî şahsiyetlerin örnek yaşantıları, destan

kahramanlarının yiğitliği temsil eden karakterleri, aşk şiirlerinin müelliflerinin haddeden geçirdikleri sevgi, hoşgörü, alçakgönüllülük fedakârlık, yiğitlik gibi kavramlar, didaktik metinlerin verdiği mesajlar, toplumsal /millî değerler erdemli insan yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaş yetiştirme politikasında “Her Türk çocuğuna iyi bir vatandaş olmak için gerekli temel bilgi, beceri, davranış ve alışkanlıkları kazandırmak; onu millî ahlak anlayışına uygun olarak yetiştirmek.” ifadesi yer almaktadır. Bilgi, beceri ve davranış kazanan bireyin ahlaklı olması için belli başlı değerleri özümsemiş olması isteniyor. Esasen bütün kültürlerde insanların evrensel değerlerle donanmış erdemli inan olmaları istenir.

T.C. Millî Eğitim Temel Kanununu kısaca analiz ettiğimizde kanunda yer alan “1....;Türk milletinin millî, ahlâkî, insanî, manevî ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan, insan haklarına saygılı ve ... Türkiye Cumhuriyetine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış hâline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmek; 2. Beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımlarından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve teşebbüse değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan; yapıcı, yaratıcı ve verimli kişiler olarak yetiştirmek.” (Millî Eğitim Temel Kanunu; 16/6/1983-2842/1 md.) olarak ifadesini bulan amaç maddesinde “ahlak, insan, maneviyat, kültürel değerler, aile, vatan, millet, sevgi, hak, adalet, sorumluluk, yapıcılık, yaratıcılık, verimlilik” kavramlarının davranışa dönüştürülmesi hâlinde karşımıza erdemli insan çıkar. Erdem kavramının ifade ettiği çerçevede insan için esas olan erdemli olmak ise bu durumda yerel ve millî kültürden, evrensel kültüre doğru ahlaklı insan olma idealini eğitimle, bilgiyle, bilimle ve adalet duygusunun yüceltilmesiyle mümkün olacağının hiçbir zaman reddedilmeyeceğini düşünüyoruz. Filozof Sokrates, öğrencisi Platon'dan farklı düşünceyle felsefi bilginin pedagojik açıdan herkese öğretilbilir olduğunu belirtir. Buna bağlı olarak felsefi bilginin süzgecinden geçmiş erdem ve erdemli olmaya yönelik pedagojik etkinliklere yer verilmesi bireylerin kişilik oluşturmada etkili olacaktır. En geç okul öncesi eğitimden başlayarak sözlü halk edebiyatı ürünlerinin çocukların gelişim psikolojisine bağlı olarak yaşına, kültürel ve eğitim düzeyine uygun masal, hikâyeye, şarkı vb. anlatı türlerinin her aşamadaki süreçte erdemli insan olamaya yönelik kavramların örtük müfredatlar yoluyla kazandırılması için özellikle Türkçe ve kültürel içeriğe sahip hayat bilgisi, tarih, yurttaşlık bilgisi vb. dersler ile sanatsal becerilerin sunulduğu resim ve müzik dersleri yoluyla kişilik oluşturma araçlarına yeterince değer verme anlayışı geliştirilmesi şarttır. Kavramların bütün yönleriyle anlaşılması, değerlendirilmesi için belli başlı ilkeler ve yöntemler vardır. Erdem kavramının da dil ve kültür içindeki değerini anlatmanın yollarını kültürdilbilim disiplini içinde bulabiliriz. Erdoğan Boz (2016; 19-24) çalışmasında ifade ettiği biçimiyle “Gluşetskaya'ya göre Maslova kültürdilbilimin araştırma alanını şöyle sıralar: 1. Karşılığı olmayan dil birimleri ve boşluklar, 11. Mitolojik dil birimleri: dile yansımış olan arketipler, mitler, âdetler ve inançlar, ritüeller ve gelenekler. 111. Dildeki atasözleri, 1v. Dildeki deyimler, v. Basmakalıplar, semboller, v1. Eğretilmeler ve dil imgeleri, vii. Dil üslubu, viii. Dilsel davranış, ix. Konuşma adabı

(Gluşetskaya 2014:35).” Kimi dillerde erdem kavramını karşılayan söz bulunmamaktadır. Özbek Türkçesinde “**fazilat**” **фазилат** [a. *афзаллик , ижобий хислат; эзгу иш* |1 *Ижобий хислат, яхши хулқ ёки хусусият.* 2: *Афзаллик, устунлик.* 2 *Фазилат (хотин-қизлар исми).* **fazilatli**; (фазилатли Яхши , ижобий хислатга эга бўлган, яхши хулқ, характер соҳиби. Фазилатли одам.(Özbek Tilining İzohli Lugati; cilt 4., s. 318) anlamında karşılanırken Kırgız Türkçesinde erdem эрдем: *hlk* yiğit, er, kahraman” (Arıkoğlu vd.,Kırgızca-Türkçe Sözlük;2017) olarak mevcut olsa da kısmen farklı anlama geldiği üstelik halk dilinde yaşayan bir kelime olduğu anlaşıyor. Erdemli anlamında bir kelime olmadığı görülüyor. Erdem kavramıyla ilgili erdemli sözünün Kırgızcadaki durumu için Maslova’nın ilk sırada ifade ettiği “karşılığı olmayan dil birimleri” içerisinde yer aldığını söylemek mümkündür. Özbek Türkçesinde fazilet ve faziletli kelimeleri yer alırken diğer Türk lehçelerinin önemli bir kısmında Türkiye Türkçesindeki kadar anlam ve anlatım zenginliğine sahip olmadığı görülüyor. Felsefe bilinçli bir süreç içinde insana bir dünya görüşü oluşturmaya imkân sağlar. Oluşturulan dünya görüşünün ve kişilik kazanmada edinilen erdemlerin analiz edilmemiş olması ya da sorgulanmaması doğruluk, iyilik ve güzellik anlayışlarını da sorunlu kılar. Sokrates için felsefe öncelikle bir yaşam felsefesi ve özel olarak ahlak felsefesidir. Felsefenin en yüksek hedefi insan davranışlarını yönetecek iyilik ve erdem ne olduğunun tespit edilmesidir. Doğrulanmış felsefi bir bilgi ve bilgeliğe işaret eder. Yalnızca felsefi bilgi insanı gerçek anlamda erdemli kılar.

IV.DEĞERLENDİRME. İnsan karakterinin, mizacının, fitratının ya da benliğinin temelini neler oluşturur? Bu soruya alınacak cevap sayısı, muhtemelen sorulan her insan sayısı kadar olacaktır. “Psikolojide kişilik, kapsamı en geniş olan kavramlardan biridir. Kişilik, bir insanın bütün ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevreye uyum biçiminin özelliklerini içeren bir kavramdır. Bununla birlikte, kişilik kendine özgü ve ahenkli bir bütündür. Öyle ki, bir insana ilişkin her nitelik, o insanı anlamada bize ipuçları verebilir. Onun belleği, dış görünüşü, direnme süreci, sesi ve konuşma tarzı, tepki hızı, insanlara, doğaya ya da makinelere karşı ilgi duyması, sporculuğu vb. özelliklerinin tümü o insanın kişiliğini betimlemede önemlidir. (Ö. Ekici;2016;8)”“Ahlakın övdüğü iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk vb. niteliklerin genel adı, fazilet” ya da felsefi anlamda ise “İnsanın ruhsal olgunluğu” biçiminde tanımlanan erdem kavramının bireylerin kişiliğinin şekillenmesinde, kalıplanmasında, gelişmesinde ve ilerlemesinde baş etken olduğunu söylemek yadsınamaz bir gerçektir. Neden? İyi ve mütevazı olmak, yiğitlik ve doğruluk sıfatlarının sahipleri erdemli insandır. Ahlâkî olgunluğa ulaşan bireyin erdem sahibi olarak hukuka, ahlak kurallarına, insanî değerlere, yaşadığı dünyanın soyut ve somut değerlerine gösterdiği özenle örnek insandır. Osman Bey’in Osmanlı Devleti’nin fikir babası Şeyh Edebali’nin nasihatlerine, sözlerine, bilgeliğine karşı hürmeti, cihan padişahlarından Fatih Sultan Mehmet’in hocası Akşemsetdin’e İstanbul’un kapsından girerken iltifatkâr davranışı, Yavuz Sultan Selim’in üstadı Kazasker İbn-i Kemal’in kaftanına atının ayağından sıçrayan çamurdan dolayı duyduğu mahcubiyet ve ona duyduğu saygı ve yaşanmış nice bilgelik ve erdemlilik dolu davranışların Türk

kültüründeki yerini örneklerle dile getirebiliriz. İnsanın sahip olduğu karakter ifade eden kavramların kültürel ortamın etkisiyle oluştuğunu psikoloji biliminin uzmanları da dile getirmektedir. “E. Fromm, herhangi bir tarihsel çağda insan davranışlarının içinde bulunduğu kültürün etkisi altında bulunduğunu söyler. Ona göre: “İnsan doğası, tutkuları ve kaygıları kültürel kökenlidir. Birey kısaca, insanoğlunun çağlar boyunca bütün çabalarını temsil eden tarihin bir ürünüdür” (Yanbastı 1990; 78). Bu görüşün diğer bir savunucusu olan Jung’a göre ise “kişilik, birbiriyle etkileşimde bulunan çok sayıda sistemden oluşur. Bu sistemlerden her birinin tek başına önemli bir fonksiyonunun olmasının yanı sıra, birlikte birbirleriyle etkileşim halinde iken söz konusu olan bir kişilik yapısı vardır. (Yanbastı1990; 48).” (Ö. Ekinci,2016;9).

“Erdemli insan kimdir?” sorusunun cevabını yaklaşım türüne göre kolay veya zor diye kategorize edilmez. Erdemliler; ahlâklıdır, görgülüdür, bilgilidir, merhametlidir, şefkatlidir, cesurdur, adaletlidir, yardımseverdir, hoşgörülüdür, alçakgönüllüdür, iffetlidir, namusludur, çalışkandır, itidallidir, ölçülüdür yani ifrat ve tefritten uzak durur. Bu kavramların ihtiva ettiği anlamların muhatabı olan erdemli insanlar içinde yaşadığı millî kültürün en temel anlamlarına da maliktir diyebiliriz.

Erdem kavramının Türk kültüründeki yerini daha iyi anlamak ve anlatmak için dilbiliminin ve kültürbiliminin ortak noktalarda bulunduğu ve dile yansıyan halk kültürünü inceleyen bilim alanı olarak kabul edilen ve 20. yüzyılın sonunda önem kazanmaya başlayan kültürdilbiliminin usulleri çerçevesinde incelemek gerekir. Kültürdilbiliminin temel amacı kültürün yansıma biçimleri, korunma usulleri ve aktarılma yöntemleriyle ilgili değerlendirme yapmaktır. “V. Maslova’ya göre kültürdilbilim, kültürün dil konseptlerinin oluşumunda nasıl bir rol oynadığı, kültür anlamlarının dil göstergesinin hangi içeriğinde yer aldığı, bu anlamların konuşan ve dinleyen tarafından algılanıp algılanmadığı ve iletişim sürecini nasıl etkilediği sorularına yanıtlar aramaktadır...” (O. Kozan; 2014;11)Erdem kavramı gibi çok yönlü, çok boyutlu bir kavramın sözcük anlambiliminin ölçütleri içinde kalması, değerlendirilmesi bu kavramın ifade ettiği anlam ve etki derecesi kültürdilbiliminin usulleri çerçevesinde analiz edilmesi yerinde olacaktır. Zaman içinde kimi değişikliklere uğrayan millî kültür ve dil etkileşimi durumunu inceleyen artsüremli kültürdilbilimi, farklı milletlerin kültür ürünleri ile dil ilişkisini inceleyen karşılaştırmalı kültürdilbilimi, kültürdilbilimi sözlüklerinin oluşturulması gecikmiş bir çalışma alanı olarak görülmektedir. Bu bakımdan artsüremli ve karşılaştırmalı kültürdilbiliminin yöntemlerinin kullanılmasıyla pek çok soyut kavramın daha nitelikli bir edinim ve kavranma gerçekleşecektir. “İnsan, ancak diliyle insandır” sözünün sahibi Alman bilim adamı W. von Humboldt, dillerin farklılığını gösterirken, “halk ruhu” kavramını dile getirmiştir. “Halkın dili halkın ruhudur ve halkın ruhu onun dilidir, şeklinde ifade ettiği toplum ve dil ilişkisinin ne surette bir araya geldiğini sorgulamamaktadır. Ona göre önemli olan, halkın ruhsal gücünde diller arasındaki farklılıkları belirleyen gerçek prensipleri ve gerçek ayırt edici özelliği görebilmektir (Humboldt 1984: 68).” F. Yapıcı: 2016:325). Erdem kavramının Türk kültüründeki yerini Türk insanının ruhunda yaşattığı, içselleştirdiği ve özümlediği kavramların başındadır. Erdem kavramını çeşitli edebî ve medenî/kültürel nitelikli eserler üzerinden art zamanlı analizler yapılması da önemli bir çalışma olacaktır.

Erdem ve erdemli olmanın yolunu irdeleyen ahlak felsefesini yani etik okuyanların elde edeceği kazanımlar şunlar olabilir: Ahlakın ne olduğu ve felsefe tarafından nasıl bir sorun olarak ele alındığını ortaya koyabilir. Ahlâk felsefesinin yani etiğin kapsamını, kendisine konu edindiği temel kavram ve sorunları ortaya koyabilir. Ahlak felsefesini toplumsal bir bağlamda ve olgu-değer ilişkileri kapsamında ele alıp irdeleyebilir. Bu kazanımlara sahip olanların kültürdilbilim yöntemleriyle Türk kültüründe erdem kavramının ve ona bağlı söz varlığı öğelerinin dile yansıma şekillerini de ortaya çıkarmaya muktedir olabilirler.

V.SONUÇ VE ÖNERİLER. Türk dilinin ve kültürünün övünç kaynağı bir eser olan Kutadgu Bilig'den bugünkü nitelikli edebî eserlere kadar erdem kavramı Türk insanına ilham kaynağı olmuştur. Bu kavram etrafında oluşan sözvarlığının eşzamanlı ve art zamanlı dizinleri hazırlanarak kavramsal çerçeve oluşturularak ders kitaplarında, çocukların, ergenlerin ve gençlerin eğitim programlarında sıkça vurgulanmalı, o kavramların içeriklerine uygun hedef davranışlar beklenmelidir. Yetişkinlerde ise daha yüksek dereceli edebî ve kültürel içerikli anlatıma dayalı eserler yoluyla verilmesi uygun olacaktır ancak erdem kavramının ilişkili olduğu değerler yetişkinlik döneminde davranışa dönüşmesi şüphelidir. Erdemin bilgisinden çok erdemli olmayı sağlayan değerlerin, kavramların ve sıfatların yaşa göre somuttan soyuta doğru aşamalı biçimde genç nesillere kazandırılması elzemdir. Ahlak felsefesinin ilgi alanındaki erdem kavramının ifade ettiği anlam ve erdemli olma anlayışının da kültürdilbilim alanında da özel bir yerinin olduğu görülmelidir. Erdem kavramının ilişkili olduğu sözvarlığı öğelerinin kültürel arka plan bilgileriyle birlikte daha çok anılması hâlinde dil denen mucizenin anlatım zenginliğini ve ifade gücünü Türkçe aracılığıyla göstermek gerekiyor.

Kaynakça:

1. Ö. Özden, "YUSUF HAS HACİB'DE ERDEM VE VEFA", Doğu Esintileri, no. 11, pp. 133-144, Jul. 2019Ö. Ekici, "KİŞİLİK VE İLGİLİ KAVRAMLAR", Eylül, no 11- 2016, <https://silo.tips/download/klk-ve-lgl-kavramlar#M>. Çağrıcı; Fazilet maddesi: TDV İslâm Ansiklopedisi; 12. cilt, s.268-271, 1995; İstanbul, O. Kozan, Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar, Gazi Kitabevi, 2014, s.11-23. Ankara, Millî Eğitim Temel Kanunu; 16/6/1983-2842 sayılı Resmî Gazete, AnkaraV.A. Maslova, Lingvokul'turologiya: Uçebnoe Posobiye dlya Studentov Vısshıh Uçebnıh Zavedeniy, Akademiya, 2001 , MoskvaF. Yapıcı, "TÜRK VE RUS DİL BİLİNCİNDE ZAMAN KONUSUNA KARŞILAŞTIRMALI BİR YAKLAŞIM" VI. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi Kongresi 12-14 Ekim 2016 E. Boz, "KÜLTÜRDİLBİLİMSEL SÖZLÜK ve TÜRKÇE KÜLTÜRDİLBİLİMSEL SÖZLÜKLER ÜZERİNE" Kültürel Çok Seslilik; Dünyada Türk Dili, Kültürü ve Medeniyeti Bildirileri, DOI: 10.5682/978606280447473, 2016-RomanyaE. Arıkoğlu, C. Alimova, R. Askarova, B.K. Selçuk, KIRGIZCA-TÜRKÇE SÖZLÜK; Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2017-Bişkek.

MODELLASHTIRISH – GRAMMATIKANI O‘ZLASHTIRISH METODI SIFATIDA

Xolmanova Z.,
ToshDO‘TAU professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolda innovatsion metodlar tarkibida qayd etilayotgan modellashtirish metodi, uning grammatik qoidalarini o‘zlashtirishdagi o‘rni, ma’lumotlarni soddalashtirishdagi ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Modellashtirishning asosiy tavsifi berilgan, xususiyatlari qayd etilgan. Modellashtirish tarixi, adabiyotshunoslikdagi, mumtoz manbalardagi modellashtirish ko‘rinishlari keltirilgan. Xalqaro doirada qo‘llanayotgan modellarning internet kommunikatsiyasidagi o‘rni yoritilgan. Ona tili grammatikasini o‘rganishda, milliy tilda ifoda etilgan fan asoslarini o‘zlashtirishda, lingvodidaktika taraqqiyotida milliy modellarning ahamiyatli o‘rni ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: *model, modellashtirish, tabiiy modellar, fikriy modellar, matematik modellar, kompyuter modellari, stenografiya, stenogramma, xalqaro model, milliy model, geometral yozuv, morfologik yozuv, fonetik yozuv.*

Model (lotincha «*modelus*» so‘zidan olingan bo‘lib, «nusxa», «andaza», «o‘lchov», «me‘yor» ma’nolarini anglatadi) tabiiy fanlar yoki umuman fanda muayyan original ifoda shakli – obyekt haqidagi ma’lumotlar majmuyi sifatida yuzaga kelgan hosila – maket, qurilma, sxemadir. Modellar moddiy va ma’naviy olamni oson va tez anglash vositasi bo‘lib kelmoqda. Boshqacharoq tushuntirganda, model tabiiy obyektlarning imitatsiyasi (o‘xshashi, taqlidiy ko‘rinishi)dir.

Modellashtirish, garchi bugungi kunda yangi yo‘nalish, zamonaviy metod sifatida qaralayotgan bo‘lsa-da, uning ildizlari qadim davrlarga borib taqaladi. Stenogrammalarni modellashtirishning dastlabki ko‘rinishlari sifatida izohlash mumkin. Stenografiya grekcha “*tor, zich yozish*” ma’nosidagi so‘z bo‘lib, yozuv tezligining 4–7 baravar oshirilishiga asoslanadi. Stenografiyaga asos bo‘lgan turli yozuv ko‘rinishlari mavjud. Geometral yozuv – geometrik elementlardan foydalanilgan yozuv: nuqta, to‘g‘ri chiziq, aylana, aylana qismi, geometrik shakldagi harflar. Morfologik yozuvda morfemalardan, fonetik yozuvda tovushlar ifodasi bo‘lgan harflardan foydalanilgan.

N.N.Sokolov stenogramma sifatida oddiy grafik elementlar tizimidan – “qo‘shib yoziladigan belgi”lardan foydalangan: *st, sn, str., pr.* Stenogramma sifatida, masalan, rus tilida maxsus belgilar qo‘llangan: so‘zning boshlanish qismlari (*рас-, за-, пер*), so‘zning oxirgi qismlari (*-ение, -ства*), so‘zning o‘zagi (*здрав-, держ-*).

JD – железная дорога. So‘zlarning boshlanish qismi asosidagi qisqartirish ko‘p uchraydi: *результат = рез., время = вр.*

Stenografiyada 10ga yaqin ideogrammadan foydalaniladi:

“*frazеogramma*” – so‘z o‘rtasida tushirish:

a, ya unlilari tushirib qoldiriladi;

sifatlardagi qo‘shimchalar yozilmaydi;

satr usti va satr osti belgilari unlilarni ifodalashda qo'llangan (arab yozuvi).

Stenografiyadan qadimgi misrda fir'avn nutqini yozib olish maqsadida foydalanilgan. Keyinchalik bu yozuv shakllari yunonlar va rimliklarga o'tgan. Stenografiya eramizdan avvalgi 63-yilda shakllangan. Rimda stenografistlarni tez yozuvchilar, "notariylar" deb atashgan. Rim imperiyasi davrida stenografiya fan sifatida maxsus o'qitilgan. 1887- yilda birinchi stenografiya kongressi bo'lib o'tdi¹.

Mumtoz adabiyotdagi aruz vazni takte'lari (afoyllari) V— — — (ma-fo-iy-lun), zamonaviy adabiyotdagi barmoq vazni turoqlari (4+5=9)ni belgilash modellashtirishga asoslangan.

Modellashtirish namunalari mumtoz manbalarimizda ham kuzatiladi. Masalan, Bobur vaqtni o'ziga xos qiyoslar bilan ifodalagan: *...bir kecha kunduz 28 ming sakkiz yuz "Qulhuvalloh"ni bismillo bila o'qug'uncha bo'lg'ay...(359); ... bir kecha-kunduz 216 ming ko'zni yumib ochguncha bo'lg'ay...(359); ...bir kecha-kunduz 8640 navbat "Fotiha"ni "bismilloh" bila o'qug'uncha bo'lg'ay (358).* Bularning hammasi 24 soat, 1440 daqiqaga teng keladi.

Bobur bir qator hindcha so'zlarning ham ma'nosini izohlagan...*yana kechani to'rt va kunduzni to'rt qismat qilibturlar. Har qaysini bir pahr debturlarkim, forsisi pos bo'lg'ay (358).* Kechaning bir qismi, sakkizdan birini bildiruvchi pos so'zi Navoiy asarlarida ham keng qo'llangan. "Boburnoma"da pos bilan birga shu ma'nodagi pahr so'zi qo'llangan.

Bobur numerativlarni mos keluvchi modellar orqali izohlagan:

To'rt mingdir qadam bila bir mil, Bir kuruh oni Hind eli der, bil.

Dedilar, bir yarim qari – bir qadam, Har qari, bilki bordir olti tutam.

Har tutam to'rt elik, yana bir elik, Olti jav arzi bo'ldi, bil bu bilik (423)

Ya'ni bir mil –4000 qadam; bir mil hindlar tilida bir kuruhga teng keladi; bir qadam – bir yarim qari; bir qari – olti tutam. Qari qadimgi turkiy tilda va mo'g'ul tilida "qo'l, bilak" ma'nosini bildirgan: *Yana zihgirni bir qari bir yarim qari rishtag'a bog'lab...(236); bir tutam – to'rt enlik; bir enlik – olti arpa eniga teng.* Bu o'rinda qadam numerativi milni; qari numerativi qadamni; tutam numerativi qarini; elik numerativi tutamni; arpa eni elikni izohlash uchun keltirilgan. Misralarda numerativlarning graduonimik zanjiri ifodalangan: *arpa eni >enlik>tutam>qari>qadam>mil.*

"Boburnoma"da qo'llangan bir mil Sharqda taxminan 2 kmga teng bo'lgan; kuruh– to'rt ming odim, ya'ni 2,5 km; yig'och – 8 km, shar'i – 2,4 km, qari –55sm; tutam, musht – 8sm.

Umumta'lim darsliklarida qo'shma gap turlari qolipi ham modellashtirish namunalaridir.

Model hodisalarning yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o'taydi, bunda aniq yoki mavhum obyektlar kichraytirilgan ob'ektlar, sxemalar, chizmalar, konstruksiyalarda ifoda etiladi. Model, dastavval, moddiy va fikriy modelga bo'linadi. Masalan, olmani xarakterlovchi belgilar, atributlar – uning dumaloqligi, mevaligi, shirinligi o'sha tushunchaning fikriy modeli hisoblanadi. Agar olma loydan yoki sun'iy bir materialdan yasalsa, bu uning moddiy modeli hisoblanadi. Yoki

¹. Internet materiallari asosida tayyorlandi.

globus yerning modeli, o'yinchoq mashina haqiqiy mashinaning modeli sifatida baholanishi mumkin. [1] Model quyidagi asoslarga ko'ra bilishda muhim hisoblanadi:

-o'rganish obyektini soddalashtiradi, umumiy jihatlarini yaxlit tarzda ifoda etadi;

-o'rganish obyektini boshqa obektlardan ajratadi;

- obyektning anglashni osonlashtiradi.

Model dastlab amaliy sohalarida ishlatilgan, matematika, kimyo fanlariga keng tatbiq qilingan. Keyinchalik ilm-fanning ijtimoiy sohalariga ham kirib keldi. Modellarning quyidagi ko'rinishlari shakllandi:

1. *Tabiiy modellar* – o'rganilayotgan obyekt bilan bir turda bo'ladigan va undan faqat o'lchamlari, jarayonlarining tezligi va ba'zi hollarda yasalgan materiali bilan farq qiladigan modellar.

2. *Matematik modellar* – prototipdan (asl nusxadan) jismoniy tuzilishi bilan farq qiladigan, lekin prototip bilan bir xil matematik tasvirga ega bo'lgan modellar.

3. *Mantiqiy-matematik modellar* – belgilardan iborat bo'lgan, tafakkur jarayonini o'rganishda qo'llanadigan abstrakt modellar.

4. *Kompyuter modellari* – matematik, mantiqiy modellashtirish metodlariga asoslanib, kompyuterda algoritm va dasturlardan foydalangan holda yaratiladigan modellar [2].

Hozirgi kunda o'zbek tili grammatikasida xalqaro modellardan foydalanilmoqda. Masalan, ot turkumidagi so'zlarni ifodalashda quyidagi modellar qo'llanmoqda: **N**– birlik shaklidagi ot: *olma*; **Ns** – ko'plik shaklidagi ot: *olmalar*; **Ncom** – turdosh otlar: *qalamlar*; **Nprom**– atoqli otlar uchun: *O'tkir*; **NP**– otli birikma uchun: *olma yemoq*. Sifat uchun **Adj** yoki **A**; sifatli birikma uchun **AP** simvollaridan foydalaniladi.

Son predmetning miqdori va narsa-buyum, voqea-hodisalar tartibini bildiradi. Son so'z turkumini ifodalash uchun **Q** simvolidan foydalaniladi.

Gap bo'laklari modellari: **S + V + O**: **S = ega**, **O = to'ldiruvchi**, **V = kesim**.

Я нарисую картину. Он читает текст [2].

Mutaxassislar tomonidan o'zbek tili grammatikasining milliy modellari yaratilmoqda. Masalan. **E** –*ega*; **K**–*kesim*; **T**–*to'ldiruvchi*.

Xalqaro doirada, internet kommunikatsiyasida dunyo tillarida qabul qilingan standart modellardan foydalanish ma'qul. Ammo ona tili asoslarini o'zlashtirishda, milliy tildagi fan qonuniyatlarini anglashda terminlarga ishora qiluvchi milliy modellar o'ziga xos o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <http://www.wikipedia.org/wiki/model.html>

2. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari.-Toshkent: Akademnashr, 2011.

ТИЛШУНОСЛИККА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАР МАЗМУНИНИ ЯНГИЛАШ

Жўрабоева М.,
ТошДЎТАУ доценти,
филология фанлари номзоди

Аннотация. Мазкур мақолада сўнгги йилларда эълон қилинган ўзбек тилшунослигига доир тадқиқотлар, уларнинг мақсади, йўналиши, тадқиқ усуллари ҳақида мулоҳаза юритилади. Тадқиқотлар мақсадини амалиётга боғлаш, тил таълимига янада эътиборни кучайтириш лозимлиги таъкидланади.

Калит сўзлар: ўзбек тилшунослиги, назария, амалиёт, қўшма сўзлар.

XX аср тилшунослиги формал-анъанавий тилшунослик бўлиб, она тили таълими эса репродуктив, ретроскопик таълим эди. Ўша давр тил назариясининг мақсади адабий тил меъёрларини ишлаб чиқиш, таълимда эса шу меъёрларни оммалаштириш бўлган. Ҳақиқат шуки, анъанавий тилшунослик бу вазифаларни тўла-тўқис бажарди.

XX асрнинг 80-йилларига келиб, тилшунослик тилнинг ички имкониятларини чуқурроқ ўрганиш мақсадида формал-структур босқичга ўтди. Тил таълимида когнитив, прагматик босқичга қадам қўйилди. Глобаллашув жараёни фанимиз зиммасига янгидан янги вазифаларни юклади. Замонавий лингвистикада илмий парадигмаларнинг ўзгариши кузатила бошлади. Қиёсий-тарихий ва систем-структур парадигмадан антропоцентрик парадигмага эътибор қаратила бошлади. Аниқроғи, тадқиқотлар диққат марказида тил билан фаолият олиб боровчи шахс-субъектга эътибор кучайди. Фаннинг янги соҳалари юзага келди: когнитив лингвистика, психолингвистика, социолингвистика, этнолингвистика, паралингвистика, лингвокултурология ва шу кабилар.

Ушбу соҳаларнинг ҳар бири бўйича ўнлаб тадқиқотлар олиб борилди. Шу йўналишлар қамровида қилинган ишларнинг аксарияти ҳозир ҳам ўз самарасини берапти. “Ўзбек синхрон социолингвистикаси”, “Ахборий мулоқот маданиятининг социолингвистик тавсифи” каби ишлар шулар жумласидан¹.

Сўнгги даврда эълон қилинган айрим илмий ахборотлар ҳам мақсади, йўналиши, тадқиқи усуллари, янгича мазмуни билан диққатга молик². Сабаби, “лисоний шахс” тушунчасининг лингвоперсонологик тадқиқи инсоннинг руҳий ҳолати, гендер, касбий, жамиятдаги ижтимоий ўрни каби омилларга таянганлигида.

“Когнитив метафора”, “узуал метафора”, “гендер метафора”, “лисоний концепт” тарзида ифодаланган ҳар бир атаманинг микро ва макроматнлар ҳосил қилувчи унсурларни баҳолашдаги мезонлари илмий таҳлилнинг чуқурлигини кўрсата олиши билан аҳамиятли.

¹ Бердиалиев А. Ўзбек синхрон социолингвистикаси. Дарслик-қўлланма. – Хўжанд: 2015, – Тошкент, 2015. 15-23-бет.

² Глобал тараққиёт ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2017. 174-бет; 161–164-бет.

Фикримизча, тил илмининг турли сатҳлари бўйича илмий изланишларнинг назарий ва амалий қийматини оширишда қуйидагиларга кўпроқ эътибор берилиши мақсадга мувофиқ:

1. Ҳозирги кунгача тадқиқи давом этиб келаётган, мунозарали ўринлари ҳали ҳамон узил-кесил ечимини топмаган муаммолар ўзининг илмий асосли исботини топиши лозим. Жумладан, “қўшма сўзлар” мавзуси. Умумтуркологик аҳамиятга молик бу муаммони диахрон ва синхрон, узул ва окказионал, қўшиб ва ажратиб ёзиладиган, адабий ва ноадабий сўзлар ва терминлар, ўзбекча ва ўзлашма сўзлар тарзида, асосларини компонент таҳлил қилиш йўли билан махсус ўрганиш. Ҳақиқий қўшма сўзлар, қўшма сўз шакллари, лексосинтагмалар, фраземалар ўртасидаги фарқларни илмий асослаш чуқурроқ таҳлилга муҳтож. Қўшма сўзлар жамланган изоҳли луғатларни яратиш долзарб муаммолардан.

2. Тадқиқотлар мақсадини амалиётга боғлаш. Тил таълимига эътиборни кучайтириш. Нутқий малакани ошириш мулоқот маданиятини, саводхонликни, умуман, нутқ маданиятини юксалтириш учун олий таълим тизимидаги фанлар сирасига “Ўзбек тили услубияти” фанини киритиш мақсадга мувофиқ. Зеро, ўзбек тилининг услубларини мукамал ўрганмай туриб, нутқ маданиятига эришиш қийин.

3. Тадқиқотлар мавзусига оид иллюстратив материаллар таҳлилида диахроник ёндашувга эътибор кучайтирилса; қиёсий-этимологик таҳлил устувор бўлса, ўтмиш ва бугун ўртасидаги узвийликнинг тилдаги ифодаси яққолроқ кўрсатилса, сўзнинг таржимаи ҳолига қизиқиш кучаяди, саводхонлик ортади. Амалдаги “Ўзбек тилининг этимологик луғати” ҳам ҳажман, ҳам мазмунан бойийди.

4. Соҳалар бўйича терминологик луғатлар, илмий-назарий тадқиқотлар яратилаётгани қувонарли. Аммо уларнинг имлосидаги ҳар хилликларни бартараф этиш, амалдаги имло қоидаларига бўйсуншни таъминлаш, доимий равишда назорат қилиб бориш ҳам муҳим саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бердиалиев Абдували. Ўзбек синхрон социолингвистикаси. Дарслик-қўлланма. – Хўжанд: 2015, – Тошкент, 2015. 15-23-б

2. Глобал тараққиёт ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2017. – Б. 174; 161–164.

ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ТАЪЛИМ ЎЗБЕК ТИЛИДА ОЛИБ БОРИЛАДИГАН УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ОНА ТИЛИ МАШҒУЛОТЛАРИНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Наралиева Ш.,

*Жанубий Қозоғистон давлат педагогика университети
Халқаро ҳамкорлик ва академик мобиллик бўлими бошлиғи*

Аннотация. Мазкур мақолада Қозоғистон Республикасидаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда она тили машғулотларини самарали ташкил этиш масалалари, машғулотлар жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланишнинг афзалликлари, ўқувчилар нутқини шакллантириш масалалари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: *Сифатли таълим, нутқий компетенциялар, таълим, таълим жараёни, ўқитувчи-ўқувчи фаолияти, методика, методлар.*

Шарқда “иккинчи муаллим” деб тан олинган (Арастудан кейин) Абу Наср Форобий: “Билим, маърифат, яхши ахлоқ билан билимдон, маърифатли, етук, мукаммал инсон етишади. Бунинг учун таълим жараёни ўқитувчи томонидан тўғри ташкил этилиши, бошқарилиши ва маълум мақсадларга йўналтирилиши лозим”¹, – деган фикри ўзбек тилини ўқитиш методикасида ҳам асосий мезонни ўтайди, ўқитувчилар зиммасига улкан масъулият ортади.

Бугунги кунда дунёда таълим олувчиларнинг, жумладан, мактаб ўқувчиларининг сифатли ўқитилиши, уларнинг интеллектуал қobiliятлари, ижодий тафаккурлари, креатив фикрлашларини шакллантириш ва такомиллаштириш мамлакатларнинг барқарор ривожланишини таъминловчи шартлардан бири сифатида эътироф этилмоқда.² Зеро, она тили дарсларида ўқувчиларнинг сўз бойлигини ошириш, нутқий компетенцияларини ривожлантириш, бу борада таълимнинг самарадорлигини таъминловчи воситаларни такомиллаштириш, таълимнинг дидактик таъминотини бойитиш, ўқитиш жараёнида замонавий талабларга жавоб берадиган инновацион усул ва воситалардан фойдаланиш, шунингдек, уларни амалиётга татбиқ этиш бўйича тадқиқотлар олиб борилиши ҳам бежиз эмас. Ҳозирги замон методикасининг ижодий фаолиятни кучайтиришга йўналтирилган ёндашувида ҳам бунга алоҳида эътибор берилмоқда.

Қозоғистонда яшайдиган ўзбекларнинг ижтимоий турмушида, асосан, икки тиллилик (қозоқ ва ўзбек; баъзан уч тиллилик: қозоқ, рус, ўзбек) давом этаётган бир шароитда уларнинг ҳудудий жойлашув ўрнига қараб ўзбек тилининг турли диалектлари – қарлук, қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларидан фойдаланишлари ҳам Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини самарали ташкил этиш масаласининг ҳам долзарб эканлигини кўрсатади. Ҳатто Сайрам, Туркистон, Чимкент, Қорабулоқ, Қорамурт ва бошқа жойда яшовчи ўзбекларнинг диалекти

¹ Юсупова Т., Мавланова К., Наралиева Ш., Ўзбек тилини ўқитиш методикаси.1-қисм. – Алматы: Эверо, 2021. –10-б.

² Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 2015 йилнинг сентябрида Барқарор ривожланиш бўйича ўтказган саммити <https://old.xs.uz>

ҳам ўзаро фарқланади. Одатда, Туркистон ўғуз, Сайрам, Чимкент ва Тошкентга яқин ҳудудларда яшовчи ўзбеклар эса қарлук лаҳжасида сўзлашадилар.¹

Бундай шароитда она тили таълимининг самарадорлиги таълим жараёнининг асосий иштирокчилари – ўқитувчи ва ўқувчи, ўқувчи ва ўқувчи фаолиятини олдиндан пухта лойиҳалашга ҳамда тузилган лойиҳани оғишмай амалга оширишга боғлиқ бўлади. Демак, Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини самарали ташкил этиш воситаларини тизимга келтириш муҳим аҳамият касб этади.

Она тили ўқув машғулотларини ташкил этишдаги ҳар бир соатлик дарснинг асосий мақсади шу ўқув предметининг бош мақсадининг амалга ошиш жараёни бўлмоғи зарурки, бу мактабда она тили ўқув предметининг умумий, хусусий характердаги бош мақсади билан таълим жараёнидаги ҳар бир элементар фаолият мақсади ўртасидаги узвийликни таъминлашга хизмат қила олади.

Маълумки, инсоният юқори даражада ахборотлашган жамиятда яшамоқда. Таълимнинг хусусий мақсадларидан бири ўқувчиларни ўта сифатли, уларни маънавий-интеллектуал жиҳатдан ривожлантиришга кўмаклашадиган ахборотлар билан қуроллантиришдан иборат. Ушбу мақсадга мос келадиган таълим мазмуни, энг аввало, дарсликлар ва ўқув китобларида муайян изчилликда акс этиши керак. Чунки янги давр кишиси ижтимоий, моддий, маданий тараққиётни тамоман янги босқичга кўтарадиган қатор ўзгаришларни вужудга келтира оладиган мустаҳкам билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши лозим. Бу эса таълим мақсадига мос келадиган таълим мазмунини янги ўқув моделлари воситасида ифодалашни тақозо этади.

Ўқувчи мактабга келгунига қадар унда оғзаки нутқ коммуникацияси ўзига хос тарзда ривожланган, фикрини она тилида тингловчига етказиб бера оладиган, яъни унда талаффуз меъёрлари, тилнинг лексик қатламидан бир қадар фойдалана олиш кўникмалари шаклланган бўлади. Мактаб она тили таълими ўқувчи мактабга қадам қўйганига қадар ҳосил қилган нутқий кўникмасини тартибга солиш, бойитиш, кенгайтириш, маданийлаштириш орқали амалга оширади. Одатда, мактабда ўқитиладиган ўқув предметлари икки ярусли бўлиб унда қисман назарий билимлар ва кенг тарзда прагматика амалга оширилади. Жумладан, Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини ташкил этишда ҳам шу тамойилга амал қилинади. Ўқувчилар 5-синфдан бошлаб тилнинг фонетика, лексика, морфемика, орфография, орфоэпия, пунктуация, морфология, синтаксисига доир соддалаштирилган сиқик билимларни эгаллаб боришади. **Ўқувчилар** мактабни битиргунларига қадар уларга тақдим этилаётган тил грамматикасига оид назарий билимлар бир қадар такомиллашиб боради, бироқ улар ҳозирги кунда мактаб амалиётидаги ўрганиш/ ўргатиш жараёнининг асосини ташкил этмайди.

¹ Ҳамроқулова Ш. Қозоғистондаги ўзбекларнинг республика фан ва маданияти ривожига қўшган ҳиссаси (1925-2005 йй). Монография. – Тошкент: Янги нашр, 2015. –12-б.

Она тили таълимининг ҳам назарий, ҳам прагматик жиҳатдан такомиллашиб бориши ўқув дастурларида белгилаб берилган ва бу, албатта, мактаб амалиётидаги дарсликларда ҳам ўз ифодасини топган.

Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулоти учун мўлжалланган ўқув дастурларидаги таълимий мақсадлар спираль тарзда берилган бўлиб, соддадан мураккабга ўтиб бориш тамойилига риоя қилинган, нутқий кўникмалар тилнинг қайси қонуниятига бўйсунити ҳақидаги билимлар ўқувчига ёшига мос тарзда белгиланганлиги билан анъанавий дастурлардан ажралиб туради. Шунингдек, она тили машғулоти самарали ташкил этиш дарс жараёнидаги у ёки бу мавзунини ўтишнинг нутқ амалиётида тутган ўрнига қараб аниқланади.

Масалан, 6-синфда атоқли ва турдош отларга оид билимлар берилган. Аммо бу билимлар тўғридан-тўғри “Атоқли ва турдош отлар” сарлавҳаси остида берилмай, масалан, дарсликнинг бешинчи бўлимидаги “Буюк сиймолар” рукнида берилган мавзулар ичига (7-дарс. *Буюклар дўстлиги – халқлар дўстлиги*)¹ сингдирилади. Аслида, ўқувчи кўйи 5-синфда “от сўз туркуми” ва унга хос хусусиятлар билан қисман танишган, аммо назарий билимлар дарсликларнинг бирор сарлавҳасига чиқарилмаган. (5-синф дарслигидаги 52-54-дарслар “Йўл ҳаракати қоидаларига риоя қилинг!” деб номланган бўлиб мазкур дарс машғулоти “Транспорт ва йўл белгилари” номли еттинчи бўлим таркибида келтирилган².) Шу тарзда 6-синфда отга оид билимлар мазмун ва ҳажмига кўра кенгайтирилган.

Шу ўринда таъкидлаш зарурки, Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактаблари учун мўлжалланган ўзбек тили дарсликлари тузишда “назарий билимлар ўқувчи дунёқарашини кенгайтириш асосида унинг нутқини ўстиришда ҳамиша прагматиканинг соясида бўлмоғи шарт” мазмунини берувчи **“прагматика~содда назария~маданий нутқ”** тамойилига қатъий амал қилинади. Агар мактаб партасида ўтирган ҳар бир ўқувчи келажакда тилшунос бўлмаслигини инобатга олсак, бу дастур ва дарслик муаллифлари тутган энг тўғри йўл эканлиги аён бўлади. Агарда мазкур мавзулар таълимида сарлавҳага “От сўз туркуми ҳақида маълумот”, “Атоқли ва турдош от” кабилар чиқарилганда дарслик маълумотлари у даражада ўқувчи учун эътибортортар ёки қизиқарли бўлмас эди.

Шунингдек, она тили машғулотида “Ўзбек тили” дарсликларидаги машқ ва топшириқларни бажариш, саволларга жавоб излаш – дидактик функцияларни бажариш ўқувчиларда ақлий фаолиятнинг такомиллашити, билимларни мустаҳкамлаш ва қўллаш, нутқий фаолиятини тартибга солиш ва кенгайтириш кабиларнинг амалга ошишини таъминлаб беради.

Ўқувчиларни фаоллаштиришнинг педагогик имкониятлари – бу таълимнинг мантикий, эвристик, интегратив, танқидий, таҳлилий, когнитив-прагматик ёндашувларидан ҳамда илмийлик, узвийлик, кўргазмалилик,

¹ Наралиева Ш., Досметова Н., Абдалиев Ф. Ўзбек тили. Умумтаълим мактабларининг 6-синфи учун дарслик.2-қисм. – Алматы: Жаазушы, 2018. –208 б. – 178-б.

² Досметова Н., Наралиева Ш., Абдураупова М. Ўзбек тили. Умумтаълим мактабларининг 5-синфи учун дарслик.2-қисм. – Алматы: Жаазушы, 2018. –352 б. – 213-б.

мобиллик, моделлаштириш каби тамойиллари, самараси аниқ ва синалган интерфаол методлар, шунингдек, коммуникатив компетенцияларни ривожлантирувчи ижодий ўқув топшириқлари ҳисобланади.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларининг она тили машғулотларида когнитив-прагматик усулга асосланган амалда қўллай олиш принцинга тўла амал қилиниши ҳам самарали натижаларни кўрсатмоқда. Педагогик адабиётларда таъкидланганидек, когнитив-прагматик таълим шароитида ўқувчига ўқув-билув жараёнининг субъекти, ўқитувчига эса мазкур жараённинг бошқарувчиси сифатида ёндашилади. Шунинг учун ўқув-билув жараёнида асосий ўқув-билув фаолиятини ўқувчи амалга оширади. Бу йўналишда индуктивликдан, яъни таҳлилдан қонуниятга, хусусийликдан умумийликка қараб интилишдан фойдаланилади¹.

Аслида, *когнитив (онгли)~прагматик* деб номланган атама педагогикада кенг тарқалган муаммоли таълим усули билан уйғундир.

Одатда, мақсад мазмунни, мазмун шаклини белгилайди. Ўқув материали, ўқувчига дарс жараёнида тақдим этиладиган топшириқларда ўқувчи ёшига мос, унга ижтимоий турмушида асқотадиган билимлар силсиласи асосий ўрин эгаллаши лозим.

Қозоғистондаги ўзбек мактабларининг она тили машғулотларини ташкил этишда “мактабда она тили ўқув предметининг назарий грамматикаси” деган тушунча ўрганиш ва ўргатишнинг асосий мақсади ёки мазмунини ташкил этмайди, аксинча, у ўқувчиларга тил имкониятларидан фойдаланишни ўргатиш воситасига айланиб бораверади. Буни тилнинг фонетик жиҳатига оид дастлабки билимлардан тортиб синтактик қурилмаларга тегишли қоидаю таърифларгача, нутқ услубларигача кузатиш мумкин.

Маълумки, мактабда она тили машғулотлари доимий равиш талаффуз (орфоэпия), тўғри имло (орфография) ҳамда тиниш белгиларини ёзувда ўринли қўллаш (пунктуация) амалиётига таянади. Демак, равиш талаффуз, тўғри имло ҳамда тиниш белгиларини ёзувда ўринли қўллашга асосий эътибор қаратилган мавзуларни ўқитишда илғор технологиялардан фойдаланишнинг усуллари ниҳоятда кўп ва ранг-баранг бўлиб ҳар бир ўқитувчи, муаллим-устоз ўзи таълим бераётган синф ўқувчиларининг қизиқишлари, билим даражалари ҳамда савиясига қараб метод танлайди ва қўллайди. Зеро, таълим жараёнида миллий руҳиятимизни рад этмайдиган, самарали анъанавий усулларни сақлаб қолган ҳолда дунё таълими андозаларидаги илғор педагогик технологияларни ўрганиш ва она тили дарсларида улардан самарали фойдаланиш зарурати таълимнинг негизини ташкил этади. Албатта, танланган метод ўқувчининг оғзаки/ёзма нутқида ўз самарасини бериши зарур².

¹ Бабанский Ю.К. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 277 б.; Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари. – Пед. фан. докторлик дисс... автореферати. – Т.: 2003. – 44 б.; Жабборов А., Нейматова Г. Она тили таълимида когнитив психология, вербал таълим ва ижодкор шахс масаласи // Тил ва адабиёт таълими. – 2001. – № 6.; Жумаева Н.Э. Умумий ўрта таълимни инсонпарварлаштиришда ўқитиш тамойилларининг ўзаро алоқадорлиги. – Пед. фан. ном. дисс... автореферати. – Т.: 2005. – 22 б. ва б.

² Yuldasheva D.N. O'zbek tilini o'qitish metodikasi (OO'MTV tasdiqlagan darslik). – Buxoro: Durdona, 2021. – 445 b.

Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини ташкил этиш принципларидан яна бири боғланишли матн устида ишлаш амалиёти ҳисобланади.

Она тили машғулотларида ўқувчига тақдим этилаётган мазмунан маънавий-маърифий ҳамда тарбиявий матнлар, шунингдек, ўқувчи томонидан яратилаётган ижобий матнлар инобатга олинади. Она тили машғулотларини (аксарият ҳолларда) амалдаги дастуру дарсликларда маънавий-маърифий ҳамда тарбиявий матнлар асосида олиб бориш белгиланганки, бу ўқувчилар нутқини ўстириш ишларини комплекс амалга ошириш имконини беради.

Нутқнинг бу каби хусусиятларини инобатга олиб, ўқув-билув топшириқларини тузиш, таълим жараёнига татбиқ этиш, табиийки, ўқитиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Боғланишли матнлар ўқувчиларнинг сўз маъноларини англашларини таъминлайди, ўқувчиларда сўздан тўғри фойдалана олиш муносабатини тарбиялайди. Она тилидан ўрганиладиган билим, ҳосил қилинадиган малакалар ўқувчиларда маданий нутқни, нутқ маданиятини тараққий эттиришга хизмат қилади.

Нутқ ўстиришнинг пировард мақсади ўқувчиларда боғланишли нутқ малакаларини такомиллаштиришдир. Одатда, кишилар ўз фикр-мулоҳазалари, қарашларини боғланишли нутқ шаклида беради. Чунки инсон тафаккуридаги оламнинг лисоний манзарасини биргина сўз ёки гап доирасига сиғдириб бўлмайди. Демак, инсон зоти барча ёшда, исталган макон ва замонда боғланишли нутққа эҳтиёж сезади.

Жойларда ўқитувчиларнинг иш тажрибасини ўрганиш, ўқувчиларнинг ёзма ишларини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, ўқувчилар мактабда гап тузиш ва ўз фикрини мантиқий изчилликда баён қилишда анча қийналишади. Ўқувчининг боғланишли нутқи устида ишлаш қайсидир дарс соатлари доирасидагина эмас, балки бутун ўқув йили мобайнида ўтказиладиган давомли амалиёт бўлиши зарур.

Бундай шароитда она тили таълимининг самарадорлиги таълим жараёнининг асосий иштирокчилари – ўқитувчи ва ўқувчи, ўқувчи ва ўқувчи фаолиятини олдиндан пухта лойиҳалашга ҳамда тузилган лойиҳани оғишмай амалга оширишга боғлиқ бўлиши лозим.

Ижодкор ўқитувчи дарс жараёнида ўқувчининг ёшига, яшаш ҳудудига, педагогик таъсир кучига эга бўлган исталган ўқув материални ўқув-билув топшириғига айлантира олади. Она тили машғулотларини самарали ташкил этишни лойиҳалаш жараёнида дарсликдаги ўқув материали доирасидагина чегараланиб қолмаслик муҳим аҳамият касб этади.

Одатда, дарсликдаги ўқув материали(таълим мазмунига) мос, аммо уни айнан такрорламайдиган ўқув-билув топшириқлари тизимини ташкил этиш ниҳоятда муҳим. Она тили ўқитувчисининг ана шундай дастур, дарслик ва дарс мазмунига ҳамоҳанг, аммо уларни айнан такрорламайдиган ўқув топшириқлари мажмуини пухта ўйлаб тузиб чиқиши ҳам таълим оловчи, ҳам таълим берувчини бир хил қолипга тушиб қолишдан сақлайди.

Она тили дарслари жараёнида ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятлари тизимли равишда ҳаракатга тенг мақсаддан оралиқ мақсадга ҳамда она тили

дарсларининг бош мақсадига қараб силжийди. Бунда, албатта, далиллардан хулосага, соддадан мураккабга, прагматикадан қисман мактаб грамматикасига борилиши назарда тутиладики, бу барча замон ва маконларда ижодий таълим сифатида баҳоланади. Ижодий таълимда далилларни кузатиш, далиллардан хулоса чиқариш, чиқарилган хулосани янги-янги ўқув ҳолатларига татбиқ қилиш жараёнларининг барчасида ўқувчи ўқув-билув фаолиятининг асосий ричагига айланади. Натижа ўқувчида ижодий тафаккурни ривожлантиришга хизмат қила олади. Бунинг учун синфда олиб борилаётган ҳар бир она тили машғулотларининг олдида қуйидаги талаблар қўйилади:

- 1) она тили таълими жараёнида ўқувчиларнинг фаоллигига, мустақиллигига эркинлик бериш;
- 2) ўқувчиларда ижодий қобилиятларни ривожлантиришга қаратилган ўқув-билув топшириқларидан фойдаланиш;
- 3) ўқув материалларини олдиндан аниқ натижасига кўра лойиҳалаш;
- 4) ҳар бир ўқув-билув топшириғи миллий қадриятлар, анъаналар, халқ тарихи, тили ва унинг келажаги билан, шунингдек, умуминсоний фазилатлар билан боғлиқлигини таъминлашга эришиш;
- 5) ўқувчилар оғзаки/ёзма нутқини мунтазам ўстириб, такомиллаштириб борилишига эътибор қаратиш;
- 6) мавзуга оид билим, малака, кўникмаларни маънавий-маърифий матнлар орқали комплекс амалга ошириш;
- 7) она тили таълимининг умумий ҳамда хусусий мақсадларини эътибордан қочирмаслик;
- 8) ўқувчиларнинг сўз бойлигини мунтазам ошириб боришнинг ранг-баранг методларини ўйлаб топиш;
- 9) ўқувчиларни ўртага ташланган муаммолар ва уларнинг ечими борасида ўз фикрини аниқ ва дадил айтишларига шароит яратиш;
- 10) она тили машғулотларида ахборот коммуникацион технологиялардан ўринли ва самарали фойдаланишга эътибор қаратиш.

Она тили дарслари жараёнида ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятлари тизимли равишда ҳаракатга тенг мақсаддан оралиқ мақсадга ҳамда она тили дарсларининг бош мақсадига қараб силжийди. Бунда, албатта, далиллардан хулосага, соддадан мураккабга, прагматикадан қисман мактаб грамматикасига борилиши назарда тутиладики, бу барча замон ва маконларда ижодий таълим сифатида баҳоланади. Ижодий таълимда далилларни кузатиш, далиллардан хулоса чиқариш, чиқарилган хулосани янги-янги ўқув ҳолатларига татбиқ қилиш жараёнларининг барчасида ўқувчи ўқув-билув фаолиятининг асосий ричагига айланади. Натижа ўқувчида ижодий тафаккурни ривожлантиришга хизмат қила олади. Зеро, А.Дистервег таъкидлаганидек, “Маълумот билимлар билан эмас, балки билганингни маҳорат билан амалда қўллаш билан белгиланади”.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Юсупова Т., Мавланова К., Наралиева Ш., Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. 1-қисм. – Алматы: Эверо, 2021. –10-б.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 2015 йилнинг сентябрида Барқарор ривожланиш бўйича ўтказган саммити <https://old.xs.uz>
3. Ҳамроқулова Ш. Қозоғистондаги ўзбекларнинг республика фан ва маданияти ривожига қўшган ҳиссаси (1925-2005 йй). Монография. – Тошкент: Янги нашр, 2015. –12-б.
4. Yuldasheva D.N. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi (OO‘MTV tasdiqlagan darslik).– Buxoro: Durdona, 2021.–445 b.
5. Бабанский Ю.К. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 277 б.;
6. Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари. – Пед. фан. докторлик дисс... автореферати. – Т.: 2003. – 44 б.;
7. Жабборов А., Неъматова Г. Она тили таълимида когнитив психология, вербал таълим ва ижодкор шахс масаласи // Тил ва адабиёт таълими. – 2001. – № 6.;
8. Жумаева Н.Э. Умумий ўрта таълимни инсонпарварлаштиришда ўқитиш тамойилларининг ўзаро алоқадорлиги. –Пед. фан. ном. дисс... автореферати.-Т.: 2005.–22 б. ва б.

О‘ЗБЕК TILIDA KO‘MAKCHILAR SEMANTIKASI

Jumashov D.,

ToshDO‘TAU katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilshunosligida ko‘makchilar haqida ma‘lumot berilgan. Biroq ko‘makchilar va ularning grammatik ma‘nolari to‘g‘risida nazariy ma‘lumotlar berilgan ishlar ko‘pchilikni tashkil etadi. Bu ishlarda nazariy ma‘lumotlar umumiy tarzda berilgan, lekin o‘zbek adabiy tiliga oid ko‘makchilar aniq emas.

Ko‘makchilar ot va otlashgan so‘zlardan keyin kelib, qurol, vosita, maqsad, sabab, payt, o‘rin va shart ma‘nolarini bildirish uchun qo‘llanilishi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *sof ko‘makchilar, leksik ma‘no, presuppozitsiya, ko‘makchi (upasarga), mustaqil so‘zlar, hikoya, kommunikativ, payt ma‘nosi.*

Ko‘makchilar ot va otlashgan so‘zlardan keyin kelib, qurol, vosita, maqsad, sabab, payt, o‘rin va shart ma‘nolarini bildirish uchun qo‘llanadi.

Ot yoki otlashgan so‘zdan keyin kelib, ularni boshqa so‘zlarga tobelanish asosida birikishini ta‘minlaydigan so‘zlardir. Ko‘makchilar tuslanmaydi va yasalmaydi. Gapda o‘zi bog‘langan so‘z bilan birgalikda bir so‘roqqa javob bo‘ladi va bir xil gap bo‘lagi vazifasida keladi. Ko‘makchilar ma‘no xususiyati va kelib chiqishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

1. Sof ko‘makchilar. 2. Ko‘makchi vazifasida qo‘llanuvchi so‘zlar.

1. Sof ko‘makchilar o‘z lug‘aviy ma‘nolarini butunlay yo‘qotib, qo‘llanishiga ko‘ra kelishik qo‘shimchalariga yaqin turadigan so‘zlardir: **uchun, kabi, bilan, sayin, singari, uzra, qadar, yanglig‘.**

2. **Ko'makchi vazifasida** qo'llanuvchi so'zlarga ot, sifat, ravish va fe'l turkumidan ko'makchiga siljigan, gapda ba'zan o'z ma'nosida, ba'zan ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlar kiradi. Ular: **tomon, burun, ilgari, boshqa, keyin, tashqari, chamasi; sababli, tufayli, orqali, qarshi, chog'li, doir, muvofiq, o'zga; qarab, qaraganda, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qarata, tortib, ko'ra; avval, so'ng, burun, beri, buyon, asosan, binoan, keyin, oldin** kabi so'zlardir.

Tilshunoslikning keyingi katta yutuqlaridan biri sifatida tildagi presuppozitsiya hodisasidir.

O'zbek tili materiali asosida birinchi bo'lib presuppozitsiya hodisasini A.Nurmonov tadqiq etdi. Presuppozitsiya va gap mavzusini talqin etishni N.Mahmudov o'rta tashladi.

O'zbek tilshunosligida presuppozitsiya hodisasini o'rganishga bag'shlangan ishlar paydo bo'ldi. Presuppozitsiyani o'rganishga bag'ishlangan ishlardan tadqiq etish usullarini o'rgandik.

Shu jihatdan ko'makchilar presuppozitsiyaga ishora qiluvchi vositalar ichida o'ziga xos xususiyatga ega. Ko'makchilarning o'rganilishi ham yuklamalar singari hind amaliy tilshunosligining Panini, Yaski (eramizdan avvalgi V-IV asrlar) nomlari bilan bog'liq. Ular 3-so'z turkumi sifatida old ko'makchi (upasarga)ni ajratadilar. Ular ko'makchilarga otlarning va fe'llarning ma'nolarini ko'rsatuvchi so'zlar deb baho berganlar. Ular ko'makchilarni morfologik prinsip asosida talqin etadilar. Eramizdan avvalgi III-II asrlarda amaliy ehtiyojlar tufayli emas, mantiqiy kategoriyalar bilan bog'liq ravishda ko'makchilar talqin etildi. Ko'makchilar talqinida ham yuklamalar singari bir xillik yo'q¹.

Ma'lumki, tilshunoslikda so'zlarni turkumlarga ajratishda morfologik, sintaktik va mazmuniy belgilar birgalikda olinadi.

Ko'makchilar ham shu uch belgi asosida turkumlangan. Ko'makchilar morfologik jihatdan mustaqil paradigmaga ega emasligi, sintaktik jihatdan gapning mustaqil bo'lagi bo'la olmasligi, mazmuniy jihatdan vosita, maqsad, sabab, vaqt va shu kabi boshqa munosabatlar anglatilishligi bilan boshqa so'z turkumlaridan ajralib turadi. Ko'makchilar tarixan mustaqil so'zlar bo'lgan bo'lsa ham, ular hozirgi zamon o'zbek tilida leksik ma'nolarini yo'qotgan, lekin grammatik ma'nosi bor so'zlar. Shuning uchun ham mustaqil so'zlar bilan birgalikda ishlatiladi. Ko'makchilar obyektlar o'rtasidagi makon, vaqt, sabab, maqsad, egalik, chegaralash kabi munosabatlarni ifodalaydi yoki obyektlarning harakatga, holatga, sifatga yuqoridagicha munosabatlarini bildiradi. Ko'makchilarning xususiy ma'nolari biror kelishik formasidagi shaxs yoki predmet bilan qo'shilgandagina yuzaga keladi. Shuning uchun ham A.A.Shaxmatov ko'makchilar kelishik formalari anglatgan ma'noni mustahkamlaydi, to'ldiradi, kuchaytiradi, - deydi.

Ko'makchilar xilma-xil grammatik munosabatlarni ifodalaydi. A.A.Shaxmatov birinchi bo'lib ko'makchilarning grammatik munosabatlarini sistemaga solishga harakat qildi. Rus tilshunosligida ko'makchilar va ularning grammatik munosabatlari V.V.Vinogradov ishlarida to'laqonli o'z ifodasini topgan.

¹ Rustamov T. Sof ko'makchilar.- Toshkent: Fan, 1991. - 124 b. Berdiyev H. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida so'ngko'makchilar: Filol.fan. nomz. ...dis-ya. - Samarqand, 1949. - 134 b.

Rus tilshunosligida ko‘makchi va uning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan ishlar talaygina, lekin V.V.Vinogradovniki singari to‘laqonli emas.

O‘zbek tilshunosligida ko‘makchilar hanuz aniq belgilanmagan. Biroq ko‘makchilar va ularning grammatik ma’nolari to‘g‘risida nazariy ma’lumotlar berilgan ishlar ko‘pchilikni tashkil etadi. Bu ishlarda nazariy ma’lumotlar umumiy tarzda berilgan, lekin o‘zbek adabiy tiliga oid ko‘makchilar aniq emas. Ammo bu masalani hal etish ishimizning tub maqsadini tashkil etmaganligi uchun to‘xtalmaymiz. Demak, ko‘makchilar leksik ma’noga ega bo‘lmasa ham turli grammatik munosabatlarni ifodalashda aktiv ishtirok etadi. Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida ko‘makchilarning sof ko‘makchilar va ko‘makchi vazifasida qo‘llanuvchi so‘zlar kabi turlari mavjud. Ko‘makchilar qaysi turga mansub bo‘lmasin, gapning strukturasini murakkablashtirib, turli ma’nodagi presuppozitsiya anglatish vositasi bo‘la oladi. Presuppozitsiya ko‘makchilarning qanday grammatik munosabat ifoda etayotganligiga va qaysi kelishikni boshqarib kelayotganligiga qarab belgilanadi. M.: *Nemislarning mo‘jlajiga ko‘ra, bu tepalikda bomba tushmagan biror qarich ham yer qolmasligi kerak edi* (A.Qahhor) gapida «ko‘ra» ko‘makchisi jo‘nalish kelishigidagi so‘z bilan birikib, ayirib, ta’kidlab ko‘rsatish ma’nosini ifodalayapti va huddi shu munosabatdan kelib chiqadigan bo‘linsa, Nemislar avval mo‘ljal qilgan degan presuppozitsiyaga ishora qiladi.

O‘zbek tilida **boshqa, bo‘lak, o‘zga, tashqari, ko‘ra, qaraganda, keyin, so‘ng, burun, oldin, ilgari, bilan, binoan, asosan, kabi, singari, yanglig‘, buyon, beri, nari, qaramay, qaramasdan, sayin, sari, sababli, tufayli, orqali, chog‘li, osha, bo‘yicha, bo‘yi, chamasi, haqida, to‘g‘risida, holda, yo‘sinda, tomon, qadar, qarshi, qarab, yarasha, loyiq, muvofiq, qarata, boshlab, tortib** kabi ko‘makchi va ko‘makchi vazifasidagi so‘zlar presuppozitsiya anglatish uchun vosita bo‘la oladi.

Yordamchi so‘zlar ichida yuklama va ko‘makchilar presuppozitsiya ifodalashda eng sermahsul vositalardan hisoblanadi. Chunki yuklama va ko‘makchilar nutqning mazmun va formal jihatdan shakllanishida juda muhim vazifalar bajaradi. Shuning uchun gapning semantik strukturasida o‘zi sintaktik bog‘lanib kelgan so‘z bilan birgalikda alohida presuppozitsiya anglatib implitsit presuppozitsiyaga vosita bo‘la oladi¹.

O‘z lug‘aviy ma’nosini qisman saqlagan, gapda ko‘makchi vazifasida qo‘llanadigan so‘zlar ko‘makchi otdir. Ularga *old, orqa, huzur, yuza, haq, xusus, to‘g‘ri, tashqari, yon, o‘rta, ket, ich, ust, tepa, ost, tag, ora, bosh, o‘rin, qosh, yoqa, tomon* kabi so‘zlar kiradi. Ko‘makchi otlar harakat bilan predmet o‘rtasidagi turli munosabatni ifodalaydi. Ular kelishik va egalik qo‘shimchalarini qabul qilishi mumkin: ostida, tagidan, ustiga, oldida, orqasiga, yonidan, o‘rtasi, orasi, boshi kabi. Faqat bu so‘zlar gapda o‘zidan oldingi so‘zlar bilan qaratqich-qaralmish munosabati asosida birikib kelishi lozim. Aks holda o‘rin oti hisoblanadi: **ko‘prik ostida, suv tagidan, ko‘chaning boshida, deraza yonida** kabi.

Ko‘makchilarning qo‘llanishi Ko‘makchilar gapdagi vazifasiga ko‘ra kelishiklarga yaqin turadi. Shuning uchun ko‘p hollarda kelishik qo‘shimchalariga

¹. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap; «O‘zbek tili va adabiyoti», 1986. 6-son, Nurmonov A.N. Ko‘makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi. «O‘zbek tili va adabiyoti», 1986. 6-son, 28-42-betlar.

sinonim bo'ladi: *avtobusda keldim – avtobus bilan keldim, ukamga oldim – ukam uchun oldim.*

Nutqimizda faol qo'llanadigan ko'makchilarga quyidagilar kiradi: *azbaroyi, bilan, uchun, kabi, ilgari, burun, bosh, chog'li, qadar, sayin, bo'yicha, orqa, orqali, ora, sababli, ko'ra, yon, ich, qarshi, o'rta, tomon, qarab, qaramasdan, qaramay, so'ng, boshqa, keyin, tashqari, ost, ust, tag, buyon, beri, bo'lak, o'zga, holda, asosan, doir, binoan kabi.*

Ko'makchilarni qaysi kelishikdagi so'zni boshqarishiga ko'ra quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. Bosh kelishikdagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

Bilan. Birgalik, hamkorlik, qurol-vosita, harakatning ketma-ketligi, vaqt, holat kabi ma'nolarni ifodalashda ishlatiladi. Badiiy adabiyotda –la, birla, ila shakllari ham uchraydi. *Masalan: Ertaga shaharga tushing, akam bilan so'zlashib ishni bitiramiz (Oybek). Sharofat oldida turgan choynak bilan uning basharasiga tushirdi (A.Qahhor). Deraza ochilishi bilan Yo'lchi boshini ko'tardi (Oybek). Siddiqjon kechasi bilan kiprik qoqmay chiqdi (A.Qahhor). Yo'lchi jahl bilan o'rnidan turdi (Oybek).*

Uchun. Maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarida qo'llanadi. Badiiy adabiyotda –chun shakli ham uchraydi. –gina, -dir affikslari bilan qo'llanishi mumkin¹. *Masalan: Shaharga o'qish uchun keldim. Darsga qatnashgani uchun yaxshi biladi. Ukam uchun oldim. Tirishqoqligingiz uchun mukofot.*

Kabi, singari, yanglig'. O'xshatish, chog'ishtirish, qiyos ma'nolarini ifodalaydi: *Olov kabi kuydiradi. Otasi singari general bo'lishni orzu qilardi. Bahor yanglig' dillarni yayratar edi.*

Sari. Yo'nalish ma'nosini ifodalaydi. Ayrim gaplarda tomon ko'makchisiga sinonim bo'ladi: *Tirishdim tog'dan oshdim, yorug'lik sari yo'l ochdim (maqol), yorug'lik sari – yorug'lik tomon.*

Sayin ko'makchisi payt, **orqali** – vosita, chog'li, **chamasi** – taxmin, **holda** ko'makchisi holat ma'nosini ifodalaydi: *Yil sayin ortib bormoqda. Telefon orqali gaplashdim. Qirq chog'li yigit kelishdi. Tugun ko'targan holda kirib keldi.*

2. Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: tomon ko'makchisi yo'nalish, qadar – chegara, ko'ra – sabab, ta'kid, qiyos, qaramasdan, qaramay – to'siqsizlik, yarasha – moslik kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Uyga tomon yo'l oldi. Kechga qadar kutdi. Shunga ko'ra darsdan ozod qildik. Yomg'ir yog'ishiga qaramay yo'lida davom etdi. Qilmishiga yarasha jazosini oldi.*

3. Chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar: **so'ng, keyin, ilgari, burun, beri** ko'makchilari payt ma'nosini, boshqa, o'zga, tashqari, bo'lak – mustasnolik ma'nosini ifodalaydi: *Darsdan so'ng kutubxonaga boramiz. O'shandan beri uni uchratmadim. Shundan boshqa ishim yo'q.*

¹. Ne'matov H.G'. XI-XII asr yozma yodgorliklarida ko'makchilar//O'zbek tili grammatik qurilishi, leksikologiya va dialektologiyasi masalalari. V chiqishi. - Samarqand: SamDU nashri, 1976. - 39-50 b.

4. Qaratqich kelishigidagi soʻzlar bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar. Asosan koʻmakchi otlar qaratqich kelishigidagi soʻz bilan bogʻlanadi: *Koʻcha boshida kutib oldi. Koʻprik ostiga kirib ketdi. Bogʻ oʻrtasida joylashgan..*¹

Uchun, bilan, kabi koʻmakchilari qaratqich kelishigidagi olmoshlar bilan bogʻlanishi mumkin: *shuning uchun, shuning bilan, uning kabi*.

Koʻmakchilar aslida mustaqil maʼnoli soʻzlardan kelib chiqishi yuqorida qayd etilgan edi. Lekin «koʻmakchilar mustaqil maʼnoli soʻzlardan farqli ravishda ikki tomonlama sintaktik munosabatni yaratishda qoʻllanadi². U sintaktik munosabat tobe boʻlakning hokim boʻlakka boʻlgan munosabatining yaratilishida namoyon boʻladi». Koʻmakchilarning leksik maʼnosi oʻzi birikib kelayotgan mustaqil maʼnoli soʻzning leksik maʼnosiga bogʻliqdir. Koʻmakchilarning leksik maʼnosi umumiy yoki xususiy boʻladi. «Koʻmakchilarning leksik maʼnolari juda xilma-xil boʻlib, koʻmakchi birikayotgan mustaqil maʼnoli soʻzga bogʻliq boʻladi. U maʼnolar nihoyatda umumiy yoki nihoyatda xususiy xarakterga ega boʻlishi mumkin». Masalan, sari, tomon, qarab koʻmakchilarning umumiy leksik maʼnosi otlarga birikkandan keyin harakatning biror nuqtaga yoʻnalishini ifodalashidir. Masalan, oʻzbek tilida uchun koʻmakchisining atalganlik maʼnosini ifodalashi uning xususiy leksik maʼnosi hisoblanadi. Chunki uchun koʻmakchisidan boshqa koʻmakchi atalganlik maʼnosini bildirmaydi. Koʻmakchilarning umumiy maʼnosi ularning sinonimlik xususiyati boʻlib, albatta, har qaysi koʻmakchining oʻziga xos stilistik ahamiyati ham sezilib turadi. Masalan, sari koʻmakchisi oʻzbek adabiy tiliga xos boʻlib, Istiqlol sari olgʻa kabi konstruksiyalardagina ishlatilib, sari koʻmakchisi oʻrnida boshqa bir koʻmakchi yoki grammatik vositani qoʻllash mumkin emas. Chunki bunday konstruksiya shiorlar yaratilishida tuzilib, undagi komponentlar turgʻun birikma shakliga yaqinlashadi. Koʻmakchilarning bunday xususiyatlariga ham ishning yoritilishi jarayonida alohida eʼtibor beriladi.

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, koʻmakchilarni grammatik, funksional, semantik va pragmatik jihatdan tadqiq qilishni takomillashtirish oldimizda turgan muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rustamov T. Sof koʻmakchilar.- Toshkent: Fan, 1991. - 124 b.
2. Berdiyev H. Hozirgi zamon oʻzbek adabiy tilida soʻngkoʻmakchilar: Filol.fan. nomz. ...dis-ya. - Samarqand, 1949. - 134 b.
3. Blagova G.F. XV-XVI asrlar eski oʻzbek adabiy tilidagi koʻmakchilar haqida// “Oʻzbek tili va adabiyoti” jurnali. -1963.- №3.
4. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap; «Oʻzbek tili va adabiyoti», 1986. 6-son,

¹. Hamdamov J. Oʻzbek tili tarixi. Ikkinchi qism. Tarixiy morfologiya. Ikkinchi boʻlim.- Samarqand: SamDU nashri, 2003. - 82-91b.

². Blagova G.F. XV-XVI asrlar eski oʻzbek adabiy tilidagi koʻmakchilar haqida// “Oʻzbek tili va adabiyoti” jurnali. - 1963.- №3. Burxanov Z. Oʻzbek tilida koʻmakchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi (presuppozitsion aspekt): Filol.fan. nomz. ... diss. avtoref. - Toshkent: TAI, 2008. -27 b.

5. Nurmonov A.N. Ko‘makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi. «O‘zbek tili va adabiyoti», 1986. 6-son, 28-42-betlar.

6. Ne‘matov H.G‘. XI-XII asr yozma yodgorliklarida ko‘makchilar//O‘zbek tili grammatik qurilishi, leksikologiya va dialektologiyasi masalalari. V chiqishi. - Samarqand: SamDU nashri, 1976. - 39-50 b.

7. Hamdamov J. O‘zbek tili tarixi. Ikkinchi qism. Tarixiy morfologiya. Ikkinchi bo‘lim.- Samarqand: SamDU nashri, 2003. - 82-91b.

8. Burxanov Z. O‘zbek tilida ko‘makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi (presuppozitsion aspekt): Filol.fan. nomz. ... diss. avtoref. - Toshkent: TAI, 2008. - 27 b.

O‘ZBEK BOLALAR NUTQIDA LEKSIK PRESUPPOZITSIYANING VOQELANISHI

Qurbonova M.,

ToshDO‘TAU dotsenti, filologiya fanlari doktori

Annotation: The article is devoted to the anthropocentric interpretation of lexical units, which explains the causes of semantic and pragmatic presupposition in Uzbek children's speech.

Key words: *language, semantic presupposition, pragmatic presupposition, lexical unit, child's speech, ontolinguistics, text, speech situation.*

Pragmalingvistikaning tadqiq obyektlaridan biri bolalar nutqining presuppozitsion xususiyatlari muammosi bo‘lib, bu yo‘nalishda bolalar nutqida presuppozitsiyaning ifodalanishi, bolalar nutqini tushunish va idrok etishda presuppozitsiyaning o‘rni, presuppozitsiyaning bilish bilan bog‘liq kognitiv asosi kabi masalalarni o‘rganish dolzarb vazifadir. O‘zbek tilida ayrim leksik birliklar lug‘aviy ma‘nosi asosida, ba‘zilar nutqda ikkilamchi vazifada qo‘llanishi natijasida presuppozitsiya¹ signaliga aylanadi. Bolalar nutqida qo‘llangan leksik birliklarning presuppozitsiyani ifodalashida ham mazkur holatlar ko‘zga tashlanadi.

Leksik birliklarning presuppozitsiyaga ishora qilishida ularning semantik xususiyati muhim o‘rin tutadi. Ba’zi leksik birliklar nutqda qo‘llanganda ularning semantik komponentlaridan biri bevosita yuzaga chiqsa, boshqasi presuppozitsiya orqali yashirin ifodalanadi. Bola nutqidan olingan quyidagi misolda presuppozitsiya leksik birlikning semantik komponenti asosida yuzaga chiqadi: *Oyi, to‘yga oq ko‘ylagimni kiysam, maylimi? Qarang, yuvilgan, dazmollangan.* (Xanifa Tolipova, 5 yosh)

Ushbu nutq parchasida qo‘llangan *yuvilgan* leksemasi orqali ayni gapdan “*oq ko‘ylagim toza*” presuppozitsiyasi anglashiladi. Ma’lumki, *yuvmoq* leksemasi “suv (ba’zan spirt, kerosin, va sh.k.) bilan ishqab toza qilmoq, kirini ketkazmoq”² lug‘aviy

¹ Burxanov Z. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадосх келишиклар прагматикаси (пресуппозицион аспект): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. 27-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди, 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. 37-бет.

ma'nosini anglatadi. *Yuvmoq* leksemasining *toza qilmoq* semantik komponenti uning presuppozitsiyasi sifatida yuzaga chiqadi. *Dazmollangan* leksemasi ham gapda lug'aviy ma'nosi orqali presuppozitsiyani shakllantiradi. Bu leksemaning "*g'ijimini yozmoq*"¹ semantik komponenti asosida sintaktik qurilmadan "*oq ko'ylagim g'ijim emas*" presuppozitsiyasi anglashiladi.

Shunisi xarakterliki, bu kabi leksik birliklar matn tarkibida qo'llanmaganda ham inson tafakkurida presuppozitsiyani tiklay oladi. Bunday holatda ham presuppozitsiyaga leksik birlikning semantik komponenti yo'l ochadi. Tilshunoslikda so'z ma'nosi bilan bog'liq holda shakllanadigan bu tipdagi presuppozitsiya semantik presuppozitsiya sifatida e'tirof etiladi. Masalan, *qultum* leksemasi inson tafakkurida *suyuqlik* leksemasini ham jonlantiradi. Ushbu leksema orqali suyuqlikning ham anglashilishi uning ma'no komponenti ("Bir yutishli suyuqlik miqdori, bir yutum"²) bilan aloqador.

Shunisi xarakterliki, belgi bildiruvchi birliklardan hosil bo'lgan yasama so'zlarda ham presuppozitsiyaga ishora butunlay o'chib ketmaydi. Jumladan, *ozod bo'lmoq*, *iflos bo'lmoq*, *kir bo'lmoq*, *yomon bo'lmoq*, *yaxshi bo'lmoq* kabi qo'shma so'zlarning belgi bildiruvchi tarkibiy komponenti orqali gapda presuppozitsiyaga ishora yuzaga keladi. Shu sababli bunday birliklar ishtirokida tuzilgan sintaktik qurilmalar doim semantik jihatdan murakkablashadi. Masalan, "– *Abbosov, nega sen kir galstuk taqib kelding?* – *so'radi muallim. – Yangisini taqsam, kir bo'lib qoladida, – hazilga olib dedi Akrom*" (X.To'xtaboyev. "Sariq devni minib") misolida qo'llangan *kir bo'lib qolmoq* leksemasi "*Yangi galstugim toza*" presuppozitsiyasini hosil qiladi.

Umuman, bolalar nutqida semantik tabiati orqali presuppozitsiyaga ishora qiluvchi leksemalar keng qo'llanadi. Bunday leksik birliklar sirasida fe'l leksemalar alohida o'rin tutadi. Ayrim fe'l leksemalar presuppozitsiya orqali harakatga qadar amal qilgan holatga ishora qiladi. Masalan, bir holatdan ikkinchi holatga o'tish harakatini anglatuvchi *kengaymoq* (*tor bo'lgan*), *tuzalmoq* (*kasal bo'lgan*), *qarimoq* (*yosh bo'lgan*), *pasaymoq* (*baland bo'lgan*) fe'l leksemalarida harakatga qadar amal qilgan holat haqida ma'lumot beruvchi presuppozitsiyalarga yo'l ochiladi. Presuppozitsiya ayni leksik birliklarning antonimik xususiyati orqali yuzaga chiqadi. Bolalar nutqida ham bu turdagi fe'llar ko'plab uchraydi. Qiyoslang:

– *Lazakat xola oyimni tuzatadi-ya?*... (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi") (Oyim *kasal*)

– *Dada, oyim kasal bo'lib qoldilar!* (O'.Hoshimov. "Ikki eshik orasi") (Oyim *sog'edilar*)

Bolalar nutqida *o'chirmoq* (*chizilgan*), *yopishtirmoq* (*yirtilgan*), *tuzatmoq* (*singan*) kabi muayyan harakat va uning amal qilishiga turtki bergan tashqi omillar haqida ma'lumot tashuvchi fe'l leksemalar ham ko'plab uchraydi. Bunday leksemalar ifoda etgan harakat uni bevosita yuzaga keltirgan voqyelikka ishora qilib turadi. Masalan, Toshkent shahar shevasida so'zlashuvchi Mehrimoh Esonova (4 yosh)

¹ Kўрсатилган изоҳли луғат. 1-жилд. 544-бет.

² Kўрсатилган изоҳли луғат. 1-жилд. 203-бет.

nutqida qo‘llangan **“Qo‘g‘irchog‘immi tuzatib bering”** gapidagi *tuzatmoq* leksemasi orqali **“Qo‘g‘irchog‘im sinib qoldi”** presuppozitsiyasini anglash mumkin bo‘ladi.

Yoki *qochmoq* leksemasi ifoda etgan harakat orqali uni keltirib chiqargan *quvish* harakatiga ishora sezilarli. Bu holat *qochmoq* leksemasi orqali *quvlamoq* presuppozitsiyasining ifodalanishiga yo‘l ochadi. Boshqacha aytganda, leksema anglatgan harakatning amal qilishiga turtki bergan omil shu leksemaning presuppozitsiyasi sifatida anglashilib turadi. Masalan:

– *Oyi, ukam itdan qochdi.* (Umid Abdullaev, 12 yosh) (*Ukamni it quvladi*)

Ayrim fe‘l leksemalar semantikasida harakat asosida yuzaga kelgan natijaviy holatga ishora kuzatiladi. Masalan, *qoraymoq* (*qora*), *qizarmoq* (*qizil*), *oqarmoq* (*oq*), *ko‘paymoq* (*ko‘p*), *kattalashmoq* (*katta*) kabilar. Bunday fe‘l leksemalar belgi bildiruvchi asoslardan hosil bo‘lgani uchun ularning ma‘nosi yasama so‘z tarkibida ham butunlay o‘chib ketmaydi. Bu ma‘no presuppozitsiya yordamida leksema semantikasi orqali anglashilib turadi.

Mazkur turdagi fe‘l leksemalar ham bolalar nutqida faol qo‘llanib, turli presuppozitsiyalarni hosil qiladi. Masalan:

1. *Uy burchagidagi eski palak lopilladi-da, dadam chiqib keldi. Yuzlari qizargan...* (O‘.Hoshimov. “Ikki eshik orasi”) (*Yuzlari qizil*)

2. – *Do‘xtirning aytishicha, uning ko‘zi sarg‘aygan ekan.* (Davron Baxtiyorov, 13 yosh) (*Ko‘zi sariq*)

Holat fe‘llari haqida fikr yuritar ekan, professor R.Rasulov bu kabi fe‘llarni harakat natijasini anglatuvchi holat fe‘llari deb hisoblaydi. U harakat natijasi bo‘lgan holat fe‘llarida holatga muayayn harakatdan yoki biror holatdan o‘tilishi, holatga o‘tishda harakatning ba‘zan aniq «ko‘rinishga» ega bo‘lishi, ba‘zan aksi bo‘lishini, bunda harakat tashqi ta’sirga ko‘ra yashirinligi, ammo aslida mavjudligi bilan muhim ekanini ta’kidlaydi.¹ U harakat natijasini anglatuvchi bu kabi holat fe‘llarining quyidagi turlarini ajratadi: a) harakatdan birato‘la holatga o‘tishni ifodalovchi fe‘llar; b) harakat natijasida bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishni ifodalovchi fe‘llar².

Olim qayd etgan harakat natijasini anglatuvchi bunday fe‘l leksemalar orqali nutqda bir vaqtda harakat va natijaviy holatni aks ettiruvchi propozitsiyalar anglashiladi. Albatta, keyingi propozitsiya presuppozitsiya orqali yashirin ifodalanadi.

Bolalar nutqida qo‘llangan umumtil leksikasiga oid ba’zi fe‘l leksemalar harakatning tabiiy asosiga ishora qilish asosida presuppozitsiyani shakllantiradi. Bunday leksik birliklarda aks etgan harakatning yuz berishi uchun tabiatda boshqa qandaydir xatti-harakat amal qilishi lozim. Masalan:

Ona telefonda o‘g‘lini koyib shunday dedi:

– *Men senga aytdim-ku, sutning toshishiga qarab turgin deb.*

– *Men soatga qarab turdim, axir, – xafa bo‘lgancha gapirdi o‘g‘il.*

– *Sut soat 15 dan 13 daqiqa o‘tganda toshdi.* (“Bir safda”)

Ushbu dialogik diskursda qo‘llangan *toshmoq* fe‘l leksemasi anglatgan harakatning amal qilishi uchun sut qaynab chiqishi lozim. *Toshmoq* fe‘l leksemasiga

¹ Rasulov P. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. – Тошкент, 2005. 12-бет.

² Rasulov P. Кўрсатилган асар. 12-15-бет.

xos bu jihat uning semantikasi orqali anglashilib turadi. Shu bois *toshmoq* fe'l leksemasi bir vaqtda ayni harakatning amal qilishi sharti hisoblangan voqyelikka ham ishora qiladi. "***Sut soat 15 dan 13 daqiqa o'tganda toshdi***" gapidan anglashiluvchi "*Sut qaynadi*" presuppozitsiyasi *toshmoq* fe'lining harakatning tabiiy asosiga ishora qilib turishi orqali yuzaga chiqadi.

Bolalar nutqida antonimik xususiyati asosida presuppozitsiyani shakllantiruvchi leksik birliklar ham keng qo'llanadi. Jumladan, *quritmoq* (*ho'l bo'lgan*), *yopmoq* (*ochilgan*), *isitmoq* (*sovigan*) fe'l leksemalari lug'aviy ma'noni ifodalashdan tashqari bir vaqtda o'z antonimik juftiga ishora qilish xususiyatiga ham ega. Bu holat ayni turdagi birliklarning presuppozitsion xususiyatga daxldor ekanidan dalolat beradi. Masalan, "*Oyijon, ko'yलगимни quritib bering*" gapida qo'llangan *quritmoq* leksemasi "*Ko'yलगим ho'l bo'ldi*" presuppozitsiyasini yuzaga keltiradi.

D.Lutfullayeva ham fe'l leksemalarning semantik tabiati orqali presuppozitsiyaga yo'l ochilishini qayd etadi. Uning fikricha, o'zaro antonimik munosabatdagi fe'l leksemalarning nutqda bir-biriga ishora qilib turishida kontekst, nutq vaziyati taqozosi hamda til egalarining bu fe'llar semantikasiga oid umumiy bilimlari muhim o'rin tutadi. Agar nutqiy vaziyat *kamaymoq* fe'li orqali ko'paymoq harakatining va aksincha, *ko'paymoq* fe'li orqali kamaymoq harakatining ochiq ifodasini taqozo etsa, gapda bu fe'llar orqali ularning ziddini aks ettiruvchi yashirin axborotga ishora shakllanmaydi.¹

Bolalar nutqida presuppozitsiyaning ifodalanishida ikkilamchi vazifasi asosida harakatning yuzaga kelishiga turtki bergan tashqi omilga ishora qiluvchi fe'l leksemalar ham alohida o'rin tutadi. Bunday leksik birliklar presuppozitsiyasi doimo sabab munosabatini aks ettiradi. Masalan, "*– Ko'zlaring yumilib ketyapti...*" (X.To'xtaboyev. "Sariq devni minib") jumlasida qo'llangan *yumilib ketyapti* fe'l leksemasi harakat ma'nosini ifodalash bilan birga, gapdan tushirib qoldirilgan *uyqudan* leksemasi semantikasini yuzaga chiqarishni ham o'z zimmasiga oladi. Natijada ayni leksik birlik orqali "*Uxlaging kelyapti*" presuppozitsiyasiga yo'l ochiladi.

Albatta, bunday gaplarda ifodalangan presuppozitsiyaning to'g'ri anglanishida kontekst, nutq vaziyati muhim o'rin tutadi. Kontekst asosida ayni gapda uyqu bilan bog'liq xatti-harakat ifodasi aks etganini anglash mumkin bo'ladi. Bunday holatda matnda pragmatik presuppozitsiya voqyelanadi.

Bolalar nutqida iboralar orqali ham leksik presuppozitsiyaning ifodalanishi kuzatiladi. Ayrim iboralar jumla tarkibida semantik zidiga ishora qilish orqali presuppozitsiyaga yo'l ochadi. Bu holat maktab yoshidagi bola tilidan ifodalangan badiiy matnlarda ko'p uchraydi. Masalan, "*Bir nafasda hammayoq, hali aytganimdek, yog' tomsa yalagudek bo'ldi-qoldi*" (X.To'xtaboyev. "Sariq devni minib") gapida qo'llangan ibora orqali "*Hammayoq iflos edi*" presuppozitsiyasi anglashiladi.

Tilshunoslikda nom ifodalovchi leksik birliklarning mavjudlikni bildiruvchi presuppozitsiya (ekzistensial presuppozitsiya)ni shakllan-tirishi qayd etiladi. Y.V. Paduchevaning e'tirof etishicha, har bir nom u ifoda etgan obyektning

¹ Лутфуллаева Д. Ўзбек тили феълларининг прагматик хусусиятлари // Олима аёлларнинг фан-техника тараққиётида тутган ўрни (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). – Тошкент: ТДПУ, 2008. 152-бет.

mavjudligini bildiruvchi prezumpsiya bilan aloqador. Muayyan real vaqtda amalga oshadigan harakatni anglatuvchi predikat ishtirokidagi kontekstda obyektning mavjudligini bildiruvchi prezumpsiya ushbu predikatning aktanti bo'lib kelgan istalgan nom bilan bog'liq bo'ladi. Olima "*Sын moyey dvoynurodnoy sestrы jenilsya na zuluske*" gapini tahlil qilar ekan, bu gap semantikasi tarkibiga nutq egasining ammavachcha (yoki xolavachcha)si hamda uning o'g'li mavjudligini bildiruvchi prezumpsiyalar kirishini qayd etadi¹.

Darhaqiqat, gapda qo'llangan nomlar uning egasi (shaxs, hayvon, parranda kabilar) yoki biron-bir narsa-predmet, obyektning mavjudligi haqidagi xulosaviy hukmni yuzaga keltiradi. Nazarimizda, bunday hukm mantiqiy presuppozitsiyaga daxldor. Chunki nafaqat nomlar, balki tildagi harakat-holat, belgi, miqdor kabilar orqali ham ularning obyektiv mavjudligi haqidagi mantiqiy xulosani anglash mumkin. Qiyoslang: *Chaqaloq yig'ladi*. (Obyektiv borliqda chaqaloq va yig'lash harakatining mavjudligi). *Oppoq qor yog'di*. (Obyektiv borliqda qor va unga xos oqlik belgisining mavjudligi) *Ikkita olma oldi*. (Obyektiv borliqda olma hamda uning qatordagi tartibining mavjudligi) va hokazo.

Bolalar nutqida qo'llangan nomlar ham turli xarakterdagi mantiqiy presuppozitsiyalarni hosil qiladi. Masalan, "– *Voy-bo'y tirikmisani, xumpar, Toshkentga qachon kelding?*" (G'.G'ulom "Shum bola") gapidan tashqi olamda Toshkent nomli shaharning mavjudligini ifoda etuvchi presuppozitsiya anglashiladi. Ammo biz bunday presuppozitsiyani mantiqiy presuppozitsiya sifatida baholaymiz. Lingvopragmatika esa lingvistik mohiyat kasb etuvchi presuppozitsiyalarni o'rganishi lozim.

Xullas, bolalar nutqida leksik birliklar bilan bog'liq holda semantik va pragmatik presuppozitsiyalar voqyelanadi. Presuppozitsiyaning ifodalanishida tilning maxsus vositalari (presuppozitsiya signallari) bilan birga, nutq vaziyati, kontekst, til egalarining nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari, til ko'nikmasi kabi tashqi omillar ham ishtirok etadi. Bolalar nutqida leksik birliklar bilan bog'liq holda quyidagi holatlarda presuppozitsiyalar ifodalanadi:

1. Leksik birlikning semantik komponentlaridan biri bevosita ifodalanganda, boshqasini yashirin tarzda ifodalovchi presuppozitsiyaga yo'l ochiladi.

2. Leksik birlikning lug'aviy ma'nosi asosida u anglatgan voqyea-hodisaning yuz berishiga sabab bo'lgan, uning amal qilishiga turtki bergan omillarga ishora qiluvchi presuppozitsiyalarga yo'l ochiladi.

3. Leksik birlikning antonimik xususiyati asosida uning ziddiga ishora qiluvchi presuppozitsiyaga yo'l ochiladi.

4. Leksik birlikning ikkilamchi vazifasi asosida presuppozitsiyaga yo'l ochiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бурханов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси (пресуппозицион аспект): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008.

¹ Падучева Е.В. Понятие презумпции в лингвистической семантике // [http:// contentuploads201509presumption-77.pdf](http://contentuploads201509presumption-77.pdf). 8-9-бет.

2. Лутфуллаева Д. Ўзбек тили феълларининг прагматик хусусиятлари // Олима аёлларнинг фан-техника тараққиётида тутган ўрни (Республика илмий-амалий анжумани материаллари). – Тошкент: ТДПУ, 2008.
3. Падучева Е.В. Понятие презумпции в лингвистической семантике // <http://codenlp.ru/wp-content/uploads/2015/09/presumption-77.pdf>.
4. Расулов Р. Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. – Тошкент, 2005.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

TURKIY TILLARDA SEMANTIK DERIVATSIYA ASOSIDAGI OMONIMLAR

M.Abdurahmonova
O'zMU dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Maqolada omonimlarning yuzaga kelish usullari, semantik usulda omonimlarning hosil bo'lishi haqida fikr bildirilgan. Omonimlarning tahlili, omonimlarni anglashda tafakkur, lisoniy ong, idrokning o'rni yoritilgan. Omonimlar asosidagi ma'noni tushunish, anglash tartibi tahlil qilingan. Turkiy tillardagi fe'l-ot omonimligi, turkum sinkretizmi, turkumlararo ko'chish masalalari izohlangan. Semantik usuldagi omonimlarning yuzaga kelish usuli misollar asosida tahlil qilingan. Semantik taraqqiyot usulidagi omonimlarning tafakkurni rivojlantirishdagi o'rni ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *turkiy tillar, fe'l-ot omonimligi, turkum sinkretizmi, tuyuq, tajnis, iyhom, askiya.*

Turkiy tillar taraqqiyotida fonetik, leksik, grammatik sathlardagi struktur-semantik jarayonlar tadqiqotlarda yoritilgan. Leksema semantikasidagi o'zgarishlar ma'no torayishi va ma'no kengayishi kabi lingvistik hodisalar misolida o'rganilgan. Semantik taraqqiyot leksemalar tizimida yangi semalarning yuzaga kelishi, ayrim semalarning iste'moldan chiqishini ko'rsatadi.

Leksema semantikasi bilan bog'liq jarayonlar turkiy tillarda universal belgilarga ega. Quyida turkiy tillardagi mushtarak hodisalardan biri sifatida omonimlarning semantik derivatsiya asosida yuzaga kelish usuli haqida to'xtalamiz.

Shakldosh so'zlar – aytilishi va yozilishi bir xil bo'lib, turli atash ma'nolarini bildirgan so'zlardir: *yoz, o't, ol, yon, bor, til, soch, tut, tik, yosh, qo'y, ko'k va b.*

Omonimlar quyidagicha hosil bo'ladi:

1. Boshqa tillardan kirgan so'zlarning o'zbek tilidagi so'zlar bilan bir xil shakl hosil qilishi natijasida: *tort- tort, bog'- bog', rang-rang, atlas-atlas.*

2. Ko'p ma'noli so'z ma'nolari o'rtasidagi bog'lanishning yo'qolishi natijasida: *dam (hordiq), dam (bosqon), dam (nafas); gap (til birligi), gap (yig'in).*

Omonimlik hodisasi bir turkum doirasida yoki bir necha turkum doirasida sodir bo'ladi. Bir turkum doirasidagi omonimlarga grammatik shakllar qo'shilganda ham omonimligini saqlab qoladi: *Biz tayyorlagan kadrlarni umumta'lim bosqichi*

amaliyotda sinab ko'radi. Ushbu kino tasviridagi bolalik davrimni yodga tushiradigan kadrlarni unutmaysan.

O'zbek tilida bir turkum ichidagi omonimlik o'z qatlam birliklari o'rtasida, o'z qatlam va o'zlashgan qatlam so'zlari o'rtasida kuzatiladi: *salla* I – boshga o'raladigan, mato, *salla* II – o'rama pishiriq nomi; *rasta* I – do'kon peshtaxtasi, *rasta* II – balog'atga yetgan, o'spirin; *banda* I – qul, *banda* II – inson, *banda* III – to'da; *savag'ich* I – savash moslamasi, *savag'ich* II – o'simlik; *nota* I – shartnoma, *nota* II – musiqa matni.

Shakli bir xil, ma'nosi har xil bo'lgan bu so'zlar ko'proq badiiy uslubda modal, uslubiy ma'nolarni ifodalashda vosita bo'ladi.

Omonim so'zlar yordamida shoirlar adabiy uslubda tuyuq janrini yaratadilar.

Tig'i ishqing yorasidur butmagan,

Dardini har kimga aytib butmagan.

Hajr sahrosidur ohim o'tidin,

Anda gul yoxud giyohe butmagan.

Ushbu tajnisga asos qilib olingan *butmoq* fe'li turkiy so'z bo'lib, birinchi misrada "tuzalmagan" ma'nosi anglashilmoqda. Ikkinchi misradagi *butmagan* "tugamagan" ma'nosini ifodalagan. To'rtinchi misradagi *butmagan* "" unib-o'smagan ma'nosini anglatgan. Ushbu tuyuqda uch xil mazmundagi *butmoq* so'zi uchraydi. Ularning alohida leksema ekanligi bir qaraganda farqlanmaydi. Shuning uchun ham janr "tuymoq", "his etmoq" ma'nosidagi so'z bilan nomlangan, yani omonimlar zaminiga qurilgan ma'noni "tuyish", "his qilish" kerak.

Omonim so'zlarni yondosh tushunchalardan farqlash zarur. Xususan, omonim so'zlar va polisemantik so'zlar bir-biriga shaklan o'xshaydi.

Ko'p ma'noli so'zlar omonim so'zlardan quyidagicha farqlanadi:

1. Ko'p ma'noli so'z bir so'zning bir necha ko'chma ma'noda kelishidir. Omonim esa bir xil shaklga ega bo'lgan birdan ortiq (bir necha) so'zdir. Masalan, *o't* (olov), *o't* (o'simlik), *o't* (harakat), *o't* (inson a'zosi).

2. Ko'p ma'noli so'zning ma'nolari o'rtasida bog'lanish seziladi. Omonim so'zlar ma'nolari o'rtasida yaqinlik sezilmaydi.

Ikki til o'rtasidagi omonimlik ot va fe'l o'rtasida ko'p kuzatiladi. Bunday omonimlarning aksariyati semantik usulda yuzaga keladi.

Fe'l – ot omonimligi turkiy tillarda turkumdan turkumga ko'chishni, bir turkumdagi so'zning boshqa turkumdagi so'z vazifasida kelishini ifoda etadi. Bu hodisa turkiy tillarda "turkum sinkretizmi" nomi bilan ataladi. Turkum sinkretizmi omonimiyani yuzaga keltiruvchi hodisa sifatida baholanadi. E.V. Sevortyan tomonidan "fe'l-ot asoslar" deb nomlangan bu hodisa turkiy tillarning boshlang'ich taraqqiyot bosqichlarida bir bo'g'inli leksik asosning ayni bir lug'aviy ma'noga ega bo'lgani holda ism sifatida ham, fe'l sifatida ham ishlatilishini ifoda etadi. E.V. Sevortyan o'z qarashlarida "fe'l-ot omonimligi", "fe'l-ot omoformalar" terminlarini qo'llagan. Shu bilan bir qatorda, bu hodisani "leksik-morfologik sinkretizm" deb qarash to'g'riroq ekanligini e'tirof etgan.¹ Hozirgi o'zbek tilidagi

¹ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука. 1974. – С. 32-40.

yoz, tut, kengash, kurash kabi soʻzlarda turkum sinkretizmi xususiyatlari namoyon boʻladi.

Turkum sinkretizmi asosidagi omonimlik turkiy tillarda, xususan, oʻzbek va turk tillarida kuzatiladi. Masalan, oʻzbek tilida *toʻy* I – harakat, *toʻy* II – shu jarayon oti, *shish* I –harakat-holat – *shish* – shu jarayon natijasini ifodalovchi ot turkumidagi soʻz.

Bu tipdagi soʻzlar turk tilida ham kuzatiladi.

Yemek II –yemoq, *yemek* I –ovqat, emak.

Turkiy tillardagi turkum sinkretizmi feʼl-ot omonimligiga nisbatan qoʻllangan boʻlsa-da, amalda bu hodisa boshqa turkumlar doirasida ham kuzatiladi. Masalan, oʻzbek tilida *yupqa* I (sifat) – *yupqa* II (ot); *yosh* I (sifat) – *yosh* (ot). Turk tilida bunday usulda yuzaga kelgan omonimlar koʻp uchraydi:

Temel I (ot) –asos, *temel* (sifat)II – asosiy; *takim* I– *toʻplam*, *takim* I – *kostyum-yubka*.

A.R.Luriya soʻz maʼnosini oʻzlashtirishda tafakkurning rivojlanish darajasi muhim oʻrin tutishini taʼkidlaydi. Aqliy rivojlanish jihatidan orqada qolganlar, nutqda nuqsoni borlar, gung, kar-soqovlarning koʻp maʼnoli soʻzlarni, omonimlarni tushuna olmasliklari, faqat oʻz maʼnosida qoʻllangan soʻzlarni bilishlari haqida maʼlumot beradi. Koʻp maʼnoli soʻzlardagi asosiy, denotativ maʼnoni tushunishlari, koʻchma maʼnoni anglay olmasliklarini taʼkidlagan. Omonimlarni farqlamasliklari, bir soʻz shaklida faqat bir maʼnoni tushunishlarini aytib oʻtgan. Qabul qilishning, tushunishning bu darajasi tafakkur, idrok bilan bogʻliqligini qayd etgan¹.

A.Luriyaning fikr-mulohazalaridan omonimlik hodisaning tafakkur rivoji, idrok bilan aloqadorligi maʼlum boʻladi. Darhaqiqat, soʻz koʻchma maʼnolarining oʻzlashtirilishi, omonimlikni anglash, bir leksemaga shakliy jihatdan teng keluvchi, ammo mazmun jihatidan farqlanuvchi soʻz mavjudligini bilish ham alohida idrok, tafakkur qobiliyatini namoyon etadi.

Omonimlar oʻzbek mumtoz adabiyotida tuyuq janri, tajnis, iyhom sanʼatlari asosini tashkil etadi. Askiya janri omonimlikka asoslanadi.

Zamonaviy tilshunoslikning lingvokulturologiya yoʻnalishida olam manzarasini tasvirlash, xalqlarning oʻziga xos, milliy xarakterini namoyon etuvchi, mental ong bilan bogʻliq tushunchalar, yaʼni stereotiplar haqida soʻz yuritiladi. Alisher Navoiy “Muhokamat-ul lugʻatayn”da stereotip masalasida ham toʻxtalgan. Shoir “tez fahmlilik”, “yuksak idrok”, “samimiylik”, “poklik” belgilarini turkiy xalqlarga xos, “aqlilik”, “ilmni fahmlash”, “komillik”, “fozillik” belgilarini sartlarga xos stereotip sifatida qayd etgan: “*andoq maʼlum boʻlurki, turk ...tez fahmroq va baland idrokroq va xilqati sofroq va pokroq maxluq boʻlubtur va sart turkdin taaqqul va ilmda daqiqroq va kamol va fazl fikratida amiyroq zuhur qilibdur*. Bu xalqlarga xos belgilarni turklarning sidqidil, sof, toʻgʻri niyatiga, sartlarning ilm, fan va hikmatlariga bogʻlaydi: ... *va bu hol turklarning sidq va safo va tuz niyatidin va sartlarning ilm va funun va hikmatidin zohir durur*”.

Alisher Navoiy *tez fahmroq va baland idrokroq* belgilariga alohida eʼtibor qaratgan. Mumtoz manbalarimizda omonimlarga nisbatan tafakkurni rivojlantiruvchi

¹ Лурья А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. -М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009.-С.149-153

vosita sifatida yondashilgan. Arab yozuvidagi grafik omonimlik, ya'ni unlilarning ifodalanmasligi natijasida undoshlarning bir xil shaklga kelib qolgan kombinatsiyasini anglash, abjad hisobi, tajnis, iyhom san'atlari, tuyuq, askiya janrlari tafakkurni o'stirishga xizmat qilgan. Idrok etish, tushunish qobiliyatlarini rivojlantirgan.

Omonimlarning semantik usulda hosil bo'lishi turkiy xalqlarning Alisher Navoiy ta'kidlagan "baland idrok, tez fahmlilik" xususiyatlaridan kelib chiqadi. Omonimlarning semantik usulda hosil bo'lishi ayrim manbalarda *konversiya* sifatida ham baholangan. *Konversiya* lotincha so'z bo'lib, *sopuersio* "aylanish", "o'zgarish" ma'nolarini ifoda etadi. So'zning fonetik va morfologik jihatdan o'zgarmay, bir so'z turkumidan boshqa bir so'z turkumiga o'tishi, shu yo'l bilan yangi so'z hosil bo'lishidir¹. *Konversiya* tadqiqotlarda har xil tavsiflangan: bir so'zning turli turkum vazifalarida kelishi, polifunksionallik, transformatsiyaning bir ko'rinishi, so'z yasalihi, leksikalizatsiya deb izohlangan. Demak, *konversiya* semantik usuldagi so'z yasalihi nisbatan keng hodisadir.

Semantik derivatsiya asosida hosil bo'lgan omonimlarni tadqiq etish turkiy tillardagi semantik jarayonlarni kuzatishga, semantik mundarijadagi o'zgarishlarni tahlil qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Muhokamat -ul lug'atayn. –Toshkent, 2011.
2. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики.-М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2009.-С
3. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межатюркские основы на гласные). –М.:Наука.1974. –С.32-40.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006.
5. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002–Б.49.

FARIDA AFRO'Z SHE'RIYATINING TIL XUSUSIYATLARI

Egamova Sh.,

TDPU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalqining sevimli shoirasi Farida Afro'z she'riyatining ayrim til xususiyatlari, jumladan, shoiraning maqol va aforizmlardan foydalanish usullari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *she'r, so'z, maqol, ma'no, sema, xalq og'zaki ijodi.*

"Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini,

¹ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002–Б.49.

cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo'shiqlariga quloq tutsin"¹.

Darhaqiqat, xalqning donolik xazinasini egallash, undagi ilg'or g'oyalarni o'zlashtirish va targ'ib etish har bir ijodkorning va ziyolining burchidir. Chunki barkamol avlodni yangi davr ruhida tarbiyalashda xalq ma'naviy merosining katta bir qismi hisoblanmish she'riyat muhim rol o'ynaydi.

“She'riyatga chaqmoqdek chaqnab emas, balki kelinchakdek iymانبgina kirib kelgan Farida Afro'z barcha esli kelinlar kabi kelgan uyiga tup qo'yib, palak yozdi. Qator-qator she'riy farzandlarni dunyoga keltirib, sezdirmaygina bu uyni o'ziniki qilib oldi. Bir paytlar chaqnagan adabiy chaqmoqlarning qanchasi so'nib ketdi. Farida esa bugungi kunda ulkan she'riy o'tboshimizga fayz beradigan bekalardan biriga aylandi. Farida Afro'z ijodda nafaqat birovni, hatto, o'zini ham takrorlamaslikka urinadi. Shuning uchun ham uning har bir navbatdagi kitobidan o'quvchilar qandaydir bir yangilik kutishga o'rganib qolishgan. Shakliy, mundarijaviy izlanishlar shoira she'riyatiga xos doimiy xususiyat bo'lgani uchun ham uning ijodiy parvozi tinimsiz yuksalib borayotir”².

O'zbek adabiy tilining sayqal topishida xalqimizning sevimli shoirasi Farida Afro'zning xizmatlari beqiyosdir. Shoir she'riyatida poetik so'z katta salohiyatga ega³.

Ma'lumki, o'zbek xalqi ko'p asrlik og'zaki va yozma madaniy merosga ega bo'lgan xalqdir. Maqol va aforizmlar esa ushbu madaniy merosning bir bo'lagidir. Ular nutqni ta'sirchan, jozibali qilishi bilan birga unga obrazli ruh ham beradi. Maqol va aforizmlar qisqa va ma'nodor bo'lgani uchun muallifning o'z oldiga qo'ygan maqsadini yorqinroq ifodalashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, maqol va aforizmlarning qo'llanishi asarning xalqchilligidan dalolat beradi. Taniqli shoira Farida Afro'z o'z asarlarida ana shu vositalarni keng qo'llaganligi tufayli uning asarlari xalqchil asarlar qatoridan joy olgan. U lirik qahramonning tashqi qiyofasi va ayni damdagi ichki kechinmalari, his-tuyg'ularini ifodalashda aforizm va maqollardan keng foydalangan. Shoiraning 2007 yili nashr qilingan “Tasbeh” nomli she'riy asarida 50 ga yaqin maqol va hikmatli iboralar ishlatilgan. Jumladan, “*Sabrning tagi sariq oltin*”, “*It vafo, xotin jaf*o”, “*Jo'jani kuzda sanamoq*”, “*Chumchuqdan qo'rqqan tariq ekmas*”, “*Oldingdan oqqan suvning qadri yo'q*”, “*Chumchuq so'ysa ham qassob so'ysin*”, “*Sichqon sig'mas iniga, g'alvir bog'lar dumiga*” va h.k.

Prozaik asarlarga nisbatan poetik asarlarda maqol va hikmatli so'zlardan foydalanish bir muncha mushkul. Negaki ularni poetik talablarga muvofiq she'riy satrlarga joylashtirish ijodkordan katta mahorat talab qiladi.

¹ Mirziyoyev Sh. “O'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir”. <https://uzreport.news/politics/shavkat-mirziyoyev-ozbek-tili-xalqimiz-uchun-milliy-ozligimiz-va-mustaqil-davlatchilik-tim>

² Farida Afro'z. Tasbeh. –Toshkent, 2007. 3-bet.

³ Rahimjonov N. Mustaqillik davri O'zbek she'riyati. –Toshkent, 2007. 128-bet.

Farida Afro‘z xalq maqollaridan o‘z tasbehlarida vatanparvarlik, mehnatsevarlik, insoniylik, adolat, ahillik, do‘stlik tuyg‘ularini ifodalash uchun unumli foydalanadi:

Igna bilan quduq qazidim...
Hanuzgacha yamab bo‘lardim
Dunyo degan juldur choponni¹.

Ba‘zan shoira xalq maqollarini keltirishdan avval ularga bog‘liq bo‘lgan voqelik haqida so‘z yuritadi:

Tulki-ku tumshug‘idan ilinar, shaksiz,
Bo‘rining og‘zi qon, esa-emas,
Tegirmondan butun chiqar bu Odam.
(48-bet)

Shoira yuqoridagidek bir bandning o‘zida birdan ortiq maqol va hikmatli iborani ko‘chma ma’noda ishlatadiki, ular muallifning fikrini yorqinroq ifodalashga o‘zbek xalqigagina xos bo‘lgan milliy urf-odat va an‘analarni tasvirlashga xizmat qiladi:

Sabr tagi-oltin edi, voh,
Oltin bugun zo‘rniki bo‘ldi,
Tomoshachi, bo‘ldi ko‘rniki.
(173-bet)

Shoira ayrim maqollarni voqelik mazmuniga mos ravishda ko‘chma ma’noda ishlatadi:

Itning vafo qilganin ko‘rdim,
Xotinning ham jafosin, ammo,
Erman degan erkak qolmadi.
(174-bet)

yoki:

Chumchuq so‘ysa qassobi, so‘ysin,
Go‘rkov libos tikkani qiziq,
Noning kuyib ketdi, yamoqchi.

Yuqoridagi satrlarda “*It vafo, xotin javo*” maqoli orqali keyingi misrada berilgan “*erman degan erkak qolmadi*”, ya’ni oriyatsiz erkaklarning soni ortib borayotganini, “*Chumchuq so‘ysa ham, qassob so‘ysin*” maqoli esa keyingi misralardagi “*har kim qo‘lidan kelgan ishni qilishi kerak*” degan ma’nolarini ifodalab, muallifning fikrini yorqinroq ochishga yordam bergan.

She’riy asarlarda qo‘llangan maqollardan keyin kelgan so‘z va iboralar muallif fikrini to‘liqroq ifodalashga, izohlashga xizmat qilgan:

It qutursa egasin qopar,
Eshak semirsa-chi, tepar xojasin...
Senga nima bo‘ldi odamzod?!

Ba‘zan stilistik talablarga yoki poetik nutq texnikasi talablariga muvofiq maqollar satrlar mazmuniga singdirib yuboriladi:

¹ Farida Afro‘z. Tasbeh. –Toshkent, 2007. 40-bet.

***Sichqon-ku, iniga sig'maydi, aniq,
Qiziq, unga g'alvir ne kerak?!***

Nahot, elab yeydi harom donini. (80-bet)

Yuqoridagi satrlarda “*Sichqon sig'mas iniga, g'alvir bog'lar dumiga*” maqolining mazmuni, quydagi satrlarda esa “*Sabrning tagi sariq oltin*”, “*Zamon zo'rniki, tomosha ko'rniki*” kabi maqollarning mazmuni she'r misralariga singdirib yuborilgan:

***Sabr tagi-oltin edi, voh,
Oltin bugun zo'rniki bo'ldi,
Tomosha-chi, bo'ldi ko'rniki. (173-bet)***

Quyidagi misralarga esa “*Chumchuqdan qo'rqan tariq ekmas*” maqolining mazmuni singdirilgan:

***Tariq ekdim chumchuqdan qo'rqmay,
Qo'rquvlarim tariqdek sochdim,
To'ying endi, nokaslar. (66-bet)***

“*Oldingda oqqan suvning qadri yo'q*” maqolining mazmuni quydagi misralarga mahorat bilan singdirilgan:

***Men seni juda ko'p axtardim,
Dunyoni gir kezdim, tashna, bemajol,
Oldimdan oqqan suv. (150-bet)***

Shoira ma'no ifodasida hamisha soddalikka va ixchamlikka intiladi. Buning uchun xalq maqollaridagi ayrim so'zlarni tushurib qoldiradi yoki ayrim so'zlar o'rniga boshqa so'zlarni qo'llaydi. Masalan:

Ayrim so'zlar

Maqollar:

tushirib qoldirgan maqollar:

*Tariq ekdim chumchuqdan qo'rqmay.
ekmas.*

Chumchuqdan qo'rqan tariq

*Oldimdan oqqan suv.
yo'q.*

Oldingda oqqan suvning qadri

Sabr tagi-oltin edi.

Sabrning tagi sariq oltin.

Itning vafo qilganin ko'rdim,

It vafo, xotin jafo.

Xotinning ham jafosin, ammo.

Farida Afro'z o'z she'rlarida mavjud maqol va matallar asosida ularning yangi variantlarini ham yaratadi. Bunda maqol tarkibidagi biror so'z boshqa so'z bilan almashtiriladi:

***Ey sen jo'ja,
Kalima qaytar,
Pichog'ini qayrab bo'ldi kuz. (56-bet)***

Shoira yuqoridagi satrlarda maqoldagi so'z tarkibini o'zgartirib ishlatgan. Bu tasbehda “*Jo'jani kuzda sanamoq*” maqolining mazmuni ifodalangan. Bunday o'rinlarda mavjud maqol va matallar mazmuni jihatdan yanada kengayadi.

Bir so'z bilan aytganda, Farida Afro'z yuqoridagi satrlari bilan xalq tilidagi maqol va hikmatli so'zlardan unumli foydalanib, ularni qayta ishlaydi, ma'nolarini kengaytirib, yangi aforizmlar yaratadi. Natijada, asarlarning tilini boy, ta'sirchan,

xalqchil qilishga erishadi. Shoir bu bilan o'zbek adabiy tili taraqqiyotiga, xususan, nutq madaniyati rivojiga o'z hissasini qo'shib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. "O'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir". <https://uzreport.news/politics/shavkat-mirziyoyev-ozbek-tili-xalqimiz-uchun-milliy-ozligimiz-va-mustaqil-davlatchilik-tim>.
2. Nurmonov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent, 2002.
3. Rahimjonov N. Mustaqillik davri o'zbek she'riyati. – Toshkent, 2007.
4. O'zbek xalq maqollari. –Toshkent, 2011.
5. Farida Afro'z. Tasbeh. – Toshkent, 2007.
6. Xayrullayev M. Ma'naviyat yulduzlari. – Toshkent, 2001.

TOG'AY MUROD ASARLARI TILIDA QO'LLANILGAN METAFORALAR SEMANTIKASI

Abdujabbarova F.,
TDPU dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tog'ay murod asarlari tilida qo'llanilgan metaforalar semantik doirada tahlil qilingan. Metafolarni tahlil qilish barobarida Tog'ay murodning so'z qo'llash mahorati ham ko'rsatib o'tilgan. Maqolada lingvistik metaforalarni ko'rib chiqish bilan birga nutqiy tushunchalar yoki nutqiy vaziyatlar ham tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: *antroposentrik, metafora, nutqiy vaziyat, semantik.*

Dunyo tilshunosligida metaforologiyaning paydo bo'lishi va alohida soha sifatida shakllanishini antroposentrik planda tadqiq etish, antik va o'rta asr tilshunosligidan farqli, metaforalarning lison va tafakkurga qaratilgan lingvokognitiv, lingvokulturologik, psixolingvistik tabiatini tushuntirish borasida tadqiqotlar olib borilmoqda.

Metaforadagi nominativ vazifani antroposentrik yondashuv tamoyillari asosida tekshirish muammosi esa hanuz o'z yechimi topganicha yo'q. Sohaning rivoji bilan metaforaning inson kognitiv strukturasi hamda til sistemasiga daxldorligini neyrolingvistik kesimda asoslash, kognitiv va konseptual metaforalarni o'zaro farqlash, metaforik nominatsiya nazariyasining tadrijiy taraqqiyotini belgilash yuzasidan aniq xulosalarga kelish tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir.

Badiiy asarlarda tabiat tasviridan foydalanishda qo'llanilgan metaforalar orqali ijodkor voqea-hodisa ro'y berayotgan joy bilan asar qahramoni xarakteri, uning ruhiy holati, shuningdek, inson va tabiat orasidagi uzviy bog'liqlik aks ettiriladi.

Tog‘ay Murod asarlarida tabiat tasviri o‘ziga xos uslubda ifodalangan, uning asarlaridagi tasvir “peyzaj tasviridan portret darajasiga”¹ ko‘tarilganligini barchaga ma‘lum.

Yozuvchi o‘z asarlarida tabiat hodisalari tasvirini berishga metaforalardan shunday foydalanadiki, bu tasvirlarda inson xarakter xususiyatini, uning kechinmalari, dardlari, tuyg‘ularini kuzatamiz, tabiatni o‘zimiz tanigan insondek qabul qilamiz va beixtiyor o‘zimiz ham tabiatning bir qismi ekanligimizni his qilamiz. Masalan, ijodkorning “Otamdan qolgan dalalar” asari mehnatkash, saxiy serhimmat dehqonlarimiz hamda serhosil yerlarimizga qo‘yilgan haykaldek, go‘yo.

Bu asarni o‘qiganimizda dehqon bilan dalani xuddi qadrdon sirdoshlardek, yo‘q, to‘g‘rirog‘i, ota-boladek, qon-qarindoshdek yaqinligini mudom his qilamiz.

Aynan shu hissiyotlarni berishga xizmat qiladigan vositalarning bir ko‘rinishi metaforalardir. Yozuvchi o‘zining so‘z qo‘llash mahoratini oshirib borar ekan, albatta, ko‘chma ma‘noli so‘zlardan foydalanadi. Asar tilini kuzatish jarayonida yozuvchi maqsadini, asar qahramoning ruhiyati, uning ichki his-tuyg‘ularini aks ettirishda oddiy metaforalardan ham xususiy-muallifiy metaforalardan unumli foydalangan.

Tog‘ay Murodning so‘z qo‘llash mahorati nasrda yozilgan she‘rni eslatishi hech kimga sir emas. Masalan: Dalalarim **ko‘pchib-ko‘pchib** qoldi².

Shu misradagi **ko‘pchib-ko‘pchib** takrorini hosil qilgan *ko‘pchimoq* so‘zining “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ikki ma‘nosi keltirilgan va ularga quyidagicha izoh berilgan.

Ko‘pchimoq ³1. Shishmoq, bo‘rtmoq, shishib ko‘tarilmoq (yuz, qovoq va sh. k. haqida). *Ko‘rishayotganda, ko‘zlari ham qizarib qolganini, qovog‘i odatdagidan ko‘pchibroq turganini ko‘rdi.* P. Qodirov, *Uch ildiz...osmondagi oylar ham, ko‘pchib yotgan yerlar ham — bari-bari seniki.* T. Murod, *Ot kishnagan oqshom.*

2. Yetilib, shishib **ko‘tarilmoq; etilmoq** (asosan xamir haqida). *Maxsus avtomat mashina ko‘pchigan xamirni zuvala qilib, uzib tashlayapti.* Gazetadan.

Dalalarim **ko‘pchib-ko‘pchib** qoldi qurilmasidagi xususiy- muallifiy metaforaga o‘zbek tilining izohli lug‘atida berilgan shishmoq, bo‘rtmoq, shishib ko‘tarilmoq (yuz, qovoq va sh. k. haqida). ma‘nosi asos bo‘lib, hosila ma‘no yaratgan deyish mumkin, *Dalalarimdan elas-elas ovoz havolandi. Ovoz dalalarim ostidan keldimi yo olislardan keldimi-bilib bo‘lmadi. Ovozda rang ro‘yda bo‘lmadi, ovozda bo‘y-bast-da bo‘lmadi.*

Ovoz deyn dedim-ovozga mengzamadi, ovoz demayn dedim-ovoz shunday peshonamdan keldi.

Keltirilgan parchadan ovoz, rang-ro‘y va bo‘y-bast so‘zlarini ma‘nolariga to‘xtalamiz:

Ma‘lumki o‘zbek tilining izohli lug‘atida bu so‘zlarga quyidagicha izohlar berilgan.

¹ Z.Pardayeva.O‘zbek romani poetikasi A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti. Toshkent 2003. 87-bet

² T.Murod.Otamdan qolgan dalalar.Sharq nashriyoti Toshkent 1994. 64-bet

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилд. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси " Давлат илмий нашриёти , 2007. 169-bet

Ovoz¹ [F. J\J\ – tovush, shovqin, sado; mish-mish; qo‘shiq] **1** Gapirish, qichqirish, kuylash, sayrash paytida o‘pkadan chiqayotgan havoning urilishi bilan tovush paychalarining tebranishidan hosil bo‘ladigan tovush; sado, sas. Baland ovoz, past ovoz, mayin ovoz.

Rang-ro‘y so‘zining ma‘nosi lug‘atda shunday izohlangan:

Rang-qut. Kishining rangi-ro‘yi va fayzi. *Rangi-quti o‘chib, dir-dir qaltirab turgan yigitcha, qog‘ozlarga qo‘l qo‘ydi.*

Asardan keltirilgan parchada dalada ish boshlanishi vaqti yaqinlashganida dehqonning his-tuyg‘ulari bahorgi dala holati bilan uyg‘unlashib, dehqon dalasini ovozi eshitayotgandek bo‘lishi misralarda namoyon bo‘lgan, ovozda bo‘y-bast-da bo‘lmadi gapida esa, ovozning ko‘rishin holati mavjud emasligi haqidagi axborotga, dalaning ovozi metaforasidagi ma‘no qo‘shilib, xususiyy-individual metafora yaratilgan.

Bo‘y-bast² juft. s. Kishi gavdasining to‘liq, yaxlit ko‘rinishi; qaddu qomat, gavda, jussa. *Bo‘y-basti kelishgan yigit. m m Ko‘z o‘ngida butun bo‘y-basti, go‘zalligi va taro-vati bilan Qirmizxon guldek yashnab turardi.* N. Aminov, Yolg‘onchi farishtalar.

Ovoz deyn dedim-ovozga **mengzamadi**, ovoz demayn dedim-ovoz shunday peshonamdan keldi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida: *mengzamoq* shv. O‘xshamoq, o‘xshatmoq. *O‘zini oynaga solib kuldi: Shu turishda kimga mengzayman, toping-chi?* S. Siyoev, Yorug‘lik. *Jamoling mengzadim osmonda oyga, Qoshingni o‘xshatdim egilgan yoyga.* «Ravshan».

Yuqoridagi misolda bahor kelayotganini, dalaning uyg‘onayotganligini his qilayotgan dehqonning o‘z hissiyotlari ifodasi orqali insonga xos bo‘lgan holatlar dalaning holatiga metafora usulida ko‘chganligini guvohi bo‘lamiz. Bu yerda ovozga *mengzamadi* birikmasi metaforaga misol bo‘la oladi.

Dalalarim entikdi. Dalalarim **uyg‘ondi**. Dalalarim ko‘z ochdi.

Tasvirda uyg‘onmoq holatini haqida so‘z yuritilgan bo‘lib, qishning so‘nggi kunlarida qorlar erib, yengil bug‘lar ko‘tarilib, tuproq hidi anqib turgan dalaning holatini ko‘z oldimizga keltiramiz. Yozuvchi bu holatni bir so‘z bilan, ya‘ni uyg‘onmoq so‘zi orqali ifodalagan. O‘zbek tilining izohli lug‘atida esa bu so‘zga shunday ta‘rif berilgan.

Uyg‘onmoq³ **1.** Uyqusini tark etmoq, uyqudan turmoq. *G‘ulomjon cho‘chib uyg‘ondi-yu, tevaragiga alanglab qaradi.* M. Ismoilov, Farg‘ona t. o.

2. *ko‘chma* Hayot, faoliyatga qo‘zg‘almoq, xarakatga kelmoq; amalga kirmoq. *Tuproq isishi bilan, dov-daraxtlar uyg‘onmasdan boshlash kerak bu ishni...* S. Nurov, Narvon. Demak, yuqoriga dalalarim uyg‘ondi gapida uyg‘onmoq so‘zi metafora hosil qilgan.

Keltirilgan dala tasviri orqali bahor quyoshidan bug‘lanayotgan, shudgorlangan yer ko‘z oldingizga keladi, ammo yozuvchining maqsadi bu emas, ijodkor o‘z kitobxonida dalaga nisbatan mehr uyg‘otishni, bu bobolardan qolgan merosni

¹ Ўша луғат. 3 жилд 83-bet

² Ўша луғат. 1 жилд 256-bet

³ Ўша луғат. 4 жилд 369-bet

qadrlashni, uni xuddi insonlardek ardoqlasak, dalamiz, momo yerimiz ham bizni sevishini his qila olishimiz mumkinligini aytmoqchi bo'ladi.

Yuqorida "Otamdan qolgan dalalar" asaridan keltirilgan matndan ko'rinib turibdiki, yer insonlardek "to'lg'onadi", qahramonga "imlaydi", "chorlaydi", "ovoz beradi". Shuningdek, mahoratli yozuvchi dala tasvirini yaratib, bayonchilikka yo'l qo'ymasdan, uni obraz (asar qahramoni) darajasigacha ko'taradi, dala dehqonning yaqin sirdoshi, injiq mahbubasi, saxiy otasi, qattiqqo'l tarbiyachisidir.

Qaldirg'ochlarimiz inlarida qator bo'lib o'tirdi. Qaldirg'ochlarimiz bizga mo'ralab-mo'ralab o'tirdi. Qaldirg'ochlarimiz bizga mo'lt-mo'lt o'tirdi.

Keltirilgan matnda bahor faslining ifori dimog'ingizga kelib uriladi, qaldirg'ochlarning xonadonlarga in qo'yishi esa o'sha xonadon egasining qalbi toza, oilasining tinch va xotirjam ekanligidan dalolat beradi, qaldirg'ochlarning kelishi uy egalariga qut-baraka kelayotganidan darak beradi.

Ijodkorning mahorati shundaki, asar qahramoni qalbida kechayotgan shuncha his-tuyg'u: kayfiyat, kelayotgan hosil davri mas'uliyati, tabiat injiqliklaridan xavotiri, mehnat qilish ishtiyoqi kabi kechinmalarini birgina:

– "Men tashqarilayotib edim, bir qaldirg'ochimiz boshim uzra chirq -chirq aylandi. Qaldirg'och qanotlari telpaginga tega -tega aylandi", jumlasida tarkibida singdira olgan.

Xulosa qilib aytganda, nasriy asarlarda berilgan peyzajlar asarda qahramonning ruhiy holatini, yozuvchinin maqsadini, so'z qo'llash mahoratini yaqqol namoyon qiluvchi vosita sifatida ko'rinadi.

Asar matnida qo'llangan metaforalar lingvistik metaforalar bilan birga nutqiy vaziyatni, nutqiy tushunchani yoki nutqiy vaziyatlar yig'indisini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Pardayeva Z., O'zbek romani poetikasi. – Toshkent, 2003.
2. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар.— Тошкент, 1994.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1,2, 3, 4, 5 жилд. – Тошкент, 2007. –
4. Ҳожиёв А.Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент, 1985.
5. Холманова З.Т. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 2007.
6. Худойберганова Дурдона. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. – Тошкент, 2013.

BA'ZI TERMINLARNING GAZETA TILIDAGI O'RNI

Bozorova S.,
ToshDO'TAU katta o'qituvchisi
Bozorova I.,
NavoiyDPI o'qituvchisi

Annotatsiya. Terminlar o'zi yaratilgan sohadan – o'z terminologik tizimidan boshqa tizimga – gazeta tiliga kirib keladi. Natijada bu jarayonda terminning asl va ko'chma ma'nolarda qo'llanishi yuz beradi. Uning ko'chma ma'noga o'tishi ma'noda kengayish yoki torayish bilan, metaforik qayta nomlash bilan bog'liqdir. Bu

holat, ko'pincha, mazkur terminning o'zi yuzaga kelgan terminologik tizim bilan aloqasining yo'qola borishi, undan yiroqlashishi tufayli yuzaga keladi. Ammo tildagi ma'nolar tizimining barcha qirralarini ifoda etuvchi bu kategoriyalardagi o'zgarishlar, semantik-struktural holatlar faqat til qonuniyatlari doirasida, sintaktik-uslubiy me'yorlar chegarasida bo'lib, tildagi leksik-grammatik o'lcham va mezonlarga bo'ysunadi.

Kalit so'zlar: termin, terminologik tizim, gazeta tili, o'z ma'no, ko'chma ma'no.

Gazetalar sahifalarida faol qo'llaniluvchi terminlar axborot berishda qisqalik va ixchamlikni, aniqlikni ta'minlashda juda qo'l keladi: *ishlab chiqarish samaradorligi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, xomashyoni qayta ishlash, mahsulotning sifatini yaxshilash, iqtisodiyotni boshqarish, insoniyat, insonparvarlik, xalqparvarlik, tenglik, mustaqillik, huquq, qonun, farmon, buyruq, xalqaro aloqalar, tortishuv, aralashuv, tinchlik, tinchlik uchun kurash, neft, gaz, ko'mir, temir, paxta, sholi, makkajo'xori, pilla, paxta terish mashinasi, televizor, aloqa, apparat, muhit, muvozanat* va boshqalar. Ma'lum bir sohaning terminlari bo'lgan bu so'zlar gazeta tili leksikasining terminologik qatlami bo'la olmaydi. Chunki har sohaning o'ziga xos terminlari gazeta tiliga kirib kelgach, terminshunoslikning ba'zi qonunlari talablariga bo'ysunmay qo'yadi. Ular terminlik doirasidan chiqib, har xil ma'noviy-uslubiy va shakliy o'zgarishlarga uchraydi. Shuning uchun hozirgi ro'znomalar nutqida faol ishlatiluvchi bunday terminlar quyidagi sabablarga ko'ra gazeta tili leksikasining maxsus terminlari bo'la olmaydi.

1. Qo'llanishda kuchayish yoki pasayish hodisasi bularning terminlashishiga yo'l qo'ymaydi. Binobarin, umumadabiy til doirasida faol harakat qiluvchi tayyor andozalar asosida shakllangan bu xil vositalar qo'llanishning yuqori darajadali tufayli, shuningdek, tildagi izohlash, konkretlashtirish, ma'no kengayishi, ma'no torayishi, ma'no ko'chishi qonuniyatlariga amal qilishi sababli ular mazmunan va shaklan o'zgarishlarga uchraydi. Bu xususiyatlar esa ularning gazeta tili leksikasining alohida terminlari bo'lib qolishiga xalaqit beradi.

2. Gazeta nutqi o'z taraqqiyot davrining har bir bosqichi uchun o'ziga xos qoliplarni yuzaga keltiradi. Ulardan bir qismi vaqtinchalik, doimiy emas bo'lib, o'sha davr uchungina xosdir. Ular keyingi bosqichlardagi nutqda qo'llanmaydi. Bu xususiyat ham ularning terminlashishiga to'sqinlik qiladi.

3. Gazeta nutqi hamisha jonli qo'llanishlarni taqozo etadi. Gazeta maqolalarida obyektni ta'sirli aks ettirishga moyillik ta'sirchan nutq vositalarini talab etadi. Binobarin, hozirgi gazetalar publitsistik matnlaridagi ayrim terminlar ilmiy-uslubiy bo'yoq bag'ishlovchi vositalar sifatida ham, ko'chma ma'noda, ya'ni metaforik iboralar tarzida ham qo'llanib, o'zining terminlik xususiyatini yo'qotadi.

4. Terminlarning voqelik bilan uzviy bog'liq bo'lgan variantdorlik xususiyati ularning terminlashishiga yo'l qo'ymaydi:

a) **leksik variantlar:** *revolyutsiya – inqilob, gumanizm – insonparvarlik, protsent – foiz, mustaqillik – istiqlol* va h.k.;

b) **sintaktik variantlar:** *saylovchilar nakazlari – saylovchilarning so'rov va iltimoslari.*

5. Ma'no anglatish jihatidan farqsiz, qo'llanishda o'zaro teng variantlarning aksariyatida bitta umumiy mazmun borligi, bir xil vazifa mujassamligi tufayli funksional bir xillik, ya'ni vazifadoshlik, aynanlik vujudga keladi: *gumanizm – insonparvarlik, faktor – omil, aktual – dolzarb, traditsiya – an'ana, kollektiv – jamoa, intelligent – ziyoli, internatsional – baynalmilal* va boshqalar. Hozirgi gazetalar sahifalarini kuzatganda ma'nosi o'zaro teng ba'zi dubletlarning tildagi bir xillik (unifikatsiya) qonuniyatlariga bo'ysunganligining guvohi bo'lamiz.

Til va tildan tashqari omillar taqozosi bilan gazetalar tilining yangi taraqqiyot bosqichi sifatida qo'llanayotgan bu xil an'anaviy terminlar va yangi vositalarning ma'qullari, munosib qismi sodda, aniq, ixcham hamda ommaga tushunarli bo'lib, davr va jamiyat bilan, xalq manfaatining ko'zda tutilishi bilan bog'liqdir. Bunday variantlarning gazeta nutqini xalq ommasiga yanada ko'proq yaqinlashtirishga, uning tushunarli, hammabop bo'lishini ta'minlashga qo'shadigan hissasi, xizmati kattadir. Shuni alohida qayd etish lozimki, bunday leksik vositalar har qancha sinonimlarga ega bo'lmasin, har qancha metaforalashmasin, gazetalar matnida, ilmiy-ommabop maqolalarda, eng avvalo, shu ifodalarning asl o'zbekcha variantlari, metaforalashmagan ko'rinishlari, ya'ni tegishli soha matni uchun xos bo'lgan asl dastlabki so'zlar va ifodalar qo'llanadi.

Gazeta ekstralingvistikasi tufayli, ayniqsa, qishloq xo'jaligiga doir materiallarda (ko'pincha, tuman gazetalarida) terminologik mezonlar tez-tez buzilishini kuzatish mumkin. Binobarin, qishloq xo'jaligi va chorvachilik mavzularidagi materiallarda ayrim so'zlar, iboralar va kasb-korga oid so'zlarning uch-to'rt xil ko'rinishda nomlanishi va metaforalashishini kuzatish mumkin: *qo'zilatish – to'l, qo'zilatish kompaniyasi – to'l kompaniyasi* va h.k. Sinonimlar tizimidagi “to'l” va “qo'zilatish” so'zlarining qo'llanishi me'yordir. Ammo, shuni alohida e'tiborga olish lozimki, matbuotda qishloq xo'jaligi va chorvachilikka oid ba'zi so'zlar noo'rin ravishda, chalkash qo'llanishi kuzatiladi. Tuman gazetalaridan birida “*poliz*” (qovun-tarvuz kabi ekinlar ekiladigan joy) so'zining noto'g'ri ishlatilishini quyidagi misol orqali kuzatish mumkin: “*Poliz ekiladigan maydonlarni agrotexnika qoidalari asosida shudgorlab qo'rganmiz. (“Olg'a”, 1992-yil, 21-mart va 1-aprel)*” va boshqalar.

Xalqni yangi leksika bilan doimo tanishtirib turadigan, uzluksiz taraqqiy qiluvchi jarayon hisoblangan gazeta tili terminlarning shakllanishi uchun eng muhim manbalardan biri bo'lsa-da, bu xil vositalar yuqoridagi sabablarga ko'ra gazeta tilida terminologik qatlamni tashkil eta olmaydi¹.

Gazetalar matnlarida faol qo'llanayotgan qoliplar va terminologik xarakterdagi ba'zi standart nutq vositalari axborot berishda, iloji boricha, qisqalik va ixchamlilikni, aniqlik va konkretlikni ta'minlashda juda qo'l keladi: *iqtisodiy yuksalish, ichki siyosat, tashqi siyosat, xalqaro o'rtoqlik uchrashuvi, davlatimizning tinchliksevar tashqi siyosati, tinch-totuv yashash, millatlar totuvligi yo'lida, ijtimoiy adolat, tinchlik yo'li, butun dunyodagi tinchliksevar kuchlar, mutasaddi tashkilotlar, xayrli ish, munosib hissa qo'shmoq, amaliy ishlar, amaliy chora-tadbirlar, inson omili* va boshqalar. Tildagi tayyor andozalar asosida shakllangan bu kabi standart birikma va

¹ Терехова В.С. Специальная лексика в языке газеты. – Л.: ЛГУ, 1982. – С. 58-59; Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. – М.: МГУ, 1980. – С.25–29.

tuzilmalar nutq obyektlarini aniq-ravshan aks ettiradi. Kundalik ijtimoiy hayot jarayonida turli sohalarda bo'layotgan ishlar, ishlab chiqarish vositalari, har xil shakl va mazmunda amalga oshayotgan voqea-hodisalar, chora-tadbirlar hamda ularga jurnalistlarning juda tezlik bilan munosabat bildirishi shaklan ixcham, mazmunan aniq standartlarning takror va takror, aynan bir xilda yoki shunga yaqin shakllarda tez-tez qo'llanib turishini taqozo etadi.

Bunday standartlar tildagi faol andozalar asosida aynan bir xilda yoki birikmalarning ma'lum qismi saqlanib, ma'lum qismi leksik-grammatik vositalar yordamida o'zaro aloqaga kirgan holda shakllanadi: *turli majburiyatlar – oshirilgan majburiyatlar – yuksak majburiyatlar hisobiga, mehnat musobaqasi – mehnat bellashuvi, turli musobaqalar – anjumanoldi mehnat musobaqasi – umumxalq musobaqasi – xalqaro musobaqalar – vatanparvarlik harakati* va h.k.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkin: gazeta materiallari rang-barang. Har sohaning o'ziga xos tayyor so'z va iboralari bor. Ularni ishlatmasdan shu sohaga oid maqola yozib bo'lmaydi. Ammo bu so'z va iboralarni hadeb takrorlayverish ham ma'qul emas. Shuning uchun ularning matniy sinonimlarini ishlatish, mabodo, tilda ularning tayyor sinonimlari mavjud bo'lmasa, unda ortiqcha takrorlardan qochishning turli yo'llaridan foydalanish mumkin. Garchi, gazeta bizda yuz yildan oshiqroq tarixga ega bo'lsa-da, xalq ming yillardan ortiq davrdan buyon yozma nutqdan foydalanadi. Shuning uchun o'zbek tili lug'at tarkibida deyarli hamma sohaga oid so'z va iboralar bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бектемиров Х., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. – Тошкент, 2002.
2. Бобоева А. Газета тилида стандарт конструкциялар // Тилшунослик масалалари. – Тошкент: Фан, 1978.
3. Бобоева А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида вариантдорлик / газета тилидаги айрим лексик дублетлар асосида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1979. №6.
4. Бобоева А. Газета тили ҳақида. – Тошкент: Фан, 1983.
5. Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007.
6. Dadaboyev N. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020.
7. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017.
8. Терехова В.С. Специальная лексика в языке газеты. – Л.: ЛГУ, 1982.
9. Чориев З. Тарих атамаларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002.
10. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды. – М.: МГУ, 1980.

ГРАДУОНИМИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ УЗБЕКСКИХ ЛИНГВИСТОВ

Дустмаматова Н.,
*преподаватель Ташкентского государственного
университета узбекского языка и литературы*

Аннотация. Мақолада ўзбек тилшунослигида XX аср охирларида кузатилган градуонимия ҳодисасига оид тадқиқотлар таҳлили келтирилган бўлиб, бу ҳодиса категория замирига сигмаслиги, майдон сифатида ўрганилиши зарурлиги таъкидланган. Шу билан бир қаторда градуонимиянинг дастлабки намуналари сифатида буюк мутафаккирларимиз Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг асарларидан мисоллар келтирилган.

Таянч сўзлар: *социолингвистика, лингвомаданиятшунослик, когнитив лингвистика, дискурсология, лингвопрагматика, градация, градуонимия, плесионимия, гипонимия, партонимия, меронимия,*

Язык — очень сложная система, которая имеет значимое место в коммуникативной деятельности человечества как средство общения. Он постоянно меняется, в связи с этим его невозможно поместить в одну единую форму. Время диктует свои условия, а язык в процессе всех этих изменений обогащается за счёт новых терминов и заимствованных слов.

В последнее время в области лингвистики все активнее развиваются новые направления: социолингвистика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, корпусная лингвистика, компьютерная лингвистика, дискурсология, паралингвистика, психолингвистика, этнолингвистика, лингвопрагматика. Они, в свою очередь, проясняют новшества в сфере лингвистики, которые еще не были изучены. Несмотря на то, что изначально язык рассматривался в качестве описательной единицы для человечества, на данный момент он представляет собой систему перехода от общего к частному (дедукция) и от частного к общему (индукция).

Ни одно явление в общей лингвистике не имеет столь красочной интерпретации, как градуальность, которая и является объектом исследований узбекских лингвистов. Все это предопределяется тем, что градуонимия как языковое явление выходит за рамки категории и вполне может изучаться как грамматическое поле.

Ибо “градуонимия в лингвистике, по сути, неотрывно связана с окружающей действительностью. Непрерывное движение материи в соответствии с ее развитием указывает на то, что наличие эволюционного изменения от одного типа качества ко второму виду качественного изменения формируется в момент степени существования через определённые промежуточные состояния”¹.

Как упоминалось выше, новые лингвистические направления и явления в лингвистике сопровождаются также одновременно с новыми терминами:

¹ Базаров О. Градуонимия в узбекском языке. Ташкент, Фан, 1997 год, с. 9-13.

гипонимия, меронимия / партонимия, плесионимия, градуонимия. В конце XX века были предприняты некоторые попытки изучить категорию градуальности как лингвистическую категорию рядом узбекских лингвистов, как А.Гуломов, Ф.Исхаков, С.Т.Гиясов, А.Мадрахимов, З.Магруфов, Х.Г.Нематов, О.Базаров, Ш.Орифджонова, Дж.Джумабаева, Л.Элмуродова, Н.Рахмонов и т.д.

С.Т.Гиясов изучил в своей работе концепцию "лексических градуальных оппозиций" (лексический ряд степеней), обосновав их примерами (общая положительная оценка: *тузук – дуруст – яхши – ажойиб*; внешняя положительная оценка: *чиройли – кўркам – сулув – гўзал – зебо*)¹.

В 1989 году термин "градуонимия" начал использоваться в "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" как один из видов семантических отношений между лексическими единицами. А термин "градация" (с лат. *gradation* – постепенное усиление, возрастание; *gradus* – степень, стадия) характеризуется как стилистическое средство усиления содержания одного из речевых единиц.

Градуонимия, отражающая взаимные противоречия того или иного признака относительно его возрастания или убывания, была искусственно сформулирована на основе сочетания части *оними* с латинским *gradus* - синонимом, которая является общим компонентом омонимии, антонимии и т.д., отражающим лингвистическое семантическое отношение в узбекской лингвистике². Хотя масштабы градуонимии не столь велики, как у синонимии и антонимии, это явление привлекло внимание ученых.

А.Мамаджонов утверждает, что в структуре сложных предложений тоже встречается признак постепенного усиления или уменьшения выразительности описываемой действительности, рассматривая их как градуонимию³.

В кандидатской диссертации Ш.Орифджоновой "Лексическая градуонимия в узбекском языке" явление градации исследуется по степени стилистической окраски, чувствуются и попытки к составлению первоначального образца узбекского градуонимического словаря. Она утверждает, что значение слов в градуонимическом ряду весьма близко друг к другу, которые имеют следующие значения:

а) когда отметка на градуонимической линии увеличивается / уменьшается по степени, то формируется переход количественных изменений в качественные изменения;

б) происходит закон отрицания отрицания, когда два конца градуонимического ряда подтверждают определенное взаимозначение;

в) в формировании единого целого отражается закон единства и борьбы противоположностей ряда слов, отрицающих друг друга (состоящих в антонимических отношениях) вокруг одной доминанты и лексического ряда-парадигмы. Все это является важным лингвистическим фактором, который

¹ Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореферат диссертации кандидата филол.наук. Ташкент, 1983. с.22-32.

² Бегматов Э., Нёматов Х., Расулов Р. Лексическая микросистема и методика её исследования (Тезисы составной лексикологии) // Узбек тили ва адабиёти. Ташкент, 1989. № 6, с.35-37.

³ Мамаджонов А. Кушма гап стилистикаси. Ташкент, Фан, 1990. с.41-42.

доказывает, что градуонимические ряды являются особыми частями словарной системы того или иного языка¹.

Лингвист О.Базаров доказал, что градуонимия - это лингвистическое явление, касающееся не только лексики, но и фонетики, фонологии, морфологии, синтаксиса и стилистики. Он впервые раскрыл сущность естественно-онтологического, философского, логического, гносеолого-методологического и градуонимического механизма, утверждая, что лексическая градуонимия является лингвистической закономерностью.²

Э.Киличев в своём конспективном курсе привёл из “Мухокаматул лугатайн”³ Алишера Навои 6 вариантов глагола “ичмоқ”, 7 вариантов глагола “йигламоқ” (йигламоқ, инграмоқ, синграмоқ, сиқтамоқ, ўкирмоқ, инчкирмоқ, ҳой-ҳой йигламоқ) в качестве градуонимического ряда. Налицо вывод: признак состояния плача человека от глагола йигламоқ (плакать) переходит к глаголу ҳой-ҳой йигламак (реветь).

О.Х.Мамазияев дал следующее определение: “Градация (от лат. *gradation* – поэтапно) – стилистическая фигура в художественной литературе, которая возникает в результате усиления / уменьшения сравнения, образов, поэтики, литофоры и других средств выражения”,⁴ отмечая тем самым, что градация в большинстве случаев применяется в поэтической речи. Лингвист отмечает, что градация присуща речи, а градуонимия – языку, утверждая, что понятия градуонимии и градации не одно и то же явление, несмотря на их взаимосвязь: в выявлении одного явления второе имеет непосильную роль.

Л.Элмуродова изучала категорию степени в узбекском языке как функционально-семантическое поле, подчёркивая тем самым, что градуонимия выходит за рамки категории и должна рассматриваться как семантическое поле, учитывая лингвистическую и речевую характеристику функционально-семантического поля градуальности.⁵ Она также указывает на то, что степень – грамматическая категория только по отношению к прилагательным, в результате чего даёт синхронно-формально-функциональную интерпретацию значения степени, исследуя на основе диалектической методологии при изучении их морфологической и лингвистической особенностях.

В докторской работе Дж.Ш.Джумабаевой говорится, что “градация (усиление) – способ усиления / уменьшения выразительности один за другим. Если выразительность следует одна за другой по восходящей - климакс, если по нисходящей (уменьшение) - антиклимакс”⁶; что градуонимия в узбекской лингвистике имеет особое значение не только в лексике, но и в морфологии и

¹ Орифжонова Ш. Г. Лексическая градуонимия в узбекском языке. Автореферат диссертации кандидата филол.наук. Ташкент, 1990. с.34-35.

² Базаров О. Градуонимия в узбекском языке. Ташкент, Фан, 1997 год, с.11.

³ Навои Алишер. Мухокаматул-лугатайн. 16 т. Ташкент, 2014 год, с.144.

⁴ Мамазияев О. Ўзбек поэтик нуткида хиазм ва градация. Диссертация кандидата филол.наук. Фергана, 2004. с.72.

⁵ Элмуродова Л. Н. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони). Автореферат диссертации кандидата филол.наук. Ташкент, 2011 год, с.26.

⁶ Джумабаева Ж. Ш. Об исследовании лексической градуонимии. Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований: материалы международной научно-практической конференции 25–26 марта 2011. Пенза – Москва – Решт: «Социосфера».

синтаксисе. Она отмечает, что в узбекском языке, как и в общем языкознании, категория степени, которая означает усиление / уменьшение значения слов, фраз или предложений, должна рассматриваться как синоним терминов: *градуонимия*, *градуонимическое отношение* и *градация*.¹

Известный лингвист Х.Джамолхонов дал следующее определение: “Градуонимия – выражение степени того или иного признака членов смысловых групп лексем. Выражение такого рода степени считается разновидностью оппозиции (противоречия) и определяется по отношению к главному слову того же ряда”².

А другой лингвист Б.Менглиев отмечает, что при определении сущности семантического фактора в выделении ряда слов, связанных с выражением степени, есть предпосылки на определенное количество признаков, разные степени в семеме ряда лексем³.

Н.Ширинова анализирует градуонимические отношения в английском и узбекском языках, подчёркивая, что исследование механизма дифференциации значений предметности и признака в этих языках, которые являются логическими категориями, служащими для языкового отображения мировоззрения, возникающего между единицами фонетической, лексической и грамматической степени узбекского и английского языков⁴.

М.Ф.Нематова, исследуя градуонимический ряд, существующий в английском языке убеждает, что некоторые лексемы не могут выражаться одним словом на узбекском языке, которых и следует называть уникальными градуонимами⁵.

В результате ряда научных исследований Ш.Бободжоновым и И.Исломовым был составлен “Ўзбек тилининг сўзлар даражаланиши ўқув луғати”⁶ (“Учебный словарь градуонимии узбекского языка”), что и является одной из важных работ, проведенных по составлению словарей в узбекской лингвистике.

Следует отметить, что градуонимия непосредственно основана на философии, логике, психологии, а также сознании, мировоззрении и деятельности человека, которые в большей или меньшей степени проявляются в его отношениях с окружающим миром и с расположением на градуальной шкале. В этом случае в центре градуонимии находится полная градуонимия, а вокруг нее частичная. Более глубокое изучение таких понятий, как градуальная шкала, градуальность, градуонимическое отношение, градуатор, градотатив, градосема, обеспечивает основу для изучения явления градуонимии не как категории, а как поля.

¹ Джумабева Ж.Ш. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия. Ташкент, Мумтоз сўз, 2014. с.6.

² Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Илм-Зиё, Ташкент, 2015. с.186.

³ Mengliyev B. Hozirgi O'zbek tili. Ташкент, Tafakkur bo'stoni, 2018. с.169.

⁴ Ширинова Н.Д. Инглиз ва ўзбек тилларида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлашда градуонимик муносабатлар. Диссертация канд.фил.наук. Ташкент, 2020. с.15-20.

⁵ Неъматова М.Ф. Градуонимические ряды в словаре узбекских, английских синонимов. Вестник науки и образования №2 (105). Иваново, 2021. с.13-14.

⁶ Bobojonov Sh., Islomov I., O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati (maktab o'quvchilari uchun). Ташкент, Yangi asr avlodi, 2009.

В заключение отметим, что ни одно явление в узбекском языке не имеет красочной интерпретации как явление градуонимии. Лингвисты, хотя и признавшие существование явления градуонимии, его выражения в узбекском языке, ещё не пришли к единому мнению относительно его категориальной характеристики, состава, выразительных средств. Все это определяется тем фактом, что средство, выражающее значение степени (градуонимии), отличается шириной охвата, не вписываясь в критерии грамматической категории, что и может стать полноценной основой для изучения явления градуонимии как функционально-семантического поля.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексическая микросистема и методика её исследования (Тезисы системной лексикологии) // Узбек тили ва адабиёти. – Ташкент, 1989, № 6. – С.35-37.
2. Базаров О. Градуонимия в узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1997. – С.9.
3. Bobojonov Sh., Islomov I., O‘zbek tilining so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati (maktab o‘quvchilari uchun). – Toshkent, Yangi asr avlodi, 2009.
4. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореферат диссертации канд.филол.наук. – Ташкент, 1983. – С.22–32.
5. Джумабаева Ж.Ш. Об исследовании лексической градуонимии. Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований. 25–26 марта 2011 года. Пенза – Москва – Решт: «Социосфера».
6. Джумабева Ж.Ш. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия. – Ташкент: Мумтоз сўз, 2014. – С.6.
7. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Ташкент: Илм-Зиё, 2015. – С.186.
8. Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. – Ташкент: Фан, 1990. – С.42.
9. Мамазияев О. Ўзбек поэтик нуткида хиазм ва градация. Диссертация кандидата филол.наук. – Фергана, 2004. – С.72.
10. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2018. – С.169.
11. Навои Алишер. Мухокаматул-лугатайн. 16 т. – Ташкент: Тафаккур, 2014. – С.144.
12. Неъматова М.Ф. Градуонимические ряды в словаре узбекских, английских синонимов. Вестник науки и образования №2 (105). Иваново, 2021. – С.13-14.
13. Орифжорова Ш. Г. Лексическая градуонимия в узбекском языке. Автореферат диссертации кандидата филол.наук. – Ташкент, 1990. – С.34-35.
14. Широнова Н.Д. Инглиз ва ўзбек тилларида предметлик ва белгилар хусусият маъноларини фарқлашда градуонимик муносабатлар. Диссертация канд.фил.наук. – Ташкент, 2020. – С.15–20.
15. Элмуродова Л. Н. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони). Автореферат диссертации кандидата филол.наук. – Ташкент, 2011. – С.26.

AKSIOLINGVISTIK TADQIQOTLARDA SHKALALARDAN FOYDALANISH

Komilova G.,
ToshDO‘TAU o‘qituvchisi
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: maqolada o‘zbek tilidagi maqollarda aks etgan qadriyatlar darajasi tahlilida aksiologik shkalalardan foydalanish usuli haqida so‘z borgan. Shkalalar aniq va tabiiy fanlarda qo‘llanadigan o‘lchov va baholash usullari hisoblanadi. Keyingi yillarda ijtimoiy-gumanitar sohalarida ham shkalalardan foydalanish natijasida lingvistik, psixolingvistik, aksiolingvistik shkalalar yuzaga kelmoqda. Shkala usuli baholash darajasi, munosabatlar me‘yorini belgilashda ham ahamiyatlidir.

Kalit so‘zlar: aksiologiya, lingvokulturologiya, aksiolingvistika, maqollar, qadriyat, baho, shkala, aksiolingvistik shkala, madaniy munosabat.

Antropotsentrik paradigma tilshunoslik va aksiologiya aloqadorligidagi aksiolingvistika fanining shakllanishiga olib keldi. Mazkur fan insonning olamga munosabati, uning tushunish qobiliyati, dunyoning qiymat tuzilishi va turli shakllardagi qadriyatlarni mujassam etgan faoliyatni o‘z ichiga oladi.

Qadriyat – voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-axloqiy, madaniy-ma‘naviy ahamiyatini ko‘rsatish uchun qo‘llanadigan tushuncha. Jamiyatda mavjud qadriyatlar o‘z navbatida aksqadriyat¹ deb nomlanuvchi zid ko‘rsatkichlarga ham ega. Ayni shu qadriyatlar va aksqadriyatlar juftligi tilshunoslikda aksiologik leksikani voqelantiradi.

Umumiy qadriyatlarning mavjudligi, ierarxik jihati inson va jamiyat uchun turli darajadagi qadriyatlarni nazarda tutadi va ushbu munosabat asnosida lingvistik tahlillarda aksiologik shkalaga ehtiyoj seziladi.

Maqollarda qadriyatlar mavhum tushunchalar orqali moddiylashar ekan, ularning ma‘no darajasida farqlar kuzatiladi. Aniq fanlardagi shkala usulini qadriyat va bahoni ifodalash usuli sifatida qo‘llash mumkin. Aksiologik maqsadlarda qo‘llanadigan shkalalar aksiologik shkalalar hisoblanadi. Aksiologik shkalada o‘z ifodasini topgan inson qadriyatlari tizimi rang-barang xususiyatga ega. Baho shkalasi bahoning obyektiv va subyektiv xarakteri, norma va etalon belgilarini namoyon qiladi.

Maqollarda aks etgan sabr-qanoat qadriyatining aksiologik shkalasi quyidagicha:

1. *Sabr – yutuq kaliti* maqolida sabr oddiy ashyoga o‘xshatilgan. *Kalit* leksemasida “qattiqlik”, “muayyan shakl”, “temirdan yasalganlik”, “ochish” semalari mavjud. Maqolda sabr qadriyati kalitning “ochish” semasi orqali ifoda etilmoqda. Sabr yutuqlarga olib boruvchi yo‘lni ko‘rsatuvchi, yutuqlar eshigini ochuvchi vosita bo‘lib namoyon bo‘lmoqda.

¹Аксиологияга доир тадқиқотларда учрайдиган *антиқадрият* (антиценность) терминини аксқадрият тарзида номладик.

2. *Qanoat – qizil oltin*. Qanoatning qizil oltinga o'xshatilishi "qizil oltin"dagi "qimmatbaholik", "noyoblik", "nodirlik" semalarini gavdalandirmoqda. Qanoatning tengsizligi, bebaholigi qizil oltin qiymati orqali bayot etilmoqda. Ushbu maqolda "qanoat" qadriyati kishilik hayotida muhim bo'lgan, nodir va qimmatbaholik belgilari bo'lgan ashyo yordamida baholangan.

3. *Poklik sog'likni, aql sabrni saqlar*. Aksiologik shkalaning quyi pog'onasida mavhum tushunchalar asosidagi ma'no turadi. Ushbu maqolda *poklik* sog'likni, *aql* sabrni reallashtiruvchi vosita aksiosferaning markaziga chiqqan. Qiyoslash *poklik* → *sog'lik*, *aql* → *sabr* munosabati orqali amalga oshirilgan. *Sabr* qadriyati *sog'lik* bilan bir xil maqomga ega. Insonda *poklik* va *sog'lik* zarur fazilatlar sifatida targ'ib qilinmoqda. *Sog'lik* saqlanishi uchun **poklik**, *sabr* saqlanishi uchun **aql** zarurat qilib qo'yilmoqda. Bu maqolda *sabr* qadriyati uning mavjudlik belgisi orqali namoyon bo'lgan aqlni inson faoliyatidagi ijobiy belgi – *poklik*ning *sog'lik* omili sifatidagi xususiyatiga qiyoslash orqali voqelangan.

4. *Asl boylik – qanoat, Jahl dushmani – sabr* maqolida "qanoat" qadriyati to'g'ridan to'g'ri mavhum tushuncha bilan moddiylashmoqda. "Sabr" qadriyati jaholatning dushmani etib gavdalanmoqda. Maqolda "Sabr – oqillik belgisi" degan pressuppozitsiya ifodalangan. Bundan "sabr qilish oqillarga xos fazilat" degan hukm anglashiladi.

5. *Sabr tagi – Rahmon, Shoshgan ishi – shayton* maqolida *sabr* e'tiqod, ishonch, ruhiy borliq belgisi vazifasida tarannum etilmoqda. *Sabr* Rahmoniy ne'mat deya qaralgan. Demak, "Allohn tanigan, anglagan, diniy aqidalarga amal qiladigan shaxsgina sabrli bo'la oladi". Bu hikmatda yana bir e'tirof bor: "sabr – Rahmon tomonidan e'tiborga olinadigan va ajri beriladigan ne'mat". Maqolning ikkinchi qismidagi "shoshgan ishi" birikmasi "sabsizlik" tushunchasini aks ettirgan. Sabsizlik shaytoniy hislarga beriluvchilarga xos xatti-harakat singari qoralanmoqda. "Rahmon" va "shayton" tushunchalari diniy qarashlarda zid timsollarni ifoda etuvchi so'zlar bo'lib, ushbu maqolda "sabr" (sabrlik) va sabsizlik qadriyat-aksqadriyatini bayon etmoqda.

6. *Kamoli imon – sabr* maqoli xalq aksiosferasida *sabr* va *qanoat*ga berilgan bahoni ko'rsatib turibdi. Bu maqolda *sabr* qadriyati eng yuksak – "kamolga yetgan imon" belgisi orqali ifoda etilgan.

"Sabr", "qanoat" qadriyatining ifodalanish shkalasi quyidagi bosqichlar asosida yuzaga chiqadi:

- **yuqori maqomdagi ilohiy tushuncha orqali (6)**
- **ilohiy tushuncha orqali (5)**
- **mavhum tushuncha orqali (4)**
- **real vaziyatlar bilan bog'liq mavhum tushuncha orqali (3)**
- **qiymatbaho ashyo orqali (2)**
- **oddiy, qiymatga ega bo'lmagan ashyo orqali (1)**

“Sabr-qanoat” qadriyatining aksiologik shkalasi



Aksiologik shkalalar quyidagi xulosalarni beradi:

1. Bir qadriyat xalq tomonidan turli darajada baholangan. Bu esa qadriyatlarining ma'lum bir davr bilan bog'liqligi, baho mezonlarining turlicha ekanligi, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan belgilanadi.
2. Bir qadriyatni baholash shkalalari shu qadriyat asosidagi aksiosferani yuzaga keltiradi.
3. Qadriyatni baholash vositalari ko'p va xilma-xildir. Bu vositalar qadriyatni baholashda graduonomik munosabatda bo'ladi.
4. Aksiologik shkala qadriyatni baholash vositalarini umumlashtirish, o'zaro qiyoslash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт /– М.: Наука, 1988.
2. Привалова И. В. Языковое сознание: этнокультурная маркированность: автореф. дис...д-ра филол.наук: –М., 2006.
3. Рўзиева Р.Х. Жамиятнинг маънавий янгиланишида миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини шакллантириш масалалари. Фалс.фан.док. ...дисс. – Тошкент, 2012.
4. Серебрянникова Е.Ф. Лингвистика и аксиология: этносемиотрия ценностных смыслов: коллективная монография. – М.: Тезаурус, 2011.

ABDULLA QODIRIY ASARLARINING LINGVISTIK ASPEKTDAGI TADQIQI

Baxodirova Sh.,
ChirchiqDPI tayanch doktoranti

Annotatsiya. Abdulla Qodiriyning barcha asarlari tili o'ziga xos bo'lib, ularning tili lingvistik aspektda jiddiy tadqiqi etilishi lozim. Jumladan, hajviy asarlarining tili alohida tadqiqotlar obyekti bo'lishi mumkin. Hatto yozuvchining tanqidlarga javob tarzida yozilgan maqolalari, kichik asarlari tili ham o'rganilishga arziydi. Abdulla Qodiriy asarlarini tili jihatdan o'rganish bo'yicha ma'lum ishlar qilinyapti. Biroq bu ishlar juda jiddiy tarzda, tizimli bir yo'nalishda davom ettirilishi zaruriyati bor. Abdulla Qodiriy ijodi, asarlari ko'plab yangi-yangi tadqiqotlar uchun manba – obyekt bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar. *Badiiy asar tili, mahorat, stilistika, umumxalq tili, frazeologizm, roman, evfemizm, tadqiqot.*

Ma'lumki, rus tilshunoslarida badiiy asar tilini tadqiqi etishga bag'ishlangan ishlar nihoyatda ko'p. Albatta, gap miqdorda emas. Badiiy asar tilini adabiyotshunoslik o'rganadimi, yoki tilshunoslikmi, yoxud har ikki sohani bog'lab turuvchi alohida soha bo'limi uslubshunoslik (stilistika) o'rganadimi degan masala mashhur tilshunos V.V. Vinogradov tomonidan o'ziga xos tarzda hal etilgan deyish mumkin. Uning “Язык художественной литературы”, “Проблемы русской стилистики” asarlarida “badiiy til” adabiyotshunoslikka ham, tilshunoslikka ham barobar ozuqa beradigan, ularni birlashtirib turadigan manbadir”, degan tezis uchraydi. Ya'ni badiiy asar tilini har ikkala sohani birlashtirib turuvchi alohida filologik soha-stilistika o'rganishi qayd etiladi.

Yozuvchi Pirimqul Qodirov ta'kidlaganidek, shu kunga qadar “O'zbek adabiyotining badiiy tiliga oid umumlashtiruvchi” nazariy monografiyalar hali yaratilganicha yo'q”. Shu o'rinda bir fikrni aytib o'tish zarurati borgan o'xshaydi. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, Abdulla Qahhorning frazeologizmlardan foydalanishdagi mahorati borasida o'zbek tilshunosligida XX asrning 60-yillaridan boshlab uchta nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilingan.

Vaholanki, Abdulla Qahhor asarlaridagi frazeologizmlar miqdori Abdulla Qodiriy asarlaridagi frazeologizmlar miqdoridan salkam ikki baravar kamdir. Ikkinchidan, xalq tilidagi iboralarni bilish, ulardan o'z o'rnida mahorat bilan foydalanish, bu iboralarga “ishlov berish” kabi masalalarga e'tibor qaratilganda ham, Abdulla Qodiriyning mahorati Abdulla Qahhornikidan qolishmaydi. Biroq Abdulla Qodiriyning iboralardan foydalanish borasidagi mahorati borasida birorta ham alohida tadqiqot yo'q. Bu narsa o'z-o'zidan P.Qodirovning yuqorida aytilgan fikri to'g'ri ekanligini tasdiqlash uchun ham xizmat qiladi. Afsuski, haqiqatan, shunday.

To'g'ri, o'zbek tilshunosligida ma'lum darajada Oybek, G'.G'ulom, A.Qahhor kabi adiblar asarlari tiliga aloqador ayrim ishlar yaratilgan. Ayniqsa, keyingi paytlarda bu borada qilinayotgan ishlar ancha ko'zga tashlanib qoldi. Biroq, bu juda kam, yetarli emas. Bevosita Abdulla Qodiriy asarlari tilini o'rganish va baholash

bo'yicha fikrlarni keltirib turib, adibning umumxalq tilidan foydalanishdagi mahoratlari borasida ayrim kuzatishlarimizni aytib o'tish bilan kifoyalanamiz.

Filologiya fanlari nomzodi Vahob Rahmon quyidagicha yozadi: "... Uning "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlari xuddi Alisher Navoiy dostonlari singari adabiy yodgorlik maqomidadir. Adabiy yodgorlikning har bir so'zigina emas, har bir harfi ham daxlsiz: asrab va avaylashni talab etadigan injulardir. Abdulla Qodiriyning ushbu romanlari, asrimizning yigirmanchi yillaridagi o'zbek adabiy tilining so'z boyligi, nafosatini, hidi, ifori, tovushlari olamini o'zida mujassamlashtirgan badiiy obidadir. Gap shundaki, 20-yillar o'zbek adabiy tilida og'zaki va yozma nutq bir-biriga hozirgiga nisbatan ham yaqinroq ekan...". Ko'ramizki, gap adabiy tilning xalq tili bazasida shakllanishi haqida boryapti. Qodiriyning umumxalq tili boyliklaridan keng foydalanganligi haqida boryapti. Yozuvchi P.Qodirovning "Xalq tili va realistik proza" asaridagi tahlillar ham, xulosalar ham yuqoridagi fikrni to'la tasdiqlaydi. Bular haqida quyiroqda yana to'xtalamiz. Bu o'rinda esa "O'tkan kunlar" romani bo'yicha ilk tanqidiy fikrlarni qalashtirib tashlagan Sotti Husayniy ushbu asar tili haqidagi fikrini ham keltirib o'taylik-chi! "Romanning o'zbek adabiy tilining takomilida katta xizmati bor"; "Hech shubhasiz, "O'tkan kunlar" romani til e'tibori bilan o'zbek adabiyotida yuksak o'rinni oladi, keng miqyosni ishg'ol etadi"; "O'tkan kunlar" mafkuraviy axloqiy tomondan bizga zararli bo'luvchi bilan baravar, adabiy tilimizning yo'lida ancha foydalidir".

Asarning adabiy tilning shakllanish nuqtai nazaridan ahamiyatli ekanini tan olyapdi. Xuddi shunga yaqin bo'lgan fikrni Oybek domlaning "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" kitobida ham kuzatamiz. Oybek Abdulla Qodiriyning personaj tilini tipiklashtirish va individuallashtirish namunasini ko'rsatganligini qayd etadi. Oybekning fikricha, ayniqsa, "Qovoq devona" lavhasida yozuvchi tilni tipiklashtirish mahoratining cho'qqisiga yetgan. Asar tili haqida aytilgan fikrlarni kuzatar ekanmiz, Fathiddin Nasriddinovning "Mahorat jilolari" kitobida quyidagi fikrlarni uchratamiz: "yozuvchi asar tilini yaratishda klassik adabiy til va qadim jangnomalar va shular ruhida eski kitoblar tili va uslubidan foydalangan holda o'ziga xos yangicha realistik tasvir tilini yaratadi" P.Qodirovning "Xalq tili va realistik proza" asarida Abdulla Qodiriy asarlari, ayniqsa, "O'tkan kunlar" romani tili haqidagi fikrlari ham aynan shundaydir. P.Qodirov shunday yozadi: "Hamza, S.Ayniy, A.Qodiriy, G'.G'ulom, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor, Uyg'un, K.Yashin kabi yozuvchilarimiz jonli xalq tili asosida klassik adabiy tilimizning eng yaxshi an'alarini novatorlarcha davom ettirib, folklordagi ham, rus va jahon xalqlarining zamonaviy til yaratishdagi tajribalaridan ham foydalanib, milliy tillning adabiy normalarini yaratishda tashabbuskorlik ko'rsatdilar".

Ko'ramizki, bu tashabbuskorlik boshida aslida Abdulla Qodiriy turgan. Buni adabiyotshunos Izzat Sultonovning quyidagi fikri tasdiqlaydi: "Yozuvchining "O'tgan kunlar" romani va boshqa bir qancha asarlari yangi o'zbek adabiy tilining, shu jumladan, yangi badiiy tilning qizg'in shakllanayotgan davrida yozildi. Bu asarlarning tili o'zbek matbuoti va adabiy-badiiy tilining rivojida katta ijobiy rol o'ynadi. Bu yerda hamma xalqlarning tarixida namoyon bo'ladigan katta iste'dot egalari hisoblanmish yozuvchilarning asarlari milliy matbuot va badiiy adabiyot

tilining tarixida shakllantiruvchi vazifasini o'tashi qonuni o'z kuchini ko'rsatdi. Bunday asarlar har bir xalqning adabiy tilining shakllanish tarixini aks ettiruvchi hujjat bo'lib qoladilar". Demak, Abdulla Qodiriy asarlari tili, tanqidchi Sotti Husayn 20-yillardayoq takidlab o'tgani va tan olganidek, o'zbek adabiy tilining, ayniqsa, badiiy adabiy tilning shakllanishi uchun katta foyda keltirdi-uni shakllantirib bo'ldi. Tilning keyingi taraqqiyotini belgilab berdi. Shuning uchun ham adib Oybek: "O'tkan kunlar" romanida yozuvchi til ustida katta mahorat ko'rsatadi. Romanning tili haqiqatdan boy, bo'yoqli, sodda, ifoda kuchi zo'r, ommaga anglashilarli, bir tildir, o'zbek adabiy tilining shakllanishida bu asarning roli, shubhasiz, g'oyat kattadir". Fikrlar bir biriga mos, bir birini to'ldiradi, tasdiqlaydi. Albatt, Abdulla Qodiriy asarlari, ayniqsa, uning "O'tkan kunlar" romani tili bo'yicha aytilgan fikrlari hadeb ko'chirma olish orqali keltiraverish shart emasdir. Biroq shuni aytish muhimki, Abdulla Qodiriy asarlari tili bo'yicha fikr bildirgan adiblar, olimlar, boshqa toifadagi ziyolilarning fikrlari, hatto maxsus tadqiqot ishlari olib borgan tadqiqotchilar, boshqa xalqlar vakillarining fikrlari ham deyarli bir xildir. Hammalarining fikrlari: "Abdulla Qodiriy xalq tili bilan adabiy tilni mutlaqo qorishtirib-yaqinlashtirib ishlatgan. Umumxalq o'zbek tilining imkoniyatlarini ishga slogan. Adabiy til bilan xalq tilini yaqinlashtirgan. Shu bilan yangi realistik adabiy tilni, badiiy adabiyot tilini yaratgan, shakllantirgan. Yangi shakllangan adabiy tilning takomili ta'minlagan, xalq tilini, poetik tilni adabiy tildan ajratib qo'yish mumkin emasligini isbotlagan". Asarlari tili ustida Abdulla Qodiriy mashaqqat bilan mehnat qilgan. Asarlari tilining ommaga tushunarli bo'lishini ta'minlagan. Ayrim adiblar-tanqidchilarning "Abdulla Qodiriy: jo'rttaga, "qalamim ojizdir", "so'z topolmay qolaman"-degan fikrlarini aytadi, u juda so'zga ustadir"-degan fikrlariga javob berar ekan, yozuvchi "Xalq tili nihoyatda boy, uning imkoniyatlarini bilish juda qiyin, ifodalar topish mushkul bo'lib qoladi"-degan fikrni qayta-qayta atylab takrorlaydi. Turli xil xalq iboralari, maqollar, hikmatlar, o'zlashgan so'zlardan mahorat bilan, bilib, tushunib qo'llagan, foydalangan yozuvchi asar tili ustida tinmay ishlash lozimligini tan oladi, o'zi bunga amal qiladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Abdulla Qodiriyning o'zbek tilining boy imkoniyatlaridan foydalanishdagi mahorati deyarli hamma ziyolilar tomonidan tan olinadi. Ayniqsa, Oybek, Izzat Sultonov, Matyoquv Qo'shjonov, F.Nasriddinov, P.Qodirov, Tohir Malik, U.Normatov, Y.Tojiyev va yana boshqa ko'pgina adiblar, olimlarning, shuningdek, boshqa soha vakillarining fikrlari, bu boradagi tadqiqotlari fikrimizni aniq tasdiqlab turadi.

Abdulla Qodiriy asarlarining til xususiyatlari, to'g'rirog'i, adibning umumxalq tilidan foydalanishdagi mahoratini belgilashda ayrim tadqiqotchilarning maxsus ishlari tahlillari ham shakllangan. Demoqchimizki, asarlari tiliga yo'l-yo'lakay e'tibor berib o'tishdan tashqari bu borada maxsus tadqiqotlar ham olib borilgan. Bunday maxsus ishlar qatoriga, albatta, P.Qodirovning "Xalq tili va realistik proza" tadqiqotini hamda, ayniqsa, yozuvchi Tohir Malikning "Ajab saodat" va "Ibrat maktabi" maqolalarini kiritgan bo'lur edik. Chunki bu ishlarda ham asar matni, undan olingan parchalar tilshunoslik nuqtai nazaridan ham ancha yaxshi tahlil qilinganligi kuzatiladi. Xuddi shunday holatni, ya'ni Abdulla Qodiriy asarlarining tilini ancha jiddiy talqin etgan ishlar qatorida akademik Izzat Sultonovning "Adabiyot nazariyasi" kitobidagi "Badiiy asarning tili" qismida ham kuzatganmiz. Olim "Til – badiiy asar

komponenti sifatida”; “Tilning badiiy komponentlari orasidagi alohida roli”; “Jonli til, adabiy til va badiiy til”, “Badiiy asar tilining xususiyatlari”, “Emotsionallik”, “Mubolag’a”, “Jonlantirish”, “Sifatlash”, “O‘xshatish”. “Metafora”, “Metonimiya”, “Intonatsion vositalar”, “Ritm” kabi bo‘limlarida “O‘tkan kunlar” romanidagi ma’lum parchalarni sharhlaydi-tahlil qiladi. Yuqorida aytilganlardan ma’lum bo‘ladiki, P. Qodirov, T. Malik, Y. Tojiyev, F. Nasriddinov, Izzat Sultonovlarning Abdulla Qodiriy asarlari tili borasidagi tahlillari yozuvchi mahoratini ochib berishda asosiy tadqiq namunalarini o‘tagan. Boshqa tadqiqotlarda bu ishlarga suyanilgan, ular tajribalaridan foydalanilgan.

Abdulla Qodiriy asarlarining tilini maxsus ilmiy tadqiq etish, asosan, mustaqillikdan keyin, yanada aniqrog‘i, 2003-yillardan boshlandi. Zamira Choriyeva “Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi maktublarning lug‘aviy-ma’noviy va uslubiy xususiyatlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoza boshladi va 2006-yilda ishini tugallab himoya qildi. Tadqiqotda Abdulla Qodiriy asarlari tilining o‘rganilishi tarixiga qisqasi obzor berilgandan so‘ng asosiy e’tibor “O‘tkan kunlar” romanidagi ayrim (asosan, to‘rtta) maktublarning til xususiyatlari atroflicha tahlil qilingan va ana shu tahlillardan kelib chiqib o‘n ikki punktdan iborat xulosalar beradi. Oxirgi xulosada tadqiqotchi shunday fikrni aytadi: “maktublar tili yuzasidan olib borgan tahlillarimiz Abdulla Qodiriy o‘ziga xos, xassos so‘z san’atkori, haqli ravishda yangi davr o‘zbek adabiy tilining asoschilaridan biri ekanligini to‘la tasdiqlaydi. Bu, ayniqsa, maktublar tilida zargarona tanlangan va qo‘llangan so‘zlar, frazemalar, badiiy tasvir vositalarida yorqin ifodasini topgan”. Albatta, bu xulosa jiddiy tahlillar natijasida chiqarilgandir. Dissertant mavzu doirasida turli jurnallar va to‘plamlarda sakkizta ilmiy maqola ham e’lon qilgan.

2007-yili Lazokat Jalolova “Abdulla Qodiriy “O‘tgan kunlar” romanining lingvistik tadqiqi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Ishning “kirish” qismi “o‘zbek adabiy tili taraqqiyotida Abdulla Qodiriyning o‘rni” tarzida belgilangan. Asosiy qismda “O‘tkan kunlar” romanining leksik xususiyatlari”, “O‘tgan kunlar” romanining fonetik va morfologik xususiyatlari”, “O‘tgan kunlar” romanining sintaktik xususiyatlari” tahlil qilingan. Ishning oxirida tahlillardan kelib chiqqan holda to‘qqiz punktdan iborat xulosa beradi. Xulosalardan na’muna sifatida ikkitasini qayd etib o‘tamiz:

7) Abdulla Qodiriy o‘zbek romanchiligining yalovbardori va klassik eski o‘zbek adabiy tilidan hozirgi o‘zbek adabiy tiliga o‘tish jarayonining boshlovchisi bo‘lganligi sababli, “O‘tkan kunlar” asarida fe’l nisbat shakllarining, funksional va analitik shakllarning, ismlardagi kelishik va egalik shakllarining, ko‘plik va shaxs-son, yasovchi qo‘shimchalarning va yuklamalarning okkazional, faqat shu davrga xos qo‘llanishlari ko‘plab uchraydi;

8) Abdulla Qodiriy romanda noverbal vositalarning lisoniy ifodalarini tanlab ishlatib, o‘zbek tilining pragmatik imkoniyatlari, o‘zbek tilining nutqiy etiketlarini namoyon etishda katta xizmat qiladi.

Tadqiqotchi mavzu doirasida, ish jarayonida, o‘n uchta maqolani turli jurnallar va ilmiy to‘plamlarda nashr etdi. Bu maqolalar Abdulla Qodiriy mahoratini ochishga qaratilgan.

2012-yili Xurshida Qodirova “Abdulla Qodiriyning evfemizm va disfemizmdan foydalanish mahorati” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Tadqiqotchi “Abdulla Qodiriy asarlari tili lingvistik va lingvopoetik muammo sifatida”, degan masalani qo‘yadi va buni evfemik hamda disfemik ma’noli birliklarning talqini asosida yoritishga kirishadi. Evfemizm va disfemizmlarning Abdulla Qodiriy asarlarida qo‘llanish vazifalar haqida batafsil ma’lumotlar beriladi, tahlillar asosida ishning oxirida o‘n bir punktdan iborat xulosalar beriladi. Tadqiqotchi ish jarayoni davrida turli jurnallar va ilmiy to‘plamlarda 20 dan ortiq ilmiy maqolalar e’lon qiladi, xulosalari o‘rinli.

O‘zbek tilshunosligida Abdulla Qodiriy asarlari tilini o‘rganish shu tariqa davom etyapti. Qilingan ishlarda, kuzatilyaptiki, tadqiqotchilar o‘z imkoniyatlari darajasida Abdulla Qodiriy asarlarining o‘ziga xos tilini, to‘g‘rirog‘i, yozuvchining o‘zbek tili imkoniyatlaridan o‘ziga xos tarzda foydalana olish mahoratini yoritishga harakat qilganlar. Ko‘rinadiki, ko‘proq yozuvchining “O‘tkan kunlar” romani tiliga e’tibor qaratilgan. Zero, ko‘p tadqiqotchilar, olimlar va ziyolilarning ta’kidlashicha ham, bu roman tilini ishlashda Abdulla Qodiriy yuksak mahorat ko‘rsatgan. Shunga qaramay, hali “O‘tkan kunlar” romanining tili hamma jihatlariga ko‘ra mukammal ishlab chiqilgan emas. Haqiqatan ham, bu asardagi frazeologizmlar, hamda o‘zlashma leksika, xalq tiliga oid leksika, professionalizmlar, sinonim, omonim, kabi birliklar, qolaversa, dialektizmlar, morfologik ko‘rsatkichlarning ishlatilishi (fe’l nisbat shakllarining, son shakllari, shaxs-son shakllari, kelishik, egalik ko‘rsatkichlari va boshqalar), so‘z birikmalari, gaplar, ularning turlari, qo‘llanilishi, uyushiq va boshqa bo‘laklar, undalmalar kabilarning ishlatilishi kabi barcha sintaktik jihatlar – “O‘tkan kunlar” morfologiyasi va sintaksisi, asardagi lakunar birliklar kabi masalalar o‘z tadqiqotchilarini kutyapti. Yozuvchining boshqa barcha asarlari tili o‘ziga xos bo‘lib, bu asarlar tili ham jiddiy tadqiqi etilishi lozim. Jumladan, hajviy asarlarining tili alohida tadqiqotlar obyekti bo‘lishi mumkin. Hatto yozuvchining tanqidlarga javob tarzida yozilgan maqolalari, kichik asarlari tili ham o‘rganilishga arziydi.

Xullas, Abdulla Qodiriy asarlarini tili jihatdan o‘rganish bo‘yicha ma’lum ishlar qilinyapti. Biroq bu ishlar juda jiddiy tarzda, tizimli bir yo‘nalishda davom ettirilishi zaruriyati bor.

Umuman olganda, Abdulla Qodiriyning hayoti, ijodiy faoliyati, asarlarining adabiyotshunoslik va tilshunoslik yo‘nalishlari bo‘yicha chuqur va tizimli tadqiq etilishi boshlanganligi quvonarli holdir. Bu borada yana shuni aytish mumkinki, yozuvchining hayoti, ijodiy faoliyati va asarlari tilining o‘rganilishini shartli tarzda uch bosqichga ajratish mumkin: 1) Abdulla Qodiriy hayotlik davrida o‘rganish (20-30 yillarda o‘rganish). Bu davrda asosan, M.Sheverdin, Sotti Husayn, Oybek, J.Sharifiy va O.Sharafitdinovlarning ishlarini va Miyon buzruk Solihovning “Mehrobdan chayon” romani haqidagi tanqidiy maqolasi kabi ishlarni ko‘rsatish mumkin; 2) Abdulla Qodiriy rasmiy oqlangandan keyin uning hayoti va ijodiy faoliyatini o‘rganish (1957-yillardan to mustaqillikacha bo‘lgan davr). Ya’ni, sho‘rolar hokimiyati davrida Fitrat, Cho‘lpon, Usmon Nosir, A.Qodiriy va boshqalar rasman oqlangan bo‘lishiga qaramay, ular ijodini jiddiy o‘rganish ma’lum darajada hadiksirashlar bilan davom etgan davr. Bu davrda adib ijodini o‘rganishda olimlar, bizning kuzatishimizcha, ikki guruhga ajralganlar: o‘rganishga, xolis baho berishga

jiddiy kirishishni yoqlovchilar: ehtiyotkorlik bilan o'rganishni yoki yaxshisi, o'rganmaslikni ma'qul ko'ruvchilar kabi. Bu alohida masala. 3) mustaqillik davrida Abdulla Qodiriy ijodi, asarlari tili bo'yicha keng miqyosda tadqiqotlar boshlab yuborilganligi kuzatiladi. Abdulla Qodiriy ijodiy faoliyatini o'rganishda, ayniqsa, adibning o'g'li Habibullo Qodiriyning 1938-yilda to'ldirilgan holda nashr etilgan "Otam haqida" asari muhim omil vazifasini o'taganligini alohida ta'kidlash lozim. Mustaqillik davrida Abdulla Qodiriy ijodini keng miqyosda xolis o'rganishga ana shu xotira kitobidagi fikrlar turtki bo'ldi, deyish mumkin.

Mustaqillik davrida o'rganishning keng miqyos olishida Qodiriyning nabirasi Sherkon Qodiriy tashabbusi bilan nashr etilgan "Qodiriyni qo'msab" yodnomasi hamda O'zbekiston Milliy universiteti hozirgi o'zbek adabiyoti kafedrasida huzuridagi ilmiy guruh tomonidan tuzilgan "Abdulla Qodiriyning badiiy dunyosi" majmuasi katta omil vazifasini o'tadi. Ana shundan keyin Abdulla Qodiriy ijodini o'rganishga, asarlarini turli jihatlariga ko'ra chuqur tahlil qilishga kirishildi. 2004-yili "Adabiyot, badiiyat, abadiyat" majmuasi, 2007-yili "Abdulla Qodiriy-Diyori bakr" nashr etildi. Bu kitobda yozuvchi ijodiga taalluqli she'rlar, kichik asarlari imkon doirasida to'plab berildi, o'quvchilar uning ijodidan to'la bahramand bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Михаил Шевердин. Первый узбекский роман. А.Кадири («За партию», журналы, 1928, 3-сон).
2. Sotti Husayn. "O'tkan kunlar haqida" maqolalar. "Sharq haqiqati" gazetasi, iyun, iyul, avgust, sentyabr., 1929-yil sonlari
3. Oybek. "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li". – Toshkent, 1935. O'n tomlik, 9-tom.
4. Pirimqul Qodirov. Xalq tili va realistik proza. – Toshkent, 1973.
5. Fathiddin Nasriddinov. "Mahorat jilolari" (risola), "Bilim jamiyati", №18, 1974.
6. Habibullo Qodiriy. "Otam haqida". – Toshkent, 1989.
7. V. Rahmon. O'zbek romanchiligining shoh asarlari. – T.: Adabiyot, badiiyat, abadiyat, 2004.
8. Tohir Malik. Ibrat maktabi. – Toshkent, 2004.
9. Y. Tojiyev. Til jozibasi. – Toshkent, 2004.
10. U. Normatov. Qodiriyning so'nggi iltijosi. – Toshkent, 2014.
11. I. Qo'chqortoyev. A.Qodiriy asarlarining tili haqida. – Toshkent, O'zbek tili va stilistikasi, 1972.
12. Qahhorova H. Abdulla Qodiriy frazeologiyasi, nomzod.diss. – Toshkent, 1985.
13. Choriyeva Zamira Tirkashevna. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi maktublarning lug'aviy, ma'noviy va uslubiy xususiyatlari. nomzod.diss. – Toshkent, 2006.
14. Jalolova Lazokat Odilovna. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanining lingvistik tadqiqi. nomzod.diss. – Toshkent, 2007.
15. Qodirova Xurshida Botirovna. Abdulla Qodiriyning efemizm va disfemizmdan foydalanish mahorati. nom.diss., – Toshkent, 2012.

“MEHROBDAN CHAYON” ASARIDA QO‘LLANILGAN UMUMTURKIY ZONIMLAR XUSUSIDA

Ziyotova S.,
ToshDO‘AU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada asarda qo‘llanilgan umumturkiy zoonimlarning tarixiy-etimologik xususiyatlari yoritilgan. Zoonim leksemalarning qadimgi turkiy til bilan bog‘liqligi, jadid davri, tilidagi uslubiy-semantik xususiyati badiiy asar tili misolida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *“Mehrobdan chayon”, jadid adabiyoti, zoonim, badiiy asar tili, denotativ ma’no, konnotativ ma’no, metofora.*

Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asari leksikasida umumturkiy so‘zlardan keng foydalanilgan. Xususan, asar tilida zoonim leksikalarni diaxron aspektda tadqiq qilar ekanmiz, aksariyat zoonimlarning etimologiyasi qadimgi turkiy til manbalariga borib taqalishiga guvoh bo‘lamiz. Qadimgi turkiy til davri turkiy tillarning umumtaraqqiyot bosqichiga xos xususiyatlarning to‘laligicha namoyon bo‘lishi bilan xarakterlanadi¹. Turk xoqonligi davrida qo‘llangan leksemalarning katta qismi hozirgi turkiy tillarda iste’molda qo‘llanadi².

XI–XIV asrlarda yaratilgan turkiy yozma manbalar matnida qo‘llangan zoonimlar bo‘yicha B.Abdushukurov, B.Zaripov, M.Xolmuratova³ kabi olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan bo‘lsa, D.Tosheva⁴ zoonim komponentli maqollarning tadqiqi bilan shug‘ullangan.

Zoonimlar tilda turli vazifani bajarishi mumkin. Ular insonni tasvirlash, baholash, xarakterlash xususiyatiga ega⁵. “Mehrobdan chayon” asarida 38 turdagi zoonimlar keltirilgan, mazkur zoonimlarning 28 tasi o‘z qatlamga taalluqlidir: *ari, arslon, baytal, baqa, bit, budana, buzoq, ilon, it, kaltakesak, kapalak, qarg‘a, qo‘zichoq, qo‘y, qo‘ng‘iz, qush, mushuk, ot, sigir, uloq, ho‘kiz, chayon, chigirtka, chuvalchang, chumoli, chumchuq.*

Abdulla Qodiriy asarga nom berish jarayonidan boshlab zoonimlardan foydalangan. Chunonchi, “Mehrobdan chayon” *mehrob* – ibodatxonaning old qismi, masjidning qibla tomon qismi (O‘TIL,II,588) ma’nosini bildirib, musulmonlar uchun muqaddas joy hisoblanadi. Ayni mehrobdan chayon chiqishi, ushbu zoonimning “fitna”, “fisq-u fasod”, “yomonlik” semalari orqali yuzaga kelgan. *Chayon*-o‘rgimchaksimonlar sinfiga mansub, tanasi bo‘g‘in-bo‘g‘in umurtqasiz zaharli jonivor hisoblanadi (O‘TIL,IV,444). Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni

⁵⁴ Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фанлари бўйича фал. докт. дисс. – Тошкент, 2017. 13-бет.

⁵⁵ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века. – Алма-Ата, 1971. – С. 38.

³ Абдушукуров Б.Б. XI–XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зoonимлар. Филол.фан. номз.... дисс. – Тошкент, 1998. 207-бет; Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузӣ” асаридаги зoonимлар // Лингвист IV. –Тошкент: Akademnashr, 2013. 18-бет; Зарипов Б. Зoonимларнинг бadiий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки. Фил.фан. номз.... дисс. – Тошкент, 2002.

⁴ Тошева Д. Зoonим компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фал. докт. ... дисс. – Тошкент, 2017.

⁵ Тошева Д. Инглиз ва ўзбек тилларидаги зoonим компонентли мақолларнинг муштарак жиҳатлари // Лингвист VII. – Тошкент, 2016. 40-бет.

anglatgan bu ot asli *chadan* tarzida talaffuz qilingan (PDP,375; DTS,135), keyinchalik *chažan* (DLT,I,388; DTS,136), *chayan* (DTS,136), *chāyan* (DTS,148) shakllari yuzaga kelgan. O‘zbek tilida bu so‘z, asosan, *chāyân* tarzida (O‘TIL,II, 349), qisman *chīyân* tarzida talaffuz qilinadi. Bu turkiy so‘zda o‘zbek tili nuqtayi nazardan voqe bo‘lgan tovush o‘zgarishlarini quyidagicha ko‘rsatish mumkin: *chadan* // *chažan* > *chayan* > *chāyân* (O‘TEL,I,406). Asarda ushbu leksema faqat polisemantik ma’noda ishlatilgan: *Bu kaltakesak yutkan **chayon**ning yuragida, xudoy bilsin, sizga qarshi katta adovat bor (94-bet)*. Keltirilgan jumlada mazkur zoonim metonimiya usuli orqali asar personaji Abdurahmonni bildirib, chayonga xos bo‘lgan semalarga nisbat berilmoqda.

Arslon leksemasi “mushuksimonlar oilasiga mansub bahaybat yirtqich sutemizuvchi hayvon” (O‘TIL,I,100) bo‘lib, bu so‘z qadimgi turkiy tilda *ars* tovushga taqlid so‘zidan *-la* qo‘shimchasi bilan yasalgan fe’lga *-i* qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan. O‘zbek tilida birinchi bo‘g‘indagi *a* unlisi *ä* unlisiga, ikkinchi bo‘g‘indagi *a* unlisi *ä* unlisiga almashgan: (*ars+la*)=*arsla-* + *n* =*arslan* > *ärslän* (O‘TEL,I,32). Ushbu zoonim astroponim sifatida “Qutadg‘u bilig” asarida “burj” nomini ifodalagan, XIV asr Xorazm yodgorliklarida *arslan*, *arsalan*, Navoiy asarlarida *arslan* tarzida uchraydi¹. Asarda ushbu zoonim ham o‘z, ham ko‘chma ma’noda keltirilgan: *Xon borib **arslon** terisiga o‘lturdi (84-bet)*; *Shunday: o‘rda arbobi bu kun peshindan bir oz ilgariroq mujassam bir vijdon, tog‘yurakbir yigit va o‘lim sari kulib kelguchi bir **arslon**ni o‘z tarixida birinchi martaba ko‘rdi va tong ajabda qoldi (144-bet)*. Birinchi gapda mazkur leksema denotativ ma’noni bildirayotgan bo‘lsa, keyingi gapda muallif metofora ma’no ko‘chishidan foydalangan. *Arslon* leksemasining “jasur”, “qat’iyatli” semalari asar personaji Anvarga nisbatan qo‘llanilmoqda: *Anvar bu zaharlik so‘z bilan **ilon** kabi to‘lg‘anib olsa ham, butun kuchini sarf qilib sir bermaslikka tirishdi (113-bet)*. Ushbu keltirilgan gapda ham *ilon* zoonimining “to‘lg‘anish” semasi Anvarning ruhiy holatini ochib berishda hayvonning xatti-harakatiga o‘xshatishdan samarali foydalanilgan. *Ilon*- “uzun dumaloq tanali, terisi yordamida sudralib harakat qiladigan, ko‘zlarida qovog‘i yo‘q jonivor” (O‘TIL,II,198) ma’nosida qo‘llanib, qadimgi turkiy tildagi “qimirla-“, “jil-“ semasini anglatgan *yul-* fe’lidan *-(a)n* qo‘shimchasi bilan yasalgan (DLT,III,36; DTS,266). O‘zbek tilida so‘z boshlanishidagi *y* undoshi talaffuz qilinmay qo‘ygan, *a* unlisi *â* unlisiga almashgan, *yl* unlisining qattiqlik belgisi yo‘qolgan: *yul+an=yulan* > *ylan* > *ilân* (O‘TEL,I,116).

It – qo‘riqlash uchun, ov qilish uchun saqlanadigan uy hayvoni. Bu ot qadimgi turkiy tilda *iyt* shaklida aytilgan. O‘sha davridayoq *y* undoshi talaffuz qilinmay qo‘ygan, shuning hisobiga *i* unlisi cho‘ziq aytilgan, keyinroq bu cho‘ziqlik ham yo‘qolgan (DLT, I,71; DTS,215,221): *iyt* > *i:t* > *it*. (O‘TEL,I,126). *Iyt* oti asli “nariga suruvchi”, “nariga qochiruvchi” ma’nosini bildirgan bo‘lib, qadimgi turkiy tilda “nariga suril-” semasini anglatgan *iyt-* fe’li ham mavjud bo‘lgan (ESTYA,I,386). Zoonim hosila ma’nosida astroponim sifatida Bilga hoqon bitiktoshi va eski turkiy til

¹ Абдушукуров Б. XI – XIV асрларга оид ёзма манбалар тили. – Тошкент: Нодирабегим, 2020. 19-бет.

yodgorliklarida, turkiycha o'n ikki muchal yillaridan o'n birinchisi it yilini anglatgan¹. "Mehrobdan chayon" asarida quyidagi ma'nolarda kelgan:

— Men *itdan qo'rqaman-da*.

— *Bizning ko'chada it yo'q-ku, tentak, qo'rqsang eta-metan bor (97-bet)*.

It obrazi turli ijtimoiy munosabatlarni, xalq tasavvuri, fikri, mushohadasini ifodalash uchun xizmat qiladigan timsollardan biri sanaladi. Zoonimlarning nutqda voqelanishi turlicha bo'lib, har bir zoonim o'ziga xos belgilariga ko'ra farqli xususiyatlarga ega bo'ladi, inson tabiatining turli jihatlarini yoritishga xizmat qiladi². O'zbek mentalitetida *it* leksemasining ijobiy va salbiy semalari ko'p: *Shahodat mufti o'zi qanday it dedi maxdum andishamiz ham bamisoli shunday itlar qarshisig'a o'z kishingizni tikkaytarish emasmi yoshlig'ingiz bor bolam yoki yangi mirzo olishda biravning ruxsatiga hojat bormi? (83-bet)* Keltirilgan gapda *it* zoonimi shaxsning salbiy munosabatini, "pastkashlik", "ikkiyuzlamachilik" semalari asosida baholash orqali ko'rsatmoqda.

Ot yirik ish-ulov hayvoni. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu so'z *at* tarzida talaffuz qilingan (PDP,361; DTS,65). Mahmud Koshg'ariy bu so'zni "qattiq talaffuz qilinadigan alif bilan" deb alohida ta'kidlaydi (DLT, I, 70). O'zbek tilida *a* unlisi *â* unlisiga almashgan: *at>ât* (O'TEL,I,258). Asar tilida bu leksema o'z va ko'chma ma'noda uchraydi: *Manim so'zimga kirsangiz albatta bir ot olingiz, -dedi Sultonali mirzo,- ayniqsa, sizga endi piyoda yurish kelishmaydir (51-bet)*. *Maxdum, mehmonxonadan yurib kelgan oyoq tovshini eshitib, yomonlag'an otdek tipirchiladi (78-bet)*. Dastlabki jumlada ot leksemasi denotativ ma'noda qo'llangan bo'lsa, keyingi jumlada asar personaji maxdumning ruhiy holatidagi o'zgarish "yomonlagan otdek" o'xshatishi orqali konnotativ ma'nosi yuzaga keldi.

Chumchuq leksemasi "xonadonlarga yaqin joyda yashab, hasharot va don bilan oziqlanadigan kichkina qush"ni (O'TIL,IV,516) ifodalab, L.Z.Budagov lug'atida *chybchyq, chubchuq, chupchuq, chimchik* (SSTTN,I,467,508) shakllarida keltirilgan. Yuqoridagi lug'atlarda keltirilgan so'zlarni qiyoslash ko'rsatadiki, bu so'z tarkibidagi asli *ы/i* unlisi qatnashgan, demak keyinchalik bu unli *u* unlisiga almashgan. Birinchi bo'g'in oxirida *b, m, p* undoshlarining kelishi bu yerda undoshlar almashinuvi sodir bo'lganini ko'rsatadi. Turkiy tillarda *b* undoshining *m* undoshiga, shuningdek *p* undoshiga almashuvi mavjudligini hisobga olib, bu so'z tarkibidagi undosh asli *b* bo'lgan deb hukm chiqarish mumkin. Shunda bu so'z dastlab *chybchyq* tarzida talaffuz qilingan bo'ladi. *Chybchyq* so'zi asli "kichkina jonivor" ma'nosini anglatuvchi *chyby* so'zidan (KRS,880) kichraytirish ma'nosini ifodalovchi *-chyq* qo'shimchasi bilan hosil qilingan bo'lishi mumkin, keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan. O'zbek tilida *b* undoshi *m* undoshiga, *ы* unlisining *u* unlilariga almashgan: *chyby + chyq = chybychyq > chybchyq > chymchyq > chumchuq* (O'TEL,I,439). Asarda keltirilgan ayrim zoonim birliklar turg'un birikmalar tarkibida ham kelishi mumkin. Xususan, ushbu maqolning semantik ma'nosini ifodalashda, *chumchuq* zoonimidan foydalanilgan:

¹ Кўрсатилган манба. Абдушукуров Б. 10-бет.

² Тошева Д. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фал. докт. ... дисс.автореф. –Тошкент, 2017. 17-бет.

Chunonchi, ushbuning misoli turkiyda ham bor: “Chumchuqdan qo‘rqib, tariq ekmagan” deb qo‘rqoq kishilarni masxara qiladirlar (20-bet).

Chumchuqdek chirqillashdinglar-da, tojiklar, — dedi Qobil. — Ishsiz qolg‘an bo‘lsalaring, Toshkandga ketamiz (137-bet). Mazkur gapda esa inson xatti-harakatini chumchuq zoonimining ovoziga qiyoslab o‘xshatish orqali ko‘rsatilgan.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, badiiy asar tilida zoonimlar nafaqat o‘z ma’nosida, balki ko‘chma ma’noda qo‘llanilib, insonga xos bo‘lgan xarakter-xususiyatni ochib berishda, personajning olam va jamiyatga munosabatini baholashda keng ifodalangan. Shuningdek, asar tarkida keltirilgan zoonimlarning 73 % genetik jihatdan qadimgi turkiy tilga borib taqalishini aniqladik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фанлари бўйича фал. докт. дисс. – Тошкент, 2017.
2. Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1994.
3. Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузӣ” асаридаги зоонимлар. Лингвист IV. – Тошкент: Akademnashr, 2013.
4. Абдушукуров Б.Б. XI–XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар. Филол.фан. номз.... дисс. – Тошкент, 1998.
5. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века. – Алма-Ата, 1971.
6. Зарипов Б. Зоонимларнинг бадий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки. Филол.фан. номз.... дисс. – Тошкент, 2002.
7. Тошева Д. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фал. докт. ... дисс. – Тошкент, 2017.
8. Тошева Д. Инглиз ва ўзбек тилларидаги зооним компонентли мақолларнинг муштарак жиҳатлари // Лингвист VII. – Тошкент, 2016.

Shartli qisqartmalar:

1. DLT – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. -Тошкент,1960.
2. DTS – Древнетюркский словарь.- Ленинград, 1969.
3. O‘TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент, 2006.
4. O‘TEL– Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент, 2009.
5. ESTYA– Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -Москва, 1974.
6. KRS – Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. -Москва, 1965.
7. PDP – Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва, 1951.
8. SSTN – Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. -Санктпетербург, 1969-1971.

HAYDAR XORAZMIYNING “GULSHAN UL-ASROR” MASNAVIYSIDA MAQOLLARDAN FOYDALANISH MAHORATI

**Tashmatova N.,
ToshDO‘AU o‘qituvchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan mumtoz adabiyotimiz yetuk namoyondalaridan Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” masnaviysida ifodalangan maqollar tasnif va tahlil etilgan. Mumtoz she’riyatimizdagi masnaviy, g‘azal, fard singari bir qancha lirik janrlarda unumli ifodalaniladigan maqollardan foydalanish mahoratini tahlil etishga harakat qilingan. Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” masnaviysida maqollar fikrning o‘tkir va ta’sirchan, sodda va ravon ifodalanishini ta’minlashga xizmat qilganligini misollar orqali ko‘rib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: *lirika, maqol, irsoli masal, masnaviy, bayt, alliteratsiya, assonans, tovush, metafora.*

XIV–XV asrlarda yaratilgan sermahsul asarlarning o‘zbek adabiyoti xazinasini boyitish bilan bir qatorda, o‘zbek adabiy tili taraqqiyoti uchun ham munosib xizmat qilib kelayotganligini alohida qayd etish joiz. Zero, mumtoz adabiyot namoyondalari o‘z hayoti davomida o‘zbek tilning keng imkoniyatlarini ko‘rsatish, uni yanada sayqallab, kelajak avlodga to‘la-to‘kisligicha yetkazib berish uchun tinmay mehnat qilishganligi barchaga ayon. Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” masnaviysi ham mumtoz adabiyotimizning nodir durdonalaridan bo‘lib, yuksak badiiy mahorat namunasi sifatida alohida ahamiyatga ega.

Xalq maqollari milliy til imkoniyatlarini va xususiyatlarini ko‘rsatish bo‘yicha milliy adabiyotdan keyingi o‘rinda turadi¹. I.Melchinko xalq milliy paremiologik fondini tadqiq qilish uchun uning tarixiy taraqqiyot jarayonini o‘rganish lozimligini ta’kidlaydi². Ushbu jarayonda insonning insonga bo‘lgan munosabatini aks ettirgan so‘zlar qatlami jamiyatdagi dunyoqarash, o‘zaro munosabatlar va lingvokulturologik, pragmatik vaziyatni aks ettirish nuqtai nazaridan muhimdir³. Dastavval, til doirasida ushbu tushunchani ifoda etishning ikki asosiy usuli: to‘g‘ridan to‘g‘ri ma’no ifodalash va ko‘chma ma’noli so‘zlar orqali fikr ifodalash usullarini keltirib o‘tish lozim⁴. O‘zbek xalq maqollari mazmun jihatdan rang-barangdir. Maqollar har bir ijodkor nutqiga badiiy sayqal beradi. Badiiy asar tilini boyitish, emotsionalekspressivlikka erishish maqsadida ham maqollardan keng foydalaniladi⁵. She’riy nutqda qo‘llangan maqollar so‘zga badiiy jilo bag‘ishlaydi, uning ta’sir

¹ Мажидова Р.У. Антропоцентрический аспект пословиц русского и узбекского языка // Нутк лингвистикаси.-Самарқанд, 2006. 373-бет.

² Гурская С.Л. Имена существительные общего рода, характеризующие человека и ярославских говорах: Автореф. Дисс. ...канд. Филол. Наук.-Ярославль, 2010. 61-бет.

³ Мирсанов.Ф. Инглиз ва ўзбек тилларида юриш ҳаракат феълларининг акционал ва акцентуал хусусиятлари: Филол. фан. Номз. ...диссер. автореф. –Тошкент, 2009. 71-бет.

⁴ Филимонова Н.В. Фраземы, номинирующие человекам по чертам характера, в русском и немецком языках: структурный и семантический: дисс. ... канд. Филол. Наук.-Челябинск. 2011.-С.114.

⁵Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, 2006. 40-бет.

kuchini oshiradi. Maqollar matnning badiiy xususiyatlarini ta'minlashda, ifodada nutqiy ta'sirchanlikka erishishda alohida ahamiyatga ega. Maqollar inson yashab turgan jamiyat, ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarz, madaniy munosabatlar bilan bog'liq semantikani namayon etishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada mumtoz she'riyatimizdagi masnaviy, g'azal, fard singari bir qancha lirik janrlarda maqollardan foydalanish mahoratini tahlil etishga harakat qilamiz. Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" masnaviysida maqollar fikrning o'tkir va ta'sirchan, sodda va ravon ifodalanishini ta'minlashga xizmat qilganini aniq misollar orqali ko'rib o'tamiz.

Ma'lumki, she'riy nutqda maqollardan foydalanish mumtoz adabiyot nazariyasiga doir manbalarda irsoli masal san'ati deb nomlanadi. "Irsoli masal gapda yoki she'rda maqol, matal va hikmatli so'zlarni muayyan maqsadda tamsil yo'li bilan ishlatish san'atidir"¹. Haydar Xorazmiy lirikasida irsoli masal baytda ifoda etilgan fikrni maqol bilan mazmunan qiyoslash uchun keltirilgan. Shoir lirikasida maqollar baytning birinchi misrasida ham, ikkinchi misrasida ham keltirilib, mazmun va shaklning o'zaro bog'liqligini kuchaytiradi. Baytning har bir misrasi o'zaro qiyos, o'xshatish yoki sabab-natija munosabatlarini ifodalaydi. Masalan,

Egri ozar, to'g'ri o'zar, ey falon,

Tuzluk et, Tengrini ko'r dar miyon! (10B-sahifa,8-misra)

Ushbu baytda kektirilgan maqolda tovushdoshlik(alliteratsiya, assonans)dan unumli fodalanilgan, maqolda ifodalangan "R", "Z", "G", "G" kabi undoshlar alliteratsiya-undosh tovushlar takrori va uyg'unligini, "O", "O'" tovushlari esa assonans- unli tovushlar takrori va o'xshashligini ko'rsatadi va baytda ushbu maqolning keltirilishi adibning so'zlardan mahorat bilan unumli foydalanishidan dalolat beradi. Maqolda qarshilantirish yani tazod san'atinung mavjudligi, "egri" va "to'g'ri", "ozar" va "o'zar" so'zlarining ohangdoshligi, qofiyadoshligi baytning qimmatini oshirish barobarida, Haydar Xorazmiyning so'z tanlash mahoratini ham ochib beradi.

Maqollar lisoniy ongda muayyan tajriba, bilim, ko'nikma asosida shakllangan murakkab til birliklari hisoblanadi. Maqollarning mazmun- mundariyasi aksariyat hollarda ko'chma ma'noga asoslangan bo'lib, mental xususiyatlar, madaniy munosabatlarni ifodalash imkoniyati leksemaga nisbatan bir muncha keng bo'ladi. Majozlar vositasida ishora qilish – fikrning ta'sirchanligini oshirish, inson tasavvurida obrazli tafakkur namunasini hosil qilish, mubolag'a qilishdan iborat. Maqollarning real, hayotiy asosga ega bo'lmaganlari tushunchani mubolag'a tarzda ko'rsatishda faol qo'llaniladi. Maqollar orqali tushuncha ifodalashda lug'aviy ma'no, baho semasi, madaniy sema ishtirok etadi. Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" masnaviysida ham bu holatdan unumli fodalanilgan:

Аппатек эт базл кейин-илгари,

Теша бикин йўнма ўз-ўзунг сари! (10B-sahifa, 9-misra)

Арпа екиб буг'дoy о'рурман теган,

Ко'рмадук ошлуг'chini буг'дoy yegan. . (12B-sahifa,1-misra)

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент, 2014. 47-бет.

Kimki bir eksa, evazi ming topor,
Borcha ma'oyibni saxovat yopor. (14B-sahifa,2-misra)

Haydar Xorazmiy "Gulshan ul-asror" masnaviysida irsoli masal san'atini qo'llar ekan, birinchidan, fikrning xalqona uslubda ifoda etilishiga erishadi, ikkinchidan, so'zning ta'sir kuchini oshiradi, uchinchidan, badiiyat yuksak bo'lishini ta'minlaydi. Masnaviy baytlarida maqollarning keltirilishi misralardagi fikrni tasdiqlash, ifodaning emotsionallagini oshirish uchun san'atkorona qo'llangan. Bu esa o'z navbatida badiiy asar tilini boyitish uchun xizmat qilgan.

Adib maqollarda ifodalangan metafora-ko'chim(istiora)lardan ham unumli foydalangan. Bunda xalq maqolini kengroq ifodalab, keyingi misradagi mazmunga tashbeh etish asosida ijodiy niyatini aniqroq ochish maqsadi ko'zlangan:

Hazm qilo bilmasa, ko'b emasun,
Kuch bila holvani achiq demasun! (5B-sahifa,4-misra)
Oshin ichib o'tini so'ndirmangiz,
Sufra boshidin iyosin surmangiz!? (9B-sahifa, 9-misra)

O'zbek xalqi tarixida maqollar inson faoliyati, turmush tarzi bilan bog'liq semantikani namoyon etadi. Maqollarda ifodalangan tugal semantika muntazam ravishda kuzatuvlar va ko'p yillik tajribaga asoslanadi. Shu bois bu mazmun asrlar osha haqiqat ko'rinishida namoyon bo'ladi. Maqollar semantikasida tajriba asosidagi xulosa, hukm, baho semasi, madaniy sema aks etadi.

Xulosa qilib aytganda, Haydar Xorazmiy ijodi bamisoli bir ummon bo'lib, undagi har bir so'z, ifoda vositasi bir durga o'xshaydi. Bu ummondan bu kabi dur va marvaridlarni ajratib olish va uni xalqqa taqdim etish, ularning badiiy jilo hamda turlicha tovlanishlarini ko'rsatib berish tadqiqotchilarimiz oldida turgan dolzarb vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хайдар Хоразмий. "Гулшан ул-асрор" (Маҳзан ул-асрор) қўлёзмаси. ЎзРФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи. № 37.
2. Мажидова Р.У. Антропоцентрический аспект пословиц русского и узбекского языка // Нутқ лингвистикаси. – Самарқанд, 2006.
3. Гурская С.Л. Имена существительные общего рода, характеризующие человека и ярославских говорях: Автореф. Дисс. ...канд. Филол. Наук. – Ярославль, 2010.
4. Мирсанов.Ғ. Инглиз ва ўзбек тилларида юриш ҳаракат феълларининг акционал ва акцентуал хусусиятлари: Филол. фан. Номз. ...диссер. автореф. – Тошкент, 2009.
5. Филимонова Н.В. Фраземы, номинирующие человекам по чертам характера, в русском и немецком языках: структурный и семантический: дисс. ... канд. Филол. Наук. – Челябинск. 2011.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, 2006.
7. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент, 2014.

ASQAD MUXTORNING “CHINOR” ROMANIDA MAKON VA ZAMON BIRLIGI TAMOYILI

Norova Sh.,
ToshDPU o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqola hozirgi kunda juda ko‘p tadqiqotlar olib borilayotgan badiiy asar tilini tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, Asqad Muxtorning “Chinor” asari misolida ko‘rsatilgan. Badiiy matnlarda uchraydigan hodisalardan biri bo‘lmish makon va zamon birligi tamoyili bu maqolada tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: *badiiy asar tahlili, matn birliklari, badiiy-tasviriy vositalar, makon va zamon birligi, rivoyat, leksik-grammatik birliklar, zamonlar perepetiyasi.*

Badiiy asar tiliga kategorial yondashuvning shakllanishi, badiiy so‘zni ijodning shakl va mazmun xossalari birligida o‘rganishga harakat badiiy asarni estetik va falsafiy nuqtai nazardan tushunish uchun asos bo‘ldi.

Bizga ma‘lumki, zamonaviy o‘zbek filologiyasida XX asrning birinchi yarmida badiiy asar tilini ilmiy asosda o‘rganishning boshlanishi ikki ulkan alloma, adabiyotshunos va adib Izzat Sulton hamda zabardast tilshunos Ayub G‘ulom nomlari bilan bog‘liq. Ular badiiy tilni o‘rganishning adabiyotshunoslik va tilshunoslik nuqtai nazarlaridan ilmiy nazariy asoslari, tamoyillarini ko‘rsatib berishga harakat qiladilar¹. Hozirgi davr tilshunosligimizda ham badiiy asarlar tilini o‘rganishga qiziqish va asarlarni tahlilga tortish davom etib kelmoqda. Bu olimlar qatoriga N.Mahmudov, M.Yo‘ldoshev, M.Yakubbekova, S.Karimov X.Doniyorov, S.Mirzayev kabi yirik tilshunoslarni aytib o‘tishimiz lozim.

O‘zbek tilshunosligida ham badiiy asar tilini o‘rganishda bag‘ishlangan ishlarda, eng asosiy ikkita yo‘nalish yetakchilik qilgan desak xato qilmaymiz. X.Doniyorov va S.Mirzayev tildagi o‘sis- o‘zgarishlar, adabiy til va umumxalq tili munosabatlari kabi masalarni o‘rganishni maqsad qilib olgan yo‘nalishni lingvistik aspekt, yozuvchining umumxalq tiliga bo‘lgan munosabati, til boyliklaridan foydalanishi, yozuvchi mahorati stili haqida xulosa chiqaruvchi yo‘nalishni esa stilistik aspekt tarzida talqin qilganlar².

Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Asar o‘qish jarayonida asarning qaysi davrda yozilganligi, voqealar o‘tmishdami yoki hozirda bo‘layotganligi, yoki kelajakda bo‘ladimi, o‘quvchi, albatta, e‘tibordan qoldirmaydi. Ma‘lumki badiiy matnni tahlil qilish uchun bir necha turdagi lisoniy tahlil tamoyillariga tayaniladi. Shu tamoyillardan biri makon va zamon birligi tamoyilidir.

Bizga ma‘lumki, har qanday asar davr va makon bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Tarixiy mavzudagi asar tilida muayyan zamon ruhini tashuvchi voqealarning qaysi makonda, qanday muhitda yuz berayotganini oydinlashtiruvchi, leksik-

¹ Yo‘ldashev. M Badiiy matn lingvopoetikasi. –Toshkent, 2008. 159-bet

² Doniyorov X., Mirzayev S. So‘z san‘ati. –Toshkent, 174-bet

grammatik birliklar ishtirok etadi. Makon va zamon birligi tushunchasi badiiy asargagina xos belgi emas. U har qanday matn ko‘rinishiga taalluqlidir.

Bu fikrlardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, makon va zamon birligi tamoyili faqat badiiy asargagina xos bo‘lmay, ma’lum bir hujjat bo‘ladimi, ma’lum bir qonunlar to‘plami bo‘ladimi, qanday matn bo‘lishidan qat’iy nazar, makon va zamon birligida olinadi va shu tamoyil asosida tahlil qilinadi. Shundagina qanday matn bo‘lishidan qat’iy nazar, bu matn zamirida qanday g‘oya, qanday maqsad yotganligini anglab olamiz. Pirmqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanidan olingan quyidagi parcha asosida makon va zamon birligi tamoyilini muhokama qilib ko‘rsak..

-Amirzodam, deb Boburning buvisi, so‘nggi yillarda ancha bukchayib qolgan Esondavlatbegim gap boshladi: -Shayboniyxon sulh taklif qilib odam yubormish!

Sulh so‘zi qulog‘iga najot ohangiday eshitildi.

Kampir allanarsadan hijolat chekkanday bo‘lib: -Xonning nomasi-dedida, quyidagi qog‘ozga istar-istamas qarab qo‘ydi.

Xonning nomasi nega avval buvisini qo‘liga kelib tushganidan Boburning taajjubi oshdi:

-Nomani kim keltirdi?

-Nufuzli bir darvesh, naqshbandiylardan ekan. Rahmatlik Xo‘ja Yahyoga qo‘l bergan mo‘ysafid ekan.

Esondavlatbegim nomani Boburga uzatar ekan uyalinqirab qo‘shib qo‘ydi:

-Aslida bu noma Xonzodabegimning nomlariga kelmishdir.

Bu suhbat qayerda va qay davrda hamda qanday insonlar o‘rtasida bo‘lib o‘tayotganligini bilib olish qiyin emas. Parchadagi Bobur, Qutlug‘ Nigorxonim, Xonzodabegim kabi ismlarni o‘ziyoq bu asarning tarixiylikni, ishlatilgan jumlar, qahramonlarning holatini ochib beruvchi voqealar bu asar buyuk temuriylardan bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Bobur haqida yozilganligini bilib olishimiz mumkin. Parchadagi qahramonlarning holatiga birgina “sulh” so‘zi orqali kuchli ta’sir etganligini ko‘rishimiz mumkin. Yana shuni ham e’tibordan qoldirmaslik kerakki, badiiy matnda zamonlar perepetiyasi, almashinuvi kuzatilishi mumkin.

Badiiy matnni tahlil qilishda, konkret tarixiylikka amal qilinishi kerak. Matnlar turli davrda jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq holda bo‘lishi mumkin. Har qanday badiiy matn tarixiy hodisa hisoblanib, u ma’lum bir tarixiy sharoit bilan bog‘liq holda bo‘ladi. Matnga mavzu bo‘lgan tarixiy voqealar ma’lum bir davrning mahsuli hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda matnning o‘zi ham tarixiy dalil sifatida hayotga ma’lum bir darajada ko‘rsatiladi.

Biror tarixiy davrni tushunish, o‘sha davr hayotini o‘rganish uchun birgina matndagi tarixiy voqealar tasviri kifoya qiladi. Ammo ushbu matn tasvirlanayotgan davr haqida muhim material bo‘lishi mumkin.

Badiiy matnni tahlil qilishda tasvirlanayotgan voqelik, uni yuzaga keltirgan tarixiy sharoit, asardagi qahramonlar, yozuvchining ularga munosabati kabi masalalarga e’tibor qaratish lozim bo‘ladi.

Badiiy asar tahlilida diaxroniya (tarixiylik) va sinxronlik (zamonaviylik)ning chegarasini belgilab olish va shu nuqtai nazardan baho berish lozim bo‘ladi.

Tilshunos olim M.Yuldashev bu tamoyil haqida fikr bildirar ekan, makon va zamon tamoyili orqali badiiy matnda zamonlar peripetiyasi, ya'ni almashinuvi ham kuzatilishini aytib o'tadi. Olimning fikricha, muayyan bir matnning o'zida voqealar xronologiyasida to'g'ri ketma-ketlik emas, bir hozirgi zamon, bir o'tmish zamon, hatto bir kelgusi zamon voqealari tasviri joy olishi mumkinligini aytgan. Shuning uchun badiiy matndagi retrospeksiya va prospeksiya munosabatlari hamda ularning ifodalanishida til vositalarining ishtiroki, aktuallashuvi bilan bog'liq holatlarni aniqlash ham lingvopoetik tahlilning to'liqligiga ko'maklashadi¹.

Biz ushbu maqolada Asqad Muxtorning "Chinor" romanini tahlilga tortib, asarni makon va zamon birligi tamoyili asosida o'rganishga harakat qildik. "Chinor" romanini tahlil qilar ekanmiz, Ochil buvaning bir asrga yaqin hayoti ko'z oldimizda gavdalanadi. Asarda bundan tashqari, bir qancha o'rinlarda rivoyat va afsonalar keltirilgan bo'lib, asarda tarixiylik va zamonaviylikning kesishish holatini ko'rish mumkin. Asosiy qahramon bo'lmish Ochil buvaning butun hayotini tasvirlab berish davomida yozuvchi bir necha bor zamonlar almashinuvi, ya'ni peripetiyasiga murojaat qiladi. Asarni o'qish davomida o'quvchi asarning asosiy voqealari sho'ro davrida bo'layotganligini osongina anglab olishi mumkin. Masalan, *"Bu sovxozlar oldiga bu yil o'z xarajatlarini qoplash vazifasini qo'yganimiz..... Sen, raykom sekretari, u yerlarga haligacha biron marta bordingmi? Yo'q bormay-ko'rmay turib oblast komitetining bo'yniga ayb qo'yyabsan..."*. Bu parchadan ma'lum bo'ladiki, asar voqealari yaqin o'tmishdagi sho'rolar davrining og'riqli nuqtalarini ochib berishga qaratilgan va bu voqealar zahirida o'sha davrdagi o'zbek xalqining boshidan kechirgan suronli damlarni ko'rish mumkin. Parchada qo'llangan *"raykom sekretari, oblast komiteti, sovxozlar"* kabi jumlarlar asarda qaysi davr haqida so'z borayotganligini osongina ochib beradi.

Asarning qaysi davr qaysi makonda yuz berayotganligini aniqlash uchun yana bir parchani keltiramiz. *"Maryam yozar edi:*

*"Obldsudagi ishdan xabar topib, men Isroilov deganni surishtirdim. Qanday bilganimni keyin gapirib berarman, hozircha senga kerak ma'lumot shu: Isroilov katta aferist. Sudga topshirgan hujjatlari qalbaki. U qalloblik va chayqovchilik bilan qo'lga tushib, o'n ikki yil qamoqda yotib chiqqan, hozir "shaxsga sig'inish qurboni" bo'lib olib, yana ulgurji chayqovchilik bilan shug'ullanib yurgan bir muttaxam ekan....M"*² Asar qahramoni bo'lmish Maryam tomonidan Orifga yozilgan maktubni o'qir ekanmiz *"oblsud, "shaxsga sig'inish qurboni, ulgurji chayqovchilik"* kabi jumlalarini uchratamiz. Bu misollar orqali asarning o'sha zamonning tuzumini, jamiyatdagi kemtikliklarni gavdalantirganini, o'sha davr uchun odatiy bo'lgan jumlarlar hozirgi kitobxon uchun tarixga aylanganini ko'rishimiz mumkin. Yuqorida aytganimizdek, har qanday asar davr va makon bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Yozuvchi asarni yozar ekan, albatta, o'zi yashab turgan jamiyat va undagi og'riqli nuqtalar, aktual bo'lgan muammolarni yuzaga chiqarishga harakat qiladi. Yozuvchi badiiy asar orqali o'sha davr va shaxs fojiasini badiiy bo'yoqlar orqali haqqoniy ko'rsatib bera olgan, desak xato qilmaymiz.

¹ Djalolova, L. A. Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani lingvopoetikasi. F.f.nom.diss. –Toshkent, 2007. 140-bet

² Asqad Muxtor. "Chinor". –Toshkent, 1983. 390-bet

Xulosa qilib aytganda, ushbu asarni kitobxon o'qir ekan yozuvchining mahorati tufayli o'sha davr va makonda yashagandek bo'ladi. Qahramonlar tilidan jamiyatdagi muammolar yetarlicha ochib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Yo'ldashev. M. Badiiy matn lingvopoetikasi. –Toshkent, 2008 yil.
- 2.Doniyorov.X ,Mirzayev S.So'z san'ati. –Toshkent,
- 3.Yo'ldoshev.M.,Isoqov.Z.,Haydarov.Sh., Badiiy matnning lisoniy tahlili. –Toshkent, 2010 .
- 4.Djalolova. L .A.Qodiriyning “O'tkan kunlar” romani lingvopoetikasi. f.f.nom.diss –Toshkent, 2007.
- 5.Asqad Muxtor “Chinor” romani. – Toshkent,1983.

“YURMOQ” SEMALI FE'LLAR TADQIQI

Qahharova S.,
O'zMU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqola o'zbek tilidagi faol harakat fe'li sanalgan “yurish” semali fe'llar tadqiqi va tahliliga bag'ishlangan. Unda, asosan, “yurmoq” fe'lining leksik ma'no komponentlari (LMK), nutq jarayonida yurish harakatini o'zida mujassam etgan fe'llarning leksik-semantik guruhlari, leksik ma'nolarining so'zlar sintagmatik munosabatidagi ahamiyati haqida ma'lumot berildi.

Kalit so'zlar: *semantika, sema, leksik semantika, birikma semantikasi, semasiologiya, lug'aviy birlik, harakat fe'llari.*

Semantika hozirgi kunda ham rus, o'zbek, qolaversa, jahon tilshunosligining diqqat markazida. Chunki tilning semantik tabiatini, jihatini, rivojlanish qonuniyatlarini bilmasdan turib, inson tafakkuri, faoliyati va xatti-harakatini chuqur anglab yetish, tahlil qilish, qolaversa, tilni tadqiq etish ham mutlaqo mumkin emas. Bir so'z bilan aytganda, tilning semantik tizimini o'rganish juda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Semantikaning bugungi kunda dunyo ta'lim tizimida fan sifatida o'qitilayotgani ham ushbu sohaning amaliy ahamiyatidan dalolatdir. Semantika tilning barcha sathlarini qamrab oladi, fonetik semantika, leksik semantika, birikma semantikasi, matn semantikasi kabi tushunchalar tildan foydalanish ko'nikmalarini hosil qilishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Ozbek tili semantikasi semasiologiya negizida shakllandi, nazariy asoslari ishlab chiqildi¹.

Keyingi yillardagi leksikologiyaga oid izlanishlarda, lug'aviy birliklar tadqiqida semantik tahlillarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Lug'aviy birliklar ikki jihatli til birliklari hisoblanadi. Ikki jihatli til birliklari ham ifoda, ham mazmun planiga ega bo'ladi. lug'aviy birliklar semantikasida shakl va mazmun birligidan tashqari, lisoniy ong, idrok, tafakkur, mental leksikon, madaniy munosabatlar bilan

¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2010.-Б.3-6.

belgilovchi semantik mundarija ham mavjud bo‘ladi. Shu bois semantik tahlillarda kognitiv bilim, pragmatik yondashuv, lingvokulturologik tamoyillar talab etiladi.

Lug‘aviy birlik deyilganda tilning lug‘at boyligini tashkil etadigan mustaqil lug‘aviy ma‘no anglatuvchi til birliklari nazarda tutiladi². So‘zga ma‘no jihatidan teng keladigan barcha birliklar: leksema, frazema, **tasviriy ifoda (parafraza), qo‘shma so‘z, juft so‘z, takroriy so‘zlar, birikmali so‘z** (Yozuvchilar uyushmasi, O‘zbekiston Respublikasi)lar lug‘aviy birliklar sanaladi.

O‘tgan asrning 90-yillarida o‘zbek tilida lug‘aviy birlik hisoblangan fe‘l so‘z turkumini lingvistik-semantik asosda keng ko‘lamda tadqiq etish boshlandi³. Bunga R.Rasulovning holat fe‘llariga, S. H. Muhamedovanning ikkala ilmiy tadqiqoti: harakat fe‘llari predikativligi va valentligi hamda semantikasiga, o‘zbek tilidagi fe‘llarni qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar bilan qiyoslash orqali o‘rganishda J. K. Shabanovning turk va o‘zbek tillarida faol harakat fe‘llari semantikasiga, Z. U. Siddiqovning o‘zbek va turk tillarida ko‘ruv leksemalari semantikasiga, G‘. Q. Mirsanovning ingliz va o‘zbek tilida yurish harakat fe‘llarining aksional va aspektual xususiyatlariga bag‘ishlangan ilmiy manba va dissertatsiyalarni keltirish mumkin⁴.

Shulardan biri harakat fe‘llari semantikasi, aniqrog‘i, “yurish” semali fe‘llarning leksik ma‘nolarini tadqiqi va tahlilini ko‘rib chiqamiz.

Dastlab “harakat, asosan, bir joydan boshqa joyga harakatlanmoq” ma‘nosini ifodalagan qadimgi turkiy tilda ham shunday ma‘noni idodalagan “yur” fe‘li tarixan aslida “йоры” tarzida talaffuz qilingan bo‘lib, keyinchalik “йуры“, “йуру” shakllarida, (“йоры→йуры→йур”) qo‘llanilib, undan “yurak”, “yurt” kabi so‘zlar yasalgan⁴. Bu o‘sha davrdagi yozma manbalarda ham o‘z aksini topgan.⁴

Hozirgi kunga kelib esa “yurish” fe‘li leksemasining mazmun planida bir qator semalar hosil bo‘lib, “harakat” tushunchasining e‘tiborda tutilgan muhim belgilari quyidagicha ko‘rinishda kengayganligini ko‘rish mumkin.

“Yurmoq” fe‘lining leksik ma‘no komponentlari (LMK)	
	Chiqish va manzilga yetish nuqtasi aniq bo‘lmagan harakat
	Aksional jihatdan tugallanmagan, davomli harakat
	Maydoni chegaralanmagan harakat
3.	Ma‘lum tomonga yo‘nalishi ko‘rsatilmagan harakat

Ammo nutq jarayonida yuqorida keltirilgan jadvaldagi harakat semalari o‘zgarishi, ya‘ni harakatning chiqish, manzilga yetish nuqtasi aniq bo‘lishi, ma‘lum tomonga yo‘nalishi ko‘rsatilish holatlari kuzatiladi. Masalan: *Bizga tanish hujra*

² Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. Qo‘llanma. – Toshkent -2007, 89-bet

³ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010.14-б.

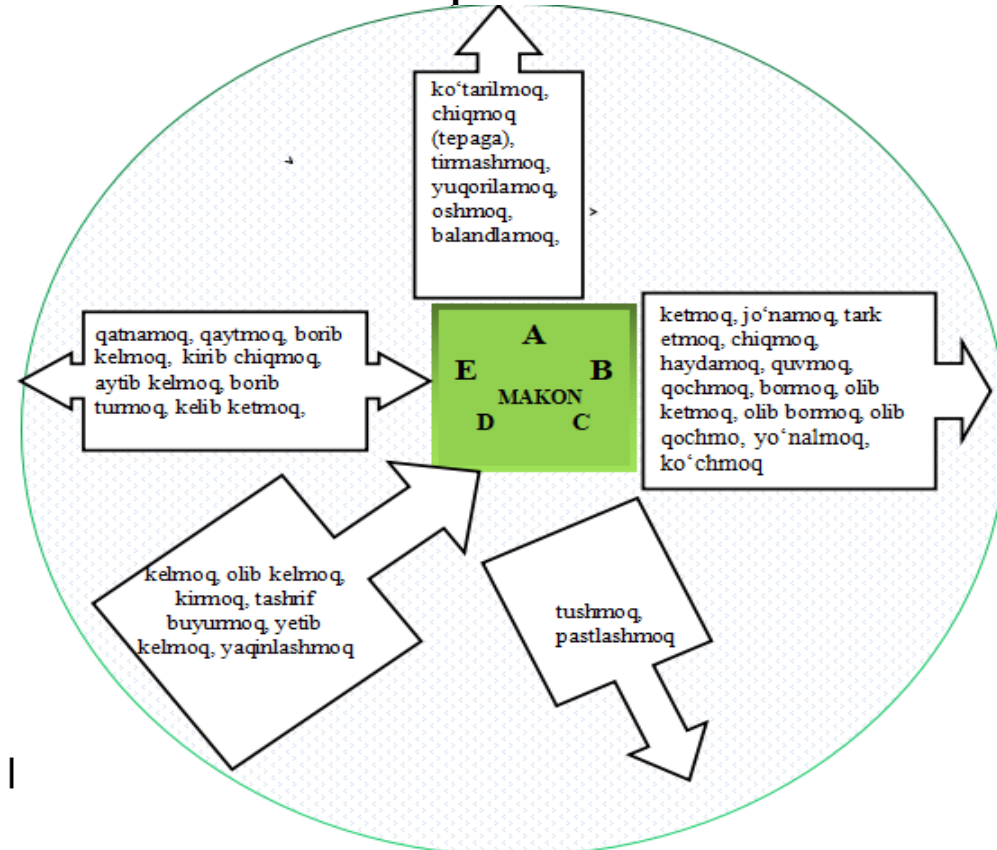
⁴Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Т., 1989; Мухамедова С.Х. Ўзбек тилида йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999; Мухамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2007; Шабанов Д. К. Турк ва ўзбек тилларида фаол ҳаракат феълларининг семантикаси. Филол. фан. ном. ... дисс.– Тошкент , 2003; Сиддиқов З.У. Ўзбек ва турк тилларида кўрув лексемалари семантикаси: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Мирсанов Ф. Қ. Инглиз ва ўзбек тилларида юриш-ҳаракат феълларининг акционал ва аспектуал хусусиятлари. Филол. фан. ном. ... дисс.– Тошкент, 2009

⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 1-жилд Тошкент: Университет, 2000. 187-188-б

ko'rsatilishi bilan ular shu tomonga qarab yurdilar, Ish kuchidan qolib, o'n kunlab Toshkandda yurdi (A. Qodiriy) jumllarida yo'nalish nuqtasi (shu tomonga yurdilar) aniqlashib, harakatning maydoni chegaralangan (Toshkandda yurdi) shaklga o'zgarishini ko'rish mumkin. Keltirilgan misollarda mazkur fe'l "bormoq", "ketmoq", "yo'nalmoq" kabi leksemalar bilan bir sinonimik qatorni yuzaga keltirganligini ham payqash mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, "yurish" leksemasi nutq jarayonida "harakat" semasini o'zida mujassam etgan bir qator fe'llar bilan ham sinonimik munosabatda bo'la oladi. Buni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin:

Mazkur chizmada "A" qismidagi fe'llar yo'nalishi vertikal bo'ylab strelkasi tepaga (chiqish), "B" qismidagi fe'llar yo'nalishi gorizontal yonga (ketish), "C" guruhidagi fe'llar yo'nalishi vertikal past tomonga (tushish), "D" guruhidagi fe'llar yo'nalishi strelkasi esa makon tomon (kelish), "E" guruhidagi fe'llar ikki tomonlama yo'nalish (qatnash)da harakatlanayotganligi o'z aksini topgan.

"Yurmoq" semali fe'llar chizmasi



Bu kabi fe'llarni tilshunos olim S. H. Muhamedova yo'nalma harakat fe'llari (YPH), ular to'g'ridan to'g'ri gorizontal harakatni bildirishini, ...ushbu fe'lning Ab (boshlang'ich nuqta) va Ad (oxirgi nuqta) valentligi mavjud bo'lishini aytadi ⁶.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, fe'l, umuman, lug'aviy birliklar semantikasini o'rganish va uni keng ko'lamda tadqiq etish orqali kompyuter dasturlari uchun til leksikasini to'la izohlay oladigan o'zbek tilining semantik tezaurus lug'atini yaratish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.¹

⁶ Мухамедова С.Х. Ўзбек тилида йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz soʻz, 2010. В. 288
2. Мирсанов Ғ. Қ. Инглиз ва ўзбек тилларида юриш-ҳаракат феълларининг акционал ва аспектual хусусиятлари. Филол. фан. ном. ... дисс.— Тошкент, 2009.
3. Муҳамедова С. Х. Ўзбек тилида йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999.
4. Муҳамедова С.Х. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантикаси ва валентлиги: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2007. В. 325
5. Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Toshkent, 1989. -В.143
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 1-жилд Тошкент: Университет, 2000.
7. Сиддиқов З.У. Ўзбек ва турк тилларида кўрув лексемалари семантикаси: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000.
8. Holmanova Z. Tilshunoslikka kirish. Qoʻllanma .Toshkent - 2007. В.177
9. Шабанов Д. К. Турк ва ўзбек тилларида фаол ҳаракат феълларининг семантикаси. Филол. фан. ном. ... дисс.— Тошкент , 2003.

YANGICHA QURILISH TERMINLARI VA ULAR MUQOBILLARINI QOʻLLASHNING DOLZARB MUAMMOLARI

Djumashev A.,
ToshDOʻTAU tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada keyingi davrda qurilish sohasi boʻyicha atamalar, soʻz birikmalari, boshqaruv tizimi leksik qatlamiga doir soʻzlar aksariyat hollarda rus va boshqa tillardan qanday olingan boʻlsa oʻzgarishlarsiz qabul qilinligi haqida soʻz boradi. Zamonaviy tilshunoslikda terminlar tarjimasida ularning muqobil boʻlgan variantlarni izlash, ekvivalentlarini aniqlash atroflicha oʻrganilmoqda. Terminlar tarjimasida tarjima usullarini mos holatda qoʻllash tushuncha va matnning toʻliq mohiyatini ifodalashi haqida soʻz yuritiladi.

Kalit soʻzlar: *arxitektura, leksik qatlam, leksik maʼno, qurilish ishlari, muhandislik, dizayn, qurilish texnologiyasi, meʼmorchilik, qirgʻich (shaber/ scraper),*

Hozirgi davrda butun dunyoda boʻlayotgani kabi bizning mamlakatimiz shahar va qishloqlarida ham ulkan bunyodkorlik, qurilish ishlarining qizgʻin kechayotganligi bois keying yillarda arxitektura, muhandislik, dizayn, qurilish texnologiyasi singari sohalarga koʻplab yangi terminlar, tushunchalar, iboralar kirib kelmoqda. Qator leksik birliklar muqobillarsiz jarayonda ommalashmoqda yoxud oʻz muqobillarini taqazo qilmoqda.

Maʼlumki fan, texnika, texnologiya sohalaridagi har qanday yangilik, kashfiyot birinchi navbatda leksikada oʻz ifodasini topadi. Har qanday yangi kashf qilingan ixtiroga nom qoʻyiladi, bu oʻz navbatida tilda yangi atamaning shakllanishiga asos

bo'ladi. Bu ilmiy-metodologik qobiliyat qurilish sohasi bilan bog'liq leksik qatlamga ham tegishlidir.

Tilimiz tarixiga murojaat qilsak, qadimda mamlakatimizda qurilish sohasining ajralmas bir qismi bo'lgan me'morchilik sohasi terminlari o'z davrida yaxshi shakllangan. Bu mavzu bo'yicha qator ilmiy tadqiqot ishlari¹ va maqolalar yozilgan. Mamlakatimizda o'tgan asrning 60-yillaridan boshlab, qurilish sohasi jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Tilimizga rus tili orqali juda ko'plab qurilish sohasi bilan bog'liq terminlar kirib keldi. Masalan, *Armatura, arxitektor, balkon, kafel, plitka va boshqalar*.

Shu o'tgan davr mobaynida qurilish sohasi bo'yicha atamalar, so'z birikmalari, boshqaruv tizimi leksik qatlamiga doir so'zlar aksariyat hollarda rus va boshqa tillardan qanday olingan bo'lsa o'zgarishsiz qabul qilindi. Ularning muqobilini yaratishda juda sustkashlikka, beparvolikka yo'l qo'yilgan.

Barcha sohalarda bo'lgani kabi qisqartma (abbreviatura)lar mazkur sohaga ham tegishli bo'lib, o'rganish jarayonida ayrim misollarga to'xtalib o'tishni lozim deb topdik. Qurilish sohasining bevosita boshqa soha terminologiyasi, xususan, mashinasozlik, energetika, texnika va boshqalar bilan bog'liqligi ma'lum. Xususan, **Boshqarishning texnologik obektlari (BTO), Markaziy boshqaruv pulti (MBP), Texnik ishchi loyiha (TIL), Avtomatik loyihalash tizimlarini (ALT), Qurilish me'yorlari va qoidalari (SNIp)** va boshqalarni eslash kifoya. Bugungi zamonaviy qurilish jarayoni boshqaruv tizimida juda keng qo'llaniladigan qisqartmalar bo'lib, ularning ayrimlari tilimiz lisoniy qoidalariga mos holda shakllangan bo'lsa, ayrimlari munozarali hisoblanadi. **Texnik ishchi loyiha (TIL)** kabi shakllangan qisqartmalar adresatga beradigan axborotning noaniq bo'lib qolishiga olib keladi (Quyidagi rus tilidan o'zlashgan *язычок* terminiga to'xtalib o'tamiz). Bu o'z navbatida kalka shaklida qisqartmalarni shakllantirish har doim ham ijobiy emasligini ko'rsatadi. Yana bir misol **Qurilish me'yorlari va qoidalari (SNIp)** o'tgan asrdan buyon bu qisqartma rus tilida qanday shakllangan bo'lsa shu holatda me'yoriy hujjatlarda va og'zaki nutqda shu holada qo'llanilib kelmoqda. Ayrim hujjatlarda esa QMQ shaklda ishlatilganini kuzatishimiz mumkin.

Zamonaviy tilshunoslikda terminlar tarjimasida ularning muqobil bo'lgan variantlarni izlash, ekvivalentlarini aniqlash atroflicha o'rganilmoqda. Texnika va texnologiyalar rivojlanishi qurilish terminologiyasining kengayishiga va ularning tarjima masalalariga alohida e'tibor berishni talab qiladi. Terminlar tarjimasida tarjima usullarini mos holatda qo'llash tushuncha va matnning to'liq mohiyatini ifodalashga zamin yaratadi.

Tarjima ko'plab muammolarni yechishda, turli xil tilda so'zlashuvchi millat va elatlarning bir-birini tushunishida, to'g'ri anglashda hamda texnologiya va turli sohalarni yanada rivojlantirish uchun tajriba almashinuvida katta bir kuch, ko'prik va albatta, eng muhim aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi. Shunday ekan, avval "tarjima" tushunchasi haqida bir necha olimlar bergan fikrlarni atroflicha talqin etamiz. Shotlandiyalik buyuk tarjimashunos olim Djon Ketfordning fikriga ko'ra "Tarjima-bu bir tildagi matnning ikkinchi bir tildagi o'rnini bosa oladigan

¹ Турсунова Т. Меъморлик терминларининг лексик - грамматик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 1987. -126 б

ekvivalentidir”¹ V.N.Komissarov “tarjima”ga tillararo muloqotda matnning asliga muvofiq ekvivalentini aniqlash deb izohini bermoqda. Demak, tarjima jarayonida tarjima qilinayotgan tildan muvofiq ekvivalent izlash, ushbu ekvivalentni matnda tushunarli tarzda ifodalash kabi masalalar muhimligi hamda tarjimondan maxsus ko‘nikma talab qilinishi idroklanadi.

Mamlakatimizda zamonaviy shaharsozlik jadal sur‘atlar bilan rivojlanayotgan bugungi kunda xorijiy texnologiyalar, xorijiy mutaxassislar, kompaniyalar faoliyat ko‘rsatmoqda. Bir paytlar qurilish va boshqa sohalar bo‘yicha adabiyotlar, yo‘riqnomalar, terminlar rus tili orqali kirib kelgan bo‘lsa, hozirda to‘liq ingliz va boshqa tillardan so‘zlar to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘zlashmoqda. Quyidagi qurilish terminlariga e‘tiborimizni qaratamiz: **Shaber/ Scraper** rus va ingliz tillarida bo‘lib, o‘zbek tilida tarjimasi *qirg‘ich*² deb berilmoqda. Lekin qurilish termini sifatida ushbu so‘z qurilishga oid termin ma‘nosini to‘liq ifoda eta olmaydi. Shuning uchun biz rus tilida berilgan **shaber** terminini o‘zbek tiliga transliteratsiya usuli yoki *metall buyumlar sirtini tarashlab, tekislaydigan asbob* ma‘nosida anglaymiz. Masalan, qurilish termini bo‘lgan quyidagi so‘zlar “язычки” (расположенные в частом мерном ритме узкие ступенчатые **кронштейны** (обычно кирпичные), поддерживающие карниз) – “tongues” (narrow, stepped, located in a frequent, measured rhythm brackets (usually brick) supporting the cornice) – **tishchalar** (karnizni qo‘llab -quvvatlaydigan, tez-tez o‘lchanadigan ritmda joylashgan tor pog‘onali qavslar (odatda g‘isht). Biz o‘zbek tilida ushbu terminning muvofiq ekvivalentini izlab, rus va ingliz tillarida berilganday tilchalar emas, balki tishchalar so‘zini taklif qilamiz. Lekin qurilish sohasida o‘zbek tilida nemis tilidan kirib kelgan **kronshteyn** so‘zi qo‘llanadi. Biz mazkur terminga o‘zimizning variantimizni o‘zbek tilida taklif qilib, terminlar qo‘llanishida o‘zbek tili sohiblari uchun oson talaffuz qilinadigan muqobil variantlaridan foydalanganimiz ma‘qulroq deb hisoblaymiz. Chunki quruvchilar hamda qurilish materiallaridan foydalanuvchilar terminlar qo‘llashda rus va ingliz tilidan kirib kelgan terminlarni o‘zbek tili talaffuzidan kelib chiqib yondashganda ko‘p slenglar vujudga kelgan. Masalan: rus tilidan kirib kelgan va qurilishda qo‘llanadigan so‘z birikmasi **без песчинок** o‘zbek tilida **bespechonka** deb ifoda qilinadi. Albatta, ushbu noaniqliklarni tildan bartaraf qilish tarjimaning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Shunday ekan, ona tili leksik qatlamini doimiy kuzatish, nazorat qilish, hayotiy jarayon tufayli sohalar muomala-munosabatida kechayotgan leksik rivojini o‘rganish, leksik qatlamni boyitish hamisha tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu yo‘nalishdagi faoliyatning bugungi kunda taqazo etilayotgan muhim ilmiy ob‘yektlaridan biri bu qurilish sohasidir.

Yangi tushuncha, termin, ibora, nomlanishlarning, **Garden City, Dekor** singari o‘nlab neologizmlarning muhimlashish, o‘rnashish-o‘rnashmaslik masalalarini tayin estishda fanimiz ishtirokini faollashtirish lozim. Ayniqsa, soha mutaxassislarining

¹ Комиссаров В.Н. Теория перевода. EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH Innovative Academy Research Support Center www.innacademy.uz Volume 1 Issue 7, October 2021 ISSN 2181

² Madaliyevna, I. S., & Khasanovna, G. D. (2021). Comparative study of “assessment system” in the semantic field of “education”. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(5), 969-973.

hamkorligida muqobillarini topish va joriylashning tilimiz leksik qatlamini boyitilishidagi ahamiyat kattadir.

Xullas, terminlarni o'z holicha iste'molda qoldirish yoki ularga muvofiq muqobillarni topish va iste'molga kiritish, terminlar tarjimasi jarayonini oqilona yo'lga qo'yish, terminlar mohiyatini to'laligicha beradigan muqobillarni yaratish, bu borada tilshunoslikning samarali usullaridan foydalanib, sohaviy terminologiyani rivojlantirish bugungi o'zbek tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Турсунова Т. Меъморлик терминларининг лексик - грамматик тадқиқи. — Тошкент: Фан, 1987. -126 б.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода. EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH Innovative Academy Research Support Center www.innacademy.uz Volume 1 Issue 7, October 2021 ISSN 2181
3. Madaliyevna, I. S., & Khasanovna, G. D. (2021). Comparative study of "assessment system" in the semantic field of "education". ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(5), 969-973.

O'ZBEK YURIDIK DISKURSIDA PRESUPPOZITSIYAGA ISHORA QILUVCHI MORFOLOGIK VOSITALAR

**Jumaniyozova N.,
O'zDJTU *tayanch doktoranti***

Annotatsiya. Maqolada o'zbek yuridik diskursida muhim pragmatik hodisa bo'lgan presuppozitsiya va unga yo'l ochuvchi morfologik vositalarlarning qo'llanilishi tahlil etilgan. Darhaqiqat, presuppozitsiya gapning asl ma'nosini namyon etishda katta ahamiyatga ega. Negaki, mazkur hodisa muayyan axborotning botiniy ifodasi bo'lib, u gapda aks etgan propozitsiya ustiga quriladi va uni mazmuniy jihatdan to'ldiradi. Biroq ushbu yashirin ma'noni anglashda til egalarining umumiy bilim fondi, kontekst va nutqiy vaziyat kabilar eng zaruriy omillar sanaladi.

Kalit so'zlar: *diskurs, presuppozitsiya, leksema, estrolingvistika.*

Ma'lumki, o'tgan asrning so'nggi choragidan boshlab tilshunoslikda semantik tadqiqotlarning pragmatik tahlil asosida murakkablashishi lisoniy birliklarni kontekst, nutq vaziyati hamda so'zlovchi va tinglovchiga oldindan ma'lum bo'lgan umumiy bilimlar asosida presuppozitsion aspektda tadqiq etilishiga olib keldi. Shu kunga qadar *tagbilim, prezumpsiya, ichki ma'no, pragmatik ma'no, sigmatik ma'no, monema*¹ terminlari bilan nomlanib kelgan presuppozitsiya (lot. prae- oldinda, oldin va suppositio-taxmin) muhim pragmatik hodisa sifatida gap mazmunini to'g'ri va

¹ Hakimov M. Tagma'no va tagbilim xususida ba'zi mulohazalar. O'zbek tili va adabiyoti. – 2001. – № 1. 30-34-betlar; Paducheva E.V. Ponjatie prezumpcii v lingvisticheskoy semantike. Semiotika i informatika. Vyp. 8. – M., 1977. – S. 91-124; Kifer F. O presuppozitsiyah. Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vyp. 8. – M., 1978. – S. 367; Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap. O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. – 1986. – №6. – B. 28-31; Dem'jankov V. Pragmaticheskie osnovy interpretatsii vyskazyvaniya. Izvestie ANSSSR. Seriya lit. i jaz., 1981. T.40. – №4. – S. 368-377. http://www.infolex.ru/IZV4_81.html; Nurmonov A. Ko'makchili konstruktsiyalar presuppozitsiyasi. O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, – 1986. – №6. 42-45-betlar.

to'liq ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur hodisa haqidagi ilk mantiqiy qarashlar nemis faylasufi G. Frege (1952) nomi bilan bog'liq bo'lsa-da, keyinchalik P. Strawson, Ch. Fillmore, J. Lakoff, R. Stalnaker, F. Kiefer va b. ishlarida presuppozitsiyaga lingvistik baho berildi¹ va ilmiy adabiyotlarda "so'zlovchining umumiy bilish fondi, ularning oldindan kelishuvi"², "so'zlovchi va tinglovchining umumiy bilim elementi yoki muvaffaqiyatli nutqiy muloqotning zaruriy sharti"³, "adresatdagi nutqni tushunish uchun muhim bo'lgan bilimlar to'plami"⁴, "so'zlovchi va kontekstda berilgan gap mutanosibligi o'rtasidagi munosabat"⁵ kabi ta'riflar keltirildi. Bugungi kunda esa bu muammoning "propozitsiya (obyektiv mazmun, hukm) ni to'g'ri tushunilishiga xizmat qiluvchi nutq ishtirokchilari orasidagi "bilishning umumiy fondi", "oldindan bilishning jami"⁶ kabi talqini keng qo'llanilmoqda⁶. Umuman olganda, mazkur termin orqali zohiriy ma'no ostidagi muayyan lisoniy vositalar yordamida namoyon bo'luvchi botiniy, qo'shimcha ma'noni tushunishimiz mumkin va kontekst, nutq vaziyati, nutq egalariga oldindan ma'lum bo'lgan bilimlar hamda ularning til ko'nikmalari bu ma'noning voqelanishidagi asosiy elementlardir.

O'zbek tilshunosligida XX asrning 80-90-yillaridan buyon lingvistik presuppozitsiyaning qator masalalari yuzasidan fikr bildirib kelinmoqda. Jumladan, N. Mahmudov, A. Nurmonov, U. Rahimov, M. Hakimov, Z. Burxonov, D. Lutfullayeva, M. Haynazarova va b. lar ilmiy tadqiqotlarida asosan morfologik va sintaktik sath birliklari presuppozitsion tahlilga tortilgan⁷. Bu hodisa har bir sathda yuzaga kelishi mumkinligini hisobga olsak, o'zbek tilshunosligida hali ko'plab pragmatik izlanishlar amalga oshirilishi lozim.

Shunisi xarakterliki, mazkur hodisa gap semantik tuzilishining murakkablashuvi va yashirin mazmunning reallashuviga olib keladi. Chunonchi, muloqot jarayonida so'zlovchi nutqiy ta'sirchanlik yoki shakliy tejamlilikka erishish maqsadida har doim ham fikrni to'liq ifodalamaydi. Buning natijasida gapda bevosita ifodalangan propozitsiyaga nisbatan zidlanish va shakliy-mazmuniy nomuvofiqlik yuzaga keladi. Masalan, "*darsga faqat Olim keldi*" gapida *faqat* yuklamasi orqali

¹ Strawson P.F. Introduction to logical theory. L., 1952; Fillmore Ch. Types of lexical information. In: F. Kiefer (ed.) - "Studies in syntax and semantics". Dordrecht-Holland, 1969; Lakoff G. Linguistics and natural logic. - "Studies in generative/ semantics", 1970, №1; Stalnaker R.S. Pragmatics. - In: "Semantics of natural language", D. Reidel Publishing Company, Dordrecht-Holland, 1972, p.380-397; Kiefer F. Zur Rolle der Pragmatic under linguistischen Beschreibung. - / "Die Neueren Sprachen". Heft 3/4, Juli 1978, Verlag Moritz Diesterweg. Frankfurt am Main, S. 254-268.

² Arutjunova N.D. Ponjatie presuppozicii v lingvistike. Izvestie ANSSSR. Seriya lit. i jaz. - 1973. T. 32. Vyp. №1. - S. 85.

³ Paducheva E.V. O'sha manba.

⁴ Dejk T.A. van. Voprosy pragmatiki teksta. Novoe v zarubezhnoj lingvistike: Lingvistika teksta. - Vyp.8. - M.: Progress, 1978. - S. 299.

⁵ Keenan, E.L. (1971) "Two kinds of presuppositions in natural language," in Fillmore, C.J. and D.T. Langendoen (eds.) Studies in Linguistics Semantics. - P. 45-54.

⁶ Gak V.G. Teoreticheskaja grammatika francuzskogo jazyka. Sintaksis. - M., 1981. S. 14

⁷ Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 1986. - №6. - B. 28-31; Nurmonov A. Ko'makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 1986. № 6. 42-45-betlar; Rahimov U. O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi: Filol. fan. nom. ... dis. avtoref. - Samarqand. 1994. 25-bet; Hakimov M. Tagma'no va tagbilim xususida ba'zi mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 2001. №1. 30-34-betlar; Burhonov Z. O'zbek tilida ko'makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi (presuppozitsion aspekt): Filol. fan. nom. ... dis. avtoref. - Toshkent. 2008. 27-bet; Lutfullayeva D. O'rniga ko'makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent. - 1996. №5. 46-48-betlar; Haynazarova M. So'roq gaplarda shakl va mazmun nomuvofiqligi: Filol. fan. nomz. ... diss. Avtoref. - Toshkent, 1999. 25-betlar.

“boshqa o‘quvchilar kelmadi” yoki “qolganlar kelmadi” presuppozitsiyasi yashirin tarzda ifodalanadi. Ammo tilshunoslar e’tiroficha “presuppozitsiya matnni semantik murakkablashtiradi. Bunday vaqtda ayrim so‘z yoki grammatik shakl orqali ifodalangan propozitsiya o‘zining eng ixcham shakliga ega bo‘ladi. So‘zlovchi va tinglovchi uchun uning tushunarli bo‘lishida presuppozitsiya yordamga keladi”¹. Ushbu fikrni ma’qullagan N. Mahkamov ham “presuppozitsiya orqali axborot muayyan lingvistik birliklarning ishorasi bilan implisit ifodalansa-da, nutq egalari tomonidan hech qanday qiyinchiliksiz anglashiladi”, - deya ta’kidlaydi². Demak, tilda ma’lum bir presuppozitsion signallar yoki ishora vositalarining mavjudligi ushbu pragmatik hodisaning o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir. Bunday signallar barcha tillarda mavjud bo‘lib, ular asosida presuppozitsiya bir necha turlarga bo‘lib o‘rganiladi. Hozirgi kungacha o‘zbek tilida presuppozitsiyaga yo‘l ochuvchi tashqi signallar xususida turlicha qarashlar mavjud bo‘lgan. Jumladan, tasdiq gaplarda inkor presuppozitsiyaga ishora qiluvchi lisoniy signallarni tadqiq etgan D. Lutfullayeva leksik-grammatik va sintaktik vositalarni bir-biridan farqlaydi³. U. Rahimov esa tadqiqotida presuppozitsiya leksik birliklarning sinonimik, omonimik, antonimik xususiyatlari asosida belgilanishini qayd etib, lingvistik (morfologik, sintaktik, porosodik) hamda ularga yordamchi vositalar-ekstralingvistik vositalarni alohida ko‘rsatib o‘tadi va quyidagi guruhlarini ajratadi:⁴

I. Morfologik vositalar: so‘z turkumlari (ot so‘z turkumi va undagi kategoriyalar, sifat, olmosh, ravish, yuklama va kelishiklar)

II. Sintaktik vositalar: so‘roq gaplar, o‘xshatish qurilmali gaplar va so‘z tartibi

III. Porosodik vositalar

IV. Ekstralingvistik vositalar: hayotda mavjud bo‘lgan turli vaziyatlar, paralingvistik vositalar va sotsial vositalar

Olim, shuningdek, bunday presuppozitsion signallar ichida yuklamalar (*ham, hatto, faqat, yana, endi, hali, nafaqat, huddi va b.*), *ko‘makchilar* (*ko‘ra, boshqa, bilan, qaraganda, asosan, qaramay, qarshi va b.*), *olmoshlar* (*ayniqsa ko‘rsatish olmoshlari*), *ravishlar* (*ayniqsa payt, tarz ravishlari*), *kelishiklar, o‘xshatishli qurilmalar, ritorik so‘roq gaplar va ko‘pincha so‘roq olmoshlari bilan tuzilgan so‘roq gaplar* aktivligi bilan ajralib turishi to‘g‘risida so‘z yuritgan⁵.

Ushbu tasnifga tayangan holda biz ham gap semantikasi bilan uzviy aloqador bo‘lgan pragmatik hodisa-presuppozitsiya va unga ishora qiluvchi morfologik vositalarning o‘zbek yuridik diskursida uchrashini tadqiq etdik.

O‘zbek tilida presuppozitsiyaga yo‘l ochuvchi signallar miqdori talaygina bo‘lib, ayrimlari alohida tadqiqot obyekti sifatida maxsus o‘rganilgan. Xususan, yuklamalar, ko‘makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar presuppozitsiyasi o‘zbek tilshunosligida alohida tadqiqot obyekti qilib belgilangan bo‘lishiga qaramay, boshqa morfologik presuppozitsiya ishorolari birmuncha e’tibordan chetda qoldirilgan. Bu esa o‘zbek tilshunosligida ushbu masala yuzasidan hali ko‘plab pragmatik tadqiqotlar

¹ Nurmonov A., Mahmudov N. va boshqalar. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. –Toshkent, 1992. 113-bet.

² Mahkamov N. Lisoniy ortiqchalik va tejamlilik natijasida vujudga kelgan desemantizatsiya// O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2002. №2. 25-bet.

³ Lutfullayeva D. Tasdiq gaplarda shakliy-mazmuniy nomuvofiqlik. –Toshkent: Fan, 1997. 11-27-betlar

⁴ Rahimov U. O‘zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi: Filol. fan. nom. ... dis. - Samarqand. 1994. 28-29-betlar.

⁵ O‘sha manba. 33-36-bet.

qilinishi kerakligini isbotlaydi. Ma'lumki, presuppozitsiyani yuzaga keltirishda mustaqil so'z turkumlari muhim rol o'ynaydi. Shu jumladan semantik jihatdan rang-barang bo'lgan fe'llar ham nutqda qo'llanilib, nutq vaziyati, kontekst va til egalarining oldindan ma'lum bo'lgan bilim fondi orqali presuppozitsion tashqi signal bo'la oladi. Fe'llar asosan semantik tabiati orqali antonimik munosabatda presuppozitsiyaga ishora qilishi mumkin. Bolalar nutqi pragmalingsvistik xususiyatlarini tadqiqot ishida yoritib bergan tilshunos M. Qurbonova *kengaymoq* (*tor bo'lgan*), *tuzalmoq* (*kasal bo'lgan*), *qarimoq* (*yosh bo'lgan*) kabi fe'llar o'z zidini aks ettiruvchi implisit ma'noni shakllantirishini e'tirof etib o'tadi¹. Bizningcha, bunday fe'llar o'zbek yuridik diskursida kam bo'lsa-da, ishlatiladi va ular nafaqat sof fe'l, balki fe'lning funksional shakllari bo'lib ham kelishi mumkin. Masalan: (a) *Sudlanuvchi Matibbayev Olimjon Raximbaevich –O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2012 yil 5 dekabrda "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining yigirma yilligi munosabati bilan amnistiya to'g'risida"gi Qarorining 2-bandiga asosan jazodan ozod qilingan* (O. Matibbayev ishi); (b) *Guvoh A.Jabboraliyev sud majlisida ushbu ma'lumotlarni tiklab berib diskka tushirib huquq muhofaza qiluvchi organ xodimlariga taqdim qilganligini.... bildirib ko'rsatma berdi* (J. Temirxanov ishi); (c) *Momojon opa: "Sen tufli ta'mirlab bergin, men esa onang bilan birga jo'xorilarni yig'ishtiraman", - deb iltimos qilganidan so'ng....* (O'AHN, 67-b).

Berilgan (a) gapda mazkur fe'l shakli "*hibsda bo'lgan*", (b) gapda "*ma'lumotlar yo'qolgan yoki o'chib ketgan*" va (c) gapda esa "*tufli yirtilgan*" presuppozitsiyalari anglashiladi.

Xuddi fe'llardek sifat so'z turkumi ham ichki va tashqi omillar natijasida presuppozitsiyaga ishora qilish xususiyatiga ega ya'ni bunda sifatlar ichki omillar - fakultativ ma'no kompetenti va semantik jihati bilan va tashqi omillar- kontekst, nutqiy vaziyat va so'zlovchilar til ko'nikmalari asosida presuppozitsiya signaliga aylanadi. Sifatlar ko'p hollarda lug'aviy ma'nosi orqali muayyan yashirin propozitsiyaga ishora qiladi. Masalan, "*O'sha kuni ko'chada turgan edim. Rahmatli Jamshid keldi. Adashmasam, qo'riqchilar uni ichkariga qo'yishmadi* (J. Kenjayev ishi) – gapida *rahmatli* leksemasi vafot etgan kishiga nisbatan qo'llanilib, "*Jamshid vafot etgan*" presuppozitsiyasini yuzaga keltiradi. Qasddan *yangi jinoyat sodir etganini jazoni og'irlashtiruvchi holat deb baholab, uzil-kesil o'tash uchun ozodlikdan mahrum qilish jazosi tayinlashni lozim topadi* (O. Matibbayev ishi) - gapida *yangi* so'zi "o'zaro navbatda avvalgisidan keyingisi" yoki "endigisi"² lug'aviy ma'nolariga ega bo'lib, "*oldin ham jinoyat sodir etgan*" presuppozitsiyani keltirib chiqaradi. Albatta, bu xil gaplarda tashqi omillar ham katta ahamiyatga ega. Negaki, ko'p hollarda so'zlarning aniq ma'nosi kontekst, ya'ni nutq vaziyati va ishtirokchilar munosabatiga qarab ayonlashadi va bu ayniqsa omonim so'zlarni qo'llash bilan bog'liq. M.: *Shundan so'ng militsiya xodimlari Oyshabibining uyi dalonidan turib: "Pol yangi yuvilgan-ku, qon izlari yo'q" – deganlaridan pol va devorlari qon dog'lariga Oyshabibi hech nima deya olmay qolganligini.....* (O'AHN, 70-b).

¹ Qurbonova M. O'zbek bolalari nutqining pragmalingsvistik aspekti / M.Qurbonova. –Toshkent. 2018. 74-75-betlar.

² O'zbek tilining izohli lug'ati. –Toshkent, 113-bet.

Mazkur gapda “hozirgina”, “yaqindagina” lug‘aviy ma’nolariga ega bo‘lgan yangi ravishi “*Pol yaqindagina yuvilgan*” presuppozitsiyaga yo‘l ochadi. Bundan ko‘rindaki, ravishlar ham yuridik diskursda nafaol ravishda yashirin propozitsiyani yuzaga keltira oladi. Bu holat payt ravishlari uchun ham tegishlidir. M.: **Jabrlanuvchi:** *Boya so‘raganimdek sudlanuvchiga nisbatan qonun doirasida tegishli jazo tayinlashingizni so‘rayman* (B. To‘rayev ishi) – “*Avval ham so‘ralgan*”.

Ahamiyatlisi shundaki, son va olmoshlar presuppozitsiya signali sifatida boshqa so‘z turkumlariga nisbatan kuzatilayotgan diskursda faolroq hisoblanadi. Tilshunos U. Rahimov so‘roq hamda ko‘rsatish olmoshlari nomlash, belgini ifodalash, harakatning belgisini anglatish kabi vazifalari bilan presuppozitsiyaga ishora qilishda aktivligini e‘tirof etadi¹. Misollar:

a) **Ekspert:** *Ekspertiza uchun guruh tuzilgan va guruh tomonidan birgalikda xulosaga kelingan. Bitta mening xulosam emas* (Q. Do‘sov ishi) – “*Boshqalarning ham xulosasi*”;

b) **Sudya:** *Keyingisi, xulosa qilamiz sizni gapingizdan. Birinchi marta 3 ming dollar berdinglar 3-iyul kuni, to‘g‘rimi?* (F. Xushvaqto‘v ishi) – “*Yana pul berilgan*”;

c) **Davlat ayblovcisi:** *Oldingi sud majlisida himoyachi tomonidan iltimosnoma kiritilgan edi. O‘sha tergov davomida aniqlagan holat bo‘yicha mutaxassislar bilan ko‘rilgan o‘sha dalolatnomani boshqatdan iqtisodiy va buxalteriya ekspertiza tayinlash bo‘yicha o‘zlarining iltimosnomasini kiritganlar* (G. Yo‘ldosheva ishi) – “*Avval qandaydir tergov bo‘lgan*” va “*Avval qandaydir dalolatnoma bo‘lgan*”;

d) **Himoyachi:** *Telefonni olgan vaqtlaring nima dedi, baqir-chaqir qildimi? Imdamasdan chiqib ketdimi? Nima dedi Otabek Sattoriy.* (O. Sattoriy ishi) – “*O. Sattoriy nimadir degan*”.

Hozirgi kungacha o‘zbek tilshunosligi morfologik sathida nutqni semantik va formal jihatdan shakllanishida asosiy vazifalarni bajaruvchi yuklama, ko‘makchi va ularga vazifadosh kelishiklar keng o‘rganilgan. Hattoki, ularning ayrimlari alohida tekshirish obyekti ham bo‘lgan. Ayniqsa, gapga qo‘shimcha ma’no jilvasi beruvchi yuklamalar presuppozitsiya vositasi sifatida o‘ziga xos xususiyatga ega. O‘zbek tilidagi ko‘plab yuklamalar yashirin ma’no anglatadi va ular qo‘llanilgan gaplar asosan semantik jihatdan murakkablashadi. M.: (1) *U yana qarzini so‘raganida Sohib pulini bermasligini, ustiga-ustak undan yana 35 000 so‘m olib kelishini bildirdi* (O‘AHN, 81 –b); (2) **Advokat Murodova:** *Shuningdek, shu moddaning yana bir talabi sudning hukmi faqat sud muhokamasida tekshirilgan dalillar bilan asoslantirilishini nazarda tutadi* (U. Turdimatov); (3) **Advokat Ilhomov:** *Bu bilan nima demoqchiman, qo‘shimcha dalolatnoma o‘tkizganda hozir prokuror tomonidan aytilgan 2020-yil 30-oktabrda o‘tkizilgan taftish jarayonida ushbu shaxs ham qatnashgan* (G. Yo‘ldosheva ishi).

Ko‘rinib turibdiki, (1) gapda yana yuklamasi “*U oldin ham qarzini so‘ragan*” va “*Oldin ham pul olgan*” presuppozitsiyalari, (2) gapdagi yana va faqat yuklamalari “*moddaning boshqa talablari ham bor*” va “*Sud hukmi sud muhokamasida tekshirilgan dalillardan boshqa dalillar bilan asoslantirilmaydi*” presuppozitsiyalari

¹ Rahimov U. O‘zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi: Filol. fan. nom. ... dis. – Samarqand. 1994. 38-40-bet.

va (3) gapda esa ham yuklamasi “*Ushbu shaxsdan tashqari boshqalar ham qatnashgan*” presuppozitsiyasi aks ettirgan. O‘tkazilgan ilmiy tekshiruvlar ko‘ra, o‘zbek yuridik diskursida *ham, yana, faqat* va *esa* yuklamalari yashirin propozitsiyani voqelantirishda aktivlikka ega.

Yuklamalar singari obyektlar o‘rtasidagi vaqt, makon, sabab, natija va boshqa munosabatlarni ifodalovchi ko‘makchilar leksik ma’noga ega bo‘lmasa-da, gap strukturasida ishtirok etmagan axborotning implisit ifodasi-presuppozitsiya anglatadi. Bunda presuppozitsiya ko‘makchi hamda u bog‘langan uzv yordamida oydinlashadi hamda tejamlilik tamoyili asosida ixchamlashtirilgan gapni semantik jihatdan to‘liq shakllantiradi. Biroq ko‘makchilar xususiy ma’nolarini yuzaga chiqarishda kelishik shakllari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi, ular kelishiklar anglatgan ma’noni ham to‘ldiradi, ham kuchaytiradi. Shunga ko‘ra ayta olamizki, o‘rganilayotgan diskursda ko‘makchi va ko‘makchi vazifasidagi so‘zlar presuppozitsiya ifodalash xususiyatiga ega. M.: *Bu holatni sudlanuvchidan tashqari sudda guvoh qatorida so‘roq qilingan O. Ziyoyeva ham sudlanuvchi F. Nosirov bilan bir xonada saqlanganliklarini tasdiqlab ko‘rsatuv berdi* (O‘AHN, 76-b). Chegaralash, ayirish, ajratish, mustasnolik grammatik ma’nolarini ifodalab kelgan ... *dan tashqari* ko‘makchili qurilma hamda birgalik, hamkorlik ma’nolariga ega bo‘lgan *bilan* ko‘makchisi berilgan gapda “*Guvoh O. Ziyoyeva ham tasdiqlab ko‘rsatuv berdi*” va “*sudlanuvchi F. Nosirov saqlangan xonada O. Ziyoyeva ham saqlangan*” kabi yashirin propozitsiyalarga ishora qilgan. Z. Burxonov fikriga ko‘ra “ba’zan gapda shakliy ixchamlikka erishish uchun o‘zaro zidlanuvchi (yoki qiyoslanuvchi) gaplardan biri to‘liq tushirib qoldiriladi va ko‘makchili qurilma orqali uning semantik qiyofasi tiklanadi”¹. Shunga ko‘ra, “*Ushbu moddaga asosan shaxs sudlanib, unga nisbatan chiqarilgan sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirmagunga qadar u sudlanmagan shaxs hisoblanadi*” (F. Hushvaqto‘v ishi) – gapi “*Ushbu moddaga asosan shaxs sudlanib, unga nisbatan chiqarilgan sudning ayblov hukmi qonuniy kuchga kirganidan keyingina u sudlangan shaxs hisoblanadi*” tarzida, ya’ni sodda sintaktik shakl birinchi gapni to‘liq qisqartirish va mazmuni -...*dan keyin(gina)* ko‘makchili qurilma orqali tiklash asosida yuzaga keltirilgan. Demak, o‘zbek yuridik diskursida morfologik birliklardan yuklama va ko‘makchi yoki ko‘makchili qurilmalar presuppozitsiyasi keng kuzatiladigan hodisa sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Падучева Е. В. Понятие презумпции в лингвистической семантике// Семиотика и информатика. Вып.8. –М.,1977.
2. Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике//Известия АН СССР. –Сер. лит. и яз,1973. –Т.XXXII.-Вып. I.
3. Дейк Т.А. ван. Вопросы прагматики текста/ /Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистика текста. Вып.8. –М.: Прогресс,1978.
4. Keenan, E.L. (1971) “Two kinds of presuppositions in natural language,” in Fillmore, C.J. and D.T. Langendoen (eds.) *Studies in Linguistics Semantics*.

¹Burxonov Z. O‘zbek tilida ko‘makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi (presuppozitsion aspekt): Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2008. 27-28-betlar;

5. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1986. №6.
6. Nurmonov A. Ko'makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1986. № 6.
7. Rahimov U. O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi: Filol. fan. nom. ... dis. avtoref. – Samarqand. 1994.
8. Hakimov M. Tagma'no va tagbilim xususida ba'zi mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2001. № 1.
9. Burhonov Z. O'zbek tilida ko'makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi (presuppozitsion aspekt): Filol. fan. nom. ... dis. avtoref. – Toshkent. 2008.
10. Lutfullaeva D. O'rniga ko'makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1996. №5.
11. Haynazarova M. So'roq gaplarda shakl va mazmun nomuvofiqligi: Filol. fan. nomz. ... diss. Avtoref. – Toshkent, 1999.
12. Mahkamov N. Lisoniy ortiqchalik va tejamlilik natijasida vujudga kelgan desemantizatsiya// O'zbek tili va adabiyoti. –T, 2002. №2.
13. Nurmonov A., Mahmudov N. va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. –Toshkent: "Fan", 1992.
14. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. –М., 1981.
15. O'zbek bolalari nutqining pragmalingsvistik aspekti / M.Qurbonova. –Toshkent. 2018.
16. Rahimov U. O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi: Filol. fan. nom. ... dis. – Samarqand. 1994.
17. Keenan, E. L. (1971). Two kinds of presupposition in natural language. In Fillmore, C. & Langendoen, D. (eds), Studies in linguistic semantics. New York: Holt, Rinehart & Winston

АКСИОЛОГИЯ ВА ҲОЗИРГИ ЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚ ЖИҲАТЛАРИ

**Худайқулова Ш.,
Жаҳон иқтисодиёти ва
дипломатия унверситети**

Аннотация. Мақолада аксиологик тадқиқотнинг вазифаси, муайян тил вакили нутқида хос бўлган хусусияти, ибора, когнитив механизм, мулоқот стратегиясини ўрганиш каби масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: аксиология, дискурс, маданият, тил, нутқий акт.

Ўзбек тилшунослигида лингвистик аксиология шаклланиш босқичида, бу борада қатор изланишлар амалга оширилди, асосий йўналишлари белгилаб олинди. Ватанимизда яратилган ишлар жаҳон, хусусан, рус тилшунослигидаги назарий қарашлардан ўрнатилган олмоқда. Рус тилшуносларнинг

лингвоаксиологиянинг назарий-методологик асосларини яратиш борасидаги уринишлари ўз самарасини берди. Хусусан, В.К. Карасик бошчилигидаги “Аксиологик лингвистика” лабораторияси, Иркутск университети олимлари маданиятлараро мулоқот материали орқали аксиологик лингвистиканинг назарий ва методологик асосларини ишлаб чиқди, фақат маданий доминанталар учун эмас, исталган қадриятни тавсифлаш учун англаш-тоифаларга ажратиш аппаратини ишлаб чиқди.

Ҳозирги лингвистикада нутқий фаолият ва матннинг алоҳида томонлари ўртасида қатъий фарқ мавжуд эмас. Тил мавжуд жойда матн бор. Матн бор жойда семантика, прагматика ва когнация мавжуд. Шунга кўра хулосалар семантика, прагматика ва когнитивистика терминлари бидан тақдим қилиниши мумкин. Аксиологик лингвистика тилшунослик доирасида қўлланиладиган тадқиқий ёндашувдир. Бугунги кунда аксиологик салоҳиятга эга бўлган бир нечта фанлар мавжуд—этнолингвистика, лингвокултурология, ижтимоий дискурс таҳлили, сиёсий лингвистика, лингвокриминалистика, теолингвистика ва б.¹ Уларга тўхталиб ўтишни лозим деб топдик.

Жумладан, этнолингвистика (юнонча *ἔθνος* — халқ, қабила) тил ва маданият ўртасидаги умумий жиҳатларни, шунингдек этник гуруҳлар томонидан борлиқни қабул қилишнинг ўзига хосликларини ўрганади. Этнолингвистика маразида икки ўзаро боғлиқ муаммо: когнитив (билиш) ва коммуникатив (мулоқот) масалалари тадқиқи туради.

Тилшуносликдаги яна бир ёш соҳа эолингвистика атроф-муҳит ҳамда тил тараққиёти учун умумий бўлган қонуниятлар, қоидалар ва тамойилларни юзага чиқариш, тилнинг атроф-муҳит муаммоларини ҳал қилишда эҳтимоли бўлган ўрни масалалари тадқиқи билан шуғулланади.

Лингвокултурология — тил ва маданий концептлар ўртасидаги алоқодарликни, турли тиллар ўзига хосликлари ёрдамида маданий концептлар, жумладан, маданий моделлар, маданий категориялар ва маданий метафораларни ифодалашини ўрганувчи соҳадир.

Дискурс-таҳлил бу инсонларнинг турли ижтимоий-тарихий ва маданий-тарихий шароитда амалга ошириладиган нутқий фаолиятининг маҳсули бўлган ҳар хил турдаги матн ҳамда гаплари талқинининг аналититик методлари йиғиндисидир. Маданий лингвистика турли тиллар маданий концептлар, жумладан, маданий моделлар, ва маданий метафораларни акс эттиришидаги ўзига хосликларни ўрганади. Мазкур барча йўналишлар моҳият-эътибори билан ХХІ аср тилшунослигидаги антропоцентризм, коммуникативлик, дискурслик, культуроцентризмга мойиллик, тил замиридаги чуқур ҳодисларни англашгаинтилиш тамойилларига бориб тақалади.

Аксиологик методология анъанавий (структуравий-семантик таҳлил) ва энг янги (когнитив таҳлил) методларини ўз ичига олади, лекин хулосалар лингвистика ва аксиология терминларида талқин қилинади. Лингвистик

¹ Павлов С.Г. Лингвоаксиологическая модель человека: научнометодический аспект / С. Г. Павлов // Вестник Минского университета. — Мн., 2013. № 2. — С. 18.

аксиологиянинг объекти чамбарчас боғлиқ мажмуа – “тил – онг – жамият – маданият – инсон” тарзида намоён бўлади¹.

Ушбу чизмадан келиб чиқадиган бўлсак, аксиологик тадқиқот мақсадига кўра тил ҳодсаларининг когнитив, ижтимоий ҳамда маданий жиҳатларига урғу беради. Аксиологиянинг таҳлил материали қадриятларни шакллантириш, ифодалаш, намоёиш қилиш воситаси бўлган тилдир. Аксиологик лингвистика таҳлил доираси кенг: исталган турдаги матн ўрганиш объекти бўлиши мумкин. Замонавий аксиологик тадқиқотлар мавзуси ранг-баранг: дискурс – бадий ва бадий бўлмаган матнлар, ижтимоий қадриятлар жабҳаси, диний, табақалар, синфлар, жинслар, ёш билан боғлиқ қадриятлар, касбга ҳамда субмаданиятга хос бўлган қадриятлар, касб-кор гуруҳлари, муайян шахс (жамоат арбоби, ёзувчи, олим, бадий асар қаҳрамони) тилига хос бўлган аксиологик жиҳатлар...

Аксиологик тадқиқотнинг вазифаси муайян тил вакили нутқида хос бўлган ибора, когнитив механизм, мулоқот стратегиясини ўрганиш асосида қайси қадриятлар тил ташувчисига мансуб бўлган гуруҳники эканлигини аниқлашдан иборат. Бошқача қилиб айтганда аксиологик лингвистика миллатга, шунингдек, турли ижтимоий гуруҳ ва идеолект – якка шахс учун қадрли бўлган тушунчалар жабҳасини қайта тиклайди.

Ҳозирги кунда лингвоаксиологик изланишлар қадриятларнинг шаклланиш ва ифодаланиш механизми билан боғлиқ қатор муаммоларни тадқиқ дорирасига тортмоқда. Замонавий аксиология аксиологик муҳитнинг умумий назарияси яратиш, қадрият ва баҳолаш категорияларини фарқлаш, баҳонинг амбивалентлиги ва баҳо репрезентацияларининг полиамбивалентлиги, қадриятнинг семантик ва семиологик мавқеини белгилаш масаларини ўрганмоқда, алоҳида ишонтириш кучини таъминловчи қатор когнитив-прагматик вазифлар хос бўлган халқ оғзаки ижодига мансуб афоризмлар паремиясига эътибор ортимоқда. Хусусан, паремик семантиканинг турли жабҳалари рус олимлари Л.К. Байрамов, А.В. Батулин, Г.Т. Безкоровайнай, В.И. Ершов, А.В. Ломакин, А.С. Макаров, В.М. Мокиенко, Н.Ю. Нелюбов, Е.Ю. Танасейчук, В.И. Хильтбруннер томонидан тадқиқот мавзусига айланган. Замонавий изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, тилдаги мавжуд луғат захираси замиридаги образ ва шахслар архаик бўлишига қарамадан, миллатнинг бугунги кунда устувор бўлган қадриятларини юзага чиқариш имконини беради. Шу маънода муносабатларнинг асл табиатини ўзида жо қилган мақоллар баҳолашнинг муҳим мезонларидан бири бўлиб қолмоқда. Моҳиятидаги таянч қадриятлар боис мақоллар янги авлод тил ташувчиларининг шахслараро муносабатларнда ҳам ўз ўрнини топмоқда². Кўпчилик перемиологилар мақолларнинг еткази вазифаси сифатида дидактик хусусиятини ажратиб кўрсатадилар. Бунда шуни қайд этиш лозимки, паремик дидактикага сабоқ бериш чегарасидан чиқиб тил шахсининг руҳий ва лингвоментал моделлаштириш сифатида қаралади, унинг вазифаси

¹ Павлов С.Г. Лингвоаксиологическая модель человека: научнометодический аспект / С. Г. Павлов // Вестник Минского университета. – Мн., 2013. № 2. – С. 21

² Семененко Н.Н. Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020. –Т. 11. № 2. С. 213-232.

этномаданиятга хос бўлган реалиялар ва маданият тизимларини юзага чиқариш учун сермахсул андозавий талқинни амалага оширишдан иборат.

Замонавий лингвоаксиологик тадқиқотларда кенг мурожаат қилинадиган метод когнитив таҳлилдир. Матннинг бундай таҳлили фақат нутқий ва лисоний таҳлил билан чекланмайди, айти пайтда нутқ ва тил орқали матнни қабул қилиш, англаш ва ишлов беришни назарда тутди, бу эса хотира, тасаввур, ҳиссий билиш ва ҳ.к. сингари руҳий жараёнлар ҳақидаги билимларни ишга солишни тақозо қилади. Одатда, бундай таҳлил тил ва онг ўртасидаги муносабатга асосланади ва шунга кўра тилнинг когнитив механизмларини ўрганади. Аксиолингвистик талқин эса тилдан ташқари воситаларни ҳам ўз ичига олади. Воқеликни муайян парчаси қай тарзда англаган ва тоифаларга ажратилганлигини аниқлаш когнитив таҳлилнинг вазифаси бўлса, аксиологик таҳлил когнитив аломатлар орасидан баҳолаш хусусиятига эга бўлган, қадрият сифатида аҳамиятга эгаларини ажратиб олади. Умумий тарзда ёндашилганда, аксиологик тадқиқотлар ўз олдида муайян миллат (халқ) онги қандай тушунчани ижобий деб эътироф этиши ва қайсисини салбий деб ҳисоблашини аниқлаш мақсадини қўяди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мельничук В.А. Аксиологическая динамика русской лексики (конец XVIII – начало XXI в.). Дисс. канд. филол. наук: СПб 2017.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002.
3. Павлов С.Г. Лингвоаксиологическая модель человека: научно-методический аспект //Вестник Минского университета. – Мн., 2013. – № 2.
4. Пузынина Ж. Клопотъ з назвами вартосси (И вартоссиами) / Ж. Пузынина // Этнолингвистика 26. – Лублин, 2014. – Стр.
5. Семененко Н.Н. Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020. Т. 11. № 2.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA GENDER TADQIQOTLAR MAZMUNI

**Xudayberdiyeva O.,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti**

Annotatsiya. Maqolada genderalogiyani o‘rganish xronologik tartibda tasvirlangan hamda o‘zbek tilshunosligida genderalogiya sohasidagi izlanishlarga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: *nutq, lison, til, jins, gender, assotsiatsiya, genderalogiya.*

O‘zbek tilshunosligida gender tadqiqotlarining boshlanishi sifatida Z.Akbarovaning “O‘zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi”, N.Ahmedovaning “O‘zbek tilida murojaat shakllarining semantik-konnotativ tadqiqi”, Sh.Iskandarovaning “O‘zbek nutq odatining muloqot shakllari” mavzusidagi nomzodlik hamda “O‘zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o‘rganish

(shaxs mikromaydoni))” nomli doktorlik dissertatsiyalarini ko’rsatish mumkin. Ushbu tadqiqotlarda ayollar nutqining ayrim lingvistik xususiyatlari yoritilgan, ularda gender atamasi umuman qo’llanilmagan va gender o’rganish ob’ekti sifatida tadqiq qilinmagan bo’lsada, hozirgi kunda olib borilayotgan tadqiqotlar uchun asos vazifasini o’tamoqda. *G.Sh.Ataxanova* ingliz va o’zbek tillari materiali asosida “insonning yoshi” konseptini va uning milliy-madaniy xususiyatlarini tadqiq qildi. *I.M.To’xtasinov* ingliz va o’zbek tillari badiiy matnida qo’shma so’zlarning lingvomadaniyatshunoslik va gender xususiyatlarini batafsil o’rgangan. *G.I.Ergasheva* gender terminlari shakllanishining lingvistik va ekstralingvistik omillarini aniqladi. *A.A.Morozova* ispan tilida erkaklar va ayollarga xos konseptlarning shakllanishi va qo’llanishini o’rgandi. *M.K.Xalikova* rus va o’zbek frazeologik birliklari misolida inson va uning mentalitetini tavsiflashning leksik-semantik, grammatik va stilistik xususiyatlarini aniqladi. *N.Nasrullaeva* esa “Ingliz va o’zbek tillarida olamning frazeologik manzarasida gender konseptlarining shakllanishi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida olamning ingliz va o’zbek frazeologik manzaralarida gender konseptlar shakllanish jarayonining mohiyatini ochib, ularning universal va milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlab bergan. *G.Iskandarova* bolalar muloqot xulqining gender va lingvokulturologik xususiyatini tahlil qilib bergan. Professor *M.Qurbonova* badiiy matn bo’yicha gender tadqiqotlarda ikki jihatga alohida e’tibor qaratilayotganligini ta’kidlaydi: 1. Ayol va erkaklar ma’lum bir voqelikni, uning parchasini tasvirlashda yoki boshqa holatlarda fikrni o’ziga xos tarzda bayon etishi (nutqning gender xususiyati). 2. Muayyan til tizimida ayollik va erkaklik belgilari bilan bog’liq tushunchalarni ifodalovchi lingvistik vositalarning mavjudligi (til tizimida ayol va erkakni bir-biridan ajratish, farqlashga xizmat qiluvchi til birliklarini belgilash)ga katta e’tibor qaratish. Olima grammatik (formal) va biologik (real) jins tushunchalarini bir-biridan farqlash zarurligini ta’kidlaydi¹. *Bosim To’ychiboyev* “Xalq tilida jins tushunchasining ifodalanishi” nomli maqolasida so’z qudratiga bo’lgan ehtirom susayganligini, so’z oldidagi mas’ullik hissi yo’qolar daraja kelganini afsus bilan tilga oladi. Chunonchi, hozirgi o’zbek adabiy tilida jinsni ifodalash uchun “Erkak quda, ayol quda” kabi birikmalarning qo’llanilishi odatiy holga aylanayotgani, vaholanki xalq tilida ushbu leksemalar (erkak qudaga nisbatan “quda” ayol qudaga nisbatan “qudag’iy” atamasi) mavjudligi qayd etiladi. Shu kabi jinsni ifodalovchi leksemalar Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug’atayn” asari, “Alpomish” dostonidan keltirilgan misollar orqali izohlanadi. Shuningdek, muallif xalq jonliqlar jinsini nutqda ifodalash uchun teng yoshni bildiruvchi so’z o’zagiga *-jin* qo’shimchasini qo’shish orqali hosil qilinishini aytib, unga misol tariqasida ikki-uch yosh oralig’idagi urg’ochi yilqini ifodalovchi “g’unajin”, to’rt yoshli yilqi “do’najin” hamda urg’ochi to’ng’iz “megajin” kabi ifodalanishini qayd etadi. *B.To’ychiboyev* bunday so’zlarni to’g’ri qo’llash va o’rinli foydalanish adabiy tilning ifoda imkoniyatini kengaytirishga, nutqiy jozibasi ortishiga xizmat qilishini ta’kidlaydi. *F.Musaeva* “O’zbek tilida jins tushunchasining ifodalanishi” nomli tadqiqotida grammatik va biologik jins kategoriyalari bir-biri

¹ Gulyamova Sh. O’zbek tili efemizmlarining gender xususiyatlari// fil.fan.bo ‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya... –Buxoro, 2020.

bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan lingvistik hodisalardir degan xulosaga keldi. *U.Yigitaliyev* “O‘zbek tilida “odam” va “jins” konseptlari bilan bog‘liq assotsiativ-verbal birliklar” tadqiqotining 3-bobi “Jins konseptini voqelantiruvchi assotsiativ birliklar” deb nomlangan. Unda o‘zbek tilidagi “jins” konsepti bir qator leksemalar (hayvon nomlari, parranda nomlari, shaxs otlari, kasb hunarga oid LMG, antroponimik LMG) lug‘aviy-ma’noviy guruhi orqali voqelanishi haqida so‘z yuritilgan. *Sh.Gulyamova* o‘zbek tilida efemizmlarning gender xususiyatlarini tahlil qilib, nutqda efemizlar qo‘llashining gender xoslanishi va ularda gender farqni ta’minlovchi omillar xususida fikr yuritadi. *Marhabo Isayeva* esa badiiy matnga xos dialogik nutqda qo‘llanuvchi ba’zi leksik disfemizmlarning gender xususiyatlarini tahlilga tortgan¹. Ushbu tadqiqot o‘zbek tilida disfemizmlarning gender xususiyatlariga bag‘ishlangan dastlabki ilmiy ish bo‘lib, unda tadqiqotchi disfemizmlarning erkaklarga va ayollarga xos bo‘lgan leksemalar orqali ifodalanishini hamda erkak va ayollarga nisbatan birdek qo‘llaniladigan leksemalarni badiiy matnlardan olingan parchalar orqali izohlab o‘tgan. Professor *G‘.M.Xoshimov* va *N.A.Komilovalar* hammuallifligida yozilgan “Turli tizimli tillarda gender konseptini voqelantiruvchi leksik vositalar va ularning qiyosiy tahlili” nomli maqolada gender konseptining har qanday tilda (nutqda) invariant leksik vositalar orqali voqelantirilishi va ularning leksogenderemalar deb atalishi haqida ma’lumot beriladi. Ot orqali ifodalanadigan leksogenderemalar qatorida tannoz, go‘zal, beva leksemalari ham kiritilgan. Bizning fikrimizcha, ushbu leksemalar otlashgan sifatlar qatorida berilsa ma’qulroq bo‘lar edi. Shuningdek, sifat orqali ifodalangan leksogenderemalar qatoriga otalarcha, onalarcha, xotinxalaj leksemalari ham noo‘rin kiritilgan. *Sh.Ulugovanning* “Jeyn Eyr” romanida gender va jins bilan bog‘liq metaforalarning faollashuvi” maqolasida “Jeyn Eyr” feministik asar ekanligini, shuning bilan birgalikda Sharlotta Bronte tashviqot qilayotgan feminizm ikkiyoqlama ekanligi ham qayd etib o‘tadi. Shuningdek, yozuvchi qo‘llayotgan metaforalar uning ijtimoiy notekislik, kamsitishdan norozi ekanligidan darak bersa-da, lekin, u mavjud ijtimoiy qoidalarni yo‘qqa chiqarishning yo‘lini qidirmasligini ham ta’kidlaydi. Asarning oxirida bayon qilingan voqealar “Jeynning Rochesterga tobeligi yoki unga ustunlik qilishidan xabar bermaydi; faqat ularning yonma-yon yashash uchun kurashayotganlari haqida hikoya qiladi” kabi asar haqidagi ilmiy xulosalarini keltiradi. *Shamahmudova Aziza* “Hurmat tamoyillarining muloqot matnida voqelanishiga gender omilining ta’siri” nomli tadqiqotda ispan tili diskursida muloqot intensiyasining faollashuviga ta’sir etuvchi nutq subyektlarining gender omillari tahlil qilinadi². *E.Begmatovning* “O‘zbek tili antroponimikasi” nomli risolasida “Antroponimik aniqlagichlar va biologik jins tushunchasining ifodalanishiga doir” mulohazalarida erkaklar va ayollarga xos ism shaklini hosil qilish muayyan usullar orqali amalga oshirilishi, xususan, leksik-semantik, morfologik hamda sintaktik usullar shular jumlasiga kirishi ta’kidlangan. Muallif ismlarni erkak va ayollar ismiga ajratishda “antroponimik aniqlagichlar” asos bo‘lishi haqida yozadi. Ismlarga birikadigan –oy, –xon kabi affikslar ism egasining ayol

¹ Isayeva M. Badiiy matnga xos dialogik nutqda qo‘llanuvchi ba’zi leksik disfemizmlarning gender xususiyatlari. *Ilm sarchashmalari*. 2012. 10. 31-36-betlar.

² Shamahmudova A. Hurmat tamoyillarining muloqot matnida voqelanishiga gender omilining ta’siri. *Xorijiy filologiya*. –Toshkent, 2020. №. 139-44-betlar.

jinsiga mansub ekanini ham qayd etilgan. U.S. Yigitaliyev ham o'zining "O'zbek tilida "odam" va "jins" konseptlari bilan bog'liq assotsiativ-verbal birliklar" nomli tadqiqotida shunga o'xshash fikrlarni aytib o'tadi. Unga ko'ra, -jon, -xon, -oy kabi affikslar ikkita vazifani bajaradi. Birinchisi, turdosh otdan atoqli ot yasaydi, ikkinchisi esa "jins" konsepti mazkur turdagi atoqli otlar bilan assotsiativ aloqaga kirishadi. Lekin, tadqiqotchining qayd etishicha til egalari tomonidan "jins" konseptiga nisbatan berilgan Qizlarxon, O'g'loy javob reaksiyalari stereotip assotsiatsiyalar bo'la olmaydi. Chunki, bunday assotsiatsiyalar individual xarakterga ega. Antroponimlarda jins tushunchasining ifodalanish masalalari haqida F.Musayeva ham o'z fikrlarini bildirib o'tgan. Tadqiqotchi o'zining maqolasida ismning asosiy vazifasi nominatsiya bo'lib, yana bir muhim jihati jamiyat a'zolarini bir-biridan farqlash, ya'ni differentsiatsiya ekanini qayd etib o'tadi. Bundan tashqari tadqiqot davomida o'zbek ismlarida uchraydigan elementlarning ayrimlari faqat erkaklar ismlarida, ayrimlari esa faqat ayollar nomlarida uchrashi, mazkur elementlar ishtirokida hosil bo'lgan antroponimlar aniq jinsga ishora qilishi aytiladi. Tadqiqotchi ushbu ko'rsatkichlarni jins ifodalovchi indikatorlar (antropoindikatorlar) deb ataydi. Tadqiqotning yana bir muhim jihati shundaki, tadqiqotchi ismlarda nafaqat affikslar, balki prefikslar ham jinsga ishora qilishini ko'rsatib o'tadi. Muallif misol sifatida ayollar ismiga qo'shiluvchi oy- prefiksi hamda erkaklar ismiga qo'shiluvchi abdu qismini keltiradi. Ular so'z sifatida o'z mustaqil ma'nosini yo'qotgani uchun ham ularni prefikslar qatoriga kiritish mumkin. Z. Xojiyeva "Badiiy matn tahlilining gender aspekti" ("Гендерный аспект анализа художественного текста") nomli maqolasida muallifning diqqat markazida badiiy matnning gender jihatini lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan o'rganish muammosi turadi. Badiiy matnda "gender"ni reprezentatsiya qilishning lisoniy usullari, gender munosabatlarning madaniyatga oid xususiyatlari tadqiq etilgan. N.Nasrullayeva "Ingliz va o'zbek tillarida olamning frazeologik manzarasida gender konseptlarining shakllanishi" gender ko'rsatkichli ingliz va o'zbek frazeologik birliklarining semantik, kognitiv, lingvomadaniy va milliy belgilarini o'rganib chiqdi. Tilshunos olim Sh.Safarov hamda S.Boymirzayevalar hammuallifligida yozilgan "Gender tilshunosligi va matn tadqiqi" maqolasida gender tilshunosligining hozirgi kundagi muammolari haqida so'z yuritiladi. Maxina Abduvahobovanning "Gender" mental birligining lingvokognitiv xususiyatlari" nomli tadqiqotida gender mental birligining uch til (ingliz, italyan va o'zbek) asosidagi lingvistik va kognitiv xususiyatlari tadqiq qilingan. Surayyo Saliyevaning "Ayollar nutqida belgi bildiruvchi birliklarning qo'llanilishi xususida" nomli ilmiy maqolasida esa ayollar rangni ifodalashda olamdagi mavjud tabiat ne'matlari rangiga asoslanadilar degan asosli fikrlarni keltiradi. Shunindek, ayollar lug'at zaxirasidagi ba'zi ranglar rus tilidagi muqobili asosida shakllanishini misollar orqali asoslab beradi. Radjabovanning "Kishi nomlari bilan kelgan frazeologizmlarni ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda ularning gender xususiyatlarini tadqiq qilish"¹ deb nomlangan maqolasida ingliz tilidagi ba'zi frazeologizmlarni o'zbek tiliga tarjima qilishda vujudga keladigan muammoli

¹ Radjabova. Kishi nomlari bilan kelgan frazeologizmlarni ingliz tilidan O'zbek tiliga tarjima qilishda ularning gender xususiyatlarini tadqiq qilish. Ilm sarchashmalari. 2012. 10. 23-27-betlar.

holatlarni ham ko‘rishimiz mumkin. Masalan, ingliz tilidagi “marry in a haste, and repent at leisure” – “shoshilib uylangan tez afsuslanadi” (erkaklarga nisbatan) maqoli o‘zbek tilidagi “shoshilgan qiz erga yolchimas” maqoli bilan ma’no jihatdan teng keladi, lekin gender jihatdan teng emas. *M.Abdullayeva* “Tilshunoslik bo‘yicha jinslarni o‘rganish: tarix, zamonaviylik va istiqbollar”¹ mavzusidagi maqolasida tilshunoslikda jinsni o‘rganish bo‘yicha ishlarga umumiy nuqtai nazar berilgan. Gender masalasi tarixi ko‘rsatilib, kelgusi rivojlanish istiqbollari belgilangan. *Raisa Ibragimova* o‘zining “Fransuz va o‘zbek tillarida ayol konseptining lingvokognitiv tadqiqi”² deb nomlangan ilmiy ishida ayol konseptining chog‘ishtirma aspektini talqin qilgan. Shu paytga qadar fransuz va o‘zbek tillarida ayol konsepti qiyosiy-chog‘ishtirish yo‘li bilan o‘rganilmagan. Ishning boshqa tadqiqotlardan farqi shuki, ilk bor lison va madaniyatda ayol konseptini qiyosiy tadqiq qilishda jamiyatga taalluqli barcha bilimlar majmuini o‘zida ifoda etgan kognitiv sistemaga asoslanilganligidadir.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilshunosligida qilingan va qilinayotgan ilmiy tadqiqotlar lingvistikaning turli yo‘nalishlari bo‘yicha olib borilmoqda. Qiyosiy-chog‘ishtirma aspektida qilingan ishlar asosan ingliz va o‘zbek tillarida bo‘lib, kelgusidagi tadqiqotlarga yetarlicha asos vazifasini o‘taydi. Yuqoridagi tadqiqotlarni ko‘zdan kechirish jarayonida ayollar nutqining gender xususiyatlariga bag‘ishlangan ishlar salmoqliday ko‘rindi. Kelgusida mazkur izlanishlar, qarindosh tillar qiyosi, chog‘ishtirilayotgan tillar doirasi ham kengaytirilsa, o‘zbek tilshunosligida gender masalalari yanada takomillashib boradi hamda yechimini kutayotgan muammolar oydinlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gender munosabatlar nazariyasi va amaliyotiga kirish. Ilmiy maqolalar to‘plami. –Toshkent, 2007.
2. Ibragimova R.S. Fransuz va o‘zbek tillarida ayol konseptining lingvokognitiv tadqiqi // Fil. fan.nom. diss...avtor. – Toshkent, 2012.
3. Iskandarova Sh. O‘zbek nutq odatining muloqot shakllari.// filol.fan.nomzodi...diss.avtoref. – Samarqand, 1993.
4. Mo‘minov S. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari// filol. fan. d-ri...diss. avtoref. – Toshkent, 2000.
5. Nasrullaeva N.Z. Ingliz va o‘zbek tillarida olamning frazeologik manzarasida gender konseptlarining shakllanishi. Dok..dis...avtoreferati. – Toshkent, 2018.

¹ Abdullayeva M. Tilshunoslik bo‘yicha jinslarni o‘rganish: tarix, zamonaviylik va istiqbollar. 4th International Multidisciplinary Scientific Conference on Ingenious Global Thoughts Hosted from Boston, USA. June 30th 2021.

² Ibragimova R. Fransuz va O‘zbek tillarida ayol konseptining lingvokognitiv tadqiqi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati... –Toshkent, 2012.

ТИЛДА ЭПИТЕТ ВА СИФАТЛАШ

Мардонова Р.,
ТерДУ ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада бадий матн жозибадорлиги, образлилигини таъминлашда фаол қўлланувчи воситалар, хусусан, эпитет ва унинг сифатлашдан фарқи мавзуга доир методологик қарашлар мисолида ёритилган. Жумладан, эпитетнинг сифатловчидан морфологик ва лексик-семантик кўрсаткичларига кўра истисно жиҳатларига урғу берилиб, ҳар икки ҳодисани ажратишга доир тавсиялар берилади.

Калит сўзлар: *бадий матн ва образlilik, сифатлаш, эпитет.*

Тил жозибадорлиги, образлилиги ундан фойдаланаётган миллатнинг олами кўрув хусусиятлари, уни англаш ва идрок этиш, ҳис этилганларни ўз ментал имкониятлари доирасида қайта талқин қилиш қобилияти билан белгиланади. Объектни номлаш, сифатлаш, тавсифлаш жараёнида юзага чиқувчи бу жиҳат тилнинг олтин заҳирасини янги атов бирликлари, образли ифодалар билан бойитади, инсон ички дунёсининг изоҳсиз ва шарҳсиз қирраларига нигоҳни теранлаштиради. Лисондаги бу қамровдорлик фразеологик қурилмалар, синонимлар, эпитетлар эвазига янада ошади.

В. В. Виноградов халқ тилидаги тасвирий воситаларни ўрганишнинг аҳамиятига катта эътибор бериб, бадий ижодда сўз санъатининг қонунлари, ёзувчи ижоди, индивидуал нутқ характерининг йўналиши, образларнинг яратилиши ва экспрессив ранг-баранглик бадий асарларда тил тараққиётининг қонунлари билан ёритилишини қайд этади¹.

Лисоний-эстетик вазифанинг муҳим воситалари ҳисобланган ушбу бирликлар антик даврдаёқ тил тасвирий ифодалари тўғрисидаги таълимот доирасида ўрганила бошлаган: Квинтилиан, Деметрий, Георгий, Трасимах, Исократларнинг ғоялари асосан Аристотель қарашларида умумлаштирилган бўлиб, хусусан, унинг ўзи эпитетни тўғри танлаш борасида: "... эпитетни ножойиз ҳамда уят ва айни вақтда ижобий тушунчаларга нисбатан ҳам қўллаш мумкин" деб ёзади².

XIX аср охири – XX аср бошларида яшаб ижод қилган кўплаб тилшунос ва адабиётшунослар эпитетнинг образ ҳосил қилувчи воситалар қаторидаги ўрнини аниқлашга ҳаракат қилиб, эпитетнинг синонимлардан кам бўлмаган услубий хусусиятларини ажратдилар. Эпитет масаласи Ф.И.Буслаев, А.Н.Веселовский, А.А.Потебня, В.В.Виноградов, В.М.Жирмунский, Б.В.Томашевский, А.П.Евгеньева сингари рус олимлари, М.Мукаррамов, Ш.Имомназарова, Т.Мирзаев, М.Муродов, С.Йўлдошева, И.Ёрматов, И.Болтаева, З.Хусаинова каби ўзбек тилшунос ва адабиётшунос олимларининг тадқиқотларида ўрганилди.

¹ Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976.

² Античные теории языка и стиля. Соцэкгиз М. –Л., 1936.

Эпитетни аксар адабиётларда сифатлаш, изоҳловчи сифатида таърифлаш одат тусига кирган, ваҳоланки, эпитет (юн. *epitheton* – илова, изоҳ) – гўёки “сўзга илова қилинган, бириктирилган сифатий белги” ва бу белги асосан, сифат, равиш ҳамда от туркумидаги сўзлар ёки улар қатнашган бирикмалар орқали инъикос этилади. Зеро, Н.Хатамов ва Б.Саримсоқов эпитетнинг тавсифига доир мақолада уни бир вақтнинг ўзида сифтлашга синоним ўрнида қўллайдилар¹. Сифатлаш эса эпитетдан фарқли, объект ва предметларга бириктирилган сифатий белги бўлиб, унда кўчим, образлилик ифодаси кузатилмайди. Яъни эпитетни сифатлашдан фарқлаш зарурати сифатлашнинг от, феъл, сон туркумидаги сўзлар билан ифодаланишини ҳам қайд этишни тақозо этади. Жумладан, бу борада К.С.Горбачевич ҳам айрим тадқиқотчиларнинг кўчим ва образлиликдан ҳоли бирикмалар, ифодаларни эпитет деб атамаслик тарафдори эканини қайд этиб, мисол тариқасида рус тилидаги *голубой, синий, серый* (*мовий, кўк, кулранг*) сўзларининг *небо* (осмон) сўзи билан зинҳор эпитет ҳосил қилмаслигини тилга олади². Зотан, биз ҳам *баланд тоғ, қизил гул, ширин овқат* сингари ифодаларни сифатлаш ва, аксинча, *тоза қалб, ширин сўз, асов дарё* қабилидаги мисолларни эса эпитет қаторига киритиш тарафдоримиз.

Эпитетнинг бадий матнда тасвирийлик ҳосил қилиш имкониятини ўхшатиш қаторида баҳоловчи олимлар ҳам йўқ эмас, жумладан, И.Р.Гальперин уни матнда ўринли келтириш муаллиф кутган самарага яқинлаштиради, деб ҳисоблайди³.

Бироқ эпитетни изоҳловчи деб тушунадиган тилшунослар эпитетни поэтик изоҳловчи деб тушунтиришда унинг сифатловчидан экспрессивлик ҳосил қилиш ва кўчма маънода ишлатилишига тааллуқли фарқига таянадилар⁴.

М.Мукаррамов бадий асарнинг бадийлик белгиси ўхшатиш, сифатлаш, метафора, жонлантириш каби тасвирий воситалар орқали таъминланишини ёзаркан, эпитетни сифатлаш (*эпитет*) сўздан олингани ҳамда *илова* деган тушунчани билдиришини таъкидлайди. Сифатлашнинг гапдаги асосий вазифасини предметга поэтик аниқлик, ранг-баранглик беришдан иборат, деб билган тилшунос олим сифатлашнинг предмет белгисини оддийгина кўрсатиш билан чегараланмаслиги, уни янада конкретлаштириши, баҳолаши ва унга эмоционал-экспрессив оттенок киритишини алоҳида қайд этади⁵.

Бугунга қадар ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида эпитетни сифатлаш ўрнида таърифлаш, тавсифлаш ҳаракатлари бу икки ҳодисанинг ўртасига аниқ чегара қўйиш имконини бермаяпти. Бизнингча, бу вазиятда сифатлашни кенг маънода ва тор маънода тушуниш ҳолати мазкур муаммонинг ҳануз тугал ечимини топмай келишига бош сабаб. Бинобарин, нарса ва ашёларга бириктирилувчи белгини лисоний хусусиятига кўра таснифлаш ва

¹ Хатамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979.

² Горбачевич К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка. – Санкт-Петербург: Норин, 2002.

³ Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958.

⁴ Sultonsaidova S., Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi: – Toshkent: Yurist-Media markazi, 2009.

⁵ Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976.

шунга мувофиқ тегишли масалага аниқлик киритиш мумкин. Яъни белги англатиб келаётган бўлакнинг морфологик кўрсаткичлари ҳамда семантик кўламнинг коннотатив хусусиятларидан келиб чиқиб, сифатий бирикмани бадий сифатлаш (эпитет) ва оддий сифатлаш дея талқин қилиш ўринли бўлади. Ҳар қандай вазиятда ҳам бадий сифатлаш – образлилик ҳосил қилиш воситаси ва у муайян кўчимнинг иштирокисиз юзага чиқмайди. Сифатлаш эса, аксинча, бизни ўраб турган предметлар оламининг ўзаро фарқли белгиларини ифодалаб келувчи восита бўлиб, эпитетдан фарқли, у услубий хосланган барча нутқ турларида фаол иштирок этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент: Фан, 1976.
2. Античные теории языка и стиля. Соцэкгиз М. –Л., 1936.
3. Хатамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979.
4. Горбачевич К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка. – Санкт-Петербург: Норин, 2002.
5. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958.
6. Sultonsaidova S., Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi: – Toshkent: Yurist-Media markazi, 2009.

BOLALAR NUTQIGA XOS DEYKTIK BIRLIKLARNING YUZAGA KELISH OMILLARI

**Yuldosheva M.,
ToshDO‘TAU magistranti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada deyksis hodisasining o‘zbek tilshunosligidagi tadqiqi hamda uning mohiyati va bolalar nutqiga xos deyktik birliklarning yuzaga kelish omillari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *Deyksis hodisasi, deyktik birliklar, olmosh, metateza jarayoni.*

O‘zbek tilshunoslaridan D. Lutfullayeva va M. Qurbonova “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining 2013-yil 6-sonida “Bolalar nutqiga xos deyktik birliklarning fonopragmatik talqini” sarlavhasi ostida maqola e‘lon qildilar. Ushbu maqolada deyksis til birliklarining funksional xususiyati to‘g‘risida, bu birliklarning bola nutqida shakllanishi, rivojlanib borishi, o‘ziga xos tarzda qo‘llanilishi, kattalarning ta’siri ostida bolalar nutqida qo‘llanadigan ayrim deyktik birliklarning fonetik o‘zgarishga uchragan hollari xususida o‘z fikr-mulohazalarini bildirib o‘tadilar. Deyksis til birliklarining funksional xususiyatini aks ettiruvchi barcha tillarga xos universal hodisa hisoblanishini, uning asosiy mohiyati tilning verbal va nonverbal vositalari yordamida voqelik va uning elementlariga ishora qilish ekanligini

ta'kidlaydi¹. Ularning fikricha, bolalar nutqiga xos deyktik birliklarning yuzaga chiqishi ularning psixologik holati, jamiyatdagi ishtiroki hamda yosh xususiyatlariga ko'ra namoyon bo'lishi mumkin. Shuningdek, bolalar nutqida ifodalanadigan deyktik birliklar ishoraviy vazifasidan tashqari konnotativ ma'noni hosil qilish, nutq subyektiining voqelikka bo'lgan bir munosabatini ifoda etishi kabi vazifalarni ham bajaradi. Olimalarning munosabati o'rinli, ya'ni har bir inson bolaligida avvalo tinglab leksikonini boyitadi, so'ng uni nutqida ifoda etadi. Bu, albatta, bolada kechadigan psixologik fiziologik jarayonlar bilan aloqadordir. Bu esa bolada lisoniy ijtimoiylashuv jarayonini yuzaga keltiradi². D.Lutfullayeva bu jarayonni quyidagi omillar asosida amalga oshishini asoslab beragan:

1. Bolalar nutqiga xos ayrim deyktik birliklarda psixologik omillar ta'sirida tovush o'zgarishi hodisasining yuz berishi. Bunda deyksis jarayoni bolalarning erkanib so'zlashi, so'z tarkibidagi tovushlarni to'g'ri talaffuz eta olmasligi, ularning o'rnini almashtirib qo'llashi natijasida yuzaga keladi. Masalan, Durdona ismini Duydona, yoki bayroqni baryoq tarzida ifodalashi. Birinchi misolda r tovushini talaffuz eta olmaslik belgisi mavjud, ikkinchi misolda esa metateza jarayoni, ya'ni r va y tovushlarining o'rin almashishi yuz bergan. Bu esa katta yoshli insonlar uchun qiziq va kulgili namoyon bo'lishi mumkin. Abdulla Qahhor "Bemor" hikoyasida farg'onalik yosh go'dak nutqini shunday ifodalagan: *Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin*. Ushbu misoldagi 5 yoshli bolaning nutqida r tovushini y tarzida ifodalashi-uning tovushlarni to'la talaffuz eta olmasligi deya izohlash mumkin. Ammo ayamdi so'zidagi –di grammatik ko'rsatkichi –ning qaratqich kelishigi o'rnida qo'llanilgan bo'lib, bu bolaning ijtimoiy mansublik darajasining mahsuli sanaladi. Chunki vodiy vohalarida –ning qaratqich kelishigi –di tarzida ifodalanadi va bolalar ham hal;I tili chiqmasdan turib kattalardan eshitib buni xotirasiga saqlab qoladi. Yillar o'tib esa ular ham –ning shaklini –di fonetik jarayonga uchragan varianti bilan ayta boshlashadi. Demak, deyktik birliklarning ifoda xususiyati insonning ijtimoiy muhiti bilan ham aloqador sanaladi.

2. Bolalarning kattalar ta'sirida ayrim deyktik birliklarni fonetik o'zgarishga uchragan holda o'zlashtirishi. Bu yuqoridagi omiladan mutlaqo farq qiladi. Bunda katta yoshli insonlarning ta'siri ostida bolalarning nutqida ayrim o'zgarishlar yuzaga keladi. Masalan, shapka so'zini kattalar bolalarga sapkangni kiy tarzida aytishadi. Go'yo ular bolalarning yoshiga muvofiq ravishda gapirgandek tuyuladi, ammo bolalar ham kattalar singari deyktik birliklarni to'liq va ravon talaffuz etish imkoniga egadir. Shunga muvofiq bolalar ham fonetik jarayonga uchragan birliklarni xotirada saqlashadi va nutqida o'sha holicha ifoda etishadi.

Haqiqatan ham, yuqoridagi omillar bolalar butqida aks etishi mumkin. Bunday holat kattalar nutqida ham yuzaga chiqadi. Bu bolalik paytidan deyktik birliklarni fonetik ta'sirga uchragan holda gapirishga odatlanib qolish natijasida yuzaga keladi. Bolalar va kattalar nutqidagi deyktik birliklarning fonopragmatik tadqiqi amaliy faoliyat bilan aloqador bo'lib, bu amaliy tilshunoslikning istiqbolli yo'nalishlaridan biri sanaladi. So'nggi paytlarda dunyo tilshunosligida deyksisni o'rganish faqat

¹Lutfullayeva D., Qurbonova M. Bolalar nutqiga xos deyktik birliklarning fonopragmatik tahlili. O'zbek tili va adabiyoti jurnali. – Toshkent, 2013 №6.

² Belikov V.I., Krisin L.P. Sotsiolingvistika. –M.:RGGU, 2001. –C. 203.

nazariydan ko'ra amaliy har tomonlama o'rganish rivojlanmoqda. Har xil tillarning deyktik vositalari bo'yicha ko'p ma'lumotlar yig'ilgan. Shuningdek, U. Byazeman tomonidan tuzilgan "Olmosh tuzilmalari" to'plamida turli xalqlarning tillari bo'yicha, hattoki, kam o'rganilgan Amazonka, Yangi Gvineya va Afrika xalqlari tillari bo'yicha ma'lumotlar yig'ilgan. Olmoshlar asosiy deyktik vositalar bo'lgani uchun deyktik birliklarni o'rganish uchun ilmiy maydon sifatida muhim ahamiyatga ega. Ba'zida, semantik farazlarda deyktik iboralar matnga qaram bo'lmagan, matn bilan umuamn aloqador emasdek talqin qilinadi. Haqiqatda esa, ko'pgina tillarga oid matnlar deyktik komponentlarga ega. Masalan, ingliz tilidagi come (kelmoq) va go (ketmoq) fe'llari ma'nosiga ko'ra deyktik hisoblanadi. "Come to X" "Xga kelmoq" iborasi tasvirlanayotgan voqea paytida yoki gapirilayotgan paytda so'zlovchi X joyda bo'lsa, ishlatilishi mumkin. Demak, deyktik birliklarning ishoraviy xususiyati matn qurshovida yuzaga chiqar ekan. Deyktik iboralar va deyktik elementlar inson tilining asosiy va umumiy elementlaridan biri hisoblanadi. M. B. Bergelson va A. E. Kibrik aytganidek, har bir semantik tasavvurda alohida deyktik elementlarni ajratish muhimdir.

Tilshunoslikda deyksisning ifodalanish usullari ham farqlanadi. O. N. Veselkova deyksisning birlamchi, ikkilamchi hamda anaforik usullarda ifodalanishini qayd etadi. Ayrim manbalarda deyksisning kataforik usullarda ham ifodalanishi ko'rsatiladi. Deyktik iboralar bolalar nutqi rivojining dastlabki bosqichlaridayoq paydo bo'ladi. Psixolingvistlarning kuzatishlari guvohlik berishicha, 3-7 yoshdagi bolalar nutqi, birinchidan, egosentrik bo'lsa, ikkinchidan, "grammatikasiz" tartibda vujudga keladi. Shu sababli bo'lsa kerakki, go'daklar grammatik shakllardan ko'ra "men", "sen", "bu yerda", "mana", "bu", "hozir", "keyin" kabi iboralarni ma'qul ko'radilar. Bunday iboralarning lisoniy qobiliyat shakllanishining dastlabki bosqichlarida paydo bo'lishiga yana bir sababni ushbu iboralarning ma'no xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Darhaqiqat, har qanday nutq jarayoni muloqot egalari ishtirokida muayyan makon va zamonda amalga oshiriladi. Bu jihatdan barcha tillarda personal (shaxs) deyksisi, lokativ (makon) deyksisi va temporal (zamon) deyksisining farqlanishi asoslidir. Deyksisning ajratilgan bu turlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, barcha tillarda maxsus ifoda vositalari bilan farqlanadi. Shu jihatdan bolalar nutqidagi deyktik birliklar tahlilida nutq subyektiga xos ijtimoiy, psixologik xususiyatlar, xususan, uning yosh jihatiga jiddiy e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Ma'lumki, filogenez va ontogenez davrida bola kundalik hayotda faol qo'llanadigan deyktik birliklarni muntazam ravishda o'rganib boradi. Bu esa bolada lisoniy ijtimoiylashuv jarayonining takomillashib borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq, nutqiy muloqotning shakllanish va rivojlanish bosqichlarida eshitish sezgisi orqali idrok etilgan deyktik birliklardan foydalanish jarayonida o'ziga xos nutqiy vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. Bu jarayon bilan bog'liq lingvopragmatik xususiyatlarni tadqiq etish bolalarda kognitiv faoliyatning rivojlanganlik darajasini aniqlash uchun nihoyatda dolzarbdir. Chunki bolalar nutqiga xos ayrim psixolingvistik va sotsiopragmatik xususiyatlar ular tomonidan deyktik birliklarning qay yo'sinda ifoda etilishiga bog'liq bo'ladi. Aksariyat hollarda bolalar nutqida qo'llanadigan deyktik birliklar kognitiv imkoniyatlar bilan bog'liq tarzda shakllansa-da, kattalar talqinida

pragmasemantik xususiyat kasb etishi mumkin. Bu holat bolalar tomonidan, ayniqsa, shaxs deyksisining ifodalanish jarayonida aniq ko'zga tashlanadi. O'zbek tilshunosligida ham keyingi yillarda deyksis hodisasini o'rganishga e'tibor kuchaydi. Bu muammo yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlarida deyktik birliklarning pragmatik xususiyatlari muayyan darajada tahlil etildi. Ammo, bugungi kunda o'zbek bolalar nutqiga xos deyktik birliklarning pragmatik xususiyatlari muammosi maxsus tekshirishni talab etadi. Ma'lumki, bolalar nutqida kuzatiladigan ayrim ishora birliklari o'ziga xosligi bilan kattalar nutqida qo'llanuvchi deyktik birliklardan ajralib turadi. Bu holat ular tomonidan, ayniqsa, shaxs deyksisining ifodalanishi jarayonida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bolalar nutqida shaxs deyksisini ifodalashga xizmat qiluvchi ayrim deyktik birliklar fonetik jihatdan jiddiy farqlanadi. Bolalar nutqidagi deyktik birliklarning yuzaga chiqishi katta yoshlilarning ta'siri ostida amalga oshadi, shuningdek, ulardagi psixofiziologik jarayonlarning mahsuli sifatida namoyon bo'ladi.

Deyksis hodisasi uch tomonlama tasnif etiladi: zamon, makon va shaxsga oid deyktik birliklar. Har uchala deyktik ishoralarning yuzaga chiqishi ijtimoiy faoliyat bilan mutanosibdir. Shuning uchun ham deyktik ishoralarning ijtimoiy qatlamga ko'ra tahlil etilishi amaliy tilshunoslikda ko'pgina muammoli masalalar yechimiga sabab bo'ladi. Shuningdek, muloqot jarayoni faqatgina tinglovchi va so'zlovchi o'rtasidagi faoliyat emas, balki ushbu jarayon ishtirokchilarining nutqiy maqsadi, nutqiy vaziyati kabi holatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu masalalarni ham pragmatik, ham lingvistik jihatdan tadqiq etish biz tilshunoslarning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Belikov V.I., Krisin L.P. Sotsiolingvistika. – M.:RGGU, 2001.
2. Lutfullayeva D., Qurbonova M. Bolalar nutqiga xos deyktik birliklarning fonopragmatik tahlili. O'zbek tili va adabiyoti jurnali. –Toshkent, 2013. №6.
3. John L. Introduction to theoretical linguistics. Published online by Cambridge University Press: 28 November 2008.
4. Levinson S. Pragmatics. Cambridge university press: 1983.
5. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2009.

O'ZBEK TILIDAGI ZAMON GRAMMATIK SHAKLLARINING FORMAL TASNIFI

**Xonnazarov E.,
ToshDO'TAU tayanch doktranti**

Annotatsiya. Jahon tilshunosligida zamonlar tasnifida vaqtning uch nuqtasi: nutq momenti (N), ishora vaqt (I), harakat-holat vaqti (H) hisobga olinadi. Maqolada o'zbek tilidagi zamonni ifodalovchi grammatik shakllar NIH munosabatidan kelib chiqqan holda tasniflangan.

Kalit soʻzlar: *zamon, zamonlar tasnifi, oʻtgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon, nutq momenti, ishora vaqt, harakat-holat vaqti.*

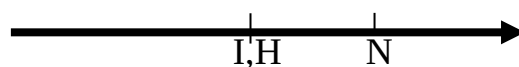
Oʻzbek tilshunosligida zamon kategoriyasi tadqiqiga oid ishlarda vaqtning ikki nuqtasi: nutq momenti (N) va harakat-holat sodir boʻlgan vaqt (H) haqida gap boradi. Vaqtning yana bir nuqtasi – ishora vaqt alohida ajratilmaydi. Ishora vaqt matnda qachon soʻrogʻiga javob boʻluvchi soʻzlar (payt ravishlari, payt otlari, sonlar), shuningdek, gapda bir nechta harakat-holat ifodalanganda ular oʻrtasidagi zamon bilan boʻgʻliq munosabatlar orqali reallashadi. Bu uch nuqtaning munosabatida “=” belgisi ikki tomonidagi nuqtalarning bir vaqtga toʻgʻri kelishni, “>” belgisi oʻng tomondagi nuqtaning chap tomondagi nuqtadan oldin yuz berganligini, “<” belgisi esa aksincha, oʻng tomondagi nuqtaning chap tomondagi nuqtadan keyin yuz berganligini ifodalaydi. “⊂” belgisi esa chap tomondagi nuqtaning oʻng tomondagi nuqta tarkibiga tegishli ekanligini anglatadi. Koʻp hollarda ishora vaqtning harakat-holat vaqti bilan bir paytga toʻgʻri kelishi manbalarimizda uning alohida ajratilmasligiga sabab boʻlgan.

NIH uchligi asosida zamon shakllarining tasnifini quyidagicha amalga oshirish mumkin:

I. Oʻtgan zamon shakllari:

I.1. $N>I=H$ strukturasini ifodalaydigan umumiy oʻtgan zamon shakllari: **-di, -b (-ib), edi.**

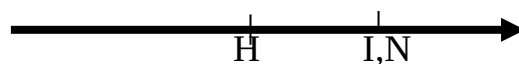
Bu shakllardan -di soʻzlovchi tomonidan bevosita kuzatilgan harakat-holatni ifodalaydi. M: *Ular ishni bajarishdi.* -b (-ib) esa bevosita kuzatilmagan, balki eshitilgan yoki keyin bilangan harakat-holatlarni ifoda etadi. -b (-ib) I shaxsda keyin xabardor boʻlganlik maʼnosini, II va III shaxsda eshitilganlik maʼnosini voqelantiradi. M: *Shu kuni kechgacha uxlabman. (keyin bilganlik). Ishlarni oʻz vaqtida bajaribsiz. Salim ularni koʻrgani boribdi. (eshitilganlik)* Edi toʻliqsiz feʼli esa feʼl boʻlmagan soʻzlarga oʻtgan zamon maʼnosini yuklaydi. M: *Otasi yaxshi inson edi.* Ushbu grammatik shakllar yordamida ifodalangan harakat-holat obyektiv zamon zamon oʻqida quyidagicha oʻrinlashadi (1-chizma):



1-chizma. Umumiy oʻtgan zamon

I.2. $N=I>H$ strukturasini ifodalaydigan natijali oʻtgan zamon shakli: **-gan (-kan, -qan)**

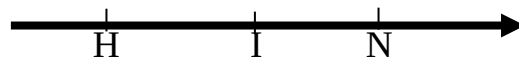
Bu shakl bevosita kuzatilgan va kuzatilmaganlikni anglatishi mumkin. Koʻpincha bevosita kuzatilganlikni ifodalaganda harakat-holat natijasi nutq momenti bilan bogʻlanadi (2-chizma), subyektni tavsiflash vazifasini bajaradi. M: *Charchaganman.* -gan shakli bevosita kuzatilmaganlikni ifodalaganda kontekstga bogʻliq holda $N>I=H$ munosabati mazmunini ham berishi mumkin.



2-chizma. Natijali oʻtgan zamon

I.3. $N>I>H$ strukturasini ifodalovchi uzoq oʻtgan zamon shakllari: **-gan edi (-kan edi, -qan edi), -b edi (-ib edi).**

Bu shakllar bevosita kuzatilganlik, subyektni tavsiflash ma'nolarini asosan boshqa bir vaqt nuqtasi bilan munosabatda ifodalaydi (3-chizma). M: *U kelganda men ketgan edim*. Ushbu shakllar bilan ifodalangan harakat va holatlar nutq momentidan -di, -ib, -gan shakllariga nisbatan uzoqroq masofada joylashadi. Biroq ayrim hollarda ishora vaqti bilan harakat vaqti teng kelishi ham mumkin. Bunda -gan edi (-kan edi, -qan edi), -b edi (-ib edi) shakllari -di, -ib, -gan qo'shimchalarining o'rnida qo'llangan bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida -b edi (-ib edi) shakli nisbatan nafaol bo'lib, uning vazifasini ham -gan edi shakli bajaryapti.



3-chizma. Uzoq o'tgan zamon

I.4. $N > I \subset H$ strukturasini ifodalaydigan davomli o'tgan zamon shakllari: **-r edi (-ar edi), -yotgan edi (-ayotgan edi), -yotib edi (-ayotib edi), -yotir edi (-ayotir edi), -moqda edi**.

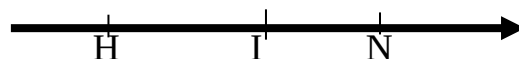
Bu shakllar o'tgan zamonning bir davrida davom etib turgan harakat-holatlarni ifodalaydi. Nazarda tutilgan ishora vaqt davom etib turgan harakat-holat vaqtiga tegishli bo'ladi, ya'ni ishora vaqt harakat-holat vaqtining bir nuqtasini ko'rsatadi (4-chizma). M: *O'sha vaqtda ular ko'chada o'ynar edi. Kecha tungi soat ikkida sen uxlayotgan eding*.



4-chizma. Davomli o'tgan zamon shakllari

I.5. $N > I > H$ strukturasini ifodalovchi maqsadli o'tgan zamon shakllari: **-ydigan edi (-adigan edi), -guvchi edi, -moqchi edi, -moqchi bo'ldi, -moqchi bo'lgan**.

-ydigan edi (-adigan edi), -guvchi edi shakllari nisbatan nafaol bo'lib, o'tmishda subyekt uchun odat tusiga kirgan takroriy harakat-holatlarni ifoda etganda keyinchalik bu odatning saqlanmaganligi ma'nosi anglashiladi. -moqchi edi, -moqchi bo'ldi, -moqchi bo'lgan shakllari o'tmishning muayyan nuqtasida asosdagi harakat-holatni amalga oshirish uchun istak tug'ilganini, shu bilan birga, o'tgan zamonning undan keyingi davrida bu istakning amalga oshmaganligini aks ettiradi (5-chizma). Yana bir e'tiborli jihati -moqchi va undan hosil qilingan grammatik shakllar jonli subyektlarni talab qiladi. M: *U onasiga sovg'a bermoqchi edi*. Shuningdek, -moqchi edi shakli kontekstga aloqador holda kelasi zamon ma'nosini ham ifodalaydi.



5-chizma. Maqsadli o'tgan zamon

II. Hozirgi zamon shakllari:

Hozirgi zamonda nutq momenti va ishora vaqti har doim bir paytga to'g'ri keladi va ular "ayni vaqt", "hozir"ni anglatadi. Ushbu zamon shakllarini ikki guruhga ajratish mumkin:

II.1. $N = I = H$ strukturasini ifodalovchi umumiy hozirgi zamon shakli: **-a (-y)**.

Bu shakl asosdagi harakat-holatning nutq momentida ham umuman mavjudligi, amalga oshayotganligini ko'rsatadi (6-chizma). Bunda, ayniqsa, statik holatlar, odatiy takrorlanuvchi harakat-holatlar, doimiy haqiqatlar ko'proq ifodalanadi. M:

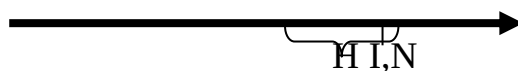
Men Toshkentda yashayman. Har kuni soat oltida uygʻonaman. Yer Quyosh atrofida aylanadi.



6-chizma. Umumiy hozirgi zamon

II.2. $N=I \subset H$ strukturasi ifodalovchi davomli hozirgi zamon shakllari: **-yap, -yotib (-ayotib), -yotir (-ayotir), -moqda, -yotgan**. Shuningdek, **yurmoq, turmoq, oʻtirmoq, yotmoq** feʼllarining koʻmakchi feʼl va holat feʼli sifatida hozirgi zamon maʼnosida qoʻllanilishi.

Bu zamon strukturasi uchun asosiy xususiyat feʼl asosidagi harakat-holatning nutq momentida davomiylikka ega boʻlishidir. Harakatning qachon boshlangani va qachon tugashiga emas, balki ayni vaqtda davom etib turganiga eʼtibor qaratiladi (7-chizma).



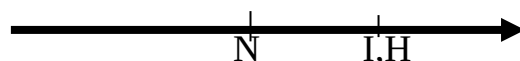
7-chizma. Davomli hozirgi zamon

III. Kelasi zamon shakllari:

Kelasi zamon shakllari asosdagi harakat yoki holatning nutq momentidan keyingi vaqtda yuz berishini anglatadi. Bu zamonda ham umumiy, natijali va davomli kelasi zamon maʼnosini farqlash mumkin:

III.1. $N < I = H$ strukturasi ifodalovchi umumiy kelasi zamon shakllari: **-a (-y), -r (-ar), -moqchi, -ydigan (-adigan), -ajak (-yajak), -gay (-kay, -qay), harakat nomi+shaxs-son+kerak/lozim/shart/darkor/mumkin** (masalan, oʻqishim kerak).

Umumiy kelasi zamonda harakat-holat vaqti va ishora vaqt bir paytgacha toʻgʻri keladi va ular doimo nutq momentidan keyin joylashadi (8-chizma). **-a (-y)** shakli kontekstdan, qolaversa, feʼlning lugʻaviy maʼnosidan kelib chiqib hozirgi yoki kelasi zamon maʼnosini ifodalaydi. Dinamik xususiyatga ega feʼllar koʻpincha bu shakl bilan kelasi zamon maʼnosini beradi. M: *boraman*. **-r (-ar)** shakli feʼl asosidagi harakat-holatni kelasi zamonda yuz berishini gumon bilan ifodalaydi. M: *Kutgan insoningiz kelib qolar*. **-moqchi** kelasi zamonda amalga oshishi rejalangan maqsadni ifodalaydi. **-ydigan (-adigan)** asosan kelasi zamon sifatdoshi vazifasini bajarib, kesim vazifasida nibatan nafaol. **-ajak (-yajak)** shakli qatʼiy kelasi zamonni anglatadi, biroq bu shakl ham **-gay (-kay, -qay)** kabi tarixiylik boʻyogʻiga ega boʻlib hozirgi oʻzbek adabiy tili zamon ifodasida faol emas. Harakat nomi+shaxs-son+kerak/lozim/shart/darkor/mumkin shaklining kelasi zamonni anglatishi tarkibidagi modal soʻzlarning mohiyatida majud ehtiyoj uchun kelgusida nimadir qilish, talab qilish maʼnolari bilan bogʻliq. M: *Ustozing bilan suhbatlashishing kerak*.

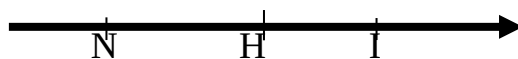


8-chizma. Umumiy kelasi zamon

III.2. $N < I > H$ strukturasi ifodalovchi natijali kelasi zamon: **-gan boʻl+a+shaxs-son (-kan boʻl+a+shaxs-son, -qan boʻl+a+shaxs-son)**.

Bu zamon strukturasi kelasi zamonda nazarda tutilgan muayyan vaqt (ishora vaqt)da **-gan boʻl+a+shaxs-son** shakli qoʻshilgan feʼl asosidagi harakat-holat amalga

oshib bo'lgan bo'ladi va uning natijasiga e'tibor qaratiladi (9-chizma). M: *Bir oydan so'ng bu yerda imorat qurilgan bo'ladi.*



9-chizma. Natijali kelasi zamon

III.3. $N < I < H$ strukturasini ifodalovchi davomli kelasi zamon: **-yotgan (-ayotgan)+bo'l+a+shaxs-son.**

-yotgan (-ayotgan)+bo'l+a+shaxs-son shakli fe'l asosidagi harakat-holatning nutq momentidan keyin boshlanib, nazarda tutilgan vaqtda davom etib turganligini anglatadi (10-chizma). M: *Sen buni bilganingda men yo'lda ketayotgan bo'laman.*



10-chizma. Davomli kelasi zamon

Umuman olganda, inson ongida ikki va undan ortiq harakat va holatlar o'zaro davriy munosabatlari asosida o'rinlashadi. Bunday davriy munosabatlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: o'zaro ketma-ketlik, bir vaqtda sodir bo'lish, qisman kesishish, birining tarkibida boshqasining davom etishi. Bu munosabatlar asosan qo'shma gap tarkibida, shuningdek, tarkibida ikki va undan ortiq harakat va holatlarni qamrab olgan sodda gaplar tarkibida yuzaga chiqishi mumkin. Qolaversa, har qanday harakat va holatlar obyektiv zamonning muayyan momentiga nisbatan yo tugallangan, yo davom etayotgan, yo boshlanmagan holatlardan biriga mansub bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Comrie, B. Tense. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
2. Хожиев, А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1973.
3. Жўраева, Ж.. Хозирги замон ўзбек адабий тилида келаси замон феъли: Фил. фан. номз...дисс. – Тошкент, 1961.
4. Reichenbach, H. Elements of Symbolic Logic. – New York: Macmillan & Co, 1947.
5. Сулаймонов, А., А. Хожиев, Ж. Жўраева. Феъл замонлари. – Тошкент: Фан, 1962.
6. Турсунов, У., Ж.Мухторов, Ш.Рахматуллаев. Хозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975.
7. Ғуломов, А. Феъл. – Тошкент: Фан, 1954.

O'ZBEK TILIDA GUL KOMPONENTLI O'XSHATISHLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xudayarova S.,
ToshDO'TAU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi gul komponentli o'xshatishlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Insonning tashqi ko'rinishi, holatini ifodalashda gul komponentli o'xshatishlarning ahamiyati ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: *lingvokulturologiya, lingvomadaniy tadqiq, fitonim, fitonim komponentli oʻxshatishlar*

Til har bir xalqning asrlar davomida shakllangan turmush-tarzini, anʼanalarini oʻzida aks ettiradi. Xalqning olam va odam haqidagi tasavvurlari uning oʻziga xos oʻxshatishlarida namoyon boʻladi. Oʻxshatishlar oʻzbek tilining jozibasini, taʼsirchanligini koʻrsatuvchi birliklaridan biridir. Oʻzbek tili betakror va nafis til hisoblanadi. Uning tarkibida shu qadar ajib soʻzlar borki, undan qay tarzda foydalana olish bevosita soʻzlovchining bilim koʻnikmasiga, malakasiga bogʻliq hisoblanadi. Oʻzbek tili oʻxshatishlarga boy til. Oʻxshatish nutqni koʻrkamlashtiruvchi vosita hisoblanib, u turfa xil soʻzlardan iborat boʻlishi mumkin. “Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani oʻxshash yoki farqli jihatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridan biri sifatida inson faoliyatining barcha sohalarida kuzatiladi”¹.

Har bir tilning oʻziga xos oʻxshatish soʻzlari mavjud boʻlib, bu ana oʻsha xalq madaniyatidan kelib chiqqan holda baholanadi. Oʻxshatishlar tarkibida oʻxshatishga asos hisoblanuvchi turli soʻzlar mavjud boʻlishi mumkin, masalan, jonivorlarga, qushlarga, mevalarga va hokazo. Biz esa ushbu maqolamizda fitonim komponentlardan iborat oʻxshatishlarni, xususan, gul bilan bogʻliq oʻxshatishlarni tahlil qilamiz, ularning oʻziga xos jihatlariga toʻxtalamiz.

Oʻzbek tilshunosligida oʻxshatishlar, ularning oʻziga xos xususiyatlari haqida qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Oʻzbek tilidagi oʻxshatishlarning lingvomadaniy tadqiqini amalga oshirgan F.Usmonov tabiat guruhiga kiruvchi oʻxshatishlarda madaniy meʼyor va qadriyatlarning aks etishi masalasiga eʼtibor qaratadi. Xususan, insonning tashqi koʻrinishi bilan bogʻliq ayrim oʻxshatishlarni tahlil qiladi². Fitonimlar bu oʻsimlik nomlari hisoblanib, oʻxshatishlar tarkibida fitonimik soʻzlarning qoʻllanilishi oʻxshatishlarning yanada jozibador chiqishiga sabab boʻladi. Har bir tilning oʻziga xos fitonimik komponentli oʻxshatishlari mavjud boʻlib, ularning nimaga asoslanganligi xalqlarning turmush tarziga, yashash sharoitiga, geografik iqlimiga bevosita bogʻliq boʻladi. Yaʼni, geografik sharoitiga koʻra joylashuvga asosan ana oʻsha hududda oʻsuvchi oʻsimliklar oʻxshatish uchun asos boʻlishi mumkin, bu esa lingvomadaniy yondashuvni talab qiladi.

Oʻzbek tilida uchraydigan oʻsimlik nomlariga diqqat bilan nazar tashlasangiz, ularning mohiyatida, asosan, goʻzallik, nafislik, nafosat ufurib turadi. Bu esa aynan lingvomadaniy qarashlarning oʻzginasidir. Bundan tashqari, fitonimik oʻxshatishlar badiiy adabiyotda, aynan mumtoz adabiyotda yaqqol aks etgan. Atoiy, Navoiy kabi mumtoz shoirlar ijodiga nazar solar ekanmiz, ularning gʻazallarida fitonimik oʻxshatishlarning ajoyib namunalariga guvoh boʻlamiz. Quyida keltirilgan Atoyi gʻazallaridan namunaga diqqat qiling:

¹ Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №3. 19-бет.

² Усманов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи. Филол.фан.бўйича фалсафа доктори дисс.автореф. – Тошкент. 2020. 21-бет.

Qilay nola, boqib guldek yuzungga,

Chu bulbullarg'a afg'on vaqti bo'ldi. Mumtoz adabiyotimizda eng faol qo'llanilgan o'xshatishlardan biri bu yorni gulga qiyoslash asosida yuzga kelgan bo'lib, Alisher Navoiy ijodida ohorli, o'ziga xos tasvirni berishda qo'l kelgan:

Bargi guldek hulla jismingda sabo tahrikidin

Titrar andoqlim kumush ustida bir muflis baxil (A.Navoiy)

Dedim: Zaqaning tutub saqog'ingni o'pay,

Qosh-ko'zingga surtubon qabog'ingni o'pay.

Guldek yuzing islabon dudog'ingni o'pay,

Yo'q, yo'q, yo'q, agar desang, ayog'ingni o'pay (A.Navoiy)

Ushbu parchadagi "guldek yuzungga" birligi fitonim komponentli o'xshatishga yaqqol misol hisoblanadi. O'zbek tilida *guldek* o'xshatishi gulning go'zalligi bilan birga uning iforiga ham ishora qiladi. Buni allalardagi quyidagi misolda ko'rishimiz mumkin:

Guldek shirin isingni, alla,

Hidlab-hidlab to'yayin, alla.

Alla aytsam yayraysan, alla,

Kulib-kulib qaraysan, alla. (O'zbek allalaridan)

Gul bilan bog'liq o'xshatishlar xilma-xil bo'lib, B.Maslova to'g'ri ta'kidlaganidek, muayyan xalqning obrazli tafakkur tarzini ifodalashda o'xshatishlarning o'rni beqiyosdir. Badiiy adabiyotda ijodkorlarning, xususan, shoirlarning xayolot olami bilan bog'liq turlicha yondashuvlar yuzaga keladi. Quyidagi misolda shoir ma'shuqasining qo'lining nozikligini gulga qiyoslash orqali o'ziga xos tasvir yaratgan:

Guldek nozik qo'lingga

Boychechagim boylandi.

Bir kulding-u qo'ynimda

Boychechakka aylanding! (Iqbol Mirzo)

O'xshatishlar haqida qator tadqiqotlar olib borgan D.Xudoyberganova insonning holati va harakatini ifodalovchi o'xshatishlar miqdori boshqa ma'noviy guruhdagi o'xshatishlarga nisbatan ko'pligini ta'kidlaydi¹. O'zbek tilida gul bilan bog'liq o'xshatishlarda insonning yoshligiga, navqironligiga ishora ham bor. Gul uzib olinsa, so'ladi, nobud bo'ladi. Quyida shoir boshini guldek uzib olish o'xshatishi orqali o'ziga xos tasvirga erishgan:

Qo'yganimda tizzangizga boshimni,

Unutaman nasl-u din-u yoshimni.

Guldek uzib, poyingizga qo'yaymi,

Boshginamni – xudoyimning toshini (A'zam O'ktam)

O'zbek tilida ma'lum bir qiyofani tasvirlash uchun aynan fitonim komponentli o'xshatishlardan ham foydalanish mumkin, bu holatda esa ularni ifodalagan ma'nosiga ko'ra ikki guruhga ajratib olish mumkin: ijobiy baho munosabatini ifodalaydigan o'xshatishlar va salbiy baho munosabatini ifodalaydigan o'xshatishlar.

Ijobiy bahoga ega bo'lgan o'xshatishlar bevosita o'zida ijobiylik

¹ Худойберганова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент. 2013. 95-bet.

xususiyatlarini aks ettirib beradi, ya'ni ularda ijobiy ma'no ustuvor, xususan, *chechak kabi go'zal, atirgul misoli nozik, rayhon misoli tarovatli, sarv bo'y, sanuvbardek ravon va hokazo*.

Atirgul misoli nozik lablari ila asta pichirlab, oshiq ko'nglimni rom aylardi u...

Sarv bo'y, sarv qomat faqat senga berilgandek go'yo.

Salbiy baho munosabatini ifodalaydigan o'xshatishlarda o'simlik nomlari xalq tafakkurida salbiy munosabat bilan bog'liq assotsiatsiyalarni shakllantiradi. Masalan, *tikondek o'tkir, qurigan daraxtdek foydasiz, zaqqumdek zaharli va hokazolar*.

Xulosa qilib aytganda, gul komponentli o'xshatishlar nafaqat yorning go'zalligini, uning nozikligini, balki oshiqning holatini ham tasvirlashda vosita sifatida qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маҳмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. 3-сон.

2. Усманов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи. Филол.фан.бўйича фалсафа доктори дисс.автореф. – Тошкент. 2020.

3. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент. 2013.

SO'Z MA'NOSINI O'ZLASHTIRISHDA SHAXSIY ONGDAGI “QARZ” MASALASI

**Ma'mirova X.,
ToshDO'TAU magistranti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning yangi sohalaridan biri bo'lgan psixolingvistik paradigma nazariyasi asosida so'z ma'nosining o'zlashtirilishida shaxsiy ongdagi “qarz” tushunchasi yoritilgan. Maqolada lingvistik o'zlashma bilan shaxs ongidagi o'zlashma o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlari haqida ham fikrlar bor. So'z o'zlashtirishda chet tilidagi so'z ma'nosi xususiylashishi va bu borada chet el olimlarining ishlari ham ko'rsatilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, so'z ma'nosi, lug'at, subyekt, kognitiv tajriba, effektiv tajriba, leksik birliklar, tilshunoslik.

Tilshunoslik sohasi ham zamon bilan hamnafas rivojlanib o'zining tadqiqot chegarasini kengaytirib bormoqda. Bu ilm sarhadining kengaygan chegara maydonlarida hozirda sohamizning markazida turgan shaxs omiliga ta'luqli bo'lgan, ammo hali o'rganilishi kerak bo'lgan ishlar-u, javobini kutayotgan bir qancha savolli masalalar ham bor. Ushbu maqolada shunday ishlardan biri: psixolingvistik jarayon sifatida so'z ma'nosining o'zlashtirilishida shaxsiy ongdagi “qarz” masalasini bir muncha oydinlashtirib, ba'zi savollarga javob topishga harakat qilamiz. *Tilda yoki shaxsiy ongda “qarz”, bu nima degani?*

“Qarz” olish tilning lug'at boyligini yangi leksik birliklar bilan to'ldirishning muhim usullaridan biridir. Xalqaro munosabatlar va almashinuvlar, globallashuv,

lingvistik iqtisodiyotga intilish, yangi stilistik rangdagi lingvistik vositalarning paydo bo'lishi qarz olish jarayonini belgilaydi.

“Qarz olish» atamasini quyidagicha ta'riflar bilan asoslashimiz mumkin:

- “qarz” olish- yangi tushunchalarni ifodalash, mavjudlarini yanada farqlash va ilgari noma'lum bo'lgan obyektlarni belgilash uchun boshqa tillarning leksik fondiga murojaat qilish. Bu ta'rif “qarz” olish jarayoni bilan bog'liq;

- “qarz” olish - bu lisoniy aloqalar natijasida bir tildan ikkinchi tilga o'tadigan chet tilining elementi (so'z, morfema, sintaktik qurilish va boshqalar), shuningdek, bir til elementlarining boshqa tilga o'tish jarayoni». Bunda ham jarayon, ham natija o'z aksini topadi;

- “qarz” olish - boshqa tildan olingan so'z, talaffuzi, imlosi, so'z yasashi jihatidan qabul qiluvchi tilga moslashadi. Bu o'rinda esa, faqatgina, “qarz” olish bilan bog'liq natija bor.

Shuni ta'kidlash kerakki, psixolingvistik jihatdan bizni, asosan, qarz olish jarayonining natijasi, ya'ni u yoki bu tilga boshqa tildan kirib kelgan leksik birliklar ma'nosining shu til foydalanuvchisi ongida qay tartibda o'zlashtirilgani qiziqtiradi.

Ayni paytda “qarz” olish hodisasi bo'yicha psixolingvistika sohasida sezilarli natijalarga erishildi. Bunga V.Betz, V.Weinreich, E.Haugen kabi olimlar tomonidan “qarz” olish jarayonlarini tasniflash masalalari, ularning tilda paydo bo'lish sabablari, shuningdek o'zlashtirilgan so'zning assimillatsiyasi masalalari bir muncha o'rganilib chiqilgan. Bundan tashqari L.Bloomfield, B.N.Zabavnikov, E.A.Reist, L.P.Krisin, D.S.Lotte, V.I.Zabotnika, V.V.Vinogradov, V.G.Kostomarov, E.V.Shustrova va boshqa xorijiy tilshunoslarni ham shu qatorga kiritishimiz mumkin.

Ushbu kichik tadqiqot ishimizda “qarz” olish shaxsning individual lug'at birligi sifatida ko'rib chiqiladi. Qarzga olingan so'zlar o'z-o'zidan mavjud emas, ular inson ongida yashaydi, idrok etish, kognitiv va affektiv shaxsiy tajribani subyektiv qayta ishlash mahsuli bo'lgan shaxs dunyosi tasvirini tashkil qiladi.

Turli tillarda so'zlashuvchilar tomonidan ingliz tilidagi “qarz”larni aniqlash xususiyatlarini madaniyatlararo muloqot muammolari nuqtai nazaridan solishtirish juda dolzarb bo'lib qolmoqda. Chunki so'ngi o'n yillikda dunyoda ingliz tilining yoyilish rekordi yangilanib bormoqda. Bu esa yosh va keksa avlod leksikonidagi tafovud va chalkashliklarni yuzaga keltirmoqda. Ingliz tilini qabul qiluvchi o'zbek tilida so'zlashuvchilarning ongida ingliz tilidan olingan “qarz” so'zning ma'nosi va ingliz tilining izohli lug'atlarida qayd etilgan ma'no bilan ushbu so'zning shaxsiy ongida prototipi ma'nosi o'rtasida farqlar mavjud.

Amerikalik psixolingvist Bloomfieldning fikricha, o'zlashtirilgan so'zdagi kichik fonetik o'zgarishlarga ahamiyat bermaslik kerak, chunki ular idrok etuvchi til tovush tizimining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqishi mumkin. Bu holat, aksincha, so'zdagi affikslarni, o'zagini, so'z oxirlarini o'zgartirish yangi so'z yasash jarayoni sifatida qaralishi kerak.¹

Bunday jarayonlar esa, o'z-o'zidan shu til vakili bo'lgan shaxsning ongida “qarz”ga olingan so'z ma'nosiga nisbatan “begonalik” hissidan qochib, “o'ziniki” deb bilish jarayonini yuzaga keltiradi.

¹ Bloom. *Pursuing Meaning*, Oxford: Oxford University Press . 2012.

O'zbek tilida so'zlashuvchi shaxsning individual ongida ingliz tiliga oid "qarz"larning semantik xususiyatlarini aniqlash uchun quyidagi vazifalarni bajarish orqali natijaga erishishimiz mumkin:

- a) "qarz" olish jarayonlari haqidagi nashr qilingan ishlarni chuqur o'rganib chiqish va umumlashtirish, shaxs ongida o'zlashgan chet tiliga oid so'z ma'nolariga psixolingvistik yondashish;
- b) O'zlashtirilgan so'zning kontekstda qo'llanilishida lingvistik va ekstralingvistik omillarning ta'sir qilish imkoniyatlarini aniqlash;
- c) Ekspremental tadqiqot usullarini tanlash va shaxslararo eksprement o'tkazish;
- d) Eksprement davomida olingan ma'lumotlarni tahlil qilish, shaxs leksikonidan "qarz" so'z semantikasini ajratib olish strategiyasini yaratish;
- e) Eksprement orqali olingan o'zbek tilida so'zlashuvchilar ongida ingliz tilidagi so'zlarning ma'nolarini subyektiv ta'riflarini tahlil qilish;
- f) O'zbek tilida so'zlashuvchi shaxs ongida ingliz tilidagi "qarz" so'zning assotsativ xarakterini aniqlash.¹

Xullas, bizning bu maqolada amalga oshirishni reja qilgan maqsadimiz o'zbek tilida so'zlashuvchi shaxsning individual ongida ingliz tiliga oid "qarz"larning semantik xususiyatlarini aniqlash kerakligi haqida fikrni o'rta tashlash edi.

Dunyoda ko'plab tillar hozirda ingliz tilidan "qarz" olishda misli ko'rilmagan katta oqimni boshdan kechirmoqda. AQSH va boshqa ingliz tilida so'zlashuvchi davlatlarning jahon siyosiy maydonidagi yetakchi o'rni, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va sport sohalaridagi madaniy aloqalari va yaqin hamkorligi tillar lug'atida ingliz tilidagi o'zlashuvlarning ko'rinishlarini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bloomfield. *Pursuing Meaning*, Oxford: Oxford University Press . 2012.
2. D.R.Dowty. *Word Meaning and Montague Grammar*, Dordrecht: Reidel .1979
3. M.Dummett. "What Is a Theory of Meaning?", in S. Guttenplan (ed.), *Mind and Language*, Oxford: Oxford University Press, 97–138.
4. J.Hawthorne and E. Lepore. "On Words", *Journal of Philosophy*, 108: 447–485. 2011
5. J.Jayez. "Underspecification, Context Selection, and Generativity". 2001.
6. Белянин В.П. Психоллингвистика: учебник.. — Москва: Флинта. Московский психолого-социальный институт. 2003.
7. Chomsky, N., 1957, *Syntactic Structures*, The Hague: Mouton.

¹ J.Jayez. "Underspecification, Context Selection, and Generativity". 2001.

QORAQALPOQ TILIDAGI AYRIM IBORALARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Abdullayeva M.,
ToshDO‘TAU magistranti
Ahmedova A.,
ToshDO‘TAU talabasi

Annotatsiya. Maqolada qoraqalpoq tilidagi iboralar semantik-stilistik jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *so‘z, ma‘no, ibora, frazema, madaniyat, pragmatika.*

Biz foydalanadigan maxsus til, xususan, mazkur tilning tuzilishi fikrlarimizni, borliq haqidagi tasavvurlarimizni, xullas, muhim madaniy komponentlarni belgilab beradi. Bu qarash Edvard Sepirning farazida atroflicha yoritib berilgan. Edvard Sepirning fikriga ko‘ra, til bizning hayot tarzimizni tavsiflovchi ijtimoiy meros qilib olingan malaka va g‘oyalar majmuyi sifatida madaniyatdan tashqarida mavjud bo‘lolmaydi. Til inson faoliyatlarining biri sifatida madaniyatning tarkibiy qismi hisoblansa-da, tafakkur shakli va muloqot vositasi sifatida madaniyat bilan bir qatorda turadi.¹

Til – madaniyatning ko‘zgusi, madaniyat sandig‘i, madaniyat tashuvchisidir. Unda nafaqat insonni o‘rab turgan borliq, uning yashash sharoitlari, balki xalqning ijtimoiy o‘zini o‘zi anglashi, uning mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, an‘analari, urf-odatlar, axloq, qadriyatlar yig‘indisi va dunyoqarashi ham aks etadi. Til madaniyat sandig‘i sifatida esa, u leksika, grammatika, iboralar, maqol va matallar, folklor, badiiy va ilmiy adabiyotlar, og‘zaki va yozma nutqda xalqning milliy qadriyatlarini saqlab keladi. U yana ajdodlardan avlodlarga milliy madaniyat xazinasini meros qilib qoldiradi. Yosh avlod ona tili barobarida ajdodlarning boy madaniy tajribasini ham o‘zlashtiradi.

Globalashuv, standartlashuv va madaniyatlarning aralashuvi yuz berayotgan hozirgi kunda xalqlarning tili va madaniyatini o‘rganish, ularning ma‘nolarini tahlil qilish, til va madaniyat mushtarakligini tadbiq etish dolzarb masala hisoblanadi.

Tildagi bir qator milliy xususiyatga ega leksik birliklar qatorida iboralarning ham alohida o‘rni bor. Iboralar tilning keng imkoniyatlaridan biridir. U nutqning bo‘yoqdorligini, rang-barangligini, takrorlanmasligini ta‘minlovchi vositadir. Og‘zaki nutqda iboralardan ko‘p va to‘g‘ri foydalanadigan kishilarning nutqi ta‘sirchan, o‘tkir bo‘ladi, nutqiy madaniyatining yuqori shakllanganidan dalolat beradi.

Iboralarning tarkibidagi so‘zlar semantik jihatdan ajratilmaydigan, o‘rni o‘zgarmas bo‘ladi, nutqqa tayyor holda olib kiriladi. Shuning uchun uning tarkibidagi biror so‘zni olib tashlash yoki sinonimi bilan almashtirish, so‘zlarning o‘rnini o‘zgartirish mumkin emas. Aks holda uning ma‘nosi buziladi, to‘g‘ri shakllanmaydi.

Turkologiyada frazeologik birliklar grammatik qurilish, leksik-semantik tarafdin o‘rganilib, qator yutuqlarga erishilgan. Jumladan, S.K.Kengesbaev, F.R.Axmetjanova, R.E.Jaykasova, R.M.Tayeva (qozoq tilida), G.A.Bayramov

¹ Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019

(ozorbayjon tilida), Ch.G.Sayfullin (uygʻur tilida) va S.I.Muratovning “Turkiy soʻzlarda turgʻun soʻz birikmalari” asarida frazeologik birliklar tadbiq qilindi.

Qoraqalpoq tilidagi frazeologiyalik soʻz birikmalari ham tadqiqotchilarning eʼtiborini jalb qilib, koʻplab ilmiy-tadqiqot ishlarining obyektiga aylanib, ilmiy jihatdan keng oʻrganilib kelayotgan masalalardan biri. Xususan, E.Berdimuratov qoraqalpoq tilining leksikasini oʻrganuvchi sifatida, “Hozirgi qoraqalpoq tili. Leksikologiya” ilmiy asarida frazeologiyani leksikoliyaning bir boʻlimi deb hisoblaydi. A.Bekbergenov “Qoraqalpoq tilining stilistikasi” kitobida frazeologiyalik soʻz birikmalarining tilda stillik jihatdan qoʻllanishiga alohida eʼtibor bergan.

Qoraqalpoq tilida J.Eshboev oʻzining olib brogan tadqiqotlarining natijasida sifatida “Qoraqalpoq tilining qisqacha frazeologik lugʻati” kitobini chop etdi. T.Jumamurodov tomonidan maktab oʻquvchilariga moslangan ikki tilli frazeologik luʻgat ishlab chiqildi va bosmadan chiqdi. G.Oynazarovanning “Qoraqalpoq tilidagi teng ikki komponentli frazeologizmlar” mavzusidagi ilmiy ishida qoraqalpoq tilidagi teng ikki komponentli frazeologizmlar haqida soʻz etiladi.

G.Bekbergenova va B.Shaniyazov tomonidan qoraqalpoq xalq maqollari va ularning rus va ingliz tillaridagi muqobillari asosida lugʻat tuzilib, bosmadan chiqdi. G.Bekbergenova uchta tildagi (qoraqalpoq, rus va ingliz tillaridagi) frazeologizmlarining semantik muqobillarini har taraflama oʻrgandi. Q.Qoshanov, A.Umarov va G.B.Nuraboevalar tomonidan qoraqalpoq maktablarining 5 – 9-sinflariga bagʻishlangan rus tilining frazeologik lugʻati, Q.Qoshanovning qisqacha ruscha-qoraqalpoqcha frazeologik lugʻati ishlab chiqildi. Bu luʻgatlarning barchasi cho etilgan.

Iboralarda xalqning turmush tarzi, geografik sharoiti, tarixiy voqealari kabi tushunchalar aks etadi. Iboralar oʻsha xalqning madaniyati, maʼnaviyati, tarixi bilan bogʻliq boʻladi. Qoraqalpoq tilining frazeologik birliklari ham xalqlarimizning qadimiy oʻtmishi, kechmishi, madaniyati, tafakkuri bilan bogʻliq tarzida paydo boʻldi va shakllandi. Masalan, qoraqalpoq tilida „tuʻyeden postin taslagʻandayʻ”. degan ibora bor. Bu semantik jihatdan biror voqea kutilmaganda yuz berishi, toʻsatdan sodir boʻlishi, oʻylamagan joyda voqeealanishi singari maʼnolarni ifodalab keladi. Shu kabi frazeologik birliklar Antarktida yoki Yevropaning ayrim davlatlarida, asosan, sovuq oʻlkalarda qoʻllanilmaydi, yaʼni ularning lugʻat boyliklarida tuya bilan bogʻliq frazeologizmlar uchramasligi mumkin. Sababi hammamizga maʼlumki, tuya asosan issiq oʻlkalarda yashaydi, issiq iqlimga, suvsizlikka chidamli hayvon hisoblanadi. Bizning lugʻat tarkibimizdagi bu ibora esa xalqimizning iqlim sharoiti bilan bogʻliqligini, geografik jihatdan issiq hududda joylashganligimizni ifodalab turibdi.

Qoraqalpoq tilida tilning lingvokulturologik xususiyatini koʻrsatib beradigan iboralar ham talaygina. Shulardan biri – “qara uʻydi basina koʻterdi” (“qora uyni boshiga koʻtardi”) iborasi. Maʼnosi esa qattiq jahli chiqqan, qandaydir voqeadan gʻazablanganlikni bildiradi. Qora uy qoraqalpoq xalqining qadimdan kelayotgan, uzoq tarixdagi ota-bobolarimiz meros qoldirgan milliy madaniy yodgorliklardan biri. “qora uy qoraqalpoq xalqining oʻtmishidan soʻylaydi” deb bekor aytilmagan. Haqiqatan ham bu uylar shunday yasaladiki, unda milliy madaniyatning barcha durdonalari, betakror naqshlar, milliy bezaklar aks ettiriladi, qulay iqcham tarzida yasaladi, uni xohlagan odam yasay olishi mumkin. “Shenʻgel guʻllegende boliv”

(“ching‘il gullaganda bo‘lmoq”) iborasi. O‘zbek tilidagi muqobillari – “tuyaning dumi yerga tekkanda”, “qizil qor yog‘ganda”. Bu ibora bo‘lishi mumkin bo‘lgan voqea noaniq yoki hech qachon sodir bo‘lmasligi ham mumkin kabi ma’nolarni ifodalaydi. Bu o‘simlik, asosan yoz oylarida gullaydi. Ching‘il (jandal) – buta turi, cho‘l va adirlarda, sho‘r tuproqlarda ham o‘sadi. Qoraqapog‘istoning ko‘p mintaqalarida, deyarli barcha joylarida unib chiqadi. Ching‘il qumlarni mustahkamlab, sho‘r yerlarni ko‘kalamzorlashtirish xususiyatiga egadir. Ching‘il o‘simligining aniq gullash vaqti noma‘lum ya‘ni belgisiz, aynan bir vaqtda gullamaslik ma’nosi iboraga ko‘chirilgan. “Nan awiz tiyiw” (“non og‘iz tegmoq”) frazeologik birligi. Bu nondan oling, nasibangizni yeng degan ma’noda qo‘llaniladi. Qoraqalpoq xalqida kimdir non yopayotgan paytda tandirning yonidan kimdir o‘tsa yoki non pishirilayotganini ko‘rsa, u odamga shunaqa deb taklif qilinadi. U odam non yeyishi ham, unga taklif qilish ham shart sanaladi. Bu urf-odat ota-bobolarimizdan qolgan milliy an‘anadir, bag‘rikenglikning, samimiylilikning bir ko‘rinishidir. “Aq u‘yli etiw” (“oq uyli etmoq”) iborasi. O‘zbekcha muqobillari – “tanobini tortmoq”, “kunini ko‘rsatmoq”. Bu ibora qoraqalpoq xalqining tarixiy o‘tmishida nojo‘ya ish qilgan odamni jazolash ma‘nosini bildirgan, ya‘ni salbiy ma’noga egadir. “Iytten bir su‘yek qarizdar boliw”, “o‘liden bir su‘yek aliw” (“iytdan bir suyak qarzdor bo‘lmoq”, “o‘likdan bir suyak olmoq”) iboralari – o‘ziga xos iboralardan biri. Har kimdan har doim qarz so‘raydigan, qarzi ko‘p isonlarga nisbatan qo‘llaniladi. “Man‘layina aq shashiramaw” (“peshonasiga oq sachramaslik”) iborasi. Bu yerda “oq” so‘zi sigir, chorva hayvoni ma‘nosini ifodalagan, ya‘ni peshonasiga sigir yozilmagan, chorva hayvonlari nasib qilmagan degan ma’nolarni bildirib kelgan, kambag‘allik, yetishmovchilik va boshqa keng ma’nolarda ham ishlatiladi. “Aqlay quda boliw” (“oqlay quda bo‘lmoq”) frazemasini. Bu ibora urf-odat ma‘nosidan kelib chiqqan. Sharq xalqlarining ko‘pchiligiga tegishli an‘ana, ya‘ni qiz-ayollarning taqdirini, yoshlarning taqdirini ota-bobolarning qarori bilan, duosi bilan o‘zlari hal qilishi, kelishishi. ikki yosh, qiz bilan yigit hali dunyoga kelmasidanoq ularni bir-biriga unashtirish haqida kelishib qo‘yishadi. Bunaqa an‘analar, ya‘ni ota-bobolarning qarori yoshlar uchun qonun bo‘lgan. Qoraqalpoq tilining izohli lug‘atida “aqlay” so‘ziga quyidagicha ta‘rif berilgan. Aqlay – belgisiz vaqtda, oldindan, avvalroq, oldin ola, avval boshdan deb ifodalangan. Bundan ko‘rinib turganidek, bu frazema ham xalqimizning o‘ziga xos an‘analarini ochib bergan desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. “Beli narday bu‘giliw” (“beli nordek bukilmoq”) iborasi ham yuqorida ta‘kidlab o‘tilgandek, tuyaning ya‘ni issiq o‘lkada joylashganligimiz, qadimdanoq tuyaning xalqimiz hayotida, og‘ir yuklarni tashishda, bir joydan ikkinchi joyga ko‘chishida (qoraqalpoq xalqi qadimda ko‘chmanchi xalqlardan biri bo‘lgan), cho‘l joylarda yo‘l yurishida muhim rol o‘ynagan. Iboraning ma‘nosiga kelsak, bilamizki tuya bukilgan paytda yoysimon holatda egiladi. Inson asosan, qiyin holatga tushganida, og‘ir tashvish chekayotganida „beli bukilib qolibdi” deyiladi. Bunda insonning ko‘chma ma‘nodagi beli bukilishi, qiyin holati tuyaning egilishiga o‘xshatilgan. “An‘in aldiriw” (“ovini , o‘ljasini oldirmoq”) frazemasini. Bu ibora biror ish sababli aql-hushini yo‘qotmoq yoki nima qilayotganini bilmasdan aqli o‘zida bo‘lmaslik singari ma’nolarni ifodalashda qo‘llaniladi. Bu frazema xalqning milliy timsoli “Alpomish” dostonida ham keltirilgan. Tarixdan ma‘lumki, xalqimiz qadimgi

davrlarda muayyan hayvonlarni ovlash bilan kun kechirgan. Ota-bobolarimiz kundalik turmushidagi voqealarni, yashash sharoitini mana shunday iboralarga ko'chirgan. "Abirayi ayranday to'giliw" ("obro'yi ayrondek to'kilmoq") iborasi insonning obro'si ma'lum qandaydir hodisaning sababidan yerga to'kilmoq, yer bilan yakson bo'lmoq, obro'si bir tiyin bo'lmoq ma'nolarini bildiradi. Bilamizki, ayron bu xalqimiz hayotida qadimdan chanqoqni bosish uchun foydalanayotgan ichimlik bo'lib, qatiqning kuv (guppi)da moyi ajratilgandan so'ng qolgan suyuq qismi. Ayronning suvi maxsus tayyorlangan xaltadan o'tkazilib, suzmadan qurt qilinadi. Bu odam uchun foydali moddalarga boydir. Hozirgi kunda ham ayron chekka qishloq joylarda qo'l mehnati orqali tayyorlanadi.

Xulosa qilib aytganda, tilning eng muhim vazifalaridan biri uning madaniyatni yaratish, rivojlantirish, saqlash va yetkazishdagi ishtirokidir. Madaniyatni o'zida namoyon qiluvchi eng asosiy leksik birliklar esa frazeologizmlardir. Iboralar xalqning, millatning qadimgi o'tmishi, kechmishi, turmush tarzi, urf-odatlar, an'analar, marosimlari bilan bog'liq tarzida shakllanadi.

Har bir xalq tilidagi maqol va iboralar asrlar davomida juda katta hayotiy tajribalar asosida sayqallanib, turli vositalar bilan kelajak nasllarga meros qilib qoldiriladi, ya'ni xalqning benihoya boy tarixiy-madaniy, etnik-ma'naviy tajribalari, ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari, aniqlik, uning o'zigagina xos olamning lisoniy manzarasi til vositasida shakllanadi va mazkur tajribalarning barchasi aynan xalqning tilida o'z ifodasini topadi. Shu sababli ham ular bebaho merosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eshbaev J. Qoraqalpoq tilining qisqacha frazeologik lug'ati. – Nukus, 1985.
2. Nasirov D, Dospanov O. Qoraqalpoq tilining dialektologik lug'ati. – Nukus, 1983.
3. Dawletov T, Abdinazimov Sh, Dawletova A. Qoraqalpoq tilining imlo lug'ati. – Nukus, 2017.
4. Ayapbergenova M. Qoraqalpoq tilidagi sifat ma'noli frazeologizmlar mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi – Nukus, 2012.
5. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.
6. Paxratdinov Q, Bekniyazov Q. Qoraqalpoq tilidagi frazeologizmlar. – Nukus, 2012.
7. Qalenderov M. Qoraqalpoq tili sinonimlarining qisqacha lug'ati. – Nukus, 1990.
8. Tursunova N. Turli tizimli tillardagi milliy-madaniy xususiyatlarni ifodalovchi frazeologizmlar va ularning lingvokulturologik tahlili doktorlik dissertatsiyasi. – Andijon, 2021.
9. Abdurazzoqova G. O'zbek tilidagi non, osh, tuz konseptlarini ifodalovchi frazeologik va paremiologik birliklarning lingvokulturologik tadqiqi magistrlik dissertatsiya – Namangan, 2018.

O'ZBEK TILIDAGI "SUV" LEKSEMASINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Mo'minova M.,
QarshiDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek tilidagi suv va u bilan bog'liq leksemalarining qo'llanilishi, vazifasi, lug'aviy-ma'noviy xususiyatlarini lisoniy jihatdan tadqiq etishga bag'ishlangan bo'lib, unda bu so'zning shakllanishi, qo'llanishi, rang-barang ma'no fazilatlarini xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: suv, leksema, toponim, gidronim, ibora, leksik-semantik, frazeologik birlik.

Suv – Allohning mo'jizasi. Suv ona tabiatning buyuk ehsoni, yerda hayotning asosi. Suv – yashash va yasharishning ibtidosi, manbai. Har bir yurtning suv xo'jaligi, elektroenergiya, tashkilotlar, transport va boshqa qator sohalarining qon tomiri suv hisoblanadi. Suv yerlarni sug'oradi va ekinlarga hayot bag'ishlaydi.

Bu olamda inson, hayvonot olami, o'simliklar dunyosi suvsiz yashay olmaydi. Insoniyat uchun suvdan qadrli, suvdan aziz, suvdan muqaddas narsa yo'q, suv oltindan ham qimmat boylik, desak, adashmagan bo'lamiz. Xalqimizda suv bergan savob, degan hikmat bor. Chunki suvning hayot uchun zarurligini bilib, kishilar uning azizligini shunday hikmatlarda ulug'lashgan.

Suv shunday mineral moddaki, u o'zining erituvchanlik xususiyati bilan yer yuzidagi barcha organizmlar, insoniyat, o'simlik va hayvonlar tirikligini, yashashini ta'minlaydi. Suv barcha o'simlik va hayvonot hujayralari, to'qimalar, ya'ni modda almashinuvi jarayoni suv ishtirokida o'tadi. Odam tanasining 60-80% qismini suv tashkil etadi, agar tirik organizm 10-20% gacha suv yo'qotsa, u halok bo'ladi.

Qadimgi zamon donishmandlari tabiat yaratgan boyliklarning hammasini ko'zdan kechirib, inson uchun eng qimmatbaho boylik – suv degan xulosaga kelgan ekanlar. Shu o'rinda Nosiruddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asaridagi afsonaviy qissalarning biridagi quyidagi xabarni keltirmoqchimiz: "Xabarda andog' kelur, izi azza va jalla qamug'da ashnu bir gavhar yaratdi. Ul gavharga haybat nazari qildi ersa ul gavhari erudi. Suv bo'ldi ersa anda kezin yelni yaratdi. Suv uza tushti. Ersa qum urdi ko'puklandi. Ul ko'pukdan tutun og'di. Ul tutundin ko'kni yaratdi... Ul tuproqda suvi tebis, urung, qora, suchuk, achig', sarig', yashil, qizil, ko'k, qatig', yumshoq va arig', arig'siz, totlig'siz – qamug' boredi..."

Darhaqiqat, suv turli rangdagi hayot manbaidir. Suv yo'q joyda – hayot yo'q. Yunon tarixchisi Gerodot: "Misrni Nil yaratdi" deganida ming bora haq edi. Agar yer shariga e'tibor beradigan bo'lsak, uning juda ko'plab joyi zangori rangda bo'yalganligining guvohi bo'lamiz, Geografik xarita va globuslarda dengiz va okeanlar, daryo va boshqa suv havzalari shunday rang bilan tasvirlanadi.

Suv haqida so'z borganda suvning tabiatdagi eng bebaho xazina ekanligi, tabiat mo'jizasi va kashfiyoti ekanligini eslash lozimdir. Suvni madh etgan fransuz yozuvchisi Antuan de-Sent Ekzyuperining shoirona va hayajonli fikrlarini eslash undan ham o'rinli deb o'ylaymiz: "Suv! Suv, sening na ta'ming, na ranging, na hiding bor. Seni ta'riflab bo'lmaydi. Sening nimaligingni bilmasdan turib, sendan

halovat topadilar, ta'rifingga so'z yo'q. Sen hayot uchun zaruriyatgina emas, hayotning o'zisan!"

Har qanday tilda shu tilga xos bo'lgan har bir so'zning shakllanish taraqqiyoti, tadrijiy takomili va tarixini bilmay turib, shu tilni o'rganib bo'lmaydi. Tilning tarixini o'rganishda har bir so'zning kelib chiqish tarixini bunday so'zlarning qadimiy yodgorliklar tilidagi holatini, hozirgi tillar orasidagi mushtarak va farqli xususiyatlarini qiyosiy yo'sinda o'rganish tarixiy va qiyosiy tilshunoslik uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tili lug'at boyligining asosiy qismini shu xalqning barcha a'zolari uchun umumiy bo'lgan, qo'llanilish hududi, qo'llanilish doirasi chegaralanmagan so'zlar tashkil etadi. Ma'lumki, tildagi mavjud so'zlar iste'mol doirasiga ko'ra xilma-xil bo'lib, ularning asosiy qismini ko'pchilik aholi bir xil qo'llab, bir xil tushunsa, ba'zilarini faqatgina muayyan kasbdagi kishilar guruhi yoki ma'lum hududda yashab kelayotgan kishilargina tushunadilar va qo'llaydilar. Ammo **surjuna** – suv darvozasi, **iyrim** – girdob kabi so'zlarni ma'lum hududda yashovchi kishilargina tushunadilar va qo'llaydilar. Shuning uchun ham tildagi so'zlar qo'llanilishiga ko'ra chegarlangan va chegaralanmagan (umumiste'moldagi) so'zlar guruhiga bo'linadi. Mana shunday iste'mol doirasi chegaralanmagan leksemalardan biri qadimgi umumturkiy (o'zbek) tilidagi **suv** leksemasidir.

Turkiy tilshunoslik, xususan, o'zbek tilshunosligi ko'p yillik tarixga ega bo'lsa-da, umumiste'moldagi alohida (yakka) olingan so'zlar, jumladan, suv leksemasi va uning ma'nolari, bu so'z vositasida yaratilgan qo'shma, birikmali, murakkab so'zlar, suv so'zining gidronimlar, toponimlar, xalq maqollari, hikmatli so'zlari, iboralari tarkibida qo'llanishi kabi lisoniy va nolisoniy fazilatlarini, lingvokulturologik tahlilini o'rganishga bag'ishlangan maxsus ish yo'q. Suv leksemasi o'rganilmagan, olimlarning diqqatini jalb etmagan deyish xatodir. Chunki kuzatishimiz shuni ko'rsatadiki, turkiy filologiyada, o'zbek tilshunosligida, qardosh bo'lmagan tillar tilshunosligida toponimlar, gidronimlarning tadqiqi jarayonida suv leksemasi va bu so'zning onomastik birlik sifatidagi ma'nolari va qo'llanishi xususida qator fikrlar yuritilgan.

Ma'lumki, turkiy tilshunoslikda, jumladan o'zbek tilshunosligida¹ o'zbek sohaviy leksikasi, o'zbek shevalari leksikasi, o'zbek nomshunosligi, o'zbek gidronimikasiga bag'ishlangan ishlar anchagina. Bu ishlarda ta'kidlanganidek, o'zbek va noqardosh tillar leksikasi, toponimlari va gidronimlari tadqiqi jarayonida suv leksemasi va u bilan aloqador so'zlar xususida ham fikrlar yuritilgan. Biz shu o'rinda suv leksemasining ma'nosi haqidagi va bu so'z bilan aloqador ilmiy-lisoniy ishlarning ba'zilariga o'z munosabatimizni bildirishga harakat qilamiz. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, suv so'zi noqardosh tillardan fors-tojik tilida maxsus o'rganilgan. Bu D.T.Tojiyevning rus tilida yozilgan “Слово “об” (вода) в современном таджикском языке” nomli tadqiqotidir. Muallif o'zi ta'kidlaganidek, ushbu tadqiqot 1941-yilda yozilgan bo'lib, professor I.I.Zarubin rahbarligidagi diplom ishining qayta

¹ Абдурахмонов Д ва бошқалар. Ўзбек шевалари лексикаси – Тошкент, 1991; Айтбаев Д.П. Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги сув илми атамалари ва гидрографик маълумотлар ҳақида//Ўзбекистон география жамияти ахбороти., Тошкент, 1999, 178-181 бетлар. Бафоев Б. Кўл сўзининг маънолари ва тарихи//ЎТА, Тошкент, 1992, №2. 17-19-бетлар.

ishlangan va kengaytirilgan maqola sifatida nashr etilgan. D.T.Tojiyev bu ishida fors-tojik tili materiallarini rus tilidagi voda (suv) va u bilan bog'liq so'zlar asosida qiyoslab, tojikcha ob (suv) so'zining leksik-semantik, so'z yasalishi xususiyatlarini bayon etgan.¹

Bizning fikrimizcha, suv leksemasining ma'nosi qadimgi turkiy tildagi **arig'**, **arimoq**² shakllari pokiza, sof, toza, tiniq ma'nosida bo'lib, u suyuq, ya'ni "oqib o'zi ishg'ol qilib turgan idish shaklini olish xususiyatiga ega bo'lgan"³ ma'nodagi suyuq, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida "suvuq – har bir suyuq narsa"⁴ so'zidagi **q** undoshining tushishi natijasida suvuq>suyuq>suyu>suvu>suv> holiga kelib qolgan bo'lishi mumkin. Ko'rinadiki, qadimgi turkiy tilda "vodorod bilan kislorodning birikuvidan iborat tuzsiz, shaffof suyuqlik"ni anglatgan bu ot asli **sub** tarzida talaffuz qilingan, keyinroq **b** undoshi **v** undoshiga almashgan⁵.

O'zbek tilidagi suv so'zi boshqa turkiy tillardagi suv leksemasi kabi xalq ijodiyotida keng qo'llaniladi. Fikrni ixcham, sodda, lo'nda, ravon va tushunarli qilishda suv so'z boshqa so'zlarga o'zaro bog'lanib, ularga singib ketib turli xil maqol va hikmatli so'zlar, frazeologik birliklar-u, topishmog'-u qo'shiqlar tarkibida keladi. Xalq hayoti va turmushi bilan bog'liq holda yaratilgan bunday suv leksemasi ishtirokidagi maqol va hikmatli so'zlarning xalq og'zaki nutqida ko'plab uchrashi, insonning suvga bo'lgan benihoya hurmat va munosabatidan, qolaversa, uning hayotiy manbaligi sababidandir. Hatto xalqimiz suv bilan bog'liq kinoya, hazil, mubolag'a tarzidagi hikmatli so'zlar, maqollar va iboralar, topishmoqlar yaratgan:

Sirtiga suv yuqtirmaydigan odam,

Suvga tushsa quruq chiqadigan singari iboralar shular jumlasidandir.

O'zbek topishmoqlariga ham **suv** so'zi kirib borgan:

Ketaveradi, ketaveradi, orqasiga hech qaramaydi. (Suv)

Uzun terak, soyasi yo'q. (Suv)

Uzun-uzun iz kelar, uzun bo'yli qiz kelar,

Qoshginasi qaltirab, ko'zginasi jaltirab. (Suv)

Demak, maqol va hikmatli so'zlar, frazeologik birliklar, ibora va topishmoqlar tarkibidagi suv so'zining qo'llanishi, ularning anglatgan ma'no xususiyatlarini izohlash, o'rganish til va boshqa yo'nalishlar uchun katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Д ва бошқалар. Ўзбек шевалари лексикаси – Тошкент, 1991;
2. Айтбаев Д.П. Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги сув илми атамалари ва гидрографик маълумотлар ҳақида//Ўзбекистон география жамияти ахбороти. Тошкент, 1999.
3. Бафоев Б. Кўл сўзининг маънолари ва тарихи//ЎТА. Тошкент, 1992, №2.

¹Д.Т.Таджиев. «Слово «об» в современном таджикском языке» Труды института языкознания АН СССР. – М. Т.1, 1952, стр.120-153.

² Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент, Фан, 1972, 56-57-бетлар

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Москва: Рус тили, 2 том, 1981, 90-бет.

⁴ Кошғарий М. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1963. 3 том, 179-бет

⁵ Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши: Насаф, 2005. 155-бет.

4. Д.Т.Таджиев. «Слово «об» в современном таджикском языке» Труды института языкознания АН СССР. – М. Т.1, 1952, стр.120-153.
5. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент, Фан, 1972.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Москва: Рус тили, 2 том, 1981, 90 бет.
7. Кошғарий М. Девону луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1963. 3 том,

“SADOQAT” TUYG‘USINI SHAKLLANTIRISHDA TILNING O‘RNI

Uzakova X.

“Temurbeklar maktabi”

harbiy akademik litseyi o‘qituvchisi

O‘zbek xalqi buyuk tarixga ega. O‘zbek xalqi qo‘nim topgan bu ko‘hna zamin dunyo madaniyatining oltin beshigi hisoblanadi. Bu qadim yurt yuzlab allomalarni, tafakkur daholarini yetishtirdi. At-Termiziy, Motrudiy, Imom Ismoil al-Buxoriy, Mahmud Koshg‘ariy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk mutafakkirlarimiz tafakkur mahsullari dunyo ilm-ahlini tabiat va jamiyat sir-asroridan bahramand etib kelmoqda. Ajdodlarimiz aniq va tabiiy fanlar, ijtimoiy-gumanitar fanlar borasida bir qator fikr-mulohazalarni o‘rtaga tashlashgan va bu masalalarning aksariyati bugun hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolar sifatida kun tartibiga qo‘yilgan. Shu bois ajdodlar tafakkuri ziyosi bugungi kun muammolarini yorituvchi mash‘al sifatida ta‘riflanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “Biz ajdodlar merosini ma‘naviy qadriyat uchungina emas, balki bugungi kunimiz uchun ham o‘rganishimiz zarur” deb ta‘kidlaydilar.

Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan harbiy meros, harbiy mahorat va san‘at dunyo tarixchilari tomonida yuqori baholangan. Bu bebaho merosni o‘rganish harbiy tizim, qonun-qoida va usullarni o‘zlashtirishda amaliy ahamiyatga ega. Prezidentimiz «Bir paytlar Amir Temur, Shohrux Mirzo, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk bobolarimiz o‘zlarining harbiy san‘atini, harbiy maktabini yaratib, butun dunyoga dong taratgan edi” degan edilar faxr bilan. Harbiy mahorat sirlarini o‘zlashtirishda, ayniqsa, “Amir Temur tuzuklari”ning o‘rni beqiyos. Buyuk sohibqiron davlat boshqaruv jarayonida amal qilgan sakkizinchi tuzukida shunday deydi: “Azmu jazm bilan ish tutdim. Biror ishni bajarishni o‘ylasam, butun zehnim, vujudim bilan berildim, bitirmagunimcha undan qo‘limni tortmadim. Har neki desam, unga o‘zim amal qildim...”. Biror ishni amalga oshirishda shahd bilan kirishish, oxiriga yetkazish, intizom, qonun-qoidaga amal qilish millatimizning har bir vakili va har bir soha mutaxassisi uchun zarur fazilatlardandir. “Har neki, desam, unga o‘zim amal qildim” degan iqror esa so‘z va ish birligini ta‘minlashga xizmat qiladi va ko‘zlangan maqsadga eltadi.

Yangi O‘zbekistonni barpo etish, avvalo, tafakkurni yangilashdan boshlanadi. Dunyoga o‘zgacha nigoh bilan boqish, o‘zlikni anglash, ezgu fazilatlarni shakllantirish dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

Axloqiy fazilatlarga ega bo'lish har bir sohadagi ma'naviy ehtiyojlardan biridir. Avlodlar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bir qator fazilatlar mavjud bo'lib, ulardan biri *sadoqat* tushunchasidir.

O'zbek tilida "sadoqat" konsepti matnlarda ikki usulda ifodalanadi: 1. Bevosita – *sadoqat* va bu so'zga o'zakdosh bo'lgan *sadoqatli*, *sodiq*, *sodiqlik*, *sidqidil* birliklari orqali (eksplitsit usulda).

2. Bilvosita – *sadoqat* va unga aloqador birliklar ishtirokisiz, presuppozitsiya orqali (implitsit usulda) ifodalanadi.

Sadoqat arabcha do'stlik, birdamlik; samimiylik ma'nolaridagi so'z bo'lib, Chin qalbdan berilganlik; sodiqlik, vafodorlikni aks ettiradi: *O'g'lon, oqil ham mard bo'lg'in, Mardlik – elga sadoqat*. E. Vohidov, Nido (O'TIL,419)¹.

Xalqimizda sadoqatli bo'lishini tilab, qizlarga Sadoqat, o'g'il bolalarga Sodiq, Siddiq deb ism beriladi. Bunda, dastavval, Ollohning sifatlari nazarda tutilsa, keyinida Ollohga, uning diniga, kalomiga sodiqlik anglashiladi.

Sadoqat so'zi bir qator tushunchalarni reallashtiradi: *yurtga sadoqat, vatanga sadoqat, xalqqa sadoqat, burchga sadoqat, kasbga sadoqat, ahdga sadoqat*. Amaliy faoliyatda turmush o'rtoqqa, yorga sadoqat tushunchasi faol hisoblanadi: *Gulnor chuqur sadoqat ifoda etgan ko'zlari bilan yigitga qaradi..* Oybek, Tanlangan asarlar (O'TIL,419).

Sadoqat so'zining o'zakdoshlari ham o'zbek tilida qo'llanadi va ezgu fazilatlarni ifoda etadi.

Sodiq arabcha "samimiy, sofdil; chin, haqiqiy" ma'nosidagi so'z, o'zbek tilida "sidqidildan berilgan", "sadoqatli" ma'nosidagi belgini bildirish uchun ishlatiladi. *Men buyuk yurt o'g'lidirman, Men bashar farzandiman, Lekin avval senga bo'lsam Sodiq o'g'lon, o'zbekim*. E. Vohidov, "Muhabbatnoma" (O'TIL,III, 546). Erkin Vohidov mazkur satrlarida "xalqqa, millatga sodiqlik" tushunchasini ifoda etgan.

Mumtoz adabiyotda *subhi sodiq* tushunchasi qo'llanadi. Bu tushuncha zamonaviy adabiyotda ham o'z aksini topgan:

Sahar subhi sodiqda ... (To'ra Sulaymon).

Subhi sodiq quyosh chiqishidan sal oldingi tong yorishishi. *Ana shunday tarovatli subhi sodiqda Mehtarobod mahallasidan ikki kishi yo'lga chiqdi*. S. Siyoyev, "Avaz". *Subhi sodiq* izofasida so'zning lug'aviy ma'nosidan kelib chiqadigan o'ziga xos sema namoyon bo'ladi: "eng yuqori darajadagi saboh", "ayni sahar", "tong sahar" ma'nolariga yaqin tushuncha anglashiladi.

Sodiqlik – "sadoqatli bo'lish, sidqidillik, vafodorlik, sadoqat" (O'TIL,III,546).

Sadoqatli – chin qalbdan berilgan, sodiq; vafodor (O'TIL,III,419).

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da *sadoqatsiz* so'zi qayd etilgan. *sadoqatsiz* – sadoqati yo'q; xiyonatkor, bevafo. *Sadoqatsiz odam* (O'TIL,III,419). Lekin amalda *sadoqatsiz* degan so'z ishlatilmaydi. Uning o'rnida *xiyonat* so'zi faol qo'llanadi. Xiyonat – arabcha "makr, hiyla", "xoinlik", "munofiqlik", "vafosizlik" ma'nolarini anglatadigan so'z. Ahdni buzish, birovning ishonchini yoki ishonib topshirgan narsasini suiiste'mol qilishni ifoda etadi: *Makru hiyla va xiyonatning joyi do'zaxdir*. «Fan va turmush». –*Meni xiyonat yo'lga boshlamoqchimisan? –dedim qaltirab*. X.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. —Тошкент, 2006-2008.

To'xtaboyev, "Shirin qovunlar mamlakati". *Xiyonat qilmoq* 1) ahdini buzmoq, birovning ishonchini yoki ishonib topshirgan narsasini suiiste'mol qilmoq. *Omonatga xiyonat qilma*. Maqol. *Oddiy paxtakor avval qanday ishlagan bo'lsa, hamon shunday. Paxtaga hech qachon xiyonat qilmaydi*. «Saodat»; 2) yori yoki sevgilisiga nisbatan vafosizlik qilmoq, boshqaga, begonaga ko'ngil bermoq. [Umidning] *Ba'zan yuragi orziqib tushardi: kimdandir eriga xiyonat qilib yuradigan bir ayolni eshitgan edi*. Mirmuhsin, Umid. Xiyonat so'ziga aloqador *xiyonatkor* (arabcha +forscha: "xiyonat qiluvchi"), *xiyonatkorlik*, *xiyonatkorona* (arabcha + forscha: "xiyonatkorlik bilan, xiyonat qilgan holda") so'zlari ishlatiladi (O'TIL,IV,395). "Ahdida turmaydigan, birovning ishonchini yoki ishonib topshirgan narsasini suiiste'mol qiladigan kishi; aldoqchi, muttaham; sotqin, xoin" ma'nolaridagi *xiyonatchi* so'zi so'zlashuv uslubida ko'p kuzatiladi.

Izohli lug'atda qayd etilgan *xiyonatchilik*, *xiyonatgar*, *xiyonatgarlik* so'zlari kam qo'llanadi.

O'zbek tilidagi mumtoz va zamonaviy matnlarni tahlil qilganimizda "sadoqat" konseptining eksplitsit usulda ifodalanishi nisbatan kam kuzatildi. Bu tushuncha ko'proq implitsit usulda ifodalanadi. Misollarga murojaat qilamiz.

Sadoqat xalqimizda azaldan ulug'lab kelingan. Mahmud Koshg'ariy "*Tulki o'z iniga qarab ulisa qo'tir bo'lar*" maqolida xiyonat qoralangan. Obrazli tarzda tulkinining xususiyati asos qilib olingan. Tulkinining o'z iniga, uyasiga munosabatiga berilgan baho xalqimizning chorvachilik va ovchilik turmush tarzi tufayli jonzoqlar tabiatini sinchkovlik bilan o'zlashtirganlarini ko'rsatadi. Bu holat zoonimlar bilan bog'liq o'xshatishlarda ham ko'zga tashlanadi.

O'zga yurtida shoh bo'lguncha o'z yurtida gado bo'l maqolida ham zaminga sadoqat g'oyasi ilgari surilgan.

Yurtboshimiz yoshlarni bilim olishga da'vat etib, bilimning ahamiyatini ta'kidlab, unga "o'tda yonmaydi– suvda cho'kmaydi" deya ta'rif bergan edilar. Harbiy yo'nalishdagi yoshlarni har tomonlama bilimli bo'lishga undab, "Sizlar – Yangi O'zbekistonni barpo etishda qanotlarimizsiz" deb aytgan edilar. Bu qanotning mustahkamligi bilim bilan belgilanishini qayta-qayta uqtirib o'tdilar. Bilim manbayi esa kitob mutolaasidan boshlanadi. Kitob insonni ma'naviy qashshoqlikdan asraydi. "Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!" deb ta'kidladilar.

Bilimning muhim qirralaridan biri milliy qadriyatlarni, milliy-madaniy munosabatlarni anglash, ajdodlarimizning bu boradagi tajribalarini o'zlashtirish bilan aloqador. Mumtoz manbalarda, xalq maqollarida, turmush tajribasida sadoqatning talqini, uning natijalari borasida belgilangan tushunchalarga ega bo'lish ma'naviy kamolotda ahamiyatlidir.

Yoshlar aholi qatlamining salmoqli qismini tashkil etadi. Yangi O'zbekistonni barpo etishdek ezgu harakatlarda yoshlar katta kuch hisoblanadi. Bugungi yoshlar o'z sohalarida bilim olish bilan birga ijtimoiy-siyosiy voqelikni anglash, ijtimoiy hodisalarni baholash qobiliyatiga va axborot asri talablariga mos malakaga ega bo'lgan avlodidir. Prezidentimiz yoshlarga katta umid bog'laydilar: "...tomirlarida buyuk bobolarimizning g'ayrat-shijoati jo'sh urib turgan aziz farzandlarim, sizlar Yangi O'zbekistonni barpo etishda doimo oldingi safda bo'lasizlar, deb ishonaman!"

Yangi O'zbekiston bunyodkorlari bo'lgan yoshlar ma'naviy dunyosini boyitish, ularning axloqlarida ezgu fazilatlarni shakllantirish, vatanga, yurtga, millatga sadoqat ruhida tarbiyalash pedagoglarning muhim vazifalaridan biridir. Sadoqat tuyg'usini shakllantirishning asosiy omili til boyligimizda, mumtoz manbalarimizda, so'zlarimizda, maqol va hikmatlariizda o'z aksini topgan.

DIALOGDA URF-ODAT UNDOVLARI

Yodgorov J.,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada etiket undov so'zlarning badiiy (dialogik) matndagi lingvistik va poetik aktuallashuvi hamda nutqning kinetik xususiyatlari borasida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *undov so'z, badiiy asar tili, dialogic akt, nutqiy akt.*

Xalq o'z tili haqida uning ibtidosidan boshlab ma'lumotga ega bo'lsa, bu tilning turfa tovlanishlari, tarang va lo'nda mantiqini chuqur his eta olsa, o'zining uzoq va murakkab tarixini ham chuqur his eta oladi, tarixidan fahrlana oladi, o'zinikidan boshqa tillarning ham muqaddasligiga, har jihatdan hurmatga loyiqligiga imon keltira oladi. Bu esa xalqning o'zligini anglashi demakdir¹.

Darhaqiqat, o'zligini anglagan xalqning adabiyotidagi "mevalarini" ta'rif-tavsif etish, ularni umumfilologik jihatdan tahlil qilish, xususan, lingvopoetik sathda o'rganish bugunning asos vazifasi hisoblanmoqda. Milliy uzusda mavjud birliklarni turli nutqiy shakllardagi "harakatlari"ni empirik o'rganishlar rivojlanmoqda. Aytish mumkinki, so'nngi gumanitar fanlarning antropotsentrik paradigmasining rivojlanishi natijasida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab dialogni o'rganish bir qadar dolzarblik kasb etdi. Fundamental, monografik va tarqoq tadqiqotlarda badiiy matndagi dialogik nutqiy vaziyatni lingvistik tuzilishi, falsafiy ahamiyati, dialogik matn xarakteri va lingvopoetik talqinlari tadrijiy ravishda nazariy "chig'iriq"dan o'tkazilib tahlilga tortilmoqda. Shu bilan birga, badiiy mant "atmosfera"da vujudga keluvchi turli lingvistik va adabiy hodisalarda dialogning total ahamiyati hamda uning asar tuzilishi, tili, shakli, shuningdek, sub'ekt g'oyasini qamrab olishdagi xususiyatlari borasida bir yo'nalishdagi yohud qarama-qarshi qarashlar majmui shakllanib ulgurdi. Natijada, badiiy matndagi dialogning lingvistik, adabiy, falsafiy, psixologik va sotsial ahamiyati bilan bog'liq "neo"qarash va tahlillarning cheksiz ekanligi hali beri bu oqim suvini tiniqlashishi uchun vaqt talab etadi, nazarimizda. Zero, tezlashgan axborot asri hamda ijtimoiy siqiq yaqinlikdagi tafakkur va nutqi rivojlanayotgan individning badiiy matndagi unikal obrazini shakllantirishda dialogning beqiyos, ta'bir joiz bo'lsa, hech qanday analogga ega bo'lmagan hodisa sifatida qarashni taqozo etadi. Bu badiiy matnga dialogik hodisa atrofida jamlangan fikrlar majmui sifatida qarash (ayniqsa, nasriy va dramatik asarlarda), xususan, badiiy

¹ Mirtojiyev M. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. 83-bet.

asarning o'zagida kommunikativ yo'nalishga ega bo'lgan ob'ekt sifatida hukm qilishga asos bo'ladi. Yana shuni nazardan qochirmaslik kerakki, nutqiy kommunikatsiya, ya'ni muloqot muammosi faqatgina lingvistika yoki adabiyotshunoslikka bog'liq hodisa bo'lmay, manfaatlari bir nuqtada kesishuvchi madaniyatshunoslik, psixologiya, falsafa, jurnalistika, sotsiologiya va shu kabi fanlarning o'rganish ob'ekti hisoblanadi. Xususan, badiiy matndagi dialogni o'rganish filologiyada alohida ahamiyatga ega bo'lib, badiiy matndagi dialog asosan nasriy va dramatik asarlar doirasida o'rganilgan. So'nggi nazariy qarashlarga ko'ra, "sotsiolingvistik tadqiqotlar lisoniy birliklarni qo'llash nafaqat nutq sharoiti, vositasi va hokazo kabi ijtimoiy hodisalar bilan, balki har bir xalq, millat, hatto, ijtimoiy guruh yoki toifa uchun odat tusiga kirgan qator urf-odatlar, rasm-rusumlar, ya'ni etnografik tomonlar bilan aloqador ekanligini ko'rsatdi"¹.

Badiiy asarning tabiiy so'zlashuv nutqi integrativ hamda differentsial xususiyatga ega. Bunda integratsiyalar kommunikativ nutq aloqasining o'xshashligini ta'minlaydi, nutq esa xulq-atvor hamkorligi printsipli, sub'ektning ijod (tafakkur) farqlar bilan shartlanadi. Ayonki, qarama-qarshi og'zaki dialogik nutq yozma dialogik nutq bilan o'zining fonetik, intonatsion, struktur-semantik, grammatik, mimik, imo-ishora va boshqa ko'rinishlari bilan taffavutlanadi. Ijodkor tilidagi dialogik tuzilmalar yozma ravishda qayd etish jarayonida 1) monolog-dialogik tashkillanadi; 2) badiiy matnning konstruktsiyalari tartiblanadi (muallif muqaddimasi, xarakterga xos nutq, muallifning xulosasi, muallif gapi va boshqa); 3) asar matnining xabar xususiyatlari sintezlanadi (kognitiv, konnativ, estetik, etiket, hulq-atvor va b.); 4) dialogik konstruktsiya muallifining bayon qilish usullari ko'rinadi, bunda bayonning real sub'yekti va dialogik matn xarakteri tashkillanadi; 5) badiiy asar dialogi o'sha davr tilida ijtimoiy-madaniy aloqa shakli bo'lgan personajlarning kommunikativ mavjudligi bilan xarakterlanadi.

1. *Hatto jo'raboshimiz ham buvani ko'rishi bilan yuvosh tortib qoladi, ikki qo'lini ko'ksiga qo'yib:*

– *Assalomu alaykum, buvajon, – deb salom beradi.*

– *Vaalaykum assalom, mullo bo'ling, tasadduq, – deydi Ermon buva salmoqlanib* (Hoshimov O'. Dunyoning ishlari.).

2. – *Assalomu alaykum! – dedi raisga ro'para bo'lib* (A. Qahhor. O'tmishdan ertaklar).

Rasm-odat undovlarining badiiy matnda total qo'llanishi, albatta millatning madaniyati, ma'naviyati va e'tiqod rasmlari bilan bog'liq. Bu undov aktlari (*Assalomu alaykum, Vaalaykum assalom*) ning dialogik matnda qo'llanishida ma'lum bir appelyativ xususiyatlar bor bo'lib, *birinchidan*, bu undov birliklari undov so'zlarga berilgan umumiy ta'rifdan uzoqlashgan bo'lib, formal va kontseptual jihatdan hissiy-emotsional semadan chetlashganligidir. Bu birliklarni qo'llash bilan personajning biror affekt yohud anomal-ruhiy holati ochib berilmaydi. *Ikkinchidan*, bu birliklar (*Assalomu alaykum, Vaalaykum assalom*) shu darajada nutqiy harakatlarimizga singib ketganki, ularni qo'llash bilan ma'lum bir milliy odat yoki

¹ Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. O'quv qo'llanma. – Samarqand, SamDChTI nashri, 2007. 5-bet.

urf-an'anamizni namoyon etamiz. *Uchinchidan*, dialogik matnda qo'llanayotgan *Assalomu alaykum* undovida, qaysidir ma'noda so'roq attekasi mavjud bo'lib, ikkinchi nutqiy tomondan *Vaalaykum assalom* "javob"ini talab etadi. Ba'zi hollarda asar personajlarining bir-biriga o'ta yaqinligi yoki ijtimoiy jihatda zich kontakda ekanligi bu mezondan chetlashishini ham ko'rsatadi. Bu etiket undovlarining doimiy to'liq qo'llanmasligi badiiy matnda kognitiv dissonans vujudga keltirmaydi, balki asarning hayotiyligini yanada oshiradi.

– *Assalomu alaykum, usta buva! – deyman qo'limni ko'ksimga qo'yib.*

– *Ey-ha, Hoshimmisan? – deydi usta buvam* (X. To'xtaboyev. *Sariq devning o'limi.*).

Ba'zi o'rinlarda "javob" tarzida qo'llanuvchi *Assalomu alaykum* grammatik qisqarishga uchrashi va undov qo'llagan personajning o'ziga xos (ijtimoiy, yosh, gender va b.) jihatlarini yoki nutqiy vaziyatni aynan (yohud bo'rttirib) ko'rsatadi.

O'sha kuniyoq buvamning huzurlariga kirib bordim.

– *Assalomu alaykum – dedim ikki qo'limni baravar ko'ksimga qo'yib.*

– *Vaalaykum, e ha, Hoshimmisan, tinchlikmi, buncha entikmasang?*

(X.To'xtaboev. *Sariq devning o'limi.*)

"Chunonchi, biz birovga salom berar ekanmiz, – deb ta'kidlaydi tilshunos olimlar Sh.Safarov va G.Toirova, – odob nuqtai nazaridan qo'lni ko'ksimizga qo'yib, boshni sal egib, ta'zinga yaqin harakat qilib salomlashamiz. Bu – o'zbek urf-odati. Shunda bu nolisoniy, mohiyatan etnik-etnografik tamoyillar bilan birga, albatta, "Assalomu alaykum!" lisoniy iborasi ham ishlatilishi zarur. Bosh kiyimini yechib salomlashish rus xalqiga xos, hind xalqi esa qo'l kaftlarini bir-biriga jipslashtirgan holda salomlashadi. Hatto, o'zbeklarning o'zining ichida turli toifa va guruhlarning bir-biri bilan salomlashishi jarayonida lisoniy va nolisoniy vositalar, nutqiy shtamplar, harakat va holatlar bir xil emas. Bularni hisobga olish esa, nutq odobi uchun juda zarurdir"¹.

Darhaqiqat, sub'yekt badiiy matndagi dialogik qurilmalarni real va noreal muloqot asosidagi kontekst yaratadi. Matnda ko'rsatilgan suhbatdoshlar bilan muloqotning shaxsiy va xarakter qiyofasini aks ettiruvchi haqiqiy suhbat o'tkazadi. Bunday nutqiy muloqotda xarakter, mahalliy-zamon, replikatsiya va mazmun parametrlarining aynan ishtiroki kuzatiladi. Bevosita muloqot natijasida voqelikka havola etuvchi nutqiy xulq-atvor harakatni yaratadigan hamda ishonchli obraz shakllantirish ko'proq nasriy asarlardagi personajlarning dialoglarida to'liq gavdalanadi. Natijada asar personajlarining ijtimoiy mavqei va nutqiy vaziyat talabi bilan etiket undovlarini diaxron-genetik shakli matnga asliy holda olib kiriladi. Shuningdek, diniy (teologik) leksik birlik(undov)ning qo'llanishi natijasida ham dialogning total "atmosfera"si, ya'ni lingvistik o'zlik vujudga keladi.

Bu – Qorabuloq qishlog'i va atrofiga qozilik qiluvchi ma'lum zot edi.

– *E-e, kelsinlar, taqsir, kelsinlar!*

Oldinda Kamoluddin maxdum, orqasida mullavachchalar peshvoz yugurishdi.

– *Assalomu alaykum, mulla Kamoluddin!*

¹ Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragsmatik tahlili asoslari. – Samarqand: SamDChTI, 2007. 5-bet.

– *Vaalaykum assalomu va rahmatullohi barakotuhu! Qani, supaga, qozi domla, supaga chiqsinlar, – dedi maxdum ikki qo‘li bilan supadagi to‘shakka ishora qilib* (M.Ismoiliy. Farg‘ona tong otguncha).

Badiiy matndagi dialogik aktlarda etiket undov shakllarining pragmatik potentsiali yuqori bo‘lib, ular bilan nafaqat suhbatdoshning hissiy nuanslarini ifoda etiladi, balki o‘quvchining diskursiv xatti-harakatlariga ham ta’sir ko‘rsatiladi. Tilshunos olim V.Zveginsev ta’kidlaganidek: “Har qanday til konkret milliy hodisa hisoblanar ekan, til birliklari (fonema, so‘z birikmasi kabilar) ham u yoki bu darajada milliy-spetsifik xarakterga ega bo‘ladi. Hatto tilning umuminsoniy kategoriya – tushuncha bilan bevosita aloqador bo‘lgan elementi – ma’no ham konkret-milliy birliklar qatoriga kirishi ma’lum”¹. Shuningdek, etiket undov birliklar har qanday lingvistik birlik universal bo‘lgani kabi, ko‘pincha dialogik matnda dominant ahamiyat kasb etadi. Bu bilan ular dialogik matnning A va B nuqtalari orasidagi umumiy idioetnik (mental-pragmatik) mazmunni qamrab oladi hamda sub’ektning milliy an’analar bilan bog‘liq madaniy va shartli hissiy reaksiyalarining xususiyatlarini aks ettiradi. Yana aytish mumkinki, urf-odat undovlari badiiy matnda fonatsion vositalarni tejash va odatiy kommunikativ informatsiyaning shtamp holatlarini monolog hamda dialog aktlarida sinkretik tarzda ifodalaydi. Bu o‘quvchiga qanadaydir qiyinchilik yoki matniy dissonans holatlari vujudga keltirmaydi, ya’ni bu holatda, badiiy matnni o‘zlashtirishda avtokommunikativ dialog akti vujudga keladi.

So‘qmoqqa yetar-etmas, hassasini tiqirlatganicha paypaslanib borayotgan yana bir kishi ko‘rindi.

Ozod salom berdi.

– *Vaalaykum assalom, – dedi ko‘r kishi. – Yo‘l bo‘lsin, bolam?* (Isajon Sulton. Ozod)

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, urf-odat undovlari kundalik ijtimoiy hayotimizdagi dialogik aktlarda asosiy birligi va milliy o‘ziga xoslikni ifodalovchi juzv hisoblanadi. Shuningdek, ular badiiy matndagi dialogik aktlarda quyidagi tarzda ifodalanishi bilan bir-biridan farq qiladi:

- *etiket undov birliklari o‘ziga xos grammatik qisqarish xususiyatiga ko‘ra;*
- *asar personajlarining ijtimoiy mavqeiga ko‘ra;*
- *personajlarning ijtimoiy kontakt radiusiga ko‘ra;*
- *monolog va dialog aktlarining aralash xususiyatlariga ko‘ra;*
- *asar personajlarining gender xususiyati va yoshiga ko‘ra.*

¹ В.Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. – Москва: Просвещение, 1967. – С. 62.

ГЛОБАЛ СИНТАКТИК СТРУКТУРА ВА МАТН ТУШУНЧАСИ ХУСУСИДА

Зайниева М.,
СамДЧТИ таянч докторанти

Аннотация. Ишда глобал синтактик структура тушунчаси ва матн компонентлари хусусида қарашлар баён этилган. Нутқнинг мукамал ва мураккаб ҳосиласи бўлган глобал бирлик мақоми матн экани, унинг асосий белгилари нималарда намоён бўлиши қайд этилган. Бу борадаги бугунги кундаги қарашларнинг кенг кўламли бўлиши, фан тараққиёти динамикаси маҳсули сифатида далилланган. Шу асосга кўра нутқнинг максимал глобал структураси ва унинг энг кичик бирлиги масаласида ўзига хос муносабатлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: *сўз, лексема, гап, матн, синтактик структура.*

Тилнинг реаллашуви масаласи жуда кўпчилик мутахассисларни қизиқтириб келган ва бугунги кунда ҳам шундайлигича қолмоқда. Бу борада ҳали ўз ечимини тўла топмаган муаммоли масалалар чегарасиз экани билан диққатни тортади. Бундай масалалар жумласига тил ва нутқ масаласи, унинг бирликлари, нутқий ҳосила структуралар ва уларнинг системаси, структураси, бундан ташқари, улардаги семантик ва формал-структур масалалар дахлдордир.

Тилшуносликда тилнинг ва нутқнинг бирликлари ўрганилар экан, аввало, уларнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатлари хусусида фикр юритилади. Шунга кўра, фонема, морфема, сўз, гап ва бошқа бирликлар хусусида фикр ютирилади¹ [7, Б. 98-103]. Бу борада тилшуносликда катта ютуқларга эришилган. Муаммо доирасидаги масалалар ечимига қаратилган изланишлар асрлар мобайнида давом этиб келаётгани изох талаб этмайди.

Бундай масалалар ечимига фаннинг турли тармоқлари ўз қонуниятлари асосида ёндашиб, тегишли натижаларга эришмоқда. Бироқ инсоннинг тили унинг ўзи ва у мавжуд бўлиб турган олам каби мураккаб изчиллик ва узвийликка асослангани боис, бундай натижаларни том маънодаги ечим ёки хулоса сифатида қараш имконини бермайди. Кўп ҳолларда тилнинг бирликлари, ундаги ҳосила структураларнинг таъриф ва тавсифини беришда фалсафий, фалсафий-мантиқий, семантик, социологик, психологик ёндашувларнинг устиворлик касб этаётганини кузатиш мумкин.

Бизнингча, тил инсониятнинг мулоқот воситаси сифатида тан олинар экан, унинг катта-кичик барча бирликлари таъриф ва тавсифи ҳам, ҳеч шубҳасиз, ана шунга асосланмоғи керак. Чунки тилнинг жамиятдаги бирламчи функцияси унинг коммуникатив хусусиятини тақозо этади.

Тилшуносликда тилнинг бирлиги сифатида фонемаларнинг ўрганилиши, уларнинг фонетик ва фонологик жиҳатлари тавсифининг чуқур тадқиқи фан тараққиёти учун тил ва нутқда товушларнинг лингвистик мақомини белгилаш борасида жуда муҳим маълумот ва фактлар жамланмасини тақдим этади. Бунда

¹ Соссюр Ф. де., Труды по языкознанию. – М., 1977. 98-103-бет.

товуш тушунчаси ҳамда у билан боғлиқ бўлган кенг қўламли қарашларнинг шаклланиши ҳамда ўзаро фарқланиши лозим бўлган кўплаб тушунчаларнинг, жумладан, товуш, фонема, фон, аллофон, уларнинг ўзаро фарқларини далиллашга хизмат қилувчи бошқа тушунчаларнинг шаклланиши ҳамда илмий асосланиши учун сабаб бўлди. Бундай ҳолатни морфологиянинг энг кичик бирлиги мақомини ўзида сақлаб турувчи морфема, морф, алломорфлар муносабатида ҳам, тилнинг максимал бирлиги мақомида қайд этилаётган сўз, сўзшакл, лексема, вокабула, семантема кабилар тавсифида ҳам, гап, жумла, мураккаб синтактик қурилма, абзац, боб ва бошқалар хусусидаги қарашларда ҳам кузатиш мумкин ¹[5].

Лисоний бирликларнинг ўзаро асоциатив муносабат доирасидан чиқиб, бирор бир функционал қиммат касб этиши унинг парадигматик қонуният таъсири доирасидан чиқишини, унинг бошқа бирликнинг компоненти мақомига ўтишини тақозо этади. Табиийки, бу жараён ўзигача бўлган жараённинг моҳиятидан тубдан фарқ қилади. Мазкур жараёнда лисоний бирликларнинг ўзаро муносабатини юзага келтирувчи қонуният аввалгисидан, яъни парадигматик қонуниятдан фарқли бўлиб, у синтагматик муносабатларга асосланади. Бошқача айтганда, парадигматик муносабат бирликларнинг вертикал муносабатини ифода этса, синтагматик муносабат эса, уларнинг компонентлари ўртасидаги горизонтал муносабатни назарда тутди.

Бир парадигма доирасидаги бирликлар муносабати айна қонуният таъсирида шаклланади, бироқ уларнинг кейинги муносабати эса синтагматик қонуниятнинг оғушида шаклланади² [2.203]. Айна жараённинг ўзи тилдаги учинчи қонуният, иерархик муносабатнинг юзага келишини ҳам талаб этади.

Тил ва нутқ бирликларининг қайд этилган муносабатлари микро- ва макро характерли бўлади. Айтиш жоизки, шу боис ҳам тил бирликларининг ишлаш тамойилларига кўра уларни микросинтагматик ва макросинтагматик муносабатларга ажратиб ўрганиш кейинги даврларда нисбатан тан олинди ва бу ёндашув айна муносабатларни тадқиқ этишда кенг тус олди³ [6].

Келтирилган муносабатлар формал-структур изланишларнинг натижаси ўлароқ шаклланди. Бироқ, қайд этиш лозимки, тилшунослик адабиётларида лисоний бирликлар тавсифи матн доирасида ўрганилиши кераклиги таъкидланаётганини кейинги даврларда тез-тез учратсак-да, бу борадаги аниқ илмий-назарий жиҳатдан асосланган қарашлар ниҳоятда кам учраётганини айтиш ўринлидир. Матн ва унинг тавсифи, матн ва унинг таърифи, мант ва унинг кўришлари, турлари, унинг шаклланиши билан боғлиқ омиллар нималардан иборатлиги борасидаги қарашларда бир хилликнинг мавжуд эмаслиги, бу мавзулардаги қарашларда ўзаро бири бошқасини тўлдирадиган фикрларга нисбатан, бири бошқасини инкор этувчи фикр, хулоса ва қарашлар кўпроқ кузатилмоқда.

Ана шуларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, фанимиз тараққиётининг бугунги босқичига келиб, матн тушунчаси ва унинг лингвистик мақоми,

¹ Хайруллаев Х. Тил бирликларининг поғонали муносабати. –Тошкент: Фан, 2008.

² Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Флинта, 2000. – С.204.

³ Хайруллаев Х. Нутқ бирликларининг поғонали муносабати. –Самарқанд, 2008.

матннинг турлари, унинг таърифи ва тавсифи, матн компонентлари нималардан иборатлиги, унинг минимал ва максимал кўриниши, ундаги компонентлараро муносабатнинг шаклланиши, формал, семантик, коммуникатив, когнитив, прагматик, социал ва бошқа шу каби кўплаб муҳим масалалар борасида ўз ечимини кутаётган масалалар салмоқли миқдорни ташкил этиши кўзга ташланмоқда. Бундай масалаларнинг ечилиши фан тараққиёти динамикаси учун ҳам, инсоният ҳаётининг муайян мураккабликларини ҳал этиш учун ҳам долзарбдир.

Матн ўзидан кичик бўлган, аниқроғи, ўз таркибида коммуникатив функция бажараётган, синтактик фаоллик олаётган бирликларнинг комплекс муносабатидан вужудга келадиган қурилмани тақозо қилади¹ [1.167]. Шу боис ҳам у ўзида муаллифнинг коммуникатив мақсадини, кутаётган таъсири, эришиши кўзда тутилган натижаси, юзага келтириши назарда тутилган стимули ва бу орқали содир бўлувчи реакцияни қамраб олишни назарда тутган нисбий глобал синтактик структурадир.

Матнга берилган таъриф ва тавсифлар шуни кўрсатадики, матн тузилишига кўра макро- ва микроматнга ажралади² [3.7-21]. Айни қарашга муносабат билдирар эканмиз, матнга нисбатан берилаётган микро- ва макро-матн моқоми том маънода ўзини оқламайди. Чунки микроматн сифатида талқин қилинаётган муайян қурилма ўзи иштирок этаётган матндан ажратиб олинган маълум бир қисмдир. Шу сабабли, бизнингча, унга нисбатан микроматн мақомини бериш ҳам изохталабдир. Назаримизда, тилшуносликда шаклланган бундай қарашларнинг боиси, унинг формал-структур шаклланишини тавсифлашга асосланади. Бироқ матннинг том маънодаги хусусияти унинг тугаллиги, муаллифнинг коммуникатив мақсадининг тўла ифодаси билан боғлиқ бўлади. Шундай экан, матнни микро- ва макро-матн деб номланувчи бирликларга эмас, балки уни ташкил этувчи компонентларга ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Фикримизча, ана шундай ёндашув глобал синтактик структура сифатида қаралаётган матннинг тўғри тавсифланишига имкон беради.

Глобал синтактик структура тушунчаси том маънодаги матнни назарда тутиши билан бошқа терминларга нисбатан мукамалдир. Масалан, кенг қўлланишда бўлган макро-матн тушунчаси ҳам ўзида катталиқ, тугаллик сингари семаларни мужассам этса-да, у глобал синтактик структуранинг ифодаловчи моҳиятини ўзида тўлалигича қамраб ололмайди. Чунки макро-матн тушунчаси бир неча гап ва жумлалар, мураккаб синтактик қурилмалар, абзац кабиларнинг муносабатидан иборат бўлиши билан юзага чиқади, шаклланади. Бунда унинг конститутив моҳияти лисоний бирликларга асосланган ҳолда берилади. Бошқача айтганда, макро-матн компонентлари тил ва нутқ бирликларига асосланади. Глобал синтактик қурилманинг тузилиши, унинг

¹ Дейк ван Т., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1996. – С.167.

² Долбунова Л.А. Стратегический анализ глобальной структуры англоязычного правового документа в то // Лингвистические и экстралингвистические проблемы коммуникации: теоретические и прикладные аспекты: межвуз. сб. науч. трудов. Вып. 10. ISBN 978-5-7103-2640-4/ отв. ред.: И. В. Коровина. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2016. –С. 21.

конститутив структураси мазмунан ва моҳиятан мутлақо бошқача моҳиятни назарда тутди ва бунда матннинг компонентлари матндаги моҳиятни ифодаловчи қисмлар муносабатидан юзага келади, уларнинг ўзаро муносабатидан шаклланади.

Албатта, матнлар мазмуни, моҳияти, мақсади, вазифасига кўра биридан кескин фарқланиши мумкин. Аммо улардаги компонентларда ҳам фарқли хусусиятлар бўлишига қарамай, умумийлик белгилари ҳам мавжуд бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дейк ван Т., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1996. – С. 153 – 211.
2. Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Флинта, 2000. – 308 с.
3. Долбунова Л.А. Стратегический анализ глобальной структуры англоязычного правового документа // Лингвистические и экстралингвистические проблемы коммуникации: теоретические и прикладные аспекты: межвуз. сб. науч. трудов. Вып. 10. ISBN 978-5-7103-2640-4/ отв. ред.: И. В. Коровина. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2016. (-С. 21-27) – 182 с.
4. Моррис Ч.У. Основания теории знаков. - Семиотика. - М., 1983. -С. 51
5. Хайруллаев Х. Тил бирликларининг поғонали муносабати. -Тошкент: Фан, 2008, 100 б.
6. Хайруллаев Х. Нутқ бирликларининг поғонали муносабати. -Самарқанд, 2008, 79 б.
7. Соссюр Ф.де., Труды по языкознанию. – М., 1977.
8. Til nazariyasi va zamonaviy tilshunoslik masalalari

QORAQALPOQ ADIBLARINING “NUTQ” MA’NOLI FRAZEMALARDAN FOYDALANISH MAHORATI

**Allamberganova N.,
NukusDPI mustaqil tadqiqotchisi**

Annotatsiya: Mazkur maqolada qoraqalpoq tilida frazeologizmlarning yozuvchi va shoirlar asarlarida badiiy tasvir vositasi sifatida foydalanishi tadqiq etilgan.

Kalit soʻzlar: *frazeologizm, substitusiya, emosional boʻyoqdor, frazeologik birlik.*

Frazemalarning nutqda ishlatilishi, uslubiy xususiyatlarini oʻrganish hamon oʻz dolzarbligini saqlab kelmoqda. Oʻzbek va qoraqalpoq tilshunosligida ham olimlarning diqqati koʻproq badiiy matnlarda frazemalarning individual-ijodiy qoʻllanish usullarini aniqlashga qaratilgan. Bu sohada oʻzbek tilshunosligida I.Qoʻchqortoev, E.Umarov, Abdimurod Mamatov, B.Yoʻldoshev, O.Abdunazarov,

H.Qahhorova, Abdugʻofir Mamatov kabi, qoraqalpoq tilshunosligida A.Pirniyazova, B.Yusupova, G.Aynazarova, G.Allamberganova kabi olimlarning ishlari eʼtiborga molik.

Qoraqalpoq tilida frazeologizmlarning yozuvchi va shoirlar asarlarida badiiy tasvir vositasi sifatida foydalanish masalasi qoraqalpoq tilshunosligida baʼzi tadqiqotlarda oʻrganilgan. Tilshunos A.Pirniyazova ishida qoraqalpoq adabiyotining taniqli namoyondalari K.Sultanov, T.Qayipbergenov, Sh.Seyitov, G.Esemuratova, I.Yusupov, X.Dauletnazarov, M.Nizanovlarning nasriy asarlarida frazeologizmlarning qoʻllanilishi oʻrganilib, bu adiblarning har biriga xos soʻz va frazeologizmlarni qoʻllash oʻziga xosliklari ochib berilgan. Badiiy nutqda frazemalarning uslubiy vazifa bajarishidan tashqari, ularning shakllanishi va maʼno ifodalash jarayoni qoraqalpoq milliy mentaliteti, hayot tarzi bilan bogʻliq ekanligi asoslab berilgan¹.

“Yozuvchilar, shoirlar, tilshunos olimlar frazemalarni tilimizning nodir, bebaho boyligi, xalq donoligining xazinasini deb hisoblaydilar. Chunki frazemalar nutqni, ayniqsa badiiy nutqni jonlantiradi, uni obrazli, emosional boʻyoqdor qiladi, iboralar fikrni qisqa, ixcham shaklda ifodalash vositasi boʻlib xizmat qiladi,– deb yozadi prof. B.Yoʻldoshev².

“Yozuvchi maʼlum bir badiiy maqsadda umumxalq tili zahirasidagi turgʻun birikmalarni oʻz qalamiga moslashtirib, unga odatdagidan tashqari maʼno yuklab, mazmun berib, birikma tarkibidagi soʻzlarni yoki komponentlarni boshqa maʼnodosh soʻzlar bilan almashtirib qoʻllanadi. Bu frazeologik birliklarning okkazional moslashtirilishida eng koʻp uchraydigan hodisa – frazeologik birliklarning **komponentlerini almashtirish yoki substitusiya** hodisasi boʻlib hisoblanadi. Bularning imkoniyati yuqori, sababi, komponentlarning almashishi sinonimiyaga, antonimiyaga, paronimiyaga, metonimiyaga, metaforaga asoslanadi, frazeologik birliklarning semantik rivojini kengaytirib, frazeologizmlarning matn ichiga «singib ketishiga» imkon tugʻdiradi. Albatta, bunday usullarni qoʻllanish turli natijalarga olib keladi: shakllangan maʼnosini saqlashdan boshlab birliklarning negizining obrazli oʻzgarishiga olib keladi. Shunday qilib, frazeologik birliklarning yangi maʼno qirralariga, oʻzgacha mazmunga ega boʻlishining hammasi, asos-eʼtibori bilan olganda, til xazinamizning boyishiga, badiiy tasvir qurollarining koʻpayishiga sabab boʻladi”³.

Mashhur yozuvchi T.Qayipbergenov xalq soʻz boyligini chuqur oʻzlashtirgan, ularni oʻz asarlarida mohirona foydalanadi, soʻzlarni tanlab, boshqalarda boʻlmagan bir usulda qoʻllanadi. Yozuvchi tilning eng yaxshi soʻzlarini xalq tilidan olib, til birliklarini oʻziga xos badiiylik bilan mohirona qoʻllaydi. Masalan, «*Sovuq tomchi*» povestida: “*Bul meniń kóp qıyallarımdı qanatlandırdı, quwanttı*” (423-b) degan gapda yozuvchi *qıyalı qanatlanıw* – frazeologizmini va uning sinonimini birgalikda qoʻllaydi.

¹ Pirniyazova A. Qoraqalpoq tili frazeologik sistemasi va uning stilistik imkoniyatlari. Filol. F.d. (DSc) diss... avtoref. – Nukus, 2020. – 75 s.

² Yoʻldoshev B.Oʻzbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari. – Toshkent: Muharrir, 2013. – s. 263

³ Abdiraxmanova J.A. Qazaq tilidagi okkazional frazeologizmlar pragmatikasi Almati «Qazaq universiteti», 2013. 88-bet.

Yozuvchi G.Esemuratova ham frazeologizmlar komponentini o'zgartirib qo'llash evaziga uslubiy xususiyat yaratadi va matn samaradorligini oshiradi: *Hámme oyanip ketip, ángime tag'ı bel úzdi boldı* (G.Esemuratova). Qoraqalpoq tilida *kese belden úziliw* frazeologizmi to'satdan, birdan suhbatning yoki gapning uzilishini anglatadi. Yozuvchi buni ozgina o'zgarish bilan *ángime bel úzdi boldı* deb qo'llab, suhbatning yarmisidan uzilgani yoki to'xtab qolganini ortiqcha bir uslubiy samara bilan anglatadi.

M.Nızanov xalq tilidagi teng ikki komponentli frazeologizmlarga yana bir komponent qo'shib foydalanadi.

Muallif teng ikki komponentli frazeologizmlar tuzilishiga o'zgarish kiritsa ham, undagi simmetriyani saqlaydi: *Bul Otemuratovtiń sumlıqqa qarasa túyeni túgi menen, gúbini túbi menen, arbanı júgi menen jutatug'ın adam eken*. Misoldagi *túgi, túbi, júgi* so'zlari assonans-alliterasiyalik uyg'unlikni ta'minlashga, frazema semantikasidagi denotativ semalarning kuchliligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Qoraqalpoq tilida "*ángime qozg'aw, ángime dukan qurıw*" frazemalari mavjud (QTFS, 26). Mazkur frazemadan yozuvchi mohirona foydalanadi: *Bir kúni húrmetli dem alista kempirimniń qasında ájik-gújik bolıp ángime qurıp* otirsam, radiodan bir xabarshı qız keldi (M.Nızanov). Qara shayg'a bórtip, kimnińdur izinen kelgen palaw ya tawıq sorpanı ortag'a alıp, *ángime dúkan quradı* (M.Nızanov). Suhbat, hangomaning uzoq davom etishini ifodalash maqsadida *ángime qaptiń awızın ashıw* shaklida frazemani o'zgartirib qo'llanadi: *Tek ángime qaptiń awızın ashıp jibergendey bahana kerek edi* (M.Nızanov). Tamaq toyg'annan keyin *ángime qaptiń awzı ashıldı*. Uy haqqında bilgim keldi (M.Nızanov).

Adib *kegirdekke suw búrkiw* frazemasini ishlatadi. Uning erkin so'z birikmasi tipidagi prototipi "tomoqdagi nutq hosil qiluvchi a'zolarga suv purkamoq" ma'nosini beradi. Beto'xtov va ko'p gapirish jarayonida nutq a'zolari "qiziydi". Erkin so'z birikmasidan chiqadigan ma'no bilan frazema ma'nosi orasida bog'liqlik bor. Buni frazemaning "frazeologik butunlik" turiga kiritish mumkin. Kamida ikki kishining bir-biri bilan tortishuvi, uning davomli ekanligini ifodalash uchun yozuvchi mazkur frazemadan unumli foydalana olgan: *Palatalas shaxmatshılar bir-biri menen kegirdekke suw búrkisip atadı* (M.Nızanov). Qullası, arza bir jaqta qaldı, biz basqa temada *kegirdekke suw búrkiwge ótip kettik* (M.Nızanov).

Qoraqalpoq tilida *tıg'ını aling'an tog'irtqaday* frazeması mavjud. Uning ma'nosi suvni dalaga ochish uchun tog'irtqa o'rnatiladi. Suvni to'xtatish kerak bo'lsa unga tiqin bosib qo'yiladi. Suvni ochish paytida tiqin olinadi. Yozuvchi Sh.Seytov asarlarida mazkur frazema ishlatilgan: *Jurt tıg'ını aling'an tog'irtqaday ishke quyıldı. – Ishte óytip lampası berip atır ma, qapını sindırar-aw* (Sh.Seytov). M.Nızanov shu iborani "aytishga bo'lmaydigan, yoki aytish lozim bo'lmagan gapni ham aytib yubormoq" ma'nosida mahorat bilan qo'llana olgan: *Ol qádimgi hayallardıń uranında emes, qandaydur esersoq pa, arqası bar ma, qullası og'an qarsı kelseń, birotala "tıg'ını alınıp" ketetug'ın qızma hám ór kókirek minezli nashar ekenin túsindi* (M.Nızanov). –Qoya g'oy, shırag'ım, mına qız baladan uyattı!..Tıg'ını alınıp baratır g'o! (M.Nızanov)

Adiblar tildagi frazeologizmlardan foydalanishda har xil usullarni qoʻllaydi. Asarga badiiylik, obrazlilik, emosional-ekspressivlik maʼno berish, uning oʻquvchiga taʼsirini orttirish maqsadida frazeologizmlardan sanʼatkorona foydalanganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdraxmanova J.A. Qazaq tilindegi okkazonal frazeologizmdler pragmatikasi. Almatı, «Qazaq universiteti», 2013. 88-bet.
2. Paxratdinov Q., Bekniyazov Q. Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2018. 160 s.
3. Pirniyazova A. Qoraqalpoq tili frazeologik sistemasi va uning stilistik imkoniyatlari. Filol. f. d. (DSc) diss... avtoref. – Nukus, 2020. – 75 s.
4. Rahmatullaev Sh. Oʻzbek tilining frazeologik lugʻati. – Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1992. – 380
5. Yoʻldoshev B. Oʻzbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari. – Toshkent: Muharrir, 2013. – S. 263

RADIO TILIDA BILVOSITA NUTQIY AKTNING IFODALANISHI

Murotov H.,

***Qashqadaryo viloyat 18-sonli koʻrish boʻyicha
imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan
davlat taʼlim muassasasi ona tili va adabiyoti fani oʻqituvchisi***

Annotation: the article is devoted to the pragmatic linguistic study of radio speech, which explains the role and importance of speech acts in conveying radio broadcasting to the listener. Linguo-pragmatic problems related to the use and comprehension of words in the formation of the relationship between the initiator and the listener in the process of radio programming and communication are covered.

Keywords: *radio language, pragmatics, radio speech, speech acts, radio program, pragmalinguistics, radio listener.*

Mamlakatimiz mustaqilligi milliy tilimizning yanada boyishi va takomillashishiga sabab boʻldi. bu holat faol ijtimoiy jarayonlarning tilimizda aks etishida namoyon boʻladi. Oʻtgan yillar davomida oʻzbek tili shu qadar rivojlandiki, albatta, bunda tilshunos olimlar, ijodkor adiblar, jurnalistlarning ham xizmatlari kattadir. Ommaviy axborot vositalarida til birliklarining qoʻllanilishi bilan bogʻliq yechimtalab masalalarga tilshunoslikning zamonaviy tadqiqot yoʻnalishlari va tahlil usullari orqali aniqlik kiritish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ommaviy axborot vositalari orasida radio oʻziga xosligi bilan ajralib turadi. Inson radioeshittirishdagi har bir soʻzni tinglab his qiladi. Radio tinglovchilar ongi va tafakkuriga muayyan darajada ijobiy taʼsir koʻrsatib, ijtimoiy fikrning rivojlanishiga yordam beradigan eng qulay vositadir. Shu jihatdan bunda barcha eʼtibor va masʼuliyat radio nutqiga tushadi. Radio tili serqirra hodisa boʻlib, uni

pragmalingvistik aspektda o'rganish orqali nutqiy muloqotning samarali kechishiga sabab bo'luvchi lisoniy va nolisoniy omillarni aniqlashga erishiladi.

O'tgan asrning so'nggi yillarida til tizimini shaxs omili bilan bog'liq holda o'rganuvchi yo'nalish sifatida maydonga chiqqan pragmalingvistika hozirgi kunga kelib o'rganish ob'yekti, asosiy tushunchalari, o'z terminologik tizimi, nazariy muammolari, maqsad va vazifalarini aniq belgilab oldi. Ammo "pragmalingvistika hamon "navqironlik" davrida. Navqironlik esa – istiqbolli rejalarga to'liqlikdir, hozircha hal etilishi lozim bo'lgan muammolardan tap tortmaslikdir".¹ Pragmalingvistika istiqbolida turgan dolzarb muammolardan biri o'zbek radio nutqini tadqiq etishdir.

Ma'lumki, radioeshittirish keng ommaga mo'ljallanadi. Shu jihatdan uning tili tushunarli va nutqi ravon bo'lishi lozim. Chunki bunda so'zlovchi va tinglovchi munosabati o'rnatiladi. Radio nutqi tinglovchi shaxsga qaratilgan bo'lishi bilan alohida ahamiyatga molik.

Mashhur tilshunos T.V.Kolshanskiyning ta'kidlashicha: so'zlovchi subyekt his-tuyg'ulariga xos xususiyat belgilardan ajralgan ma'lum bir axborotni ifoda etishi mumkin emas. Nutq mazmuniga hamohang his-tuyg'u va barcha baholar konkret tinglovchiga qaratilgan bo'ladi. Ana shu tinglovchiga qaratilgan subyekt nutqiga xos munosabat belgilari nutqdagi barcha bo'yoqlar yaxlit tarzda pragmatika deb nomlanadi. Bunga ularning pragmatic tayinlanishi sifatida qaraladi. Pragmatic hodisalar mohiyatini o'rganish tilshunosdan mantiqiy va falsafiy mushohadani ham talab qiladi. Shu tufayli lingvistik pragmatika hodisani faqat lisoniy tahlil etibgina qolmay, balki uning mantiqiy falsafiy va sotsal xususiyatlarini ham o'rganadi.²

Tinglovchilar radioboshlovchilar va jurnalistlar nutqini to'g'ri hamda chuqur idrok etishlari uchun ulardan kuchli mas'uliyat talab qilinadi. Radio nutqini pragmatik aspektda tadqiq etish bu boradagi vazifalarni yangicha yondashuv asosida amalga oshirishga xizmat qiladi.

Pragmatika tilshunoslikning nisbatan yangidan shakllangan inson nutqiy faoliyatini o'rganish, bunday faoliyatning maqsadi-mazmuni, bunday maqsad va mazmunning og'zaki va yozma matnda verbal va nonverbal birliklar vositasida ifodalanishi, bu vositalarning nutqiy akt turlarini hosil qilishdagi o'rni, kommunikativ ta'siri, so'zlovchi va tinglovchi nutqidagi turlicha munosabatlarning lisoniy belgilarda aks etishini o'rganuvchi fan tarmog'idir.³ Pragmatikaning asosi esa nutqiy akt sanaladi. Radio tiliga oid nutq aktlari tadqiqi radio eshittirishlar jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal etish va sifat samaradorligiga erishishga yordam beradi.

Radio audio-verbal kanal sifatida o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Ma'lumki, radiodasturlarni tinglovchiga yetkazishda so'z muhim rol o'ynaydi. Shu tufayli ham radio nutqini tadqiq etishda so'zning ifoda jihat, tovush tomoniga alohida e'tibor beriladi. Unda vizuallik mavjud bo'lmagani uchun tinglovchi diqqati faqat so'zga qaratiladi, bu jarayonda og'zaki nutqning barcha imkoniyatlari, yangi qirralari

¹ Курбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 15..

² Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: академнашр, 2013. – Б. 17.

³ Кўчибоев А. Матн прагматикаси. – Самарқанд, 2015. – Б. 6.

mamoyon bo'ladi. Shu tariqa ommaviy axborot vositalari yordamida so'zlovchiga nutq me'yorlarini singdirish, tilning boy ifodaviy imkoniyatlarga ega ekanini keng jamoatchilikka yetkazishga erishiladi. Aksariyat tadqiqotchilar ommaviy axborot vositalari tili zamonaviy tadqiqot yo'nalishi, mediapragmatikaning tadqiq obyekti ekanini ta'kidlaydilar. Albatta, mazkur vositalar tildan foydalanishning haqiqatan ham ta'sirchan suratini beradi.¹

Radioeshittirish va radiomuloqot jarayonida so'zlovchi hamda tinglovchi o'rtasidagi munosabatni shakllantirishda nutq aktlari alohida o'rin tutadi.

Nutqiy akt so'zlovchining ma'lum muhitda, aniq maqsadda tinglovchiga lisoniy murojaatidir. Demak, nutqiy akt – ma'lum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz etilishidir. Nutqiy akt mazmunining shakllanishi talaffuz qilinayotgan gap ma'nosining so'zlovchi va tinglovchi tomonidan muloqot matniga nisbatan «boyitilishi», idrok etilishi natijasidir.

Nutqiy akt mazmuni lisoniy va nolisoniy xususiyatlar umumlashmasidan tashkil topishini barcha pragmalingsvistlar e'tirof etadilar. Ularning aksariyati nutqiy aktga uch bosqichli faoliyat sifatida qarash tarafdoridir. Bu bosqichlarda uch xil harakat bajariladi. Ular – lokutiv, illokutiv va perlokutiv harakatlardir.² Radioboshlovchilar o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalariga erishish uchun yuqorida qayd etilgan nutqiy akt turlaridan unumli foydalanadilar.

Radio axborot tarqatishning eng tezkor vositasi bo'lganligi uchun axborot tinglovchilarga turli media usullar orqali ta'sirchan tarzda yetkaziladi. Bu holat intervyu, reportaj va boshqa janrlardagi mediamatnlarda yaqqol aks etadi. Ba'zan bunda yashirin axborot bilvosita nutqiy akt orqali ifodalanadi. Natijada nutqning ta'sir kuchi ham muayyan darajada ortadi. Muallif ba'zan voqelikka munosabatini so'roq gap vositasida ifodalaydi. Masalan:

“Erta tongda turib, yuvinib, tonggi tilaklar aytishning nimasi yomon? Farzandlar bilan birga dunyo tinchligini so'rashning nimasi yomon? Natijada farzandlaringiz sizdan ibrat oladi. Erta tongda turib qilingan duo, albatta, ijobat bo'ladi.”[adiba Muhayyo To'laganova. O'zbekiston radiosi, 03.04.2022.]

“O'zbekiston” radiosi “yaxshi kayfiyat” dasturida berilgan intervyuda aks etgan ushbu nutq parchasida adiba Muhayyo To'laganova ijtimoiy hayotda erta turishning foydalari haqidagi fikrlarini “Erta tongda turib, yuvinib, tonggi tilaklar aytishning nimasi yomon? Farzandlar bilan birga dunyo tinchligini so'rashning nimasi yomon?”- tarzidagi so'roq gaplar orqali ifodalasa-da, bundan Erta tongda turib, yuvinib, tonggi tilaklar aytish yaxshi hislat va Farzandlar bilan birga dunyo tinchligini so'rash yaxshi odat mazmunidagi tasdiq aktlari hamda nutq subyekting voqelikka ijobiy baho munosabati anglashiladi. Kontekstda so'zlovchi tomonidan “Natijada farzandlaringiz sizdan ibrat oladi. Erta tongda turib qilingan duo, albatta, ijobat bo'ladi” tarzida ifodalangan darak gaplarda esa xabar mazmunidagi

¹ Международный научно-исследовательский журнал ▪ – № 5 (95) ▪ Часть 3 ▪ Май 35 DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2020.95.5.087> О ПРОБЛЕМАХ КОМПЛЕКСНОГО ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА РАДИО Научная статья Величко И.Ф. АНО ВО «Белгородский университет кооперации, экономики и права», Курский институт кооперации (филиал), Курск, Россия)

² Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. – Б. 77-82.

propozitsiya bilan birga, maslahat akti ham yuzaga chiqadi, nutqning ta'sirchanligi ta'minlanadi.

Xulosa qilib aytganda, tinglovchilar radioni visual idrok etmaydilar, shu sababli ularning diqqat e'tibori radio nutqiga qaratilgan bo'ladi. Radioeshittirishlarni nutqiy akt nazariyasiga muvofiq tarzda shakllantirish va tinglovchilarga taqdim etish ko'zlangan kommunikativ maqsadga erishish uchun nihoyatda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1) Кўчибоев А. Матн прагматикаси. – Самарқанд, 2015.
- 2) Международный научно-исследовательский журнал ■ – № 5 (95) ■ Часть 3 ■ Май 35 DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2020.95.5.087> О ПРОБЛЕМАХ КОМПЛЕКСНОГО ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА РАДИО Научная статья Величко И.Ф. АНО ВО «Белгородский университет кооперации, экономики и права», Курский институт кооперации (филиал), Курск, Россия)
- 3) Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008.
- 4) Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2018.
- 5) Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: академнашр, 2013.

“ONA” MUROJAAT BIRLIGINING KOGNITIV-KONSEPTOLOGIK TAHLILI

**Oripova Z.,
ToshDO‘TAU magistranti**

Annoatsiya. Maqolada “Ona” murojaat birligining konseptologik tahlili tadqiq qilindi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi ona so‘zining ifodalaydigan ma’nosi hamda jamiyat tafakkurida mazkur birlik bilan bog‘liq semalar va ularning paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan bilimlar haqida fikr bildiriladi.

Kalit so‘zlar. *Kognitiv tilshunoslik, tafakkur, til, konsept, konseptosfera, sema, lingvistik tahlil.*

Til jamiyat taraqqiyoti, inson tafakkuri, hissiyoti bilan uzviy ravishda rivojlanib borar ekan, so‘zning leksik ma’nosida, semem strukturasida ma’no qirralari kengayib boraveradi. So‘zning ana shunday ma’no taraqqiyoti jarayonida subyektiv munosabatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan bir qatorda, “ijtimoiy hayot, moddiy dunyo, ma’lum muhitdagi farqlar, o‘ziga xosliklar tushunchalar tizimidagi nomutanosibliklarni tug‘diradi”.¹

Hozirgi kunda tilshunoslar e’tiborini tortib kelayotgan “shaxs va til” munosabati bevosita kognitiv tilshunoslik bilan uzviy aloqadorlikda o‘rganishni taqozo etmoqda. Zero, “lingvistik tahlil – kognitiv tahlilning bir turi, uning ma’lum

¹ Safarov Sh. Semantika. –Toshkent: O‘zME davlat nashryoti, 2013. -B. 89

bir ko‘rinishda namoyon bo‘lishidir”.¹ Olamning lisoniy manzarasi tavsifida til egalarining dunyoni qay tarzda idrok etishi, milliy-madaniy qarashlari, tafakkuri kabilarning o‘rni, albatta, shaxsning kognitiv-disskursiv faoliyati bilan bog‘liq. Zero, “kognitiv tilshunoslik til va ong munosabatini, olamni konseptuallashtirish va kategoriyalashtirish, bilish jarayonlarida va tajribalarni umumlashtirishda tilning o‘rni kabi masalalarni tadqiq etadi”.²

Biz tadqiqotimizda murojaat birliklarini o‘rganish asosida insonning kognitiv bilim salohiyatining paydo bo‘lishi, murojaat birliklari konseptosferasidagi semalar maydoni, qanday bilimlar asosida bu birliklarning paydo bo‘lishi hodisalarini tadqiq qilishni maqsad qilganmiz. Mazkur tadqiqot ishida murojaat birliklaridan faqat «Ona» so‘zi tanlab olindi va uning konseptologik tahlilini yoritish maqsad qilindi.

“Ona” konseptosferasi bilish birligi sifatida barcha tillar va madaniyatlar sohiblari uchun universal hodisadir, ayni paytda uning idrok etilishi, o‘ziga xos xususiyatlarining lisoniy voqelanishi va borliqni kategoriyalashdagi ahamiyati har bir milliy tilda o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotimizda ingliz va o‘zbek xalqlariga xos olamni idrok qilishdagi idioetnik xususiyatlar “ona” - “mother” konseptosferasi misolida ko‘rib chiqiladi. Ona konseptosferasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Ona suti, qo‘lida chaqaloq tutgan ayol, xursand, baxtli, hurmatli, chiroyli, aqlli, g‘amxo‘r, suyuqli, qahramon, oshxona, mazali taomlar oshpazi, oltindan ham qadrliroq, jamiyat va yerning yaratuvchisi, yangi nasl asoschisi, oppoq ro‘mol, alla, farzand haqida qayg‘urish, Momo Havo. Mazkur semalarni quyidagi jadvalda mavzuiy guruhlariga ajratgan holda ko‘rishimiz mumkin:

Konsept	Mavzuiy guruhlar tavsifi	Konsept mujassamlashtiradigan semalar
ONA	Turmush qadriyatlarini hurmat qilishda	Oilaparvar, sadoqatli, sevimli, mehribon, pazanda, rostgo‘y, itoatkor, ozoda
	Aqlida	Sermulohaza, o‘ziga sodiq, oqil, zukko, diqqatli, madaniyatli, fahm-farosatli
	Hayoda	Or-nomusli, iymonli, iboli, vijdonli, iffatli, diniy va dunyoviy bilimga ega
	Tashqi go‘zallikda	Nazokatli, matonatli, nafis
	Jasoratda	Mehnatkash, kuchli, tadbirkor, sabrli

Ko‘rinib turibdiki, birgina “ONA” murojaat birligini qo‘llaganda inson shuncha mazmunni ifoda etarkan, bu haqdagi bilimlar unda shakllangani, tasavvur mavjud ekani sabab shu birlikni tanlaydi. Ona so‘zi aslida farzandni tug‘ib voyaga yetkazuvchi shaxs ma’nosini ifodalasa-da, nutqda boshqa vazifalarni ham bajaradi.

¹ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: “Sangzor” nashriyoti, 2006. –B.7

² Xudayberganova D. O‘zbek tilida badiiy matnlarning antroposentrik talqini. Filol. fan. dokt. dis. –Toshkent 2015.

Masalan, kekxa ayollarga hurmat yuzasidan, kichik yoshdagi qizlarni erkalash ma'nosida ham bu so'zdan foydalaniladi.¹ Mazkur sema bo'yicha bilimga ega bo'lmagan shaxs ona so'zini faqat denotat ma'nosinigina tushunadi, yondosh ma'nolari unda tushuncha hosil qilmaydi. O'zbek tilida ona murojaat so'zining volida, volidai muhtarama, oyi, ena, nana, aya shaklidagi ma'nodoshlari bor. Ingliz tilida esa mother so'zi mum, mummy, mom shaklida qo'llaniladi. Mazkur shakllar har ikki xalqning mavjud madaniyati, bilish darajasi asosida vujudga kelgan. Ingliz tilida ona so'zi quyidagicha konseptual maydonga ega:

Bola yoki bolalarga qarovchi, hayvonlarning urg'ochi boshi, arxaik shaklda qari ayollarga nisbatan, biror tarixiy voqea-hodisaning asoschisi bo'lgan muhim ayol obrazi, diniy jamoaning ayol rahbari, bir xil turdagi kompaniyalarning bosh shtati ma'nosidagi so'zlar bilan assotsiatsiya hosil qiladi.² O'zbek tilida ona murojaatida, asosan, oilaparvar, turmush qadriyatlariga sadoqatli ayol ma'nosi yetakchilik qilsa, ingliz tilida onaning ham oiladagi, ham jamiyatdagi iyyimoiy mavqeyi o'z ifodasini topadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, semantika fanining boshqa fanlar bilan aloqasining kengayib borishi natijasida ma'no hodisasini yangicha yondashuvlar bilan tahlil qilishga ehtiyoj kuchaymoqda. Maqolamizda murojaat birliklarining zohir bo'lishida o'rin tutuvchi kognitiv bilimlar, mazkur konsept doirasidagi semalarni tahlil qilishga harakat qildik. Ikki til doirasida – ingliz va o'zbek tillarida mavjud umumma'nodagi so'zning har ikki millat madaniyatidan kelib chiqib, o'xshash va farqli kognitiv asosga ega ekanligini ko'rsatib berishni maqsad qildik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oxford dictionary of English. – London: Oxford University Press.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: "Sangzor" nashriyoti, 2006.
3. Safarov Sh. Semantika. –Toshkent: O'zME davlat nashryoti, 2013.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. I jild.
5. Xasanov A. Semantik assimetriyaning kognitiv asoslari. – Andijon, 2020
6. Xudayberganova D. O'zbek tilida badiiy matnlarning antroposentrik talqini. Filol. fan. dokt. dis. –Toshkent, 2015.

“БИР” ВА “ЯРИМ” СЎЗЛАРИНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

**Ражабов Н.,
СамДУ магистранти**

Аннотация. Сон туркумининг энг фаол қўлланилувчи бир ва ярим сўзларининг семантик хусусиятлари атрофлича таҳлил қилинди. Бир сўзининг олдинги ва кейинги нутққа ишора қилиши, маълум ҳодиса-жараёнларни мужассамлаштириши мисоллар билан кўрсатиб берилди. Ярим сўзининг

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. I jild, B 125.

² Oxford dictionary of English. – London: Oxford University Press.

микдор ва ҳосила маънолари келтирилиб, шахснинг эмоционал ҳолатини ифодалаши таъкидлаб ўтилди.

Таянч сўзлар: *лисоний шакл, эмоционал-экспрессив, грамматик маъно, лугавий маъно, нутқ вазияти, нумеративлар, ҳосила маъно, семема, лисоний шахс.*

Оламни англаш ва билиш воситаси бўлган тил ва унинг лисоний шаклларида мужассамлашган тушунчаларни ҳар томонлама ўрганиш ва тадқиқ этиш муҳим ва таянч вазифамиз ҳисобланади. Борлиқдаги у ёки бу нарса, ҳодисаларнинг мазмун томони онгимизда акс этар экан, бу лисоний база нутқда, мулоқотда турли-турли хусусий маънолар кўринишида юзага чиқади. Бунда нутқ вазияти билан мос ҳолатда лексик-семантик, эмоционал-экспрессив маънолар воқеланади. Ўзбек тилшунослигида сон туркумини ташкил этувчи сўзларнинг мулоқотимиздаги фаоллиги, ўрни ва аҳамиятини кенг форматда ўрганиш бу сўзларнинг маъно қирралари нозик ва ўта таъсирчан эканлигини кўрсатмоқда. Саноқ сонлар ичида энг кичиги бўлган *бир* сўзи ва унинг семантик маънолари ниҳоятда кўп бўлиб, бу борада олимларимиз томонидан анча-мунча фикрлар билдирилган.

Ўзбек тили грамматикасида *бир* сўзи аниқ, ноаниқ микдорни, сифатловчи аниқловчи ва аниқланмиш орасида келиб, бирикмага ноаниқликни, ҳаракатнинг белгисини, предметларнинг бир хиллигини, тахмин, мўлжални, маънони кучайтиришни ифодалаши батафсил келтириб ўтилади. [Ўзбек тили грамматикаси, 1975:312-313].

Ҳақиқатан ҳам, *бир* сўзининг семантик маънолари кўп ва нозик бўлиб, юқоридагиларга ёндош ҳолатда бошқа маъно томонлари ҳам мавжуд. Масалан, *Вақтингиз бўлганда бир келинг. Сен бир гаплашиб кўрсанг. Аввал бориб бир кўринглар*. Биринчи гапда *илтифотни*, чунки гапни *бир* сонисиз айтсак, “*Вақтингиз бўлганда келинг*” - оддий таклиф, *бир* сонини кўшиб айтсак, илтифот ёки таклифнинг самимий айтилаётганлигини билдириб, сўзловчининг ботинидаги туйғуларни ҳам юзага чиқаради. Негаки нутқнинг айни шу жойида ундов сўзлар ҳам қўшилиши мумкин. *Вақтингиз бўлганда бир келинг-эй. Вақтингиз бўлганда э бир келинг*.

Иккинчи гапда эса бу ҳолат бошқача. Айтайлик, сўзловчи қайсидир муаммони ҳал қилиш мақсадида тингловчидан илтимос қилмоқда. Бу ўринда *бир* сўзининг *якка, ёлғиз, танҳо* маънолари ифодаланапти. Ушбу гапни: “*Сен гаплашиб кўрсанг*”, деб айтсак - оддий илтимосни, *бир* сўзи қўшилганда, тингловчининг нутқдан ташқаридаги III шахс билан бўладиган, воқеланмаган нутқига ишора қилади. Яъни муайян шахс билан бўладиган алоҳида суҳбат назарда тутилади.

Учинчи гапда, айтайлик, тингловчи бирор бир уй сотиб олмоқчи. “*Аввал бориб бир кўринглар*”, дейилганда, кейинги жараёни англатади. Бунда экспрессив – ундаш маъноси ва тингловчининг шахсан ўзи муайян ҳолатни кўздан кечиришини билдирипти. Энди шу гапни *бир* сўзини қўймасдан айтиб кўрамиз: “*Аввал бориб кўринглар*” - оддий мурожаат бўляпти. Гапнинг марказий қисми – кесимга туташиб келган *бир* сўзини грамматик жиҳатдан

ҳаракат белгиси сифатида айтамыз. Р.Сайфуллаева томонидан *бир* сўзининг 16 та маъноси кўрсатилиб, учинчи маъноси - ҳаракатнинг белгиси сифатида келтирилади. [Сайфуллаева, 2010:354]. Юқоридаги маънолар ана шу белги маъносига ёндош ҳолда воқеланаётганлигини эътиборга олиш зарур.

Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор. Бу гапда *бир* сўзи юртнинг бетакрор табиатини мужассамлаштирмоқда. Ушбу гапни *бир* сонисиз айтсак, маъно бутунлиги бузилади. Ёки “*бир*” ни ўрнига *шундай* сўзини қўйиб, “*Шундай ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор*”, десак ҳам, юқоридаги экспрессив маънони бермайди. Чунки *бир* сўзининг *якка, ягона, танҳо* семантик маънолари бор. Бундан ташқари, айрим дарсликларда *бир* сўзи ўрнида *илк* сўзи ишлатилиши мумкинлиги айтилади. Бу сўз биринчи маъносидан тартибни кўрсатади. *Қуёшнинг илк нуридан олам уйғонгандек.* [Шоабдурахмонов, 1980:265].

Раисимиз бир гапирдики, ҳамма сукут билан эшитди. Бу қўшма гапда *бир* сўзи олдинги матнга ишора қиляпти. Чунки раиснинг қандай, нима тўғрисида гапирганлиги *бир* сўзидан мужассамланган. Агар ушбу гапда *бир* сўзини олиб ташлаб, “*Раисимиз гапирдики, ҳамма сукут билан эшитди*”, деб айтсак, раис нима тўғрисида, аниқроғи, қандай оҳангда гапирганлиги сўроқ остида қолади. Гапда *бир* сўзини ўрнига қўйишимиз билан маъно бутунлиги ҳосил бўлади.

Яна бир ҳолат борки, таълим жараёнида ўқувчиларнинг бажарган вазифалари учун бериладиган *икки, уч, тўрт* ва *беш* баҳолари. Бу ҳам маълум бир ҳолатга нисбатан қўлланилишини ва муайян ҳодиса-жараёнлар сонларда мужассамлашаётганлиги энг муҳим масалага айланыпти.

Мен бу китобни талабаларнинг қўлида бир кўрган эдим. Мен бу китобни талабаларнинг қўлида кўрган эдим. Келтирилган гапда *бир* сўзи миқдор маъносини билдирмоқда, яна сўзловчининг ноёб манба ҳақидаги фикрини тасдиқлаш маъносига ҳам *бир* сўзи хизмат қилиши мумкин. Бу ерда фақат гап қайси вазиятга айтилаётганлигига боғлиқ бўлади.

Бугунги йиғилишда қутилмаган бир вазият бўлди. Бугунги йиғилишда қутилмаган вазият бўлди. Қуйидаги гапда *бир* сўзи олдинги ҳодиса-жараёнга ишора қилаётганлиги сезилади. Агар *бир* сўзини олиб ташлаб, гапни айтсак, муайян вазият ҳақида оддий хабар маъноси ифодаланади.

Қани, бу ишни зиммасига оладиган бир мард чиқадими? Қани, бу ишни зиммасига оладиган мард чиқадими? Гапда *бир* сўзининг *якка, ягона* маънолари ифодаланаётганлиги кузатилади.

Ўқитувчимиз қандайдир бир қозонни диққат билан ўқирди. Ўқитувчимиз қандайдир қозонни диққат билан ўқирди. Гапда *бир* сўзи ноаниқликни эмас, *бошқа, алоҳида* деган маъноларни, қандайдир сўзи *ноаниқлик, гумон* маъносини ифодалаяпти.

Эсладим, олдимга бир йигит келганди. Бу гап гумон ҳамда миқдор маъносини билдираётганлигини кўрамыз. Яъни қандайдир *йигит* тушунчаси билан бирга *бир нафар шахс* маъноси ҳам англашилади. Гумон маъноси *бир* сўзининг луғавий маъносидан анча узоқ, шунинг учун бу ўринда *бир* сўзининг *якка, алоҳида* семемасидан ўсиб чиққан бўлак, *бошқа* тушунчаларига ишора бор.

Яратгандан Сизга улуғ бир бахт насиб этишини тилайман. Яратгандан Сизга улуғ бахт насиб этишини тилайман. Бу ерда бир сўзи ёрдамида тингловчига нисбатан юксак бахтни, ҳеч нарса билан ўхшаши бўлмаган тинч-тотув ҳаётни англатиб, бунга сўзловчининг ҳис-туйғулари қўшилаётганлигини кузатиш мумкин.

Бир сўзининг ҳамма маъноларида *ёлғизлик, танҳолик, ягоналик, алоҳидалик* оттенкалари кўринади. Бу сўзнинг олдинги ёки кейинги нутққа ишора сифатида қўлланилиши ҳам унинг семантикасидаги *алоҳидалик, махсус, ягоналик оттенкалари* билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам баъзи манбаларда *бир* сўзи чегаралов маъносини билдириши айтиб ўтилади. [Турсунов, 1992:292]. *Ҳаммамиз имтиҳондан ўтдик, бир Аҳмаднинг мазаси бўлмади.*

Бир сўзининг *-гина* юкламаси ва *-та* қўшимчаси билан келиш ҳолатлари қиёсланганда, маънода ўзгаришлар кузатилди. *Кечаги дарсимизга биргина Шахноза келмади. Кечаги дарсимизга биттагина Шахноза келмади. Кутубхонадан биттагина китоб олдим. Кутубхонадан биргина китоб олдим.* Мисолларда *бир* сўзининг *-та* аффикси билан келишида *доналик, алоҳидалик* оттенкаси ифодаланса, *-гина* қўшимчасининг ўзида *кучайтирув* оҳанги англашилади. С.Низомиддинованинг монографиясида *бир* сўзининг маънолари йигирма иккита бандда келтирилган бўлиб, бешинчи бандида *бир* сўзи *-гина, -дай* аффикслари билан бирга *фақат, ёлғиз, баробар* деган маъноларни ифодалаши айтилади. [Низомиддинова, 1963:46].

Бундан ташқари, сон туркумида шундай сўзлар борки, буларнинг ўзи тўғридан-тўғри каср сонни ифодалайди. *Ярим, чорак, нимчорак* каби. Бу сўзлар санок сонлар билан ҳам қўлланилади. [Низомиддинова, 1963:31]. *Ярим* сўзи ҳар қандай санок соннинг, предметнинг, нумеративнинг ярим миқдорини англатиши билан ўзига хос. *Чорак, нимчорак* сонларида бундай хусусият йўқ. *Масалан: бир ярим миллион сўм, яримта нон, ярим литр сув, ярим гектар бог каби.*

Яримта нон бирикмасида предмет олдида қўллангани учун дона сон қўшимчасини қабул қилмоқда. Лекин дона сондан фарқи шуки, *-та* қўшимчаси айрим нумеративлар билан алмашилиб қўлланилади. *Бешта дафтар олдим. Беш дона дафтар олдим.* Бу синонимик ҳолатда иккинчи гап биринчи гапдан китобийлик оттенкаси билан фарқланиб туради. *Яримта* сўзида бундан ҳолат йўқ - *ярим дона нон* деб айтиб бўлмайди. Чунки *ярим* бутунликда олинган нарсанинг ярмини ифодалайди. Санок сонлардаги *-та* қўшимчаси эса доналикни ифодалайди. Шунинг учун доналик нумеративлари билан алмашади. Битта нарсага эътибор бериш керакки, *-та* қўшимчаси нафақат бутунни санашда, балки *қисм* маъносини ифодалашда ҳам қўлланилмоқда. *Байрам тадбирида ярим соат иштирок этдик.* Бу гапнинг юқоридагидан фарқи *-та* қўшимчаси йўқ, лекин *ярим* миқдорни ифодалайди. *Соат* сўзининг сифатловчиси бўлиб келаётганлиги эса *яримта нон* бирикмаксига ўхшаб кетади.

Кўзини ярим юмиб хаёлга берилди. Меҳрибонлик уйида кўнгли ярим болаларни кўрасиз. Бу гапларда *ярим* сўзи ҳеч қандай миқдорнинг ярмини

билдирмайди. Биринчи гапда шахснинг муайян вазиятдаги ҳолатини билдиради. Иккинчи гапда *ярим* сўзининг ҳосила маъноси бўлиб, ота-она, оила соғинчини билдиради. Болалар эса бундан мосуво. Шунинг учун ҳам ярим сўзининг ҳосила маъноси пайдо бўлган.

Ярим сўзи санок сонлар билан келиб, таркибли сонни ҳосил қилади. Бунинг санок сонлардан фарқи махсус шаклга эга эмаслигидир. Яъни *нол (0)*, *бир (1)*, *икки (2)*, *уч (3)*, *тўрт (4)* кабиларни сўз билан ҳам, махсус рақам билан ҳам ифодалаймиз. *Ярим* сўзида махсус рақам қабул қилинмаган ва бу ҳар қандай бутуннинг ярмини ифодалаши билан ўзига хос. *Соат икки ярим бўлди. Бир соат олтинчи минут бўлса, шунинг ярми - ўттиз. Уч ярим килограмм шакар. Бир килограмм минг грамми, унинг ярми беи юзни ташкил этади. Уч ярим гектар бог. Бир гектар юз сотих бўлса, унинг ярми эллик бўлади.*

Юқоридагилардан ташқари, *ярим* сўзининг бошқа семантик маънолари ҳам бор. Масалан, дона сонлар билан келиб, бутун-қисм маъносини эмас, *гумон-тахминни* билдиради. Бу *ярим* сўзининг қисм семемасидан, *бир* сўзининг алоҳида, бўлак маъноларидан ўсиб чиққан. Масалан: ***Битта-яримта*** севганинг бордир. Мени сўраб ***битта-яримта*** келишмадими? Агар меҳмонлар келишса, ***битта-яримта*** нарса олиш керак. Биринчи ва иккинчи гапларда *соф* гумон маъноси бор, лекин учинчи гапда бундай эмас. Шунчаки расмий мақомдаги шакл вазифасини ўтаётганлигини, аслида маъно-мазмун лисоний шахснинг онгида мужассам бўлиб, буни аниқлашда психоллингвистиканинг ассоциатив методлари иш беради.

Бир сўзининг келтириб ўтилган маъноларида унинг сўзловчи ҳистуйғусини ифодалаши, олдинги ва кейинги нутққа ишора қилиши, муайян ҳодиса-жараёнларни мужассамлаштириши атрофлича кўриб чиқилди. Бу сўзнинг нутқда гумон маъносини ифодалаши унинг луғавий маъносидан узоқ. Шунинг учун *битта*, *алоҳида* маъносидан ўсиб чиққан бўлак, бошқа тушунчалари гумон маъносини англатади.

Ярим сўзининг семантик маънолари бутунликдаги миқдорнинг ярмини, шахснинг муайян вазиятдаги ҳолатини ҳамда бир сўзи билан жуфтлашиб соф тахминни билдиради. Демак, сон туркумидаги *бир* ва *ярим* сўзларининг қўлланилиши ниҳоятда кенг бўлиб, унинг семантикаси нутқ вазияти билан боғлиқ ҳолда юзага чиқяпти. Бу эса лисоний шахснинг ботиний оламига киришга йўл очади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тили грамматикаси, I том. – Тошкент, 1975. – Б. 312-313.
2. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2010. – Б. 354.
3. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1980. – Б. 265.
4. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1992. – Б. 292.
5. Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. – Тошкент, 1963. – Б. 31,46.

“QORA” LEKSEMASINING MADANIY SEMALARI

Abduraxmonova G.,
ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolamizda “qora” so‘zining ijobiy va salbiy ma’nolari xususida so‘z boradi. Xalqimiz tarixida qora rang qanday o‘rin tutadi. O‘zbek madaniyatida ranglarning o‘rni. O‘zbek xalq maqollarida qo‘llanilishi. Umuman olganda, bu leksemaning lingvokulturologik tadqiqi maslasiga e‘tibor qaratamiz.

Kalit so‘zlar: *leksema, qora, sema, ranglar, ma’no, ramz.*

Ranglar va ularning ramziy ma’no-mohiyatidan bahs yuritish oson emas, albatta. Chunki ranglar u yoki bu xalqning uni qurshab olgan olam, ijtimoiy-madaniy hayot, urf-odat, marosim, adabiyot va san’atga doir qadimiy qarashlari bilangina emas, balki, kosmogonik, mifologik, diniy-ilohiy tushuncha va tasavvurlari bilan ham bog‘lanib ketgan. Shuningdek, odamlarning dunyoqarashi, yashash sharoitlari, diniy hayot yo‘llarining o‘zgarishi bilan ranglarga munosabat, ko‘zlangan maqsadlar ham o‘zgarib, ba‘zan butunlay yangilanib borgan¹.

K.T.Mustayevning kitobida, Sodiqovanning nomzodlik dissertatsiyasida, B.Bafoyevning ayrim maqollarida, Sh.Usmonovanning kitobida ranglar tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. Qadimdan ranglar turli xalqlarda turlicha ramziy ma’nolarni ifodalagan. Masalan, Rus xalqi tilida “qora” so‘zi eski, qari, iflos, yorug‘likdan mahrum qandaydir narsa; Afrika xalqlarida yovuzlik, yomon narsalar, baxtsizlik, falokat, kasallik, jodugarlik, o‘lim, shahvat, tun; xitoylarda jiddiylik va adolat kabi ma’nolarni ifodalaydi².

O‘zbeklarda va yana bir qancha turkiy xalqlar madaniyatida oq, ko‘k rang motam ramzi, qora rang esa rus madaniyatida motam ramzi hisoblanadi. Ammo xalqimiz orasida qora rangni tun, zulmat, yomonlik va h.k kabi salbiy semalarida ko‘rish kuchliroq. Qora va oq ranglarni eslaganimizda ko‘z oldimizda birinchi navbatda yovuzlik va ezgulik gavdalanadi. Sharq va O‘rta Osiyo madaniyatida ba‘zan qora rang ulug‘vorlik, buyuklik ramzi sifatida talqin qilingan. XI asrda yurtimizda hukmronlik qilgan sulolaning ham o‘zlarini, aynan. “Qoraxoniylar” deb atashlari qora so‘zining “katta”, “ulug‘”, “buyuk” kabi ma’nolari bilan bog‘liq. Oq rang poklik, halollik, soflik, tozalik kabi bir qancha ijobiy ma’nolarni anglatadi.

“Xazoyin ul-maoniy” devoni tarkibidagi g‘azallarda jami 544 o‘rinda qora so‘zi ishlatilgan³. Bularning barchasi ijobiy ma’noda kelgan deya olmaymiz, albatta. Masalan, akademik shoir G‘afur G‘ulom Alisher Navoiyning “Farhod va Shiriri” dostonini to‘liq sharh bilan nashrga tayyorlashda Xoqon farzandli bo‘lgan kuni mamlakatidagi hamma devorlarni qora rangli ipak matolar bilan bezash buyrug‘ini berganini aytadi. Tabiiyki, nima uchun podsho farzand ko‘rgan kuni butun yurtini qora harir libosda ko‘rishni xohlagan, degan savol tug‘iladi. Gap shundaki, Navoiy

¹ Haqqulov I. Yana qora rang talqini haqida maqolasi. www.kh-davron.uz 22.11.2017

² Usmonova Sh. Lingvokulturologiya.-Toshkent,2019.161-bet.

³ Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Т., 2007. 11-бет.

yashagan davrda qora rang buyuklik, ulug'lik ramzi hisoblangan. Navoiy qora rangni yoshlik, navqironlik ma'nosida ham qo'llagan (sochning qoraligiga ishora qilib).

Qora rang elga toji torakdur

Kim bu rang ichradur, muborakdur¹.

baytidagi fikrga tayanib, qora rangning muborak va muqaddaslik xususiyatlarini (albatta, salbiy ma'nolarni nazardan soqit qilmagan holda – I.H.) muxtasar shaklda yoritishga urindik. Bu ishda tarixiy, mifologik, diniy va adabiy dallilarga suyanilishi tabiiy, albatta. Ayniqsa, Nizomiy Ganjaviyning «Haft paykar» dostonidagi «Be musibat siyoh po'shi kardan» – «Musibatsiz qora kiyinmoq» misrasi bizni masalaga chuqurroq qarash va baytni ayrim navoiyshunoslar sharhlaganidek, «Qora rang – yoshlik ramzi. Kimning boshi qora bo'lsa – unga bu muboraklikdir, negaki yoshlik – elning «toji torak»i demak»²,

Yuqar yomonlig' angakim, kirar yomon el aro,

Ko'mur aro ilik urg'an qilur ilkini qaro.

Alsher Navoiyning “Favoyid ul-kibar” devonidan olingan ushbu fard mohiyatiga “Yomonga yaqin yursang yarasi yuqar, qozonga yaqin yursang qorasi” maqolining mazmuni singdirilgan. Shoir yomon kishilar bilan hamroh bo'lsang uning yomonligi yuqishi ko'mirga qo'l urib uni qora qilish bilan qiyoslamoda. Zero, yomonlik kishini badnom qilishi, uni uyatga qo'yishi mumkinligiga urg'u berilmoqda. Bunda qora leksemasi salbiy ma'noda kelgan³.

Xalqning donoligini, madaniyatini o'zida aks ettiruvchi manbalardan biri maqollardir. “O'zbek xalq maqollari” kitobining (Tuzuvchilar: filologiya fanlari doktori, professor To'ra Mirzayev, filologiya fanlari doktori, professor Asqar Musoqulov, filologiya fanlari doktori, professor Bahodir Sarimsoqov) 1989-yilgi nashrida qora rang ishtirok etgan 53 ta, 2003-yilgi nashrida 23 ta, 2005-yilgi nashrida 24 ta maqolni aniqladik. Ushbu statistik tahlildan ko'rinib turibdiki, davrlar o'tishi bilan ko'pchilik maqollar o'z ahamiyatini yo'qotib, xalq tilida ishlatilmasdan qolib ketgan.

Biz 1989-yilgi nashrda mavjud bo'lgan, 2005-yilgi nashrga kiritilmagan “Qorachaning qori turmas” maqoliga e'tiborimizni qaratdik. Ushbu maqoldagi “qoracha” so'ziga “oktyabr” deb izoh berib ketilgan. O'zbek tilining izohli lug'atida “qoracha” so'zining keltirilgan ma'nolari orasidan oktabr ma'nosini topa olmadik. To'g'ri, balki oktabr oyida yog'gan qor ko'p turmasdan erib ketar, ammo bunda maqollik xususiyati qayerda qoladi? Izohli lug'atda “qoracha” o'zbek urug'laridan birining nomi degan ma'lumot ham mavjud, ammo bu ham maqolning ma'nosiga unchalik mos emas. “Qoracha” ning yana bir ma'nosi oddiy qora xalq, aholining kambag'al, avom qismi⁴.

Yuqoridagi maqolga variantdosh bo'lgan yana bir maqolni “Hikmatnoma” kitobida uchratdik. “Qorasuvning qori turmas” (qorasuv-sho'r suv. Bunday suv qishda muzlamaydi, ustiga yog'gan qor turmay erib ketaveradi, ya'ni qora ko'ngil

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asrlar to'plami. Yigirma jildlik. 10-jild. – Toshkent, 1992. 176-bet.

² Haqqulov I. Yana qora rang talqini haqida maqolasi. www.kh-davron.uz 22.11.2017

³ Matyoqubova T. Alisher Navoiy hayoti va ilodi. – Toshkent, 2009. 64-bet.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2008. 340-bet.

odamga qordek oppoq to'g'ri so'z, pand – nasihat kor qilmaydi, degan ma'no kelib chiqadi)¹.

Qora rangining ramziy ma'nolari haqida juda ko'p fikr bildirishimiz mumkin. Biz yuqorida bu ma'nolarning ayrimlariga to'xtalib o'tdik. Keltirilgan misollarimizdan ham ko'rish mumkinki, qora rangning ulug'vorlik, buyuklik kabi semalari qadimdan keng qo'llanilib kelingan. Bugungi kunda esa ancha torayib, asosan, salbiy ma'nolari saqlanib qolgan. Kelgusida olib borayotgan izlanishlarimiz natijasi sifatida to'liqroq ma'lumot berishga harakat qilamiz. Maqsadimiz qora rangining faqat salbiy xususiyatlarini emas, balki ijobiy ma'nolarda ham keng qo'llanilganligini aniq dalillar orqali isbotlash.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asrlar to'plami. Yigirma jildlik. 10-jild. – Toshkent, 1992.
2. Haqqulov I. Yana qora rang talqini haqida maqolasi. www.kh-davron.uz
3. Matyoqubova T. Alisher Navoiy hayoti va ilodi. – Toshkent, 2009.
4. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2008.
6. Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Toshkent, 2007.
7. Шомақсудов Ш, Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990.

ETNONIMLAR TADQIQIGA OID BA'ZI ADABIYOTLAR TAHLILI

Abduvaliyeva K.,
ToshDO'TAU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada etnonimlar tadqiqiga oid ba'zi adabiyotlar tahlil etilgan va ular haqida qisqacha ma'lumotlar berilgan. Maqolada etnonimlarga oid eng qadimgi manbalarni ko'rib chiqishga harakat qildik. Ko'rib chiqilgan adabiyotlar miloddan avvalgi davrlardan boshlab to XX asrgacha bo'lgan davrlarga oid.

Kalit so'zlar: *etnonim, xalq, urug, qabila, o'zbek, qarluq, uyg'ur, barlos, qo'ng'iroq, mo'g'ul, mang'it, nayman, qipchoq.*

Etnonimlar bu ma'lum bir hududda, tarixning muayyan bir davrida yashagan va hozirda ham yashab kelayotgan urug', qabila, xalq, millat, elat va ularning kichik guruhlar uchun qo'llanilgan maxsus nomlar hisoblanadi. Etnonimlarning ko'pchiligi turkiy tilda, jumladan, o'zbek tilida qadimdan mavjud bo'lgan nomlardir. Shu sababdan ham, etnonimlarning lug'aviy tarkibida qadimiy turkiy tilga va tilning uzoq o'tmishiga oid leksemalar ko'plab uchraydi. Etnonimlarning adabiyotlarda berilishi uzoq davrga borib taqaladi. Etnonimlarni eng qadimgi davr adabiyotlarida ham uchratishimiz mumkin.

¹ Шомақсудов Ш, Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. –Тошкент, 1990. 496-bet.

Miloddan avvalgi davrlarda ham hozirgi Markaziy Osiyo hududida bir qancha turkiy xalqlar yashab kelishgan. Geradotning “Tarix”, Strabonning “Geografiya”, Pompey Trogning “Filip tarixi”, Yustinning “Pompey Torg epitomi” asarlarida skif, sak, massaget, dax kabi turkiy qavmlar bilan birga toʻxtar soʻgʻd ham tilga olingan¹.

Sharqning yetuk olimlaridan biri boʻlgan Abu Rayhon Beruniy qadimgi xalqlar, urugʻlar va ularning nomlari, yaʼni etnonimlari haqida maʼlumot bergan. Alon va os urugʻlari haqida maʼlumot bergan. Ushbu xalqlar eron urugʻlaridan boʻlib, oʻzbek va qoraqolpoq xalqlari tarkibida uchraydi. Ular haqida ilk bor Abu Rayhon Beruniy xabar beradi.

Undan keying davrdagi qimmatli manbalardan biri bu “Devonu lugʻatit turk” asari boʻlib, unda etnonimlar tarixiga oid qimmatli faktlar mavjud. Qoshgʻariy asarida oʻzi yashagan davrdagi Movarounnahr hududida yashagan xalqlar haqida fikr yuritadi. U ushbu hududdagi qabila, urugʻ, elatlarining yaqin aloqalari, tilidagi oʻxshash va farqli jihatlarini koʻrsatib berishga harakat qilgan. Ushbu manbada turli sohalarga oid maʼlumotlar qatorida etnonimlar izohini ham uchratamiz. Asarda turkiy qabilalarning joylashish oʻrinlari bilan bir qatorda, qabila a urugʻ nomlarining roʻyxati va ular haqidagi izohlarni berib oʻtadi. Asardan quyidagi parchani keltiramiz; “Turklar aslida 20 qabiladir. Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urugʻlari bor. Men bulardan asosini, ona urugʻini yozdim, shahobchalarini tanladim... Rumga yaqin birinchi qabila bajanak, soʻng qipchoq, oʻgʻuz, yamak, boshqird, basmil, soʻng qay, soʻng yabaku, soʻng tatar, soʻng qirgʻiz keladi. Qizgʻizlar chin yaqinidadurlar. Bu qabilalar hammasi Rum yonidan kun chiqargacha choʻzilgandir. Soʻng chigil, soʻng toʻxsi, soʻng yagʻmo, soʻng igʻrak, soʻng yaruk, soʻng junul, soʻng uygʻur, soʻng tangut, soʻng xitoy². Bundan tashqari asarda oʻgʻuz qabilasining 22 kichik urugʻlari haqida ham maʼlumot bor. Qoshgʻariy ushbu urugʻlarni nomma-non sanab oʻtadi va boshqa baʼzi maʼlumotlarni aytib oʻtadi.

Umumiy qilib aytadigan boʻlsak, “Devonu lugʻatit turk” asarida hammasi boʻlib 70 ga yaqin qabilalar, urugʻlar, elat va xalqlar haqida qimmatli fikrlar mavjud.

Oʻzbek urugʻlari va qabilalari haqida maʼlumot beruvchi yana bir qimmatli manba bu Rashididdinning “Jomeʼ at-tavorix” asaridir. Ushbu asarda Turkiy urugʻlardan bir qanchasiga taʼrif berilgan. Jumladan, qoʻngʻirot, qipchoq, jaloyir, qatagʻon, qangʻli, burqut, qirgʻiz va boshqa urugʻlardir. Muallif asarda qirgʻiz urugʻlari tarkibida boʻlgan urus (oris) urugʻi haqida ham tushuncha beradi³.

XVI asrda Sayfiddin aksikatiy tomonidan yaratilgan “Majmuʼ at-tavorix” asarida oʻzbek urugʻlari, qabilalari toʻgʻrisida ham qimmatli maʼlumotlar uchraydi. Asarda oʻzbek urugʻlaridan boʻlgan qishliq, qoʻngʻirot, kenagas, urus (oris) kabilar haqida maʼlumot uchratamiz⁴. Yana bir tarixiy asar sifatida Muhammad Solihning “Shayboniynoma” dostonini oladigan boʻlsak unda ham etnonimlar mavzusiga alohida toʻxtalib oʻtilgan. Asarda temuriylar va shayboniylar oʻrtasida boʻlib oʻrgan voqealar, temuriylarning inqirozi va shayboniylar hukmdorligining oʻrnatilishi davri

¹ Turabov Abdurayim. Samarqand viloyati etnonim va etnoykonimlarining tahlili. Fil. f. nom. diss. – Toshkent, 1999.

² Mahmud Qoshgʻariy. Devoni lugʻatit turk. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1960. 64-bet

³ Рашид ат-дин. Сборник Летописей. Т.1. – М.: Наука, 1952. – С. 151.

⁴ Собрание летописей. Мажмуат таворих. А.Т. Тагирджанов. – Л., 1960. –С. 32.

aks ettirilgan. Ushbu davr voqealarida turkiy elat va qabilalar ishtirok etgan. Muhammad Solih o'z asarida 30dan ortiq qabilalar nomlarida to'xtalib o'tgan¹.

Tadqiqot ishimizda aytib o'tilishi joiz bo'lgan yana bir qimmatli asar bu "Boburnoma" memuar asari bo'lib, unda toponimlar, etnonimlar, antroponimlar haqida ko'plab ma'lumotlar uchratamiz. Jumladan, Bobur asarida 1034 ta joy nomlari haqida xabar beradi².

Bobur etnonimlar to'g'risida ham ma'lumotlar bergan. Masalan, to'qboy etnonimiga to'xtalgan va uni o'zbek urug'laridan saroy va mang'itlarning bir urug'i ekanligini aytadi. Hozirda ham ushbu etnonim mavjud. Ushbu etnonim toponim sifatida Samarqand viloyati Pasdarg'om tumanidagi qishloq nomi sifatida ham uchraydi³.

B. Ahmedov takidlashicha, keying yillarda 92 bovli o'zbek qavmi nomma nom sanalgan 4 nafar qo'lyozma asar borligi aniqlandi⁴. Bularndan ikkitasi "Majmu' at-tavorix" va "Tuhfat ut-tavori xoniy" asarlari (asarlarni sankpeterburglik sharqshunos olimlar – A.T. Tohirjonov va V.A. Romadinning sa'y-harakatlari bilan aniqlandi). Qolgan ikkitasi "Nasabnomayi o'zbek" (O'zbeklarning nasab kitobi) va Asomiyi navodu du firqa-yi o'zbek" asarlaridir. Ular O'zFASHI kutubxonasida saqlanmoqda.

Etnonimlar tarixini o'rganish to'plash borasida taniqli olim H. Doniyorovning xizmatlari katta. U 92 bovli o'zbek urug'larini nomini tartibga keltiradi va bir risolaga jamlaydi. U ushbu risolani tayyorlashda ikkita qimmatli manbaga tayanadi. Ular: "Nasabnoma" va "Qitmir" qo'lyozma asarlaridir.

Bizgacha yetib kelgan, 92 bovli o'zbek qavmlari nomma-nom sanalgan manbalarga diqqat qilsak, ularning XVII asrdan boshlab yaratilganligiga guvoh bo'lamiz. Bu asarlarni bir biri bilan taqqoslab chog'ishtirish jarayonida anchagina farqlar, fonetik o'zgarishlar, variantlilik hodisalari borligining guvohi bo'ldik. Yuqorida sanab o'tilgan 5ta urug' nomlarini alfavit tartibida joylashtirib chiqqanimizda 200dan oshib ketdi. Bizningcha, bu holatni har kim xalq orasidan har qil yozib olganligi, qayta-qayta yozilish natijasida o'zgarishlarga duch kelish, turli shevalarda turlicha talaffuz etilishi kabi ko'plab holatlar bilan izohlash mumkin⁵.

Etnonimlarni o'rganish bo'yicha muhim manbalardan biri bu biz tahlil qilayotgan tarixiy asar "Shajarayi turk"dir. Bu asarda turkiy xalqlarning etnogenezi haqida tarixiy va afsonaviy ma'lumotlar keltiriladi. Bu haqida tadqiqot ishimiz davomida to'liqroq to'xtalamiz. Bundan tashqari Abulg'azi Bahoridxonning yana bir asari bo'lgan "Shajarayi tarokima" ham etnonimlar haqida ko'pgina ma'lumotlar bera oladigan asarlardandir.

Abulg'azi Baxodirxon yirik adib, tarixchi olim va tilshunoslikka ham o'z hissasini qo'shgan inson sifatida ham ardoqlidir. Undan 2 yirik asar "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asarlari meros bo'lib qolgan. Adibning "Shajarayi turk" asarida o'zbeklar bilan bir qatorda, o'sha davrda yashagan qo'shni xalqlarning tarixi, madaniyati, urf-odatlar haqida ma'lumot beradi. Asarning asosiy qismi 1663-1664-

¹ Muhammad Solih. Shayboniynoma. – Toshkent: Fan, 1989. 199-200-bet.

² Turabov A. Samarqand viloyati etnonim va etnoykonimlarining tahlili. Fil. f. nom. diss. – Toshkent, 1999. 23-bet.

³ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent, 1960. 26-bet.

⁴ Ahmedov B. O'zbek qavmlari. Sirli olam. 1992. 3-4-bet.

⁵ Turabov Abdurayim. Samarqand viloyati etnonim va etnoykonimlarining tahlili. Fil. f. nom. diss. – Toshkent, 1999. 24-bet.

yilda yozilgan. Asarda Xorazmning XVI–XVII asrning birinchi yarmidagi tarixi bayon etilgan.

Asarda bir necha turk qabilalari, o‘zbek urug‘lari haqida ma’lumot va qabila va urug‘ nomlari ma’nolari keltirib o‘tilgan. Ushbu asarda turk-mo‘gul qabilalari haqida ma’lumotlar, o‘zbeklar, sartlar, turkman urug‘lari (sariq, yovmut, qizil oyoq, ersari), o‘zbek urug‘laridan qarluq, uyg‘ur, barlos, qo‘ng‘irot, mo‘g‘ul, mang‘it, nayman, qatag‘an, qipchoq, saroy, kenagas, qurama, qang‘li va boshqa urug‘lar uchraydi.

Har bir el, xalq, urug‘ nomining o‘ziga xos ma’nosi, nomlanish sababi bo‘ladi. Etnonimlarning har biri o‘ziga xos tarixga ega. Ular orqali xalqlarning etnogenezinini, turmush tarzi, tili va diniga oid ko‘pgina ma’lumotlarni aniqlash mumkin, shuning uchun ham ularni o‘rganish muhim hisoblanadi.

O‘zbek xalqi turli urug‘lardan tashkil topgan bo‘lib, ma’lum tarixiy davrda, ma’lum hududda, mahalliy etnoslar asosida, turli davrlarda kelib qo‘shilgan etnik komponentlarning aralashib borishi natijasida yanada shakllanib, rivojlanib borgan. Har bir o‘zbek urug‘larining o‘ziga xos etimologiyasi mavjud.

XIX asr manbalariga murojat qilganimizda ushbu davrda urug‘, qabila, xalq, millat va ularning bo‘g‘ilarining shakllanishi va ularning nomlarining kelib chiqish tarixi haqida ko‘pgina ishlar malga oshirilganligining guvohi bo‘ldik. Misol sifatida Nizomiddin ibn Domla Shoh Said Mahdum qalamiga mansub “Nasabnomayi o‘zbek” qo‘lyozma sari asosida yozilgan N. V. Xanikovning “Buxoro xonligining tavsifi” asarida 92 qavm va uning shahobchalari haqida to‘liq ma’lumot beradi. Masalan asarda mang‘itlarning to‘q mang‘it, oq mang‘it, qora mang‘it, qo‘ng‘irotlarning qonjig‘ali, qo‘sh tamg‘ali, otinli, chuvak tamg‘ali kabi shahobchalari borligi haqida ma’lumotlar berilgan¹.

Etnonimlarning paydo bo‘lishi muayyan hududda va vaqtda yashagan xalqlarning tarixiy voqealari bilan chambarchas bog‘liqdir. Ular haqidagi fikrlarni Abramzon S.M., Muravyov N.N., Byatkin V. N., Danilevskiy G. I., Baskakov N.A., Yeremeyev D.Y., Zuyev Y. A., Gubayeva C., Karmisheva B. X., Shoniyozov K., Ahmedov B. kabi olimlarning ishlarida ham uchratamiz.

Biz yuqorida etnonimlar va ularga oid adabiyotlar haqida to‘xtalib o‘tdik. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, etnonimlar va ularga oid adabiyotlarni o‘rganish bugungi davr uchun ham dolzarbdir. Zero, har bir so‘zning etimologiyasi, kelib chiqishini bilish bu tilga bo‘lgan hurmatning bir belgisidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedov B. O‘zbek qavmlari. Sirli olam. 1992.
2. Mahmud Qoshg‘ariy. Devoni lug‘atit turk. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1960.
3. Muhammad Solih. Shayboniynoma. – Toshkent: Fan, 1989.
4. Turabov Abdurayim. Samarqand viloyati etnonim va etnooykonimlarining tahlili. Fil. f. nom. diss. – Toshkent, 1999.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent, 1960.
6. Рашид ат-дин. Сборник Летописей. Т.1. – М.: Наука, 1952.
7. Собрание летописей. Мажмуат таворих. А.Т. Тагирджанов. – Л., 1960.
8. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. – СПб, 1843.

¹ Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. – СПб, 1843. – С. 56–63.

DISGRAFIYA VA DISPRAKSIYA: O'XSHASH VA FARQLI JIHATLAR XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

Abdullajonova M.,
ToshDO'TAU magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada yozma nutq patologiyasi bo'lgan disgrafiya va yozuvga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi dispraksiya tavsiflanadi hamda ular o'rtasidagi ayrim o'xshash va farqli jihatlar qiyoslab o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *disgrafiya, dispraksiya, disleksik disgrafiya, umumiy va nozik motorika, grafomotor qobiliyat, logonevroz, korreksion ishlar.*

Yozma nutq faoliyati – murakkab yaxlit jarayon. Mazkur faoliyatning yuzaga chiqishidagi neyropsixologik va psixofziologik shart-sharoitlar B.G.Ananyev, T.V.Axutina, E.S.Beyn, S.M.Blinkova, YE.N.Vinarskiy, R.I.Lalayeva, O.A.Tokareva, L.S.Svetkova va boshqa olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Bu tadqiqotlar yozuv jarayonini tashkil qiluvchi psixologik operatsiyalar mazmunini va ko'pgina tizimlar bilan o'zaro aloqa o'rnatuvchi fiziologik asosini aniqlash imkonini beradi. Yozuvning psixologik tuzilishini o'rganishga rus neyropsixologi A.R.Luriyaning ishlari asos bo'lganligini ta'kidlab o'tish joiz. So'nggi yillarda paydo bo'lgan psixologik, neyropsixologik, psixolingvistik tadqiqotlar yozuvning murakkab funksional tuzilishi va uning tarkibiga kiruvchi tizimli komponentlar haqidagi tasavvurlarni aniqlash imkonini berdi¹.

Bugungi kunda nutq faoliyati, xususan, yozma nutq faoliyati va u bilan bog'liq patologik jarayonlar psixolingvistika, neyrolingvistika, logopediya sohaslarida keng tadqiq etilmoqda hamda ularni bartaraf etish ishlarining mazmunini takomillashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bolalarda yozishning buzilishi masalasi nutq terapiyasi, psixologiya, nevrologiya, pedagogika singari sohalarning o'rganish obyekti bo'lishiga qaramay, bugungi kungacha uning mexanizmlari haqida umumiy nazariya mavjud emas.

Qolaversa, o'quvchilarda disgrafiyaning namoyon bo'lishi va progressiv dinamikasiga sabab bo'luvchi psixologik xususiyatlarni ochib berish davomli kuzatish va nazariy asoslashni talab qiladi. Disgrafiya bolaning yozma nutq faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, bu esa uning tobora murakkablashib borayotgan ijtimoiy-madaniy jamiyatda o'z o'rnini topishida duch kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin.

Ushbu maqolada biz yozma nutq patologiyasi bo'lgan disgrafiya va motor qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi dispraksiya belgilari, ular o'rtasidagi o'xshash va farqli xususiyatlarga e'tibor qaratamiz.

Disgrafiya logopediya sohasida ancha «yosh» tushunchadir. Insonlar yozma nutqining bu holati nisbatan kechroq – XIX asrning oxirlaridan chuqur o'rganila boshlandi.

¹ Лурия А.Р., Светкова Л.С., Нейропсихология и проблемы обучения в общеобразовательной школе. – М.: 1996. – 64 с.

Disgrafiya (yun. *dis* – buzilish, *grapho* – yozaman) – yozma nutq faoliyatining qisman buzilishi, bunda muntazam ravishda takrorlanadigan xatolar kuzatiladi: harflarni almashtirish, soʻz tarkibiga keraksiz harflarni kiritish va aksincha, harf, boʻgʻin, hattoki butun boshli soʻzlarni qoldirib ketish, soʻzlar chegarasini aniqlay olmaslik, oʻqib boʻlmas darajada tushunarsiz shaklda yozish va hokazolar. *I.N.Sadovnikova* disgrafiyaning kichik maktab oʻquvchilarida kuzatiladigan yozma nutqni oʻzlashtirishdagi qiyinchiliklar, deb taʼriflaydi¹. Umumtaʼlim maktabi oʻquvchilari oʻrtasida bunday xatolarning paydo boʻlishi intellektual rivojlanishning pasayishi, yoki eshitish va koʻrish bilan bogʻliq jiddiy muammolar bilan ham, oʻquvchining bilim olishga nisbatan dangasaligi bilan ham bogʻliq emas.

Ushbu muammoni oʻrganishning dastlabki davrida mazkur patologiya asosiy sababi **intellektual rivojlanishning yetishmasligi** deb hisoblangan. Ammo vaqt oʻtishi bilan oʻqish va yozishning buzilishi intellektual rivojlanish bilan bogʻliq emasligi tajriba orqali isbotlangan. Eksperimentda qatnashgan disgrafiya chalingan bolalar matematik topshiriqlarni bajarishda ijobiy natija koʻrsatganlar – ular matematik misol va masalalarni yaxshi yechib, mental qobiliyatlarini namoyish etganlar, koʻrinadiki, natija aqliy zaiflik haqidagi fikrga mutlaqo ziddir.

Disgrafiya irsiy moyillik kasallik yuzaga kelishining ehtimoliy sabablaridan biridir. Bundan tashqari, chap qoʻl bilan yozadigan yoki chap qoʻldan oʻng qoʻlga qayta oʻrgatilgan bolada yozishda qiyinchiliklar paydo boʻlishi mumkin. **Umumiy nutqning kam rivojlanganligi** natijasida disgrafiyaning paydo boʻlish ehtimoli ham yuqori. Buzilish logonevrozni (duduqlanish) va aqliy funksiyalar tezligining kamayishini qoʻzgʻatishi mumkin.

Dispraksiya (yun. *dis* – buzilish, *praxis* – harakat) harakat, tana boshqaruvi va muvozanatga taʼsir qiluvchi keng tarqalgan kasallikdir. Bu bolaning kundalik faoliyatida yoshiga nisbatan kamroq jismoniy faollikda boʻlishiga olib keladi. Muvofiqlashtirilgan harakatlarni amalga oshirish asab tizimi, miya va mushaklarning birgalikdagi faoliyatini oʻz ichiga olgan murakkab jarayondir. Ushbu jarayondagi har qanday muammo harakat va muvofiqlashtirish bilan bogʻliq qiyinchiliklarga sabab boʻlishi mumkin.² Psixolingvistika uchun dispraksiyaning yozma nutq faoliyatiga taʼsiri masalasi muhim ahamiyatga ega. Dispraksiya motor qobiliyati (ham umumiy motor qobiliyati, ham nozik motorika), miyaning maʼlumotni qayta ishlash qobiliyati, mushaklar harakatiga salbiy taʼsir koʻrsatadi, natijada, dispraksiyaga chalingan bolada disgrafiya belgilari kuzatilishi mumkin.³ Xususan, bunday bolalar disleksik disgrafiya aziyat chekadilar. Dispraksiyaga sabab boʻluvchi omillar aniq emas, shunga qaramay, irsiy moyillik asosiy ehtimoliy sabab sifatida koʻrsatiladi.

Umuman olganda, oʻrganishdagi bu muammoning ikkalasi ham murakkab motor qobiliyatiga va yozuvga taʼsir koʻrsatadi hamda aqliy zaiflik sifatida baholanmaydi. Garchi ular baʼzan birgalikda (baʼzan disleksiya, xotira buzilishi, diqqatni jamlay olmaslik va boshqa muammolar bilan birga) namoyon boʻlsa ham,

¹ Садовникова И.П. Нарушения письменной речи и их преодоление у младших школьников. – М.: Владос, 1997.

² Maelle Biotteau, Jeremy Danna, Eloise Baudou. Developmental coordination disorder and dysgraphia: signs and symptoms, diagnosis, and rehabilitation. – DovePress, article, January 2019.

³ Maelle Biotteau, Jeremy Danna, Eloise Baudou. Developmental coordination disorder and dysgraphia: signs and symptoms, diagnosis, and rehabilitation. – DovePress, article, January 2019.

boshqa-boshqa tushuncha ekanligini unutmaslik zarur. Ular o'rtasidagi asosiy farqlar quyidagi jadvalda keltirilgan:

t/r	Disgrafiya	Dispraksiya
1	Kasallik belgilari, odatda, bola maktab yoshiga yetguniga qadar namoyon bo'lmaydi.	Kasallikning belgilari erta bolalik davridayoq ko'zga tashlanishi mumkin. Bunda bolaning jismoniy harakatlarida sustlik, muvozanatni saqlay olmaslik va motorika bilan bog'liq boshqa nuqsonlar kuzatiladi.
2	Odatda, qo'l dominatligi bilan bog'liq muammo kuzatilmaydi.	O'ng yoki chap qo'l dominantligining kechikishi kuzatiladi.
3	Jismoniy faollikka salbiy ta'sir ko'rsatmaydi, harakat bilan bog'liq muammolar, deyarli, kuzatilmaydi.	Motor qobiliyatidagi nuqsonlar tufayli jismoniy va ijtimoiy faoliyatdan qochishga moyillik seziladi.
4	Grofomotor qobiliyatdagi nuqsonlar bilan birga orfografik muammolar kuzatiladi.	Orfografik muammolar, deyarli, kuzatilmaydi. Asosiy muammolar — qo'l harakatlarini boshqarolmaslik, yozuvni satrga bir chiziq bo'ylab joylashtira olmaslik, harflarni noodatiy shaklida, ortiqcha bosim bilan yozish.

Xulosa qilib aytganda, disgrafiya va dispraksiya – keng tarqalgan o'ziga xos patologiya. Bu ikki tushuncha ham integral ham differensial belgilarga ega. Dunyo bo'yicha dispraksiyaga chalingan insonlar foizi 1,8% dan 6,9% gacha o'zgarib turadi va dispraksiya bilan kasallangan har 2 boladan 1 nafarida disgrafiya belgilari ham namoyon bo'ladi.

Yozma nutq faoliyati bilan bog'liq muammolarga duch kelgan bolalarda, ko'pincha, o'z-o'zini yakka lash, jamiyatdan ajralish, tushkunlik, o'ziga xos qobiliyatlaridan foydalana olmaslik kuzatiladi. Muammoni o'z vaqtida aniqlash korreksion ishlardan ijobiy natija olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixolingvistik kuzatuvlar yozma nutq patologiyasining asoslarini aniqlashga imkon beradi, olingan natijalar logopediya sohasiga tatbiq etilib, amaliyotda qo'llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alyssa L. Crouch, Jennifer J. Jaakubecy. Dysgraphia: How it affect a student's performance and what can be done about it. – Teaching exceptional children plus, article 5, January 2007.

2. Azra Rostami, Farzane Allahverdi, Farah Mousavi. Dysgraphia: The causes and Solutions. – International journal of academic research in Business and Social Sciences, article, February 2014.

3. Садовникова И.П. Нарушения письменной речи и их преодоление у младших школьников. - М.: Владос, 1997.

4. Cheryl Missiuna, Lisa Rivard, Nancy Pollock. They're Bright but Can't Write: Developmental Coordination Disorder in school aged children. – Teaching exceptional children plus, article, September 2004.

5. Maelle Biotteau, Jeremy Danna, Eloise Baudou. Developmental coordination disorder and dysgraphia: signs and symptoms, diagnosis, and rehabilitation. – DovePress, article, January 2019.

6. Peter J, Chung, Dilip R.Patel, Iman Nizami. Disorder of written expression and dysgraphia: definition, diagnosis, and management. – Translational Pediatrics, Oct., 2019.

O‘ZBEK TILI UCHUN WORDNET TIPIDAGI TEZAURUSNI SHAKLLANTIRISH

**Raximov X.,
O‘zMU magistranti**

Annotatsiya: Maqolada kompyuter lingvistikasining yangi yo‘nalish sifatidagi taraqqiyoti, rivojlanish tendensiyalari, korpus lingvistikasi, kompyuter leksikografiyasi masalalari haqida so‘z borgan. Tezauruslar, WordNet tipidagi tezauruslar, tuzilishi, qidiruv tizimidagi xususiyatlari tahlil qilingan. O‘zbek tilidagi WordNet tipidagi tezauruslarni yaratishning amaliy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, kompyuter lingvodidaktikasi, WordNet tezaurusi, TurkWordNet, qidiruv tizimi.*

XX asr o‘rtalaridan insoniyat tarixida tubdan burilish hosil qilgan globallashuv jarayoni boshlandi. Tez sur‘atlar bilan uyg‘unlashayotgan milliy iqtisod va milliy madaniyatlar uchun umumiy muloqot vositasiga ehtiyoj seziladi. Shunday vaziyatda milliy tillar iqtisodiy, siyosiy, ma‘naviy fikrning aniqroq, to‘laroq ifoda etilishiga xizmat qiladi. Globallashuv ta‘sirida bir tilning o‘zigina ijtimoiy ehtiyojlarni qondira olmaydi.¹

Hozirgi tabiiy til asosidagi axborot uslubini yaratish hayotiy zaruratga aylandi. Bugungi kunda o‘zbek tilining mavqeyini yuksaltirish muhim zaruratlardan biri hisoblanadi. O‘zbek tilini jahon miqyosiga olib chiqish, dunyoviy tillar sirasiga kiritish va til o‘rganish va o‘rgatishda kompyuter lingvistikasi fani muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek tilidagi ma‘lumotlar bazasini shakllantirish uni dunyo tillarining mavqeyi darajasiga ko‘tarishga imkon beradi. Tezaurus tarjimon dasturlar uchun o‘ziga xos amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan kompyuter ma‘lumotlaridir.

Hozirgi, ya‘ni ilmiy-texnik taraqqiyot davrida internet to‘rida o‘zbek tilidagi ma‘lumotlar bazasini shakllantirish, kompyuter xotirasiga o‘zbek tilidagi katta hajmli ma‘lumotlarni joylash, korpus yaratish dolzarblik kasb etadi.

Milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug‘at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o‘zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir

¹Хоназаров Қ. Глобаллашув ва тил фалсафаси. - Т., 2009. –Б.29-30.

xil qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi¹. Belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida o'zbek tilidagi tezaurus lug'atlar yaratish kun tartibidagi muhim masalalardan hisoblanadi.

Jahon tilshunosligida tezaurusga doir ma'lumotlar tadqiqotlarda yoritilgan². Rus tilshunosligida A.N.Baranov, V.P.Zaxarov, A.B.Kutuzov, Y.V.Nedoshivina, K.Boyarskiylar³ kompyuter lingvistikasi, korpusning ijtimoiy ahamiyati borasida tadqiqot olib borishgan.

O'zbek tilshunosligida kompyuter lingvistikasi yo'nalishlari monografik tadqiqot obyekti sifatida tadqiq etildi⁴. Korpus lingvistikasi masalalari keyingi yillarda monografik planda o'rganila boshladi. Sh.Hamroyeva o'zbek tili mualliflik korpusini tuzishga doir tadqiqotini amalga oshirdi⁵. A.Eshmo'minov o'zbek tili milliy korpusining sinonim so'zlar bazasini shakllantirish tamoyillarini yaratdi⁶. Tezaurus, tezauruslarning tarixiy ko'rinishlari, tuzilishi, xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar o'quv qo'llanmalarida⁷, ilmiy maqolalarda aks etdi⁸.

Dunyo tilshunosligida eng yirik tezaurus tipidagi ma'lumotlar bazasi WordNet tezaurusidir.

WordNet – 1985- yilda Princetin Universitetida ishlab chiqilgan. WordNet

so'zlar o'rtasidagi semantik va leksik munosabatlarni o'z ichiga olgan ma'lumotlar bazasidan iborat. Bular psixolingvistik bilimlarga muvofiq ishlab chiqilgan, chunki WordNet dastlab kompyuter uchun tabiiy matnni tushunarli qilish uchun ishlatilgan. Dasturiy ta'minot bilan burgalikda erkin qidiriladigan va bepul mavjud bo'lgan ma'lumotlar bazasi ham boshqa maqsadlarda foydalaniladi.

WordNet so'zlar o'rtasidagi semantik va leksik munosabatlarni o'z ichiga olgan ma'lumotlar bazasidan iborat. Lug'at nutqning asosiy muhim qismlari uchun to'rtta tarmoqqa iborat: ot, fe'llar, sifatlar va qo'shimchalar.

WordNet-dagi asosiy lug'at birligi bitta so'z emas, balki o'xshash ma'noga ega tarmoq so'zlarni semantik tarmoq tuguniga birlashtiradigan "senses" deb nomlangan sinonimik qatordir.

Muhim jihatlaridan biri sinonimiya va polisemiya tarjimada bir qator murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Masalan, bir so'zning bir nechta ma'nolari va

¹Prezident Shavkat Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqidan.

²Френсис Н. Кучера Г.Вычислительный анализ современного американского варианта английского языка.- М.,1967.

³Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. - М.: Эдиториал УРСС, 2001; Захаров В.П. Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург, 2005. – 48 с; Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург. – 2006. 26 с.; Боярский К. Введение в компьютерную лингвистику.- Санкт-Петербург, 2013.

⁴ Абдурахмонова Н.З. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (Содда гаплар мисолида). Филол. фан. ... фалс. д.-ри (PhD)... дисс. –Тошкент, 2018; Абжалова Б. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун). Филол. фан. ... фалс. д.-ри (PhD)... дисс. –Тошкент, 2019.

⁵ Хамроева Ш. М. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. ... фалс. д.-ри (PhD)... дисс. – Қарши, 2018.

⁶ А.Эшмуминов. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси. – Қарши, 2019.

⁷ Po'latov A. Kompyuter lingvistikasi.-Toshkent: Akademnashr; Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari.-Toshkent: Akademnashr,2011.

⁸ Matlatipov S., Aripov M., Abdurakhmonova N. Modeling WordNet Type Thesaurus for Uzbek Language Semantic Dictionary, International Journal of System of Systems Engineering 2(2):26-28.

ularning sinonimlari bo'lishi mumkin. Unda "sinonimiyada so'z shakllar o'rtasidagi leksik munosabatlar hisoblanib, sinonimiyada so'zlarning o'rtasidagi asosiy farqi uchun {} belgisi, boshqa qo'shimcha leksik aloqalar uchun [] belgilari bilan belgilangan.

WordNet tizimida ingliz tilidagi barcha so'z turkumlarining semantik ma'nolari ifodalangan va u semantik aloqalar orqali tashkillashtiradi. Ot so'z turkumi misolida ushbu lug'atning xususiyatlari tahlilga tortilar ekan, uning hajmi 80000 dan ziyod ot so'z turkumiga to'g'ri kelishi va bu ko'rsatgich muayyan leksemani nutqiy birlik sifatida voqecalanishida so'z birikmasi holatida qo'llanish imkoniyati qamrab olingan. WordNet kompyuter leksikografiyasida erishilgan innovatsion yutuqlardan biridir. Chunki unga ilova etilgan so'zlar mashina o'qishi uchun mumkin bo'lgan holatga moslashtirilgan.

Bunda asosan ot, sifat va fe'l so'z turkumiga doir so'zlarning semantik maydonlari beriladi:

- **O'yla** - leksemasining semantik maydonlari tahlili
- **bosh so'z:** o'yla
- **semantik uya:** tafakkur qilmoq, fahm qilmoq, fahmlamoq.
- **leksik-semantik guruh:** ijod etmoq, andisha qilmoq, xulosa qilmoq, tahlil qilmoq, tavsiflamoq, tahrir qilmoq.
- **semantik to'da:** ish, ilmiy ish, ijodiy ish, tadqiqot, mafkura, madaniyat, ma'rifat, ma'naviyat.
- **mikramaydon:** o'y, fahm
- **sinonim:** fikr qilmoq
- **giponim:** tasavvur qilmoq, xayol qilmoq
- **xolonim:** holat
- **meronim:** fahmlamoq
- **graduonim:** o'ylamoq-fikr qilmoq-fahmlamoq-tafakkur qilmoq
- **funktsionim:** tasavvur qilish, idrok etish
- **sath:** leksik sath
- **so'z turkumi:** fe'l
- **morfologik o'zgarish:** *o'timli & o'timsiz, bo'lishi & bo'lishsiz shaklga ega zamon, mayl, nisbat qo'shimchalarini oladi (o'yladi- o'ylatdi; o'yladi- o'ylamadi; o'yladi - o'ylayapti- o'ylamoqchi- o'yla(gin)- o'yla(sin), o'ylaylik- o'ylangiz- o'ylasin(lar); o'yladi- o'ylandi- o'ylashdi- o'ylatdi) kabi*
- **tuzilishi:** soda, yasama (o'y+la)
- **sintaktik aloqa:** *o'qishni o'ylamoq, ishni o'ylamoq, hayot haqida o'ylamoq, oilasini o'ylamoq, onasi haqida o'ylamoq.*

assotsiatsiya: miya, bosh, fahm, farosat, aql, idrok, fikr, tafakkur.

Thesaurus.com - dunyodagi yetakchi raqamli lug'at. Tezaurus millionlab inglizcha so'zlar izohi, imlosi, ularni talaffuz qilishning namunaviy audio varianti va so'zlarning kelib chiqishini taqdim etadi. Thesaurus.com ning asosiy leksik manbayi RANDOM HOUSE lug'ati bo'lib, u tajribali leksikograflar jamoasi tomonidan doimiy ravishda yangilanadi va tezaurusni boyitish uchun bir qator ishonchli manbalar, jumladan American Heritage va Harper Collins lug'atlari bazalari bilan ham to'ldiriladi. Thesaurus.com 1995-

yildan beri ingliz tilini o'rganuvchilarga xizmat qilib kelmoqda hamda foydalanuvchilarga 550 000 dan ortiq sinonimlarni taqdim etadi. Qidiruv paneliga istalgan so'zni yozish orqali quyidagi ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin:

- so'zning sinonimlari
- so'zning antonimlari
- so'zning gap tarkibida qo'llanilishi
- so'zga semantik jihatdan aloqador so'zlar qatori (semantik assotsiatsiya)

«Sun» (quyosh) so'zini qidiruv paneliga yozib ko'ramiz:

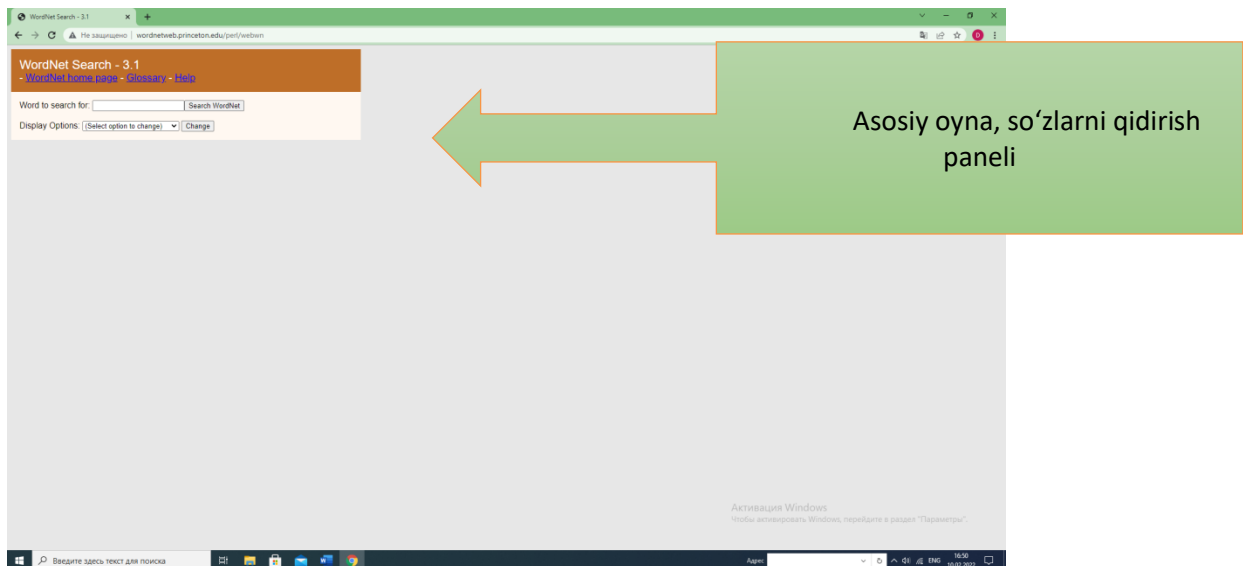
The screenshot shows the thesaurus.com website. The search bar contains 'SUN'. Below the search bar, the word 'sun' is displayed with its definition: 'noun brightest star'. A section titled 'SYNONYMS FOR sun' is visible. Below this, there are sections for 'WORDS RELATED TO SUN', 'bask' (verb lie in sunlight), and 'basked' (verb lie in sunlight). Arrows point from blue boxes to these sections: one points to the 'SYNONYMS FOR sun' section, and another points to the 'bask' and 'basked' sections.

Soʻz	Sun (ot, yorqin yulduz)
soʻzning sinonimlari	Star-yulduz Flare- mash'ala, alanga, chaqnash Tan- sargʻish Sunlight- quyosh nuri Daylight- kunduzi Shine- porlash

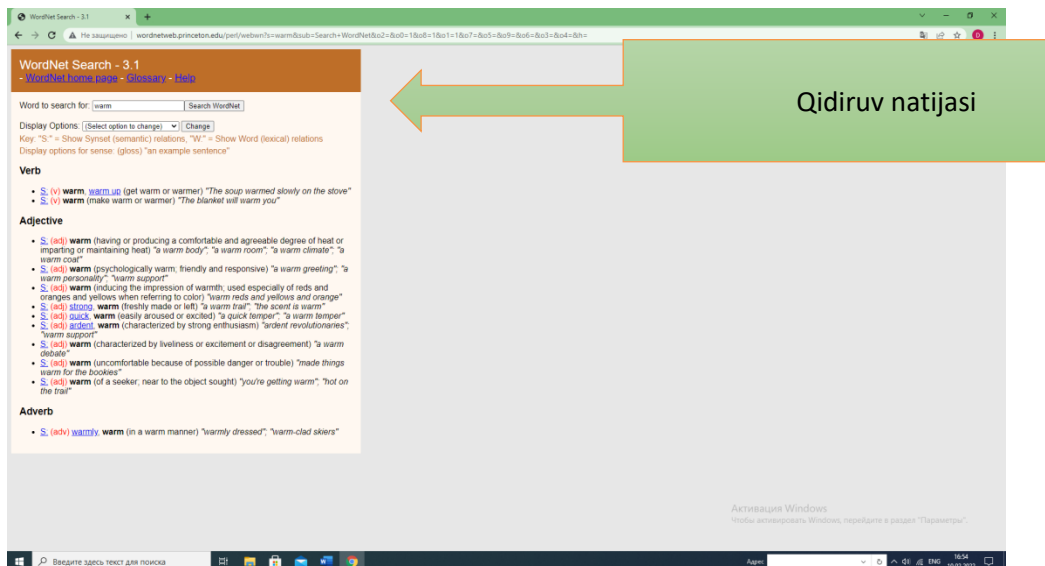
	Sunrise- quyosh chiqishi
soʻzning antonimlari	Darkness- qorongʻulik Sunset- quyosh botishi
soʻzning gap tarkibida qoʻllanilishi	Any sun shirt is better than no sun shirt, but I like the Crossover because it's so damn comfortable. Har qanday quyoshdan himoyalovchi yangi uzun kiyim yangi kaltasidan yaxshiroqdir, lekin menga krossover (kiyinish uslubi) yoqadi, chunki u juda qulay.
soʻzga semantik jihatdan aloqador soʻzlar qatori (semantik assotsiatsiya)	<u>bask</u> (fe'l, quyoshda toblanmoq) <u>basked</u> (fe'l, quyoshda toblanmoq) <u>basking</u> (fe'l, quyoshda toblanmoq) <u>heat</u> (fe'l, qizitmoq) <u>light</u> (fe'l, porlash) <u>lights</u> (fe'l, porlash)

WordNet® - bu ingliz tilining katta leksik ma'lumotlar bazasi. Ot, fe'l, sifat, ravish kabi soʻz turkumlari kognitiv sinonimlar (sinsetlar) toʻplamiga birlashtirilgan boʻlib, ularning har biri alohida tushunchani ifodalaydi. Sinsetlar oʻzaro konseptual-semantik va leksik munosabatlar orqali bogʻlanadi. WordNet bepul va ommaviy ravishda foydalanish mumkin boʻlgan leksik bazadir. WordNet tuzilishi tabiiy tilni qayta ishlash uchun ham foydali vosita sanaladi. WordNet yuzaki ravishda tezaurusga oʻxshaydi, chunki u soʻzlarni ma'nosiga qarab birlashtiradi. Biroq, ba'zi muhim farqlar mavjud. Birinchidan, WordNet nafaqat soʻz shakllari, harflar qatori, balki ma'nolariga koʻra birlashtirilgan soʻzlar guruhlaridir. Natijada, tarmoqda qidiruv jarayonida bir-biriga semantik jihatdan yaqin soʻzlar ajratib beriladi. Ikkinchidan, WordNet soʻzlar orasidagi semantik munosabatlarni koʻrsatib beradi.

WordNet qidiruv tizimidagi soʻzlar orasidagi asosiy munosabat semantik yaqin aloqadir, xuddi qalam va daftar soʻzlari yoki gʻildirak va avtomobil soʻzlari oʻrtasidagi ma'noviy yaqinlik asosida assotsiatsiya hozil boʻlishi kabi.



Qidiruv paneliga inglizcha “warm”(iliq) soʻzini yozib, “Search WordNet” buyrugʻini berganimizda ekranda quyidagi tasvir hosil boʻladi:



Qidiruv natijasi :

Verb

- S: (v) warm, warm up (get warm or warmer) "The soup warmed slowly on the stove"
- S: (v) warm (make warm or warmer) "The blanket will warm you"

Adjective

- S: (adj) warm (having or producing a comfortable and agreeable degree of heat or imparting or maintaining heat) "a warm body"; "a warm room"; "a warm climate"; "a warm coat"
- S: (adj) warm (psychologically warm; friendly and responsive) "a warm greeting"; "a warm personality"; "warm support"

- S: (adj) warm (inducing the impression of warmth; used especially of reds and oranges and yellows when referring to color) "warm reds and yellows and orange"
- S: (adj) strong, warm (freshly made or left) "a warm trail"; "the scent is warm"
- S: (adj) quick, warm (easily aroused or excited) "a quick temper"; "a warm temper"
- S: (adj) ardent, warm (characterized by strong enthusiasm) "ardent revolutionaries"; "warm support"
- S: (adj) warm (characterized by liveliness or excitement or disagreement) "a warm debate"
- S: (adj) warm (uncomfortable because of possible danger or trouble) "made things warm for the bookies"
- S: (adj) warm (of a seeker; near to the object sought) "you're getting warm"; "hot on the trail"

Adverb

- S: (adv) warmly, warm (in a warm manner) "warmly dressed"; "warm-clad skiers".

Tezaurus lugʻatlar murakkab tuzilishga ega boʻlgan kompyuter lugʻatlari boʻlib, uni yaratish koʻp mehnat talab etadi. Ammo qiyinchiliklarga qaramasdan, bunday lugʻatlarni yaratish oʻzbek tilining kompyuter imkoniyatlarini kengaytiradi, dunyo tillari orasida nufuzini oshirishga xizmat qiladi.

TIL TARIXI VA ETIMOLOGIYA

QADIMGI TURKIY TILDAGI JUFT SO‘ZLARNING BA‘ZI XUSUSIYATLARI

(«Oltun yorug‘» asari misolida)

Kilichov N.,

*Қорақалпоқ давлат университети,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Oltun yorug‘” asari materiallaridagi qadimgi turkiy til namunalaridagi o‘zlashtirilgan so‘zlarning lug‘aviy birliklari haqida so‘z boradi. Asar qadimgi turkiy til yodgorligi sifatida o‘rganiladi. Asar leksikasi runik bitiklardagi leksik birliklar bilan qiyoslangan.

Kalit so‘zlar: qadimgi turkiy til, leskema, juft so‘z, sinonim, antonim.

Ma‘lumki, bir-biriga yaqin yoki qarama-qarshi ma‘noli asoslardan tuzilgan, umumiy bir ma‘no ifodalovchi so‘zlar juft so‘zlar hisoblanadi. Juft so‘zlar ilmiy adabiyotlarda kompozitsion usulda yasalgan so‘zlar sifatida tavsiflanadi. Hozirgi turkiy tillarda mavjud bo‘lgan so‘z yasovchi qo‘shimchalar orqali yasalgan bir qator yasalmalar, juft so‘zlar – umuman, so‘zning morfologik shakli qadimgi turkiy til davridayoq morfologik jihatdan shakllangan lug‘aviy birliklar deb bimalol aytishimiz mumkin. So‘zimizning isboti sifatida qadimgi turkiy til namunalarining barchasida so‘zlarning juftlashgan holda yangi yasama so‘zlarni hosil qilishini misol qilib keltirishimiz mumkin. Jumladan, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asarida ham bir qancha juft so‘zlar qo‘llanilganligi ma‘lum¹ va mazkur asar haqidagi qator tadqiqotlarda asardagi juft so‘zlar tahlil qilingan².

Qadimgi turkiy tildagi juft so‘zlar haqida tasavvur hosil qilishimiz uchun birgina *arī* leksemasi bilan bog‘liq qator juft so‘zlar yuzaga kelganligini quyidagi misollarda ham ko‘rishimiz mumkin: *arī-alqīn* “chekinmoq, uzoqlashmoq; xayrlashmoq”; *arī-sili*, *arī-süzül* “toza bo‘lmoq, poklanmoq” kabi bir qator juft so‘zlar ham hosil bo‘lgan va alohida uslubiy vazifa bajargan: *ular barça qalisiz yumqi arisun*, *alqīnzun* – Ularning hammasi butunlay, bitta (ham) qolmay yo‘q bo‘lsin, bartaraf bo‘lsin (III.6b); *köngülününg arımaq (süzül)mäki ärür* – ko‘ngilning (poklan)mog‘i (paydo) bo‘ladi (II.21b); *aghır ayıgh qilinçimizni arıtu(r m(ä)n sü)zürm(ä)n*, *tip köngül öritkil* – hamma qarz (va) og‘ir gunohlarimizdan (o‘zimni) poklayman, (oqlay)man, deb ko‘ngil bog‘lagin (I.14b); *on orunlar sayu arıyu süzüli artuqraq arıgh süzüg bolmaq ärür* – o‘nta o‘rinda tozalanib, poklanib, nihoyatda toza, pok bo‘lmoqdir (IV.42b).

¹ Н.К.Дмитриев Кошғарийнинг «Девону луғоти-т-турк» луғатида 42 та жуфт сўз мавжудлигини таъкидлайди. «Известия АН СССР», № 7, 1930, стр.504

² Бу ҳақида қаранг: С.Ахаллы.Махмуд Кашгарының сөзлүгі ве түркмен дили. Түркменистан ССР Ылымлар академиясының неширять. Ашгабат, 1958, 59-61 с.; Махмуд Кошғарий. «Девону луғоти-т-турк», II жилд. Тошкент, «Mumtoz so‘z», 2016. 251-б.

Demak, qadimgi turkiy tilda ham xuddi zamonaviy turkiy tillardagi kabi juft soʻzlar orqali aytilmoqchi boʻlgan fikr, mazmun, maʼno taʼkidlangan, kuchaytirilgan, umumlashtirilgan.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida juft soʻzlar struktur-semantik jihatdan atroflicha oʻrganilgan, tahlil va tavsif qilingan. Darhaqiqat, juft soʻzlarning komponentlari oʻz xarakteriga koʻra har xil boʻladi. Tarkibi «mustaqil soʻz + mustaqil soʻz» komponentlaridan tashkil topgan juft soʻzlar semantik jihatdan bir necha xil boʻladi: 1. Bir turdagi, yaqin predmetlarning nomlari (umuman, shu semantik xarakterdagi ikki soʻz): mosh-gurunch, arpa-bugʻdoy, qosh-qovoq, qosh-koʻz, oltin-kumush, qovun-tarvuz kabi. 2. Sinonim soʻzlar: kuch-quvvat, asta-sekin, kekxa-qari kabi. 3. Butun va boʻlak, umum va konkret qism nomlari: oy-kun, vaqt-soat, togʻ-tosh kabi. 4. Antonim soʻzlar: kecha-kunduz, yaxshi-yomon, katta-kichik, kelish-ketish, yosh-qari, baland-past kabi¹. Ushbu semantik tasnifni qadimgi turkiy tildagi juft soʻzlarga ham tegishli deyishimiz mumkin. Jumladan, qadimgi turkiy tildagi baʼzi juft soʻzlarni “Oltun yorugʻ” asari leksikasiga tayanib tahlil qilamiz.

yir suw. “Oltun yorugʻ” asarida ushbu juft soʻz maʼnosi kengayib, keng maʼnoda umumlashgan holda “olam, butun yer yuzi” hamda maʼnosi torayib, tor maʼnoda “yurt, vatan, aniq makon” maʼnolarini ifodalaydi. Misollar: *Bu yirtinçü yir suw-14 qa qoturu atqanmaq yapshınmaq alp 15 ämgäk titir.* – Bu olamga, yer-suvga 14 butunlay bogʻlanmoq jabr-u jafo, azob-uqubatdir (II.38a); *Qaju ödün tükäl bilgä (t(ä)ngri) 5tängrisi burxan bu yirtinçü yir suwda 6 togha belgürä y(a)rliqap* – Qachonlardir komil, dono, (Tangrilarning) 5 tangrisi burxon bu olam zaminida 6 tugʻilib (olamga keldi) (I. 2a); *Tüzüta yadilip toshqu- 14 rur tolq qamagh yir suwugh tıdighsız barip 15 y(a)rutur* – (Nuringiz) hamma yoqqa taralib, toʻldiradi 14 butun yer yuzini, qarshiliksiz borib 15 yoritadi (V. 3a); *Qlti birük bu yir suw üç ming 21 ulugh ming ulushlar bolsar* – Shunday qilib, agar bu vatan uch ming, 21 necha–necha ming maskan(dan iborat) boʻlsa (V.13a); *Oz yir suwta 5 ögirmäksiz säwinmäksiz bolghay.* – (Ular) oʻzining yurtida 5 shod-xurramlik topmaydi (VI.17a). Mazkur yir suw soʻzi Oʻrxun-Enasoy yodnomalari tilida ham mavjudligi tadqiqotlarda oʻz isbotini topgan. Jumladan, bitiglarda yer va sub soʻzlari juft holda qoʻllanib, “tuproq, oʻlka, yurt, vatan” maʼnosini anglatgan: *Kögmän yer-sub idiziz qalmazun tiyin* – Koʻgman yer-suvi egasiz qolmasin deya (K. 20). *Tägri Umay iduq yer-sub basa berti erinc* – Tangri Umay bilan yer-suv(imiz yovni) bosib ketdi-ku (Ton, 38)².

Shuningdek, yir suw asosiga **-li** qoʻshimchasi qoʻshilib, **yirli suwli** yasama soʻz hosil boʻlgan: *Tört 3 ulughlar aghulugh yılanlarnıng arasınta 4 yirli suwli ikägü öküşrāk 5 qodı inärlär* – Toʻrt 3 ulugʻlar zaharli ilonlarning orasida 4 yer va suvni – ikkovini koʻproq 5 pastga tushiradi (V.11b).

qashı qadashı. Ushbu juft soʻz “qavm-qarindoshi, tugʻishganlari, urugʻ-aymogʻi, doʻst-yorlari” kabi maʼnolarni ifodalaydi: *Anı körüp, 7qamagh qashı qadashı 8bashlap kim ol törüdü yığhılmış* – U(ning ahvolini) koʻrib, 7 hamma urugʻ-aymogʻi 8 boshlashib, bu marosimga yigʻilgan edilar (I. 3a).

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. –Тошкент: «Фан», 1975. 42-43-бетлар.

² Rahmonov N., Sodiqov Q. Oʻzbek tili tarixi. –Toshkent: “Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati”, 2009. 111-112-бетлар

il ulus. Mazkur juft soʻz “el-xalq, el-yurt, el-ulus” umumlashma maʼnolarini ifodalaydi: *otuz artuq ulugh il uluslarigh 21kazi* – Oʻttizdan ortiq katta el-xalqlarni 21 kezib (I.2a); *Üçün il ulush (nëng içintä) 9 toyınlar dintarlar atligh (yalanguq) 10 lar* – (Shuning) uchun el-yurt (ichida) 9 monaxlar, dintarlar degan (odamlar boʻlgʻay) (II. 28b).

Umuman, qadimgi turkiy yodgorliklar, xususan, “Oltun yorugʻ” asarining til xususiyatlari, xususan leksik qatlami oʻziga xosligini aniqlashda ularning maʼno taraqqiyoti va hozirgi turkiy tillarga munosabatini tadqiq etish diaxron tilshunoslik uchun muhim masalalardan biridir hamda zamonaviy turkiy tilli xalqlar dunyoqarashi shakllanishidagi olamning lisoniy manzarasi tasvirini yoritishda asosiy manba hisoblanadi.

Foydalanilga adabiyotlar:

1. Ахаллы С. Махмуд Кашгарының сөзлүги ве түркмен дили. Түркменистан ССР Ылымлар академиясының неширляты. Ашгабат, 1958, 59-61 с.
2. Дмитриев Н.К. «Известия АН СССР», № 7, 1930, стр.504.
3. Кошғарий Махмуд. «Девону луғоти-т-турк», II жилд. Тошкент, «Mumtoz soʻz», 2016. 251-б.
4. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. –Тошкент: «Фан», 1975. 42-43-бетлар.
5. Rahmonov N., Sodiqov Q. Oʻzbek tili tarixi. –Toshkent: “Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati”, 2009. 111-112-betlar.

ATOYI GʻAZALLARINING LEKSIK-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

**Ubaydullayev A.,
OʻzMU dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi**

Annotatsiya: Maqolada Atoyi asarlarida qoʻllangan qadimgi turkiy tilga oid leksik birliklarning qoʻllanilishi, shoirning soʻz qoʻllash mahorati misollar asosida tahlil qilingan. Shoir gʻazallarida qipchoq lahjasiga xos unsurlar va kelishik qoʻshimchalarining qoʻllanilishi misollar asosida ilmiy tadqiq etilgan.

Kalit soʻzi. *Eski oʻzbek adabiy tili, badiiy asar tili, leksik xususiyat, fonetik xususiyat, morfologik xususiyat.*

Har bir davr tilining oʻz nozikliklari, xususiyatlari, tasvir va ifoda usuli boʻladi. Tarixiy asarlar tilini oʻrganishning muhim jihatlaridan biri-davr tili birliklarining berilishini va ifodalanishini aniqlashdir. Til badiiy asarning asosiy quroli hisoblanadi. Ijodkorning quroli boʻlgan til va til birliklari hamda badiiy-tasviriy vositalar orqali namoyon boʻladi va qogʻozga tushiriladi. Shuning uchun ham badiiy asarda til asosiy oʻrinni egallaydi¹. Badiiy asar tili davr adabiy tilining oʻziga xos koʻrinishiga va xususiyatlariga ega boʻlgan shakllardan biri hisoblanadi. Uning

¹ T.Qurbonov. Tarixiy badiiy asar va davr tili masalalari.-Toshkent, 2006.-B. 10.

tili ham til taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini o'zida aks ettiradi. Badiiy asar tilining o'ziga xos jihati shundaki, u tilning adabiy bo'lmagan xilma-xil ko'rinishlari, leksik qatlamini ham o'ziga singdiradi. Shuningdek, har bir davrga oid badiiy adabiyotda ma'lum bir adabiy tilning turli uslublari keng qo'llanishini kuzatish mumkin.

O'zbek tili tarixiga oid asarlarni tadqiq etish, yozma manbalarning ilmiy, ma'rifiy, axloqiy-ma'naviy qiymatini belgilash, badiiy jihatlarini yoritish, til xususiyatlarini o'rganish filologik sohaning asosiy masalalaridan hisoblanadi. Sir emaski, ko'hna yozma manbalarda xalqimizning turmush tarzi, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy ahvoli, urf-odati, an'analari aks etadi. Atoyi asarlari leksik tarkibini tadqiq etish nafaqat o'zbek xalqining uzoq o'tmishini ilmiy asosda yoritish, shuningdek, o'zbek tili va adabiyoti tarixini o'rganish nuqtayi nazaridan ham g'oyat muhimdir.

XV asrning birinchi yarmida ijod qilgan Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy nazmiy asarlarining tili Movarounnahr, Xuroson va Sharqiy Turkiston aholisining jonli nutqi xususiyatlarini hamda eski uyg'ur adabiy tilining o'ziga xos belgilarini o'zida aks ettiradi. Atoyining "Tanlangan asarlar"i 1958 va 1960-yillarda e'lon qilingan. Shoir devonining to'liq va mukammal nashri 2008-yilda S.Rafiddinov tomonidan amalga oshirilgan¹. Atoyi o'zbek adabiyotining atoqli ijodkorlaridan biri bo'lib, turkiy va fors tillarida ijod qilgan. Atoyi asarlari tilini lisoniy jihatdan tahlil etish orqali o'sha davr o'zbek tilining o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarini aniqlash mumkin. "Atoyi devoni"da qo'llangan leksik birliklarni, asosiy lug'aviy qatlamni o'sha davr o'zbek tilida mavjud bo'lgan so'z va iboralar tashkil etganligi kuzatiladi. Atoyi g'azallarida leksik jihatdan qadimgi turkiy tilga xos quyidagi so'zlarni uchratish mumkin: **ukush - ko'p, arig' - toza, baqmaq, me' - xolning kattasi, qamuq -hamma, asruk - mast, dudaq - lab, ajun - dunyo, ne' - narsa, iydga' - sayilgoh, qopu-eshik, tegru va b.sh.** kabilar.

*Umidim erdiki bo'lsam **qopung'a** yuz qo'yg'och,
Quyoshdek avj tutub sabr balandi davron man.
Chekarmu erdi tun-kun zillati sargashtalik gardun,
Qopungda topsa erdi qadr xoki ostoningcha.
Lutf etib **ilgimni** tutdi-yu, takallum boshladi,
Har so'zin Iso damidek jonfizo ko'rdim bukun.
Istasang **uqbo** nishotin xotiri xurram bila,
Tashla dunyo ishratin, qil xo'y dard-u g'am bila.
Qachong'a **tegru** bu vodida yerga past o'loyin,
Jabini sajda bila naqshi po kibi go'loyin...*

Atoyi asarlarining tili Oltin O'rda yodgorliklarining tilidan farq qiladi. Chunki Atoyi asarlarida qipchoq tili unsurlari ustun darajada edi². Shoir g'azallarida jo'nalish kelishigining **-a, ä, -ğa, -gä, -kä, -qa, -na**, tushum kelishigining **-ni, -in** affikslari uchraydi³: **odamg'a, köñlümä, yüzinä, ma'ja, shukriga, elga, alamğa, bog'ig'a, bahrına, qa'rına, xirmānni, hamdamin, tilin, qadrin.**

¹ S.Rafiddinov. Mavlono Atoyi. Devoni shayxzoda Atoyi. -T.: Fan, 2008.

² U.Tursunov., B.O'rinboyev., A.Aliyev. O'zbek adabiy tili tarixi.-Toshkent, 1995. B.107.

³ B.Abdushukurov. O'zbek tili tarixi (darslik).-Toshkent, 2021.-B. 253.

Xudoyiki chun berdi odam**g'a** jon,
 Tilini takallumga qildi ravon¹.
 Mim ag'zi bila zulfi qaddi lam-alifdin
 Ey vay, netay, xasta ko'ngul qaldi alam**g'a**.
 Tolpinib ko'nglum yeta olmas murodi bog'ig'**a**,
 Ko'yi bu qush bo'ldi g'am changida shahparin judo.
 Ki to hamd ila shukriga til ochib,
 Ko'ngul maxzanidin jabohir sochib.
 Tilin so'zda mu'jiz nishon aylabon,
 So'zi qadrin elga ayon aylabon.
 Nazm bahrina cho'm, qa'rina et durdek, Ataiy,
 Darya yuzina chun xas-u xashak keraktur.

Shuningdek, qaratqich kelishigi qo'shimchasi belgili va belgisiz qo'llanilganligini uchratish mumkin:

Bargdek kuydurgusi yeti falak**ning** xirmanin,
 Har sharorkim chiqar ko'k sori afg'onim aro.
 Ishq xurram murg'zor**ning** g'azoli sho'xidur,
 Har g'azalkim, Ogahiy, sabt o'ldi devonim aro.
 Ogahiy**ning** zor ko'nglin vasl aro shod aylakim,
 Bulbuli g'amgingadur gulshan aro g'amxora gul.
 Magar aflok**ning** burjidin
 Adam o'lmishdurur mahi shavvol.
 Ogahiy pandin eshitib zinhor
 Ayla ul azm uzra sur'at, e ko'ngul.
 Lolan**ning** bag'rig'a tushkay rashk o'tidin dog'lar,
 Xol ruxsoring ochib bog' ichra gar qo'ysang qadam.
 Yuzlar**ning** shaklini anglab guli gulzori lutf,
 Ko'zlar**ning** suratin ayni inoyat ko'rmisham.
 Qarordi ro'zg'orim hajr shomida, yuz ochqilkim,
 Hamul tun zulmat**ning** dofi'idur bu mahi tobon.

O'rin-payt va chiqish kelishigi qo'shimchalaridan oldin bir **n** tovushi orttiriladi: **nazmidin, jondin, karamdin, boridin, lutfidin, shafootidin, nedin, huzuringda, lolazorinda, yaqasinda, nazuklukindin.**

Bo'lub nazmidin shavq o'ti ayon,
 Yoqib ishq elin ul sifatkim samon.
 Rasuliki so'z derda afsah durur -
 So'zi sharbati jondin amlah durur.
 Karamdin berib fazl elig'a rivoj-
 Ko'tardi boridin g'ami ihtiyoj.
 Maqomin huzuringda aylab rafi',
 Bori ahli isyong'a qilg'il shafi'.
 Ulusg'a necha ko'b esa shumlig',
 Oning lutfidin berma mahrumlig'.

¹ Misollar quyidagi nashrdan olindi: S.Rafiddinov. Mavlono Atoyi. Devoni shayxzoda Atoyi. -T.: Fan, 2008.

Shafotidin aylama noumid -

Yuzim ro 'zi mahshar aro qil safid.

Garchi ohuyi Xo 'tandir bexato bilmon nedin,

Chin-u Mochin lolazorinda qilur sayron ko 'zing.

Sifatdosh yasovchi qo'shimcha **-g'an, -an** shakllarida uchraydi. Masalan: **bag'ishlag'an, yorutg'an, ochilg'an, qilan, alan, qilg'an, alg'an** kabi.

Bag'ishlag'an so 'z ila xasta jonga yuz lazzat,

Ul oyg'a la'li shakar bormu ekan oyo.

Ko 'zim yorutg'an o 'shal mahsuvor chobukning

Boshida toji guhardormu ekan oyo.

Ko 'rmagan ersang balo naxli ochilg'an gullarin,

Qil tamosho toza dog'in jismi uryonim aro.

Buyruq fe'lining birinchi shaxs ko'pligi fe'l negizlariga **-aliq, -aliq** qo'shimchasini qo'shish orqali yasaladi: **baraliq, kelaliq, alaling** va hokazo. Fe'ning buyruq mayli III shaxs birligi **-sun** bilan yasalgan: **bo'lsun, mutarrolanmasun, tamannolanmasun, zebolanmasun, da'volanmasun, yolanmasun, paydolanmasun, orolanmasun.**

Ilohi har kuning navro 'z bo 'lsun,

Hamisha toli'ing feruz bo 'lsun.

Yuz jahon savdosi turrang iqdida muzmardurur,

Voqif o 'l oqim eli birla mutarrolanmasun.

Aylagil qadding niholin jilvagar bog' ichrakim,

Sarv ra 'nolanmasun, shamshod zebolanmasun.

Nargis olida yoshurg 'il yuznikim, u loch ko 'z

Kom olurg'a xoni husnungdin tamannolanmasun.

Gahi - gahi ko 'rguz quyoshqa chehrakim, ul xira sar

Bilsun o 'z haddini-yu, husn ichra da'volanmasun.

Kirpiging jon qasdi aylar qoshing imosi bila,

Yo rab, andoq o 'q muningdek yo bila yolanmasun.

Istasang zohid baqoyi jovidoni o 'zlugung,

Ayla foni o 'ylakim to hashr paydolanmasun.

Bu chamanning rangi bo 'yida baqo yo 'q, e sabo,

Aytg 'il gullarg'akim, ko 'b zebu orolanmasun.

Fe'lining orttirma nisbat shakllari **-dur, -dür, -tur, -tür** bilan hosil bo'lgan: **dilkashdur, g'alatdur, kerakdur, ermastur, bo'libdur, qirmishdur** va b.sh. kabi.

Sabrin qilding shi'oring emdi ermastur ajab,

Ayshu ishratda badal bo 'lsa g'am-u kulfat sanga.

Tob topmish o 'zgacha o 'tlig' yuzi may tobidin,

Qilg'oli emdi nazora kimda bordur tob anga.

Hajr shomida yuzing mahtobini ko 'rguz desam,

Noz ila derkim, kerakdur diydayi bexob anga.

Dard bog'i gullari ranginu dilkashdur basi,

Hayfkim mehr-u vafo bo 'yi erur noyob anga.

Jo 'ybori vaslidan serob o 'o olmas dami,

Garchi ko 'b muddat bo 'libdur Ogahiy mirob anga.

*Shaker demak g‘alatdur la ‘linga jonbaxshlig‘ ichra,
Qachon Isou Mar‘yam mo‘jizin shakkar qilur paydo.
Mastona chiqib bir sho‘x, din ahlini qirmishdur,
E dil, xabar ol bizning kofarmu ekan oyo.*

Xulosa qilib aytganda Atoyining so‘z boyligini lingvistik nuqtayi nazardan o‘rganish yodgorlik tilidagi leksik birliklarning qo‘llanishi yuzasidan aniq ma‘lumotga ega bo‘lish, turkiy so‘zlar va o‘zlashgan qatlamlarning miqdor bo‘yicha nisbati to‘g‘risida fikr-mulohazalar yuritish, so‘z qo‘llash mahorati hamda o‘ziga xos jihatlari haqida tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Asarning til xususiyatlarini atroflicha o‘rganish ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lgan qardosh turkiy tillar leksikasining, xususan, o‘zbek adabiy tilining morfologik shakllanishi va rivojlanishi borasidagi qarashlarga aniqlik kiritadi hamda o‘zbek tili tarixiy leksikologiyasi va morfologiyasi uchun qimmatli ma‘lumotlar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliyev A., Sodiqov Q. O‘zbek adabiy tili tarixidan.-Toshkent: O‘zbekiston, 1994.
2. Abdushukurov B. O‘zbek tili tarixi (darslik).-Toshkent, 2021.
3. Dadaboyev H., Hamidov Z., Xolmanova Z. O‘zbek adabiy tili leksikasi tarixi.-Toshkent: Fan, 2007.
4. Rafiddinov S. Mavlono Atoyi. Devoni shayxzoda Atoyi. -Toshkent: Fan, 2008.
5. Tursunov U., O‘rinboyev B., Aliyev A. O‘zbek adabiy tili tarixi.-Toshkent: 1995.
6. Qurbonov T. Tarixiy badiiy asar va davr tili masalalari.-Toshkent, 2006.

“SHAMPUN” VA “KOLGOTKI” LEKSEMALARINING ETIMOLOGIYASIGA DOIR

Baxronova D.,

O‘zDJTI dotsenti, PhD

Annotatsiya. Har bir etnos, xalq o‘zining mustaqil, betakror, noyob madaniyatiga ega. Xalqlar hayotining mintaqaviy, tarixiy o‘ziga xosligi har bir xalq tafakkuri va madaniyatining rivoji uchun sharoit yaratib beradi, u yoki bu etnosning saqlanib qolishi va barhayotligiga imkon tug‘diradi. Shu tarzda millatlar olami – umumiy koinot shakllanadi, unda inson va uni tarixan o‘rab turuvchi tabiat uyg‘unlashib, etnoslarning ijtimoiy ruhiyatiga ta’sir ko‘rsatadi, milliy xususiyat shakllanadi, uning amaliy faoliyat yo‘nalishini aniqlaydi. Bularning barchasi o‘z o‘rnida tilda namoyon bo‘ladi, verballashadi.

Kalit so‘zlar. *Etimologiya, leksik qatlam, shampun, kolgotki*

Madaniyatlararo bilimlarga ega bo‘lish hozirgi mutaxassisning asosiy vakolatlaridan biridir. Muayyan tilgagina xos bo‘lgan milliy-madaniy so‘zlar o‘zga madaniyatni tushunish, madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zaro muloqot jarayonida so‘zlashuvchilar tomonidan qabul qilingan stereotiplar, axloqiy me‘yorlar va qoidalarni hisobga olmasdan bir-birini to‘laqonli tushunishga erishish mumkin emas. Demak, turli tizimli tillarni chog‘ishtirib ularning

folklor, mifologik, lisoniy, milliy, konseptual va h.k. manzaralarini tadqiq etish bu tillargagina xos bo'lgan kodlarni ochishga, tezaurusni boyishiga olib keladi.

Olam manzarasi mohiyatini ochib berishda muhim ahamiyatga ega milliy-madaniy va konseptual kod hisoblangan metaforalar ummon tubiga yashiringan marvariddek tilning bebaho boyligidir. Tilshunoslik fanida erishilgan har bir yondashuvning xususiyatlarini hisobga olib, kognitiv va kulturologik yondashuvni metaforani qiyosiy-chog'ishtirma tadqiq etishda eng samarali yo'l deb hisoblaymiz. Zotan, bunday tadqiq markazida aynan nominativ birliklar obrazli ramzlarining konseptual va etnomadaniy xususiyati, ularning muayyan milliy madaniyatda qanday xususiyatga egaligi va nima sababdan proyeksiyaga uchraganligi aniq ochiladi.

Metaforalarni tahlil qilish jarayonida jahon tillari lug'at boyligida salmoqli o'rin egallagan ba'zi so'zlar etimologiyasi e'tiborni tortdi, ularning ayrimlari ancha ilgari o'zlashgan bo'lib, deyarli o'z leksik qatlamga aylanib ketgan.

O'zlashgan leksemalar qabul qiluvchi tilga fonetik moslashuvlar bilan o'zlashadi. O'zlashgan so'zlarni shartli ravishda quyidagilarga bo'lib o'rganish tavsiya qilinadi: a) *moslashmagan o'zlashma so'zlar*. Ular boshqa tillardan olingan, qabul qiluvchi tilning orfografiyasiga moslashmagan so'zlardir. Masalan: apparat, kompyuter (talaffuzda aparat, kamputer); b) *moslashgan o'zlashma so'zlar*. Odatda bunday leksemalar qabul qiluvchi til qoidalariga moslashadi. Masalan: xaker (ing.: hacker), gol (ing.: goal). c) *ksenizmlar* – *ksenizm* termini yunoncha so'z bo'lib, "begona so'z, hech qanday o'zgarishsiz yozilgan yot so'z" ma'nolarini anglatadi. Odatda bunday so'zlarning ekvivalenti mavjud bo'lmaydi. Masalan: bugun keng qo'llanayotgan *online*, *offline* atamaları.

Ispan va o'zbek leksikografiyasidagi o'rganilgan ayrim so'zlarning kelib chiqishida ham o'ziga xos ma'no-mazmun kuzatiladi. Masalan, soch va bosh terisini yuvish uchun qo'llanadigan *shampun* (isp. *shampú*) inglizcha *shampoo* leksemasidan kelib chiqqan. Ispan tilshunosi Korominasning fikriga ko'ra, bu so'z ispan tilida XX asr boshlarida hujjatlashtirilgan¹. Inglizcha *shampoo* o'z navbatida hindcha *champo* so'zidan kelib chiqqan, bu buyruq so'z bo'lib, "massaj qil, siqib yuv" ma'nosini anglatgan. Soch va bosh terisini yuvish uchun dastlab suyuq sovundan tayyorlangan ushbu modda qo'llanilishi haqida o'ylab ko'rsak, nazarimizda bu nom mantiqiy tuyuladi.

Shuningdek, elastikligi yuqori ipak, neylon (spandex, lycra, elastan) kabi nozik matolardan tikilgan xotin-qizlar garderobidan mustahkam o'rin olgan kiyim – *kolgotki* zamonaviy ispan tilidagi *pantis*, *medias* o'z o'rnida Amerika ingliz tilidagi *Pantyhose* so'zining qisqarib o'zlashgan varianti hisoblanadi.

O'zbek tilidagi *kolgotki* varianti rus tili vositasida kirib kelgan, ammo bu termin aslida ruscha emas. U chex tilidagi *kalhoty* leksemasidan kelib chiqib, *shim*(!) mazmunini bergan². Bizningcha, *kolgotki* terminini O'zbek tilining izohli lug'ati tarkibiga kiritish kerak deb hisoblaymiz. Zotan, bugungi hayot tarzida kolgotki olamning kundalik manzarasida muhim ahamiyatga ega (ayniqsa, xotin-qizlar kiyim-kechak javonini usiz tasavvur etib bo'lmaydi).

¹ <http://etimologias.dechile.net/?champu>.

² <https://bracatus.com/kolgoty-ili-kolgotki>

Bugungi globallashuv va xalqlarning jadal integratsiyalashuvi jahon tillarida qiyosiy-chog'ishtirma o'rganishlarning salmoqli ahamiyatini ko'rsatmoqda, ayniqsa, olamning lisoniy manzarasida muhim va muqim leksik qatlam tadqiqi tillarning milliy-madaniy kodlarini ochib berishda dolzarb hisoblanmoqda. Qisqa qilib aytganda, dunyo tillarining barchasi tarixiy taraqqiyoti davomida o'zga tillardan so'z qabul qilishdan mustasno emas. So'zlarning etimologik tadqiqi olamning turli manzarasini ochib berishda juda qiziqarli faktlarni taqdim etadi hamda etnoslarning tafakkur tarzi – lingvokognitologiyaning yangi qirralarni ochib berishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дадабоев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. -Тошкент: Фан, 1990. - С. 76.
2. Древнетюрский словарь. -Л, 1969.
3. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Лгр.: 1951.
4. Ўзбек тилининг этимологик луғати. - Тошкент, I. 2000.
5. Севортян Е. В. Этимологический словарь тюреско-татарских наречей. I-II том. Санктпетербург, 1969-1971.
6. <http://etimologias.dechile.net/?champu>.
7. <https://bracatus.com/kolgoty-ili-kolgotki>

“ARUZ” ASARINING O'RGANILISH TARIXI

Muhammadiyeva D.,

ToshDO‘TAU dots.v.b.

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

Jahon ilm-fani taraqqiyoti, xususan, tilshunoslik sohasida Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarining o'рни va ahamiyati kattadir. Xususan, “Boburnoma”, “Mubayyin”, “Aruz” kabi asarlari XVI asrgacha bo'lgan ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni qamrab olgan, barcha sohalarda qimmatli ma'lumotlar beruvchi, o'zbek xalqining jahondagi boshqa millatlar bilan adabiy-madaniy aloqalari tarixini yoritishga xizmat qiladigan noyob manbadir.

Dunyo ilm-fani rivojida Bobur asarlarining ilmiy ahamiyatini asoslash, ularning til xususiyatlarini teran tahlil qilish, ularning ma'no xususiyatlarini o'rganish, statistikasini ishlab chiqish va guruhlashtirish boburshunoslar e'tiboridagi dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Boburning aruz ilmiga bag'ishlab yozgan ilmiy asari o'zbek she'riyati nazariyasini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Bu risola Alisher Navoiyning “Mezonul-avzon”idan keyin o'zbek aruzi haqida bitilgan ikkinchi yirik asar hisoblanadi. Ushbu maqolada biz “Aruz” risolasi haqidagi ma'lumotlarni S.Hasanov va A.Ibrohimovlarning asarlari asosida tahlil etamiz.

Boburning aruz ilmiga oid maxsus risola yozgani haqidagi dastlabki ma'lumotlar “Boburnoma” asarining 933/1526-yil voqealarida uchraydi.

Risola haqidagi boshqa bir ma'lumotni “Boburnoma” qo'lyozmasining kotibi asarga qilgan ilovasida xabar qiladi: “Va ul podshoh(ning) aruz va qofiyaga ham

(oid) risolalari bor va ul jumladin «Mufasssal» degankim, ushbu fan sharhi bo'lgay, ko'pdin ko'p yaxshi tasnif qilibturlar".

Kotibning so'zlaridan biz "Aruz" risolasidan tashqari Bobur ilmi qofiyaga oid ham asar yaratganligidan xabardor bo'lamiz.

"Aruz" risolasi haqidagi boshqa yangi bir ma'lumotni Boburiylar xonadoniga mansub bo'lgan, XVIII asr hind, fors-tojik va o'zbek adabiy jarayonini rivojlantirishda o'ziga xos hissa qo'shgan shoir, olim va mohir tarjimon Mirza Ali Baxt Azfariy (1760—1819) hayoti va ijodini o'rganish orqali yuzaga chiqarildi.

Azfariy Bobir aruzini ham nazm, ham nasr yo'li bilan fors tiliga ag'dargan. "Aruzzoda" deb nomlangan bu tarjimalarning ikkita qo'lyozma nusxasi mavjud. Ular Hindiston qo'lyozma fondlarida saqlanib kelmoqda.

Boburning aruzga bag'ishlab yaratgan risolasi topilmagan (1949. Izzat Sulton) deb hisoblanar edi. Lekin 1923 yilda turk olimi Muhammad Fuad Ko'pruluzoda Parij Milliy kutubxonasida aruzga oid bir qo'lyozma topadi. Nomi va muallifi noma'lum bo'lgan 172 varaq (344 bet)dan iborat mazkur qo'lyozmani o'rganib chiqqach, olim bir qator dalillar asosida uning Bobur qalamiga mansub ekanligini aniqlaydi.

1964 yil Maqsud Shayxzoda Moskvada kutubxonada Ko'pruluzodaning asarini ko'rayotib, Boburning aruz haqidagi risolasi tavsifini uchratib qoladi va bu to'g'rida o'zining "Qo'shiqlar haqida" nomli maqolasida bunday deb yozadi: "Navoiydan keyin qo'shiq va ashula navlari haqida eng mo'tabar ma'xaz Zahiriddin Muhammad Boburning "Risolayi aruz" asaridir. Hozirgacha nomi ma'lum bo'lib, o'zi adabiyotshunoslik olamida istifoda etilmagan bu asar yo'qolgan, deb hisoblanar edi.

Taniqli boburshunos I.V.Steblevaning fikricha, aruzga bag'ishlangan risolaning Bobur qalamiga mansubligini tasdiqlaydigan yana bitta muhim dalil mavjud. U ham bo'lsa, Boburning Rampur (Hindiston) devonining oxirida nasrda yozilgan qismi bilan risolaning "Aruz itmomidin ikki-uch yil so'ng Hinduston fathining so'ngg'i yil(i) Sanbal sarig'a borur fursatta..." deb boshlanuvchi 16 satrdan iborat bo'lakning mos kelishidir¹.

Boburning risolasi O'zbekistonga birinchi marta 1968 yilda keltirilgan, degan fikr mavjud. 1968-yili yirik navoiyshunos olim H.S. Sulaymonov Alisher Navoiyning 525-yillik yubileyiga tayyorgarlik ko'rish munosabati bilan Angliya va Fransiya qilgan ilmiy safarida Ye. Bloshe katalogida ko'rsatilgan Boburning 1308 raqami ostida Parij milliy kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi bilan tanishib chiqqan va uning mikrofilmini Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyi fondiga olib kelgan.

S.Hasanov ushbu asarni uning transliteratsiyasi, izoh va sharhlar hamda ko'rsatkichlar bilan nashr ettirgan. Risolaning chop etilishi boburshunoslikda ulkan voqea bo'ldi. Mazkur nashr bilan deyarli bir vaqtda I.V.Stebleva ham Moskvada shu risolani chop ettirdi. Unda so'zboshi, ko'rsatkichlar va asarning faksimilesi keltirilgan.

Risolaning nomi mutaxassislar orasida qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Adabiyotlarda asarning nomi turli xil uchraydi.

¹ Hasanov S. Aruz risolasi asari. – Toshkent, 1981.

Muxtasar: Risola qo'lyozmasini Ko'pruluzodadan keyin ko'zdan kechirgan Rizo Nur asarning oxirrog'idagi muxtasar so'zini asarning nomi deb o'ylagan: "Chun bu muxtasar safarda bayozg'a bordi, ul munosabat bila musofir masoyilini bitildi." Bu yerda muxtasar so'zi asarning nomi emas. Ushbu o'rinda uning ma'nosi "qisqa" bo'lib, gap bu yerda Boburning "Mubayyin" asaridagi 27 bayt (54 misra)dan iborat "Musofirona namozning bayoni" nomli bob haqida ketmoqda. E.Bloshening 1933 yilda chop etilgan katalogida Boburning aruzga bag'ishlangan risolasi Rizo Nurning ta'sirida "Muxtasar fil aruz" deb atalgan bo'lsa ehtimol.

Mufasssal. N.Mallayevning "O'zbek adabiyoti tarixi" (1963), V.I.Aslanovning maqolasi va O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi (2001, 2-j., 87)da shu nom ishlatilgan. Mufasssal nomi "Boburnoma"ning kotib tomonidan qo'shilgan qismidagi quyidagi jumladan olingan: "Va ul podshoh aruz va qofiyag'a ham risolalari bor va ul jumladin, Mufasssal degankim, ushbu fan sharhi bo'lg'ay, ko'pdan ko'p yaxshi tasnif qilibturlar"¹. Bizning fikrimizcha, bu yerda "Mufasssal"ni kichik harf bilan va qo'shtirnoqsiz yozilsa, aruz haqida bitilgan asar ushbu fanning sharhi bo'la oladigan darajada batafsil bitilgan, degan ma'no chiqadi, ya'ni mufasssalning ma'nosi batafsil yozgan deganidir.

Risolayi aruz. Bobur risolasini birinchi bo'lib o'rgangan va atroflicha sharhlab bergan taniqli turkshunos A.Sherbak shu nomni qo'llagan. Lekin Stebleva uni tanqid qiladi va asarning nomini komil ishonch bilan bunday deb bo'lmasligini ta'kidlaydi hamda Ko'pruluzoda asarning ikkala nomini ham qabul qilmaganligi, keyingi maqolalarida uni Aruz risolasi deb ataganligi, hozircha mana shu nom ma'qul ekanligini qayd etadi.

Aruz risolasi. S.Hasanovning ma'lumot berishicha, Boburiylar xonadoniga mansub shoir, olim va tarjimon Azfariy asarni Aruzi turkiy deb atagan. S.Hasanov Boburning risolasiga bag'ishlangan kitobida asar nomini Aruz risolasi deb nomlanishi ma'qulroq bo'ladi, degan fikr bildirgan.

Bobur risolasi qo'lyozmasining 931/1524-yili ko'chirilgan mo'tabar nusxasining Erondagi "Saltanat" kutubxonasida saqlanayotganligini aniqlangan, 2021 yili bu nusxaning qo'lyozmasi O'zbekistonga keltirilgan. Hozirgi kunda asarning Turkiya nusxasi borligi ham ma'lum, Bobur asarlari kulliyotiga kirgan "Aruz risolasi" ana shu nusxa asosida nashrga tayyorlangan.

Alisher Navoiy "Mezonul-avzon" da birinchi bo'lib o'zbek nazmi vaznini tekshirib, o'zbek aruzining asoschisi bo'ldi va bu uning ulug' xizmatidir. Bobur esa aruz haqidagi risolasi bilan umuman aruz ilmining va xususan, o'zbek aruzining rivojiga ulkan hissa qo'shdi.

Shu yerda bir narsani ta'kidlab o'tishni zarur deb hisoblaymiz: Boburning o'zbek aruzi haqidagi risolasi yaratilgandan keyin XX asrning ikkinchi choragigacha o'tgan to'rt asrdan ortiqroq davr mobaynida (ya'ni Fitratning "Aruz haqida" asarigacha) o'zbek aruzi bo'yicha unga teng keladigan risola u yoqda tursin, biron e'tiborga loyiq asar ham yaratilmagan.

Boburning asari bir qancha jihatlari bilan o'ziga xosdir. Navoiyning "Mezon"i bilan solishtirilganda shu narsa aniq ko'rinadiki, Boburning asari avvalo, aruz

¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. "Boburnoma". –Toshkent, 2002. 267-bet.

nazariyasi bayonining mukammalligi bilan, ikkinchidan, vaznlarni ko'rsatish uchun keltirilgan misollarning nihoyatda mo'lligi bilan ajralib turadi. Bobur asarida she'riy misollarni o'zbek va fors tillarida keltiradi. Asarning faqat o'zbekcha qismi (nasriy va she'riy) va faqatgina Boburning o'z qalamiga mansub she'rlarda ishlatilgan so'zlar, ularning qaytarilganini ham qo'shib hisoblaganda, yigirma besh mingdan ziyod so'z qo'llangandir. Risolaning bunday hajmi uning nomi Muxtasar, ya'ni qisqabo'lolmasligiga tag'in bitta dalildir.

A.Fitrat iborasi bilan aytganda, "Adabiyot va san'at dunyosida eng teran qarash egasi bo'lgan mashhur Bobur Mirzo" aruz ilmidagi tadqiqotlarida katta muvaffaqiyatlarga erishdi, bir qancha yangiliklar yaratdi. Xususan, S.Hasanovning yozishicha, u aruzning yangi 248 vaznini aniqladi. A.Hojiahmedovning fikricha, Bobur she'riyatimizda qo'llanilishi mumkin bo'lgan 537 o'lchovdan 400 ga yaqin mutlaqo yangi vaznlarni kashf qilgan¹.

"Aruz" risolasining yana bitta xususiyati uning antologiya ham ekanidir. Shu jihatdan ham asarning ahamiyati nihoyatda kattadir. Bobur risolasini yaratishda qaysi manbalardan foydalangani hozircha ma'lum emas. Lekin "Boburnoma"da "Aruz" asari uchun Alisher Navoiyning devonlaridan g'azallar tanlagani qayd etilgan: "Odina kuni, oyning yigirma uchida Alisherbekning to'rt devonidan buhur avzon tartibi bila g'azallar va abyotkim, intixob qililadur edi, itmomig'a yetti".

"Aruz" da mumtoz fors adabiyotining yirik vakillari Rudakiy, Nizomiy, Attor, Xisrav Dehlaviy, Sa'diy, Salmon Savojiy, Hofiz, Jomiy va boshqalarning asarlaridan parchalar berilgan. Turkiydagi misollar Boburning o'z qalamiga mansub she'rlaridan tashqari, Navoiy, Lutfiy, Haydar Xorazmiy, Sulton Husayn Mirzo va boshqalarning asarlaridan ham iqtiboslar olingan. Jami 70 ga yaqin shoirning qariyb 50 ta asaridan misollar keltirilgan².

Risolada vaznlarni ko'rsatish uchun misol tariqasida keltirilgan she'rlarning muallifi haqida bunday deyiladi: "...andoq iltizom qilindikim, jami' musta'amal vaznlarg'a ham forsiy va ham turkiy bayt kelturulgay, har vaznkim, musta'amal bo'lmag'ay yo ulkim muxtura' bo'lg'ay, turkiy bayt bila iktifo qiling'ay, har kimning baytini kelturulsa, otini bitilg'ay, magar ulkim qoyili ma'lum bo'lmag'ay, qoyili mazkur bo'lmag'an turkiy bayt muallifning bo'lg'usidir". Parchadan anglashiladiki, muallifi ko'rsatilmagan she'rlar Boburning qalamiga mansubdir.

Bobur o'z risolasini yaratishda aruz vazniga bag'ishlangan asarlarni, xususan, Navoiyning "Mezonul avzon"ini sinchiklab o'rgangan. Boburning risolasiga ijodidan namunalar kiritilgan shoirlar orasida Alisher Navoiy birinchi o'rinda turadi. Uning ruboiylari, "Saddi Iskandariy", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun," "Sab'ai sayyor", "Lisonut-tayr" dostonlaridan katta parchalar, g'azal va tuyuqlaridan olingan misollar Bobur Navoiy iste'dodi va ijodini yuksak qadrlaganini ko'rsatadi.

Qo'shiqning o'lang (o'lan) turi risolaning ikki joyida zikr qilinadi. Bobur asarining oxirida bunday deb yozadi: "Atrok arosida bir surud borkim, o'lang derlar, aksar to'ylarda ayturlar. Bu vazn ancha maxsusdur. Avval surudg'a taqsim qilurda har misra'din so'ng yor-yor lafzin keltirurlar".

¹ Ibrogimov A. Bobur – aruzshunos // "Jahon adabiyoti". – Toshkent, 2005. № 2.

² O'sha manba.

Xulosa qilib aytganda, “Aruz” risolasi o‘zbek she’r shakllariga bag‘ishlangan batafsil ma’lumotlar Boburning o‘zbek adabiyoti nazariyasiga qo‘shgan katta hissasidir.

“Aruz”ning yana bitta ahamiyati bor – ayrim shoirlarning ijodidan namunalar faqat shu asar orqali bizgacha yetib kelgan. Risolada Mavlono Lutfiyning ijodidan 30 ta bayt keltirilgan. Ular orasida boshqa qo‘lyozma va nashrlarda uchramaydiganlari ham bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ibragimov A. Bobur – aruzshunos // “Jahon adabiyoti”. – Toshkent, 2005. № 2.
2. Ибрагимов А.П. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи («Девон», «Мубаййин», «Аруз»). Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2008.
3. Mustafa ALKAN. Milli kütüphane 2727 no‘lu mecmua’da kayitli “aruz risâlesi” üzerine. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer 2012, p. 183-202, Ankara-Turkey.
4. S.Hasanov. Aruz risolasi asari. – Toshkent, 1981.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur. “Boburnoma”. –Toshkent, 2002.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” МАЗМУНИНИ ЎЗЛАШТИРИШДА ЎХШАТИШЛАРНИНГ ЎРНИНИ ЁРИТИШ

Холмурадова М.,
ТошДЎТАУ катта ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек мумтоз панднома жанрининг етук намунаси, дидактик асар ҳисобланган “Қутадғу билиг” матнидаги ўхшатишларнинг мазмунни ўзлаштиришдаги аҳамияти ёритилган. Шахс феъл-атворини, фазилатларини ифодалашдаги ўхшатишлар таҳлил қилинган. Ўхшатиш эталонларининг миллий характерга эга эканлиги, бадиий таъсирчанлик даражасини оширишдаги, образлиликни таъминлашдаги ўрни кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: панднома, дидактик асар, ўхшатиш, ташбеҳ, бадиий тасвир воситалари, образлилик, эски туркий тил, миллий –ментал хусусиятлар.

«Қутадғу билиг» шахс маънавиятини юксалтиришга хизмат қиладиган дидактик манбадир. Юсуф Хос Ҳожиб асар сўз бошисида қуйидаги фикрларни айтган: “*Bu kitabni oqıylı bu baytlarnı ta’lum qılıylı kitabdın yaxşı ‘azizraq turur*”, яъни “бу китобни ўқиган, бу байтларни ҳаммага маълум қилган – бу китобдан ҳам яхшироқ, азизроқдир [8,48]”

“Адабиёт” дарсида “Қутадғу билиг”нинг дидактик аҳамияти, ундаги инсонпарварлик ғоялари, инсоний фазилатлар тарғиб қилинар экан, аввало,

асарнинг тил хусусиятлари, воқеликни ифодалаш жараёнидаги таъсирчанлик, бадий тасвир воситаларининг аҳамияти ҳақида сўз юритиш керак бўлади.

Панднома матнида фойдаланилган бадий тасвир воситалардан бири ўхшатишдир.

Ўхшатиш – икки нарса-ҳодиса ёки воқелик ўртасидаги ўхшашликка асосланган, уларнинг бири орқали иккинчисининг белгисини, моҳиятини тўлароқ, бўрттириброқ кўрсатиб беришдан иборат бадий тасвир воситаси, кўчимнинг содда туридир. Ўхшатиш (ташбеҳ) мумтоз бадий санъат кўриниши сифатида услубиятни таъминловчи воситалардан бири ҳисобланади.

Адабиётшуносликда ўхшатиш *ташбеҳ* термини билан юритилади. “Ўхшатиш – тасаввур бирлиги. Тасаввур эса мавжудотга асосланган ҳаёлот натижасидир [6,66]”. Ўзбек тилшунослигида ўхшатишнинг назарий асослари, омиллари тадқиқ этилган. Жумладан, М.Мукаррамов ўз тадқиқотларида ўхшатишни соф тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганди [5]. Ҳ.Дадабоев XI – XIV асрлардаги ўхшатишларнинг ифодаланиши масаласига эътибор қаратган бўлса [1,4-11], Н.Маҳмудов, Д.Худойбергеновалар томонидан ўхшатишларнинг миллий-ментал хусусиятлари тадқиқ этилган [4].

“Қутадғу билиг”даги ўхшатишларнинг асосини шахс тавсифида қўлланган ўхшатишлар ташкил этади. Достонда турли мансабдор шахсларнинг фаолияти, улар эга бўлиши керак бўлган фазилатлар ҳақида сўз боради.

Зеҳнсиз киши *меvasиз дарахт*га ўхшатиш: *Uqušsuz kiši-ol yemišsiz yūač, yemišsiz yūačīy nekū qīlsun ač* – Зеҳнсиз киши меvasиз дарахтдир, меvasиз дарахтни оч нима қилади [8]. Ушбу байтда муаллиф ўзига хос *ol* ўхшатиш воситасидан фойдаланган. *Yemišsiz yūač* бирикмасида *yemišsiz* “меvasиз”, *yūač* “дарахт” маъноларидаги лексемалардир; *yūač* архаизмга айланган, *yemiš* лексемасида сема архаиклашган, бу лексема ҳозирда ҳайвонларга нисбатан “озуқа” маъносида ишлатилади. “Самара”, “натижа” семалари қиёслашга асос бўлган.

Жоҳил киши *сигир*га қиёс қилинган: *Qara qarni tođsa kör uđ-teg yatur, yawa sözgä awnur özin semritür* – Жоҳил қорни тўйса, сигирдек ётади, кўр, беҳуда сўзга ғарқ бўлиб ўзини семиртиради [8]. Унинг дарди – фақат қорин тўйдириш ва беҳуда умр ўтказиш. Жоҳил сўздан сўзнинг фарқини билмайди. Беҳуда ва кераксиз сўзларга ҳам кулоқ тутиб ётаверади. Сигир гапга тушунмаганидек, нодон ва жоҳил киши ҳам эзгу сўзларни тингламайди. Чунки унинг онги зарарли ва кераксиз сўзлар билан тўлган. Жоҳилнинг сигирга ўхшатилишида “онгсизлик”, “ақлсизлик”, “бефаҳмлик” семалари асос бўлган.

Асар тилида лашкарбошининг хусусиятлари, асосан, зоонимлар орқали ифодаланган. Саркарданинг суврати ва сийрати тавсифланганда *қуйидаги* ўхшатишлар қўлланган: *Toñuz–teg tetimlig böri–teg küči, adīylaju iryar qutuz–teg öči* –Тўнғиздек човут қилувчи, бўридек кучли, айикдек хийлакор, қўтосдек қасоскор бўлиши керак [8]. *-lay* ўхшатиш-қиёслаш шакли кучайтирув-таъкид юкламаси билан бирикиб, *-layu* шаклида учрайди. Асосан, ҳайвонларга нисбатан қиёсларда қўлланган.

Uluý tutsa himmat küir arslanlayu, ügi-teg usuz bolsa tünlä sayu – Ботир арслон каби ҳимматини улуғ тутса, тунлари укки каби бедор бўлса [8]. Юқоридаги

байтда лашкарбошининг хусусиятлари ифодаланган бўлиб, табдилда байтнинг иккинчи мисраси «тунлари бедор онадай бўлса» деб изоҳланган. Бизнингча, *ügi* деганда Юсуф Хос Ҳожиб *укки* зоонимини назарда тутган ва байтни «лашкарбошилар уккидек тунлари бедор бўлса» деб табдил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Мазкур байтдан олдинги ва кейинги мисраларда зоонимлар асосидаги ўхшатишларнинг келтирилиши фикримизни асослайди. «Древнетюркский словарь»да ҳам байт «Ему следует основательно проявлять рвение, уподобляясь льву, а по ночам бодрствовать, подобно сове» тарзида изоҳланган [3,198]. Маҳмуд Кошғарий луғатида ушбу зооним *йһи* шаклида келтирилган: *кўп турклар бу сўзни йги дейдилар. Тўғриси шудир, чунки туркий тилда бўғиздан чиқадиган һ йўқдир* [4, 175].

«Қутадғу билиг»даги қиёсларда, асосан, ҳайвонларнинг белги-хусусиятларидан унумли фойдаланилган. Ҳақиқий табдиркор киши бўридек кучли, айикдек хийлакор ва кўтосдек қасоскор бўлиши кераклиги таъкидлаб ўтилган. Бўри «куч-кудрат», айик «хийла», кўтос «қасос» семаларини ифодалаш учун ишлатилган ва бунда, албатта, ҳайвонларнинг ана шу белгилари асос бўлган.

Достон матнидаги ташбеҳлар эски туркий тилнинг бойлигини намоён қилган, асарнинг бадиий қимматини янада оширган, тасвирнинг мукаммал, янада тушунарли бўлишини таъминлаган. «Қутадғу билиг»даги ўхшатишларнинг хусусияти шундаки, улар кўзда тутилган ҳар қандай фикрни равшанлаштиришга, шу образни аниқ тасаввур этишга хизмат қилади [7,132]”.

«Қутадғу билиг»даги ўхшатиш эталонлари миллий характерга эга бўлиб, феъл-атворни маданий аспектда таҳлил қилиш омили ҳисобланади. Ўхшатишлар нарс-ҳодисалар моҳиятини акс эттириш билан бир қаторда миллий-ментал хусусиятларни ёритишда ҳам аҳамиятлидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дадабоев Ҳ., Эски ўзбек тилида қиёслаш, ўхшатишнинг ифодаланиши // Лингвист IV.—Тошкент: Akadernashr, 2013.
2. Девону луғотит турк. I. —Тошкент, 1960.
3. Древнетюрксий словарь .-М., 1959.
4. Маҳмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати.—Тошкент, 2013.
5. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. —Тошкент: Фан, 1976.
6. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати.—Тошкент: Adabiyot va san’at, 1979.
7. To‘xliyev B. O‘zbek adabiyoti.—Тошкент: O‘qituvchi, 2000.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Ҳозирги ўзбек тилига табдил қилувчи Қ.Каримов). —Тошкент: Фан, 1972.

RUS TILIGA O‘ZLASHGAN “QOP” ASOSLI SO‘ZLAR ETIMOLOGIYASI

Rixsiyeva K.
ToshDO‘TAU o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tildagi lug‘aviy birliklar va grammatik ko‘rsatkichlarning tabiati, xususan, qadimgi turkiy tilning lug‘at tarkibiga xos xususiyatlar, undagi birliklarning semantik tabiati haqida fikr yuritilgan. O‘zbek tili leksikologiyasining tarixiy etimologik shakllanishi qisqacha tahlil qilingan. Turkiy tub so‘zlarning turkiy tillar kelib chiqishi, shakllanishi, taraqqiyotini ko‘rsatuvchi, shu tilda muloqot yurituvchi xalqning tarixiy va hayotiy kechimini yorituvchi til fakti sifatidagi olimlarning talqinlari yoritilgan. Suningdek, turkiy asosga ega bo‘lgan, qadimgi turkiy tildan qadimgi rus tili, slavyan tillari hamda ular orqali boshqa xorijiy tillarga o‘zlashgan kaftan leksemasining semantik taraqqiyoti va etimologiyasi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: turkiy tub so‘z, semantik taraqqiyot, semantik belgi, etimologiya, tub so‘z, o‘zak so‘z, kofta, qop, to‘n

O‘zbek tili lug‘at tarkibi hamda grammatik vositalari shu tilning boyligi hisoblanadi va bu birliklar tilda birdaniga paydo bo‘lib qolmaydi. Tildagi har bir birlikning o‘ziga xos tarixi, taraqqiyot yo‘li bor. O‘zbek tilining lug‘aviy tarkibi juda uzoq davrlardan beri leksik semantik hamda shakliy tuzilishiga ko‘ra ma‘lum o‘zgarishlarni boshidan kechirgan.

O‘zbek tili leksikasining tarixiy shakllanishini bilish uchun so‘zlarni tarixiy etimologik jihatdan o‘rganib, ularning etimologik qatlamlariga ajratish zarur.

O‘zbek tili leksikologiyasining tarixiy etimologik shakllanishini tahlil qilishda dastlab o‘zbek tilining qardosh tillar bilan aloqasi, so‘ngra qardosh bo‘lmagan tillar bilan aloqasi aniqlanadi. Bu bilan ularning o‘zaro ta‘siri ham ko‘rib o‘tiladi.

Turkiy tillar boyligining shunday qatlami ham borki, u shu turkiy xalqlar bir jamoa bo‘lib yashaganligi va shu jamoa birlashuvida, o‘zaro munosabatida sabab ekanligi, qanday doirada aloqa qilganlarini bildiruvchi detallarni ko‘rsatib beradi.¹

Buning uchun turkiy tub so‘zlarda yetarli fakt bor, degan fikrni qozoq tilshunosi Ye.Z.Kojibekov ilgari surgan va Britaniya turkologi G.Klavzonning: “Har qanday tilda: yunon, lotin, arab tiliga uxshash mumtoz tillarni ham o‘rganish uchun, albatta, fakt topiladi”,-degan fikrini keltirgan. I.A.Boduen de Kurtene esa: “Ma‘lum tilda boshqa til kategoriyasini bevosita kurmoq ilmiy bo‘la olmaydi. Tilga begona bo‘lgan kategoriyani tiqishtirmay, qatori va tarkibida yashovchi kategoriyani izlash ilm hisoblanadi”,-deb yozadi.

Turkiy tub so‘zlar turkiy tillar kelib chiqishi, shakllanishi, taraqqiyotini ko‘rsatuvchi, shu tilda muloqot yurituvchi xalqning tarixiy va hayotiy kechimini yorituvchi til fakti ekan, uning bor xususiyati bilan tadqiq etish, o‘rganish turkologiya uchun zaruriy masala bo‘lib qoladi. Buning uchun, avvalo turkiy “tub so‘z” tushunchasining mohiyatini tushunish zarur. Umuman, turkologiyada turkiy tub so‘zni “o‘zak so‘z (korennoe slovo)” termini bilan ataydilar. Ya‘ni tub so‘zni o‘zak

¹ Миртожиев М. Туркий туб сўзлар тадқиқи. –Т.: Фан, 2017. 5-6-бб.

bilan bog'laydilar. O'zak kommunikatsiyadagi so'zning eng kichik ma'noli qismlaridan biridir. So'zning eng kichik ma'noli qismi morfema deb qaraladi.¹

M. Mirtojiyevning yozishicha, agglutinatив tillarda, shu jumladan turkiy tillarda ham, o'zak morfema gub so'z sifatida tilda mustakdl hayot va yasama so'z tarkibida o'z fonetik butunligini saqlagan holda, semantik mohiyatini yo'qotmay yashayotgan bo'ladi.

Rus turkologi N.A.Baskakov qadimgi turkiy til xususiyatlarini tahlil qilar ekan: "Turkiy so'z o'zaklarining o'ziga xosligi K +V +K tarkibli tovushlardan to'zilgan o'zakdan iborat ekanligidir",- degan fikrni aytadi. Turkolog E.V.Sevortyan dam xuddi shu fikrda bo'lgan. K+V+K tarkibli tub so'zlar turkiy tillarda faqat bir turkumga oid bo'lmay, bir necha so'z turkumida, jumladan, ot, sifat, ravish va fe'l turkumida ham uchrashi mumkin.

Qadimgi turkiy tilga oid K+V+K tarkibli tarixan va hozirgi davrda ham keng iste'molda bo'lgan birlikdan biri "qap" dir. Tilshunos va turkolog olimlar "qap" va uning asosida yasalgan leksemalarning bir nechta semantik belgilarini keltirib o'tadi. Shulardan biri "ustki kiyim" semantik belgisidir.

Qadimgi turkiy til lug'at tarkibidagi so'zlar turkiy xalqlarning qadim madaniyati, urf-odatlar, yashash tarsi, mashg'ulotlari, turmush sharoiti kabilarni aks ettirib turadi. G.Gumbatov "Istoricheskaya prarodina tyurkov" kitobida turkiy bo'lmagan xalqlar tili leksik qatlamiga o'zlashgan turkiy so'zlar haqida yozar ekan, qadimgi turkiy xalqlar qo'shni xalqlar bilan yaqin aloqada bo'lib, hayvonlarni xonakilashtirish va ekin yetishtirish borasida katta tajribaga ega edi. Shu sababli ulardan qo'shni xalqlarga nafaqat so'zlar, balki katta madaniy tajriba ham o'zlashgan. Bu fin-ugor, sharqiy slavyan, eron, kavkaz va mo'g'ul tillarida, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi.

Shipovanning qadimgi turkiy tildan rus tiliga o'zlashgan so'zlar aks etgan lug'atida kaftan leksemasi qadimgi erkaklar qalin ust kiyimi sifatida izohlangan. Uning asosi "kap" (ya'ni qop) va ko'ylak ma'nosini bildiruvchi "ton" (xususan, ishton leksemasi ham ich va to'n birliklaridan iborat) qismlaridan tashkil topgan. Ognienkoning fikricha, *kaftan* rus tiliga tatar tilidan XIII-XV asrlarda o'zlashgan. Padlov kaftanni xalat, plashga o'xshash uzun ustki kiyim, deb ta'riflaydi. Vamberi esa bu so'zning kelib chiqishini fors tili bilan bog'laydi. Shuningdek, *kapchan* qalin ustki kiyim hamda bosh kiyimi turini ham anglatgan.

Kaftan rus tili orqali ingliz tiliga ham o'zlashgan. *caftan/kaftan* so'zi ishlatilgan badiiy va publitsistik matnlardan 160 jumlani tahlil qilinib, bu turkiy so'zning ikki ma'noga ega ekanligini aniqlangan: Unga ko'ra: 1. Caftan (tarixiy)-Usmoniylar imperiyasi hududida keng tarqalgan erkaklar kiyimining turi. 2. Caftan (hoz.) - Ayollar kiyimining turi, odatda, uning alohida bir xususiyati, boshqa kiyimlardan istisno tarzda tizzadan pastda turadi: As her perfect body leaves its lotus cradle, she seems calm and serene in the short silk caftan that softly drapes her firm shoulders.²

¹ Шу асар. 6-б.

² Власичева В.В.. Тюркизмы в современном английском языке. Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 2, Языкозн. 2010. № 2, 142

Kaftan qadimgi turkiy tildan slavyan tillariga ham o'zlashgan. XV asr turkiy yozma manbalarida kaftan – “ustki kiyim, to'n” degan ma'nolarni anglatgan. Forsiy til orqali arab tiliga hāftan shaklida o'tgan. Kaftan leksemasining turkiy tabiatiga ko'pchilik etimolog olimlar e'tiroz bildirmaydi. Lekin N. K. Dmitriyev qo'shimcha dalil talab qiladigan so'zlar qatorida kaftanni ham tilga oladi. Ukrain tilidagi kaptan va Belarus tilidagi kaptun//kaptan turkiy birliklar etimologiyasidagi “qorong'i” masalalarga oydinlik kiritish uchun yordam berishi mumkin. Mahmud Koshg'ariy lug'atida bu so'z qaftan shaklida mavjud.

Kaftan leksemasidagi kap va ton qismlarning ikkalasi ham qadimgi turkiy asos hisoblanib, umumturkiy shakllar qatoriga kiradi. Har ikkala qism hozirgacha mustaqil qo'llana oladi, har biri o'z mustaqil ma'nosiga ega.

Ko'rib chiqilayotgan so'z yasaliş turining umumiy semantikasidagi qop, xalta, zaxira, idish, qobiq belgilari kiyim nomlarida o'ziga xos semantik belgini aks ettiradi.¹

Kaftan leksemasining ukrain tilida kaptan, belorus tilida kaptun shakllarida uchrashi sharqiy slavyan bu so'zning qadimgi turkiy kaptan bilan aloqasi mavjud ekanidan darak beradi. Bizningcha, kaptan//kaptun shakllari nisbatan qadimiy shakl, A.Y.Suprunning fikricha, kaftan zamonaviy shaklni ifodalaydi. Belarus tili shevalarida turkiy –kap asosdan yasalgan bir necha birliklar mavjud: 1) kapti “uyda kiyiladigan oyoq kiyim”; 2) kapsa “xalta”, “quti”: eski o'zbek tilida kapsak “qoplash uchun ishlatiladigan mato”, veng. kapsa “quti”; kopshur “qopcha”; tat. kapchik “qop”; olt. kapchur “teridan ishlangan qopcha”.

Ushbu misollar kaptan/kaftan leksemasi genetik jihatdan bu leksemalar bilan uzviy aloqada ekanligini hamda ushbu birliklar qadimgi o'zlashmalar qatoriga kirishini isbotlaydi. Ularning semantikasidagi xilma-xillik esa ularning tarixan va hozirda ham faol birliklar qatoriga kirishini ko'rsatib turadi.

Kapshuk. Bu so'z turkiy tillarda bir necha ma'nolarni anglatgan: qopcha, karmon; boshqa xildagi shapka, kapyushon; ba'zi turkiy tillarda kichik yoshdagi bola, chaqaloq (qopchanig ma'nosidan o'sib chiqqan). Hozirgi rus tilidagi *kapyushon* ham *kapshuk*ning fonetik o'zgarishga uchragan shaklidir.

Kalpak - bosh kiyim, shlyapa, shapka; qoplam, narsa-predmetlarning yuzasini o'rab turuvchi jild. Kalpak leksemasi qadimgi rus tiliga aynan kaplak tarzida o'zlashganligi qayd etiladi. Ya'ni bu leksema inson bosh qismini qoplab, o'rab turuvchi kiyim turi ma'nosini anglatadi. Kaplak metatezaga uchrab, hozirda kalpak shaklini olgan. Radlov *kap-la* yasalmasini yopmoq, *kap-lavni* esa yopib turuvchi buyum sifatida izohlagan.

R.A.Yunaleevaning “Тюркизмы в русской классике: словарь с текстовыми иллюстрациями” kitobida ham rus tiliga turkiy tildan o'zlashgan so'zlardan hosil bo'lgan frazeologizmlar va ularning rus tilidagi o'rni aks etgan bo'lib, ularning orasiga “qar” asosli leksemalar ham mavjud. Masalan, “Прости, калпак, а шапка и так” - (калпак).

¹ Юналеева Р.А. Тюркизмы русского языка (проблемы полиаспектного исследования) Казань: Таглимат, 2000.- 172 с. 27-28-bet

Каблук – oyoq kiyimning tovon qismi ostidagi qatti, teri bilan qoplangan qism. Olimlar bu soʻzning qanday keli chiqqani nomaʼlum, lekin XVI asrda turkiy soʻzlarning boshqa tillar oʻzlashish darajasi ortganini hisobga olib, tatar va boshqird tillaridagi “kap” bilan bogʻlashadi. Dmitriyevning fikricha, bu soʻz «кааб-лык» (oyoq kiyimga tegishli qism) shaklida boʻlgan.

Yuqorida biz qadimgi turkiy til boʻyicha yaratilgan lugʻatlar, etimologik lugʻatlar, hozirgi kunda yaratilayotgan lugʻatlar hamda katta sigʻimli elektron lugʻat maqolalarida “katorga” leksemasining izohlarini oʻrganib, qiyosiy tahlil qildik. Qiyosiy tahlil jarayonida shunday xulosa qilish mumkinki, turli xil ijtimoiy sabablarga koʻra qadimgi turkiy tildan rus tiliga va u orqali dunyoning boshqa tillariga oʻtib, jahon kezman turkiy soʻzlar koʻpchilikni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baskakov N.A. Russkiye familii tyurkskogo proisxojdeniya. Moskva: Nauka, 1979
2. Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazikov. Moskva, 1977
3. Fasmer M. Etimologicheskiy slovar russkogo yazika. M., 1986
4. Golovanova, Xalilova. Chelovek i kultura. T., 2013
5. Gumbatov G. Istoricheskaya prarodina tyurkov. Baku: Elm i taxsil, 2012.
6. Kojevnikova Y.A. Tyurkizmi v sovremennom russkom yazike. V., 2009.
7. Shipova Y.N. Slovar tyurkizmov v russkom yazike. Alma-Ata: Nauka, 1976.
8. Юналеева Р.А. Тюркизмы русского языка (проблемы полиаспектного исследования) Казань: Таглитат, 2000.

“DEVONI LUGʻATIT TURK”DAGI OZIQ-OVQAT NOMLARI TAHLILI

**Muhammadiyeva D.,
ToshDOʻTAU dotsent v.b.,
filologiya fanlari falsafa doktori (PhD)
Abduraxmonova S.
ToshDOʻTAU talabasi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Devoni lugʻatit turk” asaridagi oziq-ovqat nomlari tahlil ostiga olingan. Asarda nomi qayd etilgan taom nomlari arxaiklashgan yoki bugungi kunda qoʻllanish darajasiga koʻra guruhlanib tahlil qilingan.

Kalit soʻzi. Soʻz, leskika, sema, semema, tarixiy soʻz, oziq-ovqat nomi.

Filologiya sohasining asosiy masalalaridan biri yozma manbalarning ilmiy, maʼnaviy-maʼrifiy qiymatini belgilash barobarida yozma yodgorliklarning til xususiyatlarini oʻrganish hisoblanadi. Eski oʻzbek tilining boyligi va jozibasi, unga xos keng imkoniyatlarning Mahmud Koshgʻariy ijodi misolida yaqqol roʻyobga chiqishi tilshunoslarni adib merosining til xususiyatlarini chuqur ilmiy asosda tadqiq etishga undab kelmoqda.

Oʻzbek tilshunosligida Mahmud Koshgʻariy ijodi boʻyicha turli sohalarga doir soʻz va terminlar leksik nuqtayi nazardan maxsus oʻrganilgan boʻlsa-da, shoir asarlari tilining oziq-ovqat leksikasi alohida tadqiqot mavzusi boʻlmagan. Taom nomlari

tarixini tadqiq etish, avvalo, fan sohasida, qolaversa, xalqimizning ma'naviy-madaniy merosini tiklash borasida o'z o'rniga ega. Mahmud Koshg'ariyning tilshunoslik sohasidagi xizmati ham g'oyat katta ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslikka doir fikrlari ulug' siymoning har bir asarida, jumladan, "Devoni lug'atit turk" asarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Teng'i yo'q so'z ustasi Mahmud Koshg'ariy o'zining lug'atchilik va tilshunoslik sohasidagi yarim asrlik tajribasini "Devoni lug'atit turk" asarida umumlashtiradi. Shuningdek, uning turkiy tilda yaratgan ulkan badiiy merosi ham asrlar osha milliy tilimiz leksikasining asosi sifatida ahamiyatlidir.

O'zbek tilshunosligida ovqat-taom nomlari ham ba'zi ishlarning o'rganish obyekti qilib olingan¹. Tadqiqotchi olim M.Xudayarovanning "O'zbek tilidagi taom nomlarining lingvistik tahlili (Qoraqalpog'iston hududi materiallari asosida) nomzodlik dissertatsiyasida Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagi taom nomlarining leksik xususiyatlari o'rganilgan. Ishda muayyan hudud xalq ma'naviy taom nomlari, shuningdek, shirinlik, qandolat nomlari lisoniy tadqiq etilgan, taom nomlarining tarixiy ildizlari haqida ham fikr yuritilgan. O'zbek tili lug'at tarkibida ba'zi unutilayozgan til elementlari, mavzuga doir til tarixidagi leksik-grammatik hodisalarga ham e'tibor qaratilgan.

O'zbek tilshunosligida pazandachilik leksikasini N. Ikromova o'rgangan. U asosan Toshkent shahri shevasidagi taom nomlarini o'z tadqiqotiga kiritgan². O'zbek xalq shevalari o'rganilgan ishlarida ham ayrim oziq-ovqat taom nomlari haqida ma'lumotlar berilgan³. Professor H. Dadaboyevning "Devonu lug'atit turkning til xususiyatlari" nomli monografiyasida eski turkiy tilning fonetik, leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan⁴.

"Devoni lug'otit-turk"dagi oziq-ovqat nomlarini ikki guruhga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Hozirda ishlatilmaydigan oziq- ovqat nomlari

этмәк – non, ўскіч – mayiz, бۆтүгә – baqlajon, бۆскәч - qora non, бөкән – tarvuz, қанақ – qaymoq, булғама - yog'i ham yo'q, mazasi ham yo'q yovg'on osh, тўпмәк - tuxum va go'shtdan tayyorlanadigan ovqat, чіwrін аш - to'q tutadigan, semirtiradigan osh, булдуһә- ichiga uzum yoki mayiz solib tayyorlanadigan ovqat (kanjokcha), ўзлук мөн - yog'li sho'rva⁵.

2. Hozirda ishlatiladigan oziq- ovqat nomlari

эт – go'sht, ўгрә – ugra, сўзмә – suzma, талқан – talqon, аҗпан – airon

Hozirda ishlatilmaydigan "этмәк" so'zi bugungi kunda non deb ishlatiladi. Bunday so'zlar bugungi kunda juda ko'plab topiladi. Ammo qadimda qo'llanilgan ba'zi oziq-ovqat nomlari borki, ular bugungi kunda ham xuddi shunday ishlatilmoqda. Masalan, "эт" so'zi hozirda ayrim hududlarning shevalarida iste'molda mavjud. Shuning uchun ushbu so'z ham "et", ham "go'sht" tarzida qo'llaniladi. Bu so'z keyingi davr badiiy asarlarida ham uchraydi. Masalan, "O'tkan kunlar" romanida ham "эт" so'zi go'sht ma'nosida keladi. Bundan tashqari xuddi

¹ Xudayarova M. O'zbek tilidagi taom nomlarining lingvistik tahlili. Filol.f.n.dis...avtoreferati.-T.:2008

² Ikromova N. Uzbekskaya kulinarnaya leksika:Dis. kand.filol.nauk.-Toshkent,1983.-168s.

³ O'zbek xalq shevalari lug'ati.-T.:Fan,1971;G'aybullayev S.Qorako'l shevasining tarovati.-T.:Nihol,2017

⁴ Dadaboyev H. "Devonu kug'atit turk"ning til xususiyatlari.-T.:TDSH,2017,66-75-betlar

⁵ Mahmud Koshg'ariy :Devonu lug'atit turk" asari 1-Tom.

shunday hali ham o'zgarmagan holda ishlatilib kelinayotgan oziq-ovqat nomlari talaygina. Bular, ayron, ugra va shunga o'xshash nomlardir.

“Devoni lug‘otit turk”, birinchi navbatda, turkiy urug‘ va qabilalar tillarining xususiyatlarini, urf-odatlarini, lingvistik xususiyatlarini, tarixi va lug‘at boyligini o‘rganishga bag‘ishlangan asar. Bu xususiyat taom nomlariga ham tegishlidir. Misol uchun kundalik turmushda odatiy tarzda tayyorlanadigan taom nomlari:

Bʻshkal – bu hozirda tayyorlanadigan lochira. Lochira hozirgi o‘zbek tilida oshirilmagan xamirdan tandirga yopiladigan non.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari oziq-ovqatlar va taomlarning tayyorlash jarayoni, taom nomlari, taomlarni tayyorlash va iste‘mol qilishda ishlatiladigan uy-ro‘zg‘or buyumlariga doir qadimiy va qimmatli ma‘lumotlar beradigan asar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xudayarova M. O‘zbek tilidagi taom nomlarining lingvistik tahlili. Filol.f.n.dis...avtoreferati. – Toshkent: 2008.
2. Ikramova N. Uzbekskaia kulinarnaya leksika: Dis. kand. filol. nauk. – Toshkent, 1983. –168s.
3. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati.-Toshkent:Fan,1971.
4. G‘aybullayev S. Qorako‘l shevasining tarovati. –Toshkent: Nihol, 2017
5. Dadaboyev H. “Devonu lug‘atit turk”ning til xususiyatlari. –Toshkent: TDShI, 2017, 66-75-betlar
6. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘atit turk” asari. I Tom.

ALISHER NAVOIYNING MANOQIB ASARLARI LEKSIKASINING HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIGA MUNOSABATI

Xo‘janiyazova Sh.,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqola Alisher Navoiyning manoqib asarlarida qo‘llangan eski o‘zbek adabiy tiliga doir istilohlarning hozirgi o‘zbek adabiy tiliga munosabatini leksik- semantik va etimologik jihatdan tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar.*Yanliʻy, iʻcrā, somatizm, al, bel, avvalqi//avvalyi, tutqavul.*

XIV asr ikkinchi yarmi - XV asr birinchi yarmida yuz bergan o‘zgarishlar, fan, texnika, ilm, madaniyat va h.k. sohasida paydo bo‘lgan yangi ma‘no va narsa-predmetlarni ifodalash uchun tilda yangidan-yangi so‘zlarning yaratilishiga turtki bo‘ldi. Bu davr til leksik tarkibi bir qancha yangi so‘zlar hisobiga kengaydi. Leksik tarkibning boyishi asosan ikki yo‘l, ya‘ni o‘zbek tili asosida so‘z yasash hamda xorijiy tillar leksikasini o‘zlashtirish orqali ro‘yobga chiqdi¹. Eski o‘zbek adabiy tilida qo‘llanishda bo‘lgan o‘z qatlamga oid so‘zlarning tilda mavjudligi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. U oltoy oilasidagi tilda so‘zlashuvchi xalqlar hali ajralib

¹ Дадабоев Х., Хамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи (XIV аср иккинчи ярми-XX аср боши). -Тошкент: Фан, 2007. -Б. 25.

ketishga ulgurmay, tillari bitta ekanligida yuzaga kela boshlagan. Bu davrda ko‘proq tasviriy-tanqidiy so‘zlar, tub fe‘llar shakllangan¹.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanadigan turkiy so‘zlar ikki jihatdan farqlanadi: 1) *Ma’no jihatdan o‘zgarishga uchramagan so‘zlar*; 2) *Ma’no jihatdan o‘zgarishga uchragan leksemalar*.

Ma’no jihatdan o‘zgarishga uchramagan leksemalar asosan eski o‘zbek adabiy tiliga xos ma’no xususiyatlarini ifodalaydi. Asl so‘zlarning aksariyat qismini harakat va holatni ifodalovchi so‘zlar tashkil qiladi: *bil*=, *oqi//oqu*=, *kel*=, *tuš*=(XM), *tut*=, *bar*=, *yïyla*=(HSHA), *bol*=, *bit*=, *körgiz//körguz*=(HPM), yashirun xarakter-xususiyat: *yaxši* (XM), *uluy//uluq* (HSHA), o‘rin va payt bilan bog‘liq belgi bildiruvchi: *burunï//burunqï* (XM), *avvalqï//avvalyï* (HSHA), rang bildiruvchi *aq*, *qara* (XM), tana a‘zolari (somatizmlar): *al*, *bel*, *qulaq//qulay* (XM), *barmaq baş*, *yüz* (HSHA) va h.k.

“Yurish, uchish harakati yoki transport vositalari bilan so‘zlovchiga qarama-qarshi tomon (joydan) so‘zlovchi turgan tomonga, joyga yo‘l olmoq, yo‘nalmoq; shu tomondagi biror joyga etmoq” (O‘TIL, II, 347-348) ma’nosidagi *kel*=qadimgi turkiy tilda 1) “kelmoq”; 2) “paydo bo‘lish, ro‘y berish, bo‘lmoq”; 3) “to‘g‘ri kelmoq, hujum qilmoq” (DTS, 295), Navoiy asarlari tilida 1) “kelmoq”; 2) “bo‘lmoq, hisoblamaq”; 3) “qaytmoq”; 4) “eshitmoq”; 5) “paydo bo‘lmoq, dunyoga kelmoq, tug‘ilmoq”; 6) “ma‘qul bo‘lmoq”; 7) “fursat etmoq” ma’nolarini anglatgan (AHATIL, II, 106). Ushbu leksema asarlar matnida quyidagicha:

- 1) kelmoq: *Xája Háfiz Giyásiddin Muhammad Dehdár **kelib**, alarniñ başida Qur‘án xatmiya mašyul boldi* (XM, 791).
- 2) qaytmoq; *Xátirläri tašxizi uçun ul maskanya **kelib**, bir kun-ikki kun turub, yana xonaqáhya öz xilvatlarıya barurlar erdi* (HSHA, 13).
- 3) ma‘qul bo‘lmoq: *Bábur mirzáníñ majlisida bu še‘r otar erdi, menä bayáyat xuš keldi* (HPM, 27).

“Turkiy xalqlarning ba‘zilarida xonliklar davrida davlat arboblari, shahar yoki viloyat hokimlariga, ularning bolalariga beriladigan faxriy unvon hamda shunday unvonga sazovor bo‘lgan shaxs” (O‘TIL, I, 231) ma’nosidagi *beg* istilohi qadimgi turkiy tilda 1) “hukmdor, hokim, yo‘lboshchi, bek, askar boshlig‘i va viloyat hokimi, xo‘jayin”; 2) “er, kuyov” (DTS, 91) “DLT”da *bög* shaklida talaffuz qilinib, 1) “beg”; 2) “xotinning eri” (III, 169-170), eski o‘zbek adabiy tilida “beg” ma’nosida voqelangan (ANATIL, I, 228): *Čiyatáy ulusiniñ áliy miqdár **beklär**i ulča yašya va yolha alardin uluy erdilär* (HSHA, 11). Ushbu istiloh Navoiy davriga kelib, ma’nosi toraygan ya’ni “er, kuyov” semasida ishlatilmagan.

2) *Ma’no jihatdan o‘zgarishga uchragan leksemalar*.

Qadimgi turkiy tilda *ayt*=fe‘li *aj* shaklida 1) “gapirmoq, hikoya qilmoq, sharhlamoq”; 2) “tilga olmoq”; 3) “xabar bermoq, boshqarmoq” (DTS, 25), “Devonu lug‘otit turk”da 1) “aytdi” ma’nosida qo‘llangan (I, 184). Ushbu istiloh Navoiy asarlari tilida 1) “aytmoq, gapirmoq, so‘zlamok”; 2) “yozmoq”; bitmoq”; 3) “o‘qimoq”; 4) “kuylamoq, xonish qilmoq” ma’nolari qayd etilgan (I, 69). “**Xamsat**

¹ Миртожиев М. М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. -Тошкент, 2000. -Б. 48.

ul-mutahayyirin”da faol qo‘llangan fe‘llardan biri ayt= asarlar matnida 63 o‘rinda ishlatilgan:

- 1) so‘zlamoq, gapirmoq, demoq. *Faqir ayttingim: “Čun siz barča bir jánib boldungiz, men yalyuz (XM, 743).*
- 2) yozmoq, bayon etmoq: *Bu faqir ham bu kitábniň avvalida alar madhida aytqandin bir nečä bayt bila ixtisár qilinur (XM, 782).*
- 3) bag‘ishlamoq: *Faqirniň “Tuhfat ul-afkár” qasidamdinkim, alarniň atiya aytilibtur va yuqari mazkur boldi (XM, 760).*
- 4) bitmoq: *Va še‘r va muammá babida ilmiy va amaliysida Pahlaván sáhibi vuquf va jald erdi, ul nav‘kim, zamán šuarásiniň yúzidin birigá anča šuur va vuquf yoqtur va aksar nazm ahli har nav‘ še‘r aytisalar erdi (HPM, 20).*

“HPM”da” ayt= so‘zi “kuylamoq, xonish qilmoq”: *Ul daqiq fanda köšiš va sa‘y körgüzib, daxli tam va maháratí málákalám tapib erdi va dilkaš naqšlar va amallar va dilpisand qavllar va yazallar tasnif qilur erdi va xob aytur erdi (18)* hamda “o‘qimoq” ma‘nolarida ham qo‘llanilgan: *Ul mahalda uzr üçün bu qit‘ani aytib erdikim (21).*

Ma‘lumki, fe‘l sintaktik qurulishda markaziy o‘rinni egallaydi, gap strukturasini belgilaydi, uning qanday ma‘noli so‘zlardan tarkib topishini bildirish imkoniga ham ega bo‘ladi¹. Ushbu holat Navoiy nasrida ham yaqqol ifodasini topgan. Chunonchi, *tut*= fe‘li manoqiblarda faol qo‘llanib, qadimgi turli tilda 1) “tutmoq, ushlab turmoq, ushlab bormoq, ushlab qolmoq”; 2) “olmoq, ilmoq”; 3) “ilintirmoq”; 4) “ushlamoq, tutib turmoq”; 5) “saqlamoq, asrab-avaylamoq”; 6) “ushlamoq”; 7) “tutilmoq, asramoq” (DTS, 591), eski o‘zbek adabiy tilida to‘qqizta 1) “ushlamoq”; 2) “qo‘lga tushirmoq, asir olmoq rom qilmoq”; 3) “uzatmoq, sunmoq, taqdim etmoq”; 4) “saqlamoq, asramoq”; 5) “qoplamoq, bosib ketmoq; yoyilmoq, taralmoq”; 6) “hisoblamoq, bilmoq, e‘tibor qilmoq”; 7) “chidam bermok, chidamoq”; 8) “amal qilmoq”; 9) “kutmoq” ma‘nolarda voqelangan (ANATIL, III, 260).

L. Budagov “saqllovchi”, “qo‘riqllovchi”, “ushlovchi” ma‘nosidagi *tutqavul* va *tutqal* istilohlarini *tut*=fe‘lidan yasalganligini qaydlagan². Lekin H. Dadaboev *tutqavul* “bojmon” istilohining mo‘g‘ulcha *tutqa*= fe‘lidan –*vul* affiksi ishtirokida yasalganini ta‘kidlaydi³. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *tut*= fe‘li o‘n sakkiz ma‘noda ifodalangan (O‘TIL, III, 209) va hozirgi o‘zbek adabiy tilida ma‘no kengayishiga uchragan. Quyida *tut*=fe‘lining manoqiblarda qanday ma‘nolarda qo‘llanganini kuzatish mumkin. Bunga, albatta, so‘zning boshqa leksik birliklar bilan sintagmatik munosabatga kirishi muhim sanaladi. Quyida keltirilgan asarlar matnida quyidagi misollarda aks etgan:

- 1) *tutmoq, ushlamoq: Pahlaván iltifát yúzidin ma‘hud dasturi bilä egnimni tutar erdi (HPM, 25);*
- 2) *hisoblamoq, bilmoq: Seni bu kün derlärkim türkčä še‘rni yaxši aytursen va türkčä nazm aytur eldin ešitibbizki, bu sözni musallam tutarlar (HPM, 25);*

¹ Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Тошкент: Фан, 1989. -Б. 3.

² Холмонова З. “Бобурнома”нинг лексик тадқиқи. Филол. фан.д-ри. ... дисс. -Тошкент, -Б. 95.

³ Дадабоев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. -Тошкент: Фан, 1990. - С. 76.

- 3) tegmoq, qo‘l tegizmoq: *Labīñ körgäč iligim tišläräm har dam tahayyurdin, Ajab hálátki, balni **tutmay** barmaq yalaydurmen* (HSHA, 8);
- 4) yodlamoq: *U qáyáznı ačuq yanıda qoyubdur va yad **tutubdur** va čirmäb, jaybımya salıbdur* (HPM, 27);
- 5) jangda qatnashmoq: *Pahlaván xizmatida bar erdilärkim, yüzčä kuštigirdin ončasi talabkaş va yigirmägä yaqını qadargir va jaldı navxástakim, barča ma‘rakada **tutarlar** erdi* (HPM, 27);
- 6) bilmoq, hisoblamoq: *Dayı sáyir azizlärkim, atráfdayı viláyatdin alarnıñ azási üçün keldilar, čun filhaqiqat bu faqir sáhib azá erdi, hamul dastur bilä faqirni oq sáhib azá **tutub**, sormay rasmin mar‘iy tuttilar* (XM, 792);
- 7) majhul darajada “qo‘lga tushirmoq, bandi qilmoq” ma‘nosini ifodalaydi: *Az fursatda, on beş künä tartmadikim, **tutuldi*** (XM, 789).

Tut= fe‘li manolib asarlarda ko‘makchi fe‘lli so‘z qo‘shilmasi, to‘liqsiz fe‘l va iboralar bilan ham qo‘llangan: 1) “eshitmoq, quloq solmoq, diqqat bilan tinglamoq”: *Niyázmandlıq qilib, qulaq **tutub**, atlanib, manzilya tavajjuh qildim va manzil toqquz rabát erdi* (XM, 755); 2) “xolidan xabar olmoq”: *Va sabuhiy vaqtıyača bir-ikki qatla barča üsrük yatyan rindlardın özlári yürüb xabar **tutarlar** erdi* (HSHA, 11).

Manoliblarda *tut*= so‘zining vazifadosh shakllaridan harakat nomi va ravishdosh ham voqelangan. Ya‘ni HSHA va HPMda *tut*= fe‘lidan *-ib* affiksi yordamida ravishdosh, XMda *-moq* qo‘shimchasini qo‘shish orqali harakat nomi yasalgan: *Čun fanáyi vujudi mavhum hásil boldı va işqu şavq otı zabána tarta kirişti, har ayinakim, beixtiyárlıylardın qalandarvaşlıy va sarupá barahnalıy va tayu vádiy **tutmaq** va maqsudı aslıyđın özgä barčanı unutmaqlik* (XM, 740).

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, manolib asarlari leksikasida leksikosemantik jarayonlarning rang-barangligi nafaqat Alisher Navoiyning so‘z qo‘llash mahorati, balki eski o‘zbek adabiy tili leksikasining turfaligi, boyligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. XX jildlik, V jild. -Toshkent, 2013. –B. 748.
2. Alisher Navoiy. Holoti Pahlavon Muhammad. XX jildlik, X jild. -Toshkent, 2013. –B. 28.
3. Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. XX jildlik, X jild. -Toshkent, 2013. –B. 11.
4. Дадабоев Х., Хамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи (XIV аср иккинчи ярми-XX аср боши). -Тошкент: Фан, 2007. -Б. 25.
5. Дадабоев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. -Тошкент: Фан, 1990. - С.76.
6. Миртожиев М. М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси.- Тошкент, 2000. –Б. 48.
7. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Тошкент: Фан, 1989. -Б. 3.

8. Холмонова З. “Бобурнома”нинг лексик тадқиқи. Филол. фан.д-ри. ... дисс. - Тошкент, -Б. 95.

Shartli qisqartmalar:

1. **ANATIL**- Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, -Тошкент, I, II, III, 1983.
2. **Devon**- Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-II томлар. -Тошкент, 1960-1967.
3. **DTS**- Древнетюрский словарь. -Л, 1969.
4. **HSNA** - Alisher Navoiy. Holoti Pahlavon Muhammad. XX jildlik, X jild.- Toshkent, 2013.
5. **HPM**- Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. XX jildlik, X jild. - Toshkent, 2013.
6. **МК**-Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II, III том.-Тошкент, 1961-63.
7. **PDP**- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Лгр.: 1951.
8. **ХМ**- Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. XX jildlik, V jild. - Toshkent, 2013.
9. **O‘TIL** - Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V том. - Тошкент, 2006.
10. **O‘TEL** - Ўзбек тилининг этимологик луғати. - Тошкент, I. 2000.
11. **ESTYA**-Севортян Е. В. Этимологический словарь тюреско-татарских наречей. I-II том. Санктпетербург, 1969-1971.

XIV ASRNING II YARMI MANBALARIDA QO‘LLANGAN “KO‘Z” YADROLI FRAZEMALAR TAHLILI

O‘razova I.,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqola ko‘z yadroli frazeologizmlar tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib, XIV asrning II yarmida bitilgan yodnomalarda uchrovchi “ko‘z” komponentli frazeologizmlar hosil qiluvchi sema asosida mikromaydonlarga ajratilib tadqiq qilingan. Ibora semantikasida tayanch komponentning o‘rni kontekstga bog‘langan holda ochib berilgan. Manbalarda qo‘llangan frazemalarning bugungi kunda til birligi sifatida turli o‘zgarishga yuz tutgani misollar asosida izohlangan.

Kalit so‘zlar. Frazema, somatizm, semema, sema, semantik yadro, tayanch komponent, notayanch komponent, grammatik tayanch komponent.

Frazemalar, asosan, shaxs tushunchasi bilan aloqador bo‘lib, shaxsning biror tarzdgagi tasavvuri, xatti-harakati, fiziologik hamda ruhiy holatlarini ifodalaydi va bunda, asosan, somatik frazeologizmlar faol qo‘llanadi. Tilshunoslikga "somatik" atamasi F.Vakk tomonidan kiritilgan. Olim eston tilidagi inson tana qismlari nomlari asosida shakllangan frazeologik birliklarni o‘rganib, ularni somatik deb atagan. F.Vakk xulosasiga ko‘ra, somatik iboralar frazeologiyaning eng qadimgi qatlamlari va eston frazeologik birliklarining eng ko‘p qo‘llaniladigan qismini tashkil qiladi.

Tilshunoslikda ushbu termin XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab semantikaga oid tadqiqotlarda faol ishlatila boshlangan.

XIV asrning II yarmiga oid manbalarda ham somatik iboralar “ko‘p va xo‘p” qo‘llangan bo‘lib, ular ichida *köz*, *qöl*, *til*, *ayoq* yadroli frazemalar faol uchraydi. Fikrimizcha, bunga sabab somatizmlarning polisemantik xususiyati va hamma zamonlarda ham ushbu leksema faol leksik qatlam tarkibida bo‘lganidir.

“Ko‘z” yadroli iboralar eng qadimgi umumturkiy frazeologik qatlamga kiradi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ko‘z yadroli frazemalar 63 ta, “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati”da 118 ta, A.Isayevning ta’kidlashicha, “ko‘z” komponentli iboralar qadimgi yodnomalar tilida 27 ta, zamonaviy o‘zbek tilida 127 ta ekanligi qayd etilgan.¹ Olimning fikriga ko‘ra, ko‘z yadroli frazeologizmlar mahsuldorligi jihatidan rus tilida ikkinchi, ingliz va nemis tillarida uchinchi o‘rinni egallaydi.

XIV asrning II yarmiga oid manbalarda ham ko‘z yadroli frazeologizmlar 32tani tashkil qiladi, ular matnda shaxsning cheksiz va turli-tuman his-hayajonini, ruhiy, hissiy jarayonlarini obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Struktur-grammatik jihatdan olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ko‘z yadroli frazemalarning 26tasi fe‘lli birikma bo‘lib, ot+fe‘l qolipida 15ta frazema, ot+ot+fe‘l qolipida 7ta, to‘rt komponentli fe‘lli birikma ko‘rinishida 3ta, 5 komponentli fe‘lli birikma ko‘rinishida 1ta frazema shakllangan. O‘tli birikma 6 o‘rinda qo‘llangan bo‘lib, ot+ot qolipi bilan 4 ta, to‘rt komponentli o‘tli birikma ko‘rinishida 2 ta frazema mavjud.

Tildagi har bir iboraning shakllanishi semantik-tayanch komponent vazifasini bajaruvchi leksema semasidan kelib chiqadi. Shu o‘rinda ko‘z so‘zining polisemantik so‘z ekanligi, semema tarkibining kengligi ko‘plab iboralarining shakllanishiga zamin yaratgan. Ushbu leksema etimologiyasiga nazar solsak, ko‘z leksemasi umumturkiy qatlamga mansub bo‘lib, ko‘rish a‘zosini nomlagan, qadimgi turkiy tilda *kö:z* tarzida talaffuz qilingan, keyinroq, *ö*: unlisidagi cho‘ziqlik belgisi, o‘zbek tilida esa yumshoqlik belgisi yo‘qolgan: *kö:z* > *köz* > *koz*.² Polisemantik so‘z sifatida ko‘z leksemasi quyidagi ma’nolarni ifodalaydi: 1. Tirik mavjudodning ko‘rish a‘zosi. 2. Nazar, nigoh, qarash. 3. Ko‘rish qobiliyati. 4. *ko‘chma*. Ba’zi narsalarning biror belgisi bilan ajralib, ko‘zga o‘xshab ketadigan qismi, bo‘lagi.³ Manbalarda uchrovchi frazeologik birliklar, asosan, dastlabki uch ma’nodan yuzaga kelgan bo‘lib, quyida mavjud frazemalarning shakllanishida asos vazifasini bajargan semalar tahlil qilinadi:

1. Nazar, nigoh, qarash semalarining faollashuvi natijasida bir turkum iboralar shakllangan va ular turli mazmuniy guruhga mansubligi bilan diqqatga sazovordir. Masalan, *közümdän ketmas* (*Erta kecha ko‘zumdan ketmas uchun xayoling, Ne yerga boqsam anda husnung ayon ko‘runur. S.S*) frazemasini “unuta olmaslik, yor yodi bilan xayolning bandlig”ini ifodalasa, *közgü ilmaslik* iborasi “**pisand qilmaslik**” (**Ko‘ngul ikki jahonni ko‘zga ilmas, Sening ishqing umring hosili bas. M.) ma’nosini anglatib**, nafaqat XIV asr manbalarida, balki Alisher Navoiy asarlarida, “Boburnoma”da⁴ ham faol ishlatilgan. *Közläri yöldä* frazemasini “*intizor*” (...bu

¹ Isayev A. Соматические фразеологизмы узбекского языка. АКД. Ташкент, 1977. 24с.

² Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. –Toshkent, 20006.-221-b.

³ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh tomlik. 2-tom. –Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” 2020. 443-447-b.

⁴ Muhammadiyeva D. “Boburnoma” turkcha tarjimasida paremiyalarning qiyosiy tadqiqi. PH...diss. –Toshkent, 2021. 74-bet

hurufning javobina muntazir bo‘lub, ko‘zlari yo‘lda turur.) ma’nosini anglatga, keng olam kōzigā kōrinmāslik (Shu so‘zni aytti, tig‘ urdi o‘zig‘a, Ko‘rinmay qoldi keng olam ko‘ziga. SG) frazeması “borliq va hayot o‘z qiymatini yo‘qotmoq” ma’nosini anglatib, ruhiy iztirobga duch kelgan obrazning o‘z hayotiga qasd qilish jarayonidagi ruhiy holatini ochishga xizmat qilgan. Qarash semasi asosida shakllangan *kōz tikmaq* frazeması manbalarda umidvor bo‘lmoq (*Ko‘rganga ko‘z tikar qo‘li yetmaska el sunar...A.*) ma’nosida mustaqil holda uchraydi. Shu frazema asosida shakllangan *Kōz tikib, qulaq qoymaq* frazeması esa kontaminatsiyaga uchragan. “Frazeologik kontaminatsiya sekin shakllanadigan jarayon bo‘lishiga qaramay tilning frazeologik tarkibi boyishida mahsuldor usullardan biridir.”¹ “Kontaminatsiya biror assotsiatsiyaga ko‘ra, o‘zaro bog‘liq bo‘lgan ikki so‘z yoki iborani birlashtirish yo‘li bilan yangi so‘z va iboraning hosil qilinishidir”.² Bu o‘rinda ham ikki mustaqil frazemalarning qo‘shilishidan (*Kōz tikib-umidvor bo‘lmoq, qulaq qoymaq-tinglamoq*) yangi frazema va *astoydil kirishmoq* yangi frazeologik ma’no hosil qilingan. Kontaminatsiya usuli bilan yangi frazema hosil qilish Sayfi Saroyi ijodida ham, Xorazmiy asarida ham uchraydi va bu ijodkorlarning so‘z qo‘llash va frazemalarni yangi ma’noga xoslashtirish mahorati yuqori ekanligini ko‘rsatadi.

Ayni sema asosida shakllangan tarixiylik bo‘yog‘iga ega frazemalar ham manbalarda mavjudki, hozirda ushbu birliklar nutqda uchramaydi. Masalan, asarlarda sinonim sifatida bir umumiy ma’no ifodalovchi *Kōzdān salmaq* frazeması *e’tibordan chetda qoldirmoq* (*Qanda bir erdam eri bo‘lsa ani ko‘zdan solib, Tekma bir erdamsiz erni ko‘z qaroqinda tutar. S.S.*) ma’nosini anglatga, *Kōzdān tūshūrmāq* frazeması *e’tiborsiz qoldirmoq* (*Ko‘zdan tushurdi bir yo‘li ko‘z tushkali anga, Tark et tesam tilagimi bermas rizo ko‘ngul. Abdulmajid.*) ma’nolarini ifodalaydi.

2. *Ko‘z* leksemasining tana a’zosi semasi asosida ham bir guruh frazemalar shakllangan. Tana a’zosi semasi asosida yuzaga kelgan tarixiy frazemalarda biri *kōzūm ūstūndā yeri bar* iborasi bo‘lib, “*bajonidil*” ma’nosini anglatgan va Navoiy g‘azallarida ham ayni ma’noda uchraydi. *kōzūm bābāki xas boldi* frazeması “*qarimoq*” ma’nosini assotsiatsiyalasa, *kōzdā ūçqonin* frazeması “*ko‘z oldidan ketmaslik*” ma’nosini, *kōzūmni yoqtu qilmaq, kōzlārgā tōlūb* iboralari esa “*quvontirmoq*” (***Qachon qilg‘ay ko‘zumni yoqtu ul oy, Erur yuzi quyoshtek olamoroy. M***) semasini, *kōzinā kibr yōl boğlamoq* frazeması “*kibrlanmoq*” ma’nosini ifodalaydi. *Ko‘zi to‘lmaq‘ay* frazeması “*qoniqmaslik*” ma’nosini, *Ko‘z qaroqinda tutmoq* iborasi “*e‘zozlamoq*” ma’nosini, *yūz, kōz ōpūšmaq* frazeması “*xayrlashmoq*” ma’nosini ifodalagan va ushbu frazeologizmlar bugungi nutqda uchramasa-da, obrazlilikning kuchlilik bilan ajralib turadi.

Hozirgi tilimizda ham aynan yoki kichik o‘zgarishlar bilan qo‘llanuvchi *kōzūn bağlamaq-* adashtirmoq, *kōzlāri tūbraq toldurmaq-* mol-mulkka to‘ymaslik, *aç kōzli-ochofat, Toq kōz, kōzi toq* -nazari to‘q frazemalari ham tana a’zosi semasi asosida shakllangan.

3. Leksemadagi ko‘rish qobiliyati semasining faollashuvidan shakllangan aksariyat frazemalar ko‘rish sezgisining yo‘qolishi bilan bog‘liq ma’nolarni

¹ Mamatov A.O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari. F.f.dok...diss. – Toshkent, 1999. 45-bet

² Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. –Toshkent. 45-bet

ifodalovchi frazeologizmlardir. Misollarga nazar solsak, *köz kör, qulaq kar bolmaq* (Temur Urganja tortib keldi lashkar, Ko‘rub ko‘z-ko‘r, bo‘lib qoldi quloq –kar. SG.) frazeması “o‘zini yo‘qotmoq” ma‘nosini anglatib, frazema yordamida qattiq hayrat va qo‘rquvga tushgan insonlar ruhiyati ochib berilgan. Asarlarda uchrovchi *öz aybına közi kör, közdin yiraq tutmaq, közün açmaq* frazemalari ham ayni sema asosida shakllangan.

Tahlilga tortilgan frazeologizmlar orasida shakl va ma‘no munosabatiga ko‘ra omonimlik, sinonimlik, paronimlik holatlari ham kuzatildi. Masalan, *közümni yümmäyin* (Tong otqincha ko‘zumni yummayin men.) va *közi uyqudan kesilmaq* (Og‘zi taomdan, ko‘zi uyqudan kesilib, ne kunduz sabri bor edi, ne kecha qarori.) frazemalari sinonim frazemalar bo‘lsa-da, ma‘nodagi nozikligi bilan farqlanadi. *Köz yümmäy* frazeması bir kechalik maqsadli uyqusizlikni anglatib, *közi uyqudan kesilmaq* iborasi ma‘lum sababga ko‘ra yuzaga kelgan davomli uyqusizlikni anglatish orqali obraz halovatining yo‘qolishini ifoda etgan.

Ko‘z komponentli frazemalar orasida omonimlik hodisasi ham faoldir. Masalan: *köz yummaq* frazeması “Gulistoni bit-turkiy”da 1. voz kechmoq (*Yumar ko‘z bu jahonning ziynatidan Kima sabr-u qanoat yor bo‘lsa.GT*); 2. umid uzmoq (*Dag‘i boylarning yaxshiroqi ul dururkim, faqirlar qayg‘usin yegay dag‘i faqirlar yaxshiroqi ul dururkim, boylardan ko‘z yumg‘ay.GT*) ma‘nolarini ifodalashi orqali omonimik xarakter kasb qiladi. ANAILda esa ushbu frazemaning faqat uxlamog ma‘nosi berilgan.¹ Hozirda esa ushbu frazema 1. Aybni ko‘rib ko‘rmaslikka olmog. 2. Uxlamog. 3. O‘lmog. ma‘nolarini ifodalaydi. Yoki *köz açmaq* frazeması ham omonimik xarakterdagi frazema bo‘lib, “Gulistoni bit-turkiy”da ikki ma‘noda uchraydi: 1. *ko‘rmaydigan ko‘zning nurini qaytarmoq, ko‘rish faoliyatini tiklamog* (Ul ayyomda Hind iqlimidan bir hoziq hakim kelib, iloj qilib, ko‘zsuzlar ko‘zun ochar edi.). 2. *Hushyor bo‘lmog* (Chekib yo, otting o‘q dushman yuzina, Ko‘zung och, o‘qina qarshi o‘turdung.). Bu frazemalarning bir necha ma‘no ifodalashiga tayanib shuni ayta olamizki, ko‘z yadroli bu kabi iboralar juda qadimiy tarixga ega. Chunki ularning frazema sifatida shakllanishi ham, bir nechta frazeologik ma‘no hosil qilishi uchun ham bir necha yuz yillar kerak bo‘ladi.

Ushbu frazeologik birliklar bir necha yuz yillik til ishlovlaridan o‘tib, hozirgi tilimizda quyidagi ko‘rinishlarda uchraydi: 1) manbalarda frazema shaklida uchragan birliklar tilning keyingi bosqichlarida o‘xshatishli etalon shakliga aylangan. Masalan, manbalarda uchrovchi *köz qaraqında tutmaq* frazeması *e‘zozlamog* ma‘nosini ifoda qiladi. Ammo bugungi kunda ushbu frazema tarixiylik kasb etgan va ibora o‘rnini *ko‘z qorachig‘iday* o‘xshatishi egallagan. 2) manbalarda frazeologizm shaklida uchragan birliklar tilning keyingi bosqichlarida qo‘shma so‘zga aylanadi. Manbalarda *aç közli* frazeması yeb to‘ymas kishini yoki mol-mulkka o‘ch shaxs xarakterini ifodalash uchun istifoda qilingan. Tilning keyingi bosqichlarida esa -li qo‘shimchasining tushib qolishi sabab ushbu frazema qo‘shma so‘z shaklini (*ochko‘z*) olgan. 3) manbalarda uchragan ayrim iboralar gender xususiyat kasb qilib, qarg‘ish shaklida qo‘llanadi. Masalan, XIV asr manbalarida neytral ma‘no kasb etgan *közlärini tubraq toldurur* frazeması mol-mulkdan to‘ymaslik ma‘nosini

¹ANAIL. E.Fozilov tahriri ostida. IV jildlik. II jild. –Toshkent: Fan, 1983. 148-bet

ifodalab kelgan, bugungi kunda esa ibora, asosan, ayollar nutqida qo‘llanishga xoslangan bo‘lib, so‘kish-qarg‘ashni bildiradi.

Tahlillardan quyidagilarni xulosa qilish mumkin:

- eski o‘zbek tilida, asosan, fe‘l va ravishdosh frazemalar ko‘proq shakllanib, ot va sifat frazemalar kam shakllangan. Bu holat frazeologizmlarning nominativlik vazifasidan ko‘ra tasviriylik vazifasi ustun ekanligi bilan izohlanadi;
- bir somatik yadro asosida, hattoki, shu leksemaning bir semasi faollashuvidan ham turli ma‘nolarni ifodalovchi va turli leksik-grammatik guruhlariga tegishli iboralar yuzaga kelgan;
- tahlilga tortilgan iboralar orasida polisemiya, sinonimiya, omonimiya, paronimiya hodisalari kuzatildi.
- manbalarda uchrovchi ayrim frazemalar bugungi tilda o‘zgarishga uchrab qo‘shma so‘z, o‘xshatishli birikma yoki qarg‘ish tarzida ishlatilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh tomlik. 2-tom. –Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. 2020.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. –Toshkent, 2006.
3. Isayev A. Соматические фразеологизмы узбекского языка. АКД. -Ташкент, 1977.
4. Mamatov A. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari. F.f.dok...diss. – Toshkent, 1999.
5. ANAIL. E.Fozilov tahriri ostida. IV jildlik. II jild. –Toshkent: Fan, 1983. 148-b
6. Muhammadiyeva D. “Boburnoma” turkcha tarjimasida paremiyalarning qiyosiy tadqiqi. Fil.f.f.d...diss. –Toshkent, 2021.

QARINDOSHLIK TERMINLARINING L.BUDAGOV LUG‘ATIDA IZOHLANISHI

Tuxtasinova M.,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Annotsatsiya. Mazkur maqola Lazar Zaharovich Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lug‘ati, uning tartiblanish metodi, tarkibiy qismlari va qarindoshlik terminlariga oid **أَقَا ، أَوْشَقَه ، أَبُوشَقَقَه** so‘zlarning izohlanishi semantik va etimologik jihatdan turkiy lug‘atlar yordamida qiyosiy tahlillar va misollar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *turkiy lug‘at, lug‘atshunoslik, turkologiya, lahja, oltoy, teleut.*

Turkiy lug‘atlar mamlakatimiz va chet el kutubxonalarida noyob yodgorlik sifatida saqlanib kelinmoqda. Ularning aksariyati yagona va qadimiy nusxa ekanligi bilan ahamiyatlidir. Lug‘atlar doimo turkolog-so‘zshunos olimlarning diqqatini o‘ziga tortib kelgan. Turkiy, jumladan, eski o‘zbek tili lug‘atlari haqida yirik turkolog A.K.Borovkov quyidagicha fikr yuritadi: “Chig‘atoy tili Sharqiy Turkiston tili lug‘atlari nihoyatda boy va qiziqarli manba sifatida tarixiy – madaniy yodgorlik

sifatida muhim.”¹. O‘zbek tili leksikologiyasi, jumladan, lug‘atshunosligini o‘rganishda bir qator turkolog-lug‘atshunoslarning xizmatlari katta. Jumladan, turkiy lug‘atshunoslik tarixida muhim ahamiyatga ega shaxslardan biri arman millatiga mansub rus turkologi Lazar Zaharovich Budagovdir. Turkolog haqidagi juda oz saqlanib qolgan biografik ma’lumotlarni A.N.Kononov, G.F.Blagova, Hasan Eren, A.M.Memetov, O.L.Sumarkova kabi turkologlarning maqola va ilmiy materiallarida ko‘rish mumkin. G.F.Blagovaning ma’lumotlariga ko‘ra, arman millatiga mansub bo‘lgan Lazar Zaharovich Budagov Astraxan shahrida 1812-yil 4-aprelda tug‘ilgan.

Turkologiya sohasida L.Budagov “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” (1-tom Peterburg 1869, 2-tom Peterburg 1871) nomli lug‘at yaratish orqali nom chiqargan hamda sohaning rivojiga o‘zining munosib xissasini qo‘sha olgan.

So‘zlar va ularning ma’nolarini guruhlariga bo‘lishning uya usulidan foydalangan holda so‘zlarning kelib chiqishi asosida tuzilgan bu lug‘atni Sh.Yusupovanning fikriga ko‘ra, V. Dalning leksikografiya sohasidagi izlanishlarining davomi sifatida qayd etish mumkin. XIX asrning ikkinchi yarmida ikki tilli lug‘atlar orasida Z.Budagov tomonidan yaratilgan lug‘at leksik asosining boyligi bilan ajralib turadi.²

A.N.Kononov Budagovning lug‘ati haqida shunday fikr bildirgan edi: “lug‘at amaliy, etimologik va qisman ensiklopedik lug‘atlar xususiyatlarini jamlagan”³.

Lug‘at ikki tomdan iborat. 1869-yilda Sankt-Peterburgda chop etilgan I tomi 810 sahifadan tashkil topgan, alif (ا) dan fa (ف)gacha bo‘lgan harflar bilan boshlanuvchi so‘zlar kiritilgan. 791-810 – betlarda “Birinchi jildga qo‘shimcha va tuzatishlar” nomi ostida so‘zlar keltirilgan, lekin izohlanmagan bu so‘zlar oltoy lahjasiga taalluqli bo‘lib, V.Radlovning materiallari va Oltoy missiyasi chop ettirgan lug‘atdan olingan. Ushbu lahjadagi fe‘llar buyruq mayli shaklida berilgan . Lug‘atning 811- betidan qo‘shimcha hamda to‘g‘rilangan so‘zlar kiritilgan, ular oltoy va teleut lahjasiga taalluqli so‘zlar bo‘lib, V.Radlov materiallaridan olingan. Lug‘at so‘ngida nashr jarayonida yuzaga kelgan xatoliklarni bartaraf etish maqsadida “Xatoliklar” nomi ostida qaysi sahifa va qaysi ustunda xato yozilgan so‘z bo‘lsa, har birining yozilgan holati va qanday o‘qish lozimligi keltirib o‘tilgan.

II tom 1871-yilda Sankt-Peterburgda chop etilgan. Lug‘atning bu jildiga qof (ق)dan yo (ي) gacha bo‘lgan harflar bilan boshlanuvchi so‘zlar kiritilgan bo‘lib, 415 betni tashkil etadi. Lug‘atning 390-betiga qadar so‘zlar alifbo tartibida kiritilgan, 391-betidan boshlab, har ikki jild uchun umumiy to‘ldirishlar joy olgan. Izohlanmagan so‘zlar qirg‘iz lahjasiga aloqador bo‘lib, V.Radlov materiallarining uchinchi qismidan olingan, sibir va tatarcha so‘zlar esa ikkinchi qismidan olingan . Har bir so‘z havolada raqamlar vositasida tartiblangan, havoladagi birinchi raqam sahifani, ikkinchi raqam esa qatorni yoki baytni ko‘rsatadi.

¹ Боровков А.К. Лексикографическая традиция в словарях чигатайского языка // Лексикографический сборник. –М., 1960. Вып. IV –С. 151-162.

² Юсупова А. Ш. “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” Л. Будагова //Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2012. № 5. Б. 223-226. ИССН 1997-2911.

³ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб. 1869, –С. 4

Lugʻatda koʻpgina turkiy tillar qatori eski oʻzbek adabiy tili (chigʻatoy)da bitilgan manbalarda qayd etilgan koʻpdan koʻp soʻz va istilohlarning izohi oʻz aksini topgan.

Lugʻatdagi mavjud leksemalardan chigʻatoy (eski oʻzbek) tiliga oid leksemalarni mavzu guruhlariga ajratgan holda tadqiqot ishlari olib borildi. Quyida qarindoshlik terminlaridan ayrimlarini tahlilga tortamiz.

I. Ismoilov turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari toʻgʻrisida L.A. Pokrovskaya, X.G. Yusopova va S.A. Burnasheva tomonidan yozilgan maqolalar leksemani maʼno jihatidan tekshirishda koʻpgina ijobiy xususiyatga egaligini keltiradi.¹

Tadqiqot jarayonida leksemalarning statistik tahlili olib borilganida qarindoshlik terminlariga oid 26 ta leksema mavjudligi maʼlum boʻldi. Ayrimlarini koʻrib oʻtamiz.

Lugʻatda *دج*. pometasi bilan berilgan *أَوْشَقَّة ، أَبُوشَقَّة*² leksemasi izohida muallif Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidan bayt keltiradi:

بیر یندین اوغول غم وشکجی
بیر یندین ابوشقه رنجی

Bir yondin oʻgʻul gʻamu shikanji,

*Bir yondin abushqa dard-u ranji*³

XXXIII bob «Majnunning ota-onasi uning muhlik firoqidan halok boʻlib, u bu holni koʻrgani» bayonidan keltirilgan bayt boʻlib, L. Budagov *ابوشقه “abushqa” – “turmush oʻrtoq, er”* deb izohlaydi.

V. Velyaminov-Zernov tomonidan nashrga tayyorlangan “Словарь джагатайско-турецкий” yaʼni “Abushqa” lugʻatida “qariya erkak”⁴ maʼnosini ifodalashda ham ayna yuqoridagi baytni keltirib oʻtadi. Chunki, dostonda *أَبُوشَقَّة* – *abushqa* leksemasi Majnunning otasiga ishora qilishi ham “yoshi ulugʻ kishi, qariya odam” semasiga aloqadorligini koʻrsatadi. “Navoiy asarlari lugʻati”⁵da bu leksema “er, qari er, (xotinning eri)” tarzida izohlanadi.

“Qissasi Rabgʻuziy”da leksemaning “qari er, qariya” semasi *بیز ابوشقه اتامز بار* – “Bizning qariya otamiz bor”⁶ misoli orqali yuzaga chiqadi. V. Radlov “Словаря тюркских наречий” lugʻatida *اوشقه* – “*ausqa*” leksemasini “*keksa, er*”⁷ deya izohlaydi.

E. V. Sevortyan “Этимологический словарь тюркских языков”⁸ lugʻatida bu leksema dominant sifatida “*abişqa*” holatida berilgan va “*abičqa*”, “*abučqa*” holatlarda uchrashi aytib oʻtilgan.

¹ Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. Т.: Фан нашриёти, 1966. Б. 9.

² Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Санкт-Петербург. I том. 1869 –С. 6.

³ Alisher Navoiy. Xamsa. Layli va Majnun. Т.: Fan nashriyoti, 1992. В. 192.

⁴ Вельяминовъ-Зерновъ В.В. издатель. Словарь джагатайско-турецкий. – Санктпетербургъ. Типографія императорской академіи наукъ. 1868. ст. ° (5).

⁵ Шамсиев П., Иброхимов С. Навоий асарлари луғати. – Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. Б. 25.

⁶ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Т.: Ёзувчи, 1991. Б. 76.

⁷ Радлов В.В. Словаря тюркских наречий. I том. – Санктпетербургъ. Типографія императорской академіи наукъ. 1893. ст. 86.

⁸ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, 1974. Ст. 59.

“Древнетюркский словарь”da “*abušqa*” grafik jihatdan farq qilgan holda “*abučqa*”¹ “qariya, kekxa”, “*abučqaliq*” – “*kekxalik*” deya izohi beriladi.

DTS lugʻatida ham bu leksemaning kiritilganligini hisobga olgan holda bu leksema VII –VIII asrlarda mavjud boʻlgan va asta-sekinlik bilan qoʻllanilishi faollasha boshlagan. Qiyosiy maʼlumotlardan maʼlum boʻladiki, lugʻatlarda leksemani izohlash jarayonlarida “Layli va Majnun” asaridan baytning keltirilishi tahlilga tortilgan ابو شقه “*abušqa*” leksemasi Alisher Navoiy davriga kelganda oʻta faollik darajasiga koʻtarilgan.

آقا، اغا – leksema² chigʻatoycha boʻlib, *дж.* pometasi bilan beriladi va bu chigʻatoycha soʻz ekanligini dalolatlaydi. Leksema maqolasida uning bir “katta aka” maʼnosini bildiradi, ikki holatda, yaʼni tugʻishgan yoki qarindosh boʻlgan oʻzidan katta boʻlgan oʻgʻil bolaga nisbatan qoʻllaniladi. Muallif leksemani boshqa qardosh xalqlardagi holat va maʼnolarining izohini keltiradi. Qirgʻizchada بر توسقان اغا – “*tugʻishgan aka*” semasi bilan birga “*ota tomonidan amaki*” ga nibatan ham آقا، اغا – leksema qoʻllaniladi. Qozoncha *каз.* pometasi bilan اغای – “*amaki*” deya beriladi, biroq semaviy jihatdan farq qiladi, qarindoshlik jihatidan emas, “*shaxsga murojaat etish*” uchun foydalanilganligini tubandagi misolda koʻramiz: اغای قايه باراسن – “*amaki, qayerga ketyapsan?*”. Turkcha, yaʼni umumturkiy hamda usmonli-turkchada hamda ozarbayjon tilida shaxslar ismi oldidan qoʻllanilib, “*janob, hoʻjayin*” maʼnosida, yaʼni اغا حسن، اغا كريم، اغا محمد – “*Janob Muhammad, Janob Karim, Janob Xasan*” holatida foydalanilgan. Shaxzoda yoki zodagon oila farzandini ifodalash uchun ham bu اغا – “*ogʻa*” leksemasini shaxs ismidan soʻng keltirish orqali ifodalangan. محمد اغا – “*Muhammad ogʻa*” kabi.

Xiva xonligida اغا – “*ogʻa*” leksema orqali “xonning birinchi vazir, xonning gʻaznachisi” tushunilgan. Agar ayollar ismidan keyin bu leksema qoʻllanilsa, malika yoki xonning ayol qarindoshlaridan biri ekanligi yuzaga keladi.

Besim Atalay tomonidan tayyorlangan “*Abuška lügatı veya Çağatay sözlüğü*”da “*ağa*” – “*katta aka*”³ semasiga egaligi Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonining XXXVII bobida quyidagi baytni keltirish asnosida izohlaydi:

“Shohiki atong anga agʻodur,

Ul sanga agʻoduru atodur”⁴

آغا leksema “Этимологический словарь тюркских языков” lugʻatida A:FA/A:YA tarzida berilgan leksema “*katta aka*”, “*otaning akasi*”, “*otaning otasining akasi*”, “*amaki*”, “*otaga, oʻzidan kattalarga nisbatan nisbatan hurmat bilan murojaat qilish maʼnosida ogʻa*”, qozoq leksikonida “*katta, katta qism*”⁵ semasi faol boʻlganini keltirib oʻtadi.

“Древнетюркский словарь”da “*AQA*” leksema maqolasida “*katta aka*” hamda “*aqqa ini*” – “*katta kichik aka-uka*”⁶ semasi keltirilib, leksemaning “*AGʻA*”

¹ Надеяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. Ст. 3.

² Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Санкт-Петербург. I том. 1869 –С. 60.

³ Besim Atalay. Abuška lügatı veya Çağatay sözlüğü. Ankara: Ayyıldız matbaası A.Ş., 1970. S. 19.

⁴ Alisher Navoiy. Xamsa. Layli va Majnun. T.: Fan nashriyoti, 1992. B. 225.

⁵ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, 1974. Ст. 69.

⁶ Надеяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. Ст. 48.

shakli keltirilgan, biroq izohi “AQ4”da mavjudligi ko‘rsatilgan. S.F.Oldenburger ekspeditsiyasining besh yuridik hujjatlaridan olingan parcha yordamida “AQ4” leksemani yorqinroq anglash mumkin: “men titsu aqam arčuq bilä ajtišip” – “men Titsu katta akam bilan kelishgan holda”. Uyg‘ur yozuvida yozilgan ekspeditsiya hujjati XIII asrning birinchi yarmiga mansubligiga nazar solsak, ayni leksema bu davrda ham faol qo‘llanganini ko‘rish mumkin.

Demak, لغا leksemasi lug‘atlarda aks etishi shuni ko‘rsatadiki, leksema davrlar o‘tgan sari ma‘no kengayishi yuzaga kelganligini Alisher Navoiy asarlarida foydalanilganidan ham ko‘rish mumkin. Tahlilga tortilgan har ikki leksema turkiy lug‘atlarda ayrim xalqlarda turlicha ma‘nolar anglatishini ko‘rganimiz kabi “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lug‘atida ham semaviy va etimologik jihatdan to‘liq yoritib berilganiga guvoh bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Xamsa. Layli va Majnun. T.: Fan nashriyoti, 1992.
2. Боровков А.К. Лексикографическая традиция в словарях чигатайского языка // Лексикографический сборник. –М., 1960.
3. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Санкт-Петербург. I том. 1869.
4. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Санкт-Петербург. I том. 1871.
5. Besim Atalay. Abuşka lügatı veya Çağatay sözlüğü. Ankara: Ayyıldız matbaası A.Ş., 1970.
6. Вельяминовъ-Зерновъ В.В. издатель. Словарь джагатайско-турецкій. – Санктпетербургъ. Типографія императорской академіи наукъ. 1868.
7. Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. Т.: Фан нашриёти, 1966.
8. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Т.: Ёзувчи, 1991.
9. Надеяев В.М. , Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969.
10. Радлов В.В. Словаря тюркскихъ наречіи. I том. – Санктпетербургъ. Типографія императорской академіи наукъ. 1893.
11. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука, 1974.
12. Шамсиев П., Иброхимов С. Навоий асарлари луғати. – Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
13. Юсупова А. Ш. “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” Л. Будагова //Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2012. № 5.

“MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” - CHOG‘ISHTIRMA TILSHUNOSLIK ASOSI SIFATIDA

**Mamarajabova I.,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti**

Annotatsiya. Mazkur maqolada so‘z mulkining sultoni Alisher Navoiyning mashhur asari “Muhokamat ul-lug‘atayn”dagi qarashlar tahlil qilingan. Bu asardagi qimmatli ma‘lumotlar chog‘ishtirma tilshunoslik asosi sifatida ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar. Alisher Navoiy, turkiy til, fors-tojik, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, chog‘ishtirma tilshunoslik.

Hazrati Alisher Navoiy ijodi turkiy adabiyotning eng yuksak cho‘qqisidir. Chunki hech kim unga qadar bu tilda bunchalik “ko‘p va xo‘b” (Bobur) yozmagan edi. U o‘zini “Xitodin to Xuroson”gacha yoyilgan turkiy “qavm”larning shoiri deb bildi. Ularni bir adabiy til ostiga birlashtirdi – “yakqalam” qildi. Shu bois ham Alisher Navoiy barcha turkiy xalqlarning buyuk shoiridir.

Shuningdek, uning boshqa sohalarga, xususan, tilshunoslik borasidagi kuzatishlari, qarashlari umumlashgan asarlar paydo bo‘ldi, shu bois Alisher Navoiyning boshqa sohadagi singari tilshunoslik sohasidagi xizmati ham g‘oyat katta ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslikka doir fikrlari ulug‘ siymoning har bir asarida, jumladan, "Muhokamat ul-lug‘atayn" asarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tengi yo‘q so‘z ustasi Alisher Navoiy o‘zining lug‘atchilik va tilshunoslik sohasidagi yarim asrlik tajribasini “Muhokamat ul - lug‘atayn” asarida umumlashtiradi. Alisher Navoiy bu asarini 1499-yilda yozib tugatadi. Shoir «Muhokamat-ul lug‘atayn» asarining boshlanish qismida quyidagicha yozadi: “So‘z ahli xirmonining boshloqchisi va so‘z qimmatbaho toshlari xazinasining poyloqchisi va nazm gulistonining sayroq bulbuli, ya‘ni Navoiy deb taxalluslangan Alisher arz qiladiki, so‘z bir dur bo‘lib, uning daryosi ko‘ngildir. Ko‘ngil shunday bir o‘rin bo‘lib, unda mayda va yirik ma‘nolar to‘plangandir. Bu shunga o‘xshaydiki, gavhar daryodan g‘avvos vositasida chiqariladi. Uning qiymati esa toshiga qarab ma‘lum bo‘ladi. So‘z duri ham ko‘ngildan so‘zga chechan kishi vositasi bilan nutq sharafiga erishadi, uning qiymati ham o‘zining darajasiga qarab shuhrat qozonadi va hamma yoqqa yoyiladi. Nechunki, gavhar qiymat yuzasidan juda ko‘p darajalarga bo‘linadi, hatto bir diramdan yuz tumangacha desa bo‘ladi”[Navoiy, 2000:4].

Shuningdek, uning turkiy tilda yaratgan ulkan badiiy merosi ham asrlar osha milliy-madaniy leksikamizning asosi sifatida ahamiyatlidir.

Navoiy bu asari orqali ancha keyin ilm-fanga kirib kelgan chog‘ishtirma tilshunoslikka asos soldi. U o‘z davrida juda mashhur bo‘lgan fors tili bilan turkiy tilni qiyoslab, turkiy, ya‘ni o‘zbek tilining imkoniyatlari bu tilnikidan orqtiq bo‘lsa ortiqki, ammo kam emasligini aniq misollar asosida isbotlab berdi. Quyida “Muhokamat ul-lug‘atayn” chog‘ishtirma tilshunoslik sifatida tan olish mumkin bo‘lgan ba’zi asosiy o‘rinlarini tahlil qilishga urinamiz.

A.Navoiy bu asari bilan «fors-tojik tiligina boy va nafisdir, o‘zbek tili qashshoq, qo‘poldir» degan g‘ayriilmiy an‘analarga qarshi chiqdi, o‘zbek yozuvchilarini o‘z

ona tilida ijod qilishga rag‘batlantirish, o‘zbek tilini fors-tojik tili bilan chog‘ishtirishni, bu tilning boyligi va go‘zalligini, uning o‘ziga xos leksik-morfologik xususiyatlarini so‘z yasash, fonetik tartibi, uslubiyati va boshqa jihatlarini solishtirib, o‘zbek tilining fors tilidan qolishmasligi, qolaversa, o‘zbek tili so‘z boyligi va boshqa ayrim xususiyatlari bilan fors-tojik tilidan bir qator ustunliklarga egaligini ko‘rsatib berdi.

Navoiy turkiy va forsiy tillarni qiyoslar ekan, juda ko‘p turli soha so‘zlarini bittama-bitta yig‘adi, tahlil qiladi. Navoiy tilning lug‘at boyligiga alohida e‘tibor beradi. U ikki tilni bir-biriga chog‘ishtirar ekan, fors-tojik tilida ekvivalenti bo‘lmagan ko‘pgina o‘zbekcha so‘zlarga e‘tibor qildi.

Shoir, ayniqsa, ot turkumi yuzasidan fors-tojik tilida *og‘a* ham, *ini* ham *birodar* so‘zi bilan, *egachi* so‘zi ham, *singil* so‘zi ham *xohar* so‘zi bilan aytilishini ta’kidlaydi. Quyida shoir qiyoslagan so‘zlarni tasnifini keltiramiz:

1-jadval

Turkiy tilda	Fors -tojik tilida
Qarindosh-urug‘ nomlari	
<i>Og‘a</i>	<i>Birodar</i>
<i>Ini</i>	
<i>Egachi</i>	<i>Xohar</i>
<i>Singil</i>	
<i>Opag‘a, tog‘oyi</i> <i>Ko‘kaltash, atka, enaga</i>	<i>alar hech qaysig‘a</i> <i>ot turkcha til bila aytur.</i>
Hayvon, qush nomlari	
<i>Kiyik erkagi «xo‘na»</i>	<i>Ohu</i>
<i>Urg‘ochisi «qilchoqchi»</i>	
<i>Suyqunning erkagini «bug‘u»</i>	<i>gavazin</i>
<i>Urg‘ochisini «maral»</i>	
<i>o‘rdakning erkagi «suna»</i>	<i>murg‘obi</i>
<i>urg‘ochisini «burchin»</i>	
<i>Elbasun-o‘rdakning bir turi</i>	-
<i>kurka,erka,suqtur,chaqirqavot,temirqanot,</i> <i>oldaldag‘a, alapo‘ka,bonchol</i>	<i>murg‘obi</i>

Otning egari fors-tojik tilida *zin* deyilsa, *jibilgir*, *to‘qum*; *torlig‘*, *to‘qa*, *qushqun* kabi asboblari turkiy so‘zlar bilan aytilishini ta’kidlaydi.

Shuningdek, Navoiy hayotning turli sohalarga tegishli istilohlarini o‘z asarlariga singdirdi.

Oziq-ovqat nomlari: *qaymoq*, *qatlama*, *bulamiq*, *qurut*, *manti*, *quymoq*, *o‘rqamach*, *qimiz*, *suzma*, *bo‘za*, *tatmach*, *umach*, *kumach* va b.

Chorvachilikka doir nomlar: *to‘bichak*, *arg‘umak*, *yaka*, *yabu*, *tatu*, *toy*, *g‘unon*, *dunon*, *to‘lan*, *chirg‘a*, *lang‘a*, *jibildir*, *xana*, *tuqum*, *chilvir*.

Kiyim-bosh nomlari: *dastor*, *qalpoq*, *navruzi*, *tuppi*, *shirdoq*, *jarak*, *dakla*, *qur*, *terlik*.

Ov-hayvonlari nomlari: *kiyik, to'ng'uz, xuna, qilchaqchi, suykun, bug'u, maral, ohu, gavazin, huk, guraz kabilar.*

Ko'rinadiki, Navoiy o'zbek tilining leksik imkoniyatlari fors tilidan qolishmasligini yuqoridagi misollarni chog'ishtirish orqali ochiq-oydin isbot qilgan. Buning uchun u turkiy xalqlarning mahalliy sheva xususiyatlarini, har bir so'z anglatgan ma'nolarni chuqur bilgan va o'rgangandir. Turkiy tilda mavjud, ammo fors-tojik tilida yo'q so'zlarni qiyoslar ekan, Navoiy bu orqali o'z davrida hozirgi tilshunoslikda keng iste'molga kirgan lakuna atamasiga ham misollar keltirgan.

Navoiy turkiy va sart tillaridagi so'z yasalihi sohasida quyidagilarni misol sifatida keltiradi:

-sh - turk tilida harakatning bir necha kishi tomonidan bajarilishini bildiradi: *chopishmoq, topishmoq, quchishmoq, o'pishmak;*

-t- turk tilida orttirma nisbat yasaydi: *yugurt, yashurt, qildurt, chiqart;*

-chi- qo'shimchasi mansab nomlarini yasaydi: *qurchi, suvchi, xazinachi, yurtchi, tamg'achi, jebachi, yo'rg'achi, holvachi, qo'ychi, quvchi, kiyikchi, turnachi.*

-vul esa: *qiravul, yasavul, chingavul, bakavul, latavul, suzavul* kabi.

-l - *qaqol, yasol, qabol, tumqol, tusgol, sevog'ol* kabi.

Sifatlar shaklining yasalihi haqida Navoiy o'zi «Muhokamat-ul lug'atayn»da quyidagicha yozadi: «*Va yana bir rang yo bir sifatning shumuli holig'a mubolag'a uchun aning avvalinda, avval harfiga bir «p» yo «mim» izofa qilib, ul shayg'a zoid qilurlar; «p» misoli: op-oq, qap-qars, qip-qizil, sap-sariq, yup-yumaloq, yap-yassi, op-ochiq, chup-chuqur, bu nav hili ham topilur, «mim» misoli: ko'm-ko'k va yam-yashil, bo'm-bo'sh va b.*» [Navoiy, 2000:19]

Hozirgi o'zbek tilida esa ayni shu usulda yasalgan sifatlar juda ko'p: *kap-katta, tap-tayyor, dum-dumaloq, chippa-chin, jim-jimaloq kabilar.*

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash o'rinliki, Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari uning tilshunoslikka oid bilimlari va qarashlari jamlangan, shuningdek, o'z ona tilisining fidoyisi va jonkuyar tilshunosi sifatida turkiy tilning imkoniyatlari: so'z boyligi, morfologik vositalarning ko'pligi, fonetik, uslubiy bo'yoqdorligini namoyish etgan hamda qarindosh bo'lmagan til bilan uning leksik-morfologik, fonetik imkoniyatlari xususidagi fikrlari muqoyasa qilingan chog'ishtirma tilshunoslikning namunasi bo'lgan qimmatli manba sifatida ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy. Tanlangan asarlar. XVI tom. Muhokamat-ul lug'atayn. - Toshkent, Fan, 2000.
2. Tursunov U. O'rinboev B. A.Navoiy va o'zbek adabiy tili tarixi. Samarqand. 1982.
3. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. - Toshkent, 1963.
4. Ne'matov H. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi. - Toshkent, 1992.
5. <https://forum.ziyouz.com/index.php?topic=3450.0>

PIKTOGRAFIK YOZUV TARIXI VA ZAMONAVIY DUNYODA PIKTOGRAMMALAR

Quraqova Sh.

ToshDO‘TAU mustaqil izlanuvchisi

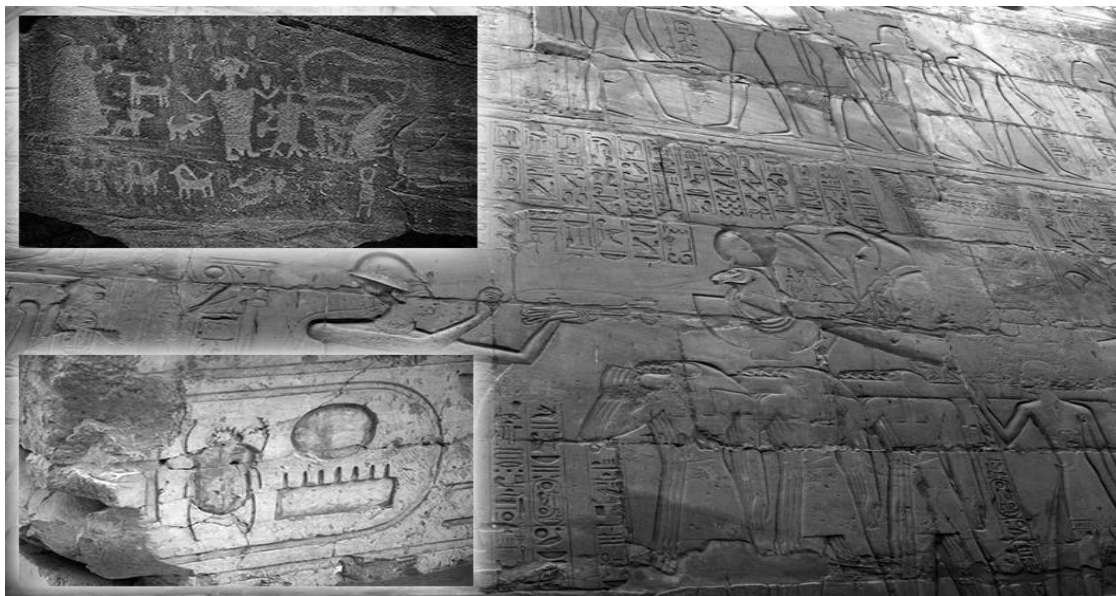
Annotatsiya: Ushbu maqolada yozuvning paydo bo‘lishi ,xususan, piktografik yozuv tarixi, rivojlanishi va zamonaviy dunyoda aks ettirilishi kabi masalalar ko‘rib chiqildi. Shuningdek, piktografiya zamonaviy badiiy madaniyatning yo‘nalishi sifatida butun dunyoda qo‘llanilishi hamda zamonaviy piktogrammalarining asosiy yo‘nalishlari haqida fikr yuritildi.

Kalit so‘zlar: yozuv, piktografiya, ideogramma, logogramma, zamonaviy piktogramma.

Yozuvning dastlabki bosqichi sifatida rasmlı yozuv (piktografik) e‘tirif etiladi. Rasmlı yozuvga ibtidoiy san‘at asos bo‘lgan. Yozuvning bu turi faqat olamni anglash ifodasi sifatida emas, balki insoniyatning badiiy ehtiyojini qondirish uchun yoki seyr-jodu maqsadlarida qo‘llanilgan. Yozuvning bu turi qachon paydo bo‘lgani to‘g‘risida aniq dalillar yo‘q bo‘lsa-da, arxeologlar “ibtidoiy san‘atning ilk izlari sifatida so‘nggi tosh davriga mansub”ligini aytadilar¹.

Piktografik yozuv – bu fikrlarni yetkazish uchun chizmalardan foydalaniladigan aloqa shakli. Piktogrammalar rasmlar orqali tushunchalarni, ob'ektlarni, faoliyatni yoki hodisalarni aks ettirish uchun ramz sifatida hali hanuzgacha ishlatilib kelinadi. Ushbu yozuv oddiy uslubga ega bo‘lishi, aloqa uchun keraksiz tafsilotlarni qoldirib yuborishi bilan tavsiflanadi.

Piktografiya (lotincha pictus- chizilgan, tasvirlangan va grafiya-yozaman)- narsa-buyum, ish-xarakatlarni shartli belgi-rasmlarda aks ettirishlardan iborat ibtidoiy yozuv turi.

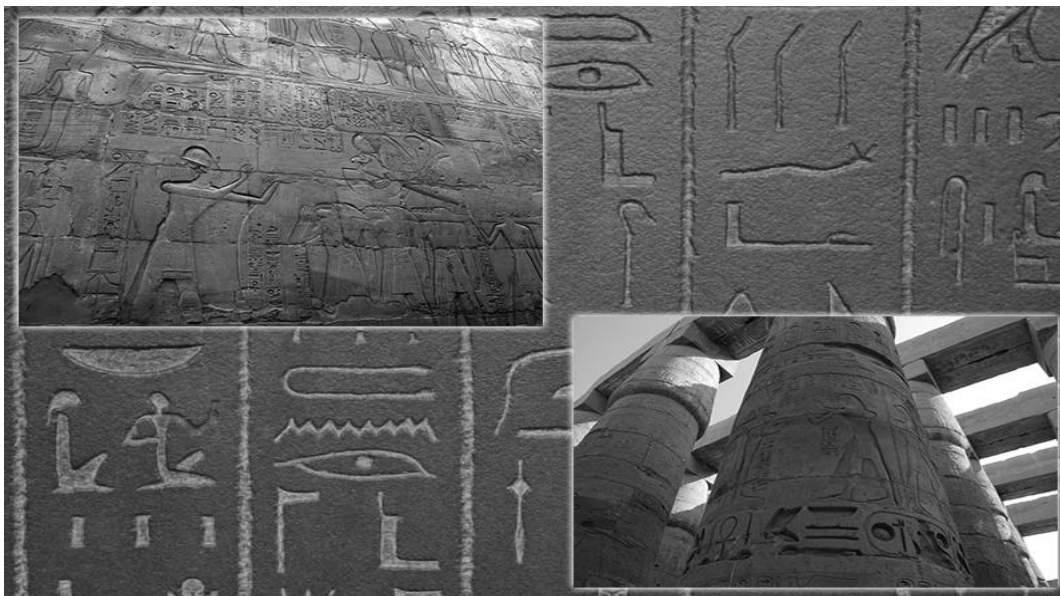


¹ Bu haqida qarang: В.А.Истрин. Развитие письма – М.: 1961, 43-bet.

Piktografik yozuv asosan hamma narsa chizmalar bilan ifodalanadigan yozuv shakli ekanligi bilan tavsiflanadi. Ushbu chizmalar dastlab toshlarda yoki daraxtlarda tasvirlangan, ammo keyinchalik ular loy taxtalari, hayvon terilari yoki qog'oz kabi boshqa buyumlardan foydalanilgan.

Piktogrammalar toshlarga tasvirlanganida, ularga tosh san'ati deb ham ataladigan petrogram nomi beriladi. Toshlarga o'yilgan holda ularni petrogliflar deb ham atashadi.

Piktogrammалarning birinchi ifodasi toshlardagi yozuv bilan sodir bo'lgan. Har bir element yoki rasm to'liq g'oyaga aylantirildi. Shuningdek, har bir chizilgan belgining ikonik oxiri bor edi, unda u nimani anglatishini bildirar edi.



Piktografik yozuvning eng muhim xususiyati shundaki, u universaldir. Turli populyatsiyalar yoki jamiyatlarning tilidan qat'i nazar, chizmalarining ma'nosini tushunish oson, chunki u fonetik yoki lingvistik me'yorlarga asoslanmaydi. Bundan tashqari, piktogrammалarda tasvirlash uchun mo'ljallangan narsalar aniqdir.

Tasvirlar yoki chizmalar kommunikativ maqsadga ega va ahamiyatsiz bo'lgan tafsilotlar chiqarib tashlanadi. U fonetik yozuvdan juda aniq farq qiladi, chunki piktogrammаda ramzlar predmetlarni yoki g'oyalarni, fonetikada esa tovushlarni ifodalaydi.

Piktogrammалarni ikki turga bo'lish mumkin: 1) piktogramma; 2) logogramma. Piktogrammалar bitta g'oyani yoki ma'noni ifodalasa, ular ideogramma deyiladi. So'zni ifodalovchilar logogramma deyiladi.

Boshqa yozuv tillari, masalan mixxat yozuvi yoki iyerogliflar yozuvning ushbu turiga asoslangan edi. Piktografiya neolit davridan boshlangan bo'lsa ham, uning ahamiyati bugungi kunda ham o'z kuchini yo'qotmagan. Bu yozuv, qaysi til vakili bo'lishingizdan qat'i nazar, odamlarning bir-birini osongina tushunishiga imkon bergan.

Ba'zi hollarda piktografik yozuv haqiqiy xabar emas deb hisoblanadi, chunki u faqat xabar tarkibini aks ettiradi va xabarning o'zi yozib olinmaydi.

Odamlar yozish uchun ramzlardan 30 ming yildan ko'proq vaqt davomida foydalanib kelmoqdalar. Hammasi rok-artdan boshlandi. Hisob-kitoblarni yuritish

yoki raqamlarni tuzish uchun suyaklarni qirib tashlash yoki arqonlardagi tugunlarni ishlatishdan iborat proto-yozuv ham mavjud edi. Biroq, jarayon bugungi kunda biz yozuv deb bilgan narsalar paydo bo'lganda vujudga kelgan¹.

Piktografik yozuvdan Mesopotamiyada birinchi marta ishlatilgan, keyinchalik shumerlarning mixga yozish tizimlariga yo'l qo'ygan. Qadimgi davrlarda piktografik yozuv Mesopotamiyada, shuningdek, asteklar yoki mayyalar kabi madaniyatlarda qo'llanilgan. Misrliklar o'z navbatida piktografiya g'oyalaridan o'zlarining ieroglif tizimini yaratganlar.

Mesopotamiyada piktografiyada ishlatiladigan rasmlar ob'ektlar, hayvonlar yoki odamlar bo'lishi mumkin. Tosh yozuvlarni yaratish uchun kam edi, shuning uchun loydan foydalanila boshlandi. Loydan rasm chizish qiyin bo'lgani uchun, g'oyalarni yozish uchun o'tkir narsalar ishlatilgan.

Ushbu bosqichdagi yozuv ibodatxonalar bilan chambarchas bog'liq, chunki ruhoniylar ulamolar rahbarlik qilganlar. Miloddan avvalgi 2800-yillarda yozuv chapdan o'ngga va gorizontal qatorlarda yuqoridan pastgacha boshlangan.

Dastlab belgilar yoki tasvirlar stilettos deb ham ataladigan Rim patlari bilan qilingan. Taassurotlar xanjar shaklida bo'lgan. Miloddan avvalgi 2900-yil o'rtalarida ko'plab piktogrammalar asl funksiyasini yo'qotishni boshladi. Belgini topish uchun kontekstga qarab har xil ma'nolarga ega bo'lishi mumkin².

Amerikada Mayya sivilizatsiyasi Amerika qit'asida birinchi bo'lib piktografik yozuvni rivojlantirdi. Yozish uchun ular hayvonlarning terilari, qog'oz yoki loy buyumlaridan foydalanganlar. Ular logogrammalardan foydalangan va ko'plarini tarjima qilish qiyin bo'lgan. Ispaniyaning istilosi tufayli ko'plab yozuvlar yo'q qilindi.

Azteklar piktografik yozuvlardan, ayniqsa, sivilizatsiyada yuz berayotgan diniy va tarixiy voqealarni yozib olishda ham foydalanganlar. Mayya singari, ular o'zlarining yozuvlarini yozib olish uchun asosan hayvonlarning terisidan yoki qog'ozdan foydalanganlar.

Azteklarning piktografiyasi "Meksika kodeklari" nomi bilan mashhur. Ular yevropa kodlaridan aynan chizmalar yoki illyustratsiyalardan juda yaxshi foydalanganliklari uchun farq qiladi.

Hozirgi vaqtda eng muhim piktografik tizimlar Xitoy, Yaponiya va Koreyada qo'llaniladi. Qolgan mamlakatlarda yozuvning barcha turlari fonetikdir.

Misr madaniyati, xitoyliklar va Mesoamerika hindulari ham o'zlarining piktografik yozuv tizimlariga ega edilar. Xitoyliklar misolida ular logografik tizimlarni ishlab chiqdilar.

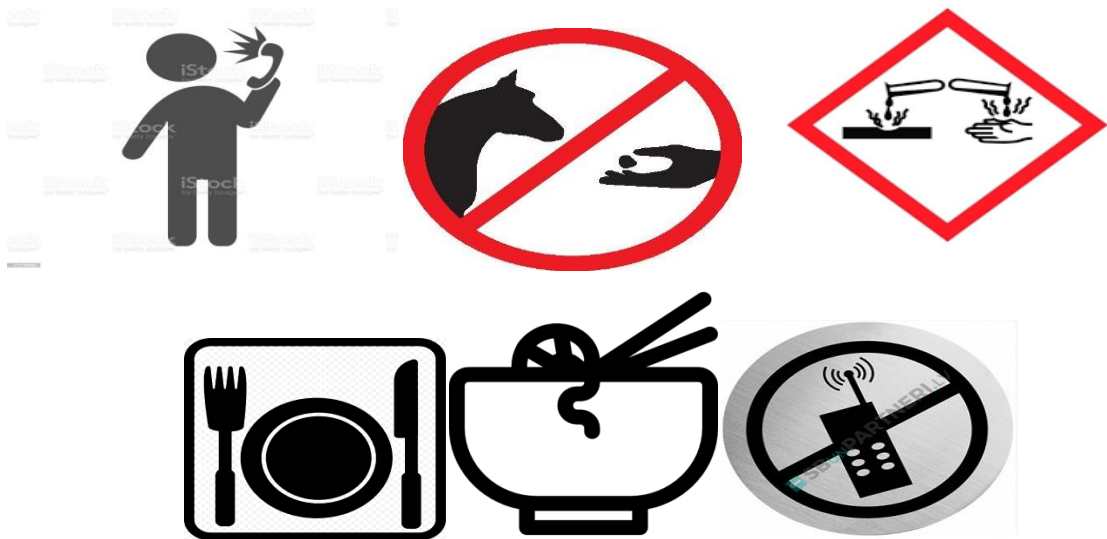
Piktografiya vaqt o'tishi bilan rivojlanib, tanga, qishloq xo'jaligi mahsuloti yorliqlarida ishlatilgan va keyinchalik murakkab yozma tilga aylangan. Olimlarning ta'kidlashicha, barcha fonetik yozuv tizimlari piktogrammalaridan foydalanishga asoslangan.

Piktografik yozuvlardan foydalangan bir nechta madaniyat yoki sivilizatsiya hali ham mavjud. Bugungi kunda ham elementlarni ifodalash yoki ko'rsatmalar

¹ Чориев.З,Шайдуллаев.Ш,Аннаев.Т. "Ўзбекистон худудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти". Тошкент, "Янги аср авлоди". 2007.

² Ч. Лоукотка. Развитие письма. – М.: 1961.

berish uchun ramzlardan foydalanish amalda. Xususan, biz buni jamoat joylari yoki temir yo‘l stantsiyalari, avtovokzallar yoki aeroportlar, aloqa, yo‘l harakati qoidalarining belgilarida va boshqa shu kabi joylarni ko‘rsatish uchun foydalanib kelinayotganini kuzatishimiz mumkin:



Xulosa o‘rnida shuni aytilish mumkinki, piktografiya zamonaviy badiiy madaniyatning yo‘nalishi bo‘lib, u faol ishlab chiqilgan va butun dunyoda qo‘llaniladi.

Piktografik tilning funksionalligi va ko‘p qirraliligi sababli nafaqat xalqaro ahamiyatga ega joylarni loyihalashda qo‘llaniladi, balki bugungi kunda axborot uzatishning boshqa tillararo darajalari ham muhim: global tarmoq internet, mobil telefonlar piktogrammalari, monitorlar, printerlar va boshqa kompyuter uskunalari,

turli paketlardagi piktogrammalar, teglar yoki jurnallar. Belgilar shriftlaridan faol foydalanib kelinayotganligi uchun ham bu yozuvga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda..

XX-XXI asrda piktografiya jamiyatning axborotlashtirish va globallashtirish jarayonlari bilan bog'liq. Zamonaviy piktogrammalarni qo'llashning asosiy yo'nalishlarini aniqlab (navigatsiya piktogrammasi, sport piktografiyasi, ma'lumotnoma axborot, reklama-axborot, hissiy-majoziy piktogramma, yoshlar subkulturasida piktogrammasi...) ularni tizimlashtirish zamonaviy tilshunoslikning asosiy vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. В.А.Истрин. Развитие письма. – М.: 1961, 43-бет.
2. Чориев.З, Шайдуллаев.Ш, Аннаев.Т. Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тарққийети. Тошкент, “Янги аср авлоди”. 2007.
3. Ч. Лоукотка. Развитие письма. – М.: 1961.
4. <https://uz.Warbletoncouncil.org>.
5. <http://n.ziyouz.com/kutubxona>.

“QUTADG‘U BILIG” ASARIDAGI ZONIMLAR TASNIFI VA ULARNING SEMANTIK-FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Odilova D.,
ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya. Barchamizga ma'lumki, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari Qoraxoniylar davrida yaratilgan bo'lib, o'z davrining badiiy mahsuli hisoblanadi. Asarni o'qish davomida, XI asrda ham turkiy she'riyat yuksak darajada gullab-yashnaganiga guvoh bo'lamiz. Ushbu maqolada “Qutadg‘u bilig” asaridagi hayvon nomlari, turlari, etimologiyasi haqida atroflicha ma'lumot berilgan. Bundan tashqari, asar tarkibidagi zoonimlar va ularning semantik-funksional xususiyatlariga alohida to'xtalib, ularning asar mazmunini yoritishda tutgan vazifasi ochib berilgan. Aytish joizki, yuqorida keltirilgan jihatlar izohli lug'at asosida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *zoonimlar, hayvonlar etimologiyasi, semantik-funksional xususiyat, majoziy ma'no, o'xshatish*

Sharq uyg'onish davrining eng yirik siymolaridan biri, o'z zamonasining yirik bilimdoni, buyuk adib Yusuf Xos Hojib asarlari bugungi kun ijtimoiy va ma'naviy hayotini yuksaltirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Adibning bizga qoldirgan “Qutadg‘u bilig” asari XI asrda yaratilgan bo'lsa-da, o'z qadr-qimmatini hali-hanuz saqlab kelmoqda. Buning asosiy sababi shundaki, Yusuf Xos Hojib o'z asarini yozish uchun juda katta tayyorgarlik ko'radi va o'z maqsadiga erishish uchun turli-tuman mamlakatlar bo'ylab sayohat qiladi. Chin (Xitoy), Mochin- Sharqiy Turkistondagi yodgorliklarni o'rganadi.

“Qutadg‘u bilig” asari nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, geografiya fan sohalari bo'yicha qimmatli manba hisoblanadi. Asar mavzular ko'lamini kengligi bilan ajralib turadi. Bu mavzularni yoritishda adib zoonimlardan mohirona

foydalangan. Asarda yovvoyi hayvonlar, uy hayvonlari va qushlarni turli o‘rinlarda uchratishimiz mumkin. Asarni o‘qish davomida kitobxon zoonimlar ishtirokidagi betakror o‘xshatishlarga guvoh bo‘ladiki, bu esa asar mavqeyini yanada oshirishga xizmat qiladi. “ Qutadg‘u bilig” da **arqun (chopqir ot), arslan (arslon), esri (qoplon), bōka (ajdarho), ayiq, to‘ng‘iz, bōri (bo‘ri), tulki, tuya, it, ugi (ukki), čayri (lochin), zag‘izg‘on, quzg‘un** kabi hayvon va qushlar nomlari zikr etilgan. Ayniqsa, lashkarboshi, sipohsolor qanday xislatlarga ega bo‘lishi kerak ekanligi haqidagi bobda adib ajoyib o‘xshatishlarni keltirib o‘tadi. Asar tabdiliga nazar tashlaydigan bo‘lsak, masalan:

*To‘ng‘izdek chovut qiluvchi, bo‘ridek kuchli,
Ayiqdek hiylakor, qo‘tosdek qasoskor bo‘lishi kerak.*

Ushbu birgina baytning o‘zida adib to‘rtta hayvonni o‘xshatish sifatida olgan. Izohli lug‘atdan bu hayvonlar nomiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, ularning qanday xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bo‘ri – sutemizuvchilarning itsimonlar oilasiga mansub yirtqich hayvon; qashqir. O‘zining qonxo‘rligi, kuchliligi bilan ajralib turadi. Ko‘chma ma’noda yovuz, qonxo‘r, shafqatsiz odam timsolida ishlatiladi. **Bo‘rining yesa ham, yemasa ham og‘zi qon** ya’ni yomonligi bilan tanilgan, yomonligini qo‘ysa ham, qo‘ymasa ham — yomon degan ma’noda ishlatiladigan ibora.¹

*Urushda botir, arslon yurakli bo‘lish kerak,
Jangga kirganda qoplon bilakli bo‘lish kerak.*

Arslon – mushuksimonlar oilasiga mansub bahaybat yirtqich sutemizuvchi hayvon; sher. Ko‘chma ma’noda bahodir, zabardast, dovyurak odam haqida (shu jonivorga nisbat beriladi). Ya’ni lashkarboshi, askarlar arslondek qo‘rqmas botir bo‘lishi nazarda tutilgan. Qoplon – mushuksimonlar oilasiga mansub, terisi xol-xol, yirik sutemizuvchi yirtqich hayvon. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan bu ot asli qaplan tarzida talaffuz qilingan. A.M.Sherbak bu so‘zni qo‘shma so‘z deb talqin qilish tarafdori (arslan so‘zini ham qo‘shma so‘z deydi); uning fikricha, bu so‘zning ikkinchi qismi “ hayvon” ma’nosini anglatuvchi aq so‘zi bilan ifodalangan; bu so‘zning birinchi qismini esa sifat deb qarashga tarafdor; lekin qapil sifati manbalarda aks etmagan va bu sifatning ma’nosini A.M.Sherbak men uchun noma’lum deydi. Nazarimizda, qaplan so‘zi sodda so‘z bo‘lib, qadimgi turkiy tildagi “mahkam ushla” ma’nosini anglatgan qap fe’lining kuchaytirish ma’nosini ifodalovchi -la qo‘shimchasi qo‘shilgan shaklidan -n qo‘shimchasi bilan yasalgan; keyinchalik o‘zbek tilida a unlilari â unlilariga almashgan: (qap+ la = qapla) + n = qaplan > qâplân. Bu ma’lumotdan shuni bilishimiz mumkinki, asarda qoplon bilakli birikmasi bekorga keltirilmagan.²

*Yana qizil tulki kabi hiylachi bo‘lsa,
Tuya erkagidek uzoq o‘ch saqlasa, ko‘r.*

Bilamizki, tulki hayvonlar ichida eng ayyori va sezgiri hisoblanadi. Bo‘risimonlar oilasiga mansub, tumshug‘i uzun, dumi mayin uzun junli, o‘ta sezgir va ayyor yirtqich sutemizuvchi hayvon. *Ko‘chma ma’noda* o‘ta ketgan ayyor,

¹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2 jildlik. Moskva, 1981.

² O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2 jildlik. Moskva, 1981.

makkor odam haqida. Ya'ni bunda muallif askarlar jang paytida ayyorlik, sezgirlik, mohirlikda xuddi tulkiday bo'lishi nazarda tutilgan. Bunday baytlar asarda juda ko'p o'rinlarda uchraydi. Bu esa bizga asardagi zoonimlarni tadqiq qilish jarayonida ularning semantik-funksional xususiyatlarini ochishda katta xazina bo'lib xizmat qiladi.

O'zini zag'izg'ondek hushyorroq tutishi kerak,

Qoya quzg'un kabi uzoq-uzoqlarga ko'z yugurtirishi kerak.

Zag'izg'on – hakka bo'lib, bu qush juda ham hushyorligi bilan ajralib turadi, doimo atrofini kuzatib, o'z uyasini, polaponlarini himoya qiladi. Aynan shu jihatlarini hisobga olib, muallif zag'izg'onni misol sifatida keltirgani bejizga emas. Quzg'un — qarg'asimonlar oilasiga mansub qush. Daraxt, qoya, baland inshootlar va boshqalarga uya yasaydi.¹ Bundan ko'rishimiz mumkinki, quzg'un baland joylarga, qoyalarga uya soladi va uzoq masofalarni ham ko'ra oladigan qush. Lashkarboshilar ham sergak, uzoq masofalarni ham ko'ra oladigan, mahoratli bo'lishi nazarda tutilgan.

Ushbu asarni o'qish davomida ayrim zoonimlar etimologiyasiga aniqlik kiritildi. Masalan, *Ulu' tutsa himmat k'ur arslanlayu, ugi-teg usuz bolsa t'ünlä sayu* – Botir arslon kabi himmatini ulug' tutsa, tunlari ukki kabi bedor bo'lsa. Yuqoridagi baytda lashkarboshining xususiyatlari ifodalangan bo'lib, tabdilda baytning ikkinchi misrasi “tunlari bedor onaday bo'lsa” deb izohlangan. Bizningcha, ugi deganda Yusuf Xos Hojib ukki zoonimini nazarda tutgan va baytni **“Lashkarboshilar ukkidek tunlari bedor bo'lsa”** deb tabdil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Mahmud Qoshg'ariy lug'atida ushbu zoonim ühi shaklida keltirilgan: ko'p turklar bu so'zni ugi deydi. To'g'risi shudir, chunki turkiy tilda bo'g'izdan chiqadigan h yo'qdir.²

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, “Qutadg'u bilig” asarida qo'llangan zoonimlar o'zbek xalqining ijtimoiy va madaniy hayotida juda muhim o'rin tutgan va kundalik turmushida muntazam munosabatda bo'lingan hayvon hamda qushlar nomi bo'lib, ular majoziy ma'noda ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, to'g'rilik va egrilik kabi tushunchalarni ifodalab kelgan. Alohida ta'kidlash o'rinliki, o'zbek tili bo'yicha yaratiladigan izohli lug'atlarda adib tomonidan qo'llangan hayvon nomlari etimologiyasini qayd etish, ularning izohini keltirish maqsadga muvofiqdir. Ularni madaniyatimiz taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq hodisa sifatida o'rganish fanimiz uchun hamisha dolzarb va ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. (2011). To'xliyev B., Rustamov A., Dadaboyev H. Qutadg'u bilig. I,II jildlar. –Toshkent: Jahon print.
2. Xolmurodova M.(2019) “Qutadg'u bilig” leksikasi. Filol. fan. fal. dok.-ri (PhD). –Toshkent.
3. Zulxumor Xolmanova “Qutadg'u bilig” va “Boburnoma” asaridagi mushtarak leksemalar ” Dil ve edebiyat arastirmalari” jurnali, 2020

¹. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik.Toshkent: “ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi ” davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

²Xolmurodova M. (2019) “Qutadg'u bilig” leksikasi. Filol. fan. fal. dok.-ri (PhD). –Toshkent.

4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2 jildlik. Moskva, 1981.
5. O‘zbek tilininig izohli lug‘ati. 5 jildlik. Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
6. www.wikipedia.org
7. www.kitobdunyosi.uz

“MAJOLIS UN-NAFOIS” ASARIDAGI DINIY ANTROPONIMLARNING TEMATIK-SEMANTIK TAVSIFI

**Nuriddinova V.,
ToshDO‘TAU magistranti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asaridagi badiiy antroponimlarning mavzuiy-semantik tahlili berilgan. Payg‘ambar ismlaridan Yusuf, farishtalarning ismlaridan Jabroil, xalifa ismlaridan Amirul-mo‘minin Ali antroponimlarining semantik tavsifi batafsil bayon etilgan.

Kalit so‘zi. *Antroponim, apellyativ, tazkira, tematik-semantik tasnif, diniy ismlar*

Jahon tilshunosligida har bir tilning ajralmas qismi bo‘lgan atoqli otlar tizimini ilmiy asosda o‘rganish, tilning turli taraqqiyot davrlarida bunday birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning etimologiyasi yuzasidan tadqiqotlar olib borish o‘z dolzarbligini hamisha saqlab kelgan bo‘lsa, atoqli otlar nomoddiy merosning uzviy bo‘lagi sifatida ularni avlodlarga aslidagidek yetkazish umummilliy vazifalardan biri hisoblanadi. E.Begmatov ilmiy asosi va teran tadqiqini kutayotgan o‘zbek antroponimlarining bir qator nazariy va amaliy muammolarini sanar ekan, adabiy yodgorliklarimizdagi antroponimlarni tematik-semantik tavsif qilish kerak ekanligini ham ta’kidlaydi: “O‘zbek tarixiy onomastikasi, jumladan, antroponim materiallari turli tarixiy bitiklar sahifasida o‘z tadqiqotchisini kutmoqda. Ularning nominativ, badiiy-uslubiy, lingvopoetik xususiyatlarini o‘rganish zarur. Mana shu yetishmovchilik tufayli tarixiy antroponimlar asosida yotgan apellyativlarning haqiqiy ma’nosi noma’lumligicha qolmoqda”¹.

Hazrat Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asari XV asr nomshunosligini tadqiq qilish uchun muhim va ahamiyatli manba bo‘lib xizmat qiladi.

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasi – turkiy tazkirachilikning ilk namunasi. Asarda XV asrda Xuroson va qo‘shni mamlakatlarda yashagan shoir, yozuvchi va olimlar (jami 459 kishi) ijodiga oid qisqa ma’lumotlar berilgan. Ma’lumotlar yillar, geografik o‘rinlar hamda sulolaviy tartiblarga tayanib joylashtirilgan. 8 qism – “majlis”dan iborat. 1 – 2 - majlislarda muallifning salafarlari — tazkira yozilayotgan vaqtda hayot bo‘lmagan shoirlar, 3 - majlisda o‘ziga zamondosh shoirlar haqida ma’lumotlar keltirilgan. 5 – 6 - majlislarda Xuroson, Samarqand, Xorazm, Qarshi, Badaxshon, Qazvin, Sova, Kirmon, Sheroz va boshqa joylardan chiqqan qalam ahllari haqida; 7 - majlisda esa temuriylar sulolasiga mansub shoirlar haqida fikr yuritilgan. 8 - majlis Sulton Husayn Boyqaroga bag‘ishlangan.

¹ Begmatov E.A. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. 29-bet.

Tazkirada shoirlarning bilim darajasi, axloqi, dunyoqarashi, mehnatga munosabati kabi xususiyatlari alohida ko'rsatilgan. Har bir shoirga berilgan tasnif uning ijodidan namuna keltirish bilan asoslangan. Asarda badiiy ijod asosi va mohiyatini belgilovchi nazariy masalalar yuzasidan ham fikr yuritilgan: mazmun va shakl haqida fikrlar ilgari surilgan, shoirlar ijodiga baho berishda asarlarning g'oyaviy mazmuni bilan birga badiiy mahoratiga ham e'tibor qaratilgan. Navoiy o'z davri adabiy muhitining qizg'in manzarasini, adabiyotdagi poetik janr va turlar rang-barangligini ko'rsatib bergan. Asar qiziqarli va sodda, ravon uslubda yozilgan, fikrlar puxta va ixcham ifodalangan.

Tazkira XV asr o'zbek ilmiy nasrining go'zal namunasi hisoblanadi. Xususan, o'zbek antroponimiyasining birliklari (ism, laqab, taxallus, familiya, ota ism kabi) yuzasidan tadqiqotlarimizni olib borar ekanmiz, antroponimlarning o'sha davrda qanday shaklda va ko'rinishda bo'lganligini namoyon qiluvchi qimmatli manba sanaladi. Asarda 459 ta ijodkor haqida so'z ketgan bo'lsa-da, jami 650 dan ortiq antropokon mavjud.

Ushbu tazkiradagi antroponimlarni tematik-semantik tasnif qilish uchun N.A.Husanovning "XV asr o'zbek adabiy yodgorliklaridagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiyasidagi tasnif usulidan foydalandik. Zero, fanning har bir sohasida predmet va hodisalarning tub mohiyatini belgilash uchun o'ziga xos tasnif usullaridan foydalaniladi. Xususan, ilmiy tasnif usuli tadqiqotning muhim bosqichi bo'lib, u o'rganilayotgan mavzuning obyektini va ahamiyatini ko'rsatuvchi belgi hisoblanadi.

Nomshunoslikda quyidagi usullarga asoslangan ilmiy tasniflar mavjud: nomlanuvchi obyektning tipi, ismning qaysi tilga mansubligi, nomlarning xronologik, genetik xususiyati va boshqalar. XV asr adabiy yodgorliklaridagi antroponimlar miqdori va leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra boshqa davrlardagidan ajralib turgani uchun ham ilmiy tasnifda ismlarning xronologik mohiyatiga, ularning qaysi guruhga mansubligiga hamda qo'llanish darajasiga asoslaniladi.

"Majolis un-nafois" tazkirasidagi antroponimlarning xususiyati va nomshunoslik metodologiyasi ularni quyidagi 3 guruh asosida tahlil qilishni taqozo etadi:

1. Diniy ismlar.
2. Badiiy antroponimlar.
3. Real ismlar.

N.A.Husanov diniy nomlarni quyidagi guruhlarga ajratgan holda tahlil qilgan:

1. Payg'ambarlar nomlari
2. Payg'ambarlarning ajdod-avlodlari ismlari
3. Muhammadning ajdod-avlodlari ismlari
4. Xalifalar va avliyolar nomlari
5. Farishta nomlari¹.

Bizning tadqiqot manbamizda payg'ambarlar nomlaridan Yusuf, xayr-ul-anom alayhissalavotu vasallam; xalifalar va avliyolar nomlaridan Hazrat Amir ul-mo'minin

¹ Husanov N. XV asr O'zbek adabiy yodgorliklaridagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari: Filol. fan. nom. ... dis. – Toshkent, 1998. 34-bet.

Ali; farishta nomlaridan Jabroil nomlari uchraydi. Ushbu antroponimlarning semantikasini atroflicha yoritishga harakat qildik:

Yusuf – Yoqub payg‘ambarning o‘n birinchi o‘g‘li bo‘lgan. (Rabg‘uziy, 1.93). Qur‘onda 26 marta (QKSAO‘KL, 517) va yodgorliklarda eng ko‘p uchraydigan ismlardan biridir. Qur‘onning 12-Yusuf surasi u haqidagi ma‘lumotlarni badiiy adabiyotlarga kirishiga, “Yusuf va Zulayho” deb nomlangan dostonlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Alisher Navoiy ham Yusufning badiiy adabiyotdan mustahkam o‘rin olganligini ta’kidlab o‘tgan edi: “Ul jumladin biri Firdavsiy Tusiy va yana biri hazrat Maxdumi Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy maddazallahuloliykim Yusuf alayhissalomning husni va jamoli ta’rifidin mustag‘niydur” (TAH, 200). Diniy va badiiy asarlarda Yusufning chiroyi, husni, aqli va Allohga sadoqati aks ettirilsa-da, Yusuf ismining qo‘yilishi va ma’nosi haqida turkiy yodgorliklarda ma‘lumotlar yo‘q. Tavrotda ko‘rsatilishicha, Yusuf Yoqubning Rohila ismli xotinidan tug‘ilgan. Yoqubning boshqa xotinlaridan 10 o‘g‘li bo‘lgani va Rohila uzoq farzandsiz yurgani uchun “Xudo uning nolasini eshitib, uni tug‘adigan qildi. Rohila homilador bo‘lib bir o‘g‘il tug‘di. U: “Xudo mening sharmandaligimni oradan ko‘tardi”, - dedi. So‘ng: “Xudovand menga boshqa bir o‘g‘il ham qo‘shib bersin”. – dedi va o‘g‘lining ismini Yusuf qo‘ydi (Ibtido, 61).

Demak, Yusuf qadimiy ibriycha Iosif so‘zidan olingan bo‘lib “oradan ko‘tarish; qo‘shish, orttirish” ma’nolarini bildiradi. Yusuf haqidagi asosiy ma‘lumotlar “Qisasi Rabg‘uziy, “Tarixi anbiyo va hukamo” kabi o‘zbek nasriy asarlarida berilgan bo‘lsa-da, yirik nazmiy asarlarda birinchi bo‘lib Durbek tomonidan Yusuf obrazi kiritildi. Tadqiqot manbamizda Yusuf antroponimini Alisher Navoiy **Xoja Mas‘ud Qumiy** haqida ma‘lumot bergan o‘rinda uchramiz: “**Xoja Mas‘ud Qumiy** — ul viloyatning ulug‘laridindur, Iroqtinkim Xurosong‘a keldi va faqir bila musohib erdi... “Yusuf va Zulayxo”, Shams va Qamar”, “Tig‘ va qalam” munozarasi ham nazm qilibdur...” (MN, 320). Bundan tashqari, “Majolis un-nafois”da Yusuf antroponimiga yana 4 o‘rinda duch kelamiz:

Xoja Yusuf Burhon — Hazrati shayx ul-islomiy Ahmadi Jomiy (quddisa sirruhu)ning yaqinroq avlodidindur... (MN, 323).

Mavlono Yusuf — “Badiiy” taxallus qilur erdi... (MN, 330).

Xoja Yusuf Mehna — Xoja Rukniddinning o‘g‘lidur va hazrat Shayxning buzurg avlodidindur... (MN, 393).

Mavlono Yusuf Shoh — “Kotib” taxallus qilur erdi, kitobat fanida mutaayyin kishi erdi va Hiri shahrida zurafo zumrasida o‘zin doxil tutar erdi, ammo faqir va yaxshi kishi erdi... (MN, 318).

Xayr-ul-anom alayhissalavotu vasallam – arabcha: odamlarning yaxshisi, unga salom va duolar bo‘lsin, demakdir. Bu ibora Muhammad payg‘ambarning nomiga qo‘shib yoki uni nazarda tutib aytiladi. “Hazrati maliki allomning kalomi mu’jiz nizomi Jabraili hujasta farjom vositasi bila xayr-ul-anom alayhissalavotu vassallamg‘a nozil bo‘ldi...” (MN, 290)

Hazrat Amir ul-mo‘minin Ali – xulafo ar roshidiynlarning to‘rtinchisi, Muhammadning amakivachchasi va kuyovi (Fotimaning eri) bo‘lgan.

Hazrat [a. حضرت – janob, hurmatli] 1 *din*. Olloh, payg‘ambar kabi muqaddas zotlarni, shuningdek, din arboblarni ulug‘lash uchun ularning ismi oldidan qo‘llanadi; kimsaning martaba, vazifasini bildiruvchi so‘z bilan yoki o‘zi alohida ham qo‘llanadi... 2 Podshoh, xon, bek kabi oliy darajali mansabdorlarni ulug‘lash uchun “janob oliylari ma’nosida ishlatiladi... 3 Ilm-fan, san’atda shuhrat qozongan buyuk kishilarni ulug‘lash uchun va umuman hurmatni ifodalash uchun taxallus yoki nomlarga qo‘shib ishlatiladi... (O‘TIL, V, 481).

Amir ul-mo‘minin [a. امير المؤمنين – mo‘minlar hukmdori] ilk islom davridagi xalifalarning unvoni; ilk daf’a ikkinchi xalifa Umarga berilgan, keyingi barcha xalifalar ham shu unvon bilan atalgan. (O‘TIL, I, 79).

Ali (ar.) – eng yuksak, eng ulug‘, yuqori martabali. Bu nom Muhammad payg‘ambarning kuyovi, to‘rtinchi xalifaning ismidir. (O‘I, 27).

“Bir qatla Hazrat Amir ul-mo‘minin Alining imoni taqlidiy ekandur deganga, ul hazratning ruhidin g‘arib siyosat va shikanjalar ko‘rdi...” (MN, 378).

Bundan tashqari, “Majolis un-nafois” tazkirasini o‘qish jarayonida Alisher Navoiy davrida bir qancha Ali ismli ijodkor va diniy ulamolar yashab o‘tganligining guvohi bo‘lamiz:

Sayid Ali Hoshimiy — Sayid Hoshimiy nasab va xushtab’ yigit erdi. Abdullatif Mirzo mulozamatida bo‘lur erdi... (MN, 298).

Mavlono Ali Ohiy — Mashhaddindur. “Xamsa” muqobalasida necha masnaviy aytibdurkim, chun muqobalag‘a keltursa, go‘yoki bo‘lmas... (MN, 300).

Mavlono Ali Shihob — turshizlikdur. Sulton Muhammad Boysung‘ur mulozimi erkandur, ham ravon, ham puxta aytur erkandur... (MN, 300).

Muhammad Ali Shug‘oniy — vazirzodadur, tab’i xub voqe’ bo‘lg‘on jihatdin nazmg‘a ko‘p mashg‘ul bo‘lur erdi... (MN, 301).

Ali ibni Muso ar-Rizo – ...Imomi jin va ins Ali ibni Muso ar-Rizo madhida qasida aytibdur... (MN, 301).

Mavlono Ali Durdo‘z ham astrabodlig‘dur... (MN, 307).

Mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy — Mavlononing sohibkamollig‘i olam ahli qoshida musallamdur... (MN, 308).

Hofiz Ali Jomiy – ...Tasavvuf ilmida Hofiz Ali Jomiy shogirdi erdikim, aning ta’rifida aql qosirdir... (MN, 315).

Muhammad Ali — “G‘aribiy” taxallus qilur erdi... (MN, 335).

Mirzo Ali Idigu Temur – Darveshbek — Mirzo Ali Idigu Temur o‘g‘lidur... (MN, 336).

Mavlono Ali Shahob – Mavlono Sirriy — Mavlono Ali Shahobning o‘g‘lidurkim, yuqori mazkur bo‘ldi... (MN, 348).

Ali Zayniddin – ...Ali Zayniddinkim, ul yerda muttaayyin kishi erdi va xonaqohi ham bor erdi, aning avlodidindur... (MN, 353).

Muhammad Ali Amin – Mavlono Aminiy – Muhammad Ali Amin o‘g‘lidurkim, ikkinchi majlisda oti mazkur bo‘ldi... (MN, 358).

Hasan Ali — bu Do‘stmuhammadg‘a qarobatdur... (MN, 360).

Mavlono Bu- Ali — devonavor yurur. Devona bo‘lmasa erdi, «Bu-Ali» taxallus qilg‘aymu erdi? (MN, 363).

Mavlono Shoh Ali — faqirning madrasasida tahsil qilur va faqirg'a mutaalliq eldindur... (MN, 365).

Mavlono Darvesh Ali — tabobatqa mashg'uldur va bu fanning hoziq va mohirlari aning tab'in ta'rif qiladurlar.. (MN, 366).

Mavlono Mir Ali — Hazrat Maxdumiy Nuran madrasasida bo'lur va alarg'a mulozim ham bor... (MN, 373).

Ali Karmol — dag'i Udiy erdi... (MN, 377).

Mavlono Ali — hamonoki turshizlikdur va tab'i muammo fanida ko'p muloyim tushubtur... (MN, 384).

Mavlono Sher Ali — olamning mashohiridindur... (MN, 387).

Mavlono Sulton Ali — mashhadlig'dur... (MN, 387).

Bobo Ali Xushmardon — Xoja Mahmud — sabzavorlikdur. Bobo Ali Xushmardonning nabirasi, Xoja Imodiddin Hasan o'g'lidur... (MN, 390).

Pahlavon Sulton Ali Go'shtigir — ul dag'i Pahlavon (alayhir-rahma)ning xulafosidindur... (MN, 391).

Mir Husayn Ali Jaloyir — "Tufayliy" taxallus qilur erdi. Ali Jaloyirning o'g'lidurkim, otasi Yodgor Mirzo eshigida amir ul-umaro va sohib ixtiyor erdi... (MN, 397).

Mir Ali Do'st — "Rafiqiy" taxallus qilur... (MN, 399).

Muhammad Ali Jaloyir — "Nisoriy" taxallus qilur... (MN, 399).

Husayn Alibek — ... Ali Jaloyir o'g'lidur va Husayn Alibekning inisidur... (MN, 399).

Muhammad Ali Ko'kaltosh — Muhammad Ja'far — Muhammad Ali Ko'kaltosh o'g'lidurkim, otasi Mashhadi muqaddasa dorug'asidur... (MN, 400).

Sulton Ali Mirzo — holo Samarqand mulkida saltanat taxtida mutamakkindur... (MN, 417).

Demak, tadqiqot manbamizda Ali antroponimli shaxslar 30 tani tashkil qiladi. Bu ismning XIV-XV asrlarda keng iste'molda bo'lganligidan dalolat beradi.

Jabroil (جبرائيل) diniy adabiyotlarga ko'ra Ollohning eng suyuqli farishtasi hisoblanadi: "Kim Jabroilga dushman bo'lsa, u Ollohga dushmandir. Zero, u Ollohning izni bilan qalbingizga o'zidan oldingi kitoblarni tasdiq etadigan va mo'minlarga hidoyat va xushxabar bo'lgan Qur'onni nozil qildi" (Qur'on, 2:87).

Demak, Jabroil Ollohning buyruqlarini hamma payg'ambarlarga yetkazib turgan, Muhammadga esa Qur'onning mazmunini aytib bergan. Tadqiq manbamizda ham Qur'on Alloh tomonidan Jabroil orqali Muhammad payg'ambarga nozil bo'lgani aytilgan: "Hazrati maliki allomning kalomi mu'jiz nizomi Jabraili hujasta farjom vositasi bila xayr-ul-anom alayhissalavotu vassallamg'a nozil bo'ldi... (MN, 290).

Jabroil yodgorliklarda Jibril ko'rinishida ham uchraydi. Har ikkala ko'rinishi ham qadimiy suryoniycha Gavriildan olingan bo'lib "Ollohning kuchi, qudrati" ma'nolarini anglatadi (Mif, 138).

E.Begmatovning "O'zbek ismlari" kitobida Jabroil ismiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Jabroil (ar) — Allohdan payg'ambarga vahiy keltiruvchi, vositachi farishta; Allohning askari, jangchisi. Ba'zan Allohning kuchi, qudrati deb ham talqin qilinadi" (O'I, 130).

Xulosa qilib aytish mumkinki, diniy ismlarning ma'nosini aniqlash, ularning kelib chiqishini o'rganish nafaqat til lug'at tizimidagi so'zlar etimologiyasini anglash, balki madaniy-ma'rifiy, etnografik merosimiz bo'lgan atoqli otlarning tub mohiyatini tushungan holda avlodlarga yetkazishdek umummilliy vazifamizni bajarishimiz uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan.
T. 1. 1983. – 656 b.
T. 2. 1983. – 644 b.
T. 3. 1984. – 624 b.
T. 4. 1985. – 636 b.
2. Alisher Navoiy. Asarlar 15 tomlik 12-tom. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1966.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami 20 tomlik 13-tom. – Toshkent: Fan, 1997.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami 20 tomlik 18-tom. – Toshkent: Fan, 2001.
5. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami 10 jildlik 9-jild. – Toshkent: 2012.
6. Bafoev B. Navoiy asarlari leksikasi. – Toshkent: fan, 1983.
7. Begmatov E. O'zbek ismlari izohi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2016.
8. Begmatov E. O'zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
9. Husanov N. XV asr o'zbek adabiy yodgorliklaridagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari: Filol. fan. nom. ... dis. – Toshkent, 1998.
10. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
T. 1. 2020. – 679 b.
T. 2. 2020. – 671 b.
T. 3. 2020. – 687 b.
T. 4. 2020. – 606 b.
T. 5. 2020. – 591 b.

“KECHA VA KUNDUZ” ROMANINING BADIY XUSUSIYATLARI

Ibodullayeva S.
ToshDO'TAU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon tilshunosligida badiiy asar tilini, ijodkorning individual badiiy nutqini ilmiy o'rganish lingvistikadagi o'rni va bu borada Cho'lpon ijodining o'rganilishi va ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar. *Badiiy asar, lingvistika, xususiyat, platform, korpus, uslub, til sathi, nazariya, amaliyot.*

Jahon tilshunosligida badiiy asar tilini, ijodkorning individual badiiy nutqini ilmiy o'rganish lingvistikaning muhim vazifalaridan biri, u til lisoniy

imkoniyatlarining nutqiy voqelanishini, ma'lum bir ijodkorning tildan foydalanish mahoratini ochish orqali til lisoniy imkoniyatining me'yor "elagi"dan o'tish xususiyatlarini ilmiy baholashda alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ijodkor, tilning lisoniy imkoniyatidan foydalanish bilan birga, til jamiyatining boshqa a'zolariga nisbatan undan keng va chuqur foydalanuvchi sifatida bu imkoniyat kengayishiga ham o'z hissasini qo'shadi. Demak, ijodkor individual nutqini tildan foydalanish mahorati sifatida "lison-nutq" tamoyili asosida tekshirish bir tomondan ahamiyatli bo'lsa, unga lisoniy imkoniyatlarni boyitish nuqtayi nazaridan "nutq-lison" aspektida yondashuv esa ikkinchi tomondan ilmiy qimmat kasb etadi. Bugungi kunda bu borada monografik xarakterdagi qator tadqiqotlar mavjud va ularning aksariyati dissertatsion ishlar. Xususan, o'zbek tilshunosligida B.Umurqulov o'zining "Poetik nutq leksikasi" nomli monografik tadqiqotida bu haqda fikr yuritir ekan, badiiy nutq xususiyatini o'rganishga bag'ishlangan ishlarni xarakterli xususiyatiga ko'ra uch guruhga bo'lib o'rganish mumkinligini ta'kidlaydi:

"1.Badiiy adabiyot tilini o'rganishning umumiy masalalariga doir ishlar.

2.Badiiy asar tilini lingvistik aspektida o'rganishga doir ishlar.

3.Badiiy asar tilini adabiyotshunoslik aspektida o'rganishga doir ishlar" [15].

Ma'lumki, bir qator tadqiqotlar muayyan bir ijodkorning til lisoniy imkoniyatidan foydalanish mahorati haqida, individual badiiy nutqni u yoki bu aspektida ilmiy o'rganishga bag'ishlangan. Buni ishning umumiy tavsifi bo'limida ta'kidlanganidek, sof lingvistik, lingvistik poetik turlarga bo'lish mumkin.

O'zbek tilshunosligida ijodkor individual badiiy nutqining fonetik xususiyatiga bag'ishlangan ishning yorqin namunasi A.Rustamovning doktorlik dissertatsiyasi [15]. Bunda olim Alisher Navoiy asarlari fonetikasini, xususan, unli fonemalarni tadqiq qilish orqali eski o'zbek adabiy tilining fonetik xususiyatlari, unlilar sistemasi haqida ilmiy xulosalar beradi. Demak, individual nutq fonetikasini tekshirish ijodkor individual nutqi xususiyatlarini ochish emas, balki davr tili fonetikasi haqida xulosa chiqarish nuqtayi nazaridan ahamiyatli.

Adabiy hayotda ro'y berayotgan o'zgarishlar jarayoni ziddiyatli, qarama qarshiliklar girdobida kechgan bir sharoitda, ya'ni 80-yillar oxiri va istiqloq arafasida Cho'lpon adabiy merosini xalqqa qaytarish uchun millatparvar adabiyotshunos va tanqidchilardan jur'at bilan qat'iy kurash olib borish talab etilardi. Chunki uni "millatchi", "panturkist", "xalq dushmani", deya qoralab kelganlarning davomchilari hali o'z mavqelarini berib qo'ymagan, hukmron mafkuraning ishonchi va madadidan foydalanib, progressiv kuchlarga to'siq bo'lishdan chekinmagan edi. Ana shunday murakkab davrda, ya'ni 1987-yilda jadid adabiyoti, xususan, Fitrat va Cho'lpon adabiy merosini o'rganish va chop etish bo'yicha maxsus komissiya tuzilgan edi. O.Sharafiddinov "Cho'lponni anglash" maqolasida bu komissiyaning faoliyati haqida yozar ekan, shoir asarlari, ayniqsa "Kecha va kunduz" romanini chop ettirish borasidagi qator qiyinchiliklarga batafsil to'xtaladi. Cho'lpon ijodini o'rganishning yangi davri boshlanishiga zamin hozirlagan [3]. Sho'ro tuzumi inqirozining so'nggi yillari (1987–1991-yillar) ana shunday sa'y-harakatlar avj olgan davr sifatida o'zbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidchiligi tarixidan o'rin oldi.

O'zbek tilshunosligida individual poetik nutqning leksik xususiyatlariga bag'ishlangan ishlar salmoqli. Buning sababi ijodkor leksikoni, so'z qo'llashdagi

adiblar mahorati va iste'dodini belgilovchi mezonlardan biri bo'lib xizmat qilishi. Ijodkor individual nutqi leksikasiga bag'ishlangan ishlarda qo'llangan leksik birliklarning statistik tavsifi, tarixiy-etimologik qatlamlari, mavzuviiy-semantik guruhlari va shakl hamda ma'nodagi uzuallik-okkazionallik xususiyatlari tavsiflanadi. Bu an'ana aslo shablon bo'lmay, har qanday ijodkor idiolektini aniqlash, ijodkor asarlari lug'atini tuzish va uni boshqa – lingvopoetik, lingvokognitiv aspektlarda o'rganishning poydevori. Biroq bunda ham muayyan metodologiyaga tayangan va ilmiy tadqiqning ilg'or metod va texnologiyalariga tayangan holda ish yuritish maqsadga muvofiq. Xususan, ijodkor leksikonini belgilashda lison va nutqning izchil farqlanishi bu borada amalga oshirilajak ishlarda o'rganish obyektni xolis baholash imkonini beradi. Deylik, ayrim ijodkorlar asarlari lug'atini tuzishda unda qo'llangan bir leksik birlik hosilasi bo'lgan turli morfologik variantining har birini alohida tavsiflash va lug'at so'zligi sifatida berish hollari kuzatiladi: *uy, uyni, uydan, uylar* kabi. Bu o'z-o'zidan adib badiiy nutqining leksik xususiyatlari, idiolekti to'g'risida noto'g'ri tasavvur paydo bo'lishiga olib keladi. Holbuki, lug'atda *uy* so'zi ijodkor badiiy leksikonida nechta morfologik shaklda qo'llanishidan qat'i nazar, bir marta berilib, uning qo'llanish chastotasi ko'rsatilsa, yetarli bo'ladi. Boshqacha aytganda individual badiiy nechta so'z qo'llanganligi emas, balki ijodkor foydalangan leksemalar miqdorini aniqlash ilmiy nuqtayi nazardan ahamiyatli [12].

Ijodkor individual nutqida qo'llangan sintaktik birliklarni o'rganishda tadqiqotchilarimiz ikki yo'nalishda ish ko'rishayotganligi ayon bo'lmoqda. Birinchi yo'nalishda olimlar muayyan ijodkor nutqida qo'llangan sintaktik konstruksiyalarni formal sintaktik tahlil usullari asosida o'rganishib [4], qurilmalarning tuzilish va ifodalanish turlari, tarkibiy qismlari hamda ularning butunlik ichida tutgan o'rni masalalari tahlil qilinadi.

Poetik nutqdagi sintaktik qurilmalarni mazmuniiy o'rganish yo'nalishining shakllanayotganligi muhimdir [5]. Chunki ana shu nuqtayi nazardan yondashuv ijodkorning poetik nutq sintaktik qurilishidagi mahoratini ochish imkoni vujudga keladi va bu bevosita lingvopoetik, lingvostilistik, qolaversa, lingvokognitiv ahamiyat kasb etadi. "Sintaksisning uslubiiy imkoniyatlari haqida gapirganda, mazmun va shakl munosabati muntazamligini ham inobatga olish lozim. Masalan, yozuvchi Oybekning fikrni bayon qilish uslubi o'z batafsilligi, keng qamrovligi, tasvirning barcha detallariga ahamiyat berilishi bilan ajralib turadi. Lisoniiy ifodaning bu xilda bo'lishi sodda gapga nisbatan ko'proq qo'shma gaplar va boshqa turdagi murakkab tarkibli nutqiiy qurilmalarga murojaat qilishni talab qiladi" [6]. Demak, asar sintaktik hodisalarining faqat shaklii jihatii bilan cheklanib qolishi ularning mazmunga mos ravishda turli ko'rinish va qurshovlarda qo'llash natijasida namoyon bo'ladigan keng uslubiiy imkoniyatlarini ma'lum darajada e'tibordan chetda qoldiradi [7].

Ijodkor individual uslubini lingvostilistik tadqiq qilish ham poetik nutqning lingvistik xususiyatlarini o'rganish bilan hamqadamdir. Bu borada ham qator dissertatsion ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ularning har birida muallif individual uslubiga "shaxs va til", "kommunikativ faoliyat matni" nuqtayi nazaridan yondashuv kuzatiladi. Chunki hozirgi paytda "uslubiiy nazariyasi, turli yo'nalishlarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida, tilning uslubiiy alomatga ega bo'lgan birliklarning struktural, semantik va funksional xususiyatlari to'g'risida ko'plab ma'lumotlar

bo'lgani holda, ularni umumlashtirish va umumiy kommunikativ-kognitiv tilshunoslik doirasida stilistikaning qator muammolarini yechish imkonini berishga qodir yangicha yondashuv, yangicha konsepsiyalar yaratish pillapoyasiga qadam qo'ydi" [8]. Formal-funksional yondashuvda uslubning lison va nutq bog'liqligini, ulardan birining ikkinchisiga o'tishini ta'minlaydigan bo'g'in me'yor. Ma'lumki, lison me'yor va nutq dialektik butunlikni tashkil etganidek, ular orasida **"lison"** umumiylik tabiatiga ega lisoniy birliklarning serqirra, ko'p qavatli sathlaridan tashkil topgan barqaror, tashqi muhit ta'siriga o'ta sezgir, o'zgarish, rivojlanish va moslashish immanent qobiliyatini o'z ichida mujassamlashtirgan murakkab qurilishli iyerarxik sistema. *Lison* deyilganda ma'lum bir jamiyatning barcha a'zolari uchun avvaldan (oldingi avlodlar tomonidan) tayyor holga keltirib qo'yilgan, hamma uchun umumiy va majburiy, fikrni ifodalash va boshqa maqsadlar uchun xizmat qiladigan birliklar hamda bu birliklarning o'zaro birikish qonuniyatlari yig'indisi tushuniladi.

Umuman olganda, badiiy asar tilini turli tomonlardan tadqiq etilishi hozirgi kunda faollashib, ommalashib borayotgan til korpuslarini ishlab chiqishda hamda ularni boyitishda ham alohida ahamiyatga ega. Ijodkor nutqining lingvistik tahlillari orqali ona tilimizning ko'plab nazariy va amaliy masalalariga yechimlar topish, e'tibordan chetda qolgan til imkoniyatlarini aniqlash mumkin deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boymirzaeva S.U. Oybek prozasining lingvostilistik tadqiqi: filol.fan.nomz....diss.avtoref. - Samarqand, 2004. -B.13.
2. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. –М. Высшая школа. 1973. – С. 9.
3. Ашурова Д.У. Стилистические и прагматические аспекты словообразования английского языка: автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Ташкент, 1993. – С.5.
4. Mahmudov N. Abdulla Qahhor hikoyalarining lingvopoetikasiga doir // o'zbek tili va adabiyoti. 1987. - 4. - B. 37.
5. Salomov G'. Ranj va ganj //Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun. Qiyomat. Romanlar. - Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1989. - B. 558.
6. Ashirboev S. Alisher Navoiyning nasriy asarlaridagi sodda gaplarning tarkibiy va ma'no xususiyatlari: filol.fan.dokt. ...diss. avtoref. - Toshkent, 1990.
7. Azimov I. Alisher Navoiyning nasriy asarlaridagi sodda gaplarning tarkibiy va ma'no xususiyatlari: filol.fan.nomz. ...diss. avtoref. - Toshkent, 2000.
8. Rahmatov M. Alisher Navoiyning nasriy asarlarida chun bog'lovchili gaplarning sintaktik xususiyatlari: filol.fan.nomz...diss.avtoref. -Toshkent, 2006.
9. Boymirzaeva S.U. Oybek prozasining lingvostilistik tadqiqi: filol.fan.nomz....diss.avtoref. - Samarqand, 2004.
10. Ahmedov A. O'zbek adabiy tili tarixida o'g'uz unsur va ko'rinishlarining qo'llanishi: filol.fan.nomz. ...diss. avtoref. - Samarqand, 2006. - B. 9-10.
11. Boymirzaeva S.U. Oybek prozasining lingvostilistik tadqiqi: filol.fan.nomz. ...diss.avtoref. - Samarqand, 2004. -B.13.

12. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. –М. Высшая школа. 1973. – С. 9.
13. Ашурова Д.У. Стилистические и прагматические аспекты словообразования английского языка: автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Ташкент, 1993. – С.5.
14. Jabbarova D. Istiqlol davri o‘zbek adabiyotshunosligida Cho‘lpon ijodi talqinlari. F.f.f.d (PhD)avtoref. -Samarqand. 2018. - B. 13
15. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi. - Toshkent: Fan, 1990.
16. Tadqiqotchi badiiy asar tilini adabiyotshunoslik aspektida o‘rganishga bag‘ishlangan ishlar deganda lingvopoetik va lingvostilistik hamda lingvokognitiv xarakterli tadqiqotlarni nazarda tutadi.
17. Rustamov A. Alisher Navoiy asarlari tilining fonetik va morfologik xususiyatlari: filol. fan. dokt. ...diss. - Toshkent, 1969.

“BOBURNOMA”DA BERILGAN FITONIMLAR TAHLILI

Rasulova G.,
ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Boburnoma” asarida keltirilgan fitonimlar haqida fikr yuritilib, ularning etimologiyasiga ham to‘xtalib o‘tiladi. Bundan tashqari o‘simliklarning fors, arab, hindchada qanday nomlanishi haqidagi ma’lumotlarga to‘xtalib o‘tiladi. Va albatta, o‘simlik turlari va navlari haqida ham ma’lumotlar keltirib o‘tiladi

Kalit so‘zlar. *Fitonimlar, butka, anba, biyer, norgil, lola, lola navlari, qovun navlari, anor navlari, o‘rik navlari.*

Bizga ma’lumki, o‘simliklar olami tabiiy boyliklardan biri sanaladi. Xalqimiz eng qadimgi davrlardan boshlab o‘simliklarning xosiyatini bilishga harakat qilishgan. Aynan o‘simliklarning kelib chiqishini, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishda biz uchun qimmatli manba hisoblangan Bobur Mirzo qalamiga mansub “Boburnoma” asari diqqatga sazovordir. Asarda Farg‘ona vodiysi, Samarqand, Kobul va Hindistonda tarqalgan 150 ga yaqin o‘simliklar: uzum, noshpoti, anor, olma, o‘rik, xurmo, bihi, shaftoli, tut, jigda, funduk (yong‘oq), bodom, pista, olu-bolu, norunj, turunj, amluk, nayshakar, anba, keyla, kirni, badhal kabi bir qator mevalar, toldoshlar oilasiga mansub tol, terak, turoq daraxtlari, rim daraxtlari va chinor, balut kabi daraxtlar, qovun, baqlajon, bodring, sabzi kabi poliz ekinlari, binafsha, lola, nastarin kabi gullar, g‘alla, sholi, paxta, arpa kabi ekinlar, yabruhus-sanam (mehrigrigiyoh), ruyan, butka, sebarga kabi bir yillik va ko‘p yillik o‘simliklar nomi keltirilganini ko‘rishimiz mumkin. Bobur mevalarni iqlim sharoitiga ko‘ra ikki issiq va sovuq havoda o‘sadigan meva turlariga bo‘ladi. Issiq iqlimda o‘sadigan mevalarga norunj (apelsin), turunj (limon), amluk, nayshakar kabi mevalarni misol qilib ko‘rsatadi. Sovuq iqlim sharoitida o‘sadigan mevalarga esa, uzum, anor, olma, o‘rik, bihi, amrud shaftoli, bodom va yong‘oq kabi mevalarni ko‘rsatadi. Issiq va sovuq iqlimda

o'sadigan mevalar ham borligi va bu mevalar Kobul atrofida ko'p ekanligini aytib o'tadi.

Asarda fitonimlarning faqat nomi keltirilmaydi, balki ularning hindcha, arabcha nomlari, ularning nima uchun bunday nomlanish sabablari ham keltirilib o'tiladi. Asardagi butaka o'simligiga berilgan ta'rif yuqoridagi fikrimizni dalillaydi. Butaka o'simligi quyidagicha ta'riflanadi. "O'ti tog'ining pushtasining va julgasining birdek bo'lur va xo'p bo'lur, aksar butaka o'ti bo'lur, otg'a bisyor sozvor o'ttur. Andijon viloyatida bu o'tni butka o'ti derlar, vajhi tasmiyasi ma'lum emas erdi, bu viloyatlarda ma'lum bo'ldi. Bu o't buta buta chiqar uchun butaka derlar emish".¹

Bobur ensiklopediyasida butaka o'simligi bug'doydoshlar oilasiga mansub ko'p yillik, bo'yi 20-75 smgacha bo'ladigan ruvagi siyrak, boshloqlari to'p gulli, iyun-iyul oylarida gullab urug'laydigan, tog'larning yuqori qismlarida, sernam yaylovlarda o'sadigan chimli o't deb ta'rif beriladi. Bu o'simlik O'rta Osiyo, Markaziy va Kichik Osiyoda keng tarqalgan. Hozirda ham tog'li yaylovlarda chorva, ayniqsa, qo'y va otlar uchun betaga asosiy ozuqa hisoblanadi va Ohangaron daryosining bir o'zani (Qamchiq dovoni yaqinida) Betagasoy deb ataladi. Yuqoridagi ma'lumotlardan shuni aglashimiz mumkinki, butaka o'ti buta-buta bo'lib o'sganligi sababli shunday nomlangan. Yillar osha hozirda fonetik hodisaga uchrab betaga holatida nutqimizda uchraydi. Ayni paytda qo'y- qo'zilarining ozuqasi beda deb nomlanishi va bu o't ham qo'y va otlar uchun asosiy ozuqa bo'lganligi sababli betaga holatida nutqda qo'llanilayotgan bo'lsa ajabmas. Ammo butaka o'simligining nomlanishida bedaning hech qanday aloqasi yo'q. Bu o'simlik yuqorida keltirganimizdek buta-buta bo'lib o'sganligi sababli shunday nomlanadi.

Asarda Hindistonda o'sadigan anba daraxti insonlar orasida ushbu mamlakatning eng yaxshi mevasi sifatida qaralishi va bu daraxtni Hindiston eli "be" harfini harakatsiz talaffuz qilishi sababli yomon talaffuz qilmaslik uchun nag'zak deb atashi haqida fikr yuritilgan. Bobur Mirzo esa bu daraxtga quyidagicha ta'rif beradi: "yaxshisi yaxshi bo'ladur g'alaba yesa bo'ladur, vale yaxshisi kam bo'ladur. Aksar xom uzadurlar, uyda pishadur, xomi xo'b osh qatig'i bo'ladur. G'o'rasining murabbosi ham xo'b bo'ladur. Filvoqi Hindistonning yaxshi mevasi budur. Daraxti bisyor bolida bo'ladur. Bazi el anbani andoq ta'rif qilib edilarkim, qovundin o'zga jami mevaga tarjih qilib edilar. El ta'rif qilg'oncha xud emastur. Kordiy shaftolug'a shaboxati bor. Pashkol vaqtida pishadur. Ikki nav yeyilur: biri, siqib po'la qilib, terisini teshib, so'rub suvini icharlar, yana bir shaftoluyi qordiydek tersini aritib yerlar. Bargi shaftolu bargiga andake o'xshar, tanasi badnamo va bad andomdur".² Bobur ensiklopediyasida bu meva hozirda mango deb izohlangan. Bundan tashqari xurmo daraxtini hindlar anbuli, biyer daraxtini forsiylar kunor, norgilni arablar norjil, Hindiston eli nolir deb ataydi.

Asarda bir o'simlikning turli xil navlari haqida ham fikr boradi. Qovun, anor va o'rik navlari haqida ko'plab ma'lumotlar berib o'tadi. Bundan tashqari bir lolaning o'zini 33 xil turini sanattirganini ushbu asarda keltirib o'tadi. Asarda quyidagicha tavsiflanadi: "Bu domanada rango-ranga har nav lola bo'lur. Bir qatla sanattim, o'ttuz

¹ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома – Тошкент: Шарқ, 2002, 145-б

² Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома – Тошкент: Шарқ, 2002, 203-б

ikki o‘ttiz uch nav g‘ayri mukarrar lola chiqdi. Bir nav lola bo‘lurkim, andin andak qizio gul idi kelur, lolayi gulbo‘y der eduk. Dashti Shayxta bir parcha yerda bo‘lur, o‘zga yerda bo‘lmas. Yana ushbu domanada Parvondin quyiroq sadbarg lola bo‘lur. Ul ham bir porcha yerda G‘urband tangisining chiqishida bo‘lur”.¹ Uzum, anor va qovun kabi bir qator mevalarning qaysi hududlarda o‘ssishi va qaysi biri shirin ekanligini keltirib o‘tadi. Misol uchun Kobul uzumidan ko‘ra G‘azna uzumi yaxshi bo‘lishini qayd etadi, Farg‘onaning Mir Temuriy navli qovuni olamda tengsiz qovun deb ta‘rif beradi. Bundan tashqari o‘rik haqida ma‘lumotlar berib o‘tar ekan, o‘rikning subhoniyl navi shirin ekanligi haqida o‘z mulohazalarini bildirib o‘tadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, “Boburnoma” asari fitonimlarni o‘rganishda qimmatli manba hisoblanadi. Bobur har bir fitonim haqida fikr bildirar ekan, o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan va aniq ishonchi komil bo‘lgan ma‘lumotlarnigina keltiradi. Asarda keltirilgan yabruhus-sanam o‘simligi (mehrigrigiyoh), el orasida ayiq o‘ti nomi bilan yuritiladigan bu o‘simlik haqida ma‘lumot berar ekan, muallif xalqning og‘zidan eshitganini va buni uchratmaganligini ham yozgan. Bundan ko‘rinadiki, Bobur Mirzo noto‘g‘ri ma‘lumot berishdan cho‘chidi. Har bir fitonimning qayerda o‘ssishi va qanday iqlimga mosligidan tortib uning shakli, kattaligi, qaysi turkumga mansubligi va xalq nima maqsadda foydalanishiga doir qimmatli ma‘lumotlarni beradi. Ayniqsa, notanish bir daraxt haqida ma‘lumot berish jarayonida Andijonda o‘sadigan o‘zi uchun tanish bo‘lgan boshqa bir fitonimga taqqoslab ma‘lumot berishi insonni o‘sha daraxtni to‘g‘ri tasavvur qilishi uchun muhim omil bo‘la oladi. Andijon, Farg‘ona, Kobul, Samarqand, Hindistonda o‘sadigan fitonimlar haqida bergan ma‘lumotlari tarixiyligi, aniqligi, to‘g‘riligi va ishonchliligi bilan qimmatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xolmanova Z.T. “Boburnoma” – eski o‘zbek tilidagi nodir manba. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2003
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002
3. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008
4. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. – Toshkent: Sharq, 2017
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008

“DEVONU LUG‘OTIT-TURK” ASARIDA SHAXS XARAKTERISTIKASIGA OID SIFATLARNING IFODALANISHI

Kozimjonova G.,
ToshDO‘TAU talabasi
Ilmiy rahbar: K.Rixsiyeva

Annotatsiya: Ushbu tezisda “Devonu lug‘otit-turk” da keltirilgan shaxs xarakter- xususiyatlarini ifodalovchi sifatlar tahlili berilgan. Tahlil jarayonida bir qancha misollar keltirilgan, bugungi kun bilan bog‘langan.

¹ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома – Тошкент: Шарқ, 2002, 142-б

Kalit soʻzlar: Mahmud Qoshgʻariy, lingvogeografiya, sohaviy terminlar, shaxs xarakteristikasi, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik.

Oʻrta Osiyo xalqlarining atoqli farzandi Mahmud Qoshgʻariy XI srda yashab ijod qilgan. Uning bebaho “Devonu lugʻotit-turk” asari tilshunoslik tarixida alohida sahifa ochdi, turkologiyani maxsus fan sifatida rivojlanishiga asos soldi. 8 boʻlim va muqaddimadan iborat asarda keltirilgan materiallar oʻsha davr fonetikasini, leksikasini, morfologiyasini, dialektologiyasini oʻrganishda muhim asos boʻlib xizmat qiladi. Uning asarida ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravishdoshlar, hatto u davrdagi bogʻlovchi va koʻmakchilarni, undov va taqlidiy soʻzlar oʻz ifodasini topadi. Adabiyotlarda XIX asrda paydo boʻlgan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, Yevropada XX asrda shakllangan lingvogeografiya lingvistika tarmogʻining ildizlari Mahmud Qoshgʻariyga borib taqaladi.

“Devonu lugʻotit-turk” tarkibida muallif turli sohaga oid terminlar, iboralar, shaxs nomlari, ularning sifatlarini toʻliq va asosli tarzda keltirib oʻtadi, oʻz fikrini misollar bilan mustahkamlaydi. Jumladan, Devonda ifodalangan shaxslarning sifatlarini bir necha maʼnoviy guruhlariga ajratish mumkin: shaxsning xarakter-xususiyatlari (**aqi-saxiy, endik-ahmoq**), kasbi bilan bogʻliq sifatlar (**yiragʻu- ashula aytuvchi, bitiklik- chiroyli xusnixat bilan yozuvchi**), tashqi koʻrinishini ifodalovchi sifatlar (**yumuz- semiz pakana, alinligʻ- keng peshonali**), shaxsning biror predmetga egaligini bildiruvchi sifatlar (**samanligʻ- somoni bor, taquqligʻ- tovugʻi bor**) hamda shaxsning turli nuqsonlarini ifodalovchi (**ala- ola tanli, uzuzligʻ- qoʻtir yarali kishi**) sifatlariga ajratish mumkin. Yuqoridagi maʼnoviy guruhlardan shaxsning xarakter-xususiyatini ifodalovchi sifatlariga toʻxtalib oʻtamiz.

Mahmud Qoshgʻariy oʻzining “Devonu lugʻotit-turk” asarida mardlik semasini bir qancha leksemalar bilan ifodalaydi: *alpagʻut, qoʻr(koʻr shakli ham uchraydi), yurakligʻ, alp, kuchliq bilaklik*. Bunga bir qancha misollar keltiramiz:

Alp er Toʻnga oʻldimu,

Esiz ajun qoldimu,

Oʻzlak ochin aldimu

Emdi yurak yirtilur.

“Alp yagʻida, alchaq yagʻida” – “Botir dushman bilan toʻqnashganda, yuvosh tirishishda sinaladi” maqoli keltiriladi. Yuvosh “maʼnosida qoʻllangan “alchaq” soʻzi hozirgi tilimizda oʻzining ijobiy boʻyogʻini yoʻqotib, salbiy maʼnodagi soʻzga aylanib qolgan.

“Kim koʻr boʻlsa, koʻwaz boʻlur” yaʼni “Kim dovyurak boʻlsa, u magʻrur boʻladi” maqolini ham bunga misol keltirsa boʻladi. “Goʻroʻgʻli” leksemasi tarkibidagi *goʻr* aslida “*qoʻr, koʻr*” shakllarining oʻzgargan shakli, yaʼni uning maʼnosi *goʻr*ning oʻgʻli emas, mard, bahodir insonning oʻgʻli shaklida izohlanadi. Mard, jasur semasiga qarama-qarshi tarzda *chanach, qorqluq* soʻzlari *qoʻrqoq* maʼnosida kelgan. *Chin, inanch, inanchli* ishonchli maʼnosini, *uqutli, uyadsiliq, ushutlugʻ* kabilar esa uyatchan maʼnosida ishlatilgan.

“Erik erni yangligʻ, ermagu bashi qanligʻ”-Tirishqoqning labi yogʻlik, erinchoqning boshi qonligʻ. Erik va ermagu soʻzlarini birga qoʻllash orqali maqolning taʼsirchanlik kuchini orttirilgan. Tirishqoq, yaʼni doimo harakatdan toʻxtamaydigan inson hamisha xalq orasida rizq-u nasibali boʻladi, erinchoq, yalqov

insonlar esa mehnatdan qochib, oson yo'llar bilan hayot kechiraman deb, doimo "boshi qonlig'" – kaltak ostida qolishadi.

Har qanday zamonda ham aqlli, donishmand, fahm- farosatli, dono insonlar birdek qadrlangan. Eski o'zbek adabiy tili davrida bunday insonlar quyidagicha nomlashgan: *o'ga, bilga, uqushlig', biliklik, asurtg'uq.*

Bilga erig ezgu tutib sozin eshit,

Erdamin ograniban ishqqa sura.

(Ilmli, aqlli odamlarga yaxshilik qilib, so'zlarini tingla.

Ilmlarini o'rganib, amalga oshir.)

"Denonu lug'otit-turk"da saxiy kishini *aqi* er, baxil kishilarni esa *qiz*, *kishirgak*, *tuyin* kabi leksemalar bilan ifodalangan. "*Qiz kishi sawi yorug'li bo'lmas*" (*Baxil odamning ovozi chiqmaydi.*) Shaxs sifatlarini bildiruvchi leksemalar, asosan, maqol va hikmatli so'zlar tarkibida uchraydi. Baxil ma'nosini bildiruvchi qiz so'zi hozirgi qizg'onchiq so'zi tarkibida bor. Yuqoridagi maqol hozirgi tilimizdagi "*Baxilning hurmati bo'lmas*", "*Baxilning bog'i ko'karmas, ko'karsa ham meva bermas*" maqollariga to'g'ri keladi.

Xalqimiz tomonidan yaratilgan xalq durdonalari necha asr kim, o'z ahamiyatini yo'qotmaydi, ba'zilar boyib borsa, ba'zilar asl holida yetib keladi. Eski o'zbek turkiy tilida qo'llangan "*Ersak erga tegmas, eshak eshga tegmas*" (*Er uchun shoshilgan xotin erga yolchimaydi, shoshma-shoshar odam uyiga yetolmaydi.*) Hozirda ushbu maqol ikkiga bo'lingan holda yetib kelgan: "*Shoshilgan qiz erga yolchimas*", "*Shoshgan er uyiga yetolmas*".

Mahmud Qoshg'ariy Devonda yana bir qancha shaxs xarakteristikasiga oid sifatlarni keltirib o'tgan:

xushyor- uzug'

o'jar- arquq, barqin, qatqi

past, razil- ko'ndi, il, chuq, suq

hardamxayol- yayig'

xiylagar- o'truk, tesluk

hasadgo'y- tabiz

uyquchi- uziq

ish bilmagan- osal

ezma- mung'an, yanshaq

badgumon- yalaji

yomon xulqli- chotur, yashlaq

ikki yuzlamachi- yuzlug'

Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit-turk" asarini qayta-qayta o'qir ekanmiz, yangicha talqinlar, o'ziga xos tahlillar, o'zbek leksikasi bo'yicha yangi jihatlarni kashf etamiz. Uch tomdan iborat bu asar o'zbek tilining qadimgi leksikasi naqadar boy ekanligi hamda tilimizning naqadar jozibador ekanligini ko'rsatadi. Devonda haligacha to'liq o'rganilmagan terminlar, tadqiqotlar talaygina. Filolog sifatida ularni o'rganish, tatbiq etish – bizning asosiy vazifamizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: "Nodirabegim", 2021
2. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit-turk. – Toshkent, 1963
4. ziyouz.com sayti

“DEVONI LUG‘OTIT TURK” DAGI AYRIM KO‘P MA‘NOLI OTLAR HAQIDA

Ismatova V.,
ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asarida qo‘llanilgan ayrim ko‘p ma‘noli mavhum otlar va ularning hozirgi o‘zbek adabiy tilida qay holda qo‘llanilishi xususida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar. Turkiy xalqlar, tarix, abstract otlar, semantik, sinonim, fonetika, hozirgi o‘zbek adabiy tili, tuhmat, va‘da.

Shakli har xil bo‘lsa ham ma‘nosi bir-biriga yaqin so‘zlar sinonimlar deyiladi. Bir [xil] ma‘noning bir necha so‘z shakllari orqali berilishi sinonimlarni yuzaga keltiradi. So‘zlarning o‘zaro sinonim munosabatda bo‘lishi sinonimiya hodisasi deyiladi. Bir umumiy ma‘nosi bilan o‘zaro bog‘lanuvchi so‘zlar guruhi sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qator ikki yoki undan ortiq so‘zdan tashkil topadi. Har bir sinonimik qatorda bir so‘z asosiy so‘z hisoblanadi. Bu so‘z barcha uslublarda qo‘llana oladi, shuning uchun [bosh so‘z], “neytral so‘z”, “betaraf so‘z”, “uslubiy neytral so‘z”, “dominanta” atamallari bilan nomlanadi. Masalan, nazar solmoq-boqmoq-qaramoq sinonimik qatorida bosh so‘z qaramoq; aft-bashara-chehra-oraz-yuz-turq sinonimik qatorida bosh so‘z yuzdir.

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asarida ham mavhum otlarning ma‘nodoshlarini kuzatishimiz mumkin. Ushbu maqolamizda hozirgi adabiy tilimizda *tuhmat*, *qasam*, *baxt*, *tilak*, *shov-shuv*, *evaz*, *yaxshilik*, *uyat* kabi mavhum ma‘no ifodalovchi so‘zlarning ma‘nodoshlarini sharhlashga harakat qildik.

تِلْدَاغ – *bo‘hton, tuhmat* [DLT., I., 430.] ma‘nolarini anglatuvchi so‘z devonda **جالا-يلا** – *tuhmat, birov haqida yomon fikrda bo‘lish* ma‘nosida [DLT., III., 32] shuningdek cəzık- **سِزْكَ** – *sezgi, gumon* ma‘nosida [DLT., I., 387] qo‘llanilgan.

تِلْدَاغ – *bo‘hton, tuhmat* ma‘nolarini anglatuvchi so‘zni devonda muallif quyidagi gap bilan izohlab beradi. **اَلْ اَنْكَرْ تِلْدَاغْ قُلُوْر** – **ол аңар тилдағ килур** – U unga bo‘hton qildi. Shuningdek bu so‘zningforschaga tarjimasi “bahona” dir deb izohlaydi. Ammo S.Mutallibov bunga izoh berib, “Textda shunday, ammo arabcha izohga to‘g‘ri kelmaydi; ehtimol kotib xatosi bilan **بُهْتَانْ** o‘rniga **بَهَانَه** yozilib qolgan bo‘lsa” degan izohni keltiradi.

Mahmud Qoshg‘ariy **جالا-يلا** – *tuhmat, birov haqida yomon fikrda bo‘lish* ma‘nosini anglatuvchi so‘zni devonda quyidagi gap orqali izohlaydi: *Bir xil qat-qat nonga jalachı jyza deyiladi. Ya‘ni nozikligidan bir narsaga tegishi bilan ushalib ketadigan non demakdir. Non yopuvchi buni sen sindirding deb odamga tuhmat qiladi*, deyiladi Ushbu so‘zlar hozirgi o‘zbek adabiy tilimizda qo‘llanilmasa-da ularning anglatadigan ma‘nosini ifodalovchi *tuhmat, bo‘hton, gumon* so‘zlarini iste‘moldagi so‘zlar deyishimiz mumkin.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da bu so‘z “ayblash, ayblovl, ya‘ni birovni ayblash va qoralash maqsadida o‘ylab chiqarilgan asossiz da‘vo, bo‘hton ” deya

izohlanadi. Masalan, Uying kuygurda ikki oy qadar ishladim. Keyin haydadi. Boshimga qancha **tuhmatlar** ortdi yana. Oybek, Tanlangan asarlar. [O‘TIL., 226.]

Devonda qo‘llanilgan mavhum otlardan yana biri hozirgi adabiy tilimizda *qasam*, *va‘da*, *ahd* ma‘nolarini anglatuvchi so‘z besh o‘rinda turlicha nomlanib qo‘llanilgan. Jumladan, **Элкү**-**الْكُو** – *ahd*, *va‘da* [DLT., I., 149], **Эндкәү** – **اندىكەۋى** – *qasam* [DLT., I., 427.], **бичғас**-**بىخغاس** *va‘da*, *void*, *so‘z berish* [DLT., I., 427.], **бачиғ**-**باجىغ** – *va‘da*, *ahd* [DLT., I., 352.], **كىرتۇ** - *qasam* [DLT., I., 394.] Devonda **бичғас** va **Эндкәү** so‘zlari quyidagi she‘r tarkibida kelganligiga guvoh bo‘ldik.

Бичғас битик килурлар

Эндкәү жама бөрүрләр,

Хандан басут тиләпләр

Басмил чумул тиркәшүр.

Mazmuni: Yakobu jangiga hoqonni yordamga chaqirib aytadi. Bizning odamlar podshohga qarshilik ko‘rsatmaslik uchun muohada yozadilar. Hozir Basmil va Jumul qabilalari biz bilan urushmoqqa yig‘ildilar. Hoqon ularga yetishdi, hatto ularning qonlarini to‘kdi va asir qildi. [DLT., I., 427.]

Бачиғ-**باجىغ** – *va‘da*, *ahd* [DLT., I., 352.] so‘zi devonda quyidagi gap tarkibida qo‘llanilgan bo‘lib, bu so‘zning hozirgi o‘zbek adabiy tilida anglatadigan ma‘nosi saqlanib qolganligiga ishonch hosil qildik. **Ол мәнің бірлә бачиғ килдї.** Ya‘ni, u men bilan va‘dalashdi. Ushbu so‘zlar anglatadigan ma‘nosi nafaqat asar yaratilgan davrda, balki Alisher Navoiy asarlarida ham *va‘da*, *ahd*, *ishontirish* ma‘nolarini anglatganiga guvoh bo‘ldik: Ey ko‘ngul, dahr ahlig‘a yo‘q **vadau** paymon durust, Necha kuygung sen dog‘i, uz **va‘da** buz, paymonni ham. [Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati, I jild, 366 b]

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da *va‘da* so‘zi *so‘z berish*, *va‘da*; *muddat* ma‘nolarida izohlangan. Masalan, To‘qsonov jo‘nayotganida, muallimni almashtirish to‘g‘risidagi *va‘dasi* bilan Tojiboyni qattiq ishontirib ketgan edi. P. Tursin, O‘qituvchi. O‘rmonjonga, Bo‘taboyga, Kanizakka ko‘pdan-ko‘p salom aytdi va “Qo‘shchinor” ga shu hafta ichi, *va‘dasidan* burunroq borishini aytdi. A. Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari. [O‘TIL., 446.]

Hozirgi adabiy tilimizda *qut*, *baxt davlat* ma‘nolarini anglatuvchi so‘zlarni Mahmud Qoshg‘ariyning devonida ham uchratishimiz mumkin. Jumladan, **қут**-**قۇت** – *baxt*, *davlat* [DLT., I., 320.] , **қут**-**قۇت** – *qut*, *baxt*, *davlat* [DLT., I., 311.] so‘zlari ma‘nodoshlik kasb etganiga guvoh bo‘ldik.

Қут қуwiғ бәрса ізім қолїңа, Күндә іші жүксәбән жуқар ағар.

Tangri bandasiga baxt bersa, kun sayin ishi yuqorilaydi, avj oladi.

Sh. Rahmatullayevning “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” da ham M. Qoshg‘ariy devonida ham *qutlug‘* so‘zi **qut**dan kelib chiqqanligi ta‘kidlab o‘tilgan. *Qut* so‘zi hozirgi adabiy tilimizda ham *qut*, *baxt*, *davlat* ma‘nolarini ifodalashidan tashqari shakldosh so‘z ham sanaladi. *Endi xotinning rang-quti joyiga kelgan va basharasidan qo‘rqish alomati yo‘qolgan edi.* S. Ayniy, Qullar. [O‘TIL., 389.] Bu gapda **qut** so‘zi **yuzning rangiga** nisbatan qo‘llanilgan. “Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” da bu so‘z *yemak*, *ovqat*, *oziq*; *ruh*, *jon* ma‘nolarida qo‘llanganligiga guvoh bo‘lamiz:

Ey mug‘bacha, dayr ichra meni mast eta ko‘rkim,

Jon **quti** ko'ngul quvvatidur, sofigu durdung. [Xazoyin ul-maoniy]
Yiroqdin ko'rub o'g'li tobutini,
Uzub charx aning umrining **qutini**. [Saddi Iskandariy] [NATIL.,83b]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Xazoyinul-maoniy. – Toshkent, .I, 1963.
2. Boltaboev H., Dadaboev H.. Devoni lug'otit turk, I,II,III jildlar. – Toshkent, 2006-2008.
3. M.Koshg'ariy. Devoni lug'otit turk. I. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov. – Toshkent, 1963.
4. Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. – Toshkent: Fan nashriyoti.,1983.
- 5.O'zbek tilining izohli lug'ati.–Toshkent: "O'zbekision milliy ensiklopediyasi", 2008.
- 6.Hakimova M.K. O'zbek tilida abstrakt nomlar semantikasi. – Toshkent, 2009 Elektron ta'lim resurslari:
<http://www.kitab.uz/cms/q=node/223 o1.04.08>.
www.ziyonet.uz
www.edu.uz
www.arxiv.uz

OMONIMIYAGA DOIR TADQIQOTLAR

Lafasova M.,
ToshDO'TAU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada omonimlarning o'rganilishi, tilshunoslarning omonimiya haqidagi qarashlari, omonimlarga berilgan ta'riflar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *omonimiya, omonimlar, polisemantik so'zlar, tuyuq, shakldoshlik hodisasi.*

Omonimiya hodisasi dunyoning deyarli barcha tillarida keng tarqalganligi bois, bu hodisani ta'riflash va unga u yoki bu tilda baho berishga bag'ishlangan adabiyotlar ko'p.

G.Ismailov omonimlarga bag'ishlangan maqolasida: "Ma'lumki, omonimiya tuzilishi bir xillikka asoslangan, ammo ma'no jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lmagan leksik hodisa hisoblanadi. Turli xil tillarda, qolaversa, o'zbek tilida ham omonimiya leksemalar o'rtasida o'zaro ta'sirning paydo bo'lishida muhim rol o'ynaydi"— deb yozadi.

Omonimlar haqida E.V.Sevortyan fe'l-ot tipli o'zaklar deb fikr bildirsa¹, qirg'iz olimasi B.O.Oruzbayeva bir o'zakli omonimlarni turkiy tillardagi qadimiy so'z yasash usullaridan biri deya ta'kidlaydi², boshqa bir qator olimlar esa ominimlarni bir so'z turkumiga xos so'zning boshqa turkumga o'tishi natijasi, ya'ni konversiya deb ataydilar³.

¹ Sevortyan E.V. Affiksi glagoloobrozovaniya azerbaydjonskom yazike. –Moskva:1962. B–365

² Oruzbayeva B.O. Slovoobrazovaniye v kirgizskom yazike. –Frunze:1955. S-262

³ Smirnitkiy A.I. Leksikologiya angliyskogo yazika. –Moskva:1956. S–160-161 ., Reformatskiy A.A. Vvedeniye yazikoznaniye. –Moskva:1967. S–88

Omonimiya va u bilan bog‘liq til hodisalarining tarixiga nazar tashlash, mavjud nazariy xulosalarga baho berish, o‘z munosabatlarimizni bildirish muhim ahamiyat kasb etadi. Uni o‘rganish hamda jamoatchilikka tatbiq etish til boyligini oshirishga olib keladi. Shuning uchun ham bugungi kunda omonimiyani o‘rganish muhim hisoblanadi.

Omonimiya masalasi haqida prof. B.M.Yunusaliyev quyidagicha fikr bildiradi: Omonimlar so‘zning lug‘aviy-grammatik rivoji mahsuli, ya’ni bitta so‘zga bir necha ma’noni yuklash natijasi.

Turkiy til omonimlarining dastlabki tadqiqotchisi Mahmud Koshg‘ariy hisoblanadi. Koshg‘ariy omonimlarga oid materiallarni to‘plabgina qolmasdan, ularni ilmiy jihatdan sharhlab ham o‘tgan. Jumladan, “Devonu lug‘otit turk” asarida o‘t so‘zining o‘simlik, quruq xashak, davo va zahar singari to‘rt xil ma’noda ishlatilishini ko‘rsatib o‘tgan. Keyinchalik bu so‘z olov, o‘tmoq so‘zining o‘zagi kabi ma’nolar bilan boyigan. Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, *olov* ma’nosidagi o‘t so‘zi tamomila boshqa o‘zakdandir. Mahmud Koshg‘ariy bu so‘zni *o‘rt* shaklida ko‘rsatadi. Buni Alisher Navoiy asarlari ham tasdiqlaydi:

*Quyoshdek olam aro bazm chog‘i,
Jahonga o‘rt solib razm chog‘i.*

Bizningcha, bu fikrda yetarlicha asos bor. Chunki hozirgi kunda faol iste’molda bo‘lgan “o‘rtanmoq” so‘zi ham kuymoq, yonmoq ma’nosini ifodalaydi:

Navoiy o‘z asarlarida omonimlarning semantik va poetik xususiyatlarini ochar ekan, ularni o‘z ona tilining boyliklari deb hisoblaydi va turkiy(o‘zbek) tili omonimlarga nihoyatda boy ekanini va ular asosida go‘zal tuyuqlar yaratish mumkinligini ta’kidlaydi:

“Ot lafziki, bir ma’nisi alamdur, yana bir ma’nisi markabdur va yana bir ma’nisi amrdurki, toshni yo o‘qni ot deb buyurg‘aylar. Bu tajnisda mundoq deyilibdurkim,

*Chun pariyu hurdur oting, begim,
Sur‘at ichra dev erur oting, begim.
Har hadangikim, ulus andin qochar,
Notavon jonim sari oting, begim.*

Va bu ikki baytki, tajnisi tomdur, ham turk shuarosi xossasidurki, soartda yo‘qtur va muni tuyug‘ derlar...”¹.

Tilshunos Faxri Kamol omonimlarni quyidagicha ta’riflaydi: “Shakli bir, ma’nosi boshqa-boshqa bo‘lgan so‘zlar omonimlar gruppasiga kiradi. Omonimlar, asosan, bir xil ohangda aytiladi va bir xil shaklda yoziladi”. U o‘zining “O‘zbek tili leksikasi” nomli ishida omonimlarga kengroq to‘xtalgan. Masalan, omonimlarni shakllantiruvchi omillardan quyidagilarni alohida ta’kidlaydi:

1. Ba’zi bir so‘zning ma’no xususiyatlari orasidagi o‘zaro munosabatning borgan sari uzoqlashishi natijasida. Masalan, *kun*, *oy* so‘zlari.

2.Ma’lum so‘z, o‘zak– negizdan yangi so‘zlar yasalishi natijasida. Masalan, *oylik* – “maosh”, *oylik* – “reja”.

¹ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 16-tom. –Toshkent: Fan,2000. –B.17

3. Bir tilga ikkinchi bir tildan soʻz va termin qabul qilinishi natijasida. Masalan, *tom* – “uyning tepasi”, *tom* – “kitobning jildi”.

4. Soʻzlarning baʼzi tovushlari oʻzgarib, boshqa shaklga koʻchishi natijasida omonimlar paydo boʻladi¹.

Prof. M. Mirtojiyevning omonimiya haqidagi ayrim qarashlari “Oʻzbek tili leksikologiyasi” kitobida oʻz aksini topgan. Ushbu kitobda oʻzbek tilidagi soʻzlar shakl va maʼno munosabatiga koʻra ikki guruhga ajratilgan: birinchisida muallif shakliy oʻxshashlik va shakliy bir xillik, yaʼni paronimiya hodisasini, ikkinchisida esa omonimlar, omograflar, omofonlarni koʻzda tutadi².

Xulosa qilib aytganda, omonimiya masalasi uzoq davrlardan beri tadqiq qilib kelinmoqda va bu anʼana hozirgi kunda ham davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. 16-tom. – Toshkent: Fan, 2000. – B.17
2. Faxri Kamol. Oʻzbek tili leksikasi. – Toshkent: OʻZFA nashriyoti, 1953. – B.29-30
3. Mirtojiyev M. Soʻzlarning shakliy munosabatiga koʻra tiplari // Oʻzbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1981. – B.255
4. Oruzbayeva B.O. Slovoobrazovaniye v kirgizskom yazike. – Frunze: 1955. S-262
5. Sevortyan E.V. Affiksi glagolobrozovaniya azerbaydjonskom yazike. – Moskva: 1962. B-365
6. Smirnitkiy A.I. Leksikologiya angliyskogo yazika. – Moskva: 1956. S-160-161., Reformatskiy A.A. Vvedeniye yazikoznaniye. – Moskva: 1967. S-88

“QISASI RABGʻUZIY” VA “BOBURNOMA”DAGI DINIY TERMINLAR

**Rajabova M.,
TDOʻTAU magistranti**

Annotatsiya. Ushbu ishimizda “Qisasi Rabgʻuziy” va “Boburnoma” asaridagi ayrim diniy terminlarning izohini keltirib oʻtdik. Yuqoridagi ikki asarning biri paygʻambarlar tarixiga bagʻishlangan qissa varivoyatlarga bagʻishlangan boʻlsa yana biri tarixiy memuar asar hisoblanadi. Ikki xil yoʻnalishda yozilgan ushbu asarlardagi diniy terminlar qiyosiy tahlil qilinadi va izohli lugʻat asosida maʼnolari ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: “*Qisasi Rabgʻuziy*”, “*Boburnoma*”, *diniy tushunchalar, Alloh, namoz, bomdod, peshin, ibodat.*

Alloh . – ilohiy kuch, xudo Islom dinida butun mavjudotni yaratgan oliy ilohiy kuch; xudoning nomi (Keyingi yillarda, mahalliy talaffuzga moyil holda “olloh” tarzida ham qoʻllana boshlagan va qoʻllanyapti).

¹ Faxri Kamol. Oʻzbek tili leksikasi. – Toshkent: OʻZFA nashriyoti, 1953. – B.29-30

² Mirtojiyev M. Soʻzlarning shakliy munosabatiga koʻra tiplari // Oʻzbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1981. – B.255

Arab yozuvida mad harflarini turkiy soʻzlarda “o” tarzda yozish eski oʻzbek yozuvidan lotin yozuviga oʻtish asnosida uchraydi. Shunga koʻra asardagi Olloh soʻzi Alloh tarzda qabul qilinsa maqsadga muvofiqdir. Til ijtimoiy hodisaligini inobatga olib, davrlar oʻtishi bilan talaffuz, hatto maʼnolardagi kengayish torayish ham tabiiy hol hisoblanadi. (masalan, baraka soʻzi aslida baroka shaklida boʻlgan)

“Qisasi Rabgʻuziy” asarida Alloh soʻzi bilan bir qatorda sinonim sifatida Mavlo, Tengri, Xudo soʻzlari ham qoʻllanilgan:

“Olloh subhanahu va taolo hamma narsadan ilgari bir gavharni yaratdi. Bu gavharga haybat nazari bilan qaragan edi, u erib ketdi. Erib suv boʻlgan gavhardan yerni yaratdi. Suv ustiga tushgach, u koʻpiklandi. U koʻpikdan tutun koʻtarildi, u tutundan koʻkni yaratdi. Ul suv Olloh taoloning haybatidan qaynab koʻpiklandi. Ul koʻpikdan Kaʼbaning oʻrnicha yerni yaratdi. Shundan keyin osmonlarni yaratishga kirishdi. (Oyat) "Soʻng osmon tomonga yuzlandi va ularni yeti qavat osmon qilib yaratdi". Osmonlarni yaratib boʻlgandan keyin avvalda yaratilgan yerni mashriqdan magʻribgacha yozib tekisladi. (Oyat) "Va yerni undan keyin toʻshadi.”

Yuqoridagi parchada keltirilgan “**subhon**” soʻzi arab tilida madh, maqtov degan maʼnolarni bildiradi. “Subhonollo” soʻzi esa Allohning zikrini ifodalaydi: Allohning madhi, Allohga madhlar boʻlsinki...kabi maʼnolari bor.

“**taolo**” [a. – baland boʻlishlik, yuksaklik; gʻurur, magʻrurlik; musulmonlarning xudoning ismiga qoʻshib aytadigan ulugʻlash soʻzi] din. Eng oliy, eng yuqori koʻtarilgan (xudoning sifatlaridan biri). Demak, Alloh soʻziga qoʻshib aytiladigan “subhanahu va taolo” Allohni maqtash ulugʻlash maʼnosidadir

Namoz – forscha musulmonlarda Alloh taologa ibodat, duolar. Musulmonlarning kuniga besh mahal qilinadigan ibodatlari majmui va ularning har biri, ibodat maʼnolarini bildiradi. (OʻTIL,) Islom dinining mazkur ikki asar muallifi yashagan davrdagi mavqeyi, mualliflarning imon-eʼtiqodi nuqtayi nazaridan ham asosiy ibodat maʼnosidagi bu soʻzni koʻplab uchratish mumkin

“Shariatda shunga monand masala bor: bizning mashablardan qachon bironbir bemor odam yotib namoz oʻqimoqchi boʻlsa oyogʻini qibla tarafga uzatur. Shuning uchunki, qachon u namoz ichida sihat topguday boʻlsa va oʻrnidan tursa yuzi qiblagga qaragan boʻlgʻay”. (QR, 4)

“Boburnoma” asarida esa bu soʻz 226 marta ishlatiladi. “Yana, shayx ul-islom Sayfuddin Ahmad edi. Mavloni Saʼduddin Taftazoniy naslidandir. Undan boshlab avlodlari Xuroson mamlakatida shayx ul-islom boʻlib kelgandirlar. Koʻp donishmand kishi edi. Arabiya ilmini va dunyoviy ilmlarni yaxshi bilardi. Koʻp taqvodor va dindor kitpi edi. Garchi shofei mazhab vakili boʻlsa-da, hamma mazhablar ni hurmat qilardi. Aytishlaricha, yet mish yilga yaqin jamoat *namozini* tark qilmagan. Shoh Ismoil Hirotni olganida shahid boʻldi. Ularning naslidan kishi qolmadi”. (B,138.) Bu soʻz miqdori asarda anchagina boʻlsa ham koʻpi vaqt maʼnosini ifodalash uchun xizmat qilgan: “Oʻsha kecha qulogʻimga sovuq taʼsir qildi. Xufton *namozi payti* gʻor ichini yaxshi kuzatganlar „Gʻor juda kengdir. Bunda hammaga yetarli joy bor“, deb qichqirishdi. Buni eshitishim bilan, ustimdagi qor-morni silkib gʻorga kirdim”. (B,149.)

Bomdod forscha sahar, tongotar soʻzidan olingan boʻlib erta bilan kun chiqmasdan oʻqiladigan birinchi namozni anglatadi. (OʻTIL,) Bu soʻz “Qissasi

Rabg‘uziy” asarida biror marta uchramaydi. “Boburnoma” asarida esa 12 marta ishlatilib juda kam qismida ibodat, qolgan qismida esa vaqt ma’nosini ifodalagan: “Kechaning tugashiga to‘rt gariy qol ganida Abapurdan ko‘chib, tong otayotga nida Chandvar yonidan o‘tib, kemaga tushdim. Xufton namozi chog‘i Rapriy oldida kemadan chiqib lashkargohga keldim. O‘rdu Fathpurda joylashgandi. Fathpur da bir kun turib, shanba sahari taho rat olib, otlanib Rapriy yaqinida bomdod *namozini* jamoat bulib o‘tadik”. (B,263.)

Peshin –f. – avvalgi, oldingi, dastlabki, qadimgi; kunning yarmi] Kunning yarmi o‘tgan payt, kunning yarmida o‘qiladigan namoz (O‘TIL,)

“Boburnoma” asarida peshin so‘zi ko‘p bora ishlatilgan bo‘lsa ham asosan vaqt ma’nosini ifodalagan. “Mahdiy Xoja ham kemada ekinimizda keldi. Ertasi kuni peshin namozidan oldin Ita’va oldidagi daryoning narigi yuzidagi boqqa chiqib Jo‘nda g‘usl qilib, *peshin* namozini ado etdim”. “Qissasi Rabg‘uziy” asarining Idris alayhissalom haidagi bobida shunay jumla keltiriladi: “Ba’zilar aytadilarki, tong otguncha ertagi qiynoqlarga hozirlik ko‘rardilar. Quduq ichida tovonlaridan osilgan holatda ko‘rildi. Yer yuzidagi jamiki, iflos va badbo‘y narsalar tutun bo‘lib burinlariga kirardi. Yana bir rivoyatda aytilishicha, Ibrohim an-Nafafiy peshin namozini kechroq o‘qir edi. Sababini so‘raganlarida "Ularga azob yengilroq", bo‘lsin deb shunday qilarman, deya javob berdi”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Abdurashid Abdug‘afurov. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000.
- 2.Zahiriddin Muhammad Bobur, Boburnoma, T., 2008.
- 3.Rabg‘uziy. Qissasi Rabg‘uziy. “Yozuvchi”, 1-2-kitob, T., 1990-91. Fozilov E. Rabg‘o‘ziy va uning “Qissasi Rabg‘uziy” asari. 1-kitob,
4. Xolmonova Z., "Boburnoma" — til qomusi, T. 2021.
5. Abdushukurov B. “Qisasi Rabg ‘uziy” leksikasi .Toshkent: Akademiya, 2008

NAVOIYNING “MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN” ASARIDA GRADUONIMIYA VA UNING BUGUNGI KUN NUQTAYI NAZARIDAN TILIMIZDA IFODA ETILISHI

**Bakirov Q.,
ToshDO‘TAU magistranti
Abdullayeva Mohistara,
ToshDO‘TAU magistranti**

Annotatsiya: Maqolada gradunomiya hodisasining an’anaviy va antroposentrik tilshunoslikdagi o‘rni va ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, bu hodisa diaxron va sinxron jihatdan qiyoslanadi.

Kalit so‘zlar: gradunomiya, kognitiv bilish, leksema, ziddiyat, antroposentrik tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, matn tilshunosligi.

Har bir millatning mavjudligini , yashayotganini namoyon etuvchi omillar bo‘ladi. Ana shunday omillardan biri tildir. Chunki til - millat madaniyati va

ma'naviyatining toshoynasi. Agar millatning o'z tili bo'lsa, demak, dunyoga aytar so'zi bo'ladi. O'zbek tili ham necha asrlardan buyon o'zining qiymatini saqlab kelmoqda. Bunga sabab ajdodlarimiz tomonidan meros qilib qoldirilgan yuksak darajali asarlar hamda tilshunosligimiz rivojiga haligacha o'z hissasini qo'shib kelayotgan ilmiy qo'lyozmalar. Misol uchun : Mahmud Koshg'ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari "Devonu lug'otit turk" ("Turkiy so'zlar devoni") va Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" ("Ikki til muhokamasi") asarlari turkiy xalqlar tilshunosligida, jumladan, o'zbek tilshunosligida ham haligacha asosiy adabiyotlar sifatida qo'llanilib kelinmoqda.

Alisher Navoiy o'zining "Muhokamat ul-lug'atayn" asarini yaratar ekan, o'zbek tilining boyligi, so'zlarning ko'p ma'noliligini, sinonimlar va darajalanish qatori jihatidan ham ushbu tilning imkoniyati kengligini ko'rsatib beradi. O'z davrida Navoiy o'zining bu asarida hozirgi kunda tilshunos olimlar tomonidan o'rganilayotgan graduonimiya tushunchasiga ham turli xil misollar orqali to'xtalib o'tadi.

Graduonimiya - leksemalarning ma'no guruhlarida u yoki bu belgining darajalanishi. Bunday darajalanish oppozitsiya (zidlanish) ning bir turi deb qaraladi va shu qatordagi bosh so'zga nisbatan beriladi. B Mengliyev o'zining "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobida darajalanish qatoriga ushbu leksemalarni misol qilib olgan : *gulobi-pushti-qizg'ish-qizil-ol-qirmizi*. Leksik graduonimiya buxorolik olimi Shoiri Orifjonova tomonidan ishlangan. Nofiza Vohidova esa leksik graduonimiya hodisasini nemis tilshunosligiga tatbiq etgan.

Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" qo'lyozmasida esa bir qancha fe'llarning darajalanish qatori ko'rsatiladi. Masalan, Navoiy asarda *yig'lamoq* fe'lini keltirib, undan umumiyroq tushuncha yo'qligini aytib o'tadi. *Yig'lansinmoq* fe'lini oladi va ushbu baytni keltiradi:

Zohid ishqin desaki, qilg'ay fosh'

Yig'lamsinar-u' ko'ziga kelmas yosh.

Tushuniladiki, *yig'lansinmoq* *yig'lamoqqacha* bo'lgan holat ifodasi. *Ingramoq* va *singramoq* fe'llari keltiriladi , dard bilan yashirin, berkitiqcha, panada ohista *yig'lash* ma'nosini ifodalashi va bu ikkisining o'rtasida deyarli farq yo'qligi aytiladi. *Yig'lamoqqa* nisbatan bir nechta mubolag'alarni keltiradi : *siqtamoq*, *o'kirmak* va *hoy-hoy yig'lamoq*. Bu fe'llardan *yig'lamsinmoq* so'zi bugungi kunda ham qolganlariga nisbatan faol. Bundan tashqari *ingramoq* , *siqtamoq*, *o'kirmoq* fe'llari ham nutqimizning ayim vaziyatlarida qo'llanadi, ammo faol bo'lgan so'zlar qatorida emas. Bunda o'kirmoq faqat inson tovushiga nisbatan emas, bundan tashqari, jonsiz narsalar tovushiga nisbatan ham qo'llaniladi:

O'kirib to'xtadi so'nggi zambarak,

Jahannam Xudosi qah-qahdan tindi. ¹

Yana asarda *sipqormoq* so'zi keltiriladi va Navoiy bu so'zga nisbatan shunday ta'rif beradi: "...so'zdirki, bundan ortiqcha mubolag'a, oshirib gapirish, ifodalash, so'zlash o'tmas, bo'lmas". Yana shunday *tomshimoq* so'ziga to'xtaladi, bunda

¹ G'afur G'ulom. Asarlar. 4-jild. –Toshkent: Adabiyot va san'at, 1973

judayam zavqlangandan yana ichkilikni ichmakdan lazzat topa-topa, oz-ozdan ichishga aytiladi. Bu soʻzlarda ham ichishga nisbatan darajalanish kuzatiladi.

Asarda graduonimiyaga misol qilish mumkin boʻlgan soʻzlar talaygina. Ulardan yana biri daraxt, oʻsimliklarning suvsashiga nisbatan qoʻllanuvchi *quvormoq*, *quruqshamoq* soʻzlari. *Quvormoq* –suvsamoq, suvi qochmoq. Ammo bu soʻz bugungi oʻzbek tilimizda uchramaydi. *Quruqshamoq*-suvsashning endigina boshlanishi, chanqach, tomoqning qichimsab suvsashi, *quruqshamoq*. *Quruqshamoq* feʼli faqat oʻsimliklarga nisbatan emas, balki kishi holatiga nisbatan ham qoʻllaniladi. Masalan, Uning lablari quruqshagan, kuchli isitmada yongan kishining labiday qoraygan.¹

Bugungi kunda oʻz tilimizda ham bunday soʻzlar talaygina. Masalan, yuqorida keltirilgan *yigʻlamoq* feʼliga antonim boʻlgan *kulmoq* feʼli. *Kulimsiramoq*-*Iljaymoq*-ovoz chiqarmay, lab va yuz-koʻz harakati bilan kulgi ifoda qilmoq, miyigʻida kulmoq, kulgiga oʻxshash holat ifoda qilmoq:

Obidjon akasining yonida oʻtirib, nima qilishini, nima deyishini bilmas, dam-badam uning yelkasini ushlar va iljayar edi.²

Jilmaymoq- tabassum qilmoq. Bu soʻzda ijobiy boʻyoqdorlik qolgan soʻzlarga nisbatan koʻproq va kishining yuz ifodasida ham ijobiylikni aks ettiradi.

Jilmayadi oʻzida yoʻq shod,

*Yangi oy ham ketmay qoshingdan.*³

Tirjaymoq-ovoz chiqarmay, koʻz, lab-lunj harakati bilan kulgi ifodalamoq, miyigʻida kulmoq.

*Fazliddin tirjayib, egri-bugri tishlarining oqini koʻrsatdi.*⁴

Irshaymoq-ovoz chiqarmay, lablarini yoy

xoxolab kulmoq, qahqaha otib kulmoq soʻzlari ham ayni damda graduanimik qatorni hosil qilishga muhim ahamiyatga ega desak oʻrinli boʻladi.

Bundan tashqari ot soʻz turkumida ham darajalanish kuzatiladigan soʻzlarni uchratishimiz mumkin. Masalan, otlarning nomlanishi: *qulun-toychoq-gʻoʻnon-doʻnon-pishti-qirchangʻi*-... Bularning barchasi ot nomlarini anglatadi, lekin ularning ichida yoshga nisbatan darajalanish mavjud. Masalan, *qulun* otning bolasi boʻlsa, *qirchangʻi* eng qari otga nisbatan qoʻllaniladi.

Xulosa qilib aytganda, til bir katta sistemadir. Uni tashkil etuvchi uzvlar har doim aloqada va bir-biri bilan ziddiyatdadir. Shuning uchun ham til ochiq sistemadir. Vilgelm fon Gubboldt tili bilan aytganda, til antinomialardan iborat sistema. Bu sistemada gradunomik ziddiyatning ham oʻrni beqiyos. Bugungi kun oʻzbek adabiy tilimizda bu hodisa antroposentrik, yaʼni gradunomiya ham kognetiv bilish hodisasi sifatida oʻrganib kelinmoqda. Oʻylashimcha, bu hodisa ayniqsa, matn tilshunosligida soʻz maʼnolarini togʻri tushunish hamda matnda soʻzdan oʻrinli foydalanish, shuningdek, matnning aniqligi va toʻgʻriligini taʼminlashda bemisil yordam bera oladi.

¹ Abdulla Qahhor. "Sarob". –Toshkent: Sharq, 1995

² Abdulla Qahhor. "Qoʻshchinor chiroqlari". –Toshkent: Sharq, 1995

³ Erkin Vohidov "Oʻzbekim" –Toshkent: Sharq, 2005

⁴ Oybek. Mukammal asarlar. –Toshkent: Fan, 1975

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. "Muhokamat ul-lug'atayn". –Toshkent: Sharq, 1995
2. Abdulla Qahhor . "Sarob". –Toshkent: Sharq, 1995
3. Abdulla Qahhor . "Qo'shchinor chiroqlari". –Toshkent: Sharq, 1995
4. Baxtiyor Mengliyev. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" –Toshkent, 2009
5. Erkin Vohidov " O'zbekim" –Toshkent: Sharq, 2005
6. Hamidulla Dadaboyev. "Nazariy tilshunoslik masalalari"o'quv-uslubiy majmua. –Toshkent, 2017
7. Mirabbos Irisqulov. "Tilshunoslikka kirish" –Toshkent, 2009

"KECHA VA KUNDUZ" ROMANIDAGI CHORVACHILIK VA EKINCHILIKKA TEGISHLI SO'ZLARNING IZOHI VA TAHLILI

Mohammad Yasin Yoldash
ToshDO'TAU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada chorvachilik va ekinchilikka tegishli so'zlarning tahlil va izohi, so'zlarning qaysi tillardan o'zbek tiliga o'zlashgani va ana shu so'zlarni o'zbek xalqining maqol va jumboqlarida aks etilishi haqida ma'lumot beriladi.

Ona tilni saqlash va milliy qadriyatlarni e'zozlash o'zbek xalqining atoqli shoir va adibi bo'lgan Abdulhamid Cho'lponing katta maqsadilaridan biri bo'lgan. Shuning uchun ham "Kecha va kunduz" romani orqali o'zbek nasriga va o'zbek adabiy tili rivojiga salmoqli hissa qo'shgan adiblardan biri hisoblanadi. Cho'lpon bu asarida o'zbek xalqining o'z asolatini saqlagan holda, zamonaviy yangilanish va dunyo xalqlari bilan barobar, o'sish va ulg'ayishga chorlaydi. Asarda ishlatilgan chorvachilik va ekinchilikka tegishli *arg'amchi, tayoq, ip, sigir, qamish, qop* va boshqa bir qancha so'zlardan bilish mumkinki, shoir tilning asl holda saqlanishiga kattab e'tibor qaratgan. Ushbu maqolani yozishdan maqsad romandagi chorvachilik va ekinchilikka oid so'zlarni qayta ishlash va rivojlantirishdir.

Arg'amchi: ingichka arqon, umuman arqon. kecha va kunduz ramonida faqat bir marta ishlatilgan. Misol: «Uzun-uzun *arg'amchi*-yo...

Qizlar qo'shilishdi:

...Halinchakka,

Chakan ko'ynak yarashar

Kelinchakka.

Chakan ko'ynak yengiga

Tut qoqaylik...» (22-bet).

Bo'rdoqi: Go'sht uchun boqib semirtirilgan mol. Misol: "Toza guruchlar bilan *bo'rdoqi* qo'ylarning palovlarini yemoqdan quyuq yog'lar me'dasiga urdi..."(99-bet). Asarda bu bir marta ishlatilgan.

Bo'z: to'quv dukonida paxta ipdan to'qilgan mato.misol: "Xodimlarning *bo'z* lungisida tangga dag'al-dag'al urinadi..." (161-bit). Misol: bo'z ko'ylak qichitar, yaxshi xotin tinchitar. Maqol. bo'z so'zi asarda bir marta ishlatilgan.

Chopon: kiyim ustidan kiyiladigan, ichiga paxta solib qovilgan uzun milliy kiyim; to‘n. Paxtali chopon. Zarbof chopon. Chopon so‘zi kecha va kunduz ramonida besh marta ishlatilgan. Misol: “Bizning johil ulamo kimning salla-*choponi* bo‘lsa, musulmon, deydi.” (185-bit). Misol: bir momamni yetti to‘ni bor. (piyoz). jumboq.

Echki: Shohli, badani qilli, go‘шти halol, kichik tik dumli - hayvon. Kecha va kunduz ramonida echki so‘zi to‘rt marta ishlatilgan. Misol: “— Yodgor *echki* bilan Umarali puchuqning bir odobini bermasam, ko‘nglim tinchimaydi.” Misol: tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko‘r. Maqol.

Eshak: Yakka tuyoqlilarga mansub, qulog‘i uzun ish - hayvoni. Eshak so‘zi asarda o‘n marta ishlatilgan. “ — U nima, bir omi *eshak*-da...” (179-bet). Misol: eshak minganing oyog‘i tinmas. Maqol.

Foytun: To‘rt g‘ildirakli, ochilib-yopiladigan soyabonli yengil arava. Bu so‘z besh marta ishlatilgan. Misol: “Yana *foytunga* o‘tirib ketdi.” (112-bet).

Gavron: Fors tilidan kirib kelgan. Gavron so‘zi kecha va kunduz ramonida to‘rt marta ishlatilgan. “— Otinga *gavron* sindiray, degan edim-da... — deya oldi.” (73-bet).

Go‘sh: Fors tilidan kirib kelgan. Inson yo hayvon badanidagi suyak yuzida teri tagida joylashgan qizg‘ish jisim; Et. Asarda go‘sh so‘zi besh marta ishlatilgan. Misol: “Non, patir, mayiz, o‘rikqoqi... savzi qiyom... Oxirida zig‘ir yog‘i palov... bitta-yarimta *go‘sh* uchrasa bor, bo‘lmasa yo‘q...” (46-bet).

Guppi: Shv. Qalin paxtali chopon, to‘n. Bu so‘z asarda ikki marta ishlatilgan. Misol: “Mamaturdi qora sinchalog‘i bilan o‘ng qulog‘ini bir kavlab olgach, juldur *gupisini* yelkasiga tashlab, uyidan chiqib ketadi.” (232-bet).

Ho‘kiz: bichilgan, qo‘sh uchun yaroqli qora mol. Ho‘kiz so‘zi bir marta ishlatilgan. Misol: “Shu choqqacha taxtalik polda yurishni bilmaysan. Ho‘kiz!» deydi...” (132-bet).

Ilon: sudralib yuruchi, oyoqsiz, zaharli jonvor. Muchal yil hisobida oltinchi yil nomi. Ilon so‘zi “Kecha va kunduz” asarida olti marta ishlatilgan. “Ilon kirgan edi qo‘ynimga! Ilonni o‘pgan harom lablarim bilan uxlab yotgan bolalarimni o‘pay deb quyiga egildim, ko‘nglim chidamadi.” (168-bet).

Ip: paxta, ip, yung va shu kabilardan ingichka qilib yigirilgan, uzunchoq shakilga keltirilgan tikuv yo mavodi. Bog‘lash, o‘rash, mahkamlash maqsadida ishlatiladigan chilvir, arqon. Ip asarda to‘rt marta ishlatilgan. Misol: “Uning ichki ziynati oldida narigi ikki xonali uy ip esholmasa, bunga taajjub qilib bo‘lmaydi.” (115-bet).

It: qo‘riqlash, ov qilish, biror narsani islab ahtarib topish uchun saqlanadigan uy hayovni. Muchal hisobida o‘n birinchi yil nomi. Bu so‘z kecha va kunduz ramonida 27 marta ishlatilgan. “Sen it bo‘lsang, shoshma, itlik qilishga hali ulgurasan! Itlik — topiladigan narsa.” (127-bet).

Kaltak: urish, haydash uchun ishlatiladigan tayoq. Kaltak so‘zi yetti marta asarda ishlatilgan. Misol: “Faqat o‘zi isitma bilan yonib turgan odam *kaltak* zarbini sezmedi.” (264-bet).

Karnay: fors tilidan kirib kelgan, misdan yasalgan uzun, og‘zi keying, puflab chalinadigan sesi baland musiqiy - asbob. Karnay so‘zi to‘rt marta asarda ishlatilgan.

Misol: “Men bu ishni shunday qoldirib ketolmayman... Shamsiddin, To‘raqul, Abdusamatlar qo‘sh karnay bilan jar solishadi... Bilasanmi?” (83-bet).

Karvon: fors tilidan kirib kelgan. Yuk tashish maqsadida ketma- ket bir- biriga bog‘langan tuyalar qatori. Karvon so‘zi olti marta asarda ishlatilgan. Misol: “Boshini yesin karvoning” (75-bet).

Laylak: fors tilidan kirib kelgan so‘z. tumshug‘i va oyoqlari uzun, to‘shi oq, qanot patlari qora katta qush. Laylak so‘zi kecha va kunduz ramonida o‘n bir marta ishlatilgan. Misol: “Boylarning ikkovidan ham Qosim laylak dilgir edi.” (220-bet).

Ot: minish va yuk toshish uchun ishlatiladigan, juda sezigir va tez hush, toq tuyoqli sut emizuvchi yirik uy - hayoni. Bu so‘z asarda o‘n to‘rt marta ishlatilgan. Misol: yakka otning changi chiqmas, changi chiqsa ham dongi chiqmas. Maqol. Muchal yil hisobida yetinchi yil nomi. Misol: “Guzarda bitta shu ot bor ekan, minib chopa berdim.” (220-bet).

Poda: fors tilidan kirib kelgan. Chorvo mollarining birga, haydab borayotgan, yo birga o‘tlab yurgan, odatda bir turga mansub tudasi. Poda so‘zi mazkur asarda ikki marta ishlatilgan. “ — Podamizni yetim qilib qo‘yding-da! — deb boshlarini afsus bilan chayqab o‘tishadi.” (26-bet). Misol: podadan oldin chang chiqarma. Maqol.

Podachi: podani haydab yuradigan kishi, podachi. Bu so‘z asarda bir marta ishlatiladi. “Uning *podachi* bo‘lgan vaqtlarini hali ham qishloq odamlari havas bilan eslashadi.” (26- bet).

Qafas: arab tilidan kirib kelgan. Qush yo hayvonlarni saqlab turish uchun sim, yog‘och, yo temirdan yaslang katakcha. Misol: “Unga sizning «ket!» deganingiz yovvoyi qushga *qafas* darichasini ochganday gap.” (111-bet).

Qamchi: ot, eshshak va shu kabilarni minganda ularni yurishga undash uchun ishlatiladigan dastali, qayish - tasma. Bu so‘z asarda o‘n bir marta ishlatilgan. Misol: “Yigitlarning otlari, bari bir, *qamchi* zarbi bilan ham shoshilmoqchi emasdilar.” (226-bet). Misol: yaxshi otga bir *qamchi*, yomon otga ming *qamchi*. Maqol.

Qamish: suvda, botqoqlikda va tog‘larda o‘sadigan bo‘gin-bo‘g‘in uzun poyali o‘simlik; navi. Qamish so‘zi mazkur asarda uch marta ishlatilgan. “*Qamish* savacho‘pni kuydirib kulini bog‘ladilar, orom olgan-day bo‘ldi.” (264-bet).

Qanjiq: 1. Itning urg‘ochisi. 2. Fohisha, buzuq xotinga nisbatan ishlatiladigan haqorat so‘z. Bu so‘z ikki marta asarda ishlatilgan. Misol: “Qanjiqsan hammang! Senlardi amin qilib, qo‘lingga amal bergandan xafa bo‘ldim-ku!” (203-bet).

Qatiq: sutga oqliq solib uyutib tayorlanadigan sut mahsulotlarining bir turi. Qatiq so‘zi asarda to‘rt marta ishlatilgan. Misol: “Mingboshiga ariza olib keladigan xotinlar, aksari, qatiq, qaymoq va qovun-tarvuz singari narsalarni ko‘tarib kelib, uch kundoshdan qaysi biri uchrasa, shunga yolvoradilar” (192-bet).

Tezag: 1. Hayvon yo qushning axlati; go‘ng. 2. Yoqish uchun quritilgan mol go‘ngi. Tezag so‘zi asarda bir marta ishlatilgan. “— Noma‘qul otning *tezagini* yepti o‘shalar! Savodi yo‘q, omi bir yalangoyoq kelsinu so‘rasin emish...” (132-bet).

Qop: sochiladigan narsalarni solib qo‘yish uchun, paxta, qil yo yungdan to‘qilgan, matodan tikilgan, hujmi qanordan kichikroq, bo‘jidan kattaroq bo‘lgan buyum, idish. Mazkur so‘z o‘n bir marta asarga ishlatilgan. “— Xurjinni ber, Fitna! Bo‘lmasa, ikkita *qop* ber! — deb qoldi.” (18-bet).

Qoplon: 1. terisi xol-xol sut emizuchi yirtiqich hayvon; palang. 2. Mard, jasur, misol: qoplon yigit. Qoplon soʻzi asarda bir marta ishlatilgan. Misol: “Chunki, u bir it! Olchoq va ayanch bir it! U oʻz-oʻzini goh arslon rangiga, goh *qoplon* rangiga, goh sher va goh er boʻyoqlariga boʻyab qoʻrsatadi.” (152-bet).

Qovun: hosili yirik va shirin boʻladigan poliz ekini va uning mahsuloti. Qovun soʻzi sakkiz marta asarda ishlatilgan. Misol: “Yo boʻlmasa, oʻtgan hafta *qovun* sayilida yangicha maktab ochgan toshkentlik noʻgʻoy domlaga yoʻliqib qolib, ancha qattiq soʻkib edim.” (210-bet).

Quyruqʻ: dumba .bu soʻz asarda bir marta ishlatilgan. Misol: “Hammadan ham «d» va «b» harflarini koʻring! Hayron qolasiz! Qaerda «d» uchrasa, quyruqʻi chapga qayrilgan; qaerda «b» uchrasa, quyruqʻi oʻngga qayrilgan.” (248-bet). Misol: uzoqdagi *quyruqdan*, yaqindagi oʻpga yaxshi. Maqol.

Saman: fors tilidan kirib kelgan, och malla, samon rang(ot tusi haqida). Saman soʻzi sakkiz marta ishlatilgan. Misol: “*Saman* yoʻrgʻa guzarining oʻrtasida toʻxtadi.” (222-bet).

Savat: fors tilidan kirib kelgan, tol, tut va shu kabi daraxtlarning hoʻl navdasidan toʻqilgan roʻzgʻor buyumi. Misol: sut savat, non savat. Savat soʻzi uch marta asarda ishlatilgan. Misol: “Bozor oʻrtasida bir nonvoy obinon savatini tutdi, soʻfi ix-tiyorsiz qoʻl uzatib, ikkita nonni oldi, soʻngra bir nafas oʻtmay, nonni yana *savatga* qoʻygach, nonvoyga qarab kuldi.”(262-bit).

Sigir: 1. Tuqqan poda mol; inak. Govmish sigir. Sigir sogʻmoq. Siylaganni sigir bilmas. Maqol. 2. Muchal yil hisobida, ikkinchi yil nomi. Sigir soʻzi kecha va kunduz ramonida besh marta ishlatilgan. “Sogʻin *sigirni* kim istamaydi? Oppoq, shirin suti bor...” (175-bet).

Sirka: bit urugʻi. Bit tuxumi. Misol: Yomondan it yaxshi, sirkadan bit yaxshi. Maqol. Bolaning erkasi-bitning sirkasi. Maqol. Bu soʻz asarda bir marta ishlatilgan. “Ganjining oʻng tomonida boʻrgarlik obrez yonida tashlangan bir oʻchoq, necha yildan beri yotgan bir quchoq oʻtin, devorda *sirkadan* boʻshalgan bir-ikkita qovoq...” (198-bet).

Sut: 1. Emizikli onaning koʻkarak bezlaridan yo emizvchi hayvonlarning emchak bezlaridan ajralib chiqadigan yo sogʻib olinadigan oq suyuqlik. Misol: sut bilan kirgan qiliq jon bilan birga chiqar. Maqol. 2. Ayrim oʻsimliklarning tanasi, poyasi, bargi yo hosilidan ajralib chiqadigan sutga oʻxshagan oq suyuqlik. Misol: dunyoda toʻrt zot yoʻq: (koʻrpada ying yoʻq, osmonda stun yoʻq, koʻlda koʻprik yoʻq, qushda sut yoʻq.) Jumboq. Sut soʻzi olti marta asarda ishlatilgan. Misol: “Sogʻin *sigirni* kim istamaydi? Oppoq, shi-rin *suti* bor...” (175- bet).

Tanob: arab tilidan kirib kelgan. Arqon; pay. 1. Esk. Yer oʻlchash, uzunlik, chiziq tortish. Uzun chilvir, reja ip. Tanob tortmoq(yoki oʻramoq)- reja ip tortib oʻlchamoq. Tanob soʻzi besh marta asarda ishlatilgan. Misol: “Holbuki, shaharga, oʻziga oshna joylarga, oʻz otxonasi bor yerlarga kelganini payqagan va qorni ochqay tushgan ot, oshiq-maʼshuqning koʻngil tilaklaridan bexabar, qadamini ildamlatar, «*erning tanobi*» oʻzidan-oʻzi tortilib borardi...” (67-bet).

Tayoq: daraxt shoxidan kesib olingan, uncha yugʻon boʻlmagan kaltak. Tayoq soʻzi olti marta asarda ishlatilgan. Misol: “*Tayoq* endi kelib, sizning boshingizda

sindi!” (82-bet). Misol: echkning kaltak yegisi kelsa, cho‘poning tayog‘iga suyanadi. Maqol.

Teri: 1. Odam va hayvonlarning tanasidagi tashqi qoplama, pust,teri so‘zi olti marta kecha va kunduz ramonida ishlatilgan. Misol: “Umrinisabibining burishgan *terili* barmoqlarida yangi uzuklar yaltiradi! Ikkalasi bir-birini quchoqlab, shirin-shirin nash‘aga botdilar.” (107- bet). Misol: bir terining ichida qo‘y necha bor semirib, necha bor ozayadi. Maqol.

To‘ng‘iz: yovoiiy, vahshi cho‘chqa: Xuk, do‘ng‘iz ham deyilgan. 2. Muchal yil hisobidagi 12 yil nomi. Bu so‘z asarda bir marta ishlatilgan. “— Qanday behayo bolasan! Kap-katta *to‘ng‘izday* bo‘lib qolibsanu, sharmu hayo qilmasdan, nomahram bor hovliga qaraysan-a! So‘fi ko‘rgunday bo‘lsa, «go‘sht keti!» qiladi.” (73-bit).

To‘zg‘og‘: lux, qamish va sh.k. o‘simliklarning to‘zg‘uvchan parsimon popugi, hosili. Asarda bir marta ishlatilgan. Misol: “hammasi qamishning *to‘zg‘og‘iday* bir nafasda to‘zib ketadimi?” (80-bet). Qoqi o‘t to‘zg‘og‘i. Qaysi bir uzunquloq orqali bu gap qamish *to‘zg‘og‘iday* taralib ketdi. H. Nazir, O‘tlar tutashganda.

Toy: otning bolasi. Misol: ot o‘rnini toy bosar. Maqol. 2. Bolalarni erkalash uchun ishlatiladigan so‘z. 3. Ba‘zi otoqli otlarga erkalash, kichiraytirish maqsadida qo‘shiladigan so‘z. Misol: “U ham ko‘kdagi oyga qarab, yerdagi «toy»ni o‘ylar va yuzlari anorday qizarardi...” (26- bet). Misol: turt dur uning ayog‘i, temir mixli tuyog‘i, manzilga yetishtirar toshtan qattiq tayog‘i.(ot) jumboq. Toy so‘zi kecha va kunduz ramonida uch marta ishlatilgan.

Tulki: 1. Itlar turkumiga kiruvchi, tumshug‘i uzun, dumi mayin, uzun yungli yirtiqich hayvon. 2. o‘ta ayyor, makkor, yolg‘onchi odam haqida. Misol: “«Epaqa» laqabini tashiydigan *tulki* u savolning ostida yotgan behuda tash-vishlarni darhol payqadi.” (86-bet). Tulki so‘zi asarda uch marta ishlatilgan.

Tuya: Bir yoki ikki o‘rkachli, juft tuyoqli, asosan, yuk tashish uchun xizmat qiladigan, suvsizilkka chidamli sut emizuvchi ish hayvoni. Misol: “*Tuya* kabi doim jim qoladi».” (124-bet). Tuya so‘zi yetti marta asarda ishlatilgan.

Xo‘roz: fors tilidan o‘zlashgan.1. Xonaki tovuqlarning erkagi. Dakan xo‘roz Babaq xo‘roz. Urushqoq xo‘roz. Misol: “Oshxonadan Zunnunning besaranjom xurragi, yiroqlardan *xo‘rozlarning* cho‘zib-cho‘zib chaqirishlari, hovli tomondan ochilayotgan eshikning sharpasi eshitilardi...” (151-bet). Misol: bu nimadi, sahar vaqti so‘ylanar. (*Xo‘roz*). Jumboq.

Natijada 45 ta so‘z tahlil qilinib, izoh berildi. mazkurlardan 36 tasini sof o‘zbekcha so‘zlarni o‘z ichiga oladi, qolgani fors va arab tillaridan o‘zlashgan. Bu o‘zlashgan so‘zlarni chetlantirish imkoni juda oz. “Kecha va kunduz” romanini o‘qiganimizda chovochilik va ekinchilikka oid birorta ruscha so‘zni uchratmadik, bu adibning til asolatiga e‘tibor birganini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oltoy, Nurullah. Uzbek tili so‘zligi. Noshir: Jahoni hamkorliklar idorasi. Chop yeri: Moliziyo. (1386).

2. Azizi, Mohammad Qayum va qo‘cha ug‘li, temur. Ming bir Jumboq. Istonbul- qutlug‘. (2019).

3. Begmatova. E, Madvaliyev. A, Mahkamova. H, Mahmudova. H, Mirzayiva. T, Tuxliva. H, Umarova. E. Xudoibirganova. D, Hojiva. A. O‘bek tilining izohli lug‘ati (1-5jild). T. O‘zbekiston mili ensiklopediyasi, davlat milli nashariyoti. 2020.
4. Cho‘lpon, Abdulhamid. Kecha va kunduz. O‘zbekiston mili ensiklopediyasi, Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent-2018.
5. Dihxuda, Ali Akbar. lug‘atnoma iy dihxuda. Ikkinchi chop. Tihron: intshorht donishgoh tihron.
6. Yorqin, Muhammad Halim va Shafiqa yorin. Farhang o‘zbeki ba forsi. Mushaxasot nashir: Tihron- suxan. (1386).

O'ZBEK LUG'ATCHILIGINING NAZARIY ASOSLARI

ЭЛЕКТРОН ЛУҒАТДА ДИАЛЕКТАЛ СЎЗЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ

*Эназаров Т.,
ТошДЎТАУ professori, ф.ф.д.
Эсмат Н.
Магистрант, ТошДЎТАУ*

Аннотация. Диалектал луғатга ёки электрон диалектал луғатга киритиладиган сўзларни қандай бериш керак? Мазкур мураккаб саволга жавоб топа олмаганларнинг диалектал луғатлари чидаса бўладиган (ҳамкинқадар) ҳолатга келиб қолган. XX асрдан бошлаб бу масала диалектолог ва лексикограф диалектологларнинг доимий муаммоси бўлган. Янгидан тайёрланаётган электрон луғатда диалектал сўзлар қандай берилиши лозим, деган саволга бир қанча жавоблари борлигини, улардан бир нечасини бу мақолада берилишини лозим кўрилди.

Калит сўзлар: *диалектал сўз, диалектал луғат, диалектал электрон луғат, луғат мақола, диалектал луғат мақола, диалектолог ва лексикограф диалектологларнинг доимий муаммоси.*

Диалектал луғатга ёки электрон диалектал луғатга киритиладиган сўзларни қандай бериш керак деган савол ҳар доим бўлган. Ушбу саволга жавоб топа олмаганларнинг диалектал луғатлари чидаса бўладиган (ҳамкинқадар) ҳолатга келиб қолган. Бу масала XX асрдан бошлаб диалектолог ва лексикограф диалектологларнинг доимий муаммоси бўлиб келган. Янгидан тайёрланаётган электрон луғатда диалектал сўзлар қандай берилиши лозим, деган саволга жавоб бериш учун унинг бир қанча жавоблари борлигини, биз улардан бир нечасини диалектал сўзлардан танланган мисоллар таҳлили воситасида бу мақолада беришни ўринли деб билдик.

Бизнингча, уларни қуйидагича бериш маъқул:

1. Тузилаётган электрон луғат ўзбек диалектал лексикографиясининг мукамал кўриниши бўлгани учун олдинги луғатлардаги сўзларнинг изоҳи жуда кам ҳолатдалигига эътибор қаратиш лозим бўлади. Бугунгача бир қанча диалектал луғатлар тайёрланиб, нашр этилган бўлса ҳамки, улардаги маълумотлар ҳажми бор, аммо кам берилганлигини эътиборга олиш керак, яъни улардаги маълумотларни бойитишга ва мукаммаллаштиришга имкониятимиз мавжудлигини таъкидлаш шарт.

2. Диалектал сўз ономастик бирлик бўлса, унинг олдинги ва кейинги номланишларидан шаклланган номлари ҳам берилиши лозим. Масалан, Яккабоғ посёлкасидаги маҳаллалардан бирининг номи асли Кетибўғилди (ном топонимик объектга оидлиги учун бир бутун ҳолда кўшиб ёзиладиган) бўлиб, кейинчалик фонетик ўзгаришлар туфайли Кўтибўғилди ҳолатига келиб қолган. Бу диалектал топонимнинг маъноси *сувнинг охири бўғилди // бекитилди*

мазмунида бўлиб, биринчи қисмда фонетик ўзгаришлар бўлгани учун унинг кейинги номланиши юзага келган: Кўтибўғди. Бу номнинг кейинги ҳолати туман Топонимика комиссияси томонидан Гулистон деб ўзгартирилган. Ушбу топонимнинг олдинги иккала кўриниши ҳам диалектал маънони ўзида ифодалаб келганлигини таъкидлаш керак. Бундай номланишлар Афғонистон Республикаси Тоҳор вилояти топонимлари мажмуида ҳам диалектал маънолар топонимик маънолар сифатида қўлланганлиги амалда учраб туради.

3. Диалектал сўз от туркумига оид бўлса, унинг ўзаги, агар у феъл бўлса, ҳаракат номи шаклида электрон луғатда берилиши ўринли. Қуйида берилган диалектал сўзларнинг луғат мақолаларидан намуналарга қаранг.

Намуналар (beshta dialektal materiallar berilgan kitobdan tanlab olingan 11 ta dialektal soʻzdan shakllangan lugʻat maqolalar, ular yana toʻkdirilishi mumkin):

¹АВСАН (Жўш) // АВСАР (Қашқадарё) *фаросатсиз “недогадливый, несобразительный”*² (1971, 12.12-)³. Bu lugʻat maqolada negadir dialektal soʻzning transkripsiyasi berilmagani kabi u ifodalaydigan dialektal maʼnoning ruscha berilishi ham bahsli, chunki uning oʻzi hali faollashmagan dialektal soʻzlardan biri. Ularning transkripsion holati quyidagi tarzda boʻlishi lozim edi: **[авсан // avsan] // [авсар // avsar]**. Ushbu dialektal soʻzning “hech narsani tushunmaydigan, eʼtiborsiz” degan maʼnolari Shahrisabz shevasida mavjud (axborotchi...). Sof dialektal soʻzlardan biri hisoblanadi.

АБЗАЛ I (Хоразм) – афзал (яхши, аъло) “лучшой, пренмущественный”⁴. (1971, 12.4-). U fors-tojikcha afzal (f > b) soʻzining shevada fonetik oʻzgargan holda qoʻllangan shakli. Ushbu lugʻat maqolada negadir dialektal soʻzning transkripsiyasi berilmagani kabi u ifodalaydigan dialektal maʼnoning ruscha berilishi ham bahsli, chunki uning oʻzi hali faollashmagan dialektal soʻzlardan biri. Ularning transkripsion holati quyidagi tarzda boʻlishi lozim edi: **[абзал // abzal]**. Ayni vaqtda (Shah.) bu soʻzning dialektal maʼnolari oydinlashgan: abzal, yaxshi, aʼlo, tuzuk, durust. (axborotchi...). Oʻzlashgan soʻzdan shakllangan dialektal soʻzlardan biri sanaladi.

АБЗАЛ II (Хоразм) – от анжоми “сбруя, упряжь”⁵ (1971, 12.5-). Bu lugʻat maqolada negadir dialektal soʻzning transkripsiyasi berilmagani kabi u ifodalaydigan dialektal maʼnoning ruscha berilishi ham bahsli, chunki uning oʻzi hali faollashmagan dialektal soʻzlardan biri. Ularning transkripsion holati quyidagi tarzda boʻlishi lozim edi: **[абзал // abzal]**. Mazkur (abzal) soʻz fors-tojikcha afzal (f > b) soʻzining shevada fonetik oʻzgargan holda qoʻllangan shakli hisoblanadi. Bu soʻzning (Shah.) maʼnosi real(aniq)lashgan: otning toʻqimi, otning egar-jabdugʻi. Oʻzlashgan soʻzdan shakllangan dialektal soʻzlardan biri.

Мустақим Мирзаев. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Тошкент, Фан, 1969. 154 бет.

¹ Quyida namuna uchun berilayotgan lugʻat maqolalarning yozuv shakli oʻzgarsa, matn boshqa holatga kelib qolishining oldini olish uchun tayyorlanayotgan dialektal lugʻatda ular qanday berilgan boʻlsa, shu tarzda oʻzgarishsiz qayd etildi.

² Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент, Фан, 1971. 12-бет.

³ Qavsda berilgan (1971, 12.12-) dan keyin keltirilgan fikrlar uchala lugʻat maqolaga biz qoʻshgan qoʻshimchamiz.

⁴ Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент, Фан, 1971. 12-бет.

⁵ Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент, Фан, 1971. 12-бет.

ЛАБЛУЛА – пахтали чопон, кўрпа кабиларнинг четига жияк ўрнига кўйиб, тикиладиган бир рангдаги мата (одатда сатиндан қилинади) (126-бет)¹. ((Uch bo'g'inli so'z: 1-bo'g'in yopiq - lab, 2-bo'g'in yopiq boshlanib, ochiq tugaydi –lo', 3-bo'g'in yopiq boshlanib, ochiq tugaydi –la. Ot turkumiga oid so'zlardan biri. Professional leksika, ya'ni tikuvchilikka xos kasb-hunar so'zligi)).

ТУШБЕРА // БАРАК, ГҶШ(Т)БАРАК – Чучвара; чоғиштиринг: барак (Самарқанд), чучвара (Тошкент.) (126-бет)². ((Ot so'z turkumiga oid so'z, qo'shma so'z, uch bo'g'inli so'z: 1-bo'g'in tush – yopiq bo'g'in; 2-bo'g'in be - yopiq boshlanib, ochiq tugaydi; 3-bo'g'in ra - yopiq boshlanib, ochiq tugaydi. Sof dialektal so'z)).

АБРИК (БОЙҚЎРҒОН) Хушбўй хидли ёввойи ўт (15-бет)³. ((Ikki bo'g'inli so'z: 1-bo'g'in ochiq bo'g'in - ab, 2-bo'g'in yopiq bo'g'in - rik. Umumturkiy so'zlardan biri, sodda so'z, ot turkumiga oid so'z, sof dialektal so'z. Fitonimlardan birining nomi, onomastik birlik)).

АВВОНЗАР (Айрончи) Ипак толасидан нафис қилиб тўқилган ва устига зар ипдан безак солинган нафис мато (15-бет)⁴. ((Uch bo'g'inli so'z: 1-bo'g'in av – ochiq bo'g'in; 2-bo'g'in von – yopiq bo'g'in; 3-bo'g'in zar – yopiq bo'g'in, ot turkumiga oid so'z. Ikki so'zning birikishidan qo'shma so'z hosil bo'lgan: avvonzar. Bu so'z sof dialektal so'z. Professional leksika, ya'ni to'quvchilikka xos kasb-hunar so'zligi.

БИЛАНГЛАМОҚ (Етимкудук) Ликкиламоқ, у ёқдан бу ёққа тез ҳаракатланмоқ (дум, одам кўзи). Нима бўлган сенга, мунча биланглайсан? (67-бет)⁵. ((To'rtta bo'g'indan iborat so'z: 1-bo'g'in yopiq boshlanib, ochiq tugaydigan bo'g'in - bi; 2- yopiq bo'g'in - lang; 3-yopiq boshlanib, ochiq tugaydigan bo'g'in - la; 4-bo'g'in yopiq bo'g'in - moq. Bu so'z sof dialektal so'z. Fe'l so'z turkumiga oid, o'z qatlamga xos so'zlardan biri)).

ГАНАДА (Дехқонобод) Гоҳида, баъзан, гоҳ-гоҳида. Қараб кўйгин, келинойи. Мен томонга ганада (67-бет)⁶. ((Fonetik o'zgarishga uchragan so'z: asli u goh-gohida so'zi bo'lgan, tovush o'zgarishlari bilan ganada holatiga kelib qolgan. Fonetik-dialektal so'zlardan biri. Unda palatal singarmonizm ta'siri bor. Uch bo'g'inli so'z – ga-na-da, uchalasi ham yopiq boshlanib, ochiq tugaydigan bo'g'inlar sanaladi)).

Саидмусо Раҳимов. Сурхондарё ўзбек шевалари лугати. Термиз, 1995. 122 б.

ҚАЙИРМА – ўта яхши ниширилган натижа нон (68-бет)⁷. ((Fe'l so'z turkumiga oid so'z, otlashgan va ot so'z turkumi o'rnida qo'llanadigan so'zlardan biri. Uchta bo'g'indan iborat: 1-bo'g'in qay – yopiq bo'g'in; 2-bo'g'in ir ochiq boshlanib, yopiq tugaydigan bo'g'in; 3-bo'g'in –ma yopiq boshlanib, ochiq tugaydigan bo'g'in. Uchinchi bo'g'inni ifodalovchi –ma qo'shimchasi fe'lning inkor

¹ Мустақим Мирзаев. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Тошкент, Фан, 1969. 126-б.

² Мустақим Мирзаев. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Тошкент, Фан, 1969. 126-б.

³ Тўра Нафасов. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. Тошкент, Мухаррир, 2011. 15-бет.

⁴ Тўра Нафасов. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. Тошкент, Мухаррир, 2011. 15-бет.

⁵ Тўра Нафасов. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. Тошкент, Мухаррир, 2011. 41-бет.

⁶ Тўра Нафасов. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. Тошкент, Мухаррир, 2011. 67-бет.

⁷ Саидмусо Раҳимов. Сурхондарё ўзбек шевалари лугати. Термиз, 1995. 68-бет.

shaklini va ot yasovchi qo'shimchalardan biri. Bu so'z ba'zi shevalarda atog'li otlarning bir turi bo'lgan toponim – qishloq nomi ham bo'lib keladi: Qayirma qishlog'i (G'uzor tumani)).

ЖАПҚИРТ – яхлит: бўлмай читти, жапқирт беринг (Олтинсой т.) (50-бет) ((Qipchoq lahjasiga oid sheva so'zligi hisoblanadi: j //y tovush o'zgarishi bor. Ot so'z turkumiga oid so'zlardan biri, ikki bo'g'inli so'z: 1-bo'g'in jar yopiq bo'g'inli; 2-bo'g'in ham yopiq bo'g'inli. O'z qatlam so'zlaridan biri)).

Насиба Шоимова. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. Қарши, Насаф, 2000. 142 бет.

БОДИ (Юқори Қашқадарё; (2) боде; Сурхондарё (3) – олифта, ўзини бошқалардан устун деб биладиган, гердайган: Жадгар бодининг адавини берип қўймасақ бўлмайди (Яккабоғ-Беиқўтон); Пўлатми, бизга нима, боди бўса ўзига (Қамаши. - Қорабоғ). Шевада бу сўзга –лик қўшимчаси қўшилиб, янги сўз ҳам ҳосил қилинган. Бизарга Шодмандинг бодилиги кетмайди (Чироқчи – Кўкдала).(87-бет)¹. ((Ikki bo'g'inli so'z: bo-di. Birinchisi ham, ikkinchisi ham yopiq boshlanib, ochiq tugaydigan bo'g'inlar sirasiga kiradi. Sifat otlashgan, ot o'rnida qo'llanadi)).

Хуллас, электрон луғатга янги диалектал сўзларни бериш билан бирга олдин нашр этилганида зарур маълумотлар мукамал берилгани учун, уларни тузатиб ҳам бериш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент, Фан, 1971. 408 бет.
2. Мустақим Мирзаев. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Тошкент, Фан, 1969. 154 бет.
3. Тўра Нафасов. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. Тошкент, Мухаррир, 2011. 466 б.
4. Саидмусо Раҳимов. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. Термиз, 1995. 122 бет.
5. Насиба Шоимова. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. Қарши, Насаф, 2000. 142 бет.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ШЕВАЛАРИ ЛЕКСИКАСИНING ТАДРИЖИЙ ТАРАҚҚИЁТИ АСОСЛАРИ

**Ибрагимов Ю.,
профессор, ф.ф.д.,
Ажиниёз номидаги НДПИ**

Аннотация: Мақолада тадқиқ этилаётган шеваларнинг тарихий тараққиёт динамикаси; кейинги даврларда юз берган лисоний ўзгаришлар; қадимги хоразмийларнинг эроний ва туркий (ўғуз-қипчоқ) тилларида гаплашувчи аҳолининг яшаганлиги; қадимги хоразмий тили субстрати; умумтуркий ҳамда қариндош тиллар ва қариндош бўлмаган тилларнинг таъсирида ҳосил бўлган

¹ Насиба Шоимова. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. Қарши, Насаф, 2000. 87-бет.

худудий шевларнинг диалектал таркиби хариталаштириш усулда таҳлил этилди.

Калит сўзлар: *лугат, изоҳли лугат, этимологик маълумот, ибора, ўзлашма сўз, манба тил.*

Ўзбек халқ шевалари лексикасининг тадрижий таракқиёт илдизлари туркий ва нотуркий тилли қўшни, хусусан, қорақалпоқ, қozoқ, туркман, форс-тожик халқлари билан алоқа-муносабатлари, ҳамкорлигига бориб тақалади. Айниқса, уларнинг авлодлари, аждодлари, ота-боболари Аму ва Сирдарёдан сув ичиб, бир ҳаводан нафас олиб, эгизак эл бўлиб, Марказий Осиёнинг бой чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, балиқчилик маданиятига ҳамкорлида асос солганлар, йирик қурилиш иншоотлари, илм-фан ҳамда маънавий бойликларни биргаликда бунёд этганлар, чет эл босқинчиларига қарши курашганлар. Шу боисдан, тадқиқотчилар бу икки – туркий ва эроний тилда гаплашувчи халқларнинг ўтмиш тарихини бир катта чинор дарахти танасидан ўсиб чиққан икки қудратли новдага таққослайдилар [История, 1933.3] Бу икки халқ ўртасидаги қадимий ҳаётий ҳамкорликлар, яқинлик ва муштарақлик уларнинг алоқа аралашув курули бўлган тилларида, шеваларида тўлиқ ўз ифодасини топган. Натижада уларнинг тиллари, шевалари бири-бирдан озикланди, бойиди, баҳраманд бўлди, ривожланди. Бу фикр ўтмиш тарихи учун тўғридир [ЎШЛ. 1991, с. 22]. Ҳозирги вақтда ЖОБЎШ тарқалган худудларда тожиклар истиқомат қилмайди, мазкур шева вакиллари тожик тилини ҳам билишмайдилар. Лекин ўтмишда ҳам Хоразм воҳасида, айниқса, Жанубий Оролбўйи(ЖОБ)да эроний тилда гаплашувчи аҳоли яшамаган деган хулоса чиқариш учун ҳуқуқ бермайди. Нега тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, [Толстов, 1947, с.100.], эрамизнинг XIII-XIV асрларига қадар Хоразм воҳасида қадимги хоразмийлар яшаганлар. Улар Шарқий Эрон гуруҳига мансуб қадимги хоразмий тилида гаплашган бўлиб, этник таркиби жиҳатдан жуда хилма-хил бўлган. Қадимги хоразмийлар таркибида эроний тилда гаплашувчи уруғ ва қабилалар билан бирга эроний бўлмаган. аниқроғи. туркий тилда гаплашувчи қабилалар ҳам қатнашганлар [Сазонова, 1952, с. 247;]. Г.П.Сенесаров Жанубий Хоразм ўзбекларининг барча этнографик комплекси ҳодисаларини характерловчи материалларни ўрганиб чиқиб, қадимги хоразмий окимини бирмунча қадимийроқдан излаш зарур эканини уқтиради [Сенесаров, 1975, 85]. Марказий Осиёни араблар истилосидан анча илгари Хоразм икки қисмга ажратилган [Толстов, 1948, с. 22]. Маркази Гурганж (Кўҳна Урганж Й.И.) бўлган Шимолий Хоразм Олтин Ўрда хонлиги таркибига ва пойтахти Кат бўлган Жанубий Хоразм Чигатой улусига кирган.

Хоразмнинг жуда қадим замонларданоқ икки қисмга бўлиниши ва муаян тарихий даврларда буларнинг ҳар бири бошқа-бошқа давлатлар таркибида бўлиши Хоразмда икки хил тилнинг, яъни эрон тилларининг шарқий гуруҳига мансуб қадимги хоразмий ҳамда туркий (ўғуз ва қипчоқ) тилларида гаплашувчи аҳолининг ҳаёт кечирганлигидан дарак беради. Кўп сонли кўчманчи туркий қабилалар XI-XIII асрларда Хоразмда ўтроқлашиб қолиши қадимги хоразмий тилининг аста-секин йўқола боришига ва Хоразмда туркий тил (ўғуз ва

қипчоқ)нинг «ғолиб тил» бўлиб қолишига олиб келди [Фрейман, 1951, с. 8, 9]. Қадимги хоразмий тили Х111-Х1У асрларгача истеъмолда бўлган. Х1У асрда ўғуз ва қипчоқ тиллари томонидан ассимиляцияга учраган. Бу жараёнда қадимги хоразмий тили ўзининг мустақил меъёрини йўқотиб, туркий қабила(ўғуз ва қипчоқ) тиллари билан аралашиб, сингишиб кетган. Ҳамда улар этник гуруҳ сифатида тугатилган. Ўша даврда Хоразм воҳасида туркий тилнинг кенг тарқалиши антропологик типни тамоман ўзгартириб юбормади [Трофимова, 1959, с.13].

ЖОБЎШ лексикаси таркибида ҳозирги тожик тилида қайд қилинмаган кўпгина сўзлар учрайди. Тадқиқотчилар бундай лисоний ҳодисаларни мағлуб «қадимги хоразмий» тилининг субстрати деб қарайдилар. Масалан, *арна:анна* ‘анҳор’, *йап:джап* ‘арик’, *салма* ‘кичик арик’, *далан* ‘йўлакхона’, *эдән* ‘пойгоҳ’, *таләк* ‘болахона’, *балар* ‘устун’, *өрә:вөрә:үөрә:үөре* ‘пойустун’, *пәтик:пәдик* ‘шифт’, *гүңгирә: гүңгире* ‘кунгира’, *күндә: гүнде* ‘омоч’, *пазза* – ер суриш учун омочнинг тишига кийдирилган мослама. *кәт* ‘сўри’, *лабыр* ‘чангак’, ‘якорь’, *чел* ‘марза’, *сархум* – хумдан сув олиб ичадиган идиш; *чот* ‘теша’, *мәргәнәк* ‘арава қисми’, *изәйкәш:изейкеш захкаш* – ер ости суви йиғилиб оқадиган қувур; *ҳәз* ‘кайф’, ‘раҳот’, *таңқан* қумғон ва бошқалар. Бундан ташқари, ўрганилаётган шеваларда туркий тиллар учун хос бўлмаган **л**, **р** ундошлари билан бошланувчи юздан зиёд сўз тўпланди. Юқорида қадимги хоразмий тилининг субстрати сифатида қайд этилган лисоний унсурлар ҳозирги вақтда ўзбек тили Жанубий Хоразм шевалари [Абдуллаев, 1961, 236;], шунингдек, мазкур ҳолат минтақадаги қорақалпоқ, қозоқ, туркман тилларининг шеваларида ҳам кузатилди. Ҳамда ЖОБда, шунингдек, Хоразм воҳасида ҳам қадимги хоразмий тилига тегишли кўпгина этнонимлар, антропонимлар, топонимлар сақланиб қолган. Масалан: *Гандимиён, Дурбадик, Маздубаст, Миздакхон, Шаҳари Антакия, Гавур қалъа Хатап, Киник, Таган, Давдон, Бижанак, Авшар, Сахтиён, Измухшир (Замахшар), Порси, Питнак, Нузкат, Дарсан, Кердар. Катанлар* қабила [Ғуломов. 1959, 74-89].

Шундай экан, «Лингвистик география» фақат тилнинг ички таркиби билангина боғлиқ эмас, у. баъзан, тадқиқотчини мамлакат халқлари, савдо йўллари ва айрим аҳоли пунктлари тарихи билан боғлиқ тилнинг ташқи тарихи юзасидан ҳам кутилмаган натижаларга йўлиқтиради (Бородина, 1966, 8), Шу нуқтаи назардан, ЖОБЎШни икки кенг аспектда тадқиқ этиш тақозо этилади: биринчиси, умумтуркий ва ўзбек (кейин ҳосил бўлган шева ҳодисалари; иккинчиси, ўзбек тили билан алоқада бўлган қардош (қорақалпоқ, қозоқ, туркман, қирғиз, уйғур) ва ноқариндош эрон тилларининг таъсири остида вужудга келган шевалар. Масалан: **чарва** сўзининг маъноси туркий тилларда ва уларнинг шеваларида бир хил эмас: тожик. *чорва* ҳайвонлар, уй ҳайвонлари (ТаджРС. 445), ўзбек тилида чорва сўзининг маъноси тожикчага мос келади(ЎзРС. 527). ЖОБЎШда чарва: чарба сўзи ҳайвонларнинг умумий номи сифатида кўп қўлланади. Ғарбий минтақада *чарва* сўзи ва ундан ҳосил қилинган чорвачилик йирик шохли моллар, қўй эчкилар подаси, оломонга нисбатан умумий ном сифатида, шунингдек, ҳайвон, чарводор, чорвачилик,

олди-сотди ашёси, юмуш, юмуш ҳолати маъноларида уй ҳайвонларининг (сигир, от, қўй, эчки, туя, бия ва бошқа) умумий номи кабиларни ифодалайди.

Чорва сўзи қўшни туркий тиллар ва уларнинг диалект ва шеваларида ҳам фаол қўлланади: ққалп. шаруачорвадор, шаруашыл ҳайвон боқувчи одам(ҚҚРС.728); туркм. чарба кўчманчи чорвадор, чорвадор (ТуркмРС.728); қирғиз. чарба хўжалик маъносини беради; аул чарбасы қишлоқ хўжалиги, мал чарбасы чорвачилик, чарбадар хўжасизлик (КиргРС.848, 849). Қозоқ тилининг изоҳли луғатида шаруа сўзининг тўрт маъноси берилади, улардан бирортасининг чорвачиликка алоқаси йўқ: 1) деҳқон, 2) халқ хўжалиги тармоғи, юмуш, юмуш ҳолати, 3) ўзига тўқ, 4) хўжалик юрита оладиган одам(ҚТДС том.11.476). Мазкур маънолар аввалги ҳақиқий маънодан чекинган(чорва тўрт оёқли). Тожик тилидан кириб келган *чорва* сўзи Марказий Осиё ва Қозоғистоннинг барча халқлари тилига ўрнашган. Бу сўзнинг семантик хусусиятларини ва у қадимий туркий ёзма манбаларда учрашини ҳисобга олиб, бу сўз туркий тилларга туркий халқлар шакллангандан кейин кириб келган, деган хулосага келиш мумкин.

ЖОБЎШ маълумотларидан кўриниб турибдики, сўз шакли ва семантикасидаги ўхшашлик (гарчи улар бир-биридан йироқ бўлса ҳам) тарихий асосга эга. Хусусан, тадқиқ этилаётган шеваларда сут ва сут маҳсулотлари *азарган* сўз лексемаси билан берилади, мазкур сўз айна шу маънода қорақалпоқлар ва Тошкент вилояти ҳамда Бухоро вилояти Томди тумани қозоқлари тилида қўлланади (Айдаров, 1980, 37) Шуниси диққатга лойиқки, бу сўзни ушбу семантика билан қорақалпоқларга ҳудудий жиҳатдан яқин бўлган Манғишлоқ қозоқлари тилида ҳам учратамиз (Омарбеков, 1975, с.75, 76). Биз тадқиқ этаётган шеваларга хос ушбу лексик унсурнинг тарқалиш жўғрофияси кенг эканлигидан дарак беради.

Бир шева доирасида келиб чиқиши турлича бўлган лексиканинг мавжудлиги синонимик қаторлар пайдо бўлиши учун имкон яратади. Масалан. **ЖОБЎШ** ғарбий гуруҳида майда қалампирни ифодалаш учун *бурыч*, *қызыл бурыч* лексемаларидан фойдаланади. Табиийки, юқоридаги лексемаларнинг тарқалиши ҳудудий жиҳатдан чекланган бўлиб, Қорақалпоғистон Республика (ҚР)си Беруний тумани, Хоразм вилояти Гурлан, Янгибозор туманларида яшовчи ўзбеклар нутқида *қалампир* сўзи қўлланади. Юқорида келтирилган лексемалар бошқа ҳудуддаги ўзбек шеваларида ва қўшни туркий тилларда ҳам ишлатилади: ққалп. *бурыш*. Ўзбек адабий тилида *қалампир*, тожик. *қаламфур*, форс. *морч*, *мурч*. Хусусан, лисоний воситалар асосида *қызылдәри* янги сўзи содир бўлган.

Хуллас, бундай шева ҳудуди тарқалиши фақат тилнинг лексик даражасида учрайдиган ҳолат эмас.Хариталашга нутқнинг фонетик хусусиятларини, морфологик шаклини, синтактик қурилмани, фразеологизм турларини ҳам тортиш фойдадан холи эмас.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари лексикаси // В кн.: Ўзбек шевалари лексикаси Тошкент.: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти. 1966. –С. 121-160.

2. Айдаров Т.А. Ареальная характеристика диалектальной лексики казахских говоров Узбекистана. Автореф.дис.докт. филол.наук. Алма-ата.1980, -24 с.
3. История узбекской ССР. Т.1. кн.1. –Ташкент: Изд-во АН УзССР. -543 с.
4. Максютובה Н.Х. Восточный диалект башкирского языка в сравнительно-историческом освещении. –Наука. 1976, 289 с.
5. Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. -Изд-во Наука, М.,1979. –С.7.
6. Омарбеков С. Халыклық тилимиздеги тектес тиллермен ортақ кубылыстар. - Алматы: ҒЫЛЫМ, 1978, -155 с.
7. Трофимова Т.А. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии. М., 1859.,-248 с.

Список сокращения источников

1. КазРС. –Казахско-русский словарь. Бектуров Ш. Бектурова А. Астана: - фолианд. 2006. -316 с.
2. КазТТС. –Қазақ тилининг тусиндирме сөздиғи. Алматы, 1 том. 1974. 458 с.
3. ККРС. –Каракалпакско-русский словарь. (Под ред. Н.А.Баскакова). –М.: Гос. Изд-во иностр. словарей. 1958. -892 с.
4. КиргРС. –Киргизско-русский словарь. Ч.1. (Под ред.А.К.Юдахин). – Фрунзе1985. -474 с.
5. ТадРС. –Таджикско-русский словарь. – М.,: Калантаров Я. Душанбе.: Академ.Наук СССР 2008.-820 с.
6. ТуркмРС. –Туркменско-русский словарь (Под ред. Пальмбах А.А.). – М.,: Изд-во Советская энциклопедия. 1968. -832 с.
7. УзРС. –Узбекско-русский словарь (Под ред.Боровкова А.К.). – М.,: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей. –М., 1959. -839 с.
8. ЎШЛ Ўзбек шевалари лексикаси. –Тошкент: Фан1966-1991. -230 с.

XARITONOV ALIFBOSI HAQIDA

*Xudoyberdiyev J.,
Tadqiqotchi,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU*

Rezyume. In the early 20th century, various views were expressed in the debates on the process of reforming the Uzbek alphabet and orthographic. Reform of the Arab alphabet, with the proponents of the introduction of the Latin alphabet .There were also those who put forward the idea of adopting a new alphabet for the Uzbek language

Key words: *Arabic alphabet, Latin- based alphabet, Uzbek alphabet*

Turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbeklar o‘z tarixi davomida bir necha yozuvlardan foydalangan. Bu yozuvlarning ayrimlari turkiy tillar xususiyatiga mos tushgan, ba’zilari esa tilning tovush tizimini to‘la ifodalay olmagan. Shu sababli turkiy

alifbolarni bir necha marotaba isloh qilishga, ba'zan tubdan o'zgartirishga harakatlar bo'lgan. Isloh qilingan, o'zgartirilgan¹.

Arab alifbosiga asoslangan yozuvimiz shunday bahslarga, munozaralarga sabab bo'lgan. Manbalarda qayd etilishicha, arab alifbosi kelib chiqishi jihatidan nabotiy yozuviga borib taqaladi. Nabotiy yozuvi oromiy alifbosidan, oromiy esa finikiy yozuvidan kelib chiqqan. Finikiy, oromiy, nabotiy tillarida so'z ma'nolarini farqlashda undosh tovushlar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan. Shuning uchun mazkur tillar alifbolaridagi yigirma ikkita belgining barchasi undosh tovushlarni ifodalashga xizmat qilgan².

Qadimgi arab alifbosida ham tovushlar yigirma ikkita belgi bilan ifodalangan. Keyinchalik arab tili tovushlarini ifodalash uchun alifboga yana 6 ta belgi kiritilgan va harflarning umumiy soni 28 ta bo'lgan. Arablar bosib olgan o'lkalarida o'z tili, dini, madaniyati va urf-odatlarini mahalliy aholiga singdirish maqsadida alifbolarini ham joriy qilganlar. Forslar yigirma sakkiz belgili arab alifbosiga پ "pe", چ "chim", ج "je", گ "gof" harflarini qo'shib tillari xususiyatiga moslab olganlar.

Turkiy xalqlar uzoq yillar davomida ana shu o'ttiz ikki belgili arab-fors alifbosidan foydalanib keldi. Ushbu yozuv o'z davrida turkiy tillar tovush xususiyatiga moslanmaganligi uchun tarixda ko'plab munozaralarga sabab bo'lgan. Arab alifbosidagi murakkablikni, kamchilikni dastlab anglab etganlardan biri Beruniy hisoblanadi. U alifbodagi buyuk bir ofat, ya'ni bir necha harflarning shakl jihatdan bir-biriga o'xshashligi, ularni farq qilish uchun harflarning osti va ustiga belgilar qo'yilishi, ular tushirib qoldirilgan taqdirda ma'noni mutlaqo anglab bo'lmasligi haqida fikr bildirgan edi³. Arab alifbosidagi ayrim harflar bildirgan tovushlar turkiy tillarda yo'qligi, ayrim turkiy tovushlar ifodalanmaganligi haqida Mahmud Koshg'ariy ham "Devonu lug'atit turk" asarining bir necha o'rinlarida to'xtalib o'tgan⁴.

Ana shunday qarashlar natijasida arab alifbosiga asoslangan milliy yozuvlarni isloh qilish, yangi alifbolarni qabul qilish haqidagi harakatlar paydo bo'lgan.

Arab alifbosidagi kamchiliklarni Bobur ham o'z davrida yaxshi payqagan va "Boburiy xati"ni tuzgan, yaqinlariga shu xatda maktub yo'llagan, Qur'oni karimni ko'chirtirib Makkaga yuborgan⁵.

Fitrat tuzgan "Chig'atoy gurungi" jamiyati 1919-yilda arab alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvini isloh qilish masalasini kun tartibiga qo'ydi. Shunday keyin alifbo va imloni isloh qilish tog'g'risidagi bahs-munozaralar jiddiy tus oldi. Botu va Saydalixo'ja lotin alifbosini qabul qilish lozim degan fikrni ilgari surishdi⁶. Keyinroq bu qarashni E.Polivanov ham qo'llab-quvvatladi⁷.

*, jxudayberdi@mail.ru

¹ J.Xudoyberdiev. O'zbek yozuvi tarixidan. Milliy mustaqillik: til va adabiyot masalalari. Toshkent, "Universitet", 1996, 88-97-betlar

² N.Mahmudov. Yozuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma. Toshkent, "Fan", 1990, 6-bet.

³ J.Xudoyberdiev. O'zbek tili tarixidagi ayrim yozuvlar haqida. O'zMU xabarlar, Toshkent, 2001 yil 1-son, 48-bet

⁴ Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'atit turk), tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov – Toshkent, t. I, 1960; – Toshkent, t. II, 1961. S422-427; – Toshkent, t. III, 1963, t.453.

⁵ J.Xudoyberdiev. O'zbek tili tarixidagi ayrim yozuvlar haqida. O'zMU xabarlar, Toshkent, 2001 yil 1-son, 48-bet

⁶ 1921 yil yanvarda bo'lgan birinchi O'lka O'zbek tili va imlo qurultoyining chiqargan qarorlari. Toshkent. 1922..

⁷ O'zbek imlosini (ng) islohi to'g'risida profeso'r Polivanov doqladining asosi. Qizil bayroq, 1922 yil 5 aprel.

Abdikarim va Muhiddin Shermuhammad esa o'zbek tili uchun yangidan tuzilgan alifboni joriy qilishni ilgari surdilar.

Alifbo to'g'risidagi bahslarda qatnashgan Abdukarim arab alifbosini isloh qilish etarli emas, undan tamoman voz kechish kerak, degan qat'iy fikrni bildirdi: "Agar arab tusidagi harfimiz otib tashlanmasdan uni milliyun martaba isloh qilinsada, bir tiyinlik foyda bera olmas"¹. Abdukarimning fikricha, arab alifbosining ikkita kamchiligi bor:

1) arab alifbosidagi harflarning ko'pchiligi bir-biridan qo'yiladigan nuqtalari bilangina farqlanadi;

2) arab alifbosidagi harflar bir tekisda yozilmaydi.

Abdukarim arab alifbosini boshqa bir alifbo bilan almashtirish kerak, degan fikrni aniq qilib aytmaydi. Biroq uning Xaritonov tuzgan alifboga xayrixohligi maqolada juda aniq sezilib turadi. U Xaritonov alifbosining arab alifbosiga qaraganda afzalligi, qulayligi haqida shunday yozadi: "Xaritonufning chiqargan harfi o'ruslashgan emish, palonilashgan emish. Agarda Xaritonufning harfi o'ruslashgan bo'lsa-da, millionlarcha bizning arablashgan harflarimizdan yaxshidir. Chunki Xaritonufning harfida tekisligi bor, biznikiga o'xshab tikanligi yo'q, qo'polligi yo'q"².

Matn mazmunidan ma'lum bo'lmoqdaki, Xaritonov tuzgan alifbo haqida ma'lum bir fikrlar bildirilgan. Biroq o'sha davrda O'zbekistonda chop etilgan gazeta va jurnallarda, alifbo va imlo masalalariga bag'ishlab chiqarilgan to'plamlarda Xaritonov kim, u tuzgan alifbo qanday shakllardan iborat, tildagi unli va undosh tovushlarni ifodalashda qanday harflardan foydalanilgani haqida biror ma'lumot uchramaydi. Faqat 1919-yilda "Chig'atoy gurungi"ning Imlo to'dasi tomonidan e'lon qilingan maqolada "Tatar bilguchilari orasida ... yangi imlo chiqargan, yangi harflar yasagan kishilar bor" degan fikr mavjud³.

XX asr boshlarida Tataristonda arab alifbosini isloh qilish masalasidagi harakatlar ancha oldinroq boshlandi, qizg'in muhokama qilindi, turli fikrlar o'rtaga tashlandi.

Ma'lumki, arab alifbosidagi harflarning ko'pchiligi to'rt xil shaklga ega: so'z boshida, o'rtasida, oxirida va harfning alohida shakli. Bu o'qish-o'qitishda dastlabki murakkablikni keltirib chiqaradigan, savod chiqarish muddatini bir oz bo'lsa-da uzaytiradigan omillardan biri. Tatar ziyolilaridan G.Nugaybek 1911-yilda bir shaklga ega bo'lgan harflarni qabul qilish, matbaa ishlariga joriy etish lozimligini kun tartibiga qo'ydi⁴. Bu fikrni tatar alifbosi va imlosi masalalari bilan shug'ullanayotganlarning ko'pchiligi qo'llab-quvvatladi⁵. Keyinchalik arab alifbosiga asoslangan tatar yozuvi isloh qilinib, matbaa va maorif ishlariga joriy qilindi.

O'sha davr manbaalarini o'rganish ayrim tatar ziyolilari tomonidan yangi alifbo yaratish va uni amalyotga joriy etish bo'yicha ham harakatlar bo'lganligini ko'rsatmoqda. Alifbodagi harflar shaklini dastlab aka-uka Muhammadshokir va

¹ Abdukarim. Harfimiz. . Qizil bayroq, 1921 yil 5 yanvar.

² Abdukarim. Harfimiz. Qizil bayroq, 1921-yil 5-yanvar.

³ "Chig'atoy gurungi"ning Imlo to'dasi. Imlo masalasi. Ishtirokiyun. 1919-yil 13-iyun.

⁴ G.Nugaybek. YAzu islaxate. "Koyash", 1911-yil 23-fevral.

⁵ Matbaga harflari haqida. Sho'ro, 1911, № 16, 18; Habib Alkarimi. Hareflerne tuzatu masalase. Sho'ro, № 16.

Muhammadzokir Ramiyevlar o'zgartirishgan. Ular davrning peshqadam ziyolilaridan bo'lib, o'z sarmoyalari hisobiga mashhur "Vaqt" gazetasi (bosh muharriri Fotih Karimiy) va "Sho'ro" jurnalini (muharriri Rizoiddin Faxriddin) chop ettirishgan. Ushbu nashrlar butun turkiylar yashaydigan o'lkalarga keng tarqalgan. Ularda davrning muhim masalalariga bag'ishlangan, xususan Turkiston ijtimoiy-siyosiy, madaniy va tarixiy hayoti bilan bog'liq ko'plab maqolalar ham bosilgan.

Muhammadshokir va Muhammadzokir Ramiyevlar o'z alifbolarini joriy etish maqsadida alohida kitobcha holida ham nashr qildirganlar. Ramiyevlar alifbosining asosini arab yozuvi tashkil qiladi. Ular alifboni shakliy jihatdan o'zgartirib, qayta tuzib chiqqanlar. Alifbodagi belgilar bir tekisda bo'lib, lotin va kirill yozuvlaridagidek bir-biridan ajratib yozilgan shaklga keltirilgan¹.

O'z davrining yetakchi tatar ziyolilaridan bo'lgan Aliasqar Kamol arab alifbosining islohiga qo'yiladigan talab va Muhammadshokir va Muhammadzokir Ramiyevlar tomonidan yaratilgan alifboga munosabat bildirib, shunday qarashlarni ilgari surgan:

"Arab harfini arim holda yozish uchun yo'l topish aslida juda qiyin ish emas. Bir oz fikr qilgan kishi buni topa olajakdir. Lekin ish undagina emas. Balki bu yaratilgan harflarning necha asrlardan beri davom etib kelgan arab harflaridan ko'p farqi bo'lmasligi shartdir. Bir kishi yangi bir qulay, oson harf yaratar, har kim bir ittifoqda bo'lib, u harflarni o'rganar. Har kim shu harflar bilan yozar, matbaalar kelajakda chop etiladigan kitoblarni shu harflar bilan nashr qilar. Har kim buni juda tez tushunar, o'qiy olar, lekin bu vaqtda bizning avvalgi yozilgan va nashr etilib kelingan eski imlo va eski harfli kitoblarimizni kim o'qir? U vaqtda bizning eski yozuvlarimizni uqish, bilish va ulardan istifoda etish uchun ikkinchi marotaba bolalarga eski harflar ta'limini berish kerak bo'ladi va bu avvaligi bir qiyinlik ustiga ikkinchi qiyinchilikni keltirib chiqadi. Ushbu kunlarda Muhammadshokir va Muhammadzokir Ramiyevlar tomonidan tuzilgan harflarning namunalari paydo bo'ldi. Bularning tuzgan harflarining eski arab harflari shakllaridan ko'p farqi yo'q, shakllar juda yaxshi, e'tibor qilib qaragan, eski harflarni bilgan kishilarning har biri bir kun ichida bu harflar bilan chop etilgan kitoblarni o'qiy oladi. Biroq alifboni boshlab shu harflar (ya'ni Ramiyevlar alifbosi – J.X.) bilan o'rgangan kishilarning hech qaysisi eski xat bilan chop etilgan kitoblarni o'qiy olmaydi. Shu sababdan bu harflarni mag'lubiyatga erishishiga umid etib bo'lmaydi"².

Ramiyevlar "arab harflarini tanib bo'lmas darajada o'zgartirdilar" degan qarashlar ham uchraydi. Aslida ular arab yozuvidagi harflar shaklini o'zgartirgan edilar, xolos.

Abdulkarim maqolasida ilgari surilgan N.Xaritonov alifbosi ham Muhammadshokir va Muhammadzokir Ramiyevlar tuzgan yozuvga shakl jihatdan yaqin. Unda ham harflar bir tekisda, bir-biridan ajratib yozilgan. Abdulkarim N.Xaritonov tomonidan tuzilgan shu alifboni o'zbek tili uchun qabul qilinishiga xayrixohlik bildirib yozgan edi.

¹ Xudoyberdiyev J. O'zbek tilidagi ayrim yozuvlar haqida. "O'zMU xabarlar", Toshkent, 2001, № 1, 48-52-betlar.

² Galiyosar Kamal. O'qorlar. O'ch tomida. Kazan. 1981. 231-232-betlar.

E'tibor berilsa, Ramiyevlar va Xaritonov alifbolarida bitilgan matnlarni bemalol o'qish, juda qisqa vaqtda o'zlashtirib olish mumkin. Ular ko'p jihatdan bir-biriga yaqin, o'xshash. Masalan, "vov", "yo", "lom", "be", "alif" harflari har ikki yozuvda bir xil shaklda berilgan. Shu bilan birga, mazkur alifbodagi harflarning farqli jihatlari ham bor. Ramiyevlar alifbosidagi "sin", "shin", "re", "ze" singari harflar Xaritonov alifbosida boshqa shaklga ega.

O'zbek yozuvi va imlosi to'g'risidagi bahslarda qatnashgan Muhiddin Shermuhammad ham o'zi tuzgan yangi alifboni joriy qilmoqchi bo'lgan. U sharq xalqlarining ilm-fanda, madaniyatdagi tanazzulini alifboning murakkabligiga, o'qish-o'qitish ishlaridagi qiyinchiligiga bog'laydi va yozuvning quyidagi kamchiliklarini ko'rsatib o'tadi.

1. G'arbning bu kungi taraqqiyoti alifbosining qulayligi bo'lsa, Sharqning bu qadar ma'rifatsizligi alifbosining kamchiliklaridandir.

2. G'arbning 140 harfdan iborat bo'lgan alifbosini bir kishi to'rt oyda mukammal o'rganadi. Sharqning alifbosini g'arbli bir kishi o'rganmoqchi bo'lsa, olti yil umrini sarf qilib yana yaxshi o'rgana olmaydi.

3. Arab alifbosida bitilgan matnlarni o'qimoqchi bo'lgan bir kishi bir so'zning o'ng va so'lidagi so'zlarning ma'nosini bilib olmaguncha o'qiy olmaydi.

4. Arab harflari bilan chet so'zlarni hech qachon to'g'ri va xatosiz o'qib bo'lmaydi¹.

Muhiddin Shermuhammad arab alifbosiga asoslangan yozuvdagi shu singari nuqsonlarni asos qilib, "Biz xalq va insoniyat tarafdori esak, Sharqni ko'tarmoq istasak, noqis alifbomizni, eski shakl harflarimizni tashlab, yangi harflar qabul etaylik" degan taklifni beradi. Lekin u "yangi harflar qabul etaylik" deganda boshqa bir tizimdagi sinalgan, qulay yoki ko'pchilik tomonidan amalda qo'llanayotgan ma'lum bir alifboni joriy qilish to'g'risida emas, balki o'zi tomonidan tuzib chiqilgan alifboni joriy qilishni nazarda tutgan. U yozadi: "O'zimning uzoq tajribalarim orqasida yangi harf chiqarganman. 13 shakl bilan 24 harfni yozdiraman. Bu alifbo sharq va g'arb xatlarining hammasidan ham yaxshi deb da'vo qilaman va o'quv, yozuv, bilimga bir kishining savodini o'n kun ichida chiqarishga so'z beraman. Agar biz shul harflarni iste'molga kiritsak, oz bir zamon ichida ancha taraqqiy etkan bo'lur edik"². Muhiddin Shermuhammadning maqolasida u tuzgan alifboning qaysi jihatlari bilan afzalligi, unli va undosh tovushlarni ifodalashda qo'llangan harflar miqdori haqida biror ma'lumot uchramaydi.

O'zbek tili, imlosi va alifbosi masalalari bilan shug'ullanib kelayotgan, o'zbek ilmiy hay'ati raisi Elbek Muhiddin Shermuhammad maqolasida ilgari surilgan fikrlarga qarshi chiqadi, uni rasmiy yozuv sifatida qabul qilib bo'lmasligini bildiradi.

Demak, yuqorida bayon qilingan fikrlardan ma'lum bo'lmoqdaki, XX asr boshlarida alifboni, imloni isloh qilish jarayonidagi bahs-munozaralarda turli fikrlar bildirilgan. Arab alifbosini isloh qilish, lotin alifbosini joriy etish tarafdorlari bilan birga, o'zbek tili uchun yangi alifboni qabul qilish fikrini ilgari surganlar ham bo'lgan ekan.

¹ Muhiddin Shermuhammad. Alifbo masalasi. Qizil bayroq. 1921-yil 8-fevral.

² Muhiddin Shermuhammad. Alifbo masalsi. Qizil bayroq. 1921-yil 8-fevral.

O'ZBEK LUG'ATCHILIGINING NAZARIY ASOSLARI

Norova G.,

NavoiyDPI o'qituvchisi, f.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek lug'atchiligining boshlanish bosqichlari, uning rivojlanish tendensiyalari, o'ziga xosligi, lug'atimizning vujudga kelish tarixi, lug'at turlari, xususiyatlari borasida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Lug'at, ma'no, tarjima, til, lingvistika, grammatika, talaffuz.*

O'zbek lug'ati tarixi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridan boshlangan deb aytish mumkin. Ushbu lug'at faqat so'zlar va ularning ma'nolarini tavsiflab qolmasdan, turkiy xalqlar tarixi, urf-odatlar, geografik joylashuvi kabi keng ma'lumotlar manbai hisoblanadi. Shu bilan birga u dastlabki ikki tilli (turkiycha-arabcha) lug'atlardandir. Mahmud Zamaxshariy o'zining «Asos ul-balog'a», «Muqaddimat ul-adab» asarlari bilan ham amaliy, ham nazariy lug'atning rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Alisher Navoiy ijodiga bo'lgan katta qiziqish 15-asrdan keyingi davrda bir qancha lug'atlarning yaratilishiga sabab bo'ldi: «Abushqa» (16-a., Turkiya) izohli lug'ati, Tole Imoni Hiraviyning «Badoye ul-lug'at», Muhammad Rizo Xoksorning «Muntaxab ul-lug'ot», Mirzo Mahdiyxonning «Sangloh», shuningdek, Muhammad Yoqub CHingiyning «Kelurnoma», «Sulaymon Buxoriyiiiig «Lug'ati chig'atoiy va turki usmoniy» («Chig'atoycha-turkcha lug'at»), Ishoqxon Ibratning «Lug'ati sittaas-sina» («Olti tilli lug'at») kabi lug'atlarini ko'rsatish mumkin. 19-asrning oxiri va 20-asrning 1-choragida turli xil sabab va ehtiyojlar, davr taqozosi bilan Turkistonda ikki tilli lug'at rivoj topdi, o'nlab ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlar, so'zlashgichlar tuzilib nashr etildi¹. M.Nalivkin va M.Nalivkinalarning 1884—1912 y.lar mobaynida bir necha marta nashr etilgan «Russko-sartovskiy i sartovsko-russkiy slovar» («Ruscha-sartcha va sartcha-ruscha lug'at»), Ashurali Zohiriy tomonidan 1927-yilda tuzilib, nashr ettirilgan 2 jildli «Ruscha-o'zbekcha mukammal lug'at» keyingi davrlarda O'zbekistonda yaratilgan ikki tilli lug'atlar uchun asos bo'ldi. Hozirgi kungacha 10 ga yaqin xorijiy til bilan o'zbekchani qiyoslovchi ko'plab tarjima lug'atlari, fan sohalariga oid 100 dan ziyod bir, ikki va uch tilli terminologik lug'atlar yaratildi. O'zbek xalqi tarixida birinchi marta «O'zbek tilining izohli lug'ati» tuzilib, nashr etildi (1981). 20-asrda o'zbek lug'atchiligi rivojiga A.Zohiriy, A.Qodiriy, Y.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, S.Ibrohimov, Olim Usmon, Z.Ma'rufov, SH.T.Rahmatullayev, N.Mamatov, A.Hojiyev, T.Aliqulov va b. munosib hissa qo'shdilar. Respublika mustaqilligi tufayli o'zbek lug'ati oldiga yangi davr talablariga javob beradigan entsiklopedik va lingvistik lug'atlar yaratish vazifasi qo'yilgan va bu vazifa o'z o'rnini bilan amalga oshirilmoqda.

So'zni tavsiflashdagi bir qancha farqli xususiyatlariga ko'ra, lug'atlarni asosan 2 turga: entsiklopedik va lingvistik (filologik) lug'atlarga ajratish mumkin. Entsiklopedik lug'at so'zlarning o'zini emas, balki ular orqali bildiriladigan predmet va

¹A. Omonturdiyev, O'. Xoliyorov, G.Qorjovova. Zamonaviy O'zbek leksikografiyasi: Tahlil va tadqiq. Termiz. 2016. 22-bet

tushunchalarni izohlaydi, tushuntiradi. Lingvistik lugʻatlarning asosiy maqsadi esa til birligi hisoblangan soʻzning maʼnolarini, turli lisoniy xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Lingvistik lugʻatlar leksikografik tavsif mazmuni, vazifasi va usullari nuqtai nazaridan bir qancha turlarga boʻlinadi¹:

1. Soʻzlarning maʼnolari, qoʻllanish sohasi va darajasi, fonetik va grammatik xususiyatlarini koʻrsatib beruvchi izohli lugʻat (S. I. Ojegov. Tolkoviy slovar russkogo yazika, 20-e izd., M., 1988; Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 1-2-j.lar, M., 1982).

2. Muayyan tilga oʻzlashgan, lekin oʻzlashmaligi sezilib turgan boshqa til soʻz va terminlarini tushuntirib beruvchi x o r i j i y soʻzlar lugʻati (Slovarʼ inostrannix slov, 18-e izd., M., 1989; O. Usmon, R. Doniyorov. Ruscha-internatsional soʻzlar izohli lugʻati, -T., 1965).

3. Bir tilgaoid lugʻaviy birliklarni boshqa tilga oʻgirib izohlab beruvchi tarjima lugʻatlari — oʻzbek leksikografiyasida keng tarqalgan, qadimdan maʼlum lugʻat turi, 19-a.gacha arab-oʻzbek, fors-oʻzbek, turk-oʻzbek ikki tilliligiga asoslanib yoki aksincha tartibda tuzilgan tarjima lugʻatlari mavjud boʻlgan boʻlsa, 20-a.da ular qatoriga mazkur tillar bilan birga ingliz, nemis, ispan, hind, yapon tillari ishtirokida tuzilgan ikki tilli lugʻatlar ham qoʻshildi [Nemischa-oʻzbekcha lugʻat, 1964; Oʻzbekcha-nemischa lugʻat, 1967; Frantsuzcha-oʻzbekcha lugʻat, 1973; Inglizcha-oʻzbekcha lugʻat, 1968; Oʻzbekcha-inglizcha lugʻat, 1969; Arabcha-oʻzbekcha lugʻat 1986 Oʻzbekcha-forscha lugʻat, 1984; Ruscha-oʻzbekcha mukammal lugʻat (A. Zohiriy 1927), 1 j.li Ruscha-oʻzbekcha lugʻat, M. 1954; 5 j.li Ruscha-oʻzbekcha lugʻat; 1950-55; 1 j.li Oʻzbekcha-ruscha lugʻat (M. 1959; T., 1988); 2 j.li Ruscha-oʻzbekcha lugʻat, 1983—84 va b.].

4. Soʻzlarning qachondan boshlab shu tilda qoʻllana boshlagani, uning fonetik, grammatik, semantik belgilari taraqqiyotini koʻrsatib beruvchi tarixiy lugʻat (oʻzbek tilida haqiqiy maʼnodagi tarixiy lugʻat tuzilmagan, lekin E. Fozilovning «Срапо-узбекский язык: Хорезмские памятники XIV века» (ch. 1-2, T., 1966, 1971) asarini maʼlum maʼnoda tarixiy lugʻat deyish mumkin).

5. Tilning lahja va shevalariga xos boʻlgan, fonetik yoki semantik jihatdan adabiy tildagi soʻzlardan farq qiladigan soʻzlarni koʻrsatuvchi dialektal (sheva) lugʻatlar (Oʻzbek xalq shevalari lugʻati, 1971).

6. Soʻzning kelib chiqishini koʻrsatib beruvchi etimologik lugʻatlar (Sh. Rahmatullayev. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati, 2000).

7. Bir oilaga mansub tillardagi soʻz boyligini solishtirib, ulardagi tafovut qonuniyatlarini oʻrganish maqsadida tuziluvchi qiyosiy lugʻatlar (lugʻat Budagov. Sravnitelnyy slovar turetsko-tatarskix narechiy, ch. 1—2, S.-Pb., 1869; V. V. Radlov. Opit slovary tyurskix narechiy: 1—4. S—Pb., 1888—1911).

8. Soʻzlarning mavjud imlo qoidalariga binoan toʻgʻri yozilish shakllarini qayd etuvchi imlo lugʻat i (1929 y.dan hozirgacha oʻzbek tilining turli hajmli 20 dan ortiq imlo lugʻati tuzilgan; 65000 soʻz va soʻz shaklini qamrab olgan eng mukammal imlo lugʻati 1975 y. nashr etilgan).

¹Qilichev B. Oʻzbek tilida pargonomiya. Filol.fan. nom. diss. avtor.—T.:1997.—120b.

9. Soʻzlarning adabiy talaffuzi qayd etiladigan talaffuz (orfoepik) lugʻati (Oʻzbek tilining orfoepik lugʻati — M. Sodiqova, Oʻ. Usmonova, 1977; Oʻzbek adabiy talaffuzi lugʻati, 1984;

10. Soʻzlarning morfem tuzilishini koʻrsatuvchi morfem lugʻat (A.Gʻulomov va b. Oʻzbek tilining morfem lugʻati, 1977).

11. Soʻzligi frazeologik birliklardan iborat boʻlgan frazeologik lugʻat (M. Sodiqova. Ruscha-oʻzbekcha frazeologik lugʻat, 1972; Sh. Rahmatullayev. Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati 1978).

12. Soʻzlarning qoʻllanish miqdori va foizi haqida maʼlumot beruvchi chastotali lugʻat (I.A.Kissen. Slovarʼ naibolee upotrebitelʼnix sovsovmennogo uzbekskogo literaturnogo yazika, 1972).

13. Soʻzlar teskari tomondan boʻlgan alifbo tartibiga koʻra joylashtirilgan ters (chappa) lugʻat (R.Qoʻngʻurov va A. Tixonov. Oʻzbek tilining chappa lugʻati, 1968).

14. Soʻzlikni tarkib toptiruvchi soʻzlar roʻyxati maʼlum mavzularga boʻlib beriladigan tematik (mavzuli) lugʻat (A.Tixonov va b. Russko-uzbekskiy tematcheskiy slovarʼ, 1975).

15. Soʻzliklari omonim, sinonim, antonim, paronim singari lugʻaviy birliklardan iborat boʻlgan omonimlar lugʻati, sinonimlar lugʻati, antonimlar lugʻati, paronimlar lugʻati (SH. Rahmatullayev. Oʻzbek tili omonimlarining izohli lugʻati, 1984; A. Hojiyev. Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati, 1974; SH. Rahmatullayev va b. Oʻzbek tili antonimlarining izohli lugʻati, 1980; A. Maʼrufov. Paronimlar lugʻati, 1974).

16. Soʻzligi atoqli otlar yoki joy nomlaridan iborat boʻlgan antroponimik va toponimik lugʻatlar (E. Begmatov. Oʻzbek ismlari, 1991; E.Begmatov. Oʻzbek ismlari maʼnosi. 14600 ism izohi, 1998; 3. Doʻsimov va X. Egamov. Joy nomlarining izohli lugʻati, 1977).

17. Maʼlum bir yozuvchi yoki asar tilida qoʻllangan soʻzlarni izohlovchi. lugʻat (Navoiy asarlari lugʻati, 1972; Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati, 1—4.ar, 1983—84; B.Hasanov, «Qurʼoni Karim» soʻzlarining arabcha-oʻzbekcha koʻrsatkichli lugʻati, 1995).

18. Soʻzligi maʼlum bir fan va texnika tarmogʻi, ijtimoiy yoki xoʻjalik hayotining biror sohasiga oid soʻz-terminlardan iborat boʻladigan terminologik lugʻatlar. Bunday lugʻatlar soʻzlikning berilishi va izohlanishiga koʻra, entsiklopedik lugʻat bilan lingvistik lugʻat belgilariga ega boʻladi (1925-yildan hozirgi kungacha Oʻzbekistonda 50 dan ortiq soha boʻyicha 140 taga yaqin terminologik lugʻat nashr etilgan; ular soha terminologiyalarini tartibga solishga xizmat qiladi)¹.

Lugʻat turlari yuqoridagilar bilan chegaralanmaydi. Yuqorida, asosan, oʻzbek lugʻatchiligida mavjud boʻlgan vaamalda foydalanib kelinayotgan lugʻat turlarigina koʻrsatildi. Bu narsa lugʻatlarning vazifa doirasi naqadar kengligini va ularning oʻta muhim ahamiyatga ega ekanligini koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Neʼmatov H. Soʻz, uning til va nutqdagi oʻrni // Oʻzbek tili va adabiyoti. -1988, 6-son. 23-27 b.

¹Neʼmatov H. SOʻz, uning til va nutqdagi Oʻrni // Oʻzbek tili va adabiyoti. -1988, 6-son. 23-27 b.

2. Ne'matov H, Bozorov O. Til va nutq. –T.: O'qituvchi, 1993. B-3
3. Orifjonova SH. O'zbek tilida lug'aviy darajalanish. Filol.fan.nomz.diss.avtoref. –T.:1996. -21b.
4. Rasulov R, Narziyeva M. Leksikologiyani o'rganish.–T.: O'qituvchi, 1992.
5. Rahmatullaev Sh, Yunusov R. Sememalarning semalar sostavi va semantik bog'lanishlar haqida// O'zbek tili va adabiyoti. 1974. 1-son.34.O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-tomli. 1-tom [Z.Ma'rufov tahriri ostida]-M.: Rus tili, 1981. -632 b.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati, 2 tomli, 2-tom. Z.Ma'rufov tahriri ostida-M.: Rus tili, 1981. 71-b.
7. Qilichev B. O'zbek tilida pargonomiya. Filol. fan. nom. diss. avtor.–T.:1997.-120b.
8. A. Omonturdiyev, O'. Xoliyorov, G.Qorjovova. Zamonaviy o'zbek leksikografiyasi: Tahlil va tadqiq. Termiz .2016. 22-bet.

“OT” KOMPONENTLI O‘ZBEK VA TURK MAQOLLARINING QIYOSIY TAHLILI

**Bozorova S.,
ToshDO‘TAU katta o‘qituvchisi,
Axmadaliyeva G.,
ToshDO‘TAU talabasi**

Annotatsiya. Maqollar xalqning tarixi, urf-odatlar, e'tiqodi, madaniyati, dunyoqarashi, hayot tarzini aks ettiradi. Turli xalqlar maqollarini qiyosan o'rganish esa ulardagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash imkonini beradi. O'zbek va turk maqollari tahlil qilinganda zoonim komponentli maqollar juda ko'p ekanini ko'rish mumkin. Bunday maqollarda eng ko'p uchraydigan hayvon nomlari ot va itdir. Mazkur tadqiqotda “ot” komponentli o'zbek va turk maqollari qiyosiy tarzda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *maqol, komponent, ot, qadriyat, mental xususiyat.*

Xalqning ma'naviy qadriyatlari va hukmlarini, dunyoqarashini ifoda etishda muhim o'rin tutuvchi maqollar avloddan avlodga o'tuvchi madaniyat elchilaridir. Maqollarda tilning boyligi va tarixiy o'zgarishlarni aks ettiruvchi o'ta muhim ma'lumotlar, mental xususiyatlar ham mujassamdirlar.

“Maqollar xalq og'zaki ijodi merosining eng keng tarqalgan, eng xarakterli janri hisoblanadi. Xalq tarixi, xarakteri, mehnat faoliyati va turmushining o'ziga xosliklari maqollarda muhrlangan yoki qadimiy turmushning toshlarda qoldirgan izlari singari ishonchli, metaforik tarzda yashiringan. Maqollar, ularni yaratgan xalq qancha umr ko'rsa, ming yillar bo'yi tirik jon kabi saqlanadi. Maqollarni yuzaga chiqargan xalq tili ham o'zining obrazli qudrati bilan ming yillar bo'yi saqlanib kelaveradi”.¹

Turk tilshunosi O'mer Asim Aksoy uzoq tajriba va kuzatishlar asosida yuzaga kelgan maqollarni yetti mavzuviy guruhga ajratadi:

¹ O'zbek xalq maqollari va matallari. – Toshkent, 1985. – B. 86.

- a) ijtimoiy hodisalarning qanday yuzaga kelganini ifoda etuvchi maqollar;
- b) tabiat hodisalarining qanday yuzaga kelganini ifoda etuvchi maqollar;
- c) jamiyatdagi hodisalardan ibrat olishga undovchi maqollar;
- d) tajriba va mantiqqa asoslangan, tavsiya va saboqlar beruvchi maqollar;
- e) hayotiy haqiqatlar, teran fikrlar asosida yo‘l ko‘rsatuvchi maqollar;
- f) urf-odat va an‘analarni ifoda etuvchi maqollar;
- g) ba’zi e’tiqodlarni bildiruvchi maqollar.¹

“Ot” komponentli o‘zbek va turk maqollarida ham ana shu xususiyatlar aks etadi. *Boshsiz bo‘rk bo‘lmas, Toysiz – turk; Er yigitning ko‘nglida egarlangan ot yotar; Ata eyer gerek, eyere er gerek, (Otga egar kerak, egarga er(mard) kerak); At yigidin yoldaşidir (Ot yigitning yo‘ldoshidir); Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli (Otni do‘stdek ko‘rish, dushmandek minish kerak); Atta, avratta uğur vardır (Otda, ayolda xayr bordir); Dost dostun eğerlenmiş atıdır (Do‘st do‘stning egarlangan otidir); Yiğit yigide at bağışlar (Yigit yigitga ot berar)* maqollarida ikkala xalq hayoti va ma’naviyatida ham otning alohida o‘rni borligi ta’kidlanadi.

Jismoniy kuch talab qilinadigan og‘ir ishlarda, olis safarlarda insonning yaqin yordamchisi, ishonchli do‘sti hamda qulay ulovi bo‘lgan ot alohida parvarishni talab qiladi. *Kepak yegan ot yuguruk bo‘lmas; Oriq otga qamchi og‘ir, yirtiq uyga tomchi og‘ir; Oting xo‘ra bo‘lsa – berdi Xudo, xotining xo‘ra bo‘lsa – urdi Xudo; Toyni ot qilguncha, egasi it bo‘ladi; Arik (Aç) at yol almaz, arik (aç) it av almaz (Oriq/kuchsiz (och) ot yo‘l bosmas, oriq/kuchsiz (och) it ov ovlamas); Arik ata kuyruğu (da) yüküdür (Oriq/kuchsiz otga dumi ham yukdir); Arpa verilmeyen at, kamçı zoruyla yürümez (Arpa berilmagan ot qamchi zarbi/zo‘ri bilan yurmas); At at oluncaya kadar sahibi mat olur (Ot ot bo‘lguniga qadar sohibi mot bo‘lur); At yedi günde, it yediği günde (belli olur, semirir) (Ot yetti kunda, it yegan kunida (ma‘lum bo‘lar/semirar); Ata arpa, yigide pilav (Otga arpa, yigitga palov); Atın ölümü arpadan olsun (Otning o‘limi arpadan bo‘lsin); Bakarsan at, bakmazsan mat (Qarasang – ot, qaramasang – mot); Boş torba ile at tutulmaz (Bo‘sh to‘rva bilan ot tutilmaydi); Atına bakan ardına bakmaz (Otiga qaragan ortiga qaramas)* kabi maqollarning yaratilishi bejiz emas.

“Ot” komponentli maqollarda faqat hayvon haqidagina so‘z bormaydi. Ularni majoziy ma’noda ham talqin qilish mumkin. Ular zamirida tarbiyaviy ahamiyatga ega ma’no qatlari bor. Xususan: *Yomon otga yol bitsa, yoniga tursuq boylatmas* (kibr-u havo, manmanlik, amalga berilish); *Ot bo‘lsang, choparsan, It bo‘lsang, qoparsan* (epchillik, mas’uliyat); *Ot bilan tepishgan toyning engagi sinar* (yoshiga yarasha ish tutish, kattalar bilan teng bo‘lmaslik); *Yolg‘iz otning changi chiqmas, Changi chiqsa ham dong‘i chiqmas* (ahillikka da’vat qilish, yakka harakat qilishning zarari); *Ahmoq otdan tushsa ham, Egardan tushmas* (qaysarlik, gapga kirmaslik) va hokazo.

Turk tilida ham “ot” komponentli maqollar ko‘pchilikni tashkil etadi. *At, adımına göre değil, adamına göre yürür* (Ot odimiga qarab emas, odamiga qarab yuradi); *At at oluncaya kadar sahibi mat olur* (Ot ot bo‘lgunicha egasi mot bo‘lar), *At binicisini tanır (bilir)* (Ot o‘z chavandozini taniydi (biladi)); *Atım tepmez, itim kapmaz deme* (Otim tepmas, itim qopmas dema); *Atına bakan ardına bakmaz* (Otga

¹ Ömer Asım Aksoy. Atasözleri Sözlüğü. – İstanbul. İnkilap Kitabevi, 1983. S.17-19.

qaragan ortiga qaramaydi) singari maqollarda hayotdagi turli vaziyatlarda qanday yo‘l tutish o‘rinli bo‘lishi haqidagi fikrlar ifoda etilgan.

“Ot” komponentli o‘zbek va turk maqollarida otga xos bo‘lgan yaxshi yoki yomon xususiyatlar insonlar fe‘l-atvori, ularning xatti-harakatlariga qiyoslanadi. *Otning o‘limi – itning bayrami // At ölü, itlere bayram olur; Ikki ot tepishsa, O‘rtada eshak o‘lar // Atlar tepişir, arada eşekler ezilir; İt qarisa, qopolmas, ot qarisa, tepolmas; Jar boshiga yetganda otning boshini tortma; Ko‘k bedani ko‘rsa, qari ot ham o‘ynoqlaydi; Mard xotinin qaritmas, botir otin horitmas; Olisning oti o‘zguncha, yaqinning toyi o‘zsin; Ot chachasi uzunligi – o‘ziga zarar; Ot o‘rnini toy bosar, ota o‘rnini – o‘g‘il; Ot oyligin o‘ylar, tuya – yilligin; Gelin atta, buyruk Hak’ta(Kelin otda, amr Haqda); Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aş a girince yağ oldum sanır(Ahmoq otga minganida bey bo‘ldim deb o‘ylaydi, sholg‘om oshga kirganida yog‘bo‘ldim deb o‘ylaydi); Ata binersen Allah‘ı, attan inersen atı unutma(Otga minsang, Allohni, otdan tushsang, otni unutma); Atın bahtsız arabaya düşer(Otning omadsizi aravaga qo‘shilar); Atın ürkeği, yiğidin korkağı(Otning hurkagi, yigitning qo‘rqog‘i (yomon)); Atlar nallanırken kurbağa ayağını uzatmaz(Otlarga taqa qoqilayotganda qurbaqa oyog‘ini uzatmas)* kabi maqollarda tabiat va hayotdagi turli vaziyatlar diqqat bilan kuzatilgani, tahlil qilingani, jamiyatdagi qonun-qoidalar, axloqiy mezonlarga tayangan holda, ta’sirchan shaklda munosabat bildirilgani, tavsiyalar berilganini ko‘rish mumkin.

“Maqollar bugunda yashayotgan tarix hamdir. Agar xalq o‘z tarixi bilan chambarchas bog‘liq, o‘tmishda bo‘lgan voqea-hodisalar silsilasida vujudga kelgan maqollarni bugungi kunda ham o‘z o‘rnida qo‘llayotgan ekan, bir paytning o‘zida asrlar ma’naviyati yashamoqda, desak, to‘g‘ri bo‘ladi. Ular qanday voqelik asosida vujudga kelgan bo‘lmasin, xalq ularni ezgu g‘oyalar targ‘iboti uchun safarbar qila olgan”.¹

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Aksoy, Ö. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul:İnkılâp Kitabevi.
- 2.Gümüş, M.,Yoldaşev, İ.(1995).*Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
3. Çotuksöken, Y. (2004) *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
- 4.Ercilasun, A. (2020). *Dîvânü Lugâti’t-Türk’teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd.Şti.
- 5.Jo‘rayeva, B.(2019). O‘zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari. Filol.fan.dokt...(DSc) diss.Samarqand.
- 6.Öz, A. (2000). Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9, 114-160.
7. O‘zbek xalq maqollari va matallari. – Toshkent, 1985.
8. O‘zbek xalq maqollari. (2019). Toshkent: Sharq.
- 9.Tosheva D.(2017). Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari. Filol.fan.b.f.d...(PhD) diss.Toshkent.

¹ Xolmanova Z., Valiyeva G., Muhammadiyeva D. O‘zbek tilidagi paremiyalar tadqiqi. – Toshkent: Mahalla va oila, 2022. – B. 60.

10.Xolmanova Z., Valiyeva G., Muhammadiyeva D. O'zbek tilidagi paremiyalar tadqiqi. – Toshkent: Mahalla va oila, 2022.

БИОЛОГИЯ ТЕРМИНЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИ . АЙРИМ ТЕРМИНЛАРНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Назаров Б.,

*Тошкент Кимё-технология институти
Шаҳрисабз филиали катта ўқитувчиси*

Аннотатсия: Мақолада ўзбек тилшунослигида бугунги кунда долзарб масала сифатида қараладиган терминлар, уларнинг тараққиёти, илм-фанда ишлатилиши, Ўзбек тили луғат бойлигининг ташкил этилишида терминларнинг аҳамияти, ўрни ва роли, биология фанига оид терминларнинг даврлар ўтиши билан жадал суръатда кўпайиб бориши, ҳақида фикр юритилади.

Таянч сўзлар: *Тил, луғат, терминлар, тилшунослик, лингвистика, лексика, семантика, терминлар траекторияси, тириклик, табиат, биология терминларнинг ясалиши, туб терминлар, ясама терминлар, ўзлашма терминлар, ўсимлик, ҳайвонот, анатомия, интеграция.*

Кириш: Кўпгина фанлар ривожлангани сари ўзбек тилшунослиги ҳам ривожланиб, кундан-кунга тараққий этиб бормоқда. Тилимиздаги энг бугунги кунда тилшунос олимлар томонидан тизимли ўрганилиши жоиз деб топилган масалалардан биттаси бу терминлар, уларнинг шаклланиши, ясалиши, тараққиёти ишлатилиши масаласидир. Бугунги кунда ер юзида 200 дан зиёд мустақил давлатлар мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида ижтимоий, иқтисодий, сиёсий соҳалари ва тармоқлари ривожланиб бормоқда. Кундан – кунга инсонлар ҳаётига янгилик ёки янги кашф қилинган ресурслар (янгиликлар, маҳсулотлар ўз номи аниқроғи термини билан) истеъмол қилиш (фойдаланиш, ишлатиш, сўзлашиш) учун турмуш тарзимида кириб келмоқда. Шу жумладан биология фани ва ундаги терминларнинг ҳосил бўлиши, ясалиши, ўзбек тилига ўзлашиши ва луғат таркибида ишлатилиш масалалари долзарблигича қолмоқда. Бу эса бу фанга оид терминалогия билан тизимли ишларни амалга оширишни тақозо этади. Мақолада юқорида қайд этилган масалаларга тўхталиб ўтилади.

Асосий қисм:

Глобаллашув ва интеграция жараёнлари шиддат билан тус олаётган ҳозирги давримизда техника тараққиёти, илм-фан ривожини, шунингдек, соҳалар ва халқ ҳўжалигининг тармоқлар кесимида ривожланиши ўз навбатида тилшуносликнинг ўзгариши ва ривожланишига ҳам жуда катта таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Янги ихтиролар, кашфиётлар, касб ёки ҳунарга оид янги сўзлар, атамалар, албатта ўзининг номланиши, лексик-семантик усулда ҳосил бўлиши ва луғатларда ишлатилишини тақозо этади. Ер юзидаги турли давлатларнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларида янги пайдо бўлган

сўзлари (неологизмлари) ўз луғатларида тил бойлигининг(ресурсларининг) моддий кўпайишига олиб келади.

Республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритган даслабки йиллардан бошлаб, тилшуносликдаги терминологик тизимни мукамал ўрганиш, тартибга солиш ва луғатларда қўллашнинг даврининг ўзи тақозо этди. Ўзбекистон Республикасининг президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019-йил 21- октябрдаги ПФ-5850 – сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора- тадбирлари тўғрисида”ги фармонда “илмий асосланган янги сўз ва атамаларни истеъмолга киритиш, замонавий атамаларнинг ўзбекона муқобилларини яратиш ва бир хилда қўлланишини таъминлаш, географик ва бошқа топонимик объектларга қонун ҳужжатларига мувофиқ ном берилиши борасидаги фаолиятни мониторинг қилиш ва мувофиқлаштириш” каби устувор вазифаларни бажариш белгиланиб ўтилган. Фармонда кўрсатилган шу ва шунга ўхшаш вазифаларни бажариш тилшуносликнинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Ўзбек тилшунослигида терминларни ўрганиш масаласига ҳар доим долзарб масалала сифатида эътиборга олиб келинган. Бу бўйича кўплаб илмий ишлар амалга оширилган ва бир қанча тадқиқот ишлари ҳам олиб борилмоқда. Масалан Ўзбекистон Миллий Университети “Хабарлар” илмий журналининг 2020 йил (1/3) сониди УДК 81’25 Тошкент архитектура қурилиш институти “Ўзбек ва хорижий тиллар” кафедраси катта ўқитувчиси Хилола Закированын **“Терминология тилшуносликнинг объекти сифатида ”** мавзусидаги илмий мақоласида авиация терминологияси (Т.Б.Горохова) томонидан, анатомия терминалогияси (Л.Ф) Ельцова) томонидан, ҳарбий луғат ва атамалар (Л. Л. Нелюбин)томонидан, компьютер терминологияси (Т.В. Акулинина) томонидан, лексикографик терминология (М.Авайнштейн) томонидан, метеорологик атамалар (М.А. Лазарева) томонидан, ижтимоий-сиёсий атамалар (Г.А. Абакумова) томонидан, спорт терминологияси (А.С. Рылов)томонидан, совуқ қурол терминологияси (Е.В. Ильченко)томонидан, экологик атамалар (Т.А.Алесенко) томонидан, иқтисодий терминлари (Л.Г.Аксютенкова) томонидан шу каби билим соҳаларида ўрганилганлиги тўғрисида маълумотлар келтирилган. Бундан ташқари ўзбек ва рус тили лексикасининг терминалогияга оид муаммолари бўйича Ҳ.Э.Ёдгоров, Г.Ё.Ғуломова, Р.Ҳ.Ширинова, О.М.Пўлатова, Р.Дониёров, С.М.Мирзокулов, И.Х.Пардаева, М.С.Ахатова, З.Н.Арипов, Р.С.Нуритдинова, Р.Р.Бобокалонова, И.Ж.Юлдашев, З.Мирахмедова, Ш.И.Исакова, Ч.С.Абдуллаева, Д.Ф.Нурмухамедова, С.Х.Нурматова, А.Касимова, З.В.Соловьева, Г.А.Сергеева, Л.В.Клименко ва бошқалар томонидан ҳуқуқшунослик, заргарлик, ёғочсозлик, мусикашунослик каби соҳаларда изланиш олиб борганликлари тўғрисида маълумотлар кўрсатилиб ўтилган.

Демак ,терминалогия ва унинг лексикада тутган ўрни ва аҳамияти бўйича нафақат ўзбек тилшунослигида, балки жаҳон тилшунослигида ҳам алоҳида ўрганилиниши лозим бўлган долзарб масала эканлигини билиб олишимиз мумкин.

“Термин” сўзига тилшунослар томонидан жуда кўплаб таърифлар берилган. Жумладан, Ўзбек тилининг изоҳли луғатида термин (лотинча terminus сўздан олинган бўлиб, чек, чегара ёки ҳад) каби лексик маънони касб этиб, билим ёки фаолиятнинг махсус соҳасига доир тушунчани ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмаси деб таъриф берилган. Терминлар ва луғатлардаги умумистеъмол сўзлари бир -бирини тўлдирадиган лексик бирликлардир. Терминлар қўлланишига кўра ўз терминологик траекторияси (майдонига) эга бўлиб, у бир хил (синонимик) маъновийликни касб этади . Уларда хиссий-таъсирий , ёки образлилик хусусиятлари мавжуд бўлмайди. Шунинг учун қўлланиш матнига қараб терминлар қисқа, аниқ ва биргина маънода илмий тушунчани (яъни муайян соҳа сўзларини) ифодалашда ишлатилади.

Биологик терминлар тараққиёти тилшуносликда алоҳида ўрганилмаган мавзу ҳисобланиб, ҳозирги даврда долзарб мавзу сифатида қаралмоқда. Тошкент 2016 йилдаги “Биология фанларининг тараққиёт тенденциялари ва инновациялари” модули бўйича ўқув услубий мажмуада дастлаб “Биология” терминини илм-фанга бир - биридан мустасно тарзда 1802 йилда Жан Батист Ламарк ва Готфрид Рейнхольд Тревиранус томонидан таклиф қилинган мазмундаги маълумот ёзилган. Лекин табиат, тирик мавжудодлар, борлиқ , экология ва ҳодисалар ҳақидаги билимлар анча олдиндан шакллана бошлаган.

Дастлаб табиат, тириклик , ўсимликлар дунёси, ҳайвонот олами умуман олганда флора ва фауна олами ҳақидаги билимлар “Биология” термини номида аталиб тилларда қўлланилмаган бўлса-да, шу соҳада тўпланиб борилган билимлар, тажрибалар , манбалар жуда қадим замонларга бориб тақалади. Бу тарихий ва тадрижий эволюцион жараёни қуйидаги даврларга ажратиш мумкин.

Мазкур даврлар оралиғида дунёдаги давлатлар тилининг лингвистикада ҳозирги биологик терминларнинг деярли аксарият қисми шаклланиб бўлиб, дунё халқларининг лексикасига (луғат бойлигига) қўшилиш жараёнлари давом этмоқда.

I. Антик давр. (қадимги Миср, қадимги Хитой ва қадимги Хиндистонда тўпланиб борган. Улар турли ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳақидаги билимларни ўзлаштирганлар.)

1.Қадимги Юнонистон ва Рим. Милоддан аввалги V асргача бўлган давр.

2. Гиппократ (460 эр.ав.). қадимги Греция, Фессалия), қадимги шифокор. Бизгача унинг 59 та ҳар хил авторлар маънбаларидан асарлари етиб келган.

3. Эмпедокл (эр.ав. 490-430 йиллар)

4. Аристотель (эр.ав.384-322 йиллар) барча биология билимларини умумлаштирди, фан тарихида дастлаб ҳайвонларни систематикасини ишлаб чиқди.

5. Теофраст (эр.ав.310-250 йиллар) ўсимликларнинг 400 дан ортиқ турини ўрганган.

6. Рим олими Лукреций Кар (эр.ав.99-55)

7. Клавдий Гален (Galenus) (э.р.ав.130-200 йиллар)

II. Ўрта давр. (Араб ва мусулмон мамлакатларида табиат ҳақидаги билимлар ривожланади)

1. Аҳмад ибн Наср Жайхоний (870-912 йиллар) ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси ҳақида маълумотлар тўплаган.

2. Беруний (973 -1048 йиллар) тирик мавжудотларнинг яшаш эволюцияси ҳақида билимлар тўплайди.

3. Абу Али Ибн Сино (980-1037 йиллар)

III. Ўйғониш даври.

1. XVII асрнинг бошларида Уильям Гарвей

2. Голландиялик ака ука Ганс ва Захарий Янсенлар

3. Италия олими Г. Галилей, К. Дроббеллар

4. 1625 йилда Ф. Стеллутти ва И. Фабер

5. 1665 йилда инглиз физиги ва ботаниги Роберт Гук

6. Антони ван Левенгук (Leeuwenhoek), (24.10.1632, Делфт – 26.08.1723), Голланд

7. Марчелло Мальпиги (1628 - 1694 йиллар Италия)

8. Жан Батист Пьер Антуан Де Моне Ламарк (1744-1829 йиллар)

IV. XIX аср.

1. Чарлиз Дарвин (1809 -1882 йиллар)

2. Ян Эвангелиста Пуркинье (1787-1869 йиллар)

3. Роберт Броун (1773-1858 йиллар)

4. Маттиас Якоб Шлейден (1804-1881 йиллар)

5. Теодор Шванн (1810-1882 йиллар)

6. Вильгельм Гофмейстр (1824-1877 йиллар)

7. Эдуард Страсбургер (1844-1912 йиллар)

8. Эдуард Ван Бенеден (1846-1910 йиллар)

9. Теодор Бовери (1862-1915 йиллар)

10. Шлейхер (1821-1868 йиллар)

11. Флемминг Вальтер (1843-1905 йиллар)

12. Эдуард Страсбургер (1844-1912 йиллар)

13. Ван Бенеден (1846-1910 йиллар)

14. Вальдейер Вильгельм (1836-1921 йиллар)

15. Карл Бенда (1857-1932 йиллар)

16. Гейденгайн (1834-1897 йиллар)

17. Камило Гольжи (1843-1926 йиллар)

18. М. Шледен (1804-1881 йиллар)

19. Т Шавин (1810-1882 йиллар)

20. Рудольф Вирхов (1821-1902 йиллар)

21. Карл Бэр (1792-1876 йиллар)

22. Луи Пастер (1822-1895 йиллар)

23. Фридрих Август Иоганн Лёффлер (1852-1915 йиллар)

24. Лёффлер (1852-1915 йиллар)

25. Иван Петрович Павлов (1849-1936 йиллар)

26. Владимир Иванович Вернадский (1863-1945 йиллар)

V. XX-XXI асрлар. Ўзбек олимлари:

Мусаев.Ж.А, Т.Зоҳидов, А.Музаффаров, А.Абдуллаев, Қ.З.Зокиров, П.Қ.Зокиров, Ё.Тўрақулов, Ж.Ҳамидов, А.Ғ.Холмуродов, А.Т.Тўлаганов, Н.М.Матчонов, Б.О. Тошмухамедов, Ж.А.Мусаев, О.Ж.Жалилов, А.А.Абдукаримов, А.З.Зоҳидов ва бошқалар;

Юқорида қайд этилган даврлардан бошлаб инсоният ва уни қамраб турган олам тамаддунга юз тутиб борган сари , табиат ҳақидаги билимлар, шу жумладан (биология) ҳам такомиллашиб борган . Бу ўз навбатида тилларга таъсир қилиб , ҳар бир атама ёки термин сифатида луғат составини бойитиб, истеъмолга киритиб борилган. Юқорида биология фанининг ривожланиш даврларини тарихий босқичларга бўлиниши ҳам бежизга эмас. Шу даврлар оралиғида соҳа эгалари (олимлар) томонидан яратилган ёки кашф қилинган ҳар бир янгилик , давр лексикасига қўшилиб уни бойитишнинг янги манбаъси бўлиб хизмат қилиб келган.

Ҳозирги давр тилшунослигида биология терминологияси тараққий этиб бориш даврлари мисолида алоҳида луғат шаклида босмадан чиққан тўпламлари мавжуд эмас. Амалда қўлланиладиган луғатлар Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк ” асарида 8000 га яқин туркий сўзларнинг келиб чиқиши ва изоҳи, Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” 4 та жилдида 10000 дан зиёд биологик терминларнинг номи ва қўлланиши батафсил кўрсатилган. Бундан ташқари Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти 1954 йилги нашри орқали чоп қилинган “Тиб қонунлари” 1-китобининг сўз боши қисмида “Тиб қонунлари”нинг баъзи бир қийин жойларини тушуниш ва терминларни аниқлашда таржимонлар маълум арабча луғатлардан ташқари қуйидаги манбаларлардан ҳам кенг фойдаландилар” деб ёзиб,

1. Қутбиддин Маҳмуд Шерозий томонидан “Қонуннинг” 1-китобига 1283-84 йилларда ёзилган шарҳ “Аттухфат ус саъдия” номли асарининг Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмаси,
2. Мир Муҳаммад Хусайн Хуросонийнинг мураккаб дориларга бағишланган “Қарободин-и кабир” асари,
3. Муҳаммад Аъзамхоннинг “Иксир-и Аъзам” асари,
4. А. Асқаров ва Н. Нажмиддиновларнинг “Лотинча –Ўзбекча Русча макроскопик анатомия терминлари тўплами”
5. А.С.Таубернинг “Медицина илмий атамалар сўзлиги” каби асар ва қўлёзмалар кўрсатилган. Демак , бугунги кундаги тиббиёт ёки биологияга оид терминлар тараққий этиб, ҳозирги тилимизгача етиб келиш жараёнларини қанчалик тарихий эканлигини билиб олишимиз мумкин.

Бундан ташқари Ўзбекистон миллий энциклопедияси , Ўзбек тилининг изоҳли луғати тўпламларида ҳарфларнинг кетма-кет жойлашуви бўйича, Н. Ибодов “ анатомиядан қисқа лотинча-русча-ўзбекча луғат” Тошкент, Абу Али Ибн Сино номидаги Тиббиёт нашриёти 1995 йилги нашрда 1775 термин ва унинг изоҳи, “Ботаникадан қисқача изоҳли луғат” А.Қосимов, М.Набиев Тошкент Ўқитувчи нашриёти 1990 йилги нашрда 150 терминнинг изоҳи, А. Қосимов, М Қосимовалар томонидан “Инглизча-ўзбекча-русча, ўзбекча-инглизча-русча изоҳли луғат” Тошкент Меҳридарё нашриёти 2006 йилги

нашрда 3220 термин ва унинг изоҳи, Ш.М.Мусаев, А.Ғ. Холмуродов “Микробиология атамаларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати” Тошкент. “Фан нашриёти ” 1995 йил тўпламида 750 терминнинг изоҳи ва таржимаси, С.Мухаммадхонов, ф.Жонгуазов “Ўсимликшуносликка оид ” русча –ўзбекча изоҳли луғатда 200 термин таржима ва изоҳи, А.Қосимов, Ҳ. Холматов “ Русча-ўзбекча-лотинча изоҳли луғат” Тошкент. Ибн Сино номидаги нашриёт 1990 йил 3800 термин изоҳи ва таржимаси каби китоб ва луғатларда биологик терминлар ва уларнинг изоҳи таърифлаб кўрсатилган.

Терминларнинг тилга (лексикага) кириб келиши, ўша тилнинг ривожига муносиб ҳисса қўшибгана қолмасдан, соҳалар тараққиётига ҳам ўз навбатида таъсир ўтказди. Ўзбек терминологиясининг ҳам Ўзбек адабий тилининг тарраққий этиб боришига аҳамияти жуда каттадир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, антик даврнинг ўзидаёқ тирик табиат, ўсимликлар ва ҳайвонот олами, одам организми тўғрисида қўплаб билимлар тўпланган. Биргина одамнинг тузилиши, органларининг номланиши антик даврдан бошлаб бугунги кунгача 20000 мингдан зиёд (термин) деб топилган. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ҳам ўз ўрнида тилни тадқиқ этиш, тил орқали туркий забон халқларининг турмуш тарзи, келиб чиқиши, тарихий босқичлар, этник дунёқараш мақол, матал, ҳикматли сўз ва бошқаларни ўз ичига олган, қарийиб 8000 сўзни изоҳи ёзилган дастлабки ноёб асар ҳисобланади. Мазкур асар орқали қадимдан табиат ва тириклик ҳақидаги (биология) туркий сўзлар бугунги кунда биологик соҳага оид термин бўлиб хизмат қилишини эътироф этишимиз мумкин.

Масалан: **От** сўзи- ўт (ҳозирги ўсимлик, ем-хашак, гиёҳ, дори, оғу, захар, ёки омонимлик хусусият касб этиб, олов ёки ўт аланга) маъносида, **ЭТ** сўзи - мускул (ҳозирги маълум бир организм ёки мускул) маъносида, **Оқ илон** сўзи – илон тури (ҳозирги ўқ илон) маъносида, **Эм** сўзи – эмлаш (ҳозирги инекцияланиш ёки инекция олиш) маъносида, **журак** сўзи- юрак маъносида, **сач** сўзи – соч маъносида, **Ин** сўзи- уя (ҳайвонларнинг ини ёки уяси маъносида), **оғур** сўзи -кейинчалик уюрdeb аталиб, (ҳайвонлар подаси, отлар уюри маъноларида, **Ағуз** сўзи – оғиз сути (маъноларида), **Уруғ** сўзи- ўсимликларнинг уруғи (экиладиган дон, айриш лексикада эса уруғ ва аймоқчилик) маъноларида, **Озиқ** сўзи – (озуқа маъносида, ёки тиш) маъноларида ишлатилганлигини кўришимиз мумкин.

“Девону луғотит турк” да бу каби минглаб сўзлар ишлатилганлигини гувоҳи бўламиз. Бу сўзлар ҳозирги давргача лексикамизда сақланиб, биология атамаси сифатида ҳам луғатда учрайди.

Шунингдек, Ибн Синонинг “Тиб қонунлар” асари ҳам ўз даврининг ноёб қўлёзмаси, ҳамда тиббиёт илмининг қомусий асари ҳисобланади. Муаллифнинг бу асари 5та китобдан иборат бўлиб, биринчи китобда инсон анатомияси ва физиологияси, касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, доривор гиёҳлар, ҳайвонларнинг номлари ва хусусиятлари, бадан-тарбия саломатликни асраш каби масалаларга бағишланган.

Иккинчи китобда ўсимлик ва ҳайвонлардан олинadиган 811та даволаш учун ишлатиладиган дориларнинг номи зикр этилган. Тилшунослик учун бу

дориларнинг номланиши термин ҳисобланиб, Ибн Синонинг бу асарлар орқали бугунги кунгача 5000 мингдан ортиқ терминлар луғат бойлигини бойитиб турибди. Албатта, асарда учрайдиган кўпгина терминлар бугунга келиб, таржима, ёки мўқобил вариантлари ишлатилиб келинар, лекин биологик термин сифатида ўзбек тили лексикасининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Улардаги айрим терминлар бугунги кунга келиб ҳам лингвоногнитив хусусиятларини тилимизнинг бугунги кун лексикасида ишлатилиб турибди. Масалан: **Семизўт** (сифат+от ясама термин), **қораседана** (сифат+от ясама термин), **итузум** (от+от ясама термин), **қўл** (туб сўз), **юз** (омонимик хусусиятни касб этиб, инсон танаси аъзосини англатувчи термин), **афюн** ёки **қорадори** (ҳозирда бу икки сўз ҳам лексикамизда мавжуд), **ёнғок** (туб сўз), **олтингургут** (от+от ясама термин), **зира** (туб сўз), **асал** (туб сўз), **зайтун** (туб сўз) ва ҳоказолардир.

Учинчи китобда инсон танасидаги касалликлар ва уларни даволаш усуллари ҳақида ёзилган. Бу асарда учрайдиган дори ёки дориворларнинг аксарият номлари, бугунги кун тилшунослигида термин сифатида луғатларда қайд этилиб, халқ табobatiда ҳам ишлатилмоқда. Масалан **менингит**, **ошқозон яраси**, **зотилжам**, **ўпка яллиғланиши**, **сарик касаллиги**, **қизамиқ**, **чечак** каби туб, ясама ва бирикмали терминлар ўзбек терминалогиясининг махсус луғатларида учрайди.

Тўртинчи китобда эса танадаги бир аъзога эмас балки бутун танадаги касалликлар тўғрисида фикр юритилади.

Бешинчи китобда эса мураккаб дорилар, табиатда тайёр ҳолатда учрайдиган дорилар ва гиёҳлар ҳақида маълумот киритилади. Ибн Синонинг барча асарларида учрайдиган ўсимликлик дунёси, ҳайвонот олами, дори ва гиёҳлар номлари ўз навбатида терминалогияга таъсир қилиб, ҳозирги ўзбек адабий тилининг шаклланишига муносиб ҳисса қўшиб келган. Даврлар ўтиши билан қадимги туркий тил эсти туркий тилга ўтиши, шунингдек, тилга форс-тожик, араб, хитой, рус тилининг лексикаси кириб келишининг ўзи ҳам тилнинг ўзгаришига, қайсидир маънода кириб келган ўзлашмалар ҳисобига ҳам луғат состави бойиб борган. Ўз навбатида тилимиздаги терминларнинг ҳам кўпайишига сабаб бўлган.

Биология терминлари ҳозирги вақтгача алоҳида луғат шаклига келтирилмаган ва фанга хос бўлган терминларнинг умумий сони қанчани ташкил этиши тўғрисида аниқ далилларга таянилган манба (луғат) учрамайди. Ўз навбатида луғатларда келтирилган терминларни ясалиши бўйича қуйидаги туркумларга ажратишимиз мумкин. Бу эса мавзунинг долзарблигини ва шу иш бўйича илмий тадқиқодлар олиб бориш зарурлигини даврнинг ўзи тақозо этиб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019-йил 21- октябрдаги ПФ-5850 – сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора- тадбирлари тўғрисида”ги фармони Халқ сўзи газетаси 2019-йил 22- октябр

№ 218 сон;

2. Ўз МУ хабарлари, 2020, 1/3 УДК 81'25 ISSN 2181-7324 илмий журнали;

3. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” Т ҳарфи 72 –бет;

4. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта- махсус таълим вазирлиги Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий- методик маркази Тошкент давлат педагогика университети ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази “Биология фанларининг тараққиёт тенденциялари ва инновациялари” модули бўйича ўқув услубий мажмуа; Тошкент 2016 йил;

5. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 3 жилдлик. 1-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи: Солиҳ Муталлибов. Т.: Фан, 1960 йил;

6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси;

7. Н. Ибодов “ анатомиядан қисқа лотинча-русча-ўзбекча луғат” Тошкент, Абу Али Ибн Сино номидаги Тиббиёт нашриёти 1995 йилги наشري;

8. “Ботаникадан қисқача изоҳли луғат” А.Қосимов, М.Набиев Тошкент Ўқитувчи наشريёти 1990 йилги нашрда;

9. А. Қосимов, М Қосимовалар томонидан “Инглизча-ўзбекча-русча, ўзбекча-инглизча-русча изоҳли луғат” Тошкент Меҳридарё наشريёти 2006 йилги наshr;

10. Ш.М.Мусаев , А.Ғ. Холмуродов “Микробиология атамаларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати” Тошкент. “Фан наشريёти ” 1995 йил тўплами

11. С.Мухаммадхонов, Ф.Жонгуазов “Ўсимликшуносликка оид ” русча – ўзбекча изоҳли луғати;

12. А.Қосимов, Ҳ. Холматов “ Русча-ўзбекча-лотинча изоҳли луғат” Тошкент. Ибн Сино номидаги наشريёт 1990 йил ;

SAID AHMAD ASARLARIDA FONETIK VOSITALARNING QO‘LLANILISHI

*Mingboyev V.,
Toshkent viloyati Parkent tumani 49-maktab o‘qituvchi,*

Annotatsiya: Badiiy asar fonetikasi haqida gap ketganda, uning yozilish vaqti, o‘rni, shu makon va zamondagi til xususiyatlari, tovushlar miqdori va variantlari, fonetik qonuniyatlari, tovush juftlari va transformatsion xususiyatlari, transkripsiyasi, qaysi tildan olinganligi yoki o‘z qatlam tovushi ekanligi, urg‘u tushish o‘rinlari, bo‘g‘inning holati, ohang jihatlari kabi xususiyatlar haqida gap boradi.

Kalit so‘zlar: *geminatsiya, urg‘u, to‘xtam, unli, undosh tovush, alliteratsiya, qavatlantirish, emotsional-ekspressivlik.*

Biror matndagi nutqiy birliklar umumlashib kommunikativ vazifa bajarishi bilan birga emotsional-ekspressiv funksiyaga ham ega bo‘ladi. Chunki so‘zlovchida o‘z nutqi orqali axborot yetkazishgina emas, o‘z his-tuyg‘ulari va munosabatini, kechinmalarini ifodalash ehtiyoji ham mavjud bo‘ladi. Emotsional-ekspressiv nutq

tinglovchiga ta'sir o'tkazish maqsadida yo'naltirilgan bo'ladi. Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tibor qaratish zarur. Nasrda unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usuli – fonografik vositalardan foydalanadilar¹. Fonetik vositalar – nutq tovushlari, urg'u, ohang, ton, tovush tembri kabilardir.

Said Ahmad asarlari tahlili jarayonida ham quyidagi o'rinlarda fonografik vositalardan foydalanilganligini uchratdik.

1. Unlilarni birdan ortiq yozish. Bunda unlini cho'zib talaffuz qilinganligi tushuniladi. Unlini cho'zib talaffuz qilish orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanilishi ta'kidlanadi². Belgining ortiqqligi: - *Da –a, - dedi Mahkamov, - juda shishinib ketibdilarku. Burnilarini yerga ishqab qo'yish kerakka o'xshaydi. Mundoq qiling. Kechqurunga byuro chaqiring. Men ham qatnashaman. Juda boshimizga chiqarib yubordik uni.* (“Jimjitlik”, 158-bet)

Belgining kuchsizligi: - *Yo'o'o'q, - dedi cho'zib Salima. – Mosh o'lgurdan darak yo'q.* (“Jimjitlik”, 166-bet)

Unlilarni birdan ortiq yozish orqali chaqirish, da'vat etish ma'nosi ham ifodalanishi mumkin. Masalan: - ***Tog'aaaa!** Katta enam chaqiryaptilar. Choyingizni icharmishsiz!* (“Jimjitlik”, 53-bet)

2. Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo'lgan so'zlar muayyan vaziyatlarda ekspressiya va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. Qahramonning ichki ruhiyati va maqsadini o'quvchiga yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Masalan: - *Yo'g'-e, - dedi qo'rqib ketgan yigit. “Chayka”da kelgan bu odam prokuror emasmikin, ministr emasmikin, degan o'y bir lahza ko'nglidan o'tdi. – Menga **tuppa-tuzzuk** odam sotgan edi.* (“Jimjitlik”, 161-bet) ushbu misolda yozuvchi “z” fonemasini qavatlantirish orali qahramonning siqilish, xavotir olish kabi ruhiy holatlarini namoyon etgan.

3. So'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish. Og'zaki nutqda turli sabablarga ko'ra ayrim so'zlar, asosan, o'zlashma qatlam so'zlarini buzib talaffuz qilish holati ko'plab uchraydi. Bunday xato so'zlovchining o'zlashgan so'z imlosini to'g'ri tasavvur qilmasligi, boshqa millatga mansubligi, paronimlarni farqlamasligi natijasida yuzaga keladi, deb izohlash mumkin. Badiiy asarda bu usuldan qahramon nutqini individuallashtirish hamda ifodani og'zaki – jonli nutqqa yaqinlashtirish maqsadida foydalaniladi³. Masalan: *ratsiya ancha paytgacha qitirlab, guvillab turdi. Keyin*

¹ M.Yo'ldoshev. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. -Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2006, 37-bet.

² M.Yo'ldoshev. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. -Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2006, 37-bet.

³ M.Yo'ldoshev. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. -Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2006, 37-bet.

xotinchalish ovoz keldi: - *Garaj jujurnigi eshitadi...* (“Jimjitlik”, 41-bet) Ushbu misolda “dejurniye” ya’ni o‘zbek tilida “Navbatchi” ma’nosini ifodalovchi o‘zlashma qatlam birligi jujurnik“ tarzida buzib talaffuz qilingan.

4. Alliteratsiya (lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, ad- old, -ga + litera – harf ma’nolarini ifodalaydi) ya’ni misralar, undagi so‘zlar boshida bir xil undosh tovushlarning takror qo‘llanilishi¹. Bu san’atdan, asosan, she’riy nutqda foydalaniladi. Lekin Said Ahmad asarlari tahlili jarayonida nasrda ham qo‘llanilgan alliteratsiyalrini uchratdik: *Kampir endib uning muzdek, sovib qolgan peshonasiga lab tegizdi. Payvasta qoshlarini siladi. Keyin qaltirab: - **Kapalak kiygan keladi, kafan kiygan ketadi**, - deb pichirladi.* (“Jimjitlik”, 143-bet)

5. Geminatsiya. A.Abdullayev “O‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi” asarida shunday ma’lumotlarni keltiradi. Hozirgi o‘zbek tilida fonetik usul bilan ma’no kuchaytirishning quyidagi ko‘rinishlari mavjud: 1) unlini kuchli talaffuz qilish; 2) unlini cho‘zish (kvantativ urg‘u); 3) undoshni qavatlash (geminatsiya) kabi. Geminatsiya ham badiiy nutqda ko‘p qo‘llaniladigan fonetik usullardan biri biri bo‘lib, mazkur hodisa “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati” da “Qo‘sh undoshlik” sifatida izohlanadi². A.Abdullayev fikriga ko‘ra, undoshlarni qavatlab qo‘llash orqali badiiy asarda qahramon ruhiyatidaagi xursandlik va xafalik holatlari tugal tasvirlahga erishiladi. Masalan, *G‘upromiddin boshini silkitibsilkitib kuladi. – E, enasi tushmagur-a, bizzi xotin yoshligida bir gapga o‘nni qo‘ndirsa, qariganda o‘ttizni qo‘ndiradi. Unga bitta gap ayt-u, orqangga qaramay qoch! – Bay-bay-bay, - deydi kampir, haliyam qolmapti-da, shu odati o‘lmagur. Hay mayli, umridan Baraka topsin. Ishqilib, xudo senga to‘zim bersin. Chidaysan-da, chidamay qayoqqa ham borarding. Shuncha nevara-chevara, evara....* (“Jimjitlik”, 147-bet)

Fonetik vositalardan qahramonlarning ruhiy holatlari, ichki kechinmalarini tasvirlashda foydalaniladi, bu esa nutqiy ta’sirchanlikni oshirib, kitobxon oldida asarning jozibasini yanada oshiradi. Asarning nutqiy ta’sirchanligini shakllantirish, kitobxon oldidagi jozibasini yanada oshirish uchun adibdan yuksak mahorat talab etiladi. Said Ahmad asarkari tahlili jarayonida fonetik vositalardan unumli foydalanilganligining guvohi bo‘lamiz. Asarda uchraydigan fonetik vositalar asarning badiiy qimmatini yanada oshirib, yozuvchining kitobxon oldidagi mahoratini ochib berishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.Yo‘ldoshev. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. -Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2006.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2002.
3. A.Abdullayev “O‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi”.-Toshkent: “Fan”, 1983.
4. Said Ahmad “Jimjitlik” asari. –Toshkent; “Sano-standart” nashriyoti, 2016-yil.

¹ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2002, 12-bet.

² Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2002, 30-bet.

ТЕРМИН “ЛАКУНА” В РАБОТАХ СОВРЕМЕННЫХ ЛИНГВИСТОВ

Толипова Д.

Преподаватель,

Ташкентского государственного университета
узбекского языка и литературы имени А.Навоий

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема межъязыковых и концептуальных лакун, которые обнаруживаются как при анализе и сопоставлении языков, так и в процессе межкультурной коммуникации. Затрагивается вопрос соотношения слова и концепта.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация; концепт; лакуна; безэквивалентная лексика.*

Проблема межкультурной коммуникации на сегодняшний день является одним из самых важных вопросов в современном мире. Много причин существует повышенному интересу этой темы. В культурной, общественно-политической жизни, социально экономических сферах происходит огромное расширение в настоящее время. Имея огромный интерес представителей разных народов друг другу, коммуниканты нередко испытывают сложности в общении. Причина этого, это то что недостаточно знакомы с особенностями, тонкостями культуры традиции партнеров по общению. Перемены в сфере политики и экономики привели к исследованию межкультурной коммуникации. Можно сказать о своего рода заказе на исследование этой проблем МКК.

На сегодняшний день проблемами МКК занимаются многие науки такие как антропология, этнография, теория коммуникации, лингвистика, психология, этнопсихоанализ и др. Заинтересованность многих наук в МКК объясняется междисциплинарностью самих понятий культуры и коммуникации. На сегодняшний день существует более чем 300 определений культуры, каждое из которых ориентировано на круг проблем, разрабатываемых определенной отраслью знания.

Разнообразие, изобилие национально культурных стандартов особенно остро ощущается в МКК, когда человек сталкивается с незнакомой для себя ситуацией, поведением собеседника. Чтобы понять причину, коммуникант должен найти ответ. Иностранный язык - это перекресток культур, потому что каждое иностранное слово отражает иностранный мир и иностранную культуру: за каждым словом стоит свое сознание представление о мире. Следовательно, преодоление одного языкового барьера недостаточно для обеспечения эффективности общения между представителями разных культур, для этого необходимо преодолеть барьер культурный. К компонентам и видам культуры, несущим национально-специфическую окраску, можно отнести следующее:

А) традиции, обычаи и обряды

Б) бытовую культуру, крепко связанную с традициями, в связи с чем часто называют традиционно-бытовой культурой.

В) повседневное поведение: привычки представителей разных культур, принятые в некотором социуме нормы общения, а также связанные с ними мимический и пантомимический(кинесический) коды

Г) национальные картины мира, отражающие разновидность восприятия окружающего мира, национальные особенности мышления представителей той или иной культуры.

Д) художественную культуру, отражающую культурные традиции того или иного этноса.

Понять специфику общественного сознания и увидеть различие культур можно только выйдя за рамки своей культуры, т.е. столкнувшись с другим мировоззрением и мироощущением. Следовательно, только сочетание двух знаний как языка и культуры, может обеспечить эффективное и плодотворное общение.

В современном языкознании обращают внимание на следующие стороны исследования, это роль языка в сознании личности и формирование языковой картины мира, изучение лингвокультурных единиц, образующие различия несовпадения членения окружающей действительности. Именно такие культурно маркированные языковые средства получили название лагун.

Теме лагуарности посвящено значительное количество трудов зарубежных, российских и узбекских ученых: Ж.П. Вине, Ж.Дарбельне, Ю.А. Сорокин, Е.М.Верещагин, С.Флорин, С.Влахов, В.Г.Костомаров, В.Л.Муравьев, З.Д.Попова, И.А.Стернин, И.Ю.Марковина, Г.В.Быкова, Ю.С.Степанов, А.М.Хасанов. В их исследованиях можем увидеть новый подход к решению вопроса взаимосвязи языка и мышления, языка и культуры, языка и личности. Канадские исследователи Ж.П.Вине и Ж.Дарбельне ввели первыми понятие термина лагуна. В зарубежной лингвистике такие ученые как: К.Хейл, Ч.Хоккет,М.Шаттлуорт, М.Коун, М.Дагат, Б.Дэллинджер, для описания лингвокультурологических расхождений пользовались термином “лагуна” (void, semantic void, blank space, gap, lticke). Ж.П.Вине, Ж.Дарбельне, В.Л.Муравьев используют термин – лагуна, К.Хейкел использует термин – gap, что означает пробел, З. Ю.С. Степанов использует термин - антислова или белые пятна на семантической карте языка.

Различия определений термина лагуны.В.Л.Муравьев относит к лагунам «недостающее в данном языке слово другого языка»((1,с.37)) « Мы будем считать лагунами лишь те иноязычные слова (устойчивые словосочетания), которые выражают понятия, закрепленные в языковой норме данного языка и для передачи которых в этом языке требуются более или менее пространные перефразы.

В.Г.Гак рассматривает лагуны как «пропуски в лексической сиситеме языка, отсутствие слов, которые, казалось бы, должны были присутствовать в языке, если исходить из его отражательной функции (то есть его задачи обозначать явления объективнойдействительности) и из лексической системы языка» ((2,с.161)).

В.И.Жельвис об изучаемом феномене объясняет, что «лакуна –это то, что в одних языках и культурах обозначается как «отдельности», а в других не сигнализируется, то есть не находит общественно закрепленного выражения» ((3,с.137)).

З.Д.Попова и И.А. Стернин формулирует понятие лакуны следующим образом: «В результате не полной эквивалентности денотативных семем разных языков создается такое явление, как лакуна: отсутствие в одном из языков , сопоставляемых между собой наименование того или иного понятия, имеющегося в другом языке».((4,с.44)) Примерами подтверждающими цитату ученых, служат русские лексические единицы: квас, оладьи, валенки, лапти, ухват и другие, они не имеют соответствия в узбекском языке

Г.В. Быкова рассматривает лакуны как «виртуальная лексическая сущность, семема, не имеющая материального воплощения в виде лексемы, способная проявиться на уровне синтаксической объективизации в случаи возникновения коммуникативной востребованности концепта» ((5,с 32-33)). Очевидно, автор имеет в виду внутриязыковые лакуны. И.П. Матханова Т.А. Трипольская трактовали термин лакуна как « пустая клетка в системе именования». На основе многочисленных толкований лакун различными авторами Ю.А. Сорокин и И.Ю. Марковина определяют специфически для данного явления черты: непонятность, непривычность, незнакомость, неточность ((6,с 37))

В лингвистике на сегодняшний день существует большое количество типологических классификаций лакунарных единиц, в основе которых лежат различные основания для описания их системной организации:

1) с точки зрения исторической эволюции (описываемые в синхронии и диахронии) - В. Л. Муравьев

2) по наличию в пределах одного языка или в языках сравнения (межъязыковые и внутриязыковые) -В.Г. Гак, А.И. Белов, Л.А. Леонова, З.Д. Попова, И.А. Стернин.

3) по обусловленности (немотивированные) - И.Ю. Марковина, З.Д. Попова, И. А. Стернин.

4) по парадигматике (видовые или родовые) - В.Л. Муравьев, Б. Харитонов.

5) по степени абстрактности их значения (предметные и абстрактные) - З.Д. Попова, И.А. Стернин.

6) ряд исследователей отмечает наличие уникальных и более частичных лакун - А.И. Белов и Г.В. Быкова.

7) лакунарных единиц с лексическими, стилистическими и грамматическими особенностями -В.Л. Муравьев.

8) абсолютных и относительных - Ю.С. Степанов, В.Л. Муравьев.

Различия одних и тех же лакун разными исследователями. Л.С. Бархударов выделяет группу «случайных лакун». Это слова которые по каким-то причинам нет похожей семемы в другом языке. (((7.Бархударов 1975, с 93).

Ю.С. Степанов в своей работе «Французская стилистика» предлагает рассматривать все случаи безэквивалентной лексики как лакуна. Также автор

предлагает разделять лакуны на абсолютные и относительные. По определению автора, если слово существующие в одном языке употребляются реже с сопоставляемым языком, то лакуну следует считать относительным. На примере французского слова «discuter» показал что данное слово на фр. языке употребляется чаще чем в рус. языке слово «обсуждать»(((8.Степанов, с 120-121).

В.Л. Муравьев в своей работе «О языковых лакунах» дал следующее определение абсолютным и относительным лакунам. По мнению автора, если эквивалент в другом языке невозможно передать одним словом, а словосочетанием, то такое слово относится к абсолютным. А к относительным лакунам относит слова, которые употребляются редко и при особых ситуациях. (((9.Муравьев, с 31).

В.И. Жельвис в статье «К вопросу о характере русских и английских лакун» пишет. Что абсолютными лакунами считаются слова «то, что в одном языке обозначается как «отдельности», а в других не находит общественно закрепленного выражения» (((10.Жельвис,с.136) Для примера он приводит следующие слова, которые для французского языка являются лакунами, это слова: кипятик, ровесник, именинник. В данных примерах мы можем увидеть расхождения определений классификаций лакун. Ряд исследователей именуют абсолютные и относительные лакуны, по разному. Они носят такие названия как, конфрантативные и контрастивные также полные и частичные. Перечисленные многочисленные виды лакун позволяют утверждать, что в лингвистической научной литературе отсутствует единая унифицированная типология лакун, и исследователи классифицируют их с учетом разных признаков. Подразделение лакун. Лингвистические лакуны подразделяются по их системно-языковой принадлежности на межъязыковые(интерязыковые) и внутриязыковые (интраязыковые). Внутриязыковые лакуны выявляются внутри одного языка. И.А. Стернин говорит о том, что в лексикофразеологической системе каждого языка присутствуют большое количество лакунарных единиц, то есть «пустых мест», хотя в них есть близкие по значению слова((11,с.9). Таких слов не мало. Слово старшеклассник – ученик который учится в старших классах, но нет эквивалента для обозначения ученика младших классов. Слова жалоба или донос эти слова обозначают негативное сообщение, нет слова в лексической системе о положительных сообщениях фактах. Такие же слова можно увидеть и в узбекском языке. оксокол – обращение к мужчине в пожилом возрасте, нет слова в лексической системы узбекского языка, где мы можем обращаться к молодым мужчинам. Слово хамшира - это обращение к женскому полу медработника, нет эквивалента в узбекском языке к медработнику мужского пола.

Межъязыковые лакуны можно выявить в сопоставлении грамматических и лексических значений двух языков. Этот вид лакун подразделяется на мотивированные и немотивированные лакуны. Мотивированные лакуны объясняются отсутствием слов в связи с отсутствием самого предмета, явления. Например лакуны утов, танча- в узб. языке; лапти, кокошник – в рус. языке. Немотивированные лакуны – отсутствие лексемы в языке, но наличие предмета

явления. В русском языке есть такие слова как: сутки, кипятик, однофамилиц, но в западноевропейских языках нет этих слов. Для каждой лексической единицы одного языка, можно подставить оптимальный перевод. Но, как известно, лексический состав любого языка не однороден, поэтому при межъязыковом сопоставлении данных единиц с формальной точки зрения выделяют 3 основных типа соответствий:

1) полные (линейные – по И.А.Стернину) одной лексической единице языка соответствует только одна лексическая единица. Можно говорить, что это готовые соответствия, так как при их использовании потери практически не происходит. Например: вода- сув, мыло - совун и т.д. как правило, такое явление наблюдается в сфере слов однозначных. Л.С. Бархударов ((12.Бархударов.1980:И)) относит к этой группе следующие лексико-семантические разряды слов:

- имена собственные(личные и географические), Европа – Европа, Памир-Помир;

- научные и технические термины, например: кислород – кислород, гипотенуза-гипотенуза;

- некоторые другие разряды слов, близкие по семантике двум предшествующим, например, название месяцев и дней недели: август –август, пятница-жума;

2) частичные являются наиболее распространенным типом межъязыковых соответствий на лексическом уровне. И.А.Стернин и З.Д.Попова в исследовании «Семантическая специфика национальных языковых систем» говорят о двух основных видах частичной эквивалентности у слов однозначных – прямые и векторные эквиваленты. В прямых эквивалентах совпадают ядерные денотативные семы, но они могут различаться по периферейным или по коннотативным семам. В русском языке слово **шапка** – головной убор, преимущественно теплый, мягкий. На немецком языке – головной убор, различной формы, преимущественно из мягкого материала, без или с козырьком. Данные слова совпадают по ядерным семам, но в немецком слове наблюдается дополнительная семема характерной детали.

3) абсолютные - отсутствие соответствия в одном из языков по отношению к другому сопоставляемому языку.

Некоторые исследователи используют термин безэквивалентная лексика в широком понятии, включающий в себя реалии и лакуны как разновидности безэквивалентных единиц. З.Д.Попова и И.А.Стернин отмечают, что безэквивалентные единицы и лакуны всегда выявляются в парах: если в одном языке есть лакуна, то в сопоставляемом языке - безэквивалентная лексика ((92,с 24)). Например в узбекском языке есть слово тиллакош (конусообразный головной убор, украшенный драгоценными камнями), моркон (труба в печи, откуда выходил дым), дам солиш (религиозный обряд очищения от нечистых сил), бугирсок(жаренные в кипящем масле в казане круглые кусочки теста)и др.; для русского языка это лакуны, а для узбеков – безэквивалентная единица на фоне русского языка.

Использованная литература:

- 1.С.А.Аскольд – 2017. Понятие и слово. Русская литература. От теории литературы к структуре текста: Антология.-М.
- 2.Дж.Вайн,Дж.дарбельн -2016. Сравнительная стилистика французского и английского языков. Метод перевода.- Париж.
3. Лихачев Д.С. – 2020. Концептосфера русского языка. Изв.РАН-СЛА
4. И.А.Стернин 2021. Когнитивная лингвистика.- Воронеж.
5. О.А.Леонтович-2020 Проблема понимания межкультурной коммуникации. Языковая личность:культурные концепты. Волгоград Архангельск: Смена.

БАДИЙ МАТН ТАРЖИМАСИДА РЕАЛИЯЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

**Касимова З.,
таърих докторант, ЎзМУ**

Аннотация: Ушбу мақолада бадий матн таржимаси ижодий фаолиятнинг мураккаб шакли эканлиги ҳамда бир тилда яратилган бадий асарни унинг шакл ва мазмун бирлигини, кўркемлигини таъминловчи барча компонентларини сақлаган ҳолда иккинчи тил воситалари асосида қайта яратишдан иборат мураккаб ижодий жараён эканлиги ёритилган. Таржима амалиёти, ундаги хилма-хилликлар, бадий таржимада тил воситаларини тўғри танлаш каби масалалар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: таржима, бадий таржима, ижодий фаолият, тил воситалари, адабий алоқалар, иккиламчи матн, образ.

Бадий таржима – инсон ижодий фаолиятининг мураккаб шакли бўлиб, бир тилда яратилган бадий асарни унинг шакл ва мазмун бирлигини, кўркемлигини таъминловчи барча компонентларини сақлаган ҳолда иккинчи тил воситалари асосида қайта яратишдан иборат мураккаб ижодий жараён.

Бадий таржима миллий адабиётлар тараққиётига, халқлар ўртасидаги дўстлик ва қардошлиқ манфаатларига, маданий ва адабий алоқаларнинг кенгайишига хизмат қилади. Таъкидлаш жоизки, мазкур жараён самараси бўлмиш юзага келган асар ҳам “бадий таржима”, “таржима” терминлари орқали ифода этилади. Бунда аслиятнинг ўғирмаси бўлмиш иккиламчи матн назарда тутилади.

Бадий таржимада сўзни сўз билан эмас, балки маънони маъно билан, оҳангни оҳанг билан, образни образ билан, юморни юмор билан бериш муҳим аҳамиятга эга. Бадий таржиманинг бошқа турдаги таржималаридан фарқи шундаки, сўз, жумла ёки бутун бир асарни тўғри таржима қилиш шарт эмас. Бунда таржимон ҳам санъаткор бўлиши лозим¹.

Бадий адабиёт таржимони адабиёт санъатининг моҳир устаси, аслиятнинг услуби ва ғоясини кўрсата олиш қобилиятига эга йирик

¹ Сирожиддинов Ш., Одилова Г. Бадий таржима асослари. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2011. Б.10.

мутахассисдир. Негаки, у нафақат чет тилини яхши билиши, балки она тилини мукаммал тасарруф этган бўлиши, таржима қилинаётган асар мароми ва услубини пухта идрок этиши лозим. Бадиий адабиёт таржимони аслида – мустақил ёзувчидир. Оғзаки таржимон таржима давомида, нутқда тез-тез учрайдиган ҳолат каби битта сўзни бир неча бор қўллайдиган бўлса, ёзма таржимон анча-мунча маънодош сўзларни саралаб чиқишга мажбурдир.

Бизнингча ҳам, тўғри ва чиройли таржимагина мукаммал ва идеал санъат асари бўла олади. Мукаммал таржима яратишнинг ўзи эса чинакам санъатдир. Бундай санъат таржимондан тўғри таржима қилиш доирасида катта маҳорат эгаллашни талаб этади.

Таржима амалиётида қуйидаги хилма-хилликлар учраб туради:

1. Таржимонларнинг тажрибаси, малакаси ва эътиқоди бир-биридан жиддий фарқ қилиши натижасида келиб чиқадиган фарқлар.

2. Таржимонларнинг таржима қилиш тамойилларини ҳар хил талқин этишлари туфайли келиб чиқадиган фарқлар.

3. Таржимонларнинг услуби муаллиф услубига таъсир этиши натижасида табиий рўй берадиган фарқлар¹.

Ана шу учта сабаб туфайли муайян бир асарни, масалан, ўн та таржимон ўз тилига ўгирса, натижада бир-биридан фарқ қиладиган ўн хил таржима ҳосил бўлади.

“Услуб” тушунчаси тор маънода талқин қилинганда асарда тасвирланган персонажлар нутқининг ўзига хослиги тушунилади. Ҳар бир сўзнинг ўз услуби борки, албатта имло луғатидан сўзларга қараб, уларнинг услуб хусусиятларини аниқлайман дейиш беҳуда уриниш бўлар эди. Сўзларнинг услуб хусусиятлари бадиий матн ичида, сўзларнинг бирикишида очилади². Масалан, *ўлмоқ* сўзи *дунёдан ўтмоқ, оёқ чўзмоқ, кўз юмди, абадий уйқуга кетди, жони узилди, кун битди, бандаликни бажо келтирди, асфаласофилинга жўнади* каби бирикмаларнинг ҳар бирида ўзига хос стилистик маънога эга. Бу стилистик вариантларнинг ҳар бирини ўз ўрнида ишлатишнинг катта амалий аҳамияти бор, агар улар ноўрин қўлланса, қўпол хато келиб чиқиши мумкин. Масалан, *дунёдан ўтди* ўрнига *жони чиқди* деб бўлмайди.

Бадиий асарни таржима қилиш учун тилнинг луғат бойлиги, чунончи синоним ва омонимлар, касб-хунар терминлари, диалектал, эскирган ва вульгар сўзлар, эркалаш ва кичрайтириш, қочириқ, матал ва идиомаларни ҳамда сўзларнинг мусиқийлиги-ю, оҳангдорлигини, кўп маънолилигини, тилнинг талаффуз нормаларини, муболаға ва кичрайтириш хусусиятлари, ҳазил-мутойиба формаларини билиш зарур.

Таржимашунос олим Ғ.Саломов бадиий асарни қайта яратиш жараёнида амалга ошадиган уч босқич тўғрисида тўхталиб, шундай фикрни келтиради:

1. Асл нусхани таржимон қандай қабул қилиши (тушуниши).

2. Асарни реал, авторнинг мақсад-муддаоси ва унинг ўзига хос услубини қандай талқин қилиши.

¹ Жўраев К. Таржима санъати. – Т., 1982. Б.25.

² Жўраев К. Таржима санъати. – Т., 1982. Б.45.

3. Сўз санъати намунасини ўз она тилида қайта тиклашда муқобил восита топа олиши¹.

Контекстуал таржима ҳақида сўз юритар эканмиз, бу усулнинг таржима амалиётида жуда кенг тарқалганлигини таъкидлаб ўтмоғимиз лозим. Чунки таржимонлар кўп ҳолларда аслиятнинг бош мазмунига эътиборни қаратиб, ўз сўз бойлигини кўрсатиш мақсадида ёки тафаккур доирасининг кенглигини исботлаш учун бадиий услубнинг кенг тарқалган тасвирлаш ҳамда изоҳлаш усулларида ҳам самарали фойдаланадилар. Бунга мисол қилиб қуйидаги парчани келтириш мумкин:

Умидим юлдузи, орзуим чечаги, ҳаётим тираги Кумушимга!

Киноя ва аччиғлар билан тўлиқ бўлган мактубингизни олдим. Хатни ёзган чоғингизда тамом бир ўт ичида, ғазаб денгизиде сузганлигингиз гавдаланиб кўз ўнгимдан ўтдилар. Ўтдиларгина эмас, хатто менга шунчалик таъсир этдиларким, гўё маликасининг ғазабига учраган кул қай даражада эс-хушидан айрилса, қилар ишидан, ўйлар ўйидан янглишса, манинг-да ҳозирги ҳолим бунинг юз даража юқорисиға етди. Тўғриси заҳар олуи мактубингизга одамларча тушуна олмадим ва тушунишқа ҳам лузум кўрмадим, чунки ғазаб устида айтилган сўзлар ақлли кишиларча лойиқи муҳокама ва мутолаа бўлмас, гулхандан сўнг аланга ҳисобини ҳеч бир вақтда олинмас. Лекин мактубингизнинг бир ўрнига нима маъно бериш учун тамоман ожиз қолдим: “Илгариги сўзингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини билатуриб ҳам яна уялмай, қизармай, виждонсизлар амрини бериб кўясиз-да, уятсизлигингизни яна бир қат оширасиз...” ва “Отам Тошканде экан кезде бу гапни айтишқа уялган эмишсиз”, “гўё билан номуслик, уятчан бир йигит бўлиб кўринмакчисиз шекиллик?! ”²

Звезде моих надежд, цветку моих желаний, опоре моей жизни, моей Кумуш!

Письмо ваше, полное ядовитых намеков и горьких укоров, я получил. Мне представилось, что вы писали его словно в жару, в пылающем море страданий. Но если моя принцесса, столкнувшись с горем, которое я ей причинял не по своей воле, в такой степени утратила способность понимать меня и верить мне и так запуталась в своих предположениях и догадках, то я оказался в сто раз худшем положении. Признаюсь, я не только не понял вашего, полного яда письма, но и не считал нужным разбираться в нем, потому что разумные люди никогда не придают значения словам, сказанным в пылу гнева. Однако одно место в вашем письме требует объяснения. Вы пишете: “Зная, что ваша жестокость ко мне лишает вас права на мою любовь, вы еще без всякого стыда, не краснея, диктуете теперь свою волю?!.. Вы постеснялись... высказать это моему отцу, когда он был у вас в Ташкенте, но разве вы можете кому-нибудь доказать, что у вас есть совесть...”³

¹ Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент: Фан, 1966. Б.70.

² Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. – Т.: “ШАРҚ” НМАК, 2004. Б.177.

³ Абдулла Кадыри. Минувшие дни. – Т.: ИПАК “ШАРҚ”, 2009. С.195., Абдулла Кадыри. Минувшие дни. – Т.: “Узбекистан”, 2015. С.168.

Матн таржимасига назар солар эканмиз, биринчидан, ҳар иккала таржима ҳам айнан бир хил, иккинчидан, асарнинг бадиий бўёғини кўрсатувчи *ғазаб денгизиде сузмоқ, маликасининг ғазабига учраган қул, заҳар олуи мактуб, гулхандан сўнг аланга, ожиз қолмоқ, виждонсизлар амрини бермоқ, уятсизликни яна бир қат оширмоқ* каби сўз бирикмалари рус тилида нейтрал сўзлар билан ифодаланганини кўрамиз.

Матн мазмунини тўғри илғаб етиш ва таҳлил қилиш учун таржимон, аввало, ўз она тилининг лексикология ва стилистикасидан яхши хабардор бўлмоғи лозим. Айниқса, қиёсий стилистикага эътибор берган ҳолда қилинган матн таржимаси ўзгача чиқади. Сўзларнинг мавҳумлик даражаси, тўғри ва кўчма маъноларда берилиши, сўзларнинг ўзаро боғланиш қоидаларига амал қилиб матнга ёндашиш керак. Матнда учрайдиган ўхшатиш, истиора, метонимия, киноя, фразеологик бирикмалар, реалиялар, лақуналар, жумладан, мақол, матал, идиомалар ва шу каби лексик, стилистик усуллар анча мулоҳазали таржимани талаб қилади. Полисемантик, яъни кўп маъноли сўзлар матн моҳиятини тўғри илғаб олиш учун қатор муаммолар келтириб чиқаради. Бундай сўзларни контекст мазмунидан келиб чиқиб таржима қилиш лозим, акс ҳолда кулгили ҳолатлар юзага келиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулла Кадыри. Минувшие дни. – Т.: “Ўзбекистан”, 2015.
2. Абдулла Кадыри. Минувшие дни. – Т.: ИПАК “ШАРҚ”, 2009.
3. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. – Т.: “ШАРҚ” НМАК, 2004.
4. Жўраев К. Таржима санъати. – Т., 1982.
5. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент: Фан, 1966.
6. Сирожиiddинов Ш., Одилова Г. Бадиий таржима асослари. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2011.

O‘ZBEK LUG‘ATSHUNOSLIGINING XRONOLOGIYASI VA TOKSONOMIYASI

Latipova G.,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada lug‘atshunoslik tarixi, lug‘atshunos olimlar hamda ularning ilmiy izlanishlari, hozirgi va qadimgi davr lug‘atshunosligidagi farqli jihatlar, o‘xshash jihatlar, lug‘atshunoslik davrlashuvi aks ettirilgan. Xususan, lug‘atshunoslikning paydo bo‘lishi sabab va omillari sanab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *lug‘atshunoslik, tamoyil, xronologiya, klassifikatsiya, jadallashuv, ijtimoiy vazifa, frazeologik birlik.*

Turkiy tillar leksikografiyasi boy tarixga ega. Jumladan, o‘tmish lug‘atshunosligi o‘ziga xos lug‘at tuzish usullari, tamoyillari, so‘zlarni qiyoslash stilistikasi jihatidan ajralib turadi. Bu kabi lug‘atlarda so‘z tanlash qonuniyatlari, so‘zning ma‘naviy tuzilishiga munosabat, so‘zning semantik qirralarini ochish kabi masalalar bo‘yicha hozirgi payt leksikograflari uchun ham muhim bo‘lgan nazariy va

amaliy ishlarning mavjudligi ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, o‘zbek tilida turkiy va turkiy bo‘lmagan leksik birliklarni aniqlashda, bu kabi so‘zlarning kelib chiqish tarixini sharh etishda qo‘lyozma lug‘atlar ham zarur manba hisoblanadi. Lug‘atshunoslik tarixiga qiyosan nazar tashlansa, lug‘at tuzish nazariyasi va praktikasiga ma‘lum bir sabablardan kelib chiqib yondashilganligi ko‘zga tashlanadi. Shu tufayli ham original – takrorlanmaydigan lug‘atlar yaratilgan. Ilmiy tadqiqotlarda lug‘atshunoslik xronologiyasini uch asosiy davrga bo‘lib o‘rganish to‘g‘riroqligi ilgari surilgan:

Birinchi davr – XI – XV asrlar mobaynida turkcha-arabcha lug‘atlar;

Ikkinchi davr – XV – XIX asrlar boshigacha tuzilgan turkiy va forsiy, bir qancha badiiy asarlar sharhiga bag‘ishlangan lug‘atlar;

Uchinchi davr – XIX asr boshidan XX asrning birinchi choragigacha bo‘lgan muddatda tuzilgan o‘zbek izohli lug‘atlari.

Bu tasnif “O‘zbek tili leksikologiyasi” kitobida esa to‘rt davrga bo‘linadi:

Birinchi davr – XI – XIV asrlar;

Ikkinchi davr – XV asrdan 1862-yilgacha;

Uchinchi davr – 1878 – 1917-yillar;

To‘rtinchi davr – 1926-yildan hozirgi kungacha bo‘lgan yillarni qamrab oladi.

Lug‘atshunoslik xronologiyasi nechta davrga klassifikatsiya qilinganligi unchalik muhimmas, eng ahamiyatlisi har bir davrda so‘zlar ustida ma‘lum bir darajada ahamiyatga molik ishlar amalga oshirilganligidadir. Shunday ishlardan birini qadimgi turkiy til va eski turkiy tilni o‘rganishni boshlab bergan olim Mahmud ibn Husan Koshg‘ariy bajargan. Ushbu olim tomonidan yozilgan “Devonu lug‘otit turk” asari turkiy leksikografiyaning tamal toshini qo‘ydi. H. Ne‘matovning e‘tirof etishicha, ushbu lug‘at o‘z davrida to‘liq arab tilida ish yuritgan turkiy xalqlarning o‘z ona tillarini qayta tiklanish va o‘rganish bo‘yicha so‘zlik-qo‘llanma sifatida yaratilgan. Asarda turkiy til va uning unutilgan so‘zlarini tiklash bilan cheklanib qolinmasdan o‘z davrigacha shakllangan urug‘ va qabilalar, ularning tillari, shevalari haqida zarur ma‘lumotlar keltirilgan. Tilshunos Koshg‘ariy o‘z asarida tarjimayi holi haqida ham qisman to‘xtalib o‘tadi. Mahmud Koshg‘ariy ota-bobolarini so‘z boshidagi “a” unlisini “ha” qilib so‘zlovchi qabilalardan deb ko‘rsatadi. Bundan tashqari M. Koshg‘ariy tilshunos olimlardan Halil binni Ahmad, Ibn Jadariy, Iso Mig‘ofiy, Ismoil Jovxariy, Muhammad Hiroviy kabilarning asarlarini chuqur o‘rganganligi haqidagi ma‘lumotlar ham uchraydi. Demak, tilshunos olimning asarni yaratishda chuqur bilimga ega ekanligi taqsiqga loyiqdir. Turkiy tilni, tilda qo‘llangan har bir so‘z tarixini o‘rganishga bag‘ishlab yozilgan ilmiy asarlar – lug‘atlar XII asrdan boshlab yaratila boshlandi. Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” (XII asr), Abu Hayyanning “Kitobul-idrok li-lisonul atrok”, Muqannaning “Tarjumon turkiy va mug‘uliy va forsiy” (XV asr), muallifi noma‘lum “Attuhfatuz zakiya fil lug‘otit turkiya” (XIV asr) kabi turkiy tilning lug‘ati va grammatikasiga bag‘ishlangan asarlar lug‘atshunoslik tarixida qimmatli manba hisoblanadi. XV asr o‘zbek tili lug‘atchiligidan to‘liq ma‘lumotlari, undagi so‘zlar izohi, matn sharhi, etimologik kuzatishlarini Alisher Navoiyning asarlari misolida ko‘ramiz. So‘z sharhi, uning o‘zak va qo‘shimchalari tahlili, shuningdek, omonim, sinonim qatorlar, ya‘ni shakldoshlik va ma‘nodoshlik ko‘rinishlarining ilmiy tavsifini

“Muhokamat ul-lug‘atayn” asari bilan qiyoslab bilish mumkin. Adib asarlarini o‘rganishda lug‘atlarga murojaat qilishimiz tabiiy. Shoir asarlariga sharh berish, maxsus lug‘atlar tuzish Navoiyning o‘z zamonidan boshlanadi. Hiraviyning “Badoye ul-lug‘at”, “Abushqa” (XV asr), Muhammad Yaqub Chingining “Kelurnoma”, Mirzo Mahdixonning “Sangoh”, “Maboni ul-lug‘ot” (XVIII asr), Fath Alixon Kojariyning “Lug‘ati atrokiya” (XIX asr) Shayx Sulaymon Buxoriyning “Lug‘oti chig‘atoyi va turkiy usmoniy” (XIX asr) lug‘ati va yana bir qancha so‘zlik-lug‘atlar lug‘atchilik tarixida va Navoiy asarlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. XV – XVI asrlarda yaratilib bizgacha yetib kelgan “Lug‘ati shohidiy”, “Tuhfat ul-ushshoq”, “Sahhohi Ajamiya”, mashhur lug‘atnavis qozi Lutfilloh ibn Yusuf tomonidan tuzilgan “Lug‘ati Halimiy” kabi forsiy-turkiy, “Lahjat ul-lug‘ot”, “Xulosayi abbosiya”, “Abushqa”, Toli Hiraviy tartib bergan “Badoyi ul-lug‘ot” kabi turkiy-forsiy lug‘atlarni ikki tilli lug‘atlarning eng noyob qatoriga kiritish mumkin. Hijriy 947 (milodiy 1540-1541) yilda tuzilgan “Lug‘ati Ne‘matulloh” ham lug‘atshunosligimizda muhim o‘rin tutadi. Bu ba‘zida tuzuvchining nomi bilan “Ne‘matulloh” deb ham yuritiladi. Lug‘atning ahamiyatli tomoni shundaki, u XVI asrgacha bo‘lgan adabiy-tarixiy asarlarni, o‘sha davr tili va leksik boyligini o‘rganishda hamda bir qator keyingi davr lug‘atlarining yaratilishi, yozilish tarixini aniqlashda ishinchi manba hisoblanadi. Lug‘atda so‘z boshi yozgan muallif o‘z maqsadini quyidagicha ta’kidlaydi: “Nogoh bar xotiri fotirai in Bandai bechora be nihoyat ibn Ne‘matulloh ibn Ahmad ibn Muborak ar-Rumiyo xutur kardaki, az kutubhon lug‘gati forsiyi lug‘athoi jam kunam va kitob sozamki, az in bechorai yodgor monand va boshadki, kori kasero shoyad”, ya’ni biroq bu bandayi bechora Ne‘matulloh ibn Ahmad binni Muborak ar-Rumiyning xayoliga forsiy lug‘at kitoblaridan bir lug‘at tuzmoq va kitob shakliga keltirmoq keldi, men bechoradan yodgorlik qolsin va shu bilan biror ishga foydam tegsin. S.I.Baevskiyning ma’lumotlar berishicha, “Lug‘ati Ne‘matulloh”ning sakkiz nusxasi, shuningdek, “Lug‘ati muntahabi Ne‘matulloh”, “Majmua al-lug‘oti Ne‘matulloh”, “Majmua al-lug‘ot” kabi nomlar bilan yuritiladigan uchta qayta ishlangan varianti ham mavjud. Ushbu lug‘at XVII asrga oid katta forsiy-turkiy “Farhangi shuuri” lug‘atini tuzishda muhim dastur bo‘lib xizmat qilgan. Ammo ushbu lug‘atning biror nusxasi haligacha nashr etilmagan. Lug‘atchilik tarixining ikkinchi davrida yaratilgan ikki tilli turkiy-forsiy lug‘atlardan biri “Lug‘otit turkiy” hisoblanadi. “Lug‘otit turkey” qo‘lyozmasining birinchi va oxirgi sahifasidagi muhrida qayd etilishicha, hijriy 1193-yil yozuvi asosida shu sanada yaratilganligi ma’lum bo‘ldi. Bundan tashqari lug‘at Hindistonda Bangola shahrida tartib berilganligi ham qayd etiladi. Unda, asosan, fe’l formalarining izohi keltirilgan. Ma’lumki, eski o‘zbek tiliga bag‘ishlangan tarixiy yodnomalar, asosan, arab, fors va turkiy tilda yozilgan. Jumladan, Misr va Suriyada turkiy qabilalarning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan tutgan mavqeyi bu yerda tarqalgan turkiy tillarni o‘rganish zaruratini tug‘dirdi. Bu zarurat tufayli arab tilida qadimdanoq qator filologik asarlar yaratilgan. Xususan, Abu Hayyomning “Kitob ul-idrok li-lison ul-atrok”, muallifi noma’lum “Kitob at-tuhfa uz-zakiya fi lug‘ot ut-turkiya”, Jamoliddin Turkiyning “Kitob bulg‘ot al-mushtoq fil-lug‘atit turk val qipchoq” va boshqa ko‘pgina yodnomalar vujudga keldi. Bu asarlarda turkiy xalqlar tilining lug‘at sostavi va grammatik atrofiga aks ettirilgan.

Tilshunoslikning lugʻat tuzish masalalarini ilmiy tadqiq qiluvchi va lugʻat tuzish bilan shugʻullanuvchi soha leksikografiya yoki lugʻatshunoslik deyiladi. Lugʻatshunoslik maqsad va vazifasiga koʻra ikkiga boʻlinadi:

- a) ilmiy – leksikografiya nazariyasi bilan shugʻullanuvchi;
- b) amaliy – lugʻat tuzish ishlari bilan mashgʻulotlarini boʻluvchi.

Qolaversa, leksikografiya muhim ijtimoiy vazifalarni ham bajaradi. Bular quyidagilarda koʻzga tashlanadi:

- a) ona tili va boshqa tillarni oʻrganishda xizmat qiladi;
- b) tillararo munosabatlarni yaxshilaydi;
- c) til leksikasini ilmiy tekshiradi va talqin qiladi.

Lugʻatlarda soʻzlarning maʼnolari, foydalanish qoidalari, moslik, talaffuz, imlo, frazeologik birliklar, sinonimlar, omonimlar, antonimlar, morfemalar va boshqalar – tilning turli xil hodisalari tasvirlanishiga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi:

Ensiklopedik - bu lugʻat turi soʻzlarni izohlamaydi, balki obyektlar, narsalar, hodisalar orqali tavsiflab, tushuncha yoki voqelikni koʻrsatadi. Bu lugʻat turi ham ikki xil boʻladi: umumiy va maxsus.

Izohli - bu lugʻat turi turli xil soʻzlarning maʼnosi va har qanday tilning barqaror idiomatik iboralarini izohlaydi. Eng toʻliq va anigʻi akademik lugʻat deb ham yuritiladi.

Grammatika – bu lugʻat turi u yoki bu tilning lugʻatiga oid bir yoki bir nechta guruhni bir necha grammatik asosga birlashtirishdir. Masalan, feʼllar, sifatlar, refleks boʻlmagan soʻzlarning lugʻatlari mavjud.

Soʻz yasash va morfema – bu lugʻat turi maʼlum bir soʻzni hosil qilish soʻzlarning ildizlari, suffikslari, prefikslari va shu kabilar bilan shugʻullanadi.

Moslik – bu lugʻat turi kam tarqalgan boʻlib, maqsadi fikrni yanada stilistik jihatdan toʻgʻri ifoda etish uchun jumalarni mos tanlash bilan bogʻliq tomonlarini oʻrganadi.

Tezaurus yoki ideografik - ushbu lugʻatlarda maʼlum bir mavzu boʻyicha matn tuzishni osonlashtiradigan maʼnoga yaqin guruhlariga boʻlinadi.

Teskari - bu lingvistik tadqiqotlarni juda osonlashtiruvchi, soʻzlar alifbo tarzida joylashtirilgan, ammo teskari tartibda, yaʼni oʻngdan chapga tomon boruvchi lugʻat turidir.

Imlo va ortoepik - bu lugʻat turi imlo va urgʻu bilan yoki boshqa tilda soʻzlarning roʻyxati zarur boʻlganda kerakli variantlarini koʻrsatib beradi.

Leksik - bu lugʻat turi leksikologiyadagi terminlar bilan ishlaydi.

Neologizmlar - bu lugʻat turi tilga yangi kirib kelgan soʻzlar bilan shugʻullanadi.

Ikki tilli yoki tarjima - bu lugʻat turi bir soʻzning boshqa bir tildagi tarjimasi bilan ishlaydi.

Antropogonik - bu lugʻat turida insonlarning tegishli ismlari, shuningdek, maʼlum bir tilda taxallus va taxalluslarining roʻyxati keltiriladi.

Rezident - bu lugʻat turi shahar, viloyat yoki viloyat aholisini qanday nomlash bilan shugʻullanadi.

Qisqartirish - bu lugʻat turi abreviaturalar bilan ishlaydi.

Terminologik - bu lugʻat turi atamalar sharhi bilan shugʻullanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hasanov B. “Javohir xazinalari. Qo‘lyozma lug‘atlar”, T.: G‘afur G‘ulom n. 1989-y.
2. “O‘zbek tili leksikologiyasi”. T.: Fan n. 1981-y.
3. Hamidov Z. “Yozuv va majoziy ma‘nolarni sharhlovchi lug‘at”. O‘TA jurnali. 1999-yil, 1-son.

“KO‘K” KOMPONENTLI FRAZEMALAR SEMANTIKASI

Israilova S.,

O‘zMU o‘qituvchisi

Annotatsiya. Dunyoda hikmat durdonalarini yaratmagan, ularda o‘zining e’tiqodiy tasavvurlarini ifodalagan va asrlar osha ko‘z qorachig‘iday asrab-avaylamagan birorta xalq yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas. Maqollar va frazemalar ibtidoiy madaniyatning yuqori bosqichlarida paydo bo‘lib, uzoq davrlar yashash xususiyatiga ega. Frazema va maqollarda o‘sha xalq tilining betakror jozibasi namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: *frazema, maqollar, “ko‘k” yadrolari birliklar, semantik munosabatlar.*

Til har bir millatning ulkan boyligi, benazir qadriyati va bebaho mulki hisoblanadi. Har bir xalq va elat, o‘zi e‘zozlaydigan tilga ega. Tilning ijodkori bo‘lgan xalq, elatning tarixi va madaniyati tilda aks etadi, til ijtimoiy taraqqiyotda ulug‘vor ahamiyat kasb etadi. Til – har bir millat o‘zligining ajralmas belgisidir.

O‘xshatish, metafora, paremiyalar, maqollar, frazemalar tarkibida “ko‘k” leksemasi bilan bog‘liq o‘rinlar nihoyatda ko‘p. O‘zbek xalq maqollarida “ko‘k” leksemasi xalqning kosmogonik qarashlari bilan uyg‘unlashib ketgan. Xalq maqollarida “ko‘k” leksemasi *osmon, tangri, ko‘klam, bahor, yashillik, o‘t-o‘lan, tabiat, pishmagan, g‘o‘r* kabi ma‘nolarda kelishi ko‘p uchraydi. Xalq maqollarida rang ramzlari xalqning qadimiy e’tiqodiy qarashlariga borib bog‘lanadi.

“Oq sutini oqqa, ko‘k sutini ko‘kka sog‘moq” iborasi bergan sutiga, boqqaniga norozi bo‘lib, undan yuz o‘girmoq ma‘nosini bildiradi. *O‘zbek oyim: – Yendi menga mundoq o‘g‘il kerak emas... Oq sutimni oqqa, ko‘k sutini ko‘kka sog‘dim. Endi Toshkentga kelmasin.* (A.Qodiriy)

“Oq” desa – oq, “ko‘k” desa – “ko‘k”ni laganbardor odam tilidan “Xo‘jayin meni “yaxshisan” desalar ham, “yomonsan” desalar ham, “ma‘qul” deyman”, degan ma‘noda kinoya va istehzo tarzida aytadilar.

Oq, qora, sariq, qizil ranglardan tashqari, “ko‘k” leksemasi ham xalq og‘zaki ijodi namunalarida ham ko‘p ishlatiladiki, ular asl ma‘nosida predmet belgisini anglatrsa, majoziy ma‘noda o‘ziga xos ramziy ma‘nolar tashiydi. Masalan, *“Ko‘k*

bedanani ko'rsa, qari ot ham o'ynoqlaydi" maqoli asosan majoziy ma'no ifodalab, undagi "ko'k" sifatlovchisi yoshlik, go'zallik ramzi sifatida talqin qilinadi.

Varianti: "*Ko'kning hidini olgan sigir boyloqda turmas*". Bu maqollar bilan ham parda orasida: "Kishi har qancha qarisa ham, ko'ngli aslo qarimaydi", degan fikrni bildiradi.

Ko'k kirsin, qizil chiqsin". O'tmishda yigitlar yovga qarshi jangga otlanganlarida ota-bobolar ularning qo'liga qilich, nayza tutqazib: "Senga mana shuni taqdim etayotirmiz. Sen buni dushman ko'ksiga sanch, toki ko'k kirsin-u qizil chiqsin! (ya'ni qonga belanib chiqsin)" – deb, jasoratga undaganlar. Maqol ana shuni ifoda etadi.

"Ko'kdan arpa yog'sa ham, eshakning yemi – nimcha". (Nimcha – ("nimxo'rd" ham derdilar) – chorakning to'rtidan biri, botmonning esa 256 dan biri). Umuman, og'irlik o'lchovi birliklari, shu jumladan, nimcha ham turli davrlarda, turli geografik muhitlarda turlicha bo'lgan. Harqalay, yuqoridagi maqolda "nimcha" so'zi "juda oz, juda kam" degan ma'noda keltirilgan. Majozan: "Har qancha to'kinchilik bo'lsa ham, baribir kambag'al, mehnatkashlarning rizqi ozligicha qolaveradi", deyilmoqchi.

"Kekkayganga kekkaygin boshing ko'kka yetguncha, enkayganga enkaygin boshing yerga tekkuncha". Bu maqolni "O'zini katta olib, seni "oyoq uchi"da ko'rsatadigan, nazar-pisand qilmaydigan, mensimaydigan odamning oldida sen o'zingni nochor bilib, past tutib, qisinib-qimtinib, andisha yuzasidan indamay o'tirma, aksincha, o'zingni undan ham balandroq tut, bo'sh kelma, gapiga yarasha gap qil. Seni izzat-hurmat qiladigan, xushmuomala, odamoxun, kamtarin kishini esa undan ham o'tkazib izzat-hurmat qil, shirin so'zingni ayama, o'zingni undan ham kamtarin tut" – degan ma'noda qo'llaydilar.

Jumladan, "*Ko'kka boqqan yiqilur, loy-botqoqqa tiqilur*" maqolida ham shunga o'xshash ma'no qo'llangan bo'lib, uni kekkayib, gerdayib, burnini ko'tarib, ko'kka boqib, yon-berdagilarini nazarga ilmay yuradigan mag'rur, takabbur odamlarga nisbatan kinoya tarzida qo'llaydilar.

"Ot ayagan yerga qarar, qush ayagan – ko'kka qarar". Bu bilan: "Birov dam bir odamdan: "Otingizni berib tursangiz, falon joyga borib kelsam" deb iltimos qilib borsa, egasi bir oz og'rinadi, otini ayab, necha tomonni mulohaza qiladi, "borib keladigan joyi loymi, botqoqmi, sirg'anchiqmi, qirlikmi, soylikmi..." degan xayollarga borib, yerga bir qarab oladi-da, keyin "mayli" yo "yo'q" deb javob beradi. Ov qushini berib turishni so'rab borgan odamga ham egasi shu alpozda ish tutadi: "Havo qanday ekan, shamolmi, bo'ronmi, qormi, yomg'irmi", degan hayolga borib, ko'kka bir qarab oladi-da, keyin "ha" yo "yo'q" deydi, bergisi kelmasa, biror narsani bahona qiladi. Har kimga ham o'z narsasi qadrli bo'ladi. Shuning uchun sen avvalo birovdan biror narsa so'rab borma, o'zingga kerakli narsani o'zing topishga, imkoni boricha o'zing ega bo'lishga harakat qil", degan ma'noda nasihat qiladilar.

"Daraxt bir joyda ko'karadi". Bu maqol bilan: "Hayotingni o'tkazib turgan yeringning shart-sharoitiga ko'nik. Agar bu shart-sharoitlarni yoqtirmay, issiq o'rningni tashlab, yaxshiroq yerni qidirib ketsang, baribir qadr-qimmat topa olmayсан. O'z yeringga qanoat qilsang, bora-bora kamolga yetasan, shundaylikcha,

qolib ketmaysan, biring ikki, yomonning yaxshi bo‘ladi”, – degan ma’noda nasihat qiladilar.

“*Dalaning ko‘kiga ishonma, odamning – po‘kiga*”. Varianti: “*Ko‘kini ko‘rib, ko‘ksingni kerma*”. Ma’nosi: “Ekinim ko‘m-ko‘k bo‘lib o‘syapti-yu deb uning ko‘kiga ishonib, shu bilan maqtanib yurmay, ekiningga qayta-qayta ishlov beraver, shundagina kutgan hosilingni ola olasan deyilmoqda. Yana bir varianti “*Dalaning ko‘kiga ishonguncha, otangning go‘riga ishon*” shaklida uchraydi.

“*Uch oylik – ko‘kka boylik*” (Ko‘kcha–polizzor). Dehqon poliz ekinlarining urug‘ini tashlaganlardan keyin oradan uch oy o‘tgach, qovun-tarvuz pishib, hosilga, demakki, boylikka ega bo‘ladi. Mazkur maqol bilan “E, buning urug‘ini eksam, hosili qachon bo‘lib, biror foyda ko‘rardim?! –deb erinma ham, noumid ham bo‘lma. Yo‘q, o‘stir, mehnat qil, sabr-toqat qil –bo‘ladi, tez fursatda bo‘ladi!” degan ma’noda nasihat qiladilar.

“*Duo bilan el ko‘karar, yomg‘ir bilan yer ko‘karar*”, “*Duo olgan ko‘karar, tuhmat olgan oqarar*”, “*Tinchlik bilan el ko‘karar, yomg‘ir bilan – yer*” kabi maqollarda ham ko‘karmoq o‘z ma’nosida emas, konnotativ ma’no ifodalab, yaxshilik qilgan inson hech qachon kam bo‘lmaydi, qilgan yaxshi amallarining natijasini, albatta, oladi degan ramziy ma’no ifodalagan.

“*Ayol yerdan chiqqan emas, erkak bolasi, erkak ko‘kdan tushgan emas, ayol bolasi*”, “*Aql ko‘pga yetkazar, hunar – ko‘kka*”, “*Odobli o‘g‘il – ko‘kdagi yulduz, odobli qiz – yoqadagi qunduz*”, “*Ko‘kka boqma, ko‘pga boq*”, “*Og‘zingni ko‘kka ochma, Halol mehnatdan qochma*”, “*Elga boqqan, yerga boqmas, Ko‘kka boqqan, elga yoqmas*”, “*Himmatli ko‘kka ko‘tarilar, Himmatsiz yerga ko‘milar*”, “*Kamtarlik ko‘kka ko‘tarar, Manmanlik yerga kiritar*”, “*Mevali daraxt yerga engashar, Mevasiz daraxt ko‘kka tirmashar*”, “*Ko‘kka tupurma, yuzingga tushar, Noto‘g‘ri gapirma, boshingga tushar*”, “*Ko‘kdan emas, yerdan topasan*” kabi maqollarda esa “ko‘k” leksemi rang emas, osmon, samo ma’nolarini ifodalagan. Bu esa uning qadimgi turkiy xalqlar mifologik qarashlardan kelib chiqqan. Ko‘k osmon tangrisi degan qarashlar bilan ular osmon xudolarini muqaddas sanashgan.

“*Oydinda oq kiygan, ko‘lankada ko‘k kiyar*¹” degan maqolda ham oydin deganda inson hayotidagi baxtli, xursandchilik, xotirjam kunlari tasvirlanmoqda. Bunday paytda inson xursandchiligini ifodalash uchun oq rangli liboslar kiyadi. Ko‘lanka so‘zi esa ramziy ma’noda kelib, g‘am-g‘ussa, aza semalarini ifodalaydi. Bunda to‘g‘ridan to‘g‘ri xalqimiz madaniyatida mavjud an‘ana bilan bog‘liq holat ko‘zga tashlanadi. Ya’ni ba’zi viloyatlarda aza marosimlarida ayollar ko‘k rangli yoki shunga o‘xshashroq kiyim kiyadilar.

“*Gadoga oq xalta ham bir, ko‘k xalta ham*”² maqolida esa garchi gadoy tilga olingan bo‘lsa ham, bevosita gadoylarga emas, balki uncha-muncha narsaga, foydaga, mol-dunyoga qanoat qilmaydigan, yana bo‘lsin, yana ko‘paysin degan niyatda o‘lgan-tirilganiga qaramay harakat qilaveradigan odamlarga nisbatan qo‘llanadi. Yana majoziy pul, mol ko‘paytirish tashvishiga tushgan odamga harom ham bir, halol ham bir cho‘ntagi to‘lsa bas, degan ma’no ham bor.

¹ O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.

² O‘zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar T.Mirzaev, A.Musoqulov, B. Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2005.

Ko'k yadroli "Ko'kning hidini olgan sigir boyloqda turmas", "Ko'kka boqqan yiqilur, loy-botqoqqa tiqilur", "Ko'k kirsin, qizil chiqsin", "Ko'kdan arpa yog'sa ham, eshakning yemi – nimcha" (nimcha – "nimxo'rd" ham derdilar, chorakning to'rtidan biri, botmonning esa 256 dan biri), "Kekkayganga kekkeygin boshing ko'kka yetguncha, enkayganga enkaygin boshing yerga tekkuncha", "Daraxt bir joyda ko'karadi", "Dalaning ko'kiga ishonma, odamning – po'kiga", "Ko'kini ko'rib, ko'ksingni kerma", "Dalaning ko'kiga ishonguncha, otangning go'riga ishon", "Duo bilan el ko'karar, yomg'ir bilan yer ko'karar", "Duo olgan ko'karar, tuhmat olgan oqarar", "Tinchlik bilan el ko'karar, yomg'ir bilan – yer", "Ayol yerdan chiqqan emas, erkak bolasi, erkak ko'kdan tushgan emas, ayol bolasi", "Aql ko'pga yetkazar, hunar – ko'kka", "Odobli o'g'il – ko'kdagi yulduz, odobli qiz – yoqadagi qunduz", "Oydinda oq kiygan, ko'lankada ko'k kiyar" paremiyalari "belgi", "osmon", "yuksaklik" semalari asosida turli mental mazmunni ifodalashga yo'naltirilgan.

Til va madaniyat o'zaro aloqador hodisalardir. Tilda milliy madaniyat belgilari, xalqning dunyoqarashi, urf-odat, an'analari o'z aksini topadi. Muayyan tilni o'rganish, til birliklarining mohiyatini o'rganish ma'lum bir xalqning madaniy xususiyatlarini o'zlashtirishni ham taqozo qiladi. Tildagi mental xususiyatlar, milliy qadriyatlar ifodasi, tilning aloqa-munosabat, hissiy ta'sir funksiyalari bilan, ma'lum ma'noda, bog'liqdir.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.
2. O'zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar T.Mirzaev, A.Musoqulov, B. Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2005.

O'ZBEK SHEVALARINING ELEKTRON PLATFORMASINI YARATISH

Abdurahmanova S.,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqola shevalar elektron tavsifiga bag'ishlanadi, shu bilan birga ushbu maqolada shevalar platformasining ishlash mexanizmi yoritib beriladi. Platforma tarkibi, uni boyitish masalalari, elektron lug'atlar bazasining boyib borishi ham yoritildi.

Kalit so'zlar: Elektron platforma, dialektologiya, shevalar korpusi, lakuna, elektron lug'atlar, ma'lumotlar bazasi

Tilshunosligimiz tarixida alohida muallif asari til xususiyatini o'rganishga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar talaygina. Runiy va uyg'ur yozuvi asosida yaratilgan yodgorliklarning til xususiyatiga bag'ishlangan bir qancha asarlar maydonga keldi. Bu tadqiqot ishlarida qadimgi turkiy til xususiyatlarining ayrim morfologik, sintaktik va fonetik xususiyatlari tahlil qilindi. Runiy yozuvdagi yodgorliklar tilini V.V.Radlov, S.E.Malov, A.M.Sherbak, G'.Abdurahmonov,

A.Rustamovlar atroflicha tadqiq etishdi. XI-XIV asr yozma yodgorliklari til xususiyati A.K.Borovkov ishlarida, “Devonu lug‘otit turk” asari tili A.Fitrat tadqiqotlarida, Yusuf xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari til xususiyati V.V.Radlov, S.E.Malov, V.V.Bartold, E.E.Bertelslar, Ahmad Yugnakiyning “Hibatul-haqoyiq” asari S.E.Malov, E.E.Bertels, Q.Mahmudovlar tomonidan alohida o‘rganildi. O‘g‘uz dialekti belgilari ustun bo‘lgan “Qissayi Yusuf” dostoni M.Brokkelman, o‘g‘uz va qarluq-uyg‘ur dialektining qadimgi yodgorliklaridan hisoblangan “O‘g‘uznoma” afsonasi G.N.Potapin, A.M.Sherbak, XIV asr adabiy tili yodgorligi “Muhabbatnoma” asari til xususiyati ham A.M.Sherbak tomonidan tadqiq etilgan. XI-XIV asrlarda tuzilgan rasmiy hujjatlar uslubida o‘sha davr tiliga xos xususiyatlar o‘z ifodasini topgan. XI-XIV asrlarga oid rasmiy tilni bayon etishda prof. S.E.Malov nashr qilgan va X-XIII asrlarga tegishli yuridik hujjatlar, O.D.Chexovich nashr etgan XIV asrga oid Buxoro hujjatlari hamda E.R.Tenishev nashr etgan XIII-XIV asrlarga oid xo‘jalik yozuvlari yordam beradi. Eski o‘zbek adabiy tili deb ataluvchi XIV-XIX asr tili xususiyati Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Navoiy asarlari misolida tadqiq etilgan. Xususan, Alisher Navoiy asarlari tili alohida ahamiyatga ega bo‘lib, eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyotida muhim o‘rni borligini A.K.Borovkov tadqiqotlari isbotlaydi. XVII-XIX asr adabiy tili xususiyatlari Abulg‘ozi Bahodirxon, Turdi Farog‘iy, Nishotiy, Munis, Gulxaniy, Maxmur asarlari tili, XX asr o‘zbek adabiy tili leksikasi xususiyatlari Abdulla Qodiriy, G‘afur G‘ulom, Oybek, Abdulla Qahhor asarlari til xususiyatlari misolida tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlarda muallif tili leksikasi atroflicha tavsiflangan. Bunday tadqiqotlar tilning rivojlanish jarayoni va o‘zgarishlarni: ma’no torayishi va kengayishi, istorizm, arxaizm, neologizmlar harakatini kuzatish uchun qulay sharoit yaratadi. Mana shunday xususiyat har bir muallif va davr tili uchun tadqiq etilsa ham, ular alohida-alohida monografiyalarda mavjud. Agar bu tadqiqotlar milliy korpusda yaxlit bir tizim asosida o‘z aksini topsa, istalgan leksemaning tarixiy taraqqiyot jarayonini turli muallif tili misolida yorqin tasavvur qilish imkoniyati paydo bo‘ladi. Tilshunosligimiz oldida turgan endigi vazifa shu tadqiqotlarni birlashtirish asosida korpus yaratish. Bu vazifani amalga oshirish ikki bosqichni o‘z ichiga oladi:

1. Tilimiz tarixiy taraqqiyoti davrida til xususiyatlari tadqiq qilingan adiblar ijodiy merosi va tadqiqot natijasini korpus sifatida shakllantirish;
2. Shu paytgacha til xususiyati o‘rganilmagan yozuvchi va shoirlar asari korpusini tuzish.

O‘zbek tilining shevalarini tadqiq etishga bo‘lgan harakatlar XIX asr oxiri, XX asr avvalida boshlangan. Bu harakatlar doirasida bir qancha olimlar ____ o‘zlarining tadqiqot ishlari bo‘yicha xulosalar berishgan. Birinchi vazifa o‘rganilgan milliy-madaniy merosimizning elektron shaklda yaxlit sistemada (korpus shaklida) saqlanishi va undan keyinchalik turli ta’limiy va tadqiqiy maqsadda foydalanish imkonini yaratadi. Ikkinchi vazifani amalga oshirish til xususiyati o‘rganilmagan yozuvchi va shoirlar asariga bag‘ishlangan turli filologik tadqiqotlar bajarish uchun elektron baza hamda milliy-madaniy meros va tilimizni elektron shaklda (korpus formatida) saqlash, foydalanish va kelgusi avlodga to‘liq yetkazishni ta’minlaydi.

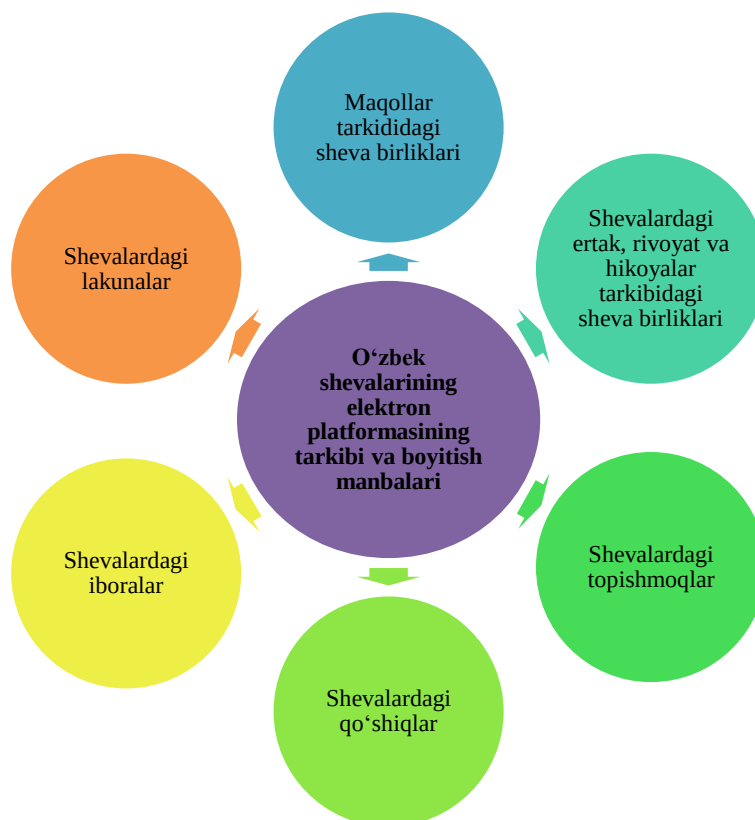
Adabiy til rivojiga salmoqli hissa qo‘sha olgan buyuk milliy yozuvchilarning leksikasini asrab qolish, nafaqat asrash, balki butun ko‘lami bilan tavsiflash, til egalari uchun namuna vazifasini o‘taydigan model shakliga keltirish adabiy tilni

asrash va rivojlantirish omili bo'lib xizmat qiladi. Bu borada o'z millati milliy va adabiy tili asoschisi hisoblangan butun dunyoga mashhur adiblar Shekspir, Dante, Gyote, Pushkinlarning adabiy merosi asosida qilingan ishlar (tuzilgan korpus) namuna sifatida xizmat qiladi. Bu siraga adabiy tilning eng optimal tashuvchisi sifatida tan olingan yozuvchilar Shandor Petefi, Genrik Ibsen, Adam Mitskevich, Karel Chapeklarning ishlarini kiritish ham mumkin.

Bugungi kun talabidan kelib chiqib aytadigan bo'lsak barcha manbalarni elektron ko'rinishda kelgusi avlodlarga yetkazish oldimizda turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib O'zbek shevalarining elektron platformasini yaratishimiz ushbu platformaga sheva materiallarini kiritishimiz bugungi kun talabi hisoblanadi. O'zbek shevalarning asosiy xususiyatlarini yaxshi bilish juda zarur. Shu sababli yaratilishi lozim bo'lgan platforma barcha shevashunoslikka oid manbalarni o'zida jamlashi lozim.

Elektron platformalar nima, ular qay tartibda ishlaydi, nimalardan tarkib topadi kabi savollarga esa quyida javob topamiz.

Elektron platforma ma'lum bir funksiyani bajarishga qaratilgan ma'lum turdagi ma'lumotlarni saqlash va qabul qilish uchun mo'ljallangan dasturiy ta'minot hisoblanadi. Biz ustida ish olib borayotgan O'zbek shevalarining elektron platformasi o'zbek shevalarini to'plash va baholash funksiyasiga ega.



Ushbu platformamiz xalq qo'shiqlari, maqollar, iboralar, topishmoqlar tarkibida mavjud birliklarni kontekstdan ajratmagan holda tahlil qilish imkonini beradi. Har bir birlik bazaga alifbo tartibida kiritiladi hamda ushbu birliklar elektron shevalar lug'atini boyitib boradi. Shu bilan birga ushbu platforma dialektal amaliyotni ham baholash funksiyasi bilan boyitilgan. Bunda dialektal amaliyot

o'tayotgan talabalarning ishlari tizimga kiritish yo'li bilan baholanadi. Platformaga kiritilgan so'zlar orqali foiz chiqariladi. Eng yuqori foiz lakunalar uchun beriladi. Platforma uchun ma'lumotlarni to'plashning eng samarali usullaridan biri ham dialectal amaliyotni baholash funksiyasi hisoblanadi. Bunda ma'lumotlar qisqa fursatda bir tizimga jamlanadi. To'plangan ma'lumotlar bir qancha usulda tahlil va tahrir qilinadi. Dastavval mazmuni bir-biriga yaqin so'z va so'z birikmalari ajratib olinib, tahlil qilinadi. Bu jarayonda fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar ham inobatga olinadi. Kiritilgan natijalar hududlar miqyosida ham tahlil qilinadi va bu jarayon orqali yana bir natijaga yani, o'zbek shevalarining elektron atlasini yaratishga erishamiz.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak o'zbek shevalarining elektron platformasini yaratish orqali sheva birliklari, folklor namunalarini to'laligicha kelgusi avlodlarga yetkazishimiz, saqlab qolishimiz va yaxlit bir baza hosil qilishimiz mumkin. Shu bilan bir qatorda to'plangan natijalar orqali o'zbek shevalarining elektron lug'ati va shevalar onlayn atlasini yaratish imkoniga ham ega bo'lamiz.

NOVERBAL VOSITALARNING ETNIK XUSUSIYATLARI

Raximova K.,
QarshiDU magistranti

Annotatsiya Maqolada muloqotga yondosh hodisalardan biri bo'lgan noverbal vositalarning milliy-madaniy va etnik xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *noverbal vosita, muloqot, muloqot madaniyati, noverbal aloqa.*

Ma'lum xalqning muomala madaniyati, urf-odatlar, aloqa-aralashuvda ishlatiluvchi noverbal vositalari orqali ham yuzaga chiqadi.

Til o'zining barcha verbal va noverbal jihatlari orqali madaniy voqelikni o'zida mujassam etadi. Nolisaniy vositalar har bir millatning etnik xususiyatlarini ham ifodalaydi. Ko'plab tadqiqotchilar noverbal muloqotning turli jabhalardagi turli etnik guruhlar o'zaro madaniy muloqotda, masalan, chet tilini bilmaslik yomon bilishda ko'pincha aloqa to'siqlarini bartaraf etish uchun og'zaki bo'lmagan aloqa vositalari (birinchi navbatda imo-ishoralar, yuz ifodalari, pantomimika) qo'llaniladi. Shu bilan birga, aloqa to'siqlarini yaratadigan noverbal xulq-atvordagi o'zaro madaniy farqlar ko'pincha tushunmovchilikka olib keladi. Noverbal aloqaning muloqotdagi, xususan, madaniyatlararo muloqotdagi o'rnini belgilovchi omillardan biri muayyan madaniyatga xos "kontekstual muloqot" darajasidir¹.

Noverbal vositalarning hosil bo'lishini ma'lum sotsial sharoit, madaniy an'analar asosida deb biluvchilar noverbal vositalar ma'lum jamiyat kishilari aloqa-aralashuvining mahsuli, shuning uchun ular barcha kishilar uchun erkin holda axborot uzatuvchi vosita bo'la olmaydi deb aytadilar. O'zbeklarda "duo qilish" ishorasi va unda anglashilgan ma'nolar boshqa xalq yoki elat kishilari uchun tushunarsiz

¹ Hasanova G. Nutq jarayonida noverbal vositalarning pragmatik xususiyatlari: mustaqil izlanuvchi –O'zbekiston til va madaniyat: 2021. –B.27

bo'ladi.(Saidxonov M.Aloqa-aralashuv va imo-ishoralar. –Toshkent.Fan.2008.– B.20.)

E.T. Hallning ta'kidlashicha, turli xalqlarga mansub odamlar turli xil hissiy dunyolarda yashashi va shu bilan birga oraliq masofa, makon tushunchalarini farqli ravishda idrok etadilar. Masalan, arablar amerikaliklarga qaraganda o'zlarini qulay his qilishlari uchun suhbatdoshlar o'rtasida kamroq bo'sh joy ajratadilar va bir-birlariga yaqinroq o'tirgan holda suhbat qurishadi. Amerikaliklar va arablar suhbatlashganda, ikki millat vakili onglarida ijtimoiy masofani boshqacha talqin qilishlari sababli, arab odami amerikalikka yaqinroq turishi va amerikalik o'zini qulay saqlash uchun orqaroq siljishi mumkin¹.

Odatda amerikaliklar suhbatlashayotganda to'g'ridan to'g'ri bir-birlarining ko'zlariga tikilib suhbat qurishadi. Aksariyat g'arb odamlari, agar odamlar boshqalarning ko'ziga qarashdan qo'rqishsa, bu ularning nimanidir yasahirayotganini yoki yolg'on gapirayotganini anglatadi deb o'ylaydilar. Xitoyda esa odamlar bir-birlarining ko'zlariga uzoq tikilib suhbatlashishdan cho'chishadi va bunday suhbatlashish xitoyliklar uchun g'alati holat sanaladi. Yaponiya va Afrikada bir-birlarining ko'zlariga uzoq tikilib aloqa qilish haqoratli hisoblanib, bu holat suhbatdoshga nisbatan hurmatsizlik tuyg'usini ifodalaydi. Arab madaniyatlarida uzoq tikilib suhbatdosh bilan aloqada bo'lish odamlarning bir-birlariga nisbatan qiziqishlarini uyg'otadi va ko'z harakatlari orqali kishilarning nima demoqchi ekanligini osonroq tushunishga yordam beradi. Afrika, Lotin Amerikasi va Karib dengizi aholisi suhbatdoshga hurmat ko'rsatish uchun ko'z orqali aloqa qilishdan qochishadi.

Yuz orqali ifodalanadigan imo- ishoralarning barcha xalqlar uchun e'tirof etilgan oltita asosiy inson ichki kechinmalarini tasvirlovchi shakli mavjud, bular : g'azab, jirkanish, qo'rquv, baxt, qayg'u, hamda ajablanish. Eng ko'p qo'llaniladigan yuz ifodalaridan biri tabassumdir. Amerikaliklar madaniyatida tabassum qilish odatiy hol bo'lib, xoh begona bo'lsin , xoh tanish bo'lsin ular tabassum ulashishni kanda qilmaydilar. Osiyo xalqlari esa nafaqat quvonch va shodlik ulashish uchun , balki g'am tashvishlarini, xijolatli vaziyatlarni yashirish uchun ham tabassumdan foydalanishadi. Ruslarda tabassum qilish ko'p hollarda g'alati qiyofani ifodalaydi va odobsizlik sifatida e'tirof etiladi. Lotin Amerikasi va arab madaniyatlari kabi O'rta Yer dengizi aholisi uchun tabassum qilish g'am-qayg'uni bo'rttirib ko'rsatuvchi ishora sifatida qaraladi.

Yaqin Sharqda bosh irg'ab qo'yish ishorasi ikki tomonning bir-biri bilan kelishuvidan dalolat beradi, boshni yuqoriga ko'tarish esa kelishmovchilik belgisi sifatida qaraladi. Yaponiyada boshni yuqoriga va pastga ko'tarib-tushirib irg'ab qo'yish shunchaki kimnidir tinglayotganligi haqidagi signal bo'lishi mumkin. Amerikaliklar va xitoyliklar uchun bosh chayqash yoki boshni yuqoriga va pastga siljitish, "Ha" degan ma'noni anglatadi hamda boshni bir tomondan ikkinchi tomonga siljitish "Yo'q" degan ma'noni ifodalaydi. Boshqa madaniyatlarda bosh

¹ (Hall E.T.& M.R.Hall. Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans. Yarmouth, ME: Intercultural Press,1990)

chayqash “Tan olish” yoki rozilik belgisidir, lekin ba’zi hollarda bu faqat “Men tinglayapman, ammo rozi emasman” degan ma’noni anglatadi.

Amerikada ta’zim qilish qattiq tanqid ostiga olinadi yoki umuman bu jarayon rad etiladi. Yaponiyada esa bundan farqli o’laroq hurmat qilish va martabasi yuqori kishilarning obro’sini yanada oshirib ko’rsatishni ifodalaydi. Eron va Lotin Amerikasida bosh barmog’ini yuqoriga ko’tarish belgisi qo’pol holatni ifodalaydi. (Anthony Robbins.Cultural Differences in Nonverbal Communication.Article.2017)

O’zbeklarda pul sanashni yoki pul belgisini ifodalash uchun bosh barmoqni ko’rsatkich barmoqqa ishqalash kifoyadir.

Nemislarda pul sanash uchun bosh barmoqning o’zi muhim ahamiyatga ega. Yaponlar pul sanashda kichik barmoqlaridan foydalanishadi. Indoneziyaliklar o’rta barmoqlaridan foydalanishadi.

Ikkala qo’lni boshning yon tomoniga qo’yib , ko’rsatkich barmoqlarni yuqoriga qaratish ko’pgina madaniyatlarda g’azablanish, nimadandir qattiq jahl chiqqanini ifodalaydi. Ammo ayrim mamlakatlar bu ishora orqali kimgadir nisbatan sevgi izhor qilish, yoki turmush qurishga takif qilish ma’nosini ifodalaydi.

Yaqin Sharqda narsa–buyumlarni chap qo’l orqali boshqa odamga uzatish qo’pol holat sanaladi, chunki chap qo’lni bu mamlakat kishilari shaxsiy gigiyena uchun ishlatiladigan qo’l sanashadi. (Anthony Robbins. Cultural Differences in Nonverbal communication.Article.2017)

Olimlarning ta’kidlashicha, ovqatdan so’ng g’o’ng’irlash yoki ovqat yeyotganda ming’irlab gapirish Amerika madaniyatida odobsizlikning yuqori cho’qqisi hisoblanadi. Amerikaliklarda “qornim to’ydi” degan ma’noni ifodalash uchun kaftlarini ochiq holda pastga qaratib, tomoqlarini gorizontol holatda kaftlari bilan kesish orqali bildiradilar. Xitoyliklar taomdan so’ng “qornim to’ydi” ma’nosini ifodalash uchun kaftlari bilan qorinlariga urib qo’yadilar. Hindistonliklar nazarida taomdan so’ng va taom yeyotganda gapirish va oshpazga tahsin aytish ovqatlanishning eng chiroyli ko’rinishi hisoblanadi. Yaponiyada uyga kirganda yoki umumiy ovqatlanish joylariga tashrif buyurishganda oyoq kiyimlarni yechib, oyoq barmoqlarini eshik tomonga qaratib o’tirish odat tusiga kirgan¹.

Qo’l siqib ko’rishish o’zbeklar, umuman, turkiy xalqlar o’rtasida keng tarqalgan bo’lib, muomaladagi etiket shakllariga kiradi. Lekin qo’l uzatmoq va qo’l olishish orqali boshqa ma’no ham ifodalanishi mumkin.Qo’l uzatish (suhbatdoshga) kelishmoq, gap tamom, salomlashuv, xayrlashuv, tabriklash kabi ma’nolarni bildirib keladi². Amerika, Angliya, Germaniya, Yangi Zelandiya davlatlarida yaqin tanish bo’lgan insonlar turli uchrashuvlarda, bazmlarda bir-birlari bilan salomlashish ma’nosida qo’l siqib so’rashadilar. Fransiya va Yevropaning qolgan qismida ham salomlashish maqsadida yaqin insonlari bilan qo’l siqib qo’yishadi, ammo boshqa davlatlardan farqli o’laroq bu mamlakat aholisi bir insonga nisbatan bir kunda bir necha marotaba bu harakatdan foydalanishadi va yaqin insonlariga o’z mehlrlarini takroran qo’l siqib ko’rishish orqali namoyon qiladilar. Bu jarayon ushbu davlatning milliy madaniyatiga xos bo’lgan xususiyatdir. Rossiyada esa eshik oldida qo’l siqib

¹ Mo Zhang : Research on Cross-Cultural Differences in Nonverbal Communication Between Amerika and China .Article.2021.

²Saidxonov M. Aloqa aralashuv va imo-ishoralar: –Toshkent.Fan.2008.–B.58

salomlashish mutlaqo boshqa ma'noni anglatadi. Agarda uyga kelgan mehmon eshik oldidan shu usul bilan salomlashsa, bu hol mezmonga nisbatan qilingan odobsizlikni anglatadi va omadsizlik olib kelishini bildiradi.

Qo'l siqib so'rashish Hindiston, O'rta Sharq va Osiyo xalqlari uchun ham salomlashishning ommabop usuli bo'lib, bu xalqlar odatiga ko'ra salomlashib bo'lganlaridan so'ng ham biroz mudat bir-birlarining qo'llarini qo'yib yuborishmaydi. Yaponiyada esa salomlashish uchun qo'l siqish usulidan foydalanishmaydi. Bu usul odobsizlikni ifodalaydi va buning o'rniga yapon xalqi ta'zim qilish usulidan foydalanishadi. Bu xalq vakillari qanchalik pastroq egilib ta'zim qilsalar, atrofdagilarga nisbatan shunchalik yuqori darajada hurmat ko'rsatishgan hisoblanishadi¹.

"Imo-ishoralar yordamida adresant haqida milliy hududiy va ijtimoiy informatsiyaga ega bo'lamiz, shu bilan birga, ko'pchilik xalqlar paralingvistik vositalarni adresatga qarab ishlatishini alohida e'tiborga olishimiz kerak"².

Xulosa qilib aytganda, noverbal vositalar har bir millatning milliy madaniyatidan kelib chiqib qo'llaniladi.

"ALPOMISH" DOSTONIDA LAKUNAR BIRLIKLAR TAHLILI

**Xo'jamova M.,
ToshDO'TAU talabasi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi lakunar birliklarni ya'ni bo'sh katakchali so'zlarni dialektal leksemalar hisobidan to'ldirish maqsad qilingan. Maqolada "Alpomish" xalq qahramonlik dostonini asosiy manbaa sifatida tahlilga tortilgan. Dostonni lingvofolkloristik nuqtai' nazardan o'rgandik.

Kalit so'zlar: *Lakunar birlik, dialektika, leksema, lingvofolkloristika, realiya.*

Dunyoda barcha sohalar jadal rivojlanayotgan ayni paytda vatanimiz O'zbekistonda ham ilm-fan taraqqiyoti yuksalmoqda. Shu bilan birga zamon bilan hamnafas holda o'z qadriyatlarimizni va madaniyatimizning, tilimizning sofligini saqlab qolishga hamda undagi "bo'shliqlarni" o'zimizning tilla sandig'imizdagi xazinamiz bo'lmish so'zlarimiz hisobiga to'ldirish imkoniyati mavjud. BU bilan biz tilning tashqi manbaalar asosida boyish xususiyatini rad etishdan yiroqmiz. Bugungi kundagi nazariy va amaliy tilshunosligimizning asosiy vazifalaridan biri hozirgi o'zbek adabiy tilidagi lakuna (bo'shliq)larni to'ldirish, bu borada sheva so'zlarini adabiy tilga olib kirish va shu asosda adabiy til leksikasini o'z manbaalarimiz asosida boyitishdir. Avvalo, "lakuna" tushunchasi haqida batafsilroq to'xtalib o'tsak, XX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan va ommalashgan ushbu tushunchaning mohiyati juda erta anglangan. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy turkiy va fors-tojik tilini qiyoslab, bir tildagi so'zga ikkinchi tilda doim ham muqobil so'z mavjud bo'lavermasligini faktik misollar orqali ko'rsatib bergan. Forsiyda muqobili bo'lmagan yuzta turkiy tildagi fe'lni keltirgan. Navoiyning yozishicha, "Shoirilar

¹ Lexika-translation.com. Article. Cultural differences in nonverbal communication. Slovakia 2018.

² Искандарова Ш. Кўрсатилган диссертация. – Б. 114.

mayning ta'rifida ko'p mubolag'a qiladilar, may ichmak qoidasida ko'p mubolag'a qildilar, may ichmak qoidasida ko'p so'z surib, nihoyasiz za'rif ta'riflar zohir etdilar. Biri sïpqarmoq lafzidir kim, mubolag'a o'tmas. Bayt:

Sāqiyā tut bāda-kim, bir lahza özümdin baray,
Şart bu-kim, har neça tutsaŋ, lab-ä-lab sïpqaray.

Navoiyning e'tiroficha, forsiy tilda bu ta'rifni berish imkonsiz". [Muhokamat ul-lug'atayn 12-13b.b]

G'arb tilshunosligida, xususan, V.Gumbold va F.Sossyur qarashlarida ham til leksikasidagi "bo'sh katakchalar" haqida ayrim mulohazalarni uchratish mumkin. [Bu haqda qarang: Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985., С 300-304. Ферденанд де Соссюр. Umumiy tilshunoslik kursi (fransuz tilidan I. Mirzayev tarjiması).- Т., "Navoiy universiteti" nashriyot matbaa uyi, 2019. В. 133-134.] Kanadalik olimlar J.Vine va J.Darbelne tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Mazkur olimlar "Fransuz va ingliz tillarini qiyoslash uslubi" nomli kitobida lakunaga ikki til qiyosida aniqlanadigan lisoniy hodisa sifatida quyidagi ta'rif berilgan: " Bir tildagi so'zning boshqa tilda muqobili topilmagan o'rinlarda lakuna hodisasi voqealanadi". Ikki tilni qiyoslash jarayonida yuzaga chiqadigan, ikki tilning birida muqobili mavjud bo'lmagan tushunchani ifodalash uchun quyidagi atama ishlatiladi. [Vinay J., Darbenlet J. Stlistique comparee du fraicais et de Tanglais, - Paris, 1958.P.10] Lakuna muammosida ko'plab ilmiy ishlar qilgan olimlardan biri V.Gak lakunalarni "Til leksik sathidagi bo'shliqlar, bor bo'lishi kerak bo'lgan so'zlarning mavjud emasligi "deb izohlaydi. Lakuna tushunchasi rus tilshunosligida chuqur o'rganilgan. Xususan, I. Sternin ishlarida lakuna hodisasining lingvistik mohiyati, lakunaning voqealanishi, turlari, aniqlanishi va boshqa xususiyatlarini rus tili misolida tavsiflab bergan.[Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная безэквивалентность. - Воронеж, 1997. С. 18.] O'zbek tilshunosligida bu borada D.Xudoyberganova, Sh. Usmonova, Z.Xolmonova, N.Ismatullayev kabi olimlarning qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. [Худайберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини. Филол. фанлари д-ри дисс. – Тошкент, 2015. - 246-б.; Usmanova Sh. Lingvokulturologiya (darslik). – Т.: Universitet, 2019. – 246 bet; Xolmonova Z., Saidahmedova O., Nurillayeva O. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi /monografiya/. Т., Navro'z, 2018. – 94 б.; Исматуллаева Н. Хитой ва ўзбек тилларида лакуналарнинг воқеланиши. Фил.ф.б.ф.д (PhD) дисс. автореф.– Тошкент, 2021. – 52 б.]

Lekin, o'zbek tilidagi leksik lakunalarning dialektal asoslari, to'ldirilish imkoniyatlari va bu jarayonda amal qilinishi lozim bo'lgan mezonlar yaxlit holda tadqiq etilmagan. "Lakuna va realiyaning eng muhim farqi lakuna muayyan millat ongida mavjud bo'lgan, ammo shu millat tilida nomlanmagan (leksemalashmagan) tushuncha; uni shu millat vakillari ham boshqa til sohiblari ham osongina tushunadi, anglaydi. Realiani esa tushunish va tasavvur qilish bir oz mushkul. Chunki u muayyan millatning urf-odatlarini, dunyoqarashi mahsuli bo'lib, u o'zga millat(lar) ongi (madaniyati)da mavjud emas. Shu bois u boshqa til (va madaniyat) sohibi uchun notabiiy va g'ayrioddiy tuyuladi". [Hasanov A. F.f.PHD dis.avtoreferat.13-bet] Lakuna atamasini biz realiya bilan adashtirmasligimiz kerak.

Bugungi kunda o'zbek xalqining birligi, o'zligini madh etib kelayotgan "Alpomish" qahramonlik dostoni nafaqat madaniyatimiz, ma'naviyatimiz balki, tilshunosligimiz uchun ham nodir manbaalardan biri hisoblanadi. Biz dostonning lingvofolkloristik jihatlarini o'rganish jarayonida tilimizning, shevamizning naqadar boy ekanligiga yana bir bor amin bo'ldik. O'z o'rnida aytishimiz joizki, dialektal birliklarimizni tahlil qilish orqali tilimizda uchraydigan leksik lakunalarni ajdodlarimizdan asrlar osha bizgacha yetib kelgan sheva so'zlarini lakunar birliklarni to'ldirish maqsadida adabiy tilimizga olib kirish imkoniyati paydo bo'ladi.

... Qalmoqshoh turibaytdi: - Hali yil erta, tari- tarmoq eksangham ovqatligingni olib qolasan; bu yilgi beradigan har nima podshohlik chiqimidan ham o'tdim, - dedi. Shunda fuqaro dehqonlar ham **dimog'i chog'** bo'lib, tari- tarmoq ekkani qo'sh chiqarib ketdi. [Alpomish dostoni 1998, 39-b.]

Dimog'i chog' bo'lmoq 39-bet – dimog'- brunn bo'shlig'I bilan og'iz bo'shlig'lig'ining tutashadigan yeri; halqumning yuqori bo'limi. IL (1-tom,621-bet) Ushbu so'z ijtimoiyfaolligiga ko'ra ijtimoiy faol so'z hisoblanadi. [HO'ATIFSL 2001, 49-b.]

Maydonda minardim bu to'bichoqni, Xafa qilma, oyim, bu qo'chchoqni [qo'zichoqni]. «Alpomish».Ushbu leksema ijtimoiy faol so'zlik darajasi past. Qipchoq lahjasida so'zlashuvchi aholining so'zlashuvida uchratish mumkin.

To'bichoq 54-bet - TO'BICHQ shv. Chopqir, yo'rg'a (ot haqida). To'bichoq om. MM Maydonda minardim bu to'bichoqni, Xafa qilma, oyim, bu qo'chchoqni [qo'zichoqni]. «Alpomish». Mulla Fazliddin ertalab, podshoh in'om qilgan to'bichoq otni mindi-da, shahar dorug'asi qabul qiladigan mahkamaga yo'l oldi. P. Qodirov, Bobur. IL (4-tom 226-bet)

Ko'kamanning Barchinga nisbatan aytgan quyidagi jumlada "do'lanib" leksemasini uchratamiz:

Men seni zo'rlikman olarim bordir,

Do'lanib qo'yningga kirarim bordir.

Do'lanib 55-bet - shv. Qayrilmoq, bukilmoq, burilib aylanib o'tmoq. Qirdi yo'lga do'lanib, Singlisi bunda qoldi. "Murodxon".

Achchiqladim, armon bilan o'lmagin,

Ketgin, badbaxt, bunda **hayal qilmagin**.

Hayal qilmoq 57-bet - hayallamoq- ko'p vaqt turib qolish, ko'p vaqt qolib ketish.

Qultoy Alpomishni ko'rib, ko'nglini xushlab, yilqi boqadigan qayqi tayog'ini qo'lga ushlab, juda shamiyon qaytarib, do'qlab, bu so'zni aytib, Alpomishga qarab aytib turgan so'zi....

Qayqi 77- bet QAYQI shv. Qayilgan, egilgan, egribugri. Qayqi o'ros. MM Qultoy Alpomishni ko'rib, ko'nglini xushlab, yilqi bosadigan qayqi tayog'ini ushlab.. bir so'z aytib turgan ekan. «Alpomish».IL (5-tom 223-bet)

Olg'ir qushdayin charqillab,

Qo'lda nayzasi **so'lqillab**.

Yurmakchin uzoq yo'liga,

Qaramay o'ngu so'liga,

Yetsam deb yorning eliga.

So‘lqillab 87-bet - SO‘LQILLAMOQ Asta tebranmoq, selkillamoq. Ko‘klam bo‘lsa, tomoshadir cho‘llari, Ot chopganda, so‘lqillaydi bellari. «Gulixiromon». Lutfinisa oppoq, yursa so‘lqillaydigan, ikki qoshining uchi bir-biriga tutash, bo‘yi sal pastroq, to‘lagina qiz. S. Ahmad, Ufq. So‘lqillagan yoki so‘lqillab pishgan {yoki turgan} non ayn. so‘lqildoq non q. so‘lqildoq. Hayron bo‘lmang, Dilshodbek, rost gap. Axir sedana sepilgan, so‘lqillab turgan bundaqangi nonni hech qaerdan topolmaysiz! M. Ismoil, Farg‘ona t. o. So‘lqillagan er ayn. so‘lqildoq er q. so‘lqildoq. IL (3-tom 614-bet)

Qorajon bilan Barchinoyning suhbatidan:

Muhlatim bitdi deb **qichov** qilmagin,

To‘qson kundan beri sen ham kelmagin.

Qichov 118-bet QICHAMOQ shv. 1 Biror ish-harakatni tezroq bajarishga tirishmoq, shoshilmoq, oshiqmoq. Parlaridan terlar oqib boradi, U havoda sichab parvoz qiladi. «Alpomish». Kechga qolmaylik, deb qichab jo‘nadi. «Shirin bilan Shakar». 2 Shoshirmoq, shoshiltirmoq, tezlatmoq. Otni qichamoq. MM Qamchi berib, chu dedi. Qattiqroq uni qichadi. «Ravshan». 3 ayn. qistamoq. Ravshanxon o‘g‘longa bir so‘z deb, pulini sichab turibdi. «Ravshan». IL (5-tom 313-bet)

Alpomishning qalmoq lakshkari bilan to‘qnashuvi holati:

Ochilgaymi mening baxtim,

Buzarman qalmoqlar **raxtin**.

Sening chiqqan toj-u taxting,

Yo seniki yo meniki.

Raxt 288-bet - RAXT [f. .-, \ ж — uy-ro‘zg‘or jihozlari; kiyim-kechak] 1 Poyabzalning tagcharm bilan boshlig‘i birikkan eridagi gir aylana naqshdor bo‘rtig‘i. Raxt solib tikilgan etik. 2 Ziynat, hasham. Kuloh kiyib yo‘l boshladim, Ochilmadi mening baxtim! Buzilgandir bunda raxtim! Sabil bo‘ldi toju taxtim! «Shirin bilan Shakar». Bulbul boylamasin gulning raxtini, Xudo ochsin erylitning baxtini. «Yusuf va Ahmad». IL (3-tom 358-bet)

Qaldirg‘ochning o‘z- o‘ziga nolas:

Kumushdandir qarchig‘ayning chegasi,

Oltindandir **kirovkaning** yoqasi.

Kirovka 239-bet - kiravka – folk. Nimchaga o‘xshash, ko‘pincha sovut ostidan kiyiladigan, metall dan yoki qattiq narsadan qilingan urush kiyimi. Ne polvoonlar qaddi yoyday bukildi, maydon ichinda. Nayza tegib, kiravkalar so‘kildi maydon ichinda. «Ravshan». IL (2-tom, 372-bet)

“Qultoy”ning Barchinoy va Ultontozning to‘yidagi holati:

O‘g‘limning to‘yida o‘zim o‘t yoqaman- deb **siriqni** qo‘lga oldi.(354-b.)

Siriq-1 Shipni tutib, ko‘tarib turish uchun uy o‘rtasiga o‘rnatilgan yo‘g‘on ustun, tirgovich. Yigitchilikda o‘ynab-kulib qolish kerak. Mana, o‘zingiz ham qora sochu qora ko‘z, siriqdek yigitsiz. N. Qobil, Unutilgan sohillar. 2 Temir yoki yog‘och kosov. IL (3-tom 521-bet)

Alpomish bor vaqtida ozod qilgan Farmonqul degan quli bor edi. Ko‘rdi, bu qul to‘yga bakovul bo‘lib turibdi. Bu vaqtda Yodgor to‘yxonani oralab kela berdi. Bakovul kapkirni **sermab yubordi**: Enag‘ar, to‘yxonada senga nima bor?(354-b.)

Sermab yubormoq - shv. Silkitmoq; siltamoq; zarb bilan siltamoq. Do‘nglik ustida atlas ko‘ylak kiygan Zulayho turar va bizga oq ro‘molcha sermab, kimnidir chorlar edi. P. Qodirov, Qadrim. Feruzaning ko‘zlarida o‘t chaqnadi, qo‘lini qilichday sermab, ustunni ko‘rsatdi. S. Siyoev, Yoruglik. I.L. (3-tom 486-bet)

“Qultoy”ning Barchin bilan aytishuvi:

G‘ariblikda xasta ko‘nglim buzib turman, yor-yor,

Ko‘zdan yoshim munchoq-munchoq tizib turman, yor-yor,

Tumog‘ini ol dema, Barchin kelin, yor-yor,

Tong otqali o‘lan aytib qizib turman yor-yor.(379-b.)

Tumoq -1 shv. Qulokli issiq qalpoq; quloqchin. Orqada boshiga qozoqi tumoq kiigan podachi bola hadeb shovqin solar edi. A. Muxtor, Qoraqalpoq qissasi. G‘iyos aka.. boshida ko‘hna tulki tumoq, xayol surib ketyapti. N. Fozilov, Diydor. Utumog‘ini olib, tizzasiga qo‘ydi. E. Samag‘shar, Tangri qudug‘i. 2 O‘rgatilgan ov qushining boshiga kiydiriladigan teri qalpoqcha. Xe munglig‘ bu dunyoda — qizlar munglig‘, Boshida tumog‘isi burgut munglig‘. «Oq olma, qizil olma». IL (4-tom 188-b.)

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, lakuna hodisasini yaxshiroq tushunish uchun, shuningdek, uni yondosh hodisalardan farqlash uchun “til leksikasida leksema bilan ifodalanmagan semema (tushuncha)” sifatida tariflash lozim. Ayni tarif uning realiya va muqobilsiz leksika tushunchalaridan farqlashga xizmat qiladi. Dialektizmning leksik lakunani to‘ldirishda boshqa muqobil variantlardan ustunligini ko‘rsatuvchi jihatlar: adabiy, tarixiy va boshqa yozma manbalarda qo‘llanganligi, farqlanishi zarur bo‘lgan tushunchalarni nomlay olishi, adabiy tildagi paradigmadoshlarining muhim va betakror unsuri (jufti) bo‘la olishi kabilar ularning adabiylashuviga imtiyoz beradi. Muayyan kichik hudud uchungina xos bo‘lgan urf-odatlar, irim-chirimlar, tushunchalar, shuningdek, ayni shunday hududlarda tor doirada va kam qo‘llaniluvchi (nafaol qatlamga oid) so‘zlarni adabiy til leksikasiga olib kirish yaramaydi. Zero, bunday birliklarni adabiy tildagi leksik lakuna emas, shevaga xos realiya sifatida baholash to‘g‘ri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Худайберганава Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини. Филол. фанлари д-ри дисс. —Тошкент, 2015. - 246-б.;
2. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya (darslik). — T.: Universitet, 2019. — 246 bet;
3. Xolmonova Z., Saidahmedova O., Nurillayeva O. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi /monografiya/. T., Navro‘z, 2018. — 94 b.;
4. Исматуллаева Н. Хитой ва ўзбек тилларида лакуналарнинг воқеланиши. Фил.ф.б.ф.д (PhD) дисс. автореф.— Тошкент, 2021. — 52 б.
- 5.Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная безэквивалентность. - Воронеж, 1997. С. 18.

6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985., С 300-304. Ферденанд де Соссюр. Umumiy tilshunoslik kursi (fransuz tilidan I. Mirzayev tarjiması).- T., “Navoiy universiteti” nashriyot matbaa uyi, 2019. B. 133-134.]
7. Vinay J., Darbenlet J. Stlistique comparee du fraicais et de Tanglais, - Paris, 1958.P.10

XORAZM QIPCHOQ SHEVALARIDA MAISHIY LEKSIK BIRLIKLAR

**Alimova Sh.,
mustaqil tadqiqotchi, UrDU**

Annotatsiya: Ushbu tezisda Xorazm qipchoq shevalaridagi maishiy leksik birliklar ikki guruhga ajratilgan holda tahlilga tortilgan. Unda Xorazm shevalarida mavjud ayrim lugʻaviy birliklar ilk bor mazkur tasnif ostida tadqiq qilingan.

Kalit soʻzlar: *sheva, leksika, sheva leksikasi, etnografik birlik, qapi, choʻgirma, jalak.*

Sheva leksikasining kuzatish shuni koʻrsatadiki, jamiyat taraqqiyoti aholining integratsiyasi va glaballashuv anʼanalari rivojlanib bormoqda. Shuning natijasida koʻpgina tushuncha va predmetlarni ifodalovchi soʻzlar isteʼmoldan chiqmoqda. Shu sababli ham ularni oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shevada maishiy leksik birliklarni quyidagi ikki guruh asosida tahlilga tortdik:

a) xoʻjalik va roʻzgʻor asboblarni ifodalovchi soʻzlar. Xorazm qipchoq shevalaridagi oʻziga xoslik sheva vakillari nutqida barcha sohalarda uchraydi. Xorazm qipchoq shevalarida uchraydigan xoʻjalik va roʻzgʻor asboblarni ifodalaydigan etnografik birliklarning koʻpchiligida boshqa oʻzbek shevalarida boʻlgani kabi umumiyliklar ham mavjud.

Bular: *oqlov, k pkir, sipra, r pid , siyx k* kabi. Bu etnografik birliklar barcha oʻzbek shevalari uchun mushtarak boʻlib, deyarli hammasida bir xil leksik-semantik xususiyatga ega. Roʻzgʻor asboblarni ifodalovchi terminlarning yana bir xususiyati shuki, ularning baʼzilar umuman, boshqacha koʻrinishga ega, ammo har xil nomlansa ham, leksik-semantik va grammatik jihatdan bir xil tushuncha va bildiradi. Masalan, *lakki*—tarelka, *kasa*—piyola, *payir*—xamirturish, *laʼli*—lagan kabi. Tadqiqotchi Sh. Nosirov oʻzbek shevalarining rangbarangligini eʼtirof etgan holda oʻz tadqiqotlarida shunday misolni keltiradi: “Jizzax shahri va rayoni shevasida *ayrich k *—yantoq olishda ishlatiladigan choʻp”. Xorazm shevalarida ham *ayrich k / ayriyava* shaklida ishlatiladi. Forish rayoni shevasida fonetik, morfologik, ayniqsa, leksik xususiyatlari jihatlaridan xarakterlidir: *qapi*-eshik, *saqa*-toʻgʻon, *t l *-bogʻ, polizda vaqtincha yashash uchun ishlatiladigan imorat kabi.

Xorazm qipchoq shevalarida esa bu soʻzlarni *saqa// bog t*—toʻgʻon, *chert k*—uzoq yerlarda dehqonchilik, qilish yoki chorvachilik qilish uchun qurilgan imorat, kappa shaklidagi koʻrinishlari mavjud. Roʻzgʻor asboblarni ifodalovchi etnografizmlarning koʻpchiligi qadimgi manbalada quyidagicha shaklda uchraydi:

Navoiy asarlarida	Qipchoq shevasida	Adabiy-orfografik
Biyiz	<i>Bugiz</i>	Bigiz
bilav	<i>qayroqtosh</i>	qayroqtosh
bichak	<i>iyna</i>	igna
koch	<i>koch</i>	ro‘zg‘or buyumlari
xoros	<i>xaraz</i>	tegirmon

Bu etnografizmlarning ko‘pchiligi qardosh turkiy tillarda hamda o‘zbek adabiy tilida ham qisman uchraydi. Tadqiqotchi M.Safarovning yozishicha, “Yonma-yon qo‘shni bo‘lib yashashlari natijasida o‘zbek tili shevalarida turkmancha, turkman tili shevalarida o‘zbekcha lingvistik belgilar paydo bo‘ladi”¹. Bu fikrni qipchoq shevasi bilan qoraqalpoq tiliga nisbatan ham qo‘llash mumkin. Qoraqalpoq tili ham qipchoq lahjasiga kirishi nuqtai nazaridan qarasak, Xorazm qipchoq shevasi bilan ancha yaqinliklar seziladi: *sumäläk* (qip) – *sömölök* (qq), *nota* (qip) – *noto* (qq), *paxsa* (qip) – *paqsa* (qq), *patir* (qip) – *petir* (qq) kabi bir xil leksik ma’no anglatuvchi etnografik leksik birliklar anchagina miqdorni tashkil qiladi.

b) kiyim-kechak va taqinchoqlarga oid so‘zlar. Har bir xalqning urf-odatiga xos va mos keladigan milliy kiyimlari mavjuddir. Kiyim-bosh aslida insonning hayotiy zarurati natijasida shakllangan. Milliy kiyimlarning har bir xalqda o‘ziga xos belgilari bilan ajralib turishi ularning urf-odatlariga bog‘liqligidan tashqari dini va shu yerning iqlim sharoitiga ham bog‘liqdir. Har bir bosh kiyimi, ustki kiyimning o‘ziga xos belgilari va kiyish davri bor. Xorazmda ikki sheva vakillari yashayotganligi sababli ham ularning nomlanishida har xilliklar bo‘lishi ehtimoldan holi emas. Jumladan, bosh kiyimining tikilish usuli va tovariga qarab, turlicha nomlari bor. Qishki bosh kiyimlari: *toppi bayarka*, *gömmä* (o‘g‘), *papaq*, *timaq* (qip), *kubanka* va *hakazo*. Xorazmda azaldan bosh kiyimi sifatida qo‘zi terisidan foydalanishgan. Qish oylari *chögirmä*, yoz oylari *taxya* kiyib yurilgan. Junlari uzun, tegrasi katta cho‘girmaga *silkmä chogirmä*, tegrasi kichik va yengil tikilganiga *qirma chogirmä* deyilgan. Dotsent M. Bo‘ronovning ta’kidlashicha, “Shimoliy Xorazmda chogirmä tikiladigan teri turini *tossi qara* deb atashadi”².

Chopon ham chogirmä kabi qadimiydir, uning ham mavsumiy turlari bo‘lib, qipchoq shevalarida quyidagicha talaffuz qilinadi: *yalangqat*—kuzda kiyiladigan chopon, *alacha ton*—yo‘l-yo‘l matodan tikilgan chopon, *chäkmän*—tevaragi qizil xoshiya bilan tikilgan sariq matodan bo‘lgan uzun kiyim.

Bundan tashqari, qish oylarida sariq qo‘y terisidan uzun to‘n kiyish ham yerli xalqning odatidir. Bu kiyimni asosan turkmanlar tikishgani uchun turkmani postin, postin, silkma postin nomlari bilan yuritiladi. Bundan tashqari *jäläk* / *jälätkä* kabi yengsiz milliy kiyimlar ham mavjud bo‘lgan. Bu kiyimlar asosan, Xorazm aholisining o‘ziga xosligi bilan ajralib turishi nuqati nazaridan etnografizm sirasiga kiritdik. Keyingi davrlarda insonlar hayotiga yevropacha madaniyatning kirib kelishi natijasida ko‘pgina milliy kiyimlar unutilib ketgan. Hatto har bir tovarning rangiga qarab, har bir dam o‘zining yoshiga mos kiyim kiygan. Masalan, qizil gulli matodan

¹ Сапаров М. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро алоқалари. Т.: Фан, 1988, -B16.

² Бўронов М. Касб ҳунари лексикасидан. Нукус, 1978.

qizlar, ko'k, qora gulli matolarni keksa ayollar, faqat oq matoni azador ayollar kiyishgan.

Kiyim-kechak va taqinchoqlarni ifodalovchi leksik birliklar ham davrlar o'tishi bilan turli xil lisoniy o'zgarishlarga uchrab, turli qadimiy manbalarda turlicha ko'rinishga egadir. *Üzük* (qip), *sällä* (qip)—*amoma* (NA), *ton* (qip)—*jubba* (NA), *taxya* (qip)—*kallapo'sh* (NA), *belbau* (qip), *qurshag* (DLT), *tumaq* (qip), *börk* (DLT), *chariq* (qip)—*charuq* (DLT), *jäläpkä* (qip)—*jäläk* (NA), *ichmäk* (DLT) kabi. Hozirgi davrda bunday kiyimlarning zamonaviylikdan chiqqanligi natijasida ularni ifodalovchi terminlar ham tarixiylik kasb etgan.

Xullas, maishiy leksik birliklar bo'yicha shevalarda misollar juda ko'p. Ularni to'plash, tahlil qilish biz tilshunoslarning vazifasidir.

IBN SINO ASARLARIDAGI BA'ZI TIBBIY TERMINLAR IZOHI

(“Tib qonunlari” asarining 1- jildi asosida)

**Ibrohimova D,
talaba, ToshDO'TAU**

Annotatsiya: Ushbu tezisda Ibn Sino asarlarida aks etgan ba'zi tibbiy terminlarning izohi, ma'nolari keltirilgan.

Kalit so'zlar: *Ibn Sino, Galen, dorishunoslik, „Tib qonunlari“, tabobat, organlar, kasalliklar, ensiklopediya.*

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyo hududida qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik taraqqiy etdi, ichki va tashqi savdo kuchaydi. Bu esa tabobat va boshqa aniq fanlarning rivojiga zamin yaratdi.

O'rta asr dorishunosligida qadimgi dunyo fan egalarining ilg'or fikrlariga tayanilgan. Dorishunoslikka oid bunday fikrlarni yunon olimlaridan Aristotile, Dioskorid, Galen va boshqa olimlarning tabobatga bag'ishlangan asarlaridan yetarlicha topish mumkin. Masalan, Dioskorid o'z asarida „Har qanday o'simlik tibbiy xususiyatga ega bo'ladi“ degan fikrni ko'pgina misollar bilan dalillaydi

Bunday asarlar qatorida „Tib qonunlari“ asari alohida ahamiyatga ega. Ushbu asarda ko'pgina tibbiyotga oid terminlarga duch kelamiz. „Tib qonunlari“ o'z davridagi tabobatning mufassal ensiklopediyasi bo'lib, unda inson sog'ligi va kasalliklariga oid bo'lgan barcha masalalar mantiqiy tartibda to'la bayon etilgan. Oldinlari tabobat, asosan, hunar hisoblanar va u bilan shug'ullanuvchilar nazariy masalalarga unchalik ahamiyat bermay uni amalda qo'llash bilan cheklanar edilar. Ibn Sino esa tabobatni ilm darajasiga ko'tardi va yunon, rim, hind, Yaqin va O'rta Sharq tabiblarining tajriba va fikrlariga tayanib “Tib qonunlari”da uning ham nazariy, ham amaliy masalalarini chuqur ishlab chiqdi. Ibn Sino o'z asarida turli tabobatga doir o'simliklarni, inson tanasidagi organlarni va turli kasalliklarni terminlar bilan ifodalaydi va ularni tavsiflaydi.

BOYLOQ- bo'g'inlarda bir suyakni ikkinchisi bilan biriktiruvchi paylar

GANGRENA- to'qima o'lishi, turli sabablar natijasida to'qimalarning yoki organlarning normal oziqlanishining buzilishi sababli to'qimalarning chirishi

ZIQNAFAS- o'pka van havo yo'llarining o'rkir va xronik kasalliklarda uchraydigan uzoq muddatli yoki qisqa muddatli nafas olishning buzilishi.

ISTISQO- 1. Qorinda suv yig'ilishi. 2.Jigarning pirroz kasalligida, ba'zan buyrak kasalligida qorin bo'shlig'ida zardob yig'ilishi

MOSORIQO- ichaklardan so'rilgan oziq moddani jigarga olib boruvchi mayda tomirlar

NAZLA-yallig'langan to'qima va organlarda hosil bo'ladigan seroz (katanal) suyuqlik

SARAMAS- yuqumli teri kasalligi, baland isitma, terining yallig'lanishi, qizarishi van tez tarqalishi bilan xarakterlanadi. Ibn Sino shu termin bilan yosh bolalardagi qizilcha kasalligini ham ataydi

TAB'- tabiiy xususiyat. Har bir organning o'ziga xos bo'lgan van boshqa organlardan ajratib turadigan alohida xususiyat

TASHRIX- jasadni yorib tekshirish

TAROQ- qo'l yoki oyoq panjasining kaft qismi

FIL KASALLIGI- by kasallik asosan oyoqlarda limfa suyuqligining to'xtab qolishi natijasida qo'shma to'qimaning o'sib ketishi natijasida paydo bo'ladi.

XAFAQON- yurak siqilishi bilan keluvchi kasallik. Bunda yurak tez urib, nafas olish og'irlashadi. Oyoq barmoqlarining uchi changak bo'lib tirishadi.

CHIQIQLAR- badanga toshadigan turli toshmalar, tugunchalar va yallig'langan shishlar

SHIRCHA- emuvchi chaqaloqlarda og'izning shilli pardasiga toshadigan oq hilvillagan dog'lar. Ibn Sino hayvonlardagi yashur(oqsil) kasalligini ham shu termin bilan ifodalaydi.

ERISH- organlarning atrofiya holatiga tushib kichiklashishi. Ozish, quvvatsizlanish, holdan toyish, qovjirash ma'nolarini ham beradi.

YUTOQISH- (булесемя) to'yganini bilmaslik kasalligi. Bu kasallik ba'zi manbalarda „it ishtahasi” nomi bilan ham keladi.

QULUNJ- (колит, колика) yo'g'on ichak shilliq qavatining yallig'lanishi. Bu kasallikning bit necha turlari bo'ladi. Masalan, tirnama qulunj. Bunda yo'g'on ichakning shilliq qavatida tirlangan izga o'xshagan yara, toshmalar paydo bo'ladi.

XAY'AT- xos tuzilish, organizmdagi ma'lum organlarning mos vaziyatga tushishi. Gavda vs organlarning tashqi tuzilishi ham shu termin bilan ataladi

XUQNA- (klizma) to'g'ri ichakka turli suyuqliklarni tozalash, davolash Yoko ovqatlantirish maqsadida kirgazish.

Bu atamalarining ayrimlari bugungi kunda ham qo'llanadi. Atamalar o'rganib borilsa, ular tibbiyotda keng qo'llanilishi mumkin. “Tib qonunlari” asari bugungi kunda ham o'z qimmatini saqlab qolgan asarlardan biridir. U nafaqat tibbiyot xodimlari, balki barcha uchun qiziqarli ma'lumotlar to'plamidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Ali Ibn Sino „Tib qonunlari” asari. 1- jild. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashroyoti 1954-yil.

HOZIRGI KUNDA OMMALASHAYOTGAN SPORT TERMINLARI

Hasanov M.

ToshDO‘TAU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada soha terminlari, ularning o‘zlashishi bilan bog‘liq muammolar, xususan, ularning imlosiga oid masalalar aks etgan. Jumladan, sport terminlari, ularning xususiyatlari, semantikasi va imlosiga alohida e‘tibor qaratilgan. Sport terminlari va ularning o‘zlashishi masalasi misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *termin, soha terminologiyasi, sport, sport terminlari, MMA terminlari.*

Hozirgi XXI asrda kommunikatsion sohalarning yuqori sur‘atda rivojlanishini kuzatib bormoqdamiz. Internetning paydo bo‘lishi bilan atrofimizni axborotlar olami qurshab turadi. Biz ulardan istaganimizcha va istaganimizdek, foydalanib bormoqdamiz. Fan va texnika yutuqlari tillarning lug‘at tarkibini kengaytirib, yangidan-yangi terminlarning paydo bo‘lishiga zamin yaratmoqda.

Tilshunoslikning lug‘atshunoslikka bag‘ishlangan qismi leksikografiya deb nomlanib yunoncha lexikos - so‘z, lug‘at, grapho - yozaman degan ma’nolarni anglatadi”.¹Leksikografiya bo‘limida lug‘atlar va ularni tuzish tamoyillari o‘rganiladi. Har bir til o‘zining ensklopedik, etimologik, izohli lug‘atlariga ega bo‘lib, bu bir tildagi barcha so‘zlarining kelib chiqishi, qo‘llanilishi, sohaga oidligini qamrab oladi. O‘zaro iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy aloqalar natijasida yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi, terminlarning o‘zlashishi yangi tushunchalarning paydo bo‘lishi bilan tilning lug‘at tarkibi boyib boraveradi.

Terminlarning paydo bo‘lishi va bir til leksikasida muqim o‘rnashib olishi bo‘yicha olimlarning fikri turlicha. Bu bevosita ma’lum sohaning rivoji bilan bog‘liq². Iqtisodiy tomonlama qaralsa, rivojlangan davlat leksikasida mavjud terminlar, rivojlanib borayotgan davlat tiliga o‘zlashib boradi. Chunki rivojlanayotgan davlat rivojlangan davlat tajribasini o‘zida qo‘llashga urinadi. Yangi sohada mavjud terminlar tilning leksik qatlam tarkibiga ko‘chib boradi.

Terminning termin bo‘lishi uchun, soha taraqqiyoti natijasida yuzga kelgan yangilik bo‘lishi va uni kamida 5 ta mas’ul shaxs tomonidan tan olinishi kerak. Bu so‘zning boshqa tillarda mavjud varianti bo‘lsa-da, sohalar aralashuvi sabab, yangi termin, mavjud variantni surib chiqarishi mumkin.

O‘zbek tilining hozirgi terminologiyasida paydo bo‘layotgan so‘zlar, asosan, ijtimoiy tarmoq va sport terminlari hisoblanadi. Bugungi kunda, davlatimizning dunyo miqyosiga chiqib borishida sportning o‘rni katta. Yaqin 7-8 yil mobaynida boks juda ham rivojlanib ketgan bo‘lsa, 1, 2 yillik o‘tmishni qarasak MMA sport turlari ommalashib bormoqda. Buning natijasida tilimizda yangidan-yangi terminlar paydo bo‘lyapti. Bizning eng katta xatolarimizdan biri, terminni kirib kelgunicha o‘rganmaymizda, jamiyat orasiga, so‘zlashuvga, kirgandan keyin, uni termin deb e‘lon qilamiz. Uning tilimizda varinatlari mavjudmi, yo‘qmi bilmaymiz ham. Shu

¹ Xolmanova Z. *Kompyuter lingvistikasi. Toshkent--2019. 93-94b*

² Dadaboyev H. *O‘zbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyot uyi. Toshkent--2019. 6b*

sabab hozirgi kunda tilimiz leksik qatlamida inglizcha, ruscha soʻzlar, terminlar juda ham koʻp.

MMA(Mixed Martial Arts) “Aralash jang san’ati”- bu sport turiga oid terminlar hali tilimizda muqim oʻrnashmagandir. Lekin yaqin yillar davomida bu sohaning keng ommalashishi natijasida, albatta, terminlar ham leksik qatlamdan joy oladi. Xuddi bizning KURASH milliy sport turimizdagi “Halol, Chala, Yonbosh, Gʻirrom” kabi.

MMAning Oʻzbekistonda ommlashishiga dastlabki qadam sifatida Mahmud Murodov tomonidan asos solingan "Muradov legion team" jamosini tuzishi va "Muradov professional league" promoushen turniri ochishida koʻrishimiz mumkin. Musobaqa jarayonida sharhlovchilar sportchilarning harakati, qoʻllagan usuli, bergan zarbasi, yoki jangning ahamiyati jihatidan tutgan oʻrniga qarab, MMA ning ingliz tilida qoʻllanadigan terminlarini ishlatadilar. Bu esa, sekin-asta jamiyat aʼzolarining tiliga ham koʻchib oʻtadi. Bu boshqa sprort turlariga tegishli hamdir.

MMA terminlarining bir nechtasini izohi bilan keltirib oʻtamiz. Shu oʻrinda bu terminlar ingliz tilidan kirib kelganligini maʼlum qilamiz. Lekin MMA koʻplab jang san’ati turlarini oʻzida jamlagani uchun unga oʻzlashgan terminlarning tarixiy ildizlari, boshqa tillarga borib ulanishi ham mumkin. Masalan, jui-jit-su termini portugal tilidan ingliz tiliga koʻchgan. Ingliz tili orqali esa, oʻzbek tiliga kirib kelgan.

MMA terminlari:

Oktagon- jang qilinadigan maydon. Jang maydoni sakkiz burchakli usti ochiq qafasdan iborat. Aynan shu sabab ham sakkiz burchakka nisbat berilib oktagon deb nom berilgan.

Hammer fist (hummer faect)- raqibni yotgan holida uzoq va qisqa masofadan yuziga beriladigan zarba;

Jep (jap)- tik turgan holda oldinda tugan qoʻl bilan togʻridan beriladigan zarba;

Huk (hook)- yon tomonlama beriladigan zarba;

Hay kik (High kick- oyoq bilan raqibning boshiga yon tomonlama beriladigan zarba;

Midl kik (middle kick)- oyoq bilan raqibning biqin qismiga beriladigan zarba;

Sabmishen (submission)- raqibning qoʻlini usul qoʻllab ogʻritish;

Parter- yotgan holatda raqib bilan kurashga kirishish;

Leg kik (leg kick)- oyoq bilan raqib oyogʻining ichki tomoniga beriladigan zarba;

Lov kik (low kick)- oyoq bilan raqib oyogʻining tashqi tomoniga beriladigan zarba;

Teyk dawn (take dawn)- raqabni oktagon(jang maydonchasi)ga yiqitish;

Slem (slam- raqibni yuqoriga koʻtarib, yerga urish;

Raund kik (round kick)- oyoq bilan raqibning boshiga aylantirib beriladigan zarba;

Ful maunt (full mount)- raqibni yotkan holida ustigan chiqib olish, oyoqlar bel qismidan oʻtkazilgan boʻlishi kerak;

Seriya- jangchilarning ketma-ket beradiga zarbasi;

Boʻgʻish uslubi- raqibni qoʻllar orqali boʻgʻib qoʻyish.

Grepling (grapling)- jang, umumiy ma'noda kurash yoki sportning boshqa sohlarini o'zlashtirib uni umumlashtirish,

Kimura- raqibning qo'lini g'ayritabiiy yo'nalishda egib, unga bosim berish, og'ritish;

Aperkot (uppercut)- raqibning tana, yoki yuz qismiga qo'lni pasdan yuqoriga ko'tarib zarba berish;

Ushbu terminlarning barchasi ham o'z holicha o'tmagan. O'zbekchalashtirilgan variantlari ham bor, bu termin tarjimasining ixchamligi bilan bog'liq. Bo'g'ish usuli, og'ritish usuli, burchak shular jumlasidandir.

Soha terminlarini o'zlashishi bilan yana bir muammo paydo bo'ladi, ya'ni ularni imloviy jihatdan tog'ri yozish muammosi, til qonuniyati jihatidan biz ularni o'z holicha yozishimiz kerak. Lekin o'z tilimizning fonetik tamoyil qonuniyatini inobatga olgan holda bu terminlarni eshitganimizdek yozishimizni xato hisoblanmaydi deb, o'ylaymiz. Shunday bo'lsa-da bu soha termini yozma nutqda kam hollarda uchraydi, asosan ularni og'zaki nutqda qo'llaymiz. Shu boisdan yozma nutqda bu terminlarni yozish kerak bo'lganda, eshtilgandek yozish va qavs ichida aslini berishni tavsiya etamiz. Bu fikrning dalili sifatida Z. Xolmonava va H. Dadaboyevlarning "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" kitobidagi quyidagi fikrlarini keltirishimiz mumkin: "Qadimgi turkiy tilda fonetik prinsip ustun bo'lgan. Talaffuz qanday bo'lsa, yozuvda ham ko'proq shunga amal qilingan va bu adabiy til me'yori hisoblangan". Bu jarayonni ayni kundagi o'zlashayotgan so'zlarga nisbatan qo'llash joiz bo'ladi. Misol tariqasida sport terminlaridan tashqaridagi so'zlar ham onlayn(online), oflayn(offline)larni ko'rishimiz mumkin.

MMAda ishlatiladigan terminlar 50 dan ziyodroq, bularning barchasi bizda ko'p hollarda qo'llanmaydi, umumiy ma'nosi beriladi, xolos. Masalan, "axilles tovon" degan tushuncha bor, bu tovonga bosim berib, uni og'ritishni bildiradi. Sabmishen (Submission) yoki kimura ham usul qo'llab og'ritish bilan bog'liq bo'lgan tushunchalar. Shu sabab sharhlovchilar ba'zan uni o'z o'rnida qo'llashsa, ba'zan umumiy og'ritish usuli deb ketishadi. Bundan tashqari oyoq bilan beriladigan zarbalar, hay kik, (high kick), lov kik, (low kick), leg kik (leg kick), midl kik "middle kick"larni ham aralash holda qo'llash kuzatiladi. Masalan, oyoqning pastki qismiga beriladigan zarba ko'p hollarda lov kik (low kick) deb aytilib ketilsa, ba'zi hollarda leg kik (leg kick) tarzida aytiladi. Bular musobaqalarning ko'proq o'tkazilishi, nufuzli musobaqalarning translatzialari bilan asta-sekin o'z yechimini topib boraverida. Bu sport turi endigina ommalashayotgani uchun ham terminlardagi anglashilmovchiliklarni biz ham to'liq yoritib berolmaymiz, maqsadimiz ular bilan sizni tanishtirishdir.

Mustaqillik davri terminologiyasida, xorijiy tilga xos terminlarni tarjima(kalka) qilinib o'zbekchalashtirish yo'lidan keng foydalanildi.. Biroq o'zbek tili terminologiyasida muayyan tushunchalarni bitta so'z bilan ifodalash imkoniyati cheklangan.chetdan kirib kelayotgan tushunchalarni bir necha so'zlar bilan izohlash terminologiya talablariga zid.¹ Bundan tashqari nufuzli musobaqalarga oid terminlar

¹ Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyot uyi. Toshkent—2019, 50-b

har qanday til qatlamiga, kalkalash yoki termin yaratishning morfologik qonuniyatlariga javob bermasa, bevosita o'zlashadi.

Sport sohasiga oid terminlar juda ko'p. Boks, futbol, tennis, shaxmat, suv sporti, ot sporti terminlari tilimizda katta o'rin egallaydi. Shu boisdan sport terminlar lug'atini tuzish, uning etimologiyasi tekshirish, qaysi tildan o'zlashgani yoki qanchasi o'zbek tilida ekanligini aniqlash va uni jamoatchilik e'tiboriga havola qilishni joiz deb topamiz.

Foydalinilgan adabiyotlar:

1. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyot uyi. Toshkent--20193.

2. Madvaliev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiya masalalari.

3. Xolmanova Z. Kompyuter lingvistikasi. Toshkent--2019

Internet manbalari:

1. <https://mma.epicsports.com/mma-glossary.html>

2. <https://uz.eferrit.com/mma-nima-tarix-va-uslublar-qollanmasi/>

GURLAN TUMANI DO'SINBIY QISHLOG'I SHEVASI LEKSIKASIDAN MATERIALLAR

*Hayitboyeva D.,
talaba, ToshDO'TAU*

Annotatsiya

Bu maqolada Gurlan shevasi Gurlan tumani Do'sinbiy qishlog'i shevasi leksikasidan namuna materiallar berilgan. U Xorazm dialekti tarkibiga kiruvchi alohida sheva hisoblanadi. Fattoh Abdullayev "O'zbek tilining Xorazm shevalari" nomli tadqiqotida to'xtalgan. Bu shevaning dialektal leksikasi ancha bo'y bo'lib, xilma-xil dialektal ma'nolarga ega.

Kalit so'zlar: *Sheva, dialektal so'z, dialektal so'z turlari, shevasi leksikasi, shevasi leksikasi materiallari, dialektal ma'no, Xorazm dialekti.*

Xorazm dialekti tarkibiga kiruvchi alohida sheva hisoblanadi. Bu haqida Fattoh Abdullayev "O'zbek tilining Xorazm shevalari" nomli tadqiqotida(4-7- bet) to'xtalgan¹. [1].

Bu olimning "Xorazm shevalari leksikasi" nomli tadqiqotida esa Gurlan shevasida tanlangan dialektal leksik birliklar ham ma'lum darajada berilgan² [2]. Ushbu sheva O'g'uz lahjasiga mansub bo'lib unlilarining cho'ziq va qisqali turlarini farqlovchi holatdir³. [3]. Ancha vaqt o'tishi bilan o'zgarishi bo'lgani kabi shevalarda ham ma'lum bir o'zgarishlar bo'lishi tabiiy . Shuningdek, dialektal so'zlarning, to'g'ri, lelsik dialekt tizimlariga urg'u berilganki , qo'lgan dialektal so'z turlari e'tiborga olinmagan , yoki o'sha vaqtda tadqiq qilinmagan . Ustozimiz Tolib

¹ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. -Тошкент: Фан,1961.

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари лексикаси // Ўзбек тили лексикаси. -Тошкент, Фан, 1966.18-120-бетлар.

³ 3.Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. -Тошкент: Фан,1978.23-бет.

Enazarovning tadqiqotlarida aytilishicha, dialektal soʻzlarining oʻnta turi bor¹ [4]. Biz bu fikrni qoʻllab quvvatlaymiz va shevamizda shu dialektal soʻzlarga misol topishga harakat qilamiz.

1.Poxol – shevamizda gʻoʻzpoya deyiladi. [Uni molgʻa yem , oʻchoqqo, tondirgʻo oʻtin qilsa boʻladi. Tadbirkorlar devorlarga poxolni ustanokda maydalab devorgʻo loy bilan birga qorib ishlatadi.]

2. Qoʻnoq – bu soʻz bir necha maʼnoga ega: 1. Toʻyga kelganlar qoʻnoq deyiladi va alohida uydan joy qilib beriladi. 2. Tovuqxona ichida qoʻyiladigan tayoqlar ham qoʻnoq deb ataladi. Kechasi tovuqlar tovuq xoʻragʻo kirib qoʻnoqqa chiqib uxliadi.

3.Gungir pesh – isitish uchun ishlatiladi. Qongiltir temiridan boʻladi, ichina karbich teriladi, keyin oʻt yoqiladi.

4.Gujum - qayragʻochga oʻxshash daraxt. Yuz yildan koʻp yashiydi. Ogʻochi qatiq boʻladi.

5.Oʻra - yerdan chuqanoq qozib ichina gashirni solib qoyadi. Kuzda qilinadi, narsalarni oʻz xolinda saqlash uchun ishlatiladi. Kunlar issiguncha turishi mumkin.

6.Qorovli - mustahkam. [Gujum darxti qorovli daraxt.]

7.Qanor - paxta terishda ishlatiladi. Katta qopga oʻxshash. Paxtoni peshkilda terib u toʻlgach qanorgʻa solgʻon. Besh qanor paxta terdim deb aytishgan.

8.Qada –toʻyona. Toʻyda qada pul berishi. Qarindosh qoningshi dostlar beradi.

9.Hodo - tolning shoxolari iraygandan keyin uni chovib oladi. Keyin postidon ajratib oladi. Keyin quritiladi uylarning tomini bostirildi, dexqonchilikda ketman, bel, oroq shularning dastaklarina ishlatiladi.

10.Ayvon - sitta (tashqarida) chertakka oʻxshab quriladi. Yozda salqin boʻladi. Zaldon farqi ayvoncha eshikning tiyinda boladi.[Har yozgʻi taʼtilda Xozamga borgʻonimizda, enamning ayvoninda azongʻi va kechki choy ichamiz.]

11.Qoreli - olxori. Yozo yeyiladi qishda quritiladi. Bizning bogdo qorelilar qop qoro boʻlib piship turibdi.

12.Qochor – sugirning urgʻochisi . Bizning qochor yuvosh chiroyli.

13.Oʻgitcha – sigirning erkagi.

14.Otiz - dala. Paxto otiz, poliz otiz, makkajoxori otiz, sholi bugdoy otiz.[Poxto otizgʻo borib poxol oʻrdik. Oʻrib olgʻonimizni sababi boʻday egibdi. Boʻdoyni ichina poxto ekilgan.]Eshimmatova Goʻzal].

15.Sholi – guruch . Sholi otizgʻo birday(har doim) suvdo turishi kerak .[Bir yilda bizlarning Gurlan xalqi ikki marta xosil oladi. Birinchisi boʻdoyni kuzda ekib qoʻyib boxorda oʻradi, kiynindan(orqasidan) sholi ekadi.

16.Bugʻdoy otiz - otizgʻo bugʻdoy ekilib har 15-20 kundan sugʻorilib turiladi.Bugdoydon qilib non yopiladi.

17.Qirgʻin - ishchi guruh, sholi nal paytida ishchilar kelib ishlab ketadi. Shu qirgin deyiladi. Meni chiqonlorim har yili qirgʻingʻo chiqodi.

18.Mutuk - 1.zuvala . Unni homirgʻo aylontirgondan keyin, mutuk qib dumoloqlidi, keyin uni yozodi; 2. Kurtak- doroxtlarning kurtaklari irayib(kattarib semirib) boʻganda ham mutuk deyiladi . Doroxtlarning mutigi chiqishni boshlodi.

¹ Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi (monografiya). –Toshkent: Innovasiya-Ziyo, 2020. Monografiya. 150 b. Enazarov T. Oʻzbek dialektologiyasi: nazariya va amaliyot. –Toshkent: Mahalla va oila, 2021. 231 bet. 14,5 b.t.

- 19. Juvari un** - juvari dalada ekiladi makkajoxoriga oxshash bo'ladi lekin oq bo'ladi. Shuni xorozg'o (tegirmon) opotib maydalatsa juvari un bo'ladi.
- 20. Zakash** - otizning yonboshindon solmog'o o'xshitog'in qilib qoziladi, dalaning ziy (sho'r) suvlari zakashga oqib ketadi. Shuni uchun oti "zi '-kash" deb qo'yilgan. [Suv bo'mog'on voqtinda zakashdan suv olib otizlorni sug'oromiz]
- 21. Bilomiq** - juvari undan qilinadi. Qishda pishirildi. Suvni qaynatamiz, keyin undi savalab (sekin-sekin) qo'yi bo'g'incha bilob (qorishtirib) pishiriladi.
- 22. Jo'nqildoq** - ikki odom so'zlashib otirsa uchinchi odom qo'shilsa jo'nqildoq deyiladi. Sinifdosh qizlor orosindo jo'nqildop gapiradig'on qizlor bor, o'zini ko'rsatkisi keladi. Yuvilmog'on qoshiqdek hamma narsaga qo'shiladi.
- 23. Jirpildoq** - hadidan oshmoq. Ovilimizda bir xil qizlor to'ylordo jirpildop o'ynidi.
- 24. Toxyo** - dopi. kuyov bololalar, kattalar ham kiyadi. Opom aytadilar, "taxyo hech qachon yerda yotmaslig'i kark" deb.
- 25. Massi** - maxsi. Yoshi kattalar kiyadioyog'ino. Oyog'ini issiq saqlash uchun. Enam qishda massini oyog'idan yechmaydilar.
- 26. Chuluk** - ikki toyoq bilan o'ynaladi. Birovi kichik bo'ladi o'ni ikki yog'ini yo'nib qo'yildi. Ikkinchisi uzun bo'ladi. Yerni ozg'ono qozib kichkina toyoqni uzini bilan kichinasini zing'itomiz (otamiz).
- 27. Suvaro** - qadimgi moqom qoshiqlari suvaro deyiladi. Ular ovir (og'ir) bo'ladi. Isoat aytiladi maqomdan farq qilidi. Suvaro ko'p ma'nolarni bildiradig'on qoshiq. Maqom g'azllardan aytiladi.
- 28. Kingirik** - makkajoxorining (novdosi) poyalari dim irayib ketsa kingirik deyiladi.
- 29. Zangi** - narvon. Men zangi bilan tomboshgo chiqdim.
- 30. Temiryovo** - yergagi har xil barg, hashak, toshlorni yigib oladi. Asosan molxonada boladi.
- 31. Qopi** - eshik.
- 32. O'roq - O't o'radigan egri temir.**
- 33. Cho'kich** - bolg'a
- 34. Tikash** - nongo tikash uriladi. Undon xomir yosob, o'xlov bn yoziladi, ustina tikash uriladi keyin tondirg'o solinadi. Tikash aylana shaklindagi yog'ochg' o'gul shaklinda mix qoqiladi.
- 35. Torishliqo tomosha bermoq** - tor yerni bant etmoq, tandeh manoda aytiladi.
- 36. Bolani chillasi ketmasa** - "kun botqondo kun ham qaytdi sen ham qayt", deyiladi. Qibla tarafga qarab bolani yotqiziladi keyin bolaning ustina ahorli (toza) narsa yopiladi. Keyin sipsa (supurgi) bn bolaning ustidan uydagi musurlar supurib o'tqaziladi. Shu sipirg'ondo "kun ham qaytdi sen ham qayt" deyiladi. bundan boshqa usullari bor. Bullar: daryog'o borib, qibla tarafga oqayotqon suvg'a boloni yuvintirladi. Chagaga (qum) o'tqizib bolani boshindon chaga sepiladi.
- 37. Qur** - doira bo'lib o'tirish ma'nosini beradi. Xorazm viloyati, Gurlan tumani shevasida qo'llaniladi. Qur so'zi bir o'zakli ko'rinishda, o'zbek tili tarixida qur so'zi qo'llangan va undan bir necha so'zlar yasalgan. Qur umum turkiy so'z bo'ib, Gurlan tumanida qur so'zi - doira bo'lib o'tirish ma'nosini berishi dialektal hususiyatidir. Pros Svartean (Arman) o'choq olovini qur deb atagan. Bu dialektal so'z Gurlan shevasida yoshi ulug'lar so'zlarida qo'llangan. [Avvallari somon toshlab odamlar kurug bo'b o'tirg'on. Uvaqtda Komiljon buvanglar qurdi aylanib qo'shiq aytg'on,

mikrafonsiz. Otom (bobom Normeton Haytboy) davarakda Komiljon Otaniyozib yursa yuratog'in idik, toxtasa to'xtitog'in idik. Qurni aylanib to'y bo'latog'in idi, keyin manashu somong'a odamlar'ga ovqat to'rtotog'in idi – bu to'y “Qurli to'y”,- deyilgan. Agar to'y katta bo'masa- “Xujra to'y” (uy). Uvaqtlarda to'shak yo'q bo'g'on. Odamlar to'yda kurash tushgan, it urishiyam bo'g'on, o'ndan (undan) keyin qo'chqor urishi bo'g'on, so'ng to'y dog'iydi (tugiydi).]

38.Jilagi – yeng [To'yga odamlar kelganda bir narsa olishadi uyda otirgan odamlarga “sizlarga ham yetirsin” deb jelagida (yengida) olib kelgan].

39.Tovuqxo'ra – toviqxona. [Bizarni tovuqxo'ramizda yigirmata tovuq'imiz bor].

40.Chicha – kelinoyi [Bugun chichamning tug'ilgan kuniga bordik. Azondon turib chicham mollorni sovib galdi].

41.Tombosh - tom [Ruslon ukam tomboshdon somon tashladi.].

42.O'jak – molning bolasi [Yaqinda sirimiz(sigir) o'jak tuvdi(tug'di).].

43.O'ng bo'sin - yaxshi bo'sin, barakali bo'sin [Boshlog'on to'y'laringiz o'ng bo'sin.].

44.Biltir - oldingi safar [Biltir bizar uydagilar bilan Xivoni ziyorotlab keldik.].

45.To'ngmoq - sovuq qotmoq [Qishda qo'lim to'ngdi shuni uchun qo'limo qo'lliq (qo'lqop) kiydim.].

46.Ovul - qishloq [Bizlarning ovul obod mahallaga tushdi.].

47.Ena -qaynona, buvi.

48.Ota- qaynota, bobo.

49.Cholbir – keng shim [Bizlar yozda paxto termaga borg'onimizda cholbir kiyib olamiz.].

50.Qirg'in – pul ishlash, fermerlar sholi o'tatadi, paxtoni terdiradi [Bahor boshlong'ondan, qirg'in boshlonodi, to qoro kuzgacha davom etadi.].

51. Mutik - zuvala. [Opom yimirtqa bo'rakka xomir qilib, mutikla dedi.].

52. Qo'shush - ikki qo'lni birlashtirish [Bizni oila ulli bo'g'oni uchun xomirg'o besh qo'shush un solinadi.].

53.Yop - katta suv oqadigan joy [Kichkana vaqtimizda yopg'o suvg'o tushishga borotog'in idik.].

54.Yog'doy – shart-sharoit [Bozorg'o borg'onimizda yog'doyimizga qarab uyga kerak-yoroq (kerakli narsa) olamiz.].

55.Juvari un – juvarini urug'idan juvari uni tayyorlanadi. Juvarining uzunligi makkadek bo'ladi, tepasinda boshi bo'ladi. Juvari unindan qilingan ovqatni nomi “juvari kurtuk”, “bilamiq”,-deb nomlanadi. Bu ovqatlar dim to'yimli va urishda non bo'mag'on vaqtinda juvari yeb og'ngishg'on.

56.Bilamiq - Qozong'o ozg'ono yog' surtib suv solib qoynotomiz keyin juvari unni solib tinmasdon qo'zg'ob turamiz. Qo'yilib (quyuqlashib) qolgach bilomiq pishgan bo'ladi.

57.Kadi – qovoq. [Uylarni otizining chetiga, paxto otizlarining chetlariga kadi ekiladi. Kadining turlari “bol kadi”, ... Kadidan turli ovqatlar qilinadi: kadi somsa, kadi borak, kadi o'ramo (xonim).

58.Gashir - sabzi.

59.Qormo - shovla [Hayit bayraminda uch kun qormo pishiramiz, qo'ngishilar bilan chiqarishib qormo pishiriladi.].

60. Jo‘nqildoq- hamma narsaga qo‘shiladi [Sinf dosh qizlar orasinda jo‘nqildap gapiratoq‘in qizlar bor o‘zini ko‘rsatgisi keladi. Yuvilmog‘on qoshiqdoy hamma narsaga qo‘shiladi.].

61. To‘qirdi – o‘zindan o‘zi bo‘lar bo‘mas gaplarni so‘yluratog‘in odamni to‘qirdi diymiz.

Xorazm viloyati Gurlan tumanidagi Do‘simbey qishlog‘i shevasining leksik materiallaridan namunalarni gaplar misolida derib, yuqorida bayon etdik. Keyingi ishlarimizda dialektal so‘zlarni transkripsiyada berib boramiz. Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, a o‘rnida o (ã), e o‘rnida i unlisi qo‘llanilganligi kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари.-Тошкент: Фан, 1961.
2. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари лексикаси // Ўзбек тили лексикаси. -Тошкент, Фан, 1966. 18-120-бетлар.
3. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. -Тошкент: Фан, 1978. 23-бет.
4. Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi (monografiya). –Toshkent: Innovasiya-Ziyo, 2020. Monografiya. 150 b. Enazarov T. O‘zbek dialektologiyasi: nazariya va amaliyot. –Toshkent: Mahalla va oila, 2021. 231 bet. 14,5 b.t.

MARHAMAT SHEVASI SO‘ZLARI HAQIDA MULOHAZALAR

Rahimova D.,
ToshDO‘TAU talabasi

Tafakkur qilsak, bu dunyodagi barcha narsa mo‘jizadir. Shu o‘rinda aytish joizki, biz insonlarning inson bo‘lib yaralganimiz eng katta yutug‘imiz va bilamizki, yer yuzida qancha-qancha millat va elat yashaydi. Har birining o‘z ona tilisi bor. Odamzodga berilgan mana shu til o‘ylaymanki, ollohning bizlarga yuborilgan mo‘jizasi va sahovati desam, yanglishmayman. Ana endi bizlarning o‘ziga bek o‘zbek millati bo‘lib, jannatmakon O‘zbekistonda yashayotganimiz va go‘zal, betakror o‘zbek tilimizning borligi yana bir karra yutug‘imiz va ming bor shukuronalar aytishimizga sabab bo‘ladigan hodisadir.

Oybekning “Til millat ko‘zgusi”, degan fikrini , albatta, takror-takror eshitamiz. Darhaqiqat, qaysidir bir til o‘zsha tilda fikr yurituvchi, muloqot qiluvchi millatning kimligini, qandayligini aks ettiruvchi oynadir. Bizning ona tilimiz esa bir zamonlar ulug‘ Navoiy bobomiz maqtagan, shonu sharafini yuksaklarga ko‘tarib qo‘ygan va shukurki, hanuz shu tarzda davom etayotgan buyuk va muqaddas tillardan biridir.

Biz Andijon viloyati Marhamat tumani shevasi haqida fikr yuritganimizda o‘zbek tili sheva va dialektlarga bo‘lib o‘rganish o‘rinli ekanligi bundan oltmish yil oldin B. Jo‘rayev o‘zining monografik ishida ta’kidlab o‘tganligini e’tiborga oldik¹. Bu esa shevalarni lingvogeograik tadqiq etishga imkoniyat beradi deb bilamiz.

¹ Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Тошкент, 1963. 3-7-бетлар.

Shevalarni lingvogeografik tadqiq etish masalasida A.Shermatov va Y.G'. G'ulomovlarning ilmiy tadqiqotlari mavjud¹.

Tilimizning g'oyatda betakror, turli xil nozik ma'no qirralariga ega ekanligi barchamizga ma'lum. Bilamizki, tilimizning yanada boyishiga xizmat qiluvchi manbalardan biri bu – o'zbek xalqi shevalaridir. Yurtimizda xilma-xil hududlar, turli xil millat egalari yashaydilar va ular ma'lum bir lahja oid bo'lgan shevada bir-biri bilan muloqot qiladilar. Masalan, Andijon², Namangan, Farg'ona³ kabi vodiy hududlarida qarluq lahjasiga xos shevalardan foydalanilsa, ba'zi o'rinlarda, masalan, Namanganda y-lashish, ya'ni o'g'uz shevasi vakillari ham kam bo'lsa-da uchraydi⁴. Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Qashqadaryo kabi voha hududlaridagi aholi qipchoq va qisman qarluq lahjasi shevalarida gaplashishadi. Xorazm, Qoraqalpog'istonda esa asosan o'g'uz lahjasiga xos shevalarda gaplashishsa hamki, qipchoq va qarluq lahjalariga oid shevalarda muloqot qiluvchi sheva vakillari ham uchrab turadi.

Bir viloyatning ichidagi tumanlarning ham, hatto, qishloq va mahallalarning ham bir-biridan farqlanuvchi o'zining alohida bir shevasi borligini kuzatamiz. To'g'rirog'i, bu ma'lumotlar "O'zbek dialektologiyasi" fanining ma'ruzalarida, shuningdek, darslik va o'quv qo'llanmalarida qayd qilingan. Bu tuman shevasining leksik xususiyatlarini yrganганимда ustozimiz To'lib aka Enazarov tomonidan ilgari suhbatlangan "Bir sheva lug'ati" loyihasi asosida ish olib borдим⁵.

Quyida men sizlarni qarluq lahjasiga kiruvchi Andijon viloyati Marhamat tumani hududi shevasi materiallari bilan tanishtiraman. Avvalo, adabiy tildan fonetik jihatdan farq qiluvchi shevalarga xos bir necha so'zlarni keltirib o'taman va ma'nosini izohlashga harakat qilaman. Yanada tushunarliroq bo'lishi uchun aynan

¹ Шерматов А. Лингвистик география нима? –Тошкент: Фан, 1980. 9.Гуломов Ё.Ф. Ўзбек халқ шевалярини лингвгеографик текшириш // Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари. –Тошкент, 1987.20-25-бетлар.

² Иброҳимов С. И. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. –Тошкент, 1967. Маматов А. Андижанский говор узбекского языка. АКД. –Ташкент, 1967. с.26. Маматов А.Ўзбек тили лексикологиясидан материаллар. Андижон тип шеvalарда қариндош-уруғ атамаларининг қўлланиши (қиёсий-этимологик тарзда). –Тошкент, 2009.240 б.

³ Узоқов Х. Водил шеvasида феълларнинг тусланиши // Тилшунослик масалалари. –Тошкент,1960. –Б.102-106. Узоқов Х. Водил шеvasи лексикасидаги баъзи бир сўзларнинг маънолари // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. Т.,1961.2-китоб. –Б.241-244. Узаков Х. Южноферганские говоры узбекского языка. АКД. –Ташкент, 1966.с.22. Узоқов Х.Жанубий Фарғона шеvalари лексикасидан намуналар // Ўзбек шеvalари лексикаси.Т.,Фан, 1966. –Б.417-429. Тожиматов Х. Рапқон шеvasида фонетик ўзгаришлар натижасида ҳосил бўлган омонимлар // Тилшунослик масалалари. –Тошкент: Фан, 1978. –Б.57-64.

⁴ Шарипов О. Папский говор узбекского языка. АКД. –Ташкент,1962. с.21. Алиев А. Ю.Ўзбек тили Уйчи шеvasининг фонетик хусусиятлари // Учение записки Наманганского государственного педагогического института вып.-Наманган, 1957. Алиев А. Ўзбек тилининг Уйчи шеvasи. КД. –Ташкент,1959. Алиев А. Уйчинский говор узбекского языка. АКД. –Ташкент:, 1960. с.15. Алиев А. Уйчи шеvasи // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. –Тошкент,1961. 348-359-бетлар. Алиев А. Наманган диалекти материалларини тўловчилар учун анкета. –Наманган, 1964. Алиев А. Наманган гуруҳ шеvalари // ЎТА. 5-сон. –Тошкент, 1969. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шеvalари бўйича материал тўловчилар учун методик қўлланма. –Тошкент, 1976. Алиев А. Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. –Тошкент: Фан, 1974. 219 бет. Алиева А. Наманганская группа говоров узбекского языка. АДД. –Ташкент, 1975. с.92. Алиев А. Ўзбек диалектологиясидан методик кўрсатма. –Тошкент, 1980. 8-10-бетлар. Алиев А. Ю. Диалектал сўзлар тарихидан // Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари. –Тошкент, 1987.-Б.14-19. Алиев А. Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. –Тошкент,1991. Алиев А. Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар // Ўзбек шеvalари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1966.377-381-бетлар. Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка. АКД. –Ташкент, 1965. с.28. Туляков С. Наманган шаҳар шеvasи лексикасидан материаллар // Ўзбек шеvalари лексикаси. –Тошкент, Фан, 1966. –Б.440-445.

⁵ Enazarov T. Bir sheva lug 'ati. Loyiha. Qo 'lyozma. Toshkent, 2021. 32 b

o'sha sheva vakillaridan yozib olingan gaplar orqali so'zimni isbotlashga harakat qilaman.

"Anjan" – bu so'zning adabiy tilimizda ma'lum bir hududni angdatuvchi joy nomi sifatidagi *Andijon* toponimi ekanligi barchamizga ma'lum. Lekin sheva vakillari *Anjan* deb talaffuz qilishadi. Misol: *Qani keling, Anjanchasiga o'ynaymiz.*

Aqa, maqa, huyaqqqa, ashag'dan, mashaqqqa kabi so'zlar bu hudud shevasida juda faol qo'llanadi. Ushbu so'zlarning o'rin-joy ma'nolarini bildiruvchi ravishlar ekanligini bilamiz, ya'ni *aqa – u yoqqa, maqa – mana bu yoqqa, huyaqqqa – hu anavu yoqqa, ashag'dan – o'sha yog'dan, mashaqqqa – mana shu yoqqa* va boshqalar.

Ammo bu sheva vakillari yuqorida aytib o'tganimizdek, Marhamat tumani aholisining nutqidagi so'zlardir. Viloyatning boshqa joylarida esa ushbu so'zlar ayga, mayga, huega singari aytiladi. Chunki geografik joylashuviga e'tibor qaratsak, Marhamat tumani Farg'ona viloyatining Quva tumani yonida joylashgan. Shuning uchun Farg'ona viloyati shevasiga juda yaqin turadi. Menni *man*, senni *san* tarzida aytish ham shu hudud aholisiga xosdir.

Joy so'zi ham jay tarzida talaffuz qilinadi, ya'ni qandaydir bir o'rin ma'nosini bildiruvchi ot so'z turkumiga oid so'zdir. Shu tarzda joynamoz so'zi ham jaynamoz tarzida aytiladi. Misol: Tezroq borib, mengayam bitta jay opqo'y.

Bundan tashqari bu shevada o-lashish kuchli. Masalan, boloradi – bo'laveradi, qiloradi- qilaveradi, kelor- kelaver, kota-kota – kata-katta, toruz – tarvuz kabi. Misol: Opam sabzini kota-kota qip to'rg'eydi. Oling, keling, ketaylik kabi buyruq-istak maylidagi fe'llar shevada, [asosan, Baliqchi tumanida] ong, keng, ketek tarzida aytiladi. Misol: Qani, tortinmang, oshdan ong. Bugun uyimizga ertaroq ketek. Adabiy tildan morfologik jihatdan farqlanuvchi so'zlar esa kam. Buxoro shevasida sakson foiz gapga "ibi" so'zi qo'shib qo'llanilganidek, bu shevada "axir // axi" so'zlari gap tarkibida ko'p qo'llanadi. Misol: hammasini sanga yaxshilab tushuntirib berdim-ku, axir, yana nega tushunmayapsan?! Qolaversa, adabiy til tilshunosligida so'zda asos va qo'shimchalarning qay tartibda kelish qoidasiga ko'ra asosdan so'ng egalik qo'shimchasi, keyin ko'plik qo'shimchasi qo'shilishi kerak. Misol: kitobinglar. Lekin shevada esa avval ko'plik, so'ng egalik qo'shimchasini qo'shib so'zlash holati ko'p kuzatiladi. Masalan, tasavvur qiling: bir kishi suhbatlashib turgan uch kishining yoniga kelib so'radi: - kitoblaring bormi? Xuddi bu yerda sensirab gapirayotganga o'xshaydi, Yoshi o'zidan katta odamlar bilan suhbatda ham bu holat kuzatiladi, lekin bu yerda hech qanday sensirash ma'nosi nazarda tutilmaydi, shunchaki, shevaga xos gapirish usuli. Bundan tashqari, adabiy tilimizdan leksik jihatdan farqlanuvchi so'zlar ham talaygina. Masalan, taomlardan:

Atala -sut va un mahsulotidan foydalanib tayyorlanadigan taom.

Tuppa - bu taomni tayyorlash uchun sutga to'rtburchak shaklda kesib olingan xamirni solib qaynatiladi. Sutli shula - bu taom ham yuqoridagi taomlarning qarindoshi desak ham bo'ladi, chunki sutga guruchni solib qaynatiladi va tayyor bo'lganda suyuq holatda bo'ladi, agar ko'proq guruch solinib ko'proq qaynatilsa quyuslashadi va "shiringuruch" taomi hosil bo'ladi. So'zmanon - adabiy tilda chalpak, ya'ni xamirni yumaloq shaklda yupqa yoyib so'ng qizigan moyda pishiriladigan yegulik.

Misol: Ayam tushlikka oltita suzma non pishirdi, har birimizga ikkitadan teydi.

O'rama – adabiy tilda uning nomi xonim deyiladi. Xamir orasiga qiyma solib, qasqonda pishiriladigan ovqat. Xamiri o'ralib tayyorlangani uchun nomi o'rama deyiladi.

Makka yorma – bu taom turini tayyorlash uchun makkani tuyib, yaxshilab qoviriladi va sutga solinib, qaynatiladi. Shakarop – adabiy tilda salat, ya'ni piyoz pamidor, bodring va ko'katlardan tayyorlanadigan yaxna taom.

Chim-chim – asosan maydalagichdan chiqarilgan, qizil bulg'or qalampiri va sarimsoq piyozdan tayyorlanadigan salat turi. Buni laz ham deyishadi. Unda tomat o'rnida ham foydalansa bo'ladi.

Do'lt – qaymoqni eritgandan so'ng undan adrab chiqib, ustida turgani saryog' deysa, ostidagi sariq, qizg'ish mazali yemish do'lt deb ataladi.

Chaki – adabiy tilda buning nomi suzma, ya'ni bunda qatiqni oq dokaga solib, daraxt shohigami yoki shunga o'xshash balandroq jolyga ilib qo'yiladi. Bir necha kundan keyin u chaki holiga keladi.

Chini – adabiy tilda buning nomi kosa. Misol, onam bir chini sut olib keldi.

Dasmol – ovqatlanib bo'lgandan so'ng og'iz va qo'llarni artish uchun foydalaniladigan kichkina sochiq. Misol, Dasturxon va dasmollarni yuvib qo'ydim.

Ovqat solmoq birikmasi - Adabiy tilda ovqat suzmoq birikmasiga teng. Bu hudud shevasida suyuq taomlarga nisbatan ovqatni quymoq, quyuq taomlarga nisbatan ovqatni solmoq birikmalari ishlatiladi.

Qarindosh-urug' nomlarida ham adabiy tildagidan farq qiladigan farqli jihatlarni kuzatamiz.

Masalan, *katata* adabiy tilimizdagi bobo so'ziga to'g'ri keladi. Dadasining yoki onasining dadasi *katata* deyiladi, ya'ni katta ota degan birikmaning qisqargan talaffuzga qulaylashtirilgan shakli.

Ova – adabiy tilda amaki, dadasining akasi yoki ukasi. Misol, chaqirsam ovam uyda yo'q ekan. Katatamlarnikiga o'tib ketgan bo'lsa kerak deb o'yladim.

Apa – bu so'z keksalar nutqida qo'llanadi – ular o'z onasini apa deb chaqiradilar. Misol, apam bizga ko'p nasihat qilardi.

Bundan tashqari marosim nomlari ham o'ziga xos. Masalan, ota ko'rdi marosim nomi. To'ydan keyin kelinning otasi qizini ko'rish uchun bir qancha qarindoshlari bilan birga sovg'a salomlar olib keladi va qizini ko'radi.

Manzar – to'ydan keyin kelinning uydagilari tomonidan kamida uch kun yoki bir hafta yuborib turiladigan taomning jo'natish jarayonining nomi.

Chaqiriq – marosim nomi., *Kelin chaqiriq*, *Sollat chaqiriq*, *Quda chaqiriq*, *Kuyov chaqiriq*. To'ydan keyin kelinning o'z ota-onasi tomonidan qizlik uyiga chaqirilishi jarayoni shunday nomlanadi. Chaqiriq marosimi qilinmaguncha kelin ota-onasinikiga bora olmaydi. Bu marosim to'ydan so'ng sharoitga qarab bir yoki ikki haftadan keyin o'tkaziladi.

Uch, *yigirma*, *qirq* – marosim nomlari. Inson vafot etgandan so'ng uchkundan keyin uchi, yigirm kundan keyin yigirmasi, qirq kundan keim qirqi o'tkaziladi. Bunda qo'y suyib, qurbonlik qilinadi va kelganlarga tarqatiladi.

Bundan tashqari, bu sheva vakillari so'zlashuvida "ishqilib" "hali" so'zlari o'zga sheva vakillari nutqi bilan taqqoslab ko'rganimda boshqa-boshqa

ma'nolarda qo'llanishligini guvohi bo'ldim. Ya'ni quyidagicha: O'z bilganimizdan qolmayapmiz, ishqilib, oxiri baxayr bo'lsin-da. Darsga yana kech qolyapman, ishqilib, ustoz urishmasin-da.

Ishqilib so'zi havotir, qo'rquv ma'nolarini ifodalash uchun qo'llanadi. Boshqa hududlarda esa: *Men, Nodira, Maftuna, Muslima, ishqilib hammamiz boramiz. Mavzuni gapirdim, savollarga javob berdim, ishqilib, besh oldim-da.*

Bu gaplarda esa ko'rinib turibdiki, tugallik ma'nosi ifodalangan xullas so'zining o'rnida kelgan.

Hali so'ziga kelsak. Bu hudud shevasida hali so'zi qatnashgan gaplardan kelasi zamon ma'nosini anglashimiz mumkin. Misol, *Dadam hali ishdan kelmadi.* Lekin boshqa hududlarda o'tgan zamon ma'nosini ifodalaydi. Misol, *Oysha biznikiga hali kelib ketdi.*

Ko'rib turganimizdek, birinchi gapda *hali* so'zi kelasi zamonni ifodalash uchun xizmat qilyapti, o'tgan zamonda gapirish uchun esa boya so'zidan foydalaniladi. Misol, *Oysha biznikiga boya kelib ketdi.*

Chekanay – adabiy tilda tirsak. Bu tana a'zosi chig'anoq deb aytilgani uchun ham talaffuzda chikanayga aylanib ketgan bo'lishi mumkin.

Picha, jichcha so'zlari adabiy tilda ozgina ma'nosida qo'llanadi. Misol uchun savdogar va xaridor nutqidan: *Mana shu ikki kilo bo'ldi. Yana picha qo'shib ko'paytirib bering.*

Hii – adabiy tilga nega so'roq olmoshining o'rnida qo'llanadi. Misol, bugun darsga bormayman. *Hii.* Mazam bo'lmayapti.

O'sma o'chmoq birikmasi qizlar qoshini qoraytirish uchun o'sma qo'yadilar. Va o'smaning qoshga inishi o'sma uchmoq birikmasi bilan ifodalanadi. Misol, *Men, yam, opam. Hammamiz o'sma qo'ydik. Ayam va menga qopqora bo'lib uchdi. Lekin opamga uchmadi.* Iboraning mazmuni qoshning o'sma suvini ichishi degani uchish tarzida o'zgarib ketgan bo'lishi mumkin.

Demak, olib borilgan kuzatishlarimiz natijasida biz adabiy tildan tubdan yoki qisman farq qiluvchi lahja va shevalarni o'rganamiz. Ular adabiy tilimizning boyishida muhim o'ringa ega. Biz til bilimdoni, qolaversa, o'z tilimizga bo'lgan e'tibor, hurmat yuzasidan adabiy tildagi so'zmi, shevadagi so'zmi, ularning barsasini bilishimiz, bir-biridan farqlay olishimish, ma'nolarini anglashimiz va to'g'ri foydalana olishimiz darkor.

Hulva – adabiy tilda “yalpiz”, asosan, ariq bo'ylarida o'sadigan serbarg, hajman kichik bo'lgan, foydali, xushbo'y o'simlik. Misol: *Bugun ko'ksomsa qilamiz, jag'jag' terib kel, otquloq, chumchuqko'z va hulva ham qo'shib tergin.*

To'g'atmoq – adabiy tildagi “mensimoq” so'ziga to'g'ri keladi, “to'g'atmaslik” - “mensimaslik”. Misol: *O'zicha buni osmonda, hech kimni to'g'atmaydi-ya?!*

Plantassa - asosan, qator qilib tutlar ekilgan va har bir tut qatorining orasida makka, beda, juvori kabi o'simliklar o'stiriladigan keng dala maydonining nomi. Bu so'z boshqa tildan o'zlashgan “plantatsiya” [lot. Plantatio - o'simlik o'tqazish, ekish] so'zining shevadagi ko'rinishi. Misol: *Haliro plantassaga o't tergani boramiz.*

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, Marhamat tumani shevasi haligacha jiddiy ilmiy tadqiq qilinmagan. Shevaning fonetikasi va morfologiyasiga xos xususiyatlar Farg‘ona dialekti shevalariga ancha muvofiq keladi. Shuning uchun kelajakda bu shevaning leksik xususiyatlarini dialektal matnlar asosida o‘rganib, maxsus ilmiy kuzatishlar olib borib, shu shevaga oid dialektal so‘zlarning dialektologik lug‘atini tuzish rejamiz bor.

Axborotchilar:

1. Sherqulov Dilmurod. 1964 yil. Ishchi.
2. Sherqulova Qizlarxon. 1966 yil. Uy bekasi.
3. Adhamova Rohila. 1963 yil. Uy bekasi.
4. Boyboev Nosirjon. 1962 yil. Nafaqaxo‘r.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. -Тошкент, 1963. –Б.3-7.
2. Шерматов А. Лингвистик география нима? –Тошкент: Фан, 1980.
9. Ғуломов Ё. Ғ. Ўзбек халқ шеваларини лингвогеографик текшириш // Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари. -Тошкент, 1987. –Б.20-25.
3. Иброҳимов С. И. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. -Тошкент, 1967. Маматов А. Андижанский говор узбекского языка. АКД. –Ташкент, 1967. с.26. Маматов А. Ўзбек тили лексикологиясидан материаллар. Андижон тип шеваларда қариндош-уруғ атамаларининг қўлланиши (қиёсий-этимологик тарзда). –Тошкент, 2009. 240 б.
4. Узоқов Ҳ. Водил шевасида феълларнинг тусланиши // Тилшунослик масалалари. –Тошкент, 1960. –Б.102-106. Узоқов Ҳ. Водил шеваси лексикасидаги баъзи бир сўзларнинг маънолари // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. Т., 1961. 2-китоб. –Б.241-244. Узаков Х. Южноферганские говоры узбекского языка. АКД. –Ташкент, 1966. с.22. Узоқов Ҳ. Жанубий Фарғона шевалари лексикасидан намуналар // Ўзбек шевалари лексикаси. Т., Фан, 1966. –Б.417-429. Тожиматов Ҳ. Рапқон шевасида фонетик ўзгаришлар натижасида ҳосил бўлган омонимлар // Тилшунослик масалалари. –Тошкент: Фан, 1978. –Б.57-64.
5. Шарипов О. Папский говор узбекского языка. АКД. –Ташкент, 1962. с.21. Алиев А. Ю. Ўзбек тили Уйчи шевасининг фонетик хусусиятлари // Учение записки Наманганского государственного педагогического института вып.-Наманган, 1957. Алиев А. Ўзбек тилининг Уйчи шеваси. КД. -Ташкент, 1959. Алиев А. Уйчинский говор узбекского языка. АКД. -Ташкент:, 1960. с.15. Алиев А. Уйчи шеваси // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. -Тошкент, 1961. 348-359-бетлар. Алиев А. Наманган диалекти материалларини тўпловчилар учун анкета. -Наманган, 1964. Алиев А. Наманган гуруҳ шевалари // ЎТА. 5-сон. -Тошкент, 1969. Алиев А. Ю., Назаров К. Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. -Тошкент, 1976. Алиев А. Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. -Тошкент: Фан, 1974. 219 бет. Алиева А. Наманганская группа говоров узбекского языка. АДД. -Ташкент, 1975. с.92. Алиев А. Ўзбек диалектологиясидан методик кўрсатма. -Тошкент, 1980. 8-10-бетлар. Алиев А. Ю. Дialektal сўзлар тарихидан // Ўзбек тилшунослигининг актуал масалалари.

-Тошкент, 1987.-Б.14-19. Алиев А. Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар.
-Тошкент,1991. Алиев А. Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар // Ўзбек шевалари лексикаси. -Тошкент: Фан, 1966.377-381-бетлар. Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка. АКД. –Ташкент, 1965. с.28. Туляков С. Наманган шаҳар шеваси лексикасидан материаллар // Ўзбек шевалари лексикаси.-Тошкент, Фан, 1966. –Б.440-445.

ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARINI O‘ZLASHTIRISHDA TEZAURUS MODELLARIDAN FOYDALANISH

**Qo‘ziboyeva G.,
ToshDO‘TAU talabasi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiyotshunoslik termini hisoblangan peyzaj so‘zining tezaurusli o‘rganish ko‘rinishlari yoritilgan. Tezaurus har bir terminning ma’noviy jamlangan so‘zlar hisoblanib, shu doirada tahlilga olindi.

Kalit so‘zlar: *tezaurus, peyzaj, termin, lingvistik tahlil, metainformatsiya*

Tezaurus (thesauros) grek tilidan olingan bo‘lib, “xazina» ma’nosini anglatadi. Tezaurus termini ikki xil ma’noda ishlatiladi: 1) lingvistik tahlillarga asoslangan to‘liq ma’lumot yoritilgan lug‘atlarni; 2) inson yoki hisoblash mashinalarida bilimlarning muayyan sohasiga taalluqli tizimlashtirilgan axborotlar majmuyini ifoda etadi. Tezaurus tarkibidagi so‘zlar alfabit bo‘yicha emas, balki mavzu va mavzular majmuyi sifatida shakllangan lingvistik lug‘at hisoblanadi. Tezaurus – so‘zlar va so‘z birikmalari o‘rtasidagi turli bog‘lanishlar (munosabatlar) haqidagi axborotlarni saqlashga xizmat qiluvchi ma’lumotlar bazasidir. Tezaurus aslida nafaqat voqelik haqidagi axborotni, balki yangi ma’lumotlarni qabul qilib olish imkoniyatini yaratuvchi metainformatsiyani (axborot haqidagi ma’lumotlarni) ham qamrab oladi.¹ Shu doirada adabiyotshunoslik termining tezaurusli holati- peyzaj termini doirasida.

Peyzaj- fransuz tilidan olingan bolib, (paysage-pays – joy, makon ma’nolarini anglatadi.² Peyzaj ma’no semalariga ko‘ra uch turga ajraladi.

1) Biror joyning ko‘zga tashlanib turgan umumiy ko‘rinishi; manzara.

2) Tasviriy san’atning tabiat manzaralarini tasvirlash bilan shug‘ullanadigan turi; tabiat manzarasi tasvirlangan surat.

3) Adabiy asarda manzara tasviri, tabiat manzarasi, tabiat lavhalari.

Bundan ko‘rinib turibdiki, har bir sohada umumiy ma’noda tabiatni ifodalar ekan. Tilshunoslik sohasida peyzaj terminini tezauristik qolipini yaratsak quyidagicha ko‘rinishga ega bo‘ladi.

¹ Z.Xolmonova, Kompyuter lingvistikasi. O‘quv qo‘llanma. T.2019.102b

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати Тошкент 2020 3-жилд 246б

Adabiyotshunoslik termining tezaurusli tasnifi		
Umumiy soʻz	Maʼnosi	Ingliz tilida sinonimlari
Peyzaj	Landscape painting in a literary work, natural landscape, nature plates. The nature of the place in the work, the description of the location.	-landscape –manzar,koʻrinish, landshaft -scenery- manzara -countryside-tabiʼat qoʻyni Topography-yerning joylashishi, topografiyasi. Terrain- joy, yer Outlook- bir joydan koʻrinish. View-koʻrinish, manzara. Vista- manzara. Aspect- koʻrinish, tus. Panorama- keng manzara, koʻrinish sight- koʻz koʻradigan atrof, joy
Peyzaj		Semantically related words - Semantik aloqador soʻzlar
	A series of semantically related words; semantically formed around the word landscape	Lunar landscape-oyga oid tabiat, manzara Urban landscape-shaharlashish, shahar tabiati Rural landscape-qishloq manzarasi, qishloq tabiati. Industrial landscape-shaharlashish, sanoatlashgan hududlar. Natural landscape-tabiʼat bilan bogʻliq, jonli tabiat. Barren landscape-unumsiz joy, yaydoq dala. Wilderness- dala Desert-choʻl Desolate landscape-qarovsiz qolgan joyning manzarasi. Wild landscape-yovvoyi tabiat, oʻzlashtirilmagan tabiat. Dramatic landscape-hayratlanarli manzara, tabiat.
		Oʻzbek tilida sinonimlari
Peyzaj	Adabiy asarda manzara tasviri, tabiat manzarasi, tabiat lavhalari. Aasardagi joyning tabiati, joylashish oʻrni	Manzara Koʻrinish Holati Tasvir Tabiat manzarasi Oʻrin-joy

	tasvirlanishi.	Hudud Kenglik Surat
		Semantik aloqador soʻzlar
		Dala Kenglik Yaydoq dala Dasht Bogʻ togʻ manzarasi qishloq tabiati choʻl tabiati shahar manzarasi bahor fasli manzarasi kuz fasli manzarasi yoz fasli manzarasi qish fasli tabiati

Peyzaj manzara, tabiatni ifodalashiga koʻra uning sinonimlik va semantik aloqador soʻzlar qatorini jadval orqali ifodalandi. Ushbu jadvalda bunda peyzaj soʻzining sinonimlik qatorini – **manzara, koʻrinish, holati tasvir tabiat mamzarasi oʻrin-joy hudud, kenglik, surat** kabi soʻzlar tashkil qilmoqda. Unga sinonimlik aloqador yaʼni peyzaj soʻzining atrofida maʼnoviy jihatdan yaqin va ushbu soʻz bilan birga qoʻllanadigan soʻzlar qatori – **dala, kenglik, yaydoq dala, dasht, bogʻ, togʻ, manzarasi, qishloq tabiati, choʻl tabiati shahar manzarasi bahor fasli manzarasi, kuz fasli, manzarasi, yoz fasli manzarasi, qish fasli tabiati**

Peyzaj – badiiy asarda aks ettirilgan joy, tabiati tasviri boʻlib, u yozuvchining qarashlari va tabiatda koʻra olgan holatiga bogʻliq holda namoyon boʻla oladigan badiiy manzara hisoblanadi. Peyzaj ham oʻz ichida guruhlariga boʻlinadi. 1) nasriy peyzaj- nasriy asarlarda uchraydigan tabiat manzarasi. 2) nasriy peyzaj- nasriy asarlardagi peyzaj. 3) dramatik- sahna asarlariga ishlangan manzara, sahna ortidagi manzara, sahna bezaklari.

Peyzaj qahramonning ruhiy holatini ifodalashda fon vazifasini bajarishi, parallelizm yoki kontrastga xizmat qilishi mumkin. Umuman peyzaj badiiy asar kompozitsiyasining muhim tarkibiy qismidir.¹

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати Тошкент 2020 3-жилд 246б
2. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-oʻzbekcha izohli lugʻati. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. T. “Oʻqituvchi” 1979. 229b
3. Z.Xolmonova, Kompyuter lingvistikasi. Oʻquv qoʻllanma. T.2019.102b

¹ Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-oʻzbekcha izohli lugʻati. N.Hotamov, B.Sarimsoqov. T. “Oʻqituvchi” 1979. 229b

QIYOSIY VA CHOG‘ISHTIRMA TILSHUNOSLIK HAMDA TARJIMA MASALALARI

TURK VA O‘ZBEK TILLARIDAGI MAQOLLARNING QIYOSIY O‘RGANILISHI XUSUSIDA

(hurmat kategoriyasi kontekstida)

Imamova X.,
TDSHU dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya: ushbu maqola turkiy va o‘zbek tillaridagi maqollarni qiyoslab o‘rganishga bag‘ishlangan. Ma’lumki, turk va o‘zbek tillari genetik tipologiya jihatdan qarindosh tillar oilasiga mansub bo‘lib, ya’ni bir til oilasiga kiradi. Qarindosh tillarni qiyoslab o‘rganishda ulardagi o‘xshash va farqli jihatlari faqat zamonaviy til nuqtai nazaridan emas, balki ularning bosib o‘tgan tarixiy taraqqiyot yo‘li ham e’tiborga olinadi.

Kalit so‘zlar: *genetik tipologiya, qiyosiy metod, metonimiya, sinekdoxa, hurmat kategoriyasi, maqol.*

Ma’lumki, turk va o‘zbek tillari genetik tipologiya jihatdan qarindosh tillar oilasiga mansub bo‘lib, ya’ni bir til oilasiga kiradi. Qarindosh tillarni qiyoslab o‘rganishda ulardagi o‘xshash va farqli jihatlari faqat zamonaviy til nuqtai nazaridan emas, balki ularning bosib o‘tgan tarixiy taraqqiyot yo‘li ham e’tiborga olinadi. Sababi, bir asosdan kelib chiqqan ikki tilda maqollar ilk bo‘linish davrida bir xilda qo‘llanilgan bo‘lsa, tarixiy rivojlanish davomida ularda o‘zgarishlar yuzaga keladi. Bu o‘zgarishlar zamon va makon ta’sirida maydonga kelib, xalqlar dunyoqarashida burilishlarga yo‘l ochadi. Shundan so‘ng, ayni tushunchalar ikki xalq tilida butunlay boshqa-boshqa so‘zlardan tashkil topgan farqli yangi maqollarda aks etadi deyish mumkin.

Izlanishlar natijasida lug‘lardan to‘plangan autentik materiallar tadqiqi, turk va o‘zbek tilidagi hurmat bildiruvchi maqollarni qiyosiy metod asosida uch bosqichga: a) har ikki tilda bir xil tushunchani ifodalaydigan bir xil maqollar; b) har ikki tilda ayni tushunchani ifodalaydigan qisman farqli maqollar; v) har ikki tilda ayni tushunchani ifodalaydigan butunlay boshqa-boshqa maqollar shaklida o‘rganish imkonini berdi. Shu sababli, maqollar tadqiqini qiyosiy planda quyidagi shaklda ko‘rish mumkin.

Har ikki tilda bir xil tushunchani ifodalaydigan bir xil maqollarda hurmat yashirin tarzda ifodalanganini ko‘ramiz. *Kızım, sana söylüyorum, gelinim, sen dinle*¹. O‘zbek tilida ham aynan shunday: *Qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit*. Bu maqolda kelinning hurmatini qilib, yuziga tik gapirmaslik, mazmunni qochirim tarzda anglatish nazarda tutilmoqda. Yoki: *Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al*. O‘zbek tilida: *Onasini ko‘rib qizini ol, qirg‘og‘ini ko‘rib bezini ol*. Insonni

¹Atasözleri ve deyimler sözlüğü. 1 Atasözleri sözlüğü. Aksoy O.A. İstanbul, İnkilap Yayınevi, 1971. S.216.

qandayligini o'rganish uning tarbiyachisi kimligini bilishdan boshlanadi. Munosabat uning tarbiyachisiga ko'ra bildiriladi.

Har ikki tilda ayni tushunchani ifodalaydigan qisman farqli maqollar xususida o'zbek tilidagi "*Bir kun tuz ichgan joyga qirq kun salom ber*" maqoli mazmuniga mos keluvchi quyidagi maqolda ham mehmondorchilik asosidagi hurmat tushunchasi o'z ifodasini topgan:

*Bir fincan (acı) kahvenin kırk yıl hatırı(hakkı) vardır*¹ 'Bir finjon qahvaning qirq yilga qadar hurmati, xotirasi bo'ladi'. Turk tilida metonimiya asosida *qahva* orqali ifodalangan "taom" tushunchasi o'zbek tilida sinekdoxa usulida *tuz* so'zi orqali aks ettiriladi. Qayd etilgan maqollardagi mazmun umumiy bo'lsa-da, muayyan voqelikka ikki xil qarash asosida yondashilgan. Bu maqollarda xalqlarning mental xususiyatlari ham o'z ifodasini topgan. Qahva turk xalqida muhim iste'mol ashyosiga aylangani maqoldan ma'lum bo'ladi. Avval *bir* va *qirq* raqamlariga diqqat qarataylik. *Bir* va *qirq* so'zi semantikasi ko'p qirrali. Shulardan: *birda* "oz, kam, yolg'iz, yagona" ma'nosi; *qirqda* "ko'p, haddan ziyod" semalari reallashgan. Turk tilidagi *hatırı var* bilan o'zbek tilidagi *salom bermoq* hurmat ko'rsatish tushunchasini ifodalaydi. Ya'ni, "seni hurmat qilib oldingga dasturxon yozishgan ekan, bunga javoban hurmat ko'rsatish kerak" degan mazmun singdirilgan. Maqolning mazmuni xalqning olam manzalarini tasavvur qilishi, dunyoni anglashi bilan uyg'unlashib ketadi.

Maqollarning shakllanish davri haqida so'z borganda *tuz* bilan aloqador o'zbek maqolining yuzaga kelishi qadimiyroq ekanligini ta'kidlash mumkin: *Tuzini yeb, tuzlug'iga tupurma*².

Dunyo xalqlari orasida, shu jumladan, sharq halqlarida odob bobida o'ziga xos prinsiplar mavjud. Turk tilida shunday maqol bor: *Çağrılan (çağrıldığın) yere erinme, çağrılmayan (çağırılmadığın) yere görünme*. Yoki *Çağrıldığın yere git, ar eyleme; çağırılmadığın yere gidip yerini dar eyleme* ³. Bu maqolning o'zbekcha varianti quyidagicha: *Chaqirilgan joydan qolma, chaqirilmagan joyga borma!*

Turk tilida *çağırmaq* (chaqirmoq) fe'li ikki xil ma'noda qo'llaniladi: 1. So'zlovchining o'z yoniga da'vat qilib xitob etishi: *Beyaz gömlekli zurnacısını çağırarak sandalyeye çıkardı* 'Oq ko'ylakli surnaychisini chaqirib, stulga chiqardi'. 2. Biror kishining ma'lum joyga kelishini istash, taklif qilish: *Azize çok hasta olduğunu yazıyor, derhal onu çağırıyordu* 'Aziza qattiq betobligini yozar va darhol uni chaqirayotgan edi'⁴.

O'zbek tilida *chaqirmoq*ning bir necha ma'nosi qayd etilgan: 1. O'z huzuriga undamoq: Imo bilan chaqirmoq. 2. Biror ish, vazifani ado etish uchun undamoq: *Musobaqaga chaqirmoq. Harbiy xizmatga chaqirmoq*. 3. Mehmonga, yordamga yoki biror ishga taklif, da'vat qilmoq, aytmoq: *Uyga mehmon chaqirmoq. Yordamga chaqirmoq*. 4. Buyurmoq, biror narsani keltirishni so'ramoq: *Yo'lchi zerikdi. Choy chaqirmasdan, tashqari chiqdi*. 5. Qichqirmoq, ovoz, tovush chiqarib xabar bermoq: *Gudok chaqirdi. Bu orada yana bir xo'roz chaqirib o'tdi*⁵. Turk tilida ham, o'zbek

¹ Atasözleri ve deyimler sözlüğü. I. Atasözleri sözlüğü. Aksoy O.A. S. 172.

² Ўзбек халқ мақоллари, II. П-Х. Мирзаев Т., Саримсоқов. 88-б.

³ Atasözleri ve deyimler sözlüğü. 1 Atasözleri sözlüğü. Aksoy O.A. İstanbul, İnkilap Yayınevi, 1971. S. 186.

⁴ Türkçe sözlük, I. A-J. S. 268.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV. Тошкент, 2006. 467-б.

tilida ham ishlatiladigan *chaqirmoq* fe'lining ma'nosi ma'lum nuqtalarda tutashmoqda. Biz uchun muhimi "taklif qilmoq" ma'nosidir. Bu ma'no o'zbek tilida ham, turk tilida ham ikkinchi ma'no sifatida qayd qilingan. Hurmat ma'nosi shu o'rinda ta'kidlanmoqda. Hurmat qilib to'yga, tantanaga, har qanday yig'inga chaqirilganda bormaslik hurmatsizlik sanaladi. Tasodifan biror uzrli sabab chiqib qolsa-yu, borishning iloji bo'lmasa, mumkin qadar oldindan, hech bo'lmasa keyin bo'lsa ham minnatdorchilik bildirilib, uzr so'raladi. Aks holda odobsizlik sanaladi. Maqolning ikkinchi qismi turk tilida ham aynan, *çağrılmayan yerde görünme*, o'zbek tilida ham *chaqirilmagan joyga borma!* Bu o'rinda axloq va odob doirasiga yo'g'rilgan hurmat shaklini kuzatamiz. Kishilar orasidagi ana shunday munosabatlardan kelib chiqib turk tilida: *Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yerde görünme*, o'zbek tilida: *Chaqirilgan joydan qolma, chaqirilmagan joyga borma*, deyiladi.

*Köprüden geçinceye kadar ayıya dayı derler*¹ 'Ishing bitguncha lo'lini (pastkashni) tog'a (aslnasab) deysan'. Maqolning so'zma-so'z tarjimasi: 'Ko'prikdan o'tguncha, ayiqni "tog'a" dersan'. O'zbekcha varianti: *Ishing bitguncha eshakni "tog'a" de*. Inson o'z ishining amalga oshishiga yordami tegishi mumkin bo'lgan kishining pastkashligini bilsa ham, hurmat ko'rsatib, ko'nglini olishi kerak. Aks holda ishni bitirish qiyin kechadi. Turk tilida *dayı* so'zi 'tog'a' demakdir. O'zbek tilida va turk tilida *tog'a* deb onaning akasi yoki ukasiga nisbatan aytiladi. *Tog'a* so'zi qarindosh bo'lmagan, notanish kimsaga nisbatan ishlatilsa, so'zlovchining hurmatini ifoda etadi. Qarindoshlik bildiruvchi *amma, xola, aka, amaki, singlim, uka, qiz, o'g'il, bola, ota, buvi, tog'a* begona shaxslarga nisbatan qo'llansa, hurmat namoyon bo'ladi. Bu maqolda ifoda etilgan hurmat samimiy emas, ma'lum maqsadda ko'rsatilgan tavoze'dir. Ushbu maqolning o'zbek tilidagi yana bir varianti: *Zamonaning zayli bilan dedim (eshakni) qarg'ani "tog'a"*². Maqolning o'zbek tilidagi variantida hurmat qilinishi lozim bo'lgan salbiy xislatli shaxsni ikki xil nomlash kuzatiladi: *eshak* yoki *qarg'a*. Turk va o'zbek tillarida hurmat ko'rsatilishi lozim bo'lgan shaxs bir xil, ya'ni onaning akasi yoki ukasi bo'lgan *tog'a=dayı* orqali nomlanmoqda. Demak, *tog'a=dayı* o'zbek va turk tilida hurmatga loyiq bo'lgan eng yaqin qarindoshdir.

Hurmat kategoriyasining presuppozitsiya, ya'ni matn mazmuni, tagmatn orqali ifodalanishida mantiqiy ziddiyat mavjud. Ayrim maqollar hurmat qilishga da'vat etsa, ba'zi maqollarda ehtiromga arzimaydigan shaxslarga hurmat ko'rsatish lozim emasligi ta'kidlanadi.

Har ikki tilda ayni tushunchani ifodalaydigan butunlay boshqa-boshqa maqollar shaklini quyidagi turkcha maqolda ko'rish mumkin: *Eli boşa "ağa uyur" derler, eli doluya "ağa buyur" derler*³ 'Qo'li bo'shga "xo'jayin uxlayapti" deydi, ko'tarinib kelgan odamga "Keling, keling xo'jayin" deydi'. Maqoldagi birinchi qismda *ağa uyur* deb kelgan kishiga bepisandlik, e'tiborsizlikni ko'rsatish bilan ayni vaqtda, uyning kattasiga nisbatan *ağa* so'zi orqali hurmat bildirilmoqda. Ikkinchi qismda esa *ağa buyur* deb kelgan kishiga hurmat, e'tibor ko'rsatilmoqda.

¹ Atasözleri ve deyimler sözlüğü. I. Atasözleri sözlüğü. Aksoy O.A. S. 303.

² Ўзбек халқ мақоллари. I. А-О. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. 158-б.

³ Atasözleri ve deyimler sözlüğü, I. Atasözleri sözlüğü. Aksoy O.A. İstanbul, İnkilap Yayınevi, 1971. S. 221.

Tinglovchining katta-kichikligiga qaramay, *ağa* deb murojaat qilinmoqda. *Buyur* soʻzi orqali “keling, keling, marhamat ichkariga kiring” mazmunidagi taklif bildirilmoqda.

Maqol odamlar orasidagi murakkab, keng qamrovli munosabatlarni soʻz oʻyinlari, hazil-mutoyiba bilan qisqa, aniq va loʻnda ifoda etadi. Turk tilidagi bu maqol oʻzbek tilidagi quyidagi maqolga mos keladi: *Borning eshigini el ochar, Yoʻqning tuynugini yel ochar*¹. Turk va oʻzbek tilidagi bu ikki maqolda taqqoslanadigan jihat: *bor* = *eli dolu*, *yoʻq* = *eli boş* boʻlsa, ikkinchi, *el ochar* = ‘*ağa buyurʻ derler*, *yel ochar* = ‘*ağa uyurʻ derlerga* mantiqan mos keladi. Boy – “qoʻli uzun, imkoniyati katta”, kambagʻal – “qoʻli kalta, imkoniyati chegaralangan” semalarida ziddlik hosil qiladi. Bu semalarga maqoldagi *eshik* va *tuynuk* soʻzlari semantikasi mos ravishda tanlangan. Oʻzbek tilida baʼzi oʻrinlarda *eshik* va *tuynuk* deganda “hovli; uy” nazarda tutiladi. Bu maqolda ushbu soʻzlar oʻz maʼnosida kelgan. *Eshik* va *tuynuk* uyga kirish oʻrnini bildiradigan soʻzlar boʻlib, muayyan tushunchani ifodalashiga koʻra bir xil, ammo ifodalash darajasiga koʻra har xil. Bu soʻzlarning oʻzaro munosabati semantik graduonimiyani hosil qiladi. Boyning uyiga nisbatan *tuynuk* soʻzi qoʻllanmaydi. Kambagʻalning turar joyiga nisbatan “uy; hovli” maʼnosida *tuynuk* qoʻllanmoqda. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da *tuynuk*: 1. Eski tipdagi mahalliy uylarning devoridan yoki tepasidan yorugʻlik kirib turishi uchun qoldirilgan teshik. 2. Harbiy istehkom, qoʻrgʻon, okop devorlaridan oʻq otish uchun qilingan maxsus teshik deb izohlangan². Xalq orasida soʻzlashuv uslubida, odmi maʼnoda uyga nisbatan *in*, *uya*, *tuynuk*, *ungur*, *teshik* soʻzlari qoʻllanadi. Maqoldagi *el* soʻzi orqali “hamma” tushunchasi ifoda etilmoqda, *yel* soʻzi “hech kimsa” tushunchasiga ishora qilmoqda.

Yuqoridagi maqollarda kishilar orasidagi munosabatlarda axloq-odob doirasidagi hurmatga ega boʻlish usullari koʻrsatilgan.

*Sev seni seveni hak ile yeksan ise, sevm seni sevmeyeni Mısır'a sultan ise*³ ‘Sev seni sevuvchi xok bilan teng boʻlsa ham, sevma seni sevmaganni Misrga sulton boʻlsa ham’; *Sevenin kuluyum, sevmeyenin sultanı* ‘Sevganga qulman, sevmaganga sulton’. Oʻzbek tilida “*Egilganga egilgin boshing yerga tekkuncha, kekkayganga kekkaygin boshing koʻkka yetguncha*”. Bu maqollarning mazmuni: “Sizni hurmat qilib, yaxshi koʻrganlarni seving, sevmaganlarga eʼtiborsiz boʻling”. Matnda presuppozitsiya asosida “seni hurmat qilganlarni eʼzozla, hurmat qilmaganlarni qadrlama” mazmuni yotadi.

Yana misollarga murojaat qilamiz: *Say beni, sayayım seni*. Yoki: *Sev beni, seveyim seni*⁴. Ushbu maqollarning mazmuni yuqoridagi maqollar mazmunini toʻldiradi. Birinchi maqoldagi *say* soʻzi orqali hurmat maʼnosini ifodalashga xizmat qiluvchi ikki soʻz yasaladi. Turk tili grammatikasiga oid manbalarda: 1) feʼldan ot yasovchi *-gi*, *-gi*, *-gu*, *-gü* /*-kı*, *-ki*, *-ku*, *-kü* qoʻshimchasi orqali *saygi*, *sevgi*; 2)

¹Ўзбек халқ мақоллари, 1. А-О. А-О. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Тошкент, 1987. 100-6.

²Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV. 184-6.

³ Atasözleri ve deyimler sözlüğü. I. Atasözleri sözlüğü. Aksoy O.A. İstanbul, İnkılap Yayınevi, 1971. S. 346.

⁴ Atasözleri ve deyimler sözlüğü. I. Atasözleri sözlüğü. Aksoy O.A. İstanbul, İnkılap Yayınevi, 1971. S. 346.

fe'ldan ot yasovchi *-in, -in/-un, -ün* qo'shimchasi orqali *sayin* so'zi yasalganligi qayd etiladi¹.

Demak, tillar taraqqiyoti makon va zamonning xalq dunyoqarashiga bo'ladigan ta'siri asosida asta-sekinlik bilan yuzaga kelishi, ilk bir xilda bo'lgan tushuncha va ifoda shakllari keyinchalik butunlay o'zgarishi kuzatiladi. Bu o'zgarishlar avval ifoda shaklida keyinchalik mazmun va funksiyalarida aks etadi. Tillar, ularning ifoda shakli, mazmun mohiyati va nazariy asoslari shu tarzda sekinlik bilan bir-biridan begonalashib, ajralib chiqadi. Ammo ildizlar va ularning izlari tilda uzoq vaqt saqlab qolinadi. Tipologik tadqiqotlar va metodlar ana shu ildiz va izlar asosida ilmiy fikrlarni o'rta tashlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. I. Atasözleri sözlüğü. Aksoy O.A. – İstanbul: İnkılab Yayınevi:1971. –S. 392
2. Iriskulov M.T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – B 255.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006. IV – B 608.
4. O'zbek xalq maqollari, II. P-H. Mirzayev T., Sarimsoqov. – Toshkent: Fan, 1988. – B 370.
5. Hemgirmen M. Türkçe Dilbilgisi. – Ankara: Engin Yayınevi,1995. S. – 619

ДЕТЕКТИВ АСАРЛАРНИНГ ПРАГМАТИК ТАМОЙИЛЛАРИ

Ниязова Г.,
старший преподаватель кафедры
английского языка
университет узбекского языка и литературы
имени А. Навои

Аннотация. Мақола жаҳон тилшунослигида детектив асарларга хос хусусиятларни таҳлил қилиш масаласининг долзарблиги, лингвистик ва экстралингвистик воситаларнинг барқарор тўпламини ишлаб чиқиш масалалари ҳақида.

Таянч сўзлар: тилшунослик, детектив, нолисоний элемент, нутқий воқеланиш, нутқий вазият, коммуникатив макон ва мақсад, прагматик хусусиятлари.

Прагматика тилшуносликнинг янги амалий тармоғи сифатида тилнинг нутқий жараён, нутқий вазият, нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният билан алоқадор муаммоларини ўрганувчи соҳа сифатида шаклланмоқда. Тил ўз соҳиби билан биргаликда ўрганилар экан, табиийки, унинг мақбул тавсифи ҳам ўзи мансуб миллат маданияти ва менталитети билан бирга олиб қаралгандагина берилади. Албатта, тилдаги ҳар қандай бирлик у ёки бу даражада миллий-

¹Hemgirmen M. Türkçe Dilbilgisi. S. 307, 312.

маданий ўзига хосликларни намоён этади. Прагматик муҳитнинг таркибий элементлари миқдоран ранг-баранглиги ва кенг қамровлилиги билан ажралиб туради. Шахс, вазият, шароит орасида шахс омили, коммуникантларнинг табиати ва мавқеи, ўзаро муносабати кабилар муҳим аҳамиятга эга саналади. Биргина шахснинг нутқий ҳолати жинсий тафовут, феъл, савия, ижтимоий мавқе, ёш, маълумот, мутахассислик, соғлиқ, кайфият каби кўринишлардан иборат бўлади ва уларнинг ҳар бири лисоний бирликлар, хусусан, грамматик шакллarning нутқий воқеланишига маълум даражада таъсир кўрсатади.

Шу ўринда детектив асарларга хос хусусиятларга диққат қаратиш мақсадга мувофиқдир. Детектив насрий асарларга хос хусусиятларга мувофиқ қуйидаги тил хусусиятлари аниқланиши мумкин. *Мулоқотнинг сабаби* – муаллифнинг потенциал ўқувчининг истиқболларини тахмин қилиш ва уни яратилиш жараёнига жалб қилиш қобилияти. *Коммуникатив воситалар* – жавобларнинг ўзгарувчан модели билан савол принципи бўйича ҳикояни ташкил этиш. *Коммуникатив макон* – детектив матнлардаги алоқа ҳолати, ўз-ўзидан ахлоқий меъёрлардан ташқарида бўлган жиноятни тергов қилиш фитнаси фонида содир бўлади. Бу хусусият алоқа ҳаракатида баҳоловчи муҳолифат ва бу қатламга хос лисоний ҳамда нолисоний элементлардан фойдаланиш имконини беради. *Алоқа мазмуни* – ҳикоянинг мазмунли қисми лексик тузилмалар ва уларнинг имплицит маънолари билан ифодаланган аниқ маъноларнинг ўзаро таъсири натижасида пайдо бўлган контекстда бўлади.

Детектив матнлар кўпинча оммавий адабиётлар тоифасига киради ва ҳар доим юқори даражадаги ҳикояли кескинликлар билан шахсий йўналтирилган бўлади. Лингвостилистик воситалар ва матннинг барча таркибий қисмлари асосий мақсадга эришишга қаратилган – бу ҳикоя давомида ўқувчининг эътиборини сақлаб қолиш.

Детектив матн ҳар доим муаллиф ва муайян ўқувчининг жиноятни ҳал қилишда иштирок этиш даражасида бевосита мулоқот қилиш ҳолатидир. Бундан ташқари, жиноят антисоциал ҳаракатлар эканлиги ҳисобга олинса, детектив матннинг коммуникатив мақсади ҳодисанинг ўзи ва ҳикоя белгиларини умумий қабул қилинган ахлоқ нуқтаи назаридан баҳолашдир.

Натижада худди жанри терговчининг жиноятни ошкор қилиш жараёнига асосланган, қатъий қурулиш дизайни ва функционал рангли белгиларнинг одатий тўпламига эга бўлган адабий шакл сифатида белгиланиши мумкин. Детектив жанрининг асарлари кўпинча ўқувчиларнинг кенг доираси учун мўлжалланган адабиётга боғлиқ. Оммавий аудиторияга қаратилган ушбу йўналиш потенциал ўқувчининг қизиқишини уйғотадиган ички лингвистик ва экстралингвистик воситаларнинг барқарор тўпламини ишлаб чиқишга ёрдам бери.

И.А.Дудина детектив нутқда иккита композицион тузилмани ажратиб туради: мавзу-референт ҳолати ва унинг процессуал компоненти. Мавзу бўйича референт ҳолат муаллиф жанр майдонида ишлаб чиқилган, хронологик тарзда яратилган тадбир дастурини билдиради.

Процессуал компонент – детективлик нутқининг билим соҳаси, яъни тушунтириш муаллифи бадий ва лингвистик воситалар ёрдамида ўқувчига

бевосита таъсир кўрсатадиган матннинг бир қисми. Бу ерда детектив тушунчалар учун доминант бўлган концепцион иш пайдо бўлади: сир, ҳал этиш ва жинойт-жазо. Детектив насрнинг одатий хилма-хиллиги жанридаги ўсиш бўлиб унинг тил компонентиға таъсир қила олмайди.

Ички типология ҳақида гапирганда, уни фарқлашнинг асосий мезонини аниқлаш мумкин. Бундай мезон доминант жанр хусусиятининг матнли расмийлаштирилиши усули бўлиши мумкин, яъни бунда коммуникатив амалиётлар асосида интеллектуал тергов фитнасининг вакиллик модели танланади.

Детективнинг жанр сифатида асосий хусусияти – бу қандайдир сирли воқеа-ҳодисаларнинг мавжудлиги, уларнинг ҳолатлари номаълум ва аниқланиши керак. Энг кўп, тез-тез тасвирланган воқеа бу жинойтдир, гарчи жинойт бўлмаган воқеаларни тергов қилувчи детективлар мавжуд бўлса (масалан, детектив жанриға тегишли бўлган Шерлок Холмс ҳақидаги эслатмаларда, ўн саккизтадан бештасида жинойтлар мавжуд эмас).

Детективнинг муҳим хусусияти шундаки, воқеанинг ҳақиқий ҳолатлари, тергов тугагунға қадар, ҳар қандай ҳолатда ҳам, ўқувчиға етказилмайди. Бунинг ўрниға, ўқувчи ҳар бир босқичда ўз версияларини яратиш ва маълум фактларни баҳолаш имкониятиға эға бўлиб, тергов жараёнида муаллифни жалб қилади. Агар иш дастлаб воқеанинг барча тафсилотларини тавсифласа ёки воқеада ноаниқ, сирли ҳеч нарса бўлмаса, унда у аллақачон аниқ детектив воқеаға эмас, балки тегишли жанрлар (актёрлик фильми, полиция романтикаси ва бошқалар) ға боғлиқ бўлиши керак.

Прагматикада нафақат бадий адабиёт, балки адабиёт, санъат, радио, телевидение ва бошқаларнинг ҳам прагматик хусусиятлари таҳлил қилинади. Ушбу воситаларнинг ўқувчи ёки томошабинға қандай таъсир қилишини ўрганилади. Шу жиҳатдан детектив асарлар прагматикаси катта прагматик таҳлил ва тадқиқ йўналишининг бир қисми сифатида қабул қилинади ва ниҳоятда катта ва ранг-баранг ҳисобланади. Детектив асарларнинг бадий ва лингвистик хусусиятлари бошқа матн турларидан сезиларли фарқларға эға эканлиги билан ажралиб туради. Бу хусусият эса ўз навбатида матннинг ифода планида ёзувчи томонидан назарда тутилган мазмуннинг тўғри ва тўлиқ англашилишида айнан прагматик таҳлил муҳим аҳамиятға эға эканлигини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2001. – Б. 14.
2. Махмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – Б.103.
3. Дудина И. А. Дискурсивное пространство детективного текста: на материале англоязычной художественной литературы 19–20 вв.: автореферат диссертации кандидата филологических наук / И.А.Дудина. – Краснодар, 2008. – 24

4. Ирисбоев Т.Т. Ҳозирги ўзбек детектив адабиётининг тараққиёт хусусиятлари (Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асари асосида): филол. фанл. номз. ... дис. – Т.: 2001. – 157 б.
5. Лайло Раҳимовна Раупова. Қўшма гап дискурсининг таркибий қисми сифатида. Монография. – Тошкент: 2021, 7-12 б.
6. Умурқулов Б. Ўзбек бадиий насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2020.

TURKIY TILLARDAGI ARABCHA O‘ZLASHMALARNING IMLOSI (o‘zbek, qoraqalpoq, turkman tillari misolida)

Orazbayev E.,

Qoraqalpoq davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada turkiy tillardagi o‘zlashmalar, xususan, arabcha o‘zlashmalarning o‘zbek, qoraqalpoq, turkman tillari lug‘aviy qatlamidagi o‘rmini aniqlash, arabcha o‘zlashmalar asosida mazkur tillarda paydo bo‘lgan yasalmalar, uslublararo xoslangan terminologik tizimni qiyosiy tadqiq qilish, ular tarkibidagi o‘xshash va farqli semalarni matn doirasida tahlil qilish va tavsiflash, zamonaviy turkiy tillar, xususan, hozirgi o‘zbek tili leksikasi asosida qiyosiy o‘rganish natijasida turkiy tillarning lug‘at tarkibi boyib borish omillari haqida so‘zboradi.

Kalit so‘zlar: *turkiy tillar, arabcha o‘zlashmalar, terminologik tizim, sema, fonetik-fonologik, qarluq, qipchoq, o‘g‘uz.*

Bir tildan ikkinchi bir tilga so‘zlarning o‘zlashishi umuman har bir til tabiatiga xos jarayon bo‘lib, insoniyat hayotining asosiy aloqa vositasi hisoblanuvchi tilning ijtimoiy hodisa ekanligining yorqin dalilidir. Bir necha millat-elatlarning bir hududda yoki yaqin hududlarda istiqomat qilishlari, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalaridagi o‘zaro aloqalar, sport, fan-texnika sohalaridagi kashfiyot va ixtirolar tillararo so‘zlar o‘zlashishining asosiy sabablarini o‘zida dalolatlaydi.

Shu ma’noda turkiy tillardagi o‘zlashmalarni, xususan, arabcha o‘zlashmalarning o‘zbek, qoraqalpoq, turkman tillari lug‘aviy qatlamidagi o‘rmini aniqlash, arabcha o‘zlashmalar asosida mazkur tillarda paydo bo‘lgan yasalmalarni, uslublararo xoslangan terminologik tizimni qiyosiy tadqiq qilish, ular tarkibidagi o‘xshash va farqli semalarni matn doirasida tahlil qilish va tavsiflash, zamonaviy turkiy tillar, xususan, hozirgi o‘zbek tili leksikasi asosida qiyosiy o‘rganish natijasida turkiy tillarning lug‘at tarkibi boyib borish omillari ayon bo‘ladi.

Turkiy tillar lug‘aviy tarkibidagi arabcha o‘zlashmalar haqida so‘z yuritilganda dastlab ushbu tillarning fonetik-fonologik, orfografik-orfoepik tizimlaridagi o‘ziga xosliklarga to‘xtalib o‘tish zarur bo‘ladi. Zotan, o‘zbek, qoraqalpoq, turkman tillari turkiy tillarning alohida uch guruhi – qarluq, qipchoq, o‘g‘uz guruhlariga mansub. Shu bois ularning til sathlararo (ayniqsa, fonetik jihatdan) farqliliklarni yuzaga keltirishi tabiiy. Bu jihatdan ushbu tillarning tarixiy taraqqiyoti, imloni shakllantirish tamoyillarini ham hisobga olish zarur. Aniqlash, turkiy tillarga o‘zlashgan o‘zlashmalar imlosi milliy tillarda ikki tamoyil – shakliy-an’anaviy va fonetik tamoyillar asosida shakllantirilgan. O‘zbek tili imlosida har qanday o‘zlashmalar

morfologik va shakliy-an'anaviy tamoyil (etimologik yoki grafik prinsip – *Шоабдурахманов Ш., Асқарова М. ва б., 1980*) asosida kodlanadi, ya'ni o'zlashma so'zlar asliyat tilida qanday shaklda bo'lsa, uning shakli va talaffuzi maksimal darajada o'sha tildagi holatini saqlagan holda qabul qilingan. Masalan, birgina arabcha o'zlashmalarda qator va qo'sh unlili so'zlar (*saodat, faoliyat, taajjub, inshoot, badiiy, maurojaat, mudofaa*)ning yoki tutuq (ayirish) belgisi bilan yoziladigan so'zlar (*ma'rifat, ma'no, e'tibor, iste'fo, shu'ba, san'at, mas'ul, qal'a, an'ana*)ning saqlanishi, fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlarda qator undoshlarning qo'llanishi (*go'sht, do'st, baxt, qand*) kabilar. Demak, so'zlarni etimologik yoki grafik prinsip asosida yozish deyilganda ularning qaysi xalqning tilidan yoki grafikasidan olingan bo'lsa, o'sha qadimgi etimologik yoki grafik holatini saqlab qolish tushuniladi¹. Umuman, amaldagi (kirillcha va lotincha) o'zbek yozuvlari imlo qoidalarining shakllantirilishida fonetik, fonematik va morfologik prinsiplarga ko'proq amal qilingan². Boshqa turkiy tillarda, jumladan, qoraqalpoq, turkman, qozoq, qirg'iz, turk, ozarbayjon tillari imlo tizimi ko'proq fonetik tamoyil asosida shakllantirilgan. Bu tamoyil mohiyatiga ko'ra milliy til lug'aviy qatlamiga xos so'zlar, ular o'z yoki o'zlashma qatlam bo'lishidan qat'i nazar, talaffuziga ko'ra, ya'ni fonetik tamoyil asosida olingan. Mazkur masala birinchi navbatda turkiy tillarning yozma adabiy tiliga tegishli xususiyat hisoblanadi. Adabiy va oddiy so'zlashuv tili esa yozma adabiy tildan biroz farqlanishi mumkin. Aniqrog'i, so'zlashuv tili yozma adabiy tildan tovush ortishi, tovush tushirilishi kabi jihatlariga ko'ra o'zgacha bo'lishi mumkin.

Jumladan, qoraqalpoq tili orfografiyasi asosan fonetik va morfologik prinsip asosida tuzilgan³. Masalan, *a'gla* (a'lo), *ilim* (ilm), *ma'glumot* (ma'lumot), *makeme* (mahkama, muassasa, tashkilot), *rahim* (rahm), *rasim*⁴ (rasm) kabi so'zlarda fonetik tamoyil asosida arabcha o'zlashmalar so'zlashuv tiliga, og'zaki nutq talablariga mos shaklda kodlangan. Bunda tovush ortishi, jumladan, ma'lum bir so'z tarkibida unlilar yonma-yon keladigan so'zlarda undosh tovush orttirilishi, qator undoshlar kelgan so'zlarda ular orasida unli tovushlar orttirilishi, ayrim so'zlarning to'la talaffuzga bog'liqligi kabilar kuzatiladi.

Turkman tilida ham qoraqalpoq tilidagi kabi kirill va lotin yozuvi orfografiyasida arabcha o'zlashmalar fonetik tamoyil asosida yoziladi⁵: *agza* (a'zo), *akyl* (aql), *magny*, *many* (ma'no), *taglymat* (ta'limot), *maglumat* (ma'lumot), *mugallym* (muallim), *gahar* (qahr), *isim* (ism) va boshqalar.

Umuman, turkiy tillardagi arabcha o'zlashmalar turli xil imlo tamoyillari orqali kodlashtirilgan. Ularning shakl va ma'no farqliliklarining o'rganilishi ushbu tillardagi terminologik tizimning hamda badiiy, ilmiy, rasmiy matnlar tarjimasida turli muammolarning bartaraf etilishida muhim ahamiyatga ega.

¹ Шоабдурахманов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1980. 94-бет.

² Jamolxonov H. Hozirgi O'zbek adabiy tili. –T.: "Talqin", 2005. 108-b.

³ Баймурат Қутлымурат улы. Қарақалпақ тили орфографиясын оқытыў усуллары. –Нөкис: «Билим», 1993. 10-б.

⁴ Qaraqalpaq tiliniñ imla sózligi. –Nókis: "Bilim", 2017. 348 bet.

⁵ Nartyýew N. Häzirki zaman türkmen dili (leksika). – Aşgabat, 2010. 157-158-njy s.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шоабдурахманов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1980. 94-бет.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Т.: “Talqin”, 2005. 108-b.
3. Баймурат Қутлымурат улы. Қарақалпақ тили орфографиясын оқытыў усуллары. –Нөкис: «Билим», 1993. 10-б.
4. Qaraqalpaq tiliniñ imla sózligi. –Nókis: “Bilim”, 2017. 348 bet.
5. Nartyýew N. Häzirki zaman türkmen dili (leksika). – Aşgabat, 2010. 157-158-njy s.

ЎЗБЕК ВА ТОЖИК ТИЛЛАРИДА ПАРЕМА ВА ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Хидиров Р.,
С. Айний номидаги Тоҷикистон давлат
педагогика университети
Филология фанлари номзоди, доцент
(Тоҷикистон)

Аннотация: мақола ўзбек ва тожик тилларининг парема ва фраземаларга бойлигини, уларнинг хилма–хиллигини, лексикологияда тутган ўрни ва ўзига хос хусусиятларини кенг қамровли ўрганиб чиқишга бағишланган.

Калит сўзлар: *парема, фразема, мақол, ҳикматли сўзлар, ўзбек тили, тожик тили, фразеология, лексема.*

Маънавиятимиз равнақи кўп жиҳатдан тилимиз тараққиётига: сўзларни меъёрида, тўғри ва ўринли қўллаш, тилни тоза сақлаш, ён-атрофдагилар билан онгли ва дўстона муомалада бўлиш кабиларга боғлиқдир.

Халқларнинг мақол, ҳикматли сўзлар ва фраземаларининг тилда кенг қўлланиши ва шакллана боришини ўрганиш тил эгаларининг маданияти тарихи, урф-одатлари, ички ҳис-туйғулари, орзу-умидлари, ҳувиятини аниқлашга ёрдам беради. “Фразеологик бирликлар ҳар қандай миллий тилнинг юрагидир, унда ҳайратланарли даражада миллатнинг руҳи ва ўзига хослиги ифодаланади”.¹

Ўзбек ва тожик тилларининг парема ва фраземаларга бойлигини, уларнинг хилма–хиллигини, лексикологияда тутган ўрни ва ўзига хос хусусиятларини кенг қамровли ўрганиб чиқиш тилшуносларнинг олдида турган долзарб муаммо ҳисобланади. Парема ва фраземаларни тадқиқ этиш ўзбек ва тожик тилларининг нафақат луғавий захирасининг такомиллашувига, шунингдек бу халқларнинг узоқ тарихий дўстлик илдизлари, ҳаётий тажрибалари ва қузатишлари, тафаккур қонуниятларини ёрқинроқ далиллашга имкон беради. Ўзбек ва тожик тилларининг мақол, ҳикматли сўзлар ва фраземаларининг бири иккинчисига тематик ўхшашлиги, бир-бирини тўлдиришлик хусусиятлари, семасиологик жиҳатдан уйғунлиги бу икки халқ

¹ Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб.пособие для студ.высш.учеб. заведений. 2-е изд.,стереотип. -М.: Издат.Центр Академия, 2004. - 272 с.

Ўтмишининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий алоқалари натижасидир. Рус тилшуноси, фразеология соҳасининг етук мутахассиси, Москва шаҳар фразеологияси мактаби асосчиси, Вероника Николаевна Телия фраземалар таркиби ҳақида шундай баҳо беради: “Тилнинг фразеологик таркиби – бу лингвокультурал жамоанинг миллий ўзига хослигини аниқлайдиган кўзгудир”.¹ Дарҳақиқат, бу халқлар оғзаки ижоди намуналарини ўрганиш орқали психоллингвистика, этнолингвистика, социоллингвистика, лингвокультурология ва когнитоллингвистика соҳалари учун етарлича манбаларга эга бўлиш мумкин. Масалан: Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асарида **«Ўкуз азақи бўлгунча, бузағу баши бўлса йик»** (Ўқизнинг оёғи бўлгунча, бузоқнинг боши бўлган яхши) мақоли бор. Мақолда **“ўкуз азақи бўлгунча”** (ўқизнинг оёғи бўлгунча) ва **“бузағу баши бўлса йик”** (бузоқнинг боши бўлган яхши) қисмлари бир-бирига нисбатан антитеза шаклида бирикиб, вазифадошлик (функционал) йўли асосида пайдо бўлган. Маъноларидан бири: **“ўкуз азақи бўлгунча”** катта бир қўшиннинг оддий яроқдори бўлгунча ёки катта бир корхонанинг оддий ишчиси бўлгунча, **“бузағу баши бўлса йик”** кичик бўлимнинг қўмондони ёки кичик корхонанинг раҳбари бўлиш яхши, шунга ўхшаш маъноларни келтириш мумкин, умуман, «мустақиллик - бўйсунитдан яхши» деган маънода қўлланади². Ёки **«Тавғач ханнинг тўрқуси телим, тенгламазиб бичмас»** (Қорахитой ҳоконининг ипак газмоли кўп, лекин ўлчамай кесилмайди). Бу мақол метонимия йўли асосида юзага келган, **тўрқуси телим**, яъни *газмоли* – бойликларидан бири; улар **тенгламазиб бичмас** – ўлчанмай, аниқланмай сарфланмайди. Бунда ишни бошида пухта ўйлаш, эҳтиёткор бўлишга ундаб ва исрофгарчиликка йўл қўймаслик уқтирилган.³ Тожиқ тилида **“Бе пир мараф ту дар амонӣ, ҳарчанд Искандари замонӣ”** (Сен қанчалик кучли, бақувват ва доно бўлсанг ҳам, тажрибали кексалар маслаҳатсиз, раҳбарисиз бирор ишни бошлама).⁴ Бу мақол метонимия йўли билан **пир** сўзи *ота, кекса, раҳбар* сўзларини қайта номлаш асосида пайдо бўлган. Ёки **“Ба ҷойгаҳи худ нигоҳ карда, пой дароз кун!”** (Кўрпангга қараб оёқ узат), яъни ҳар ким ўз молиявий шароитга қараб иш қилиши, ортиқча исрофгарчиликдан сақланиши айтилади. Мақолда **ҷойгаҳ** – **кўрпа** луғавий бирлиги кишини ёмон кунлардан асровчи нарса маъносида келган, синекдоха йўли билан ҳосил бўлган.⁵

Парема ва фраземаларда лисоний бирликларнинг ифода ва мазмун жабҳалари номутаносибликка асосланади. Фраземанинг ифода жабҳаси, унинг мазмун жабҳасига қараганда, мураккаброқдир.⁶ Масалан, **Кампирнинг дарди – ғўза** лисоний бирлигини олайлик. Бу - фразема, яъни фразеологик ибора,

¹ Телия В.Н. Русская фразеология (Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты). -М.,1996. -С.104.

² Қошғарий Маҳмуд. Девону луғатит-турк. Том 2., -Тошкент, 1963, 112-бет.

³ Ўша ерда, 110-бет.

⁴ Калонтаров Я. И. Мудрость трех народов. Панду ҳикматҳои се халқ. Уч халқнинг ҳикматлари. -Душанбе: Адиб, 1989, 216-бет.

⁵ Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. –Душанбе: Ирфон, 1976, 200 с.

⁶ Бердиалиев А., Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология. Фразеология. Лексикография. - Хўжанд, 2013, 123-бет.

грамматик шаклланган уч лексемадан **кампирилинг, дарди, гўзадан** тузилган. Бироқ шу ибора таркибида улардан бирортаси ўз номинатив (луғавий) маъносини сақлаган эмас, **мақсад** деган маънога эга. Грамматик жиҳатдан шаклланган бу уч лексема ўзаро семантик боғланишга мутлақо эга бўлмаган **мақсад** маъносидаги семемага тенглашган. Бу фразеологик бирликнинг тожикча кўринишида – **Дарди кампир гўза** ўзбек тилида юзага келган ҳодиса сингари уч лексема ўзаро бирикиб, умумтилда **мақсад** луғавий маъно ифодаси учун расмийлашган: **Кампирнинг дарди– гўза - Дарди кампир гўза**, яъни ҳар ким ўз мақсадига эга.

Оддий кўринишдаги фаземаларнинг ҳам маънолари анча бўлади, чунки иборалар ҳаммаси мажозий маъноларда қўлланади, шунинг учун ҳам фраземаларда *бир маъноли* ва *кўп маъноли* атамалари қўлланмайди. Масалан: **осмон билан ерча** фраземасини олиб кўрадиган бўлсак - ниҳоят баланд нарса; жуда катта нарса кўплаб маъноларини кўрсатиш мумкин.

Ўзбекча ва тожикча парема ва фраземалар таъсирчан, бўёқдор, бадийлик қўламига эга бўлишлиги билан бирга, уларда қиёсловчи воситалар ўртасида ўзаро боғлиқлик ва муштараклик муносабатлар ҳам яққол кузатилади. Таъкидлаш лозимки, бу халқларнинг парема ва фраземаларида кўчма маънолилик қамров доирасининг кенглиги ва уларнинг ҳосил қилиш усулидаги хусусиятлар ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбекча ва тожикча парема, фраземалар таркибида кўчма маънони юзага келтирувчи кўплаб услубий воситалар иштирок этади. Хусусан, парафразалардаги маънолар шаклланишида ҳам яққол кузатиш мумкин. Масалан, **экиннинг қони** - *ёмғир, хуни кишту қор* - *борон*; *қор* - *ернинг кўрпаси*, *барф* - *кўрпаи замин*; *бир гул билан баҳор келмас* – *бирдамлик*, *бо як гул баҳор намеояд* – *якдилӣ*; *ақл чирози* - *илм*, *чарози ақл* - *илм*; *одамнинг меваси* - *бола*, *меваи инсон* - *фрзанд*; *чўпоннинг йўлдоши* - *ит*, *саг* - *шерик чўпон*; *от* - *йигитнинг қаноти*, *асп* - *боли чавонмард* ва бошқалар.

Ўзбек ва тожик тиллари фраземаларида омонимия, синонимия, антонимия ҳодисалари ва бошқа кўринишлари анча кўп. Масалан: омонимия ўзб. **гапга солмоқ** – 1) *яхши гап билан йўлга солмоқ*; 2) *гап билан банд қилмоқ*; 3) *тилга кирдирмоқ*; 4) *рози қилмоқ*; 5) *турли саволлар бериб билиб олмоқ* ва б.; тож. **ба гап андохтан** – 1) *бо гапи хуб ба роҳ андохтан*; 2) *ба гуфтугў даровардан*; 3) *бо гап банд кардан*; 4) *забонаширо гўё кардан*; 5) *саволҳои гуногун дода фаҳмида гирифтан* ва б.; 2) синонимия ўзб. **гап саллада эмас, гап каллада** – *ақл бўйда эмас, ақл ўйда*; **аҳмоқ ўзи сўзлаб, ўзи қулар** – *аҳмоқ ўзин билдирар, тўғарагин қулдирар*; тож. **бо як тир ду нишон задан** – *аз ду чашма обнўш шуда мондан*; **гап паррандон** – *луқма додан*; 3) антонимия ўзб. **киши юртида шоҳ бўлгунча**, *ўз юртингда гадо бўл*; **элга қўшилган мой ютар**, *элдан айрилган қон ютар*; тож. **дар чавонӣ мастӣ**, *дар пирӣ сустӣ*; **дар ҳар зараре, нафъе ҳаст**.¹

¹ Калонтаров Я. И. Мудрость трех народов. Панду ҳикматҳои се халқ. Уч халқнинг ҳикматлари. -Душанбе: Адиб, 1989, 348-бет.

Ўзбек ва тожик тилларидаги парема ва фраземаларнинг семантик доирасида юзага келган ўзгаришлар бўйича қуйидагича тасниф келтириш мумкин:

1) ўзбек ва тожик тилларида омонимия, синонимия, антонимия ва бошқа ҳодисаларнинг пайдо бўлишининг асосий сабаби, бу тилларда мажозий маъноларнинг кўплигидадир;

2) ўзбек ва тожик тилларида мажозий, парафразик, метафорик ва кўчма маъноларининг доираси маълум вақт оралиғида сусайиб (торайиб) қолиши: (**қора пул** – майда пул, кичик, танга-чақа пул);

3) ўзбек ва тожик тилларидаги мажозий маънолар фаоллашиб, кенг қамровли даражада шаклланиб бориши (**уйда қолинг** – ишларингизни уйда туриб бажаринг, ташқарига чиқманг, ўзингизга ва оила аъзоларингизга, бошқаларга касалликни юқтирманг кабилар; масофавий (онлайн) дарслар);

4) маскур тиллардаги эски, нутқдан четта қолган мажозий маъноларининг қайта, янгича маъноларда тикланиб кенгайиб бориши ҳодисаси: (**қол-аҳвол сўраб туриш** - хабар олиш ёки телефон, интернет ва бошқа йўллар орқали сўраш).

Хулоса, узоқ тарихий тараққиёт йўли ва тақдири бир бўлган, дўстона ва ҳамкорликда яшаб келаётган икки қардош ўзбек ва тожик халқлари тилининг парема ва фраземалари қамрови ҳодисаларини ҳар томонлама кенгроқ тадқиқ этиш, турли тизимдаги тиллар билан алоқаларини изчил ўрганишимиз замон талаби деб ўйлаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бердиалиев А., Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология. Фразеология. Лексикография. -Хўжанд, 2013, 150 бет.

2. Калонтаров Я. И. Мудрость трех народов. Панду ҳикматҳои се халқ. Уч халқнинг ҳикматлари. -Душанбе: Адиб, 1989, 432 бет.

3. Қошғарий Маҳмуд. Девону луғатит-турк. Том 2., -Тошкент, 1963, 427 бет.

4. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб.пособие для студ.высш.учеб. заведений. 2-е изд.,стереотип.-М.: Издат. Центр Академия, 2004.-272 с.

5.Телия В. Н. Русская фразеология (Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты). -М., 1996. -226 с.

6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик, А. Мадвалиев таҳрири остида. -Тошкент, 2006-2008.

7. Ўзбек халқ мақоллари. Тўплам. Кўп томлик.-Тошкент, 1989, 512 бет.

8. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. -Тошкент, 1985, 145 бет.

9. Фаҳанги забони тожикӣ. II жил, зери таҳ. С. Назарзода ва ғ.-Душанбе, 2008, 949 с.

10. Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тожикию форсӣ. –Душанбе: Ирфон, 1976. -368 с.

ТҮРКИЙ ТИЛЛЕРИНДЕГИ ЖЫЛҚЫ СӨЗИНИҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИЗИ

Жаңабаев А.

Аннотация: ушбу мақолада туркологиянинг долзарб масалаларидан бири туркий тилларда қўлланиладиган йилқи сўзининг туркий тиллардаги лексик маъносини унинг этмологиясини ёритишга бағишланган. Мақолада йилқи сўзининг Ўрхун-Энисой ёзма ёдгорликлари, Махмуд Кошғарий луғатида ҳамда бошқа қадимги ёзма ёдгорликларида учратамиз.

Калит сўзлар: жылқы, лингвист, қағанга, «ат үйири», ҳайўан, жәниўар, мал, үйир, «атлар үйири, надасы», «жыйнаў».

Туркологияның тил бөлимин ҳәр тәрәплеме изертлеў—туркологияның аҳмийетли мәселелеринен бири болып табылады.

Нәзериңизге усынып отырған бул мақаламызда түркий тиллерде қолланылатуғын жылқы сөзиниң түркий тиллердеги лексикалық мәнисин, оның этимологиясын үйрениўге ҳәрекет еттик.

Жылқы сөзин Орхон-Енисей жазба естеликлеринен, Махмуд Қашқарий сөзлигинен, тағы басқа да бурынғы жазба естеликлерден ушыратамыз.

Орхон-Енисей жазыўларынан Билке қағанға қойылған тастың шығыс тәрәпиниң 24, 38, 39-қатарларында және қаған Қултегинге қойылған тастың қубла-батыс тәрәпиндеги жазыўларда «yilkı» формасында қолланылған.

Солардан, Билке қағанға қойылған «Үлкен жазыў»дың 24-қатарында «Балаларды, атлардың үйирлерин сол ўақытта алдым», 38-қатарында «Түрки халқы аш еди. Сол ат үйирлерин алып, оларды тойдырдым», 39-қатарында «Халықты сол жерде жеңдим, ат үйирлерин, ҳайўанларын сол жерде мәжбүрий алып қойдым»¹ болып келтирилген.

Сондай-ақ, Қултегин қағанға қойылған «Киши жазыў»да «Қултегин алтынларын, гүмислерин, байлықларын, малын төрт мың (аттан куралған) үйирин қорғайтуғын...» болып келтирилген.

Бул жерлерде «ат үйири» болып қолланылған сөзлер тасларда «yilkı» формасында берилген.

Соңыраққа, XI әсирге жылысатуғын болсақ, Махмуд Қашғарийдиң «Девану луғат ит-турк» сөзлигинде жылқы сөзи Орхон-Енисей жазба стеликлериндеги сыяқлы «йилки» формасында қолланылады ҳәм «йилки» сөзине төмендегише түсиник бериледи:

«Йилки» – «мал», төрт аяқлы ҳайўанлардың улыўма атамасы².

Сондай-ақ, бул сөзликте «йилки» сөзи менен қолланылатуғын төмендеги фразалар, нақыл-мақаллар қолланылған:

«Киши аласы ижтин йилки аласы таштин».

«Тук йилки» – шақы жоқ ҳайўан.

«Башлаг йилки» – еркинликке жиберилген ҳайўан².

¹ Tekin T. Orhon yazıtları. - Ankara, 1988.—В.25-51. *Өжинияз атындағы НМПИ студенти, janaazizbek@gmail.com

² Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар).-Тошкент.-С-57.

«Башлиг йилки» – ақ баслы, төрт аяқлыларды айтады².

«Йилки туйагин тирашдй» – хайўанлардың көплигинен жүре алмайды².

«Йилки йутиктй» – мал тоңлады, яғный суўықтан өлди².

«Киши сўзлашў, йилки йизлашдў».

«Туйаглиг йилки» – туяқлы хайўанлар.

«Йилки буклади» – хайўанлар тезек қалдырды, оғузда.

«Йилки куклади» – маллар көклемдеги жайлаўда жайып бағылды.

Демек, бул мысаллардан көринип турғанындай, М.Қашғарийдің шығармасында «йилки» сөзи *хайўан, жәниўар, мал, улыўма төрт аяқлы хайўан* мәнисинде қолланылады¹.

Жылқы сөзин пайдаланатуғын түркий тиллер жоқарыдағы келтирилген мағлыўматларға бола, үш топарға ажыралады: атлардың үйири мәнисинде, улыўма хайўан мәнисинде, ат сөзиниң синоними ретинде: айғыр, қулын, бийе, тайдың улыўма атамасын беретугын мәнисинде.

Солардан, қарақалпақ (жылқы), қазақ (жылқы), қырғыз (жылқы), татар (йылқы), башқұрт(йылқы), якут (сылгы), тува (чылгы) хәм т.б. тиллеринде айғыр, бийе, қулын, тайдың улыўма мәнисин билдиретуғын жылқы сөзи қолланлады.

Түрк (yılkı), әзербайжан (ilxı), түркмен (ýylky), өзбек (yilqi) т.б. тиллерде бул сөз атлардың үйири мәнисинде қолланылады.

Қарачай-балкар тилиндеги «йылқы» сөзи бойынша әдебиятларда еки түрли мағлыўмат жүрипти: бириншиси, татар тилиниң этимологиялық сөзлигин дүзиўшилер Р.Г.Ахметьяновтың «Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья» мийнетин хәм Э.В.Севортянның «Этимологический словарь тюркских языков» сөзлигин силтеме етип, йылқы сөзи бул тилде улыўма хайўан мәнисинде қолланылады, – деген болса, тағы бир мийнетлер «ат үйири» мәнисинде қолланылатуғынлығын көрсетеди.

Жылқы сөзиниң этимологиясына келетуғын болсақ, этимолог алымлар тәрәпинен аты аталған сөздің түрлише этимологиялық вариантлары келтириледі.

Э.В.Севортян өз сөзлигинде бул сөздің этимологиясын ең биринши рет усынған Х.Вамбери екенлигин айтып, бунда «йылқы» сөзи «йыл» (жыйнаў, бириктириў) сөзинен шыққан. Билдирилген усынысты илимпаз М.А.Хабичев хәм А.М.Шербакта мақуллаған. Бул жағдайда -қы сөз жасаўшы аффикс болып есапланады. Тағы да усы қатарға мына мағлыўматлар келтирилген: Ески түркий тилинде *ügir* (үйир) сөзи қолланылған. Бундағы *üg* сөзи «жыйнаў» мәнисин аңлатқан болса, «-r» аффикс².

М.Рәсәнен бул сөздің этимологиясын төмендегише түсіндирген: Жылқы сөзиндеги йыл «бир жылда көбейетуғын мал, мал өсими» дегеннен шыққан болса, бул сөз -қы аффикси менен жасалып, «бир жыллық» дегенди билдиреди. М.Рәсәненниң бул шамалаўын Ж.Клосон да өз мийнетлеинде айтады³.

¹ Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк. -Алматы, «Дайк-Персс», 2005. С-45.

² Кыргыз тилиниң кыскача этимологиялық сөздүгү. -Фрунзе, «Илим», 1988. С.- 42.

³ Кыргыз тилиниң кыскача этимологиялық сөздүгү. -Фрунзе, «Илим», 1988. С.- 22. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. -Москва, 1976. С.- 41.

Кыргыз илимпазлары жылкы сөзининг этимологиясын былай түсіндиреди: Жылкы сөзи *жыл-* хэм *-қы* бөлеклеринен куралган. Оның *жыл* бөлеги мин (миниү) деген фейил сөздин мәнисин беретугын ески йон//йун фейилинен йун>йын>йыл болып өзгерген. Сонлыктан жылкы сөзи минги дегенге туўры келеди¹.

К.Мусаевтың «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» мийнетинде хэм өзбек тилининг этимологиялык сөзлигинде бирдей түсиниклер бар. Яғный, «йыл» сөзи ески түркий тилиндеги «бир жерге жыйна» деген фейилден дөрегенлигин атап көрсетеди². Сондай-ақ, йыл фейилине *-қы* қосымтасы арқалы жасалган: йыл- + қы = йылқы>йилқи. Бул сөз «кең жайлаўда еркин хәрекетленип жүретугын хайўанлар» мәнисин аңлатқан, кейин ала бул мәнис тарайып, «атлар үйири, падасы» мәнисин аңлата баслаған.

Сөзимизди түркше сөзликте келтирилген мағлыўмат пенен толтыратугын болсақ, жылкы сөзи жыл сөзинен кейин *-қы* деген аффикстинг қосылыўы арқалы жасалыўы қабыл етилген, алдын «жыл ишинде туўылған хайўан» мәнисин билдирген болса, кейин улыўмаластырылған, – деп мағлыўмат береді.

Түркмен тилининг этимологиялык сөзлигин дүзиўшилер толық түрде Х.Вамберидин пикирин мақулайды³.

Келтириген мағлыўматларға бола, тюркологияда жылкы сөзининг этимологиясы бойынша еле турақлы пикирге келинбеген, - деген шешимге келемиз.

Демек, жуўмақлап айтатугын болсақ, жылкы сөзи түркий тиллерде хәр қыйлы лексикалык мәниге ийе, оны еле де тереңирек үйрениў—тюркологияның баслы ўазыйпасы болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Ахметьянов.Р.Г. Татар телененг этимологик сўзлеге. Ике томда, I том. - Казан, «Мәгариф—вакыт», 2015.
2. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар).- Тошкент.-В.156.
3. Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк. -Алматы, «Дайк-Персс», 2005.
4. Кыргыз тилининг кыскача этимологиялык сөздүгү. -Фрунзе, «Илим», 1988.
5. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. - Москва, 1976.
6. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). - Тошкент, «Университет», 2000.
7. Этимологический словарь тюркских языков. -Москва, «Наука», 1989.
8. Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etikologik) sözlügi. -Aşgabat, «Miras», 2004.
9. Ayverdi İ. Misalli büyük Türkçe sözlük. –İstanbul, «Kubbealtı Neşriyatı», 2010.
10. Tavkul U. Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü. -Ankara, «Türk dil kurumu», 2000.

¹ Этимологический словарь тюркских языков. -Москва, «Наука», 1989. С-56. Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etikologik) sözlügi. -Aşgabat, «Miras», 2004. С- 33.

² Ayverdi İ. Misalli büyük Türkçe sözlük. –İstanbul, «Kubbealtı Neşriyatı», 2010.

³ Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etikologik) sözlügi. -Aşgabat, «Miras», 2004. Tavkul U. Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü. -Ankara, «Türk dil kurumu», 2000. Tekin T. Orhon yazıtları. -Ankara, «Türk tarih kurumu basımevi», 1988. С-23.

11. Tekin T. Orhon yozitlari. -Ankara, «Türk tarih kurumu basımevi», 1988.

BADIIY TARJIMADA DAVR RUHI VA MILLIY RUHNI SAQLASH

Akromov U.,

*O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Annotatsiya: mazkur maqolada milliy o'ziga xoslik, milliy xarakter va davr ruhini tarjimada berish masalasi Angliya, AQSh va O'zbekiston adiblari asarlarining vosita til orqali o'girilgan tarjimalarini qiyosiy tahlili o'rganiladi. Ushbu masala personajlarning portret-xarakteristikalarini tasviri, ularning xatti-harakatlari, nutqdagi milliy-madaniy o'ziga xosliklari, maqol-matallarning o'girmasi, hamda frazeologik birliklar va realiyalar tarjimasini tadqiq qilish orqali ilmiy-nazariy jihati yoritildi.

Kalit so'zlar: *xarakter, davr ruhi, personaj, jinchirolning, portret-xarakteristika, did, tafovutlar, adabiy aloqalar.*

Xalqlar madaniy hamkorligining o'sib, mustahkamlanishida adabiyot olamshumul ahamiyat kasb etmoqda. Millat va elatlar madaniyati yuksalishini adabiy aloqalarsiz hamda mazkur jarayonning doimiy rivojlanishisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bir adabiyotning boshqa adabiy olamga kirib borishi esa, eng avvalo, badiiy tarjima orqali amalga oshadi. Badiiy tarjima kecha yoki bugun boshlanayotgan vaqtinchalik hodisa emas, balki uzoq tarixga ega bo'lgan, davrlar o'tishi bilan kengayib, chuqur ildiz otib borayotgan jahonshumul adabiy jarayondir. U jahon xalqlarining madaniyat sohasidagi yutuqlarining boyishiga, taraqqiyotning yuqori pog'onaga ko'tarilishiga, turli millat va elatlarga mansub kishilar o'rtasida do'stlik va birodarlik rishtalarini bog'lashga, insonparvarlikning oliy g'oyalariga xizmat qiladi. «Badiiy tarjima jahon adabiy harakati flotiliyasini yo'naltiruvchi qudratli langardir. U turfa millat, xalqlar, tillar, madaniyatlar bilan birga, turli qit'alar va bir-birlaridan uzoq masofada joylashgan manzillar va zamonlarni tutashtiradi»¹. Inchinun, tarjima — doimiy ma'naviy ehtiyoj, rivojlanib boruvchi adabiy jarayonning tarkibiy bo'lagi sifatida davrimizning ilg'or harakatlaridan biridir. Darhaqiqat, «Tarjimaning muvaffaqiyati, avvalo, tarjimon iste'dodiga bog'liq bo'lsa, ikkinchidan ob'ektiv (mavjud) shart-sharoitga, tarjima qilingan asar bilan asl nusxa orasidagi davriy va «milliy masofa», yaqin-yiroqlik, adabiy-estetik an'analar, did va tushunchalar orasidagi tafovutlar, adabiy aloqalar va ta'sirning xarakteri, xalq tilining boyligi... shunga muvofiq talab va ehtiyojga ham bevosita aloqador»². Keyingi yillarda tobora rivojlanib borayotgan qiyosiy adabiyotshunoslik fani nuqtai nazaridan ham tarjimashunoslikka oid ishlarning qimmatini balanddir. Xususan, adabiyotlararo ta'sir masalasini, o'zaro adabiy aloqalarning muayyan shakllarini, tarjimaning jahon adabiyoti doirasidagi o'rnini belgilash va ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish hozirgi umumjahon adabiy jarayonini o'rganish borasida muhim ahamiyat kasb etadi. Muayyan milliy adabiyotning yuksak namunasi sifatida har qanday badiiy asar

¹ Владимирова Н. От слова к книге. Т., «Фан», 1983. — Б. 224.

² Komilov N. Qayta yaratish san'ati./ Adabiyot va san'at (to'plam). - T.: Fan, 1983. — B. 59.

avvalombor keng va teran ko‘lamdagi milliylik xususiyatiga ega bo‘ladi. Binobarin, mazkur xususiyat o‘z teranligini, kengligini tarjimada ham saqlab qolishi kerak. Asliyatning milliyliigi tarjima kitobxoniga ham yetkazilishi zarur. Buning uchun tarjimondan asliyatga monand to‘g‘ri tasavvur hosil qiladigan matn yaratish talab qilinadi. Bunday hollarda tarjimon oldidagi murakkab masalalardan biri milliy xarakterni qayta aks ettirishdir. Chunki, asar qahramonlarining nafaqat o‘ziga xosligini, balki ularning botiniy va zohiriy dunyosini ifoda etgan portret-xarakteristikolari, yorqin xarakteriga xos xatti-harakatlari va holatlari ham milliy xarakterning tarkibiy qismlari bo‘lib, ularni tarjimada mayda unsurlarigacha berish tarjimondan katta mahorat talab qiladi. Zero, barcha xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtiruvchi, uyg‘unlashtiruvchi badiiy xarakter in’ikosini o‘rganish va shu asosda baho berish tarjima tahlilidagi yetakchi hamda asosiy mezon bo‘la oladi. Chunki, badiiy asarni tashkil qiluvchi barcha unsurlar qahramonlar xarakterini ochib berishga yo‘naltiriladi.

«Xarakter yozuvchi asarda tasvirlayotgan tarixiy shart-sharoitlarga xos inson yashash tarzi (xatti-harakatlari, fikr-kechirmalari) va yozuvchining estetik me‘yoriga muvofiq ravishda tasvir etiladi». Xuddi shu fikrga tayanilgan holda olib boriladigan xarakterlar tahlili til, syujet, kompozitsiya tahlilida uyg‘unlashadi. Zero, xarakter shular ichidagina mavjud. Bu uyg‘unlik esa o‘z navbatida asarning umumiy mavzusi hamda g‘oyasi tahlili bilan birgalikda kechadi. Ma’lumki, asardagi barcha unsunlarni qamrab olgan tarjima ko‘p qamrovli bo‘lishi bilan bir qatorda yaxlitlikka ega. Shu nuqtai-nazarga ko‘ra milliy xarakterning tarjimadagi in’ikosi masalasini o‘rganish tarjima—asliyatga badiiy-g‘oyaviy uslubiy hamohangligi masalasini ham idrok etish demakdir. «Yozuvchi uchun asosiy va eng qiyin masala xarakter yaratishdir, qolgan hamma narsa ana shunga bog‘liq, — deb yozadi N.Chukovskiy. — Xarakter yaratishga muayassar bo‘ldimi, demak, roman, povest va shu kabilar yaratishga muvaffaq bo‘ladi.

Agar xarakter yo‘q bo‘lsa, roman ham yo‘q. Til, peyzaj, kompozitsiya, stilning butun hiyla-nayranglari haqiqiy yozuvchi qo‘lida faqatgina kishi shaxsini, xarakterini yaratish vositasidir». Xullas, bolgar tarjimashunosi A.Lilova ta’kidlaganidek, «Tarjimada qiyinchiliklar ma’lum darajada u yoki bu asardagi milliylik xarakterni aniq, ravshan qayta yaratish bilan bog‘liq. Asar milliy xarakterni qanchalik yorqin aks ettirsa, tarjimon unga mos keladigan muqobil tasviriy vositalarini topishda shunchalik qiyinchiliklarga duch keladi». Biz Asqad Muxtorning «Opa-singillar» romani misolida asar qahramonlarining portret-xarakteristikolari, ularning nutqiga xos milliy-madaniy o‘ziga xosliklari, tasviriy kompozitsion unsurlar: peyzaj, inter’erlarning tarjimada qanday berilganligini taqqoslash orqali asliyatdagi milliylikni tahlil etamiz. Zero, bu jihatlarning tarjimada saqlanmaganligi yoki noto‘g‘ri tasavvur beruvchi tarjima matnining yaratilishi badiiy uslubiy hamohanglikka putur yetkazadi, milliylikni yo‘qqa chiqarib, ta’sirchanlikdan holi o‘girma asari paydo bo‘lishiga olib keladi. Ma’lumki, Asqad Muxtor atoqli adib A.Qodiriy boshlab bergan o‘zbek romanchiligida zo‘r ishtiyoq bilan ijod qilgan yozuvchilarimizdan biridir. Yozuvchining birinchi epik asari «Opa-singillar» romani 1955 yilda nashr etildi.

Chindan ham asar tasvirlangan davr, personajlar xarakteri, ko'tarilgan masalalarni badiiy talqin etilishi jihatidan Ikkinchi jahon urushidan keyingi o'zbek adabiyotida muhim hodisa bo'ldi. «Opa-singillar» yurtimiz tarixidagi muhim va murakkab davr – o'tgan asrning yigirmanchi yillari voqealarini aks ettiradi. A.Muxtorning mazkur asari 1957 yilda avtor bilan hamkorlikda rus tiliga A.Pantielev tomonidan tarjima qilinib, Moskvada nashr etildi. Tez orada roman qator qardosh tillarga hamda ingliz, hind, xitoy, panjob tillariga o'girilib, dunyo bo'ylab keng tarqaldi. Romanning V.D.Skvirovskiy amalga oshirgan inglizcha tarjimasi 1960 yili «Inostrannaya literatura» nashriyoti tomonidan nashr qilindi.

Asarning bosh qahramoni Onaxon murakkab va ziddiyatli davrda yashaydi. Onaxon hayotiy jixatdan keng ko'lamdagi obrazdir. Onaxonning xarakterida yigirmanchi yillardagi tipik o'zbek ayolining siyosiy va ijtimoiy-ma'naviy qarashlari, ongi aks ettirilgan. U oqko'ngil, soddadil o'zbek ayolidir. U eri Sobirjonning xolatini yaxshi tushunar, uning barcha g'am-tashvishlarining sababi yo'qchilikda deb bilardi, biroq Onaxon shu yo'qchiliklarning sabablarini bilmas, shuning uchun Sobir kabi ruxan ezilardi. Onaxon o'z xoliga, ko'proq esa o'z eriga achinib burchak-burchaklarda o'ksib yig'lab olardi. Uning yagona chora tadbiri shu yo'qchilikning toshini bir oz yengillatish uchun jinchiroqning xira nurida tunlari do'ppi tikish, Bashoratni ham qatim tortishga o'rgatish edi. Biroq Onaxonning eri Sobirjon bevaqt olamdan o'tadi. Onaxonning erining o'limi oldidagi xolatni muallif quyidagicha tasvirlaydi:

«- Biz, dadasi. Bizni Yefim Danilovich boshlab keldi. Yefim Danilovich... U butun xalqimizni boshlayapti. Qizim... Yefim tog'angni dadangday yaxshi ko'r.» (ta'kid bizniki – B.A.)¹.

Keltirilgan parchada Sobirning og'ir yaralanib, o'lim bilan olishayotgan payti tasvirlangan. Bu yerda muallif Yefim Danilovich obrazida butun xalqlarning, qolaversa o'zbek xalqining ham ozodligi uchun kurashuvchi rus xalqi bor, demoqchi. Biroq mazkur parcha asarning inglizcha tarjimasiga kiritilmagan - tarjima qilinmay tashlab ketilgan. Buning sababini tushuntirish qiyin. Ehtimol bu mutarjimning haqiqatgo'yligidandir, ehtimol uzoqni ko'ra bilishidandir. Eri Sobirjon halok bo'lgach, Onaxon ijtimoiy adolatsizliklarning mohiyatini anglab yetgan inson sifatida romandagi bosh konfliktda ishtirok eta boshlaydi. Quدراتilla nepman ustaxonasidagi ayollar orasida Onaxonni biz ana shunday qahramon sifatida idrok etamiz. Onaxon ko'z oldimizda ustaxonadagi boshqa ayollarga nisbatan saviyasi baland, ongli ayol bo'lib gavdalanadi.

Uni ko'plar hurmat qiladi. Ro'zvon xolaning butun mehri-muhabbati ham Onaxonda. Shu tufayli Quدراتilla Onaxondan xavfsirab, o'z malayi Qiltiriqni unga ayg'oqchi qilib qo'yadi.

Ustaxonadagi xotin-qizlarning Qiltiriq Maxsumni ko'rarga ko'zlari yo'q edi. U har kuni ustaxonaga kelib, har bir xonaga kirib ivirsib yurardi. U ayollar ishlayotgan to'quv xonasiga kirishi bilan o'ziga nafrat ko'zi bilan qarab turgan ayollarni sezardi. U xonadan chiqib ketgach, ayollar uning ustidan har xil gaplarni aytib, qarg'ardilar.

Buni eshitgan Anzirat buvi shunday deydi:

¹ As'had Muxtor. Opa-singillar. T., 1955, 11-bet.

«- Muncha xor qildinglar laxatga kirgurni, juvon o‘lma gurlar!»¹

Mazkur jumlaning ruscha tarjimasi quyidagicha:

«-Kak вы yego smorshili, provalis on v mogilu.»²

Jumlaning inglizcha tarjimasi:

«Hove you have shamed him, may he drop into his grave.»³

Ruscha variantda (A.Pantiev) o‘zbekcha «laxat» so‘zi «mogila», inglizcha matnda (D.Skvirovskiy) esa «grave» deb to‘g‘ri tarjima qilingan. Inglizcha tarjimada «xor qilmoq» iborasi «shamed» - «uyaltirmoq» shaklida berilgan. Tarjimon bu yerda Qiltiriq Maxsumning xo‘rlanganligini va aks holda go‘rga (laxatga) kirishi mumkinligini inglizcha kitobxonga to‘g‘ri yetkaza olmagan. Asliyatdagi «juvon o‘lma gurlar» degan sof o‘zbekcha ibora esa na asarning rus tilidagi matnida, na uning inglizcha muqobilida o‘z aksini topmagan. Bu bilan asarning milliy o‘ziga xosligiga ilk zarba berilgan.

Qiltiriq Maxsum har juma kuni Sulton bo‘zchining uyiga kelib, ertalabdan janjal ko‘taradi, uning xonadoniga notinchlik keltiradi. Uning bu qilg‘i joniga tekkan Ruzvon xola: «Do‘koningni aravaga ortib ketaman, chorvog‘ingni sottiramandan boshqasini bilmay qoldi».-deydi¹.

Ruscha tarjimada:

«Tolko krichit: - Ya uvezu tvoy stanok! Prodam tvoy dom!».²

Ingliz tilida:

«He would walk into the house, shouting: I’ll take away your loom! I’ll sell your house!»³

O‘zbekcha «do‘kon» so‘zi ruschaga «stanok», inglizchaga esa «loom» - «stanok tkaskiy» deb to‘g‘ri tarjima qilingan, zero «do‘kon»ni aravaga ortib bo‘lmaydi. Asliyatda Qiltiriq Maxsum «do‘koningni aravaga ortib ketaman» deganida Sulton bo‘zchining aynan to‘quvchilik dastgohini nazarda tutgan, chunki dastgoh bo‘zchining yagona daromad manbai, bo‘zchi uchun undan ayrilish jondan ayrilish degandek gap.

Asliyatdagi «chorvog‘» so‘zi esa rus tilga «dom», ingliz tiliga esa «house» deb to‘g‘ri tarjima qilingan. Zero «chorvog‘» «chorbog‘», ya‘ni «boshpana», «uy» demakdir. Mutarjimlar uni «dom» yoki «house» deb tarjima qilib, asar mazmuniga zarar yetkazmaganlar.

Eri Sulton bo‘zchining mijja qoqmasdan tonggacha dastgohi oldida o‘tirib ishlab chiqishidan yuragi ezilgan Ruzvon xolaning nutqida o‘zbek ayollaridagi eriga sadoqat, uni mushkulotdan qutqarish uchun har narsaga tayyorlik kabi olijanob xislatlar mujassamlangan:

«-Kelsa kelar, laxatga kirgur, olsa chorvog‘ini oladimi?...»¹

Ruschada:

« - Provalis oni v mogilu! Vzyat-to u nas nechego.»²

¹ As‘had Muxtor. Opa-singillar. T., 1955, 12-bet.

² A. Muxtar. Sestry. M., 1957, s. 12.

³ A. Mukhtar. Sisters. M., 1959, p. 12.

³ As‘had Muxtor. Opa-singillar. T., 1955, 12-bet.

² A. Muxtar. Sestry. M., 1957, s. 12.

³ A. Mukhtar. Sisters. M., 1959, p. 12.

¹ As‘had Muxtor. Opa-singillar. T., 1955, 13-bet.

Ingliz tilida:

«May they drop down into their graves! There is nothing they cant take brow us.»³

Parchaning ruscha tarjimasida «chorbogʻ» soʻzi tushirib qoldirilgan va ingliz tilida bu hol aynan qaytarilgan.

Qiltiriq Maxsum har kuni ertalab kelib Sulton boʻzchiga doʻq qiladi:

« - Chorvogʻingni sotaman, doʻkoningni ortib ketaman! Quدراتillaxoʻja oʻz muruvvatini oyoq osti qilganlarni maymunday oʻynatib kelgan.»⁴

Rus tilida:

« - Ya prodam tvoy dom i stanok uvezu! Ya ne pozvolyu toptat nogami velikodushie Kudratillaxodjabaya! On zastavit tebya plyasat, kak obezʻyanu!»⁵

Ingliz tilida:

« I'll sell your house and take away your loom! I'll not allow the generosity of Kudratullah Khodjabai to be trampled underfoot! He will make you dance a monkey!»¹

Bu gaplardan koʻz oʻngimizda Quدراتillaxoʻjaboyning quliga aylangan, shaxs sifatida oʻzining erkinligini qoʻldan bergan, qornini toʻydirish uchun har qanday pastkashliklardan qaytmaydigan, iloji boʻlsa boyning ogʻzidan gapi chiqib ulgurmasidan uni muhayyo qilish uchun intiladigan laganbardor odam qiyofasi gavdalanadi.

Ijodkor qaysi janrda qalam tebratmasin, uning orzu-armonlari, fikr-tuygʻulari, maqsad-gʻoyalari obrazlar orqali ifodalanadi. Personajlarning xarakter-xususiyatlarini ochib berishda ularning nutqi ham asosiy rol oʻynaydi.

Hayotda aynan bir xil soʻzlaydigan kishilar boʻlmaganidek, badiiy adabiyotdagi personajlar nutqi ham bir-biridan keskin farq qiladi. Personajlarning har biri oʻz xarakteri, kim bilan soʻzlashayotganligi va ayna paytda shart-sharoitga qarab turlicha ohang, turlicha manerada gapiradi. Ularning ayrimlari ogʻzaki nutqqa xos soʻzlarni, yohud boshqa tilga oid soʻzlarni koʻp qoʻllashni yoqtiradilar. Ayrimlari gʻoyat soʻzamon boʻlsa, boshqalariga balandparvoz soʻzlar, turlicha imo-ishoralar bilan qizgʻin va jonli gaplashish odat boʻlib qoladi, baʼzilari esa adabiy til qoidalaridan chetga chiqmasdan bosiq soʻzlaydilar.

Badiiy adabiyotdagi qahramonlar nutqi boshqalarnikidan oʻziga xos belgilari, qirralari, soʻz va ishoralarning boshqa usulda ishlatilishi, fikr yoʻnalishlari kabi qirralari yanada boʻrttirilgan boʻlib, alohida koʻzga tashlanib turadi, negaki, har bir maʼlum tipdagi kishilarga xos belgilarni oʻzida badiiy umumlashtirgan boʻladi. Shuning bilan birga yozuvchi har bir personajning nutqini individuallashtiradi. Personajlarning kimligini, kasb-kori, madaniyati va shu kabilar uning nutqida aks etadi. Yozuvchi har bir personajning tilida ularning ichki dunyosini, yaqqol ifodalaydi, ularning har birini oʻziga xos ohangda soʻzlatadi. Koʻpgina personajlar soʻzlash maneralari orqali kitobxon miyasiga oʻrnashib qoladi, nutqi tufayli oʻquvchi

² A. Muxtar. Сестры. М., 1957, s. 14.

³ A. Mukhtar. Sisters. М., 1959, p. 14.

⁴ Asʼhad Muxtor. Opa-singillar. T., 1955, 13-bet.

⁵ A. Muxtar. Сестры. М., 1957, s. 14.

¹ A. Mukhtar. Sisters. М., 1959, p. 14.

uni yaqqol tasavvur qila oladi. Bunday haqiqiylik, hayotiylik yozuvchi mahoratidan dalolatdir.

«Ko'pchilik xalqlarning tillarida qo'lga kiritilgan tarjimashunoslik amaliyotining samaralari hamda muayyanlasha boshlagan tarjima tamoyillari shundan dalolat beradiki, tarjima mo'ljallanayotgan xalq tili uchun yangi tushuncha bo'ladigan ayrim chet so'zlarni o'girmasdan, aynan saqlash ayni muddaodir.»¹

A.V.Fedorov ham tarjimada realiyalarini aks ettirishning yo'llaridan biri transliteratsiya (realiya bo'lib kelgan so'zni bevosita fonetik moslashtirish yoki so'z negiziga o'z tilining qo'shimchalarini qo'shib berish)dir, deb ko'rsatadi.²

Shu ma'noda yuqorida keltirilgan misollarda rus va ingliz mutarjimalari to'g'ri yo'l tutganlar.

Tarjima asarlari sonining yil sayin oshib borishi adabiyot muxlislarini quvontirsada, ularning badiiy sifati doim ham o'sib borayotgan talablarga to'la javob bera oladi, deyish qiyin. Shu bois tarjima fani taraqqiyotining hozirgi davrida ba'zi eski masalalarga yangicha yondoshish, muammoli jihatlariga ko'proq e'tibor berish talabi kuchayib bormoqda. Buni biz hozirgi kungacha amaliyotda keng qo'llanib kelinayotgan bilvosita tarjima masalasida (A.Muxtorning rus va ingliz tillariga o'girilgan «Opa-singillar» romani misolida) ko'rib chiqdik.

Qo'yilgan masalaning ilmiy-tarixiy, qiyosiy jihatdan tadqiq etilishi natijasida muayyan amaliy nazariy xulosalar chiqarish mumkin.

Har bir badiiy asarning o'z zamoni va o'z makoni bor. Zamon va makonning muayyanligi yozuvchi qarashlari bilan uzviy bog'liq. Tabiiyki, bu narsa tarjimonga ikki hissa vazifa yuklaydi. Zero, tarjima, Mirzakalon Ismoilij tili bilan aytganda, ikki olam yuki. Bu yerda o'z «badiiy vazni»ni to'g'ri chamalay olmagan qalamkash nomdor muallifni ham, o'zini ham vaznsizlik holatiga solib qo'yadi».³

Badiiy tarjimada milliylik va tarixiylikni bilish malakasi keng qamrovlidir. Zero, biz mazkur masalaning ma'lum qisminigina yoritishga harakat qildik xolos. Umuman, milliy xarakter va tarixiy davr ruhi bir-biri bilan uzviy bog'liq. Mazkur ikki hodisa birgalikda tahlil va talqin etilishni talab qiladi. Zotan, ularni birgalikda aks ettirish tarjimaning asliyatga badiiy-uslubiy uyg'unligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmanova O.S., Gyubbenet I.V. «Vertikalnyy kontekst» kak filologicheskaya problema. — VYa, 1977, № 3.

2. Axmanova O.S., Zadornova V.Ya. Teoriya i praktika perevoda v svete ucheniya o funktsionalnykh stilyax rechi. — V kn.: Lingvisticheskie problemy perevoda: S6. statey]. M., 1980.

3. Budagov R. A. Chto takoe lingvisticheskaya poetika? — Filol. nauki. 1980, № 3.

4. Vinogradov V.V. Stilistika. Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika. M., 1963.

5. Vladimirova N. Ot slova k knige. T., «Fan», 1983.

6. Salomov G'. Adabiy an'ana va badiiy tarjima. T.: «Fan», 1980. 158 s.

7. Fayzullaeva R.N. Natsionalnoy kolorit i xudojestvenno'y perevod. T., «Fan», 1979. 118 s.

¹ G'Salomov. Tarjima nazariyasi asoslari. T., 1983, 104-bet.

² А.Федоров. Основы общей теории перевода. М., 1983, с.

³ G'Salomov. Tarjima nazariyasi asoslari. T., 1983, 104-bet.

TURK TILIDAGI TOVUSH O'ZGARISHLARINING NEYROLINGVISTIK TAHLILI

Mirzayeva G.

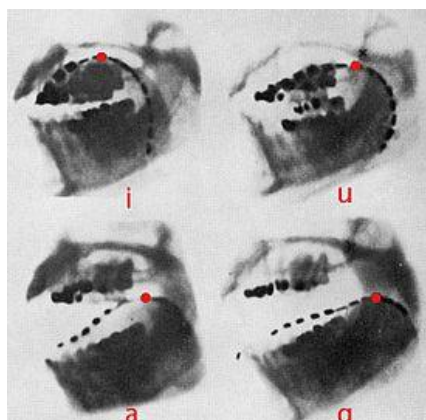
ToshDO'TAU, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Maqolada fonetik jarayonlarning neyrolingvistik omillar bilan aloqasiga to'htalinadi. Turk tilidagi tovush o'zgarishlariga doir misollar tahlil qilindi va neyrolingvistik tadqiqotlar hususida ma'lumot berildi.

Kalit so'zlar: *Fonetika, tovush, nevrologiya va neyrologiya, til va nutq, miya faoliyati.*

Fonetikaga doir adabiyotlarda til tovush jihatining tuzilishi ancha sodda yoritilgan. Biroq, aslida, u juda murakkab va inson miyasi idora etuvchi turli nutq mexanizmlari ishtirok etadigan jarayonlar natijasida hosil bo'ladi¹. Tovushlar bilan miyaning o'zaro aloqadorligi masalasi birinchi bo'lib Yevropa tilshunosligida o'rganila boshlandi². Har bir inson ma'lum bir jamiyatda tug'iladi, o'sadi va o'sha tilda uning nutqi shakllanadi.

Shu kunga qadar miya faoliyatiga doir olib borilgan tadqiqotlar mukammal deb qaralardi, biroq XXI asrda yuzaga kelgan fan o'zgarishlari shuni ko'rsatdiki, aslida nutq o'zgarishlari aynan miya faoliyati bilan bog'liq. Aslida tibbiyotning sohasi bo'lgan neyronlarning tovush va tovush o'zgarishlari bilan bog'liqlik holati asosanib tilshunoslikka olib kirildi va neyrolingvistika terminini oldi. Turk tilshunosligida tovushlar talaffuzi holati insonning psixologik holati bilan bog'liqligi to'g'risida ba'zi qarashlar mavjud, biroq buning o'zi neyrolingvistika yoki psixolingvistika yetarlicha tadqiq qilingan degan fikrni bera olmaydi. Aslida, psixologiya va tilshunoslikning o'zaro bog'liqligini psixolingvistika ta'minlasa, tibbiyot (nevrologiya yoki neyrologiya) va tilshunoslikning bog'liqligini neyrolingvistika ta'minlaydi. Har ikkisinin ham tutashgan nuqtasi fonetika hisoblanib, ular o'rtasidagi muammolarni hal qilish va ma'lum yangiliklar kashf etish aynan fonetistlarning birinchi navbatdagi vazifalaridan hisoblanadi.



¹ Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. Toshkent – 2010.b. 29.

² Lesser R., Algar L., 1995. Towards combining the cognitive neuropsychological and pragmatic in aphasia therapy. *Neuropsychological Rehabilitation*, 5 (1/2). Horovitz S.G., Gore, J.C. 2004. Simultaneous event-related potential and near-infrared spectroscopic studies of semantic processing. *Human Brain Mapping*, 22. 110-115. Eriks-Brophy A. 2004. Down Syndrome. Proceedings of the 2004 Annual Conference of the Canadian Linguistics Association.

Ushbu rasmda turk tilidagi uch unli tovush *-i, -u, -a* tovushlarida og‘iz bo‘shlig‘i harakati tasvirlanmoqda¹. Turk tilida *-a* unlisining ikki hil varianti mavjud bo‘lib, biri ochiq unli *-a*, ikkinchisi esa yopiq unli *a* hisoblanadi. So‘z boshida har doim ochiq unli *-a* qo‘llanadi, masalan, *anayasa* (konstitutsiya) so‘zining boshida kelgan *a* tovushi ochiq holatda va keyingi o‘rinlarda kelgan *a* lar esa yopiq holatda qo‘llanmoqda.

Har bir til o‘z qo‘llanuvchisi miyasiga u tug‘ilgandan boshlab o‘z qonunlarini biriktirib qo‘yadi va ushbu tilda so‘zlashuvchi shaxslar nutqi miya faoliyati natijasida shu tilga moslashadi. Agar u boshqa tilni o‘rganib shu tilda so‘zlashsa ham o‘z ona tilining ma‘lum elementlari sezilib turadi: Til qonuniyati, ma‘lumotning ma‘lum bir shaklda tanlab olinishi emas, balki bizning beshta sezgi a‘zolarimiz yordamida atrofdan bo‘layotgan ta’sirlarni miyadagi mavjud grammatik qonuniyatlar orqali nutqda ko‘rsata olishdir².

Miya, til o‘rganishda va nutqda katta ahamiyatga ega. Miya yarimsharlarining ahamiyati katta bo‘lib, chap yarimsharda eshitish qismi, uning yonidagi peshona lobida Broja maydoni, hamda o‘ngdan o‘rin olgan Vernike maydoni mavjud. Vernike maydonida ko‘rish, eshitish hamda so‘z va predmet aloqalari ta‘minlanadi, Broja maydonida esa hodisalarning nutqda aks etishi ta‘minlanadi. Nutqning sog‘lom bo‘lishida har ikki yarimsharning o‘rni katta. Chunki chap yarimshar bilan ma‘noli so‘zlar hosil qilinarkan, o‘ng yarimshar bilan prosodik (burun) markazi ushbu gaplarni urg‘u, ohang, ton kabi ahamiyatini o‘z zimmasiga oladi. Miyaning mantiq va ma‘no hosil qilishi chap yarimsharning zimmasida. O‘ng yarimshar esa ushbu mantiq va ma‘noni o‘z o‘rniga joylashtirish mas‘uliyatini oladi. Chap yarimshar o‘ng yarimshardan ushbu ma‘lumotni qabul qilgach, uni nutq orqali tashqariga chiqaradi. Bolaning til chiqishi paytida o‘ng yarimshar faol ishlasa, o‘smirlik paytida faollik chap yarimsharga o‘tadi. Tilni yaxshi o‘zlashtirish aynan chap yarimshar faol paytida, ya‘ni o‘smirlikda ro‘y beradi va bir tilni o‘zlashtirgan odam ikkinchi tilni o‘zlashtirishda qiynalmaydi. Tilni o‘rganish miyaning rivojlanishi bilan parallel tarzda hayotning ilk o‘n yilida ro‘y beradi.

Eshita olish faoliyatining tahlili jarayonida miyaning bir-biridan farqli qismlarida ishlovchi uch farqli faoliyatning bir-biri bilan aloqasi kuzatiladi, ular ma‘no izohlay olish qobiliyatining ham asosini yaratadi.

- 1) **Kim suhbat qilyapti** > tovushni ilg‘ay olish va taniy olish;
- 2) **Nima haqida suhbat qilyapti** > fikrni tushuna olish va anglata olish;
- 3) **Qanday suhbat qilyapti** > suhbatdoshning ohangidagi kayfiyatiga bog‘liq tashqi ma‘noning tahlili.

Miya qismlari til sistemasida quyidagicha izohlanadi:

1. Peshona qismi (Frontal Lobe)	
Tashqi ta’sir (muammoni hal qilish, reja tuzish, qaror qabul qilish v.b.)	Suhbatning mehanik kuzatuvi fonema va so‘zning ma‘noni tahlil qilishdagi tanlov

¹ Suer E. Çağdaş Türk Dili. Grafiker Yayınları. -Ankara, 2002, s.193.

² Grodzinsky, Y. ve Friederici, A.D. 2006. Neuroimaging of syntax and syntactic processing. Current Opinion in Neurobiology, 16(2). 240–246.

	va birlashtiruv
2. Devor qismi (Parietal Lobe)	
Tuyg‘u bilan his etish jarayoni	Ilg‘ay olish – farqlay olish –nom berish – o‘qish- yozish qobiliyati
3. Chakka qismi (Temporal Lobe)	
Quloq bilan eshitish jarayoni	Eshirilgan narsani ajratish va tahlil qilish
4. Ensa qismi (Occipital Lobe)	
Ko‘z bilan ko‘rish jarayoni	Ko‘ringan narsani ajratish va tahlil qilish

Miya qismining peshona lobi orqali biz so‘zlovchining tovushidan uning kimligini ajratib olamiz. Turk tilshunosligida matn orqali suhbatdoshning kimligini aniqlash fonetik jihatdan formulalar asosida tahlil qilingan¹. Ko‘plab eksperiment tadqiqotlarida sog‘lom nutq egalarining nutqiy faoliyatiga doir quyidagi savollarga javob izlashga harakat qilingan:

- ☐ tovushni ajratish va talaffuz qilish
- ☐ “yozuv-tovush” birlashuvi
- ☐ fonema talaffuzida “tanlov-birlashtiruv“
- ☐ suhbat va nutq organlari orasidagi munosabat
- ☐ ohang va ma’no aloqasi
- ☐ his qilish, nutq orqali izohlab berish
- ☐ tovushlarning miya nuqtalari bilan bo‘lgan munosabati.

Til va nutqdagi nuqsonlar nutq jarayoni, ohang, urg‘u, talaffuzda qo‘shimcha qo‘shilgandagi o‘zgarishlar paronimlar tufayli ma’no o‘zgarishidagi nuqsonlarni o‘z ichiga oladi. Til va nutqdagi nuqsonlar bir qancha shakllarda namoyon bo‘ladi. Til va nutqdagi nuqsonlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Nutqdagi nuqsonlar:
2. So‘zlash – artikulyatsion nuqsonlar (tovush tushirish, tovush orttirish, tovush almashtirish)
 - A. Talaffuzdagi nuqsonlar;
 - B. Nutq jarayonidagi nuqsonlar (shoshilib talaffuz qilish, duduqlanish).
3. Tildagi nuqson: kech chiqqan til, so‘z boyligining kamligi;
4. Til va nutqdagi boshqa nuqsonlar: miya falaji bilan bog‘liq til va nutq nuqsonlari; eshitish bilan bog‘liq nuqsonlar; zehni pastligi bilan bog‘liq nuqsonlar; ruhiyat (afaziya) bilan bog‘liq nuqsonlar².

Insonning asab tizimida biror hastalik bo‘lsa, bu uning nutqida namoyon bo‘ladi. Inson nutqidagi nuqsonlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri uning zehni bilan bog‘liq. Nutq a‘zolaridagi kamchilik uning ravon nutqda so‘zlashishiga o‘zining salbiy ta‘sirini ko‘rsatadi. Masalan, eshitish jarayoni muammoli insonlar nutqi ravon bo‘lmaydi.

¹Ibrahim Baran Uslu. Metinden konuřma sintezleme. Ibuslu@edu.tr.

² Erer, M. S., Karma Soz Uretme Yontemi ile Turkce Yazılı Metinden Soze Gecme, Yuksek Lisans Tezi.- İstanbul Teknik Universitesi, Fen Bilimleri Enstitusu,1994

Nutqi ravon bo'lmagan insonlarning nutqida turli tovush hodisalari kuzatiladi. Masalan, tovush tushishi hodisasi duruyo-duruyor, gödüm-gördüm, araba < arba, havlu< avlu, saat<sat.

Tovushni o'zgartirib talaffuz qilish ko'p kuzatiladigan nutqiy nuqsonlardandir. So'zda talaffuz qilinishi qiyin bo'lgan tovush talaffuz osonroq boshqa tovush bilan almashtirilib talaffuz qilinadi: bes-beş, yüsük-yüzük, kaymon-kamyon çizgi< çisgi, para< paya, kitap< kipat.

Tovush buzilishi holatida tovush nutq jarayonida yangi bir tovush bilan almashtirilib talaffuz qilinadi: yax-yaz, kaxgöz-karagöz, gelir < gelih< geliy< gelüm. Inson tovushi talaffuzning uch hususiyati bor:

1. Tovush pardasi;
2. Tovush ritmi;
3. Ohang

bu uch hususiyatdagi nuqson suhbatdosh va so'zlovchini estetik jihatdan bezovta qiladi va suhbatga to'siq bo'ladi. Nutqdagi nuqsonlar, asosan, maktab yoshidagi bolalarda kuzatiladi. Buning asosiy sababi, bu yoshdagi bolalarning o'yin paytida baland ovoz bilan gapirishi va baqirishidir. Miya falajiga chalingan insonlarning nutqi ravon bo'lishi kam kuzatiladigan hol. Bunday insonlarning miya faoliyati me'yorida ishlasa ham, mushaklarning yetarlicha ishlamasligi tufayli tovushlar talaffuzi qiyin kechadi. Miya falajiga uchragan insonlarning barchasida ham nutq nuqsonlari bir hil darajada bo'lmasligi ham mumkin. Bunday insonlarning nutqidagi nuqson miyaning zararlanish darajasiga ko'ra va nutq a'zolarining shikastlanish holatiga ko'ra yuzaga keladi.

Talaffuz va nutqdagi kamchiliklar bir qancha xususiyatlarga ega:

- a. Nutq organlari faoliyatidagi nuqsonlar (lab va tomoqda shish mavjudligi, eshitish organidagi muammo, og'iz bo'shlig'i va bo'g'izdagi nuqsonlar, tishlarning joylashuvidagi nuqsonlar);
- b. Markaziy nerv sistemasi muammolari (miya falaji, hotira sustligi, so'zni buzib talaffuz qilish);
- c. Nevrologik muammolar (afaziya kasalligi vb.)
- d. Sezgi a'zolaridagi nuqsonlar (eshitish va ko'rish qobiliyatining pastligi);
- e. Atrofdagi turli salbiy holatlar ta'siri;
- f. Travmalar;
- g. Aqlidagi nuqsonlar (ruhiy hastalik va Daun sendromi);
- h. Axloqiy, ijtimoiy – psixologik muammolar (jiddiy ijtimoiy muammosi bo'lgan ota-onaga nisbatan bola o'z-o'zini begona his etishi va ularning e'tiborini tortish uchun turli usullardan foydalanish, autizm vb.)
- i. Billinqvizm.

Yuqorida ko'rilganidek, nutqning talaffuzidagi nuqsonlarga, asosan, neyronlar va markaziy nerv sistemasi o'zining ta'sirini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. Toshkent – 2010.
2. Lesser R., Algar L., 1995. Towards combining the cognitive neuropsychological and pragmatic in aphasia therapy. Neuropsychological Rehabilitation, 5 (1/2).

3. Suer E. Çağdaş Türk Dili. Grafiker Yayınları. -Ankara, 2002.
4. Grodzinsky Y. ve Friederici, A.D. 2006. Neuroimaging of syntax and syntactic processing. *Current Opinion in Neurobiology*, 16(2).
5. Ibrahim Baran Uslu. Metinden konuşma sentezleme. Ibuslu@edu.tr.
6. Erer, M. S., Karma Soz Uretme Yontemi ile Turkce Yazılı Metinden Soze Gecme, Yuksek Lisans Tezi.-İstanbul Teknik Universitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 1994.

O‘ZBEK TILI DIPLOMATIYA TERMINO SISTEMASIDA GIPONIMIYA

Mavlyanov S.,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

tayanch doktoranti

Annotatsiya: maqolada diplomatiyaning semantik sohasi atrofida birlashuvchi leksemalar tahlil qilinadi. Diplomatiya leksemasi umumiy birlashtiruvchi semaga ega bo‘lgan leksemaning semantik tuzilishini kuzatish, o‘xshash belgilari, o‘ziga xos va umumiy ma’nolariga ko‘ra lisoniy tasnif asosida guruhlariga bo‘linadi. Diplomatik atamalarning semantic, leksik guruhlarini qiyoslanadi va yangi qirralari ochiladi. Maqoladan tilshunoslar, diplomatlar va tadqiqotchilar foydalanishlari mumkin

Kalit so‘zlar: *diplomatiya, giponimiya, semantik soha, diplomatik atamalar, semantik munosabatlar*

“Diplomatiya” arxisemasi asosida birlashgan leksik-semantik guruh o‘zbek tili leksik sistemasida alohida o‘rin tutadi. “Diplomatiya” semantik maydoni ostida birlashgan sistema birliklari o‘z ichida ma’lum farqlovchi belgilariga ko‘ra kichik guruhlarini shakllantiradi. Bunda giponimik (jins-tur) munosabati katta ahamiyat kasb etadi. Chunki giponimik munosabat guruhlar o‘rtasida sistemaviylikni, izchillikni ta’minlovchi ierarxonimik (pog‘onaviy) munosabatning yuzaga chiqishini ta’minlaydi.

“Diplomatiya” termino sistemasi minglab leksemalarni muayyan umumiy belgisi asosida o‘ziga birlashtirib turadi. Jumladan, *diplomatiya, diplomatik, bekor qilmoq, hadya qilmoq, inqiroz, noqonuniy, bosim, vakillik, holat, diplomatik til, strategik, muzokara, vakolat, diplomatik huquq, ilova, ishonchnoma, deklaratsiya, konventsia, rioya qilmoq, protokol, qaror, bargon, buzilish, xalqaro huquq, diskriminatsiya (kamsitish), nota, shartnoma, kelishuv, hamkorlik, vositachilik, memorandum, sheriklik, qo‘shilish, ittifoq, sulh, birlashtirish, pakt* kabi leksemalar “diplomatiya” umumiy belgisi – arxisemasi ostida diplomatiya termino sistemasiga uyushadi. Umumiy birlashtiruvchi semaga ega bo‘lgan bu birliklarning semantik tarkibini kuzatgan holda o‘xshash belgilariga, xususiy va umumiy ma’nolariga ko‘ra lisoniy tasniflash asosida guruhlariga ajratamiz.

Dastlab “diplomatik” faoliyat bilan bog‘liq tushunchalarni anglatuvchi leksemalarni bir guruhga, “konsullik” arxisemasiga ega birliklarni, so‘ngra esa “xalqaro” munosabatlar sifatiga ega lug‘aviy birliklarni alohida-alohida guruhlariga joylashtirib chiqamiz:

1. “diplomatik” faoliyat bilan bog‘liq leksemalar: *diplomatiya, diplomatik, diplomatik til, bekor qilmoq, hadya qilmoq, inqiroz, noqonuniy, bosim, vakillik, holat, strategik, muzokara, elchi, vakolat ...*:

2. “konsullik” arxisemasiga ega birliklar: *konsullik, elchixona, bosh konsullik, konsullik xizmati, maslahatchi, konsullik idorasi, konsul ...*:

3. “xalqaro” munosabatlar sifatiga ega lug‘aviy birliklar: *xalqaro huquq, diplomatik huquq, konventsiya, deklaratsiya, xalqaro munosabat, xalqaro sud, xalqaro muzokara, arbitraj, samit ...*:

Yuqorida keltirilgan guruhlariga kiritilgan leksik birliklarni umumiy “diplomatiya” arxisemasi asosida, umumiy va xususiy belgilariga ko‘ra quyidagi semantik guruhlariga ajratishimiz ham mumkin:

1. Diplomatik faoliyatni ifodalovchi terminlar: *diplomatiya, diplomatik, bekor qilmoq, hadya qilmoq, inqiroz, noqonuniy, bosim, vakillik, holat, diplomatik til, strategik, muzokara, vakolat ...*:

2. Diplomatiyada ish va hujjat yurituviga oid terminlar: *diplomatik huquq, ilova, ishonchnoma, deklaratsiya, konventsiya, rioya qilmoq, protokol, qaror, bargon, buzilish, xalqaro huquq, nota, shartnoma, kelishuv, hamkorlik, vositachilik, memorandum, sheriklik, qo‘shilish, ittifoq, sulh, birlashtirish, pakt ...*:

3. Diplomatik kasbiy terminlar: *ekstraditsiya, diplomatik immunitet, diplomatik korpus, genotsid, agentlik, arbitraj, konsullik, elchixona, bosh konsullik, ligasi, davlat tashriflari, konferensiya yoki kongress, sammit, blok, blokada, deportatsiya, diplomatik etiket, missiya, manuver, diskriminatsiya (kamsitish), dissident...*:

4. Diplomatik lavozimlarni ifodalovchi atamalar: *maslahatchi, elchi, attashe, elchi muovini, favqulodda elchi, strateg, diplomat, agent, vakolatli diplomat, vakil, konsul ...*

Demak, diplomatiya termino sistemasi tizimiga birlashuvchi leksemalar, tasnifning dastlabki bosqichida uch katta guruhga ajraladi: 1-guruh leksemalari diplomatik faoliyat bilan bog‘liq jarayonlarni, voqeliklarni, hatti-harakatlarni; 2-guruh a‘zolari konsullik xizmatlari bilan aloqador xususiyatlarni; 3-guruh birliklari esa xalqaro munosabatlarni anglatuvchi denotatlar bilan bog‘lanib, o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra lisoniy tavsiflariga ega bo‘ladi.

E’tiborimizni har bir guruh, guruh a‘zolari va guruh a‘zolarining o‘zaro ichki munosabatlariga qaratamiz. 1-guruh leksemalarining semantik maydonida “diplomatik” faoliyat semasi integral belgi sifatida ishtirok etib, diplomatik faoliyatni ifodalovchi terminlarning *diplomatik* leksemasi atrofida birlashishiga xizmat qilmoqda. Ko‘rinadiki, guruh a‘zolarining ma‘noviy qiymati *diplomatik* leksemasi ma‘nosi asosida oydinlashmoqda. Demak, 1-guruh a‘zolari *diplomatik* leksemasi bilan tur-jins (giponimik) munosabatida bo‘ladi. Jinsnom (giperonim) mavqyeini *diplomatik* egallasa, qolgan a‘zolar uning turnom (giponim)lari mavqyeida bo‘ladi. *Diplomatik* 1-guruh leksemalarining diplomatik faoliyat terminlaritizimi markazi (yadrosi) bilan uzviy aloqasini taminlaydi. 2-guruh leksemalarining semantik maydonida “konsullik” semasi integral belgi sifatida ishtirok etib, Konsullik xizmatlarini ifodalovchi terminlarning *konsullik* leksemasi atrofida birlashishiga xizmat qilmoqda. Ko‘rinadiki, guruh a‘zolarining ma‘noviy qiymati *konsullik* leksemasi ma‘nosi asosida oydinlashmoqda. Demak, 2-guruh a‘zolari *konsullik*

leksemasi bilan tur-jins (giponimik) munosabatida bo'ladi. Jinsnom (giperonim) mavqyeini *konsullik* egallasa, qolgan a'zolar uning turnom (giponim)lari mavqyeida bo'ladi. *Konsullik* 2-guruh leksemalarining konsullik xizmati terminlaritizimi markazi (yadrosi) bilan uzviy aloqasini taminlaydi.

3-guruh tabiati va tarkibiy munosabatlari ham shunday tavsiflanishi mumkin.

Uchala guruhning giperonimlari bo'lgan *diplomatik*, *konsullik*, *xalqaro* leksemalari sistema markaziga o'z guruhlarini bog'lab turuvchi halqagina bo'lib qolmasdan, diplomatik faoliyat, konsullik xizmatlari va xalqaro munosabatlarni umumiy bir sema ostida birlashtiruvchi – *diplomatiyaga* nisbatan giponim mavqyeida ham bo'ladi.

“Dastlab, botanik va biolog olimlar tomonidan o'simliklar va hayvonlar sistematikasiga kiritilgan jins-tur munosabati keyinchalik til birliklari sistemasiga ham tatbiq etila boshlandi”. [Sobirov A, 2003, 135-bet] Tilshunoslikda giper-giponimik munosabat semantik maydon, guruh uzvlari o'rtasidagi munosabatlardan biri va asosiy mavqye egallovchi munosabat hisoblanadi. [Никитин М.В, 1988, с 75-87]

Semantik munosabat bilan bog'liq fikrlarni diplomatiya termino sistemasi tizimiga kiruvchi leksemalar tahlili bilan davom ettiramiz. Giperonim leksema maqomidagi *diplomatik* o'z atrofiga “diplomatik” belgisiga ega bir qancha birliklarni jamlaydi, xususan: diplomatik nutq, diplomatik til, diplomatik faoliyat, diplomatik aloqa, diplomatik munosabat kabilarni. Mazkur guruh a'zolari ma'lum ma'noda *diplomatik* giperonimiga nisbatan tobe munosabatda bo'lishi bilan birga, o'zaro teng qiymatli ziddiyatli munosabatdagi giponimlar qatorini ham tashkil qiladi. Guruhdagi giperonim leksema sistema ichidagi sistema tamoyiliga asosan sistemaga maydonlarni, maydonlarga guruhlarini, guruhlarga uyalarni, uyalarga qatorlarni sistematik tarzda bog'lovchi vosita – halqa vazifasini ham bajarib kelmoqda. *Diplomatiya* bu sistemani o'zidan kattaroq *predmetlar* sistemasiga birlashuvini ta'minlayotgan halqa bo'lsa, *diplomatik*, *konsullik*, *xalqaro* leksemalari o'z guruhlarini mazkur sistema bilan aloqadorligini ta'minlovchi alohida halqalardir.

Giponimlar sirasida ishtirok etayotgan *elchi* leksemasi esa, o'z navbatida, elchi muovini, favqulodda elchi, muxtor elchi, vakolatli diplomat, vakil, konsul kabi birliklarning giperonimi sifatida mazkur mikroguruhni o'zidan kattaroq guruh bilan bog'lab turuvchi vosita hamdir [Сафарова Р.Г, 1990, С 45]. Leksemalararo giperonim-giponimlik nisbiylik xarakteriga ega. Chunki *elchi*, diplomatiyaga nisbatan giponim, elchi muovini, favqulodda elchi, muxtor elchi, vakolatli diplomat, vakil, konsul kabilarga nisbatan esa giperonim mavqyeida kela olyapti. Demak, ayni bir leksema ham giperonim, ham giponimlik belgilarini o'zida mujassam etgan bo'lishi mumkin. Bu uning mikrosistemacha ekanligidan dalolatdir. Bunda leksemaning qaysi sistema, qaysi leksemalar bilan qaysi belgisiga ko'ra munosabatga kirishayotganligi muhim. Giperonim leksemaning birlashtiruvchi semasi boshqa bir holatda farqlovchi sema vazifasini bajarishi mumkinligini ham qayd etish darkor.

Giponimlarning tarkibida takrorlanuvchi ma'no giperonimda mavjud bo'ladi. [Sobirov A, 2004, 140-bet] Giperonim *diplomatik*ning ma'no hajmi, ishlatilish ko'lamini keng, aksincha, uning giponimlari ma'nosi tor va yorqinlik kasb etib turadi. Leksik sathda, giponimlararo o'zaro munosabatlar ham mavjud bo'ladi. Masalan,

yuqorida keltirilgan diplomatik guruhiga mansub elchi, elchi muovini, favqulodda elchi, muxtor elchi, vakolatli diplomat, vakil, konsul kabi leksemalar bir-biriga nisbatan o'zaro paradigmatic munosabatda bo'lib, o'zaro teng qiymatli (ekvipolent) ziddiyat hosil qilgan holda barqarorlik kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda diplomatik terminlarni to'liq o'rganish va tadqiq etish bugungi shiddatli zamonning dolzarb maslalaridan bo'lib, bu orqali davlatlararo munosbatlar va hamkorlik ishlari jadal va to'g'ri tashkil etilishiga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2003. – 136 б.
2. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высш. шк., 1988. – С. 75-87;
3. Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990.
4. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.140.

O'ZBEK-TURK MULOQOT MADANIYATIDA PRAGMATIK TO'SIQ SIFATIDA ARGOLAR

**Atamuradov Sh.,
ToshDO'TAU tadqiqotchisi**

Til shunday murakkab va ko'p qatlamli bir tizimdirki, uni chuqur va to'laqonli o'rganish kishidan katta mehnat va vaqt talab etadi. Tilning har bir qirrasini va qatlamini ochish uchun qanchadan-qancha umrlar baxshida bo'lgani, bo'layotgani va bo'lajagi – rad etib bo'lmay haqiqat. Til o'zining tashqi qiyofasini aks ettiruvchi qirralari bilan birga, ichki dunyosini tashkil etuvchi qatlamlariga ega. Shu jihatdan til haqiqatiga ko'zgu tutadigan har bir faoliyat, har bir tadqiqot yuqori qadrlanmogi lozim.

Tilning ichki qatlamlaridan biri, shubhasiz, argolardir. Biror bir tilni jonli qo'llay olish, til egasi bilan teng darajadagi muloqotni amalga oshirish, turli holatlarda noqulay ahvolga tushib qolmaslik uchun tilning noadabiy qatlami sanalgan argo dunyosini bilish talab etiladi. Xo'sh, argo nima? Argo haqida keltirilgan ayrim ta'riflar quyidagicha.

“Argo (fransuzcha “argot” – jargon) – ma'lum toifa kishilarigagina tushunarli so'zlar mavjudligi bilan umumxalq tilidan farq qiluvchi, biror ijtimoiy toifa, guruh (mas., dallollar, sportchilar, talabalar, o'g'rilar va h.k.)ga xos yasama til”.¹

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Жилдли, -жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – Б.610.

Argo “yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifaning (mas., talabalar, sportchilar, o‘g‘rilar va b.) o‘ziga xos, boshqalar tushunmaydigan lug‘aviy birliklardan iborat tili”.¹

Argolar qiziqishlari, mashg‘ulotlari, yoshlari bir xil bo‘lgan ma‘lum tor doiradagi guruh vakillari qo‘llaydigan so‘zlardir. Ular umumxalq tiliga oid so‘zlarni boshqa ma‘noda qo‘llashadi².

Argo har doim, har yerda ishlatilavermaydigan yoki ishlatilmasligi lozim bo‘lgan, ko‘pincha avom kishilar tomonidan qo‘llaniladigan so‘z yoki ibora.³

Argo farqli munosabat shaklini o‘rnatish maqsadida ayni kasb yoki ijtimoiy guruhga mansub kishilar tomonidan umumxalq tiliga oid so‘zlarga maxsus ma‘nolar yuklash, ba‘zi so‘zlarni o‘zgartirish, lahjalar, eskirgan so‘zlar yoki o‘zlashma qatlamga tegishli birliklar va ularning turli shakllarini qo‘llash orqali hosil qilinadigan, barchaga ma‘lum bo‘lmagan, o‘rni bilan majoziy va kinoyaviy mazmun ifodalovchi maxsus til yoki lug‘aviy birliklardir.⁴

Demak, argo muayyan tilda so‘zlashuvchi ijtimoiy chegaralangan ayrim kishilarning o‘zaro muloqoti doirasida yuzaga keluvchi, barchaga ma‘lum bo‘lmagan, har doim, har yerda qo‘llanilavermaydigan maxsus til hodisasidir. Argolarga maxfiylik, yashirinlik xos. Chunki argoni qo‘llayotgan kishi fikrining boshqalar/begonalar tomonidan idrok etilishini istamaydi. Argolar bu xususiyati bilan muloqot jarayonida pragmatik to‘siqni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu hodisa xorijiy tillar doirasida yanada jiddiy murakkabliklarni keltirib chiqaradi.

Masalan, turk tilidagi “armut” so‘zini olaylik. Armut “nok” degani. So‘zning argo ma‘nosi “ahmoq, befahm, anqov”dir. Ushbu ma‘no o‘zbek tilidagi “qovun” so‘zining ma‘nolaridan biriga teng keladi: *“Bugün bana Armut diyen adam, gücünüze gitmesin beyefendi, yarın size Hıyar Ağa der...”* (Sadi Yaver Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi*) – *(Bugun meni “Qovun” degan odam, xafa bo‘lmang-ku janob, ertaga sizni “To‘nka og‘a” deb ataydi. – Sadi Yaver Ataman “Dumbullik Ismoil afandi”)*. Jumladagi “armut” va “hıyar” so‘zlari muloqot yoki tarjima jarayonida ifodalanayotgan fikrning idrok etilishiga to‘sqinlik qiladi. Chunki ushbu so‘zlarning (armut, hıyar) o‘zbek tilidagi muqobillari (nok, sabzi) ular anglatgan argo ma‘nolarida (“ahmoq, anqov” va “dag‘al, qo‘rs”) qo‘llanilmaydi. Mazkur ma‘nolarni o‘zbek tilida “qovun” va “to‘nka” so‘zlari orqali ifodalash mumkin.

“İnek” o‘zbek tilidagi “sigir” so‘zining turkcha muqobilidir. Bu kalima argo ma‘nosida “o‘qishga mukkasidan ketgan”, “o‘qishdan boshini ko‘tarmaydigan” o‘quvchi-talabalarga nisbatan kamsitish ma‘nosida qo‘llaniladi. O‘zbek tilida bu so‘zning muqobili mavjud emas. Rus tilidagi “botanik” so‘zi orqali bu ma‘noni ifodalash mumkin: *“Sen gerçek bir ineksin.”* (Sen haqiqiy “botanik”san). Bu so‘zning yana bir argo ma‘nosi “besoqol, bachcha”dir.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б.94.

² Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. Toshkent. 2007. – B.102.

³ Türkçe Sözlük / haz.: Şükrü Halûk Akalın... [ve başk.] -11. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011. – S.148.

⁴ Mehmet Arslan. Argo. Turk Dili dergisi. 2015. – S.196-221.

Turk tilidagi “piyaz” soʻzi argo maʼnosida “maqtoʻv, xushomad”ni bildiradi. Oʻzbek tilida ayni maʼnoni ifodalash uchun “paxta” soʻzidan foydalaniladi: *“Seni severim; yūze, piyaz anlama bu lāfımı, apaçık söylerim her şeyi”*. – K.Korcan. *(Seni yaxshi koʻraman, gaplarimni paxta deb oʻylama, lekin odamning yuziga ochiq aytaman hamma narsani.* – K.Qoʻrjon)

“Rafadan” – “chala pishgan” (tuxum) degani. Argo maʼnoda “yosh va tajribasiz” degan tushunchani anglatadi. Oʻzbek tilidagi “dumbul” soʻzini shu maʼnoda qoʻllash mumkin: *“O kadar korkma rafadan, cezadan sonra yine yaşamaya devam edeceksin.”* (*Oʻtakang yorilavermasin, dumbul, jazo olgach yana yashayverasan*).

“Gultuvak” soʻzining ekvivalenti sanalgan “saksı” soʻzi esa “bosh” degan maʼnoda ham qoʻllaniladi: *“Nasıl ama, saksım çalışıyor di mi?”* (*Xoʻsh, qalay? Miyam ishlaydi-ya!*)

Turk tilidagi “satmak” soʻzi “sotmoq”, “yasamoq”, “bahosini oshirmoq”, “fido etmoq” kabi maʼnolaridan tashqari, argo tilida “qutulmoq” degan maʼnoni ifodalash uchun xizmat qiladi: *“Yanımdakini satamazsam size gelemeyeceğim”*. (*Yonimdagidan qutula olmasam, sizning oldingizga borolmayman*).

“Yüklü” kalimasi xuddi oʻzbek tilidagi “yukli” soʻzi singari “yuki bor” va “homilador” degan maʼnolarga ega. Shuningdek, argoda “yüklü”ning “mast, sarhush” hamda “boy, davlatmand” maʼnolari ham mavjud.

Turk tilidagi “ot” soʻzi ham argo maʼno yuklangan soʻzlar sirasiga kiradi. Bu soʻz “nasha” va “ahamiyatsiz kishi” kabi maʼnolarda qoʻllaniladi.

Argolar asosan ogʻzaki nutqqa oid til birliklaridir. Shundan kelib chiqib, ular adabiy til tarkibida keng oʻrganilmaydi. Aytaylik, turk adabiy tilidan saboq beruvchi darslik va qoʻllanmalardan argolar haqida maʼlumot berilmaydi. Ushbu masalada doirasida amalga oshirilgan maxsus tadqiqotlar hamda yaratilgan lugʻatlardan ular haqida batafsil maʼlumot olish mumkin. Taʼkidlash joizki, Turkiyada argo mavzusi keng tadqiq etilgan, ular asosida katta hajmli lugʻatlar tayyorlangan. Bu esa oʻz navbatida tildagi argolar koʻlamining nihoyatda kengligini koʻrsatadi va mutaxassislardan ularni maxsus oʻrganishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aktunç Hulki. Büyük Argo Sözlüğü, Yapı Kredi Yayınları, dördüncü baskı, – İstanbul, 2002.
2. Arslan Mehmet, Argo Kitabı, Kitabevi Yayınları, – İstanbul 2009.
3. Arslan Mehmet. Argo. Turk Dili Dergisi. 2015.
4. Türkçe Sözlük / haz.: Şükrü Halûk Akalın... [ve başk.] -11. bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
5. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent. 2007.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Жилдли, -жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти.

АДАБИЙ АЛОҚАЛАРДА ТУЙҒУЛАР ТАСВИРИ

Худойбердиева Д.,

Самарқанд давлат

чет тиллар институти тадқиқотчиси

Аннотация: мақолада адабий таъсир масаласи ҳақида маълумот берилган. Эркин Воҳидов ижодида Есенин шеърлятига хос жиҳатлар ҳар икки шоирнинг лирик шеърлари орқали таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: *лирика, бадий олам, ижодкор шахси, адабий алоқа, таржима ва талқин, илҳом, истеъдод.*

Сергей Есениннинг ўзбек тилига таржима қилинган шеърлари нафақат бу шеърларни таржима қилган шоирлар ижодига таъсир қилди, балки кўплаб ўзбек шоирларининг шеърӣ тажрибаси ва маҳоратини бойитиш мактабига айланди.

Маълумки, бирор бир адабиётнинг бошқасига таъсири турли йўллар билан юз беради. Адабий алоқаларни амалга оширишнинг энг аҳамиятли кўринишларидан бири таржимадир. Қайд этиш керакки, рус-ўзбек адабий алоқаларининг икки муҳим томони мавжуд. Биринчиси – бу Шарқ халқлари, жумладан ўзбек адабиётининг рус адабиётига таъсири бўлса, иккинчиси, рус адабиётининг Шарқ, айниқса XX аср ўзбек адабиётига таъсиридир.

“Таржима – авторнинг давомидир” ва айти вақтда таржимон шунчаки тил билгич, шу билан биргаликда, бадий матнни қайта яратувчи шунчаки истеъдодли адиб ҳам эмас, таржимон баайни эксперт, бирон ўлка адабиётнинг билимдони бўлмоғи лозим¹. Шунинг билан биргаликда таржимон руҳий дунёси ижодкор кечинмалари билан мос келмоғи ҳам лозим. Бу эса, ижодкорлар бадий дунёсидаги макон ва замон танламайдиган ғоя ҳамда қарашларнинг, поэтик оҳангнинг уйғун келишида кўринади. Айтайлик, пейзаж тасвирига сингдирилган чуқур лиризм ва фалсафий мушоҳада ижодкор ва таржимонда яқинлик касб этмас экан, таржимада оригиналлик йўқолиб, асар ўз латофатини йўқотиб қўйиши мумкин. Хусусан, ижодкор оташин қалб соҳиби бўлса, таржимоннинг у билан “тил топмоғи” янада мушкуллашади. Қувонарлиси, ўзбек шеърлятининг забардаст вакилларида бири Э.Воҳидов руснинг “далли-девона” шоири С. Есенин билан, унинг исёнкор ижоди билан тенглаша олди. Бу ҳар иккала ижодкор руҳий кечинмаларининг вобасталигидан далолатдир. Зеро, она юртга бўлган соғинч ва муҳаббат, ўзга юртнинг “дилрабо” вакиласи иккала шоирга ҳам бирдек қиёфада намоён бўлади.

Ўзбекистон халқ шоири Э. Воҳидов ўзи таъкидлаган дўстлик (“Ёшликда орттирилган дўст умрнинг кўрки, қалбнинг суянчиғи бўлади. Киши шодликни ҳам, дардни ҳам аввало у билан баҳам кўргиси келади, ҳар гал учрашганда бамисоли ёшликинг беғубор оламига қайтгандек бўлади. Тасаввуримда Сергей Есенин шеърляти менинг шундай – ёшлик дўстим”².) кудрати ила Есенинни

¹ Таржима санъати. Мақолалар тўплами. 5-китоб. – Тошкент: 1980. 19-б.

² Воҳидов Э. Шоиру шеъру шуур. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1987. 50-б.

ўзбек адабиётига олиб кирди, унинг шеърларига шарқона руҳни сингдирди, шу билан бир қаторда, ўзининг ижодида ҳам есенинона оҳанглар янграй бошлади. Есенинга хос ватанга муҳаббат туйғуси, ишқдан сармаст бўлган ошиқ ҳайрати бевосита Э. Воҳидов шеъриятида ҳам намоён бўла бошлади, гўё Есенин ёш шоир қалбига шивирлагандек:

Ой фонусин кўтарди осмон,
Юлдузчалар бўлди парвона.
Сайр этайлик, кел, бирга, жонон,
Кўнглим сени истар ягона.
Қўлларимдан тут ўзинг, дилбар,
Ойдин йўлга етакла мени.
Ошиқ бўлиб, ишон, шунчалар
Севмагандим ҳеч қачон сени.
Ажаб, ортиқ сармастман букун,
Кўкрагимга сиққудай олам.
Бу кун лим-лим тўлмиш лолагун
Ишқ майига кўнгил пиёлам¹.

Сергей Есенин шеърияти мавзулар олами ниҳоятда ранг-баранг. Бу мавзулар орасида Ватан ва муҳаббат мавзусидаги шеърлари алоҳида ўрин тутди. Шоир шеърияти мавзулари ҳақида баҳс юритар экан, адабиётшунос Б. Раҳмонов шундай ёзади: “Есениндаги ватанига бўлган чексиз меҳрни рус халқига бўлган юксак муҳаббатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Булар чамбарчас боғланиб кетгандир”². Дарҳақиқат, Есенин бадий оламини бир мавзу: ватанга бўлган муҳаббат бирлаштириб туради, яъни лирик объект шоирнинг маъшуқаси. Фақат бу маъшуқа аёл эмас, суюкли Ватандир, зотан севикли ёрга мурожаатдан мақсад ҳам айнан Ватанига бўлган туйғуларини ошкор этиш воситаларидан бири бўлиб келади.

Юқоридаги есенинона сатрларни эса бир қарашда фарқлаш мушкул, ўша зиё таратгувчи ой ва ойдин кеча, сокин оқшом сайрлари. Ишқда беқарор ошиқ машуқасини сайрга чорлайди, зотан унинг ҳаётда ягона матлаби — ишқ, ошиқлик. Иккала шоир ҳам бутун оламга мана шундай муҳаббат кўзи ила қарайди, сокин оқшом, ой нурининг маъюс шуъласи ошиқ қалбини жунбушга келтиради, унга илҳом бахш этади:

Заъфар юртга нур тўкар оқшом,
Боғда гуллар жавлон урган пайт,
Кел, жонганам, қўшиқ, айт, Хайём —
Куйлаб ўтган қўшиқлардан айт
Боғда гуллар жавлон урган пайт³.
Ой нурига ғарқ бўлган Шероз,
Парвонадек учар юлдузлар.

¹ Воҳидов Э. Сайланма. Биринчи жилд. Ишқ савдоси. – Тошкент: 2000. 22-б (кейинги мисоллар шу китобдан олинди).

² Раҳмонов Б.Вафо қисмати. - Тошкент: Муҳаррир, 2011. 28-б.

³ Есенин С. Форс тароналари. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2007. 17-б (кейинги мисоллар шу китобдан олинди).

Менга ёкмас, ўртанаман, рост,
Ҳижоб тутса дилрабо юзлар,
Ой нурига кўмилган Шероз (“Форс тароналари”, 18-б).

Э. Воҳидовнинг 4 жилдлик сайланмасидан ўрин олган ушбу шеър тўпламнинг биринчи “Ишқ савдоси” қисмига киритилган бўлиб, шоир ўзи таъкидлаганидек ёшлик даврларида, аниқроғи 1961 йилда ёзилган. Эътибор берадиган бўлсак, бу вақт шоир Есенин таржималарига қўл ураётган даврга тўғри келади. Дарҳақиқат, руснинг оташнафас шоири кайфияти ҳамда ўзбек шоирининг шарқона ҳаёси юқоридаги ҳар иккала шеърнинг ҳам ниҳоятда нафис яралишига хизмат қилган десак адашмаган бўламиз.

Адабиётлар рўйхати:

1. Воҳидов Э. Шоиру шеър шуур. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1987.
2. Воҳидов Э. Сайланма. Биринчи жилд. Ишқ савдоси. – Тошкент: 2000.
3. Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Тошкент: “Шарқ”, 2007.
4. Раҳмонов Б.Вафо қисмати. - Тошкент: Муҳаррир, 2011.
5. Таржима санъати. Мақолалар тўплами. 5-китоб. – Тошкент: 1980.
6. Есенин С. Форс тароналари. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2007.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA TAQLID SO‘ZLAR XUSUSIYATLARI

Kaharova I.,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

O‘zDJTU doktoranti

Annotatsiya: ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillarida taqlid so‘zlarning xususiyatlari bilan haqida bayon etildi, shuningdek, maqolada G‘afur G‘ulomning “Shum Bola” qissasidagi taqlid so‘zlarni tahlilga tortildi.

Kalit so‘zlar: *taqlid so‘zlar, tasviriy so‘zlar, tovushga taqlid so‘zlar, holatga taqlid so‘zlar.*

Inson tili benihoya murakkab bo‘lib, uning barcha jihatlarini yaxlitligacha va birdaniga tasavvur qilish o‘ta murakkabdir. Shunday bo‘lsada, dunyo tilshunosligi tarixidagi bir necha asrlik tajribalar turli oqim namoyondalari tilni tadqiq etish eng maqbul yo‘l hisoblab, bu yo‘lda o‘rganish ob‘yektini va uning mohiyatini aniq ko‘rsatib berish uchun butun umrlarning sarflaganlarini ko‘rsatadi.

Tilshunoslik fani tilda bo‘layotgan barcha o‘zgarishlarni atroflicha o‘rganadi. Har qanday tilda bo‘layotgan fan esa, o‘z navbatida, ehtiyoj tufayli yuzaga keladi va rivojlanadi. Jamiyat o‘z taraqqiyotini ta‘minlash uchun hamma davrda ilm-fanni rivojlantirish va uning muammolarini tadqiq qilishga alohida e‘tibor berib keladi. Zero, “jamiyatda, uning taraqqiyotida ujtimoiy fanlarning o‘rni beqiyos. Ular odamning aqliy kamolotga erishuvida kata ta’sir kuchiga ega”¹.

“Tabiat va jamiyatdagi turfa hodisalarning mohiyait hamda qonuniyatlarini, ibtidoiy bir tamoyillarda bo‘lsa-da, inkishof etishga uringan ilk aql sohiblarining

¹ Karimov I.A. Milliy istiqlof mafkurasi – xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. Ozod va obod vatan, erkin va faravon hayot – pirovard maqsadimiz. 8-tom. – Toshkent: O‘zbekiston, 2000. – 504 b.

diqqatini til, xususan, ilohiy va badiiy soʻz tilsimi muammolari jiddiy band etgan. Bu yorugʻ diqqatu shuur tetapoya davridan to bugungi yetuklik davriga kelguncha til mohiyatini aniqlashning ming bitta yoʻlini sinab koʻrgan boʻlsa-da, bu mohiyatga toʻla yetib borishning uddasidan chiqa olganicha yoʻq”¹.

Obʻyektiv olamdagi xilma-xil tovushlar hamda narsa va hodisalar harakatining obrazli holatlariga taqlid qilish orqali paydo boʻlgan soʻzlar taqlid soʻzlar deb ataladi.

Bolaning tili chiqayotgan davrda uning uning “lugʻat boyligi”dagi asosiy qismni taqlidiy “soʻz”lar tashkil etadi, bu tabiiy hol, albatta. Zotan, bolaning tili boshqalarga taqlid yoʻli bilan chiqadi va sekin-asta ularning oʻrnini odatdagi soʻzlar egallay boradi. Demak, insoniyat tilning ham dastlabi lugʻati taqlid soʻzlardir. Lisoniy sathlar sirasiga fonetik nutqning eng kichik tashkil etuvchi va boshqa sathlar birliklari uchun moddiy asos boʻluvchi birliklarini beradigan sath sifatida ajralib turadi².

Olamdagi materiya harakatidan yuzaga keluvchi tovushlarning fizik xossalari: tempi, choʻziq va qisqaligi, baland va pastligi, bir karraligi va takrorliligi, bir-biriga oʻxshash yo aralashligi, nozik, musiqiy yoki dahshatli ekanligi kabi koʻp qirrali boʻlishi, ularning kishi sezgi organlariga turlicha taʼsir koʻrsatishi, son va sifat jihatdan farq qilishi tilda bu tovushlarni ifodalash uchun bir qator tasviriy soʻzlarning yuzaga kelishiga sababchi boʻlgan. Masalan, yumshoq jismlarni siqish yoki bosish natijasida yuzaga keluvchi holat: *bilq-bilq*, *pilch-pilch* va qattiq predmetlarning bir-biriga urilishidan paydo boʻluvchi tovushlar: *taq-taq-tuq*, *tiq-tiq*, *gʻirch-gʻirch*, *gʻarch-gʻarch* kabi tasviriy soʻzlar orqali ifoda qilingan. Masalan: *Men shu xayollarda ekanman, “qiyq” etib eshik ochildida, bir kishi oyoq uchi bilan yurib keldi (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 47) – When I was looking at these stars, the door was opened and a man entered the kitchen (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 39).*

Tildagi tasviriy soʻzlar ham maʼlum maʼno anglatadi. Tasviriy soʻzlar maʼnosi, bir tomondan taqlid qilinayotgan tovush, harakat yoki turgʻunlikning obrazli holati bilan bogʻlangan boʻlsa, ikkinchi tomondan oʻsha tovush yoki holatni ifodalash orqali predmet va hodisalar haqida maʼlumot berishligidadir. Masalan, *shir-shir*, *shar-shar* tasviriy soʻzlaridan suv oqayotganligini, shu bilan birga, uning qanday oqayotganligini, shu bilan birga, uning qanday oqayotganligini ham bilib olamiz. Demak, tasviriy soʻzlar maʼnosi narsa va hodisalar harakatining konkret prosseslari bilan izohlanadi.

M.Mirtojiyev taqlid sozlarni ikki turga bolganlar³:

1. Tovushga taqlid soʻzlar odam, hayvonlar harakati, tabiatdagi nimagadir xos tovushlarga taqlidni bildiruvchi soʻzlar. Masalan: **Dukur-dukur** ot kelar (*Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 54) – The horse is clip clopping (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 47).*

2. Holatga taqlid soʻzlar tabiatdagi xilma-xil shuʼla, harakat koʻrinishlarini tovushga obrazli koʻchirish hisoblanadi. Masalan: *Omonni uygʻotdim, dik etib turib, Zolariqning muzdek suviga apir-shapir yuz-qoʻlimizni yuvgan boʻldik (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 31) – I made Omon wake up, and we washed our faces and*

¹ Mahmudov N., Nurmonov A. va boshqalar. Oʻzbek tilining mazmuniy sintaksisi. – T.: Fan, 1992. – B. 80-89.

² Mengliyev B. Hozirgi Oʻzbek tili. Toshkent, “Tafakkur boʻstoni” nashriyoti, 2018. 83-85 bet.

³ Mirtojiyev M. Hozirgi Oʻzbek tili. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1992. –B. 136.

hands with water of the canal (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 25); Uchovlon **'shilt'** etib chiqib ketayotganimizda Yaxshiqiz kampir yo'limizni to'sdi (G'afur G'ulom. Shum bola, 31) – When we were going, the old woman Yaxshiqiz crossed our road (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 25).

Taqlid so'zlar yakka va juft holatda uchraydi. Masalan: *Hamma guv etib o'tirdi* (G'afur G'ulom. Shum bola, 133) – *Everybody sat* (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 112)

Turkiy tillarda taqlid so'zlar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Taqlid so'zlar lug'aviy ma'no anglatmasligi, maxsus sintaktik shakllarga ega emasligiga ko'ra mustaqil so'z turkumlaridan, so'zlar o'rtasidagi munosabatni bildirmasligiga ko'ra yordamchi so'zlardan, emotsional-ekspressiv xususiyatlarga ega emasligiga ko'ra undovlardan farq qiladi¹.

Taqlid so'zlarni o'rganuvchi soha mimologiya deb ataladi. Turkologiyadagi taqlid so'zlarni o'rganish N.I. Ashmarin faoliyati bilan bog'liq. Olim 1918-yilda Qozonda "Osnovi chuvashskoy mimologii" asarini e'lon qildi. Bu asarda taqlid so'z ma'nosidagi "mimema" terminining mohiyati birinchilardan bo'lib izohlab berilgan. N.K. Dmitriyev turkiy tillardagi taqlid so'zlarni o'rganar ekan, N.I. Ashmarin klassifikatsiyasi va terminologiyasidan foydalandi. N.K. Dmitriyev taqlid so'zlar ma'nosida "mimema" terminini ishlatdi va uning mohiyatini to'rt guruhga yoritib berdi:

- 1) tovushga taqlidni bildiruvchi so'zlar;
- 2) yorug'lik holati va harakatini bildiruvchi taqlid so'zlar;
- 3) tirik organism holati bilan bog'liq taqlid so'zlar;
- 4) bolalar nutqiga taqlidni bildiruvchi so'zlar yoki bolalar nutqi shakllari².

Tasviriy so'zlar ikkita gruppaga ajraladi: taqlid so'zlar va obrazli so'zlar.

Taqlid so'zlar ob'yektiv olamdagi narsa va hodisalar harakatining tovush tomoniga taqlid etish orqali yuzaga kelgan so'zlardir. Taqlid so'zlarda ifodalangan tovush jonli va jonsiz tabiatning harakatidan yuzaga keluvchi turli-tuman ovoz va ohanglardan iboratdir. Shunga ko'ra taqlid so'zlarni ikki katta gruppaga ajratamiz: jonli va jonsiz tabiat tovushlariga taqlid qilingan tasviriy so'zlar.

Jonli tabiat tovushlariga taqlid qilingan tasviriy so'zlar. Bunday tasviriy so'zlarning bit guruhi insonlar tovushiga taqlid qilish natijasida vujudga keladi. Bular ikki xil:

Insonlar nutqi va ruhiy holati bilan bog'liq tovushlarga taqlid: *xi-xi-x-xi, ha-ha-ha-ha, qah-qah* (kulish), *qiy-chuv, shov-shuv, gungir-gungir* (gaplashish), *piq-piq* (yig'lash) kabilar. Masalan: *Hammamiz qah-qah urib kulishdik* (G'afur G'ulom. Shum bola, 28) – *Hearing the story, all of us laughed* (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 25).

Insonlar harakati va qo'zg'olishidan yuzaga keluvchi tovushlarga taqlid: *gurr, gurs-gurs, tap-tap, dir-dir, dag'-dag'* va boshqalar. Masalan: **"Chur-chur"** *hushtakbozlik* (G'afur G'ulom. Shum bola, 23) – *The scandal started* (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 18); *Hamma "gurr" etib o'rnidan turib, bizga qo'l qovushtirib salom*

¹ Dadaboyev X.A., Xolmanova Z.T. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. "Tafakkur Bo'stoni". Toshkent, 2015.

² Dmitriyev N.K. K izucheniyu turetskoy mimologii. V knige "Story tyurskiyx yazikov. –M., 1962. –S. 59-109.

berdi (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 34) – All of them stood up and bowed to us (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 28); Xotin **“dag-dag”** qaltirar edi (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 48) – The woman was shivering (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 40); Ogʻilxona tarafdā bir nimaning **“gurs”** etib yerga yiqilib, xirillay boshlagani eshitildi (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 43) – At that time something fell down and started moaning. I heard that (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 36); Yarim kechada oy koʻtarilgandan keyin, oldinma-ketin xushtak chalishib, **“qur-ey, qur-ey, qur-ey”**lashib, Koʻkterakka qarab keta boshladik (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 71) – At midnight, when the moon rose to the sky, we started our journey to Kekterak whistling and saying “query qurey”(Gafur Gulom. A Naughty Boy, 62).

Inson olamdagi narsa-hodisalarning harakat-holatini koʻradi va kuzatadi. Masalan, olovning yonishi yoki oʻchishi, nurlarning fazoda tarqalishi yoki predmetlarning turgʻun holati, inson harakatining tashqi koʻrinish xususiyatlari va boshqalar. Bularning hammasi kishilar ongida obrazli tasavvurlarni tilde ifodalash orqasida obrazli tasviriy soʻzlar yuzaga keladi: *lip, lip-lip, bez-bez, alang-alang, alpang-talpeng, apil-tapil, bilang-bilang, yilt-yilt, lang, lap-lap, lapang-lapang, milt-milt, lik-lik, lim, lim-lim, limmo-lim, selk-selk, silk, soʻlq-soʻlq, liq-liq, ola-bula, gʻuj-gʻuj, hil-hil, hang-hang, hang-mang, liking-likang, liqqa-liqqa, lov, ilang-bilang, yorq-yurq, jaraq-jaraq, jilpeng-jilpeng, yum-yum, yalt-yalt, yalt-yult, yarq-yurq* va boshqalar. Masalan: **Hang-mang** boʻlib qolgan Omon: *“Iye, iye”*, - deganicha dadasiga toʻqli olib borishni ham esidan chiqarib orqasiga qarab qochdi (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 24) – Omon gat astonished at everything and ran away (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 18); Men ham **“lip”** etib kirib, xoʻqachadan yogʻ oʻyib oldim, yogʻni qogʻozga turmuchlab, lippamga qistirdim (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 10) – At that time, I entered the room and took some butter, and hid it in some paper (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 25); Ortiqcha gap oʻtmasligini sezgan domla koʻzini **chirt** yumib, boʻzani shimirib yubordi (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 29) – Mullah felt useless and drank alcohol quickly (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 25); Hamma menga **yalt** etib qaradi (Gʻafur Gʻulom. Shum bola, 144) – Everybody looked at me (Gafur Gulom. A Naughty Boy, 121).

Taqlid soʻzlar shaxslarning, jonli-jonsiz narsalarning, nutqi, harakat-hoatlari asosida paydo boʻladigan soʻzlardir. Nutqimizda taʼsirchanlik, obrazlilikni oshirishda faol qoʻllaniladi.

SHEʼRIYATDA RUHIY PORTRET VA SOʻZ

Raximova U.,

Termiz davlat universiteti

Oʻzbek tili va adabiyoti kafedrasi katta oʻqituvchisi

Annotatsiya: maqolada sheʼriy matnda shaxs ichki olami, ruhiy xususiyatlar uning maʼnaviy-axloqiy jihatlarining tasviriga xizmat qiluvchi lingvistik birlik va vositalar, ijodkorning semantik ziddiyatni hosil qilish orqali qahramon ruhiy portretini yaratishdagi mahorati haqida soʻz boradi.

Kalit soʻzlar: *badiiy matn muallifning olamga munosabatining talqini sifatida, qahramon ruhiy portreti va uni shakllantiruvchi lingvistik birlik va vositalar.*

Badiiy matnda qahramon ruhiy portretining lingvistik xususiyatlari bugunga qadar yetarlicha oʻrganilmagan. Ayniqsa, sheʼriy matnlarga oid tadqiqotlarda bu masalaga murojaatlar juda kam. Ushbu maqolamiz bilan mazkur mavzu doirasidagi ayrim qarashlarimizni bayon qilamiz.

Ye.Yu.Korjova shaxsni ichki olamning markazi va tashqi olam bilan munosabatni muvofiqlashtiruvchi sifatida tushunadi. Shaxsdagi ruhiy xususiyatlar uning maʼnaviy-axloqiy jihatlariga mos holda amalga oshuvchi hayotiy faolligini namoyon etadi [1].

Olimaning fikricha, badiiy ijod oʻz-oʻzini olamga yaxlit munosabat doirasida kashf etishdir, bunda ichki Menda yuqori darajadagi Men (ijodiy, haqiqiy, abadiy)ning ifoda topishini tushunish lozim [2]. Zero, badiiy adabiyot insonga hayot yoʻliga yaxlit nazar, turmush vaziyatlariga va xatti-harakatlarga chuqur eʼtiborni aks ettiradi [1].

Jumladan, Ye.A.Klimov inson toʻgʻrisidagi psixologik axborot faqat psixologlar tomonidan emas, balki adiblar (yozuvchilar) tomonidan ham hosil boʻladi [3], deb yozadi. Biroq Ye.A.Klimovning bu fikri, bizningcha, tor ahamiyatga ega xulosadir. Vaholanki, asar qahramonining psixologik portreti sheʼriyatda ham oʻzining munosib oʻrniga ega. Masalan,

Dahshat ichra yonib xon

Har tomon qildi farmon.

Toʻxtamay dovul qoqdi,

Maydonlarga oʻt yoqdi.

Oʻz holiga qilib or,

Tikib qator-qator dor,

Koʻzlariga toʻlib qon,

Zambaraklar boʻshatdi.

Tani zaharga botdi.

Jambil eli koʻp zamon

Toʻpolon boʻlib yotdi.

Bir gʻazab ichra joni,

Jambilning zolim xoni

Kechar elning qonida. (H.Olimjon, Oygul bilan Baxtiyor)

Parchadagi xonning psixologik portretiga eʼtibor qaratamiz: bunda xonning zolim, badjahl qiyofasi, ammo bir vaqtning oʻzida oʻzidan koʻngli toʻlmaslik hissining qiynogʻida ekanligi, bu yoʻlda beayb, gunohsiz aholining jonidan kechishga tayyor ekanligi *Oʻz holiga qilib or, Tikib qator-qator dor* misralari orqali ayon boʻlmoqda. *Or–dor* qofiyalari mazkur ruhiy holatning kulminatsiyasiga xizmat qilmoqda.

Kishining xatti-harakatlaridagi yovuzlik – gumrohlik va gunohga ishora boʻlgani kabi, kun sayin shu ayblarning yuki uning oʻzini, ongini, vujudini zaharlay boshlaydi. Eʼtibor qilinsa, *Koʻzlariga toʻlib qon, Zambaraklar boʻshatdi. Tani zaharga botdi* misralari shoirning bir vaqtning oʻzida *boʻshatdi – botdi* qofiyalari orqali

“bo’shatmoq”- “botmoq” semantik ziddiyatidan ruhiy portretni yaratishda mahorat bilan foydalanganini ko’rsatadi. Ya’ni moddiy olam birliklari o’rtasidagi mohiyatning doimiy ravishda o’rin almashinuvi, boshqacha aytganda, bo’shliqning doimiy tarzda to’lg’azilib turishiga oid falsafiy haqiqatdan inson fe’l-atvoridagi qusurlarni tasvirlashda ustamonlik bilan foydalanish shoirning yuksak badiiy salohiyatiga ishora.

Xususan, er.av. V asrda yashab ijod qilgan yunon faylasufi Meliss: “Bo’shliq umuman yo’q narsa. Chunki bo’shliq hech narsadir. Hech narsa esa mavjud bo’lolmaydi” [5] g’oyasining bu tarzdagi isboti mazkur misralarning hayotiyeligini ta’minlagan. Shuningdek, *bo’shliq* tushunchasining Jurjoniylar falsafasidagi talqiniga e’tibor qilsak. Faylasuf moddiylikdan xoli bo’lgan bo’sh joy yo’qligini qayd etib, «Samoviy gumbaz buyuk doiradir. U barcha jismlarni qamrab olgan bo’lib, moddiy dunyoni chegaralab guradi. Ammo u bo’shliq emas, chunki uni modddadan tashqarida bo’lgan tushuncha yoki biror o’lchov bilan tushuntirib bo’lmaydi. Bundan tashqari, bir-biri bilan o’zaro yopishib, ayni vaqtda boshqa jism bilan ham bog’lanib turgan narsaning o’zi bo’lishi mumkin emas. Atrofdagi har bir dunyo, o’zi turgan narsaga tegib turishi zarur va bir-birining ketidan yuqoridagidek tartibda joylashishi lozim, chunki bo’shliqning bo’lishi mumkin emas. Mana shunday jismlar, unsurlar, samoaviy doiralar, butun sayyoralar va moddiy bo’lakchalarning tarkibiy majmuasi olam deb etaladi» deb aytadi[4]. Demak, qonxo’r xon obrazining rivojini belgilayotgan ushbu misralar, shuningdek, ushbu qahramon dinamikasining yuqori cho’qqiga ko’tarilishga asos tug’diruvchi *Bir g’azab ichra joni, Jambilning zolim xoni Kechar elning qonida* misralarini ko’z o’ngimizda nochor elning qoniga tashna, berahm bir vahshiy qiyofasining gavdalanishiga sabab tug’dirgan ijodiy topilma deb baholasak arziydi.

Qahramon ichki olamini tasvirlashda ijodkordan katta ijodiy mahorat, so’z qo’llash qobiliyati talab etilishi – ma’lum haqiqat. V.P.Zinchenko “Poetik antropologiya mavjudmi?” nomli kitobida [4] badiiy matnga biriktiriladigan ruhiyat tahliliga katta ahamiyat beradi hamda u orqali ijodkor ongidagi ruhiy portret modeli bilan nazariy model o’rtasidagi o’xshash va farqli belgilar ajratilishini qayd etadi. Ammo bu bilan olim asar qahramonini psixik jihatdan tahlil qilish usulini yagona samarador usul deb atashga shoshilmaydi, chunki ruhiyat tahlili – butunicha biologik asosdan tarkib topgan “ob’ektlilik shaxs” (V.P.Zinchenko) tipinigina aks ettira oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Коржова Е. Ю. Психология личности: Типология теоретических моделей. – СПб.: Институт практической психологии. 2004. 542 с.
2. Мелик-Пашаев А.А. Об источнике способности человека к художественному творчеству // Вопросы психологии. 1998. № 1. – С. 76–82.
3. Климов Е. А. О психологическом знании в «Предисловии» к «Вечерам на хуторе...» Н. В. Гоголя // Вопросы психологии. 2002. № 1. – С. 66–72.
4. Зинченко В. П. Возможна ли поетическая антропология? М.: Изд-во РОУ, 1994. 44 с.
5. <https://э-tarix.uz/shaxslar/484-jurjoniylar.html>.
6. <https://ziyouz.uz/hikmatlar/mumtoz-faylasuflar-hikmati/v/>.

O'ZBEK TILIDA IFODALANGAN "HARAKAT TARZI" MA'NOSINING INGLIZ TILIDA BERILISHI

Abdullayev A.,
ToshDO'TAU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidan ingliz tiliga o'girilgan badiiy tarjimalarda "harakat tarzi" ma'nosining ifodalanishi yoritilgan. Bunda tarz ifoda vositalarining harakat fe'llari, tovushga taqlid yoki harakat tasvirini ifodalovchi taqlidiy va tasviriy so'z vositalari orqali ifodalanishi misollar asosida izohlangan. Shuningdek, o'zbek tilida ifodalangan "harakat tarzi" ma'nolarining ingliz tilida aks ettirishda tarjimon e'tibor qaratishi lozim bo'lgan asosiy omillar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *tarz kategoriyasi, metaforik jumla, harakat fe'llari, sintaktik qolip, grammatik shakl, mikrokontekst, makrokontekst, ekvivalent so'z, ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi.*

O'zbek badiiy adabiyoti xoh u nasriy, xoh nazmiy asarlar bo'lsin, o'zining tasviriy xususiyatlari bilan g'arb adabiyoti, xususan, ingliz badiiy asarlaridan ajralib turadi. Bunday tasviriy kenglik ikki asosga ega deyish mumkin: *birinchidan*, o'zbek badiiy adabiyoti qaysi davrga oidligidan qat'iy nazar o'z tasviriy vositalari orqali nafaqat ifodaviylikni ifodalashga xizmat qiladi, balki ushbu vositalar orqali majoziy ma'nolarni anglatishga urinadi. Shu bilan birga, ushbu vositalar asar ruhiyati va muallif uslubini namoyon etuvchi elementlar sifatida qo'llanadi; *ikkinchidan*, mumtoz adabiyot namunalari she'riy shaklda bo'lib, undagi syujet va tasvirlar mumtoz she'riy vaznlar asosida qurilgan. Albatta, tarjimada ushbu vazn qoidalariga to'laqonli amal qilish imkonsiz, ayni shu sababdan tarjimada qofiyani moslashtirish maqsadida biror bir tasviriy element, xususan, tarz ifoda birligi olib tashlanishi yoki qo'shimcha sifatida kiritilishiga guvoh bo'lamiz.

Darhaqiqat, til millatga borliqni anglash va uni tasvirlash uchun vosita bo'lishi bilan birga, o'sha millatning ruhiyati, tushuncha va qadriyatlarini o'zida mujassam etgan ontologik tabiatga ega unsur ham hisoblanadi. Til unda so'zlashuvchi millat uchun borliqni anglash, g'oyalar paydo bo'lishi va shakllanishi uchun vosita, insonning ma'naviy kamoloti uchun impulsdir¹.

O'z-o'zidan, bir til vakillarining milliy o'ziga xosligini ifodalovchi matnni boshqa bir madaniyat vakillariga tushunarli tarzda tarjima qilish jarayonida ham qator muammolar yuzaga kelishi tabiiy hol. Ma'lumki, "tarjimashunoslikda tarjima normasini, ya'ni uning adekvatligini tarjima sifatiga qo'yilgan qator talablarga mos kelish belgilaydi"².

Zamonaviy o'zbek adabiyoti namunalarining ingliz tiliga tarjimalarida ham qator kamchiliklar ko'zga tashlanadi. Ba'zi hollarda tarz ma'nosini ifodalovchi

¹ Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс. 1985. – С. 369

² Сдобников В. Теория перевод. (учебник) – Москва: Н.Новгород, 2001. – С. 219.

leksema tarjimada tushirib qoldirilishi, ayni shu ma'noni ifodalovchi harakat fe'li berilmasligiga guvoh bo'lamiz va bu, albatta, tarjimaning sifat darajasiga putur yetkazadi. Shuningdek, tarjimada keltirilgan tarz ifoda vositasi asliyatdagi ma'noni yetarli darajada akslantirmasligi ham mumkin. Biroq ba'zi ishlarda tarz ma'nosining aniq keltirilganligiga, tarjima va asliyatdagi ma'no shaklan, semantik va sintaktik jihatdan bir-biriga to'la mutanosib bo'lgan holatlarni ham kuzatamiz. Qolaversa, matnda tarz ma'nosi bevosita harakat fe'lining zimmasiga yuklansa, tarjimon uchun ushbu ma'noni ingliz tilidagi harakat fe'li vositasida ifodalash hech qanday murakkablikka ega emas. Ingliz tili leksik sathining sezilarli qismi fe'llardan tashkil topgan, ular sirasida kerakli tarz ma'nosiga ega leksemani topish aytarli qiyinchilik tug'dirmaydi. Biroq tarz ma'nosi to'g'ri tarjima qilingan holatda ushbu leksemaning ingliz tilida qanchalik faol qo'llanishi, lug'aviy ma'nosining kontekstual hususiyatlari va pragmatik xarakteristikasini aniqlash lozim bo'ladi. Zero, aksariyat holatlarda ushbu parametrlar yetarlicha tadqiq qilinmaganligi sababli tarjima matnining resipiyent tomonidan tushunilishi murakkablashadi. Shu sababdan, leksema tanlovi ba'zan boshqa turkum so'zlar doirasida amalga oshirilishi mumkin.

Tarz ma'nosi harakat fe'li orqali ifodalanganda, tarjimon oldida vosita tanlovi kengayadi. Biroq biror tarz ma'nosi ravish vositasida berilganda, tanlov imkoniyatlari yuqoridagidan ancha torayishi ehtimoli mavjud. Masalan: *Turobjon eshikdan **hovliqib kirar ekan**, qalami yaktagining yengi zulfiga **ilinib** tirsakkacha **yirtildi**. Uning shashti qaytdi. Jo'xori **tuyayotgan** xotini uning qo'lidagi tugunchani ko'rib, kelisopni kelining ustiga **qo'ya chopdi**. Keli **lapanglab ag'anadi**, chala tuyilgan jo'xori yerga **to'kildi*** (A.Qahhor "Anor") \ As Turobjon was **coming hurriedly** through the door, the sleeve of his kalami robe **caught on** safety chain. It **tore up** to his elbow. He sat down. His wife was **grinding** corn. When she saw him with a small bundle in his hands she **left** the pestle in the mortar and **ran up** to him. The mortar **rocked** slightly and fell. The unfinished corn **spilled** on the ground (Tarjimon Sh.Sattorov "Pomegranate").

E'tiborimizni tarz ma'nosini tarjima qilishning grammatik aspektlariga qaratadigan bo'lsak, bu o'rinda fe'lining zamon kategoriyasiga ko'ra mutanosibligi masalasi yuzaga chiqadi. Ma'lumki, fe'lining zamon kategoriyasi ham "jarayonlilik" tarz ma'no guruhi sirasida ba'zi xususiy grammatik ma'nolarni anglatishi aniqlangan¹. Demak, fe'lining zamon kategoriyasi tarjimasi ham tarjima matnidagi tarz ma'nosiga bevosita ta'sir o'tkazadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, fe'lining davomiylik aspekti o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimada hyech qanday muammolarga sabab bo'lmaydi. Chunki ushbu zamon aspekti ingliz va o'zbek tillarida ayni bir xil tarz ma'nosini ya'ni harakatning davomiyligi va tugallanmaganligini ifodalaydi. Biroq, bizga ma'lumki, ingliz tilida ushbu aspekt biror-bir harakatning aniq bir davr mobaynida qayta-qayta amalga oshirilganligini ifodalaydi². Shunday ekan, ushbu zamonda berilgan harakat fe'llarining zamon kategoriyasini matn kontekstidan kelib chiqqan holda o'girish maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan: *Qashlog'ichni **oldim-da**, qora qashqqamni **yalang'ochlab** uyoq-*

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati (E.Begmatov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov va b. tahriri ostida) 5-tomlik, 2-tom. – Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2006-2008. –B.213.

² <https://www.merriam-webster.com/dictionary>

buyog'ini **qashlab chiqdim**. Jonivor **tipir-tipir** qiladi, bosh **chayqaydi**, yer **tepinadi**, dum silkitadi... Shuning bilan mening ko'nglimga: "Xudo xohlasa, kelasi yilga bir uloqlar chopayki, hamma meni: "Turg'un chavandoz" deb atasin degan orzular **tushadi** (A.Qodiriy "Uloqda") \ I **took** my horse comb and **began to groom** my qashqa – black star. The poor colt **stirred**, **shook** its head, **nuzzled** and **wiggled**. Then I thought about how next year this colt would be a powerful horse and I would be able to participate in next year's ulok and everyone would call me a "Turgun horseman"! I **sank** into sweet dreams (Tarjimon: Sh.Sattorov "At the Ulok")

Muammoli vaziyatlardan yana biri, ingliz tilidagi tugallangan zamon aspektiga borib taqaladi. Ma'lumki, ingliz tilidagi tugallangan zamon o'zbek tilida harakatning allaqachon yakunlanganini anglatadi. Demak, tarjima jarayonida ushbu aspektning matn kontekstida ifodalashi mumkin bo'lgan barcha ma'nolarini inobatga olib ular sirasida bitta to'g'ri ma'noni tanlash matndagi harakat fe'lining tarz ma'nosini to'g'ri ifodalashga xizmat qiladi. "Davomiylik" ma'nolaridan farqli o'laroq harakat tarzining "qobiliyat" ma'nosi tarjimasiga grammatik nuqtai nazardan yondashiladi. Bunda tarz ma'nosi asliyatdagi kabi leksik sath birligi vositasi bilan emas, balki leksik-morfologik vosita yordamida ifodalanadi. Biroq ba'zi holatlarda "qobiliyat" tarz ma'nosining sof leksema vositasida ifodalanishiga ham guvoh bo'lishimiz mumkin. Masalan, *to manage*, *to cope with*, *to deal with*.

Tarz ma'nosini ifodalovchi leksemalar harakat fe'llari va ravishlar ekanligi manbalarda qayd etilgan¹. Ushbu leksemalar sof lug'aviy birlik sifatida tarz ma'nosini namoyon etmasligi mumkin, biroq ularning tarz ma'nosi nutqda voqelanadi va tarjima jarayonida tarjimon ushbu nozik ma'no xususiyatlarining farqiga bormasligi mumkin. Oqibatda tarjima matni o'zining tasviriy xususiyatlariga ko'ra asliyatdan uzoqlashishi muqarrardir. Ushbu holatga yo'l qo'ymaslik uchun inglizcha-o'zbekcha tasviriy so'zlar lug'ati shakliga moyil o'zbekcha-inglizcha tasviriy vositalar, shu jumladan, tarz ma'nosiga ega birliklarni o'z ichiga olgan lug'at yaratish maqsadga muvofiqdir. Ushbu lug'at, jumladan, tarz ma'nosiga ega taqlidiy so'zdan kelib chiqqan harakat fe'llarini o'g'irishda asqotadi. Zero, lug'at yordamida tarjimon nafaqat ayni bir tarz va harakat ma'nosini ingliz tilida berishi, balki ushbu vositani ingliz tilidagi ayni shu ma'noga ega taqlidiy so'zdan kelib chiqqan harakat fe'li orqali ifodalashi mumkin bo'ladi.

Quyida taqlidiy so'zdan kelib chiqqan tarz ma'nosiga ega harakat fe'llarining tasviriy ifoda vositalari lug'atida qanday berilishi lozimligini ko'zdan kechiramiz:

Leksema	Etimologik va grammatik ko'rsatkichlar	Izoh	Lug'aviy ma'no	Kontekstual tasviriy ma'nolar
pitirlamoq	onomatopoeic verb	to move around quickly, to be in a hurry	pitter-patter	to move or walk in a chaotic and abrupt manner

¹ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. –B. 106.

qarsillamoq	onomatopoeic verb	to break with a characteristic sound	to clang	to break unexpectedly and in a swiftly manner
shildiramoq	onomatopoeic verb	the sound of water falling down or flowing	to burble, to flow	to burble or boil in a continuous and monotonous manner

Xuddi shuningdek, tarz ma'nosiga ega ravishlar, tarz ma'nosiga ega harakat fe'llari ham lug'atda quyidagicha o'z aksini topadi:

Leksema	Etimologik va grammatik ko'rsatkichlar	Izoh	Lug'aviy ma'no	Kontekstual tasviriy ma'nolar
bamaylixtir	adverb	moving or completing action unhurriedly and leisurely	unhurriedly, leisurely	to move slowly, in a continuous manner
bitalab	adverb	sorting out, analyzing or completing any other action one by one	one by one, carefully	completing action in an unhurried way
shatir-shutur	adverb	acting carelessly and abruptly	hurriedly, quickly, swiftly	moving or acting very quickly, even not completing the task

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, inglizcha-o'zbekcha, o'zbekcha-inglizcha tasviriy ifodalar lug'atini yaratish so'zning fonetik va grammatik xususiyatlari haqidagi ma'lumotni, so'z haqidagi to'liq lingvistik tushunchani shakllantirishga asos bo'ladi. Lug'aviy ma'no tarjimai har qanday lug'atning ajralmas qismi bo'lsa, kontekstual ma'nolarning keltirilishi bir qarashda oddiy bir semaga ega leksemaning eng kichik ma'nolarini anglashga, harakat fe'lining tarz ma'nosi kabi tarkibiy qismlarini ilg'ashga imkon beradi va leksemaning polisemantik xususiyatlarini mukammal yoritib beradi. Bu esa tarjimaning leksik-semantik, grammatik jihatdan to'laqonli amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс. 1985. – С. 369

2. Сдобников В. Теория перевод. (учебник) – Москва: Н.Новгород, 2001. – С. 219.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. –B. 106.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (E.Begmatov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov va b. tahriri ostida) 5-tomlik, 2-tom. – Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2006-2008. –B.213
5. <https://www.merriam-webster.com/dictionary>

O‘ZBEKCHA VA TURKCHA FRAZEMALAR KORPUSINING NAZARIY ASOSLARI

**Musurmankulova Sh.,
GulDU tayanch doktoranti**

Annotatsiya: Ushbu maqolada, korpus va uning turlari, zamonaviy tilshunoslikda ta’limiy korpuslarning ahamiyati, o‘zga tillarni o‘rganishdagi imkoniyatlari, parallel korpus va ularning guruhlar haqida gap boradi. Bugungi kunda tilshunosligimizga kirib kelayotgan lingvistik korpuslar, parallel matnlarni o‘rganishning barcha soha uchun muhim jihatlari haqida fikr yuritiladi. Shu bilan birga o‘zbekcha va turkcha frazemalar korpusini yaratishning ahamiyatli jihatlari nazariy asosda ochib beriladi.

Kalit so‘zi: *Internet tili, frazeologik birliklar, korpus, ta’limiy korpus, parallellik, parallel matn, o‘zbekcha va turkcha frazemalar*

Istiqlol sharofati bilan hayotimizning barcha jabhalarida misli ko‘rilmagan darajada yuksalishlar sodir bo‘ldi va bo‘lmoqda. Bu yuksalishlar, rivojlanishlar turli sohalarda bo‘lgani kabi tilimizda ham sezilarli darajada bo‘y cho‘zdi. Tilimiz va adabiyotimizning boyishi uchun tilshunos olimlarimiz tomonidan samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Bu borada tarjimashunoslikni ham alohida ta’kidlab o‘tish joiz deb hisoblayman. O‘zga tillardan o‘z tilimizga, o‘z tilimizdan o‘zga tillarga matnlarni, badiiy asarlarni tarjima qilish samarali yo‘lga qo‘yilgan. Ayniqsa, bugungi fan-texnika asrida bu ishlarning yangi yo‘nalishlari paydo bo‘lmoqda.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi va internet tarmog‘ining keng yoyilishi zamonaviy tilshunoslikning kompyuter lingvistikasi va korpus tilshunosligi sohalarining paydo bo‘lishiga zamin yaratdi. Bugungi tez va shiddat bilan rivojlanib borayotgan, axborotlashgan jamiyatda har qanday til jamiyatda saqlanib qolishi uchun kompyuter tiliga aylanishi lozim. Professor Baxtiyor Mengliyev ta’kidlaganlaridek “Qaysi til internet tili emas ekan, bu tillarning ro‘parasida o‘lim xavfi turaveradi”.

Maqolamizda korpus nima?, ta’limiy korpus, uning bugungi kundagi rivoji, chog‘ishtirma tilshunoslik va parallel matnlarning chog‘ishtirilishi masalalariga e’tibor qaratamiz.

Korpus – muayyan tilning o‘ziga xos xususiyati va variantlarini aks ettiruvchi bir necha belgi asosida tanlab olingan elektron shakldagi matn parchalari, lingvistik tadqiqot uchun asos vazifasini o‘taydigan tizim. Til korpusi bugungi kunda jahonda

tez taraqqiy etayotgan soha bo'lib, u korpus lingvistikasi mutaxassislari tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borish, til o'rgatish maqsadida yaratilmoqda.

Korpus katta hajmli va tizimga solingan matnlar to'plamidan iborat til manbasi hisoblanadi. Korpus tilshunosligida ular ma'lum bir til doirasida yoki tilning ma'lum bo'limida statistik tahlillarni amalga oshirish, qarashlarni, tildagi hodisalar yoki nazariy qoidalarni tekshirish uchun foydalaniladi.

Korpus tilshunosligi – hisoblash tilshunosligining bir qismi bo'lib, u kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda lingvistik korpuslarni (matn korpuslari) qurish va ishlatishning umumiy tamoyillarini ishlab chiqadi. Matnlarning lingvistik yoki til korpusi deganda, muayyan til muammolarini hal qilish uchun mo'ljallangan, mashinada o'qiladigan, birlashtirilgan, tuzilgan, belgilangan, filologik jihatdan mukammal lingvistik ma'lumotlar to'plami tushuniladi. Parallellik mezoniga ko'ra korpuslar bir tilli, ikki tilli va ko'p tilliga bo'linadi. Bir tilli korpuslarda ma'lum tildagi dialektlar til variantlariga qarama –qarshi qo'yiladi. Ikki tilli va ko'p tilli korpuslar bir xil tematik sohada mustaqil ravishda ikki yoki undan ortiq tillarda yozilgan matnlarni birlashtiradi. Bunday korpuslar terminologiyaga yordam beradi va ko'pincha tarjimonlar tomonidan ishlatiladi. Ikki tilli yoki ko'p tilli korpusning yana bir variantiga har qanday manba tilida yozilgan asl matnlar va bu manba matnlarning bir yoki bir nechta boshqa tillarga tarjimasi kiradi

Korpusda tilning hamma sohasiga oid ma'lumotlar saqlangani, doimiy qayta ishlab turish imkoniyatiga egaligi, aniq berilgan so'rovlarga aniq javoblarni juda tez muddatda olish imkoni mavjudligi bilan tilshunos va boshqa turli soha vakillarining tadqiqot ishlarini tezlatib, sifatini oshirib beradi.

Ona tili va xorijiy tilni o'rganish jarayonida ta'limiy korpusning xizmati katta bo'ladi. Tilni o'rgatishda lug'at boyligining kattaligini ko'rsata olish, so'zning qo'llanish imkoniyatini u yoki bu grammatik konstruktsiya orqali tushuntirish uchun misollar massivini ko'rsatishda korpus juda qo'l keladi. Chunki, korpusdagi misollar doimo yangilanib boradi. Bu esa foydalanuvchilar uchun yana ham qulaylik yaratadi. Til ijtimoiy hodisa bo'lganligi uchun iste'moldagi so'zlar ma'lum muddat o'tib, o'z o'rnini boshqa so'zga bo'shatib berishi mumkin va bu holat til korpusida ham o'z aksini topadi.

Korpusdan ma'lumot to'plash uchun hozirgi vaqtda ko'proq matnli korpuslardan foydalanish maqsadga muvofiq, chunki ko'plab tillarda, shu jumladan, o'zbek tilida ham nutqiy korpuslar yaratilmagan. Bugungi kunda olib borilayotgan tadqiqot ishlari, ilmiy izlanishlar natijasida, albatta, bu muammolar ham hal qilinadi. Katta hajmli, foydalanishga yaroqli matnli korpuslar tildan matn shaklida foydalanish mumkin bo'lgan barcha holatlarni qamrab olgan bo'ladi.

Korpus lingvistikasida parallel matnlar korpusi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga til sohalarida ko'p tillilikning ahamiyati tobora ortib borayotganligi sababli, global bozorlar va butun dunyo bo'ylab ma'lumot almashinuvi bilan parallel matn korpuslaridan foydalanish istiqbolli texnologiyalardan biri bo'lib, uning kelajagi juda porloq hisoblanadi. Parallel korpuslar madaniyatlararo muloqot keng yoyilgan hozirgi davr uchun muhim voqelik hisoblanadi. Parallel korpusning asosiy kamchiligi shundaki, matnlar manba tili ta'siridan, tarjima xatolaridan va tarjimonning individual uslubidan xoli emas. Nomutanositlikning o'xshash muammolari bir tilli

korpuslarda ham yo‘q emas. Har qanday holatda ham yechim bitta: korpus qanchalik katta va xilma-xil bo‘lsa, alohida matnning ta’siri shunchalik kam bo‘ladi. D.O.Dobrovolskiyning fikricha “Parallel matnlarning korpusi nafaqat tarjima nazariyasi, ikki tilli leksikografiya va tilni taqqoslash bilan bog‘liq boshqa til sohalarida, balki har bir taqqoslanadigan tillarning leksik birliklarining semantikasini yanada batafsil tavsiflash uchun foydalidir”. Hozirgi kunda parallel matnlar korpusiga quyidagicha ta’riflar berilmoqdaki, ularning barchasi parallel korpusning o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon qiladi: Parallel matnlar korpusi badiiy asar, qo‘llanma, ommaviy axborot vositalari, turli xil hujjatlarning ikki yoki undan ortiq tillardagi elektron ko‘rinishlaridir. Parallel korpus – bu korpusning o‘ziga xos turi bo‘lib, unda biror tildagi matn ushbu matnni boshqa tilga tarjimasini taqqoslaydi yoki aksincha, chet tilidagi matn uning o‘sha tilidagi tarjimasini taqqoslaydi. Tenglashtirish deb nomlangan amaliyot yordamida asl va tarjima qilingan matn qismlari o‘rtasida tenglashtirish o‘rnatiladi. Asl nusxaga mos keladigan parchaning tarjimada topilishini ta’minlash kerak bo‘ladi. Shu maqsadda tenglashtirish jarayonidan foydalaniladi, natijada parallel matnlarning bir xil qismlari bir-biri bilan taqqoslanadi.

Parallel korpus o‘z navbatida ikki turga bo‘linadi. Bu tenglangan (aligned) va tenglanmagan (not aligned) korpuslardir. Tenglangan atamasi korpusda tarjima birliklari orasida bir-birini taqozo etuvchi aniq aloqa mavjudligini bildiradi. Bunday korpusdan u yoki bu gapning qanday tarjima qilinganini darrov topamiz. Bu turdagi korpus tarjimon uchun ahamiyatli, chunki unda noyob resurs — tarjima xotirasi (translationmemory) mavjud bo‘ladi. Tenglanmagan korpus — qiyosiy korpus deb ham ataladi. Matnni uning tarjimasi bilan to‘g‘rilash bu uning tarjimada qaysi birlikka to‘g‘ri kelishini ko‘rsatib turishdan iborat.

O‘zbek va turk tillari frazeologik birliklarining parallel matnlar korpusini yaratish quyidagilarda ahamiyatlidir:

1. Bir genetik asosga ega bo‘lgan tillarda olam manzarasini aks ettirishdagi umumiylik, o‘xshash belgilar, bilish, anglash, tafakkur darajasini qiyoslashga imkon yaratiladi. Bir xil frazeologik birliklarning struktur-grammatik jihatlari, yuz bergan fonetik o‘zgarishlar tavsiflanadi.

2. O‘zbek va turk tillarida ayni shaklda bo‘lgan, ammo semantik xususiyatlariga ko‘ra farqlanadigan frazeologik birliklar tahlil qilinadi.

3. Bir xil tushunchani, narsa-buyumni, belgini, harakat-holatni ifodalash uchun qo‘llanadigan turli fonetik-grammatik strukturadagi frazeologizmlar aniqlanadi.

4. O‘zbek va turk tillarining frazeologik boyligini aniqlash imkoniyati yuzaga keladi.

5. Frazeologik birliklarni semantik maydon asosida va tarkibi, komponentlari jihatidan baholash mumkin bo‘ladi.

6. Frazeologizmlar strukturasi, semantikasiga doir tadqiqotlar uchun ilmiy-nazariy, amaliy material to‘planadi.

Ko‘rilganlardan xulosa qilishimiz mumkinki, parallel korpuslarning to‘la va mukammal variantlarini yarata olsak, tilshunosligimizni yana bir pog‘onaga ko‘targan bo‘lamiz va bu barcha yo‘nalishdagi tadqiqotlarni olib borishning sifatli va samarali bo‘lishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.Dobrovolskiy, D.O. Korpus parallelnix tekstov v issledovanii leksicheskoy semantiki [Tekst] / D.O. Dobrovolskiy // Kompyuternaya lingvistika i intellektualnie texnologii: Trudi mejdunar. konferensii «Dialog 2004». - M.: Nauka, 2004a.
2. Hunston, S. 2002. Corpora in Applied Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Brian Harris. Bi-Text, a new concept in translation theory. Language Monthly, 54:8–10, 1988.
4. Landau, S.I. 2001. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Moon, R. 1998. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. Oxford: Clarendon Press.
6. Mamontova V. V. Osobennosti perevoda slojnosostavnix slov s angliyskogo yazika na russkiy (na materiale korpusa publitsisticheskix tekstov) Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata
7. B.Mengliyev. O‘zbek tili o‘ladimi? 17.10.2017. Tahlil
8. Ramamoorthy L, 2019. Utility and Application of Language Corpora, Springer Nature Singapore Pte Ltd.
9. Ruziyev, K. B. (2020). PARALLEL AND COMPARABLE CORPORA. Aktualnie nauchnie issledovaniya v sovremennom mire, (11-12), 43-46.
10. Sinclair, J.M. 1991. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford:
11. Jörg Tiedemann. Bitext Alignment. Morgan & Claypool Publishers series. 2011. Reinhard Rapp. Identifying word translations in non-parallel texts. In Proceedings of the 33rd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (ACL), 1995.DOI: 10.3115/981658.981709
12. J. Veronis (ed.), Parallel Text Processing Kluwer Academic Publishers., 2000.
13. Internet ma’lumoti. Tursunov Shokirjon KORPUS VA LUG‘AT TUZISH

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI SOMATIK FRAZELOGIZMLARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

**Abduazizova M.,
ToshDO‘TAU magistranti**

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi somatik frazemalarning lingvomadaniy semalari aniqlanib, ular semantik muqobillik jihatdan tasniflangan. Ikki til frazeologik birliklari doirasida qaysi soma faolligi va ularda madaniy konseptning aks etish darajasi chog‘ishtirma jihatdan o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Frazeologik birlik, lingvokulturologiya, frazema, semantika, sema, ibora, lingvistik maydon, etimologiya, sinonim, somatik frazema, pragmatik maqsad.

Lingvokulturologiya tilda madaniyatning qay darajada va qay yo'sinda aks etishini til birliklarini tatqiq etish orqali o'rganuvchi tilshunoslikning yangi sohalaridan biridir. Tilning frazeologik fondi qimmatli madaniy ma'lumotlar manbayi o'laroq ushbu fan doirasida keng miqyosda o'rganilgan. Vaholanki, frazeologizmlarda muayyan xalqning urf-odatlari, tarixiy taraqqiyoti, udumlari, miflari, ma'naviyati, axloqi va tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Masalan, ko'rpasiga qarab oyoq uzatmoq «imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq», xamir uchidan patir «katta, ko'p narsadan boshlang'ich, kichik bir qism», to'nini teskari kiyib olmoq «o'chakishgan holda qaysarlik qilmoq» kabi frazemalar milliy ruhiyat semasiga ega. Frazemalar asrlar, yillar sinovidan o'tgan taqdirdagina xalq orasida keng yoyilib, madaniy unsur kasb etadi. Shu vajdankim, har bir frazeologik birlik lingvomadaniy xususiyatni o'ziga davrlar ta'sirida singdirib oladi va har bir xalq frazeologik fondi o'ziga xos semantik madaniy maydon sifatida shakllanadi.

Lingvokulturologik o'ziga xoslik frazeologizmlarning turli mazmuniy guruhlarida har xil ko'rinishda va turli darajada aks etadi. Xususan, kiyim, taom nomlari, tana a'zolari (somatizmlar), ranglar, maishiy uy-ro'zg'or buyumlari, faoliyat-jarayon nomlari bilan bog'liq frazemalar o'ziga xos madaniy sema tashiydi. Somatik frazemalarda bu semantik "yadroviy" xususiyat yaqqol ko'zga tashlanadi. Somatizm grekcha so'zdan olingan bo'lib, "soma" - "tana" ma'nosini anglatadi. Inson tana a'zolari nomlari bilan uzviy bog'liq va bunday tematik guruhlariga birikkan frazeologizmlarni somatik frazeologizmlar deyiladi. Jahondagi ko'pchilik tillar frazeologiyasining asosiy qismini somatik frazeologizmlar tashkil etadi. Bu turdagi frazeologizmlar jahon tilshunosligida leksik-semantik va funksional-uslubiy jihatdan keng miqyosda o'rganilgan bo'lsa-da, ularning lingvomadaniy xususiyatlari hali yetarlicha ochib berilmagan. Y.Dolgoplov (rus, ingliz va nemis tillarida somatik frazeologizmlar), M.Abilgaliyeva (qozoq va nemis tillarida somatik frazeologizmlar), D.Saypullayeva (turkman va ingliz tillarida somatik frazeologizmlar) kabi olimlarning tadqiqotlarida somatik frazemalar atroflicha o'rganilgan.¹ Turkiy tillar somatik frazeologizmlarining semantikasi D.Bazarova tomonidan tadqiq etildi. Olima somatik frazeologizmlarning nafaqat leksik, balki grammatik kategoriyalarini shakllantirishdagi ahamiyatini ham ko'rsatib berdi. Somatik frazeologizmlar qiyosiy planda atroflicha o'rganilgan ishlar jahon tilshunosligida salmoqlidir. Lenka Chiklova rus va chex tilidagi "qo'l" somatizmi ishtirok etgan iboralarni qiyosiy tahlil qiladi. Bunda, asosan, rus tilidagi iboralarning chex tilida ekvivalenti bor yo'qligi va qanday tarjima qilish masalalari qo'yiladi. Shu jihatdan muallif "qo'l" somatizmi qatnashgan iboralarni 4 guruhga ajratadi: 1) ikki tilda ham mavjud ma'no jihatdan sinonim qo'l somatizmi qatnashgan iboralar; 2) faqat bir tilda qo'l somatizmi qatnashgan ibora ikkinchi tilda boshqa somatizm ishtirok etgan ibora bilan ma'nodosh; 3) bir tilda qo'l somatizmi qatnashgan ibora ikkinchi tilda boshqa usulda ifodalanishi; 4) bir tilda qo'l somatizmi qatnashgan iboraning ikkinchi tilda

¹ Shabanov J. – Somatizmlar ishtirok etgan iboralarning zamonaviy tilshunoslikda o'rganish masalalari. –"XXI asr: fan va ta'lim masalalari" ilmiy elektron jurnali. №4, 2018

ekvivalenti yo‘qligi.¹ Biz ana shu tasnifga tayangan holda somatik frazeologizmlarni semantik muqobillik jihatidan quyidagicha tasnifladik:

- Aynan bir xil soma bilan ifodalangan ma’no jihatdan sinonim somatik iboralar;
- Turli soma bilan ifodalangan sinonim somatik iboralar;
- Bir tilda soma, ikkinchi tilda boshqa so‘z bilan shakllangan sinonim iboralar;
- Bir tildagi somatik iboraning ikkinchi tilda ekvivalenti yo‘qligi.

Aynan bir xil soma bilan ifodalangan ma’no jihatdan sinonim somatik frazemalar – har ikki tilda, ya’ni o‘zbek va ingliz tillarida bir xil tana a’zosi nomi yordamida hosil qilingan va ayni vaziyatda mazmunan ham o‘zaro muqobillik kasb etuvchi iboralardir. Bu turdagi iboralar safiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- Under one’s **nose** - **burnini** tagida
- Read **lips**- **labidan** o‘qimoq
- Have **eyes** in the back of one’s head - orqasida **ko‘zi** bo‘lmoq
- Eagle **eye** - burgut **ko‘z**
- In the blink of an **eye**- **Ko‘z** ochib yumguncha
- Beat one’s **head** against a stone wall- **boshini** devorga urmoq
- Big **mouth**- **og‘zi** bo‘sh
- Cat has got your **tongue**?- **tilini** yutib yubormoq

«Cat has got your **tongue**?» (tilingiz mushukdami?). Bu ibora ingliz tilida gapirishi kutilgan paytda jim bo‘lib qolgan, tashqi nutqiy stimullarga javob bermagan kishiga nisbatan ishlatiladi. Iboraning kelib chiqishi ma’lum emas, ammo farazlar mavjud. Qadimgi Misrda mushuklar xudolar hisoblangan va xudolarga yolg‘onchining tilini berish orqali qurbonlik qilingan. Yolg‘onchilar va kufarchilarni tillarini kesib, mushuklarga berish orqali jazolashgan. Iboraning etimologiyasini ana shu tarixiy motivga bog‘lovchilar ham yo‘q emas. Bu iboraning o‘zbek tilidagi ekvivalenti sifatida “og‘ziga talqon solib olmoq”, “og‘ziga qatiq ivitmoq”, “tilini yutib yubormoq” kabi iboralar ishlatiladi. Har ikki tildagi frazemalar sinonimik mazmun kasb etsa-da, o‘zbek tilidagi iboralarda lingvomadaniy sema kuchliroq ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, “og‘ziga talqon solib olmoq” iborasining etimologik mamuniga e’tibor qarataylik. Talqon quvurilgan bug‘doydan, qotgan nondan yoxud oddiy bug‘doy unidan sut, shakar, yog‘ qo‘shib tayyorlanadigan milliy shirinliklarimizdan biri. Bu turdagi shirinlik hozirda kam tayyorlanadi va talqon so‘zining semantik doirasi ham ancha toraygan, ya’ni ayni damda talqon deganda mayda qilib yanchilgan mahsulotgina tushuniladi. Talqon asosan tong saharda iste’mol qilingan, yurak madori quvvat beruvchi mahsulot sifatida qaralgan. U kukun holatida bo‘lganligi sababli til ustiga qo‘yib, shimib iste’mol qilishgan. Tabiiyki, talqon shimiyoat odam uni yutib bo‘lmaguncha gapira olmagan. “Og‘ziga talqon solib olmoq” frazemasini inson holatini qayta nomlash natijasi o‘laroq yuzaga kelgan. Xalqning uzoq yillik tajribasi tilda aks etib, frazema lingvomadaniy xususiyat kasb etgan.

¹ Bolbekova U. – Ingliz va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologizmlar qiyosiy tahlili. – "Science and Education" Scientific Journal, June 2022

Somatik frazeologizmlarimizning yana bir turi turli soma bilan ifodalangan sinonim somatik iboralardir. Bunday frazemalar ikki til doirasida o‘zaro mazmunan o‘xshashlik kasb etsa-da, har xil tana a‘zolari nomlari ishtirokida hosil qilinadi.

- An **eye** for an **eye**- qonga qon, jonga jon
- Gett something off your **chest- ko‘nglini** yozmoq
- blue **blood**-oq **suyak**
- **Head to toe- boshdan oyoq**qacha
- **Yelkama** yelka - **Hand in hand**
- **Skin** and **bones**-qoq **suyak**
- Let one’s **hair** down- **Yelkasidan** tog‘ ag‘darilmoq
- Give the cold **shoulder- Burni** ko‘tarilib qolmoq

“Give the cold shoulder” (Sovuq yelkani bermoq) iborasini lingvomadaniy aspektda tahlil qilib ko‘ramiz. Bu ibora ingliz tilida birovni mensimaslik, manmanlik ma’nolarida ishlatiladi. Etimologiyasi haqida aniq faktlar mavjud emas. Ibora o‘rta asrlarda Angliyada istalmagan mehmonga taomni taqdim etish usulidan kelib chiqqan deya taxmin qilinadi. Angliya madaniyatida mehmonga hurmat sifatida pechda pishirilgan issiq ovqat yoki qovurilgan go’sht berish odati mavjud bo‘lgan. Ular mehmonga qo‘y go’shtidan tayyorlangan sovuq holatdagi taomni taqdim etish harakati bilan mehmonlar ko‘p qolib ketganliklarini va ketishlari kerakligini bildirishgan. Bu mahalliy urf-odat keyinchalik birovni xushlamaslik, boshqalarga past nazar bilan qarash, manmanlik ma’nolarida qo‘llanilib, “give the cold shoulder” (Sovuq yelkani bermoq) iborasining hosil bo‘lishiga zamin bo‘lgan. O‘zbek tilida esa “burni ko‘ratilib qolmoq”, “dimog‘i osmonda” frazemalari aynan shu ma’nolarda ishlatiladi.

So‘nggi yillarda somatik frazeologizmlar turli xil tillarda olib borilayotgan ilmiy izlanishlarning bosh mavzusi bo‘lib kelmoqda. Somatik frazeologizmlarda har bir xalqning turmush tarzi, tajribasi, madaniyati, ma’naviyati, urf-odatlar va an‘analari o‘z aksini topgan bo‘ladi. Ularni mazmunan juftlash har iki tildagi leksik baza imkoniyatlarini ochib berish bilan birga tarjima amaliyotida katta ahamiyat kasb etadi. Bu holat badiiy tarjima jarayonida yuzaga keladigan pragmatik maqsadni ifodalashdagi tushunmovchilik muammolarini ham bartaraf etadi. Frazeologik birliklar ishtirokidagi matn persepsiyasi, tarjimasiga oid asosiy muammolar, frazemalarning o‘zga til sohiblari tomonidan o‘rganilishi, to‘g‘ri tushunilishi muammolari zamonaviy tilshunoslik fani uchun g‘oyat zarur ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.
2. Bolbekova U. Ingliz va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologizmlar qiyosiy tahlili. – "Science and Education" Scientific Journal, June 2022.
3. Shabanov J. Somatizmlar ishtirok etgan iboralarning zamonaviy tilshunoslikda o‘rganish masalalari. – “XXI asr: fan va ta’lim masalalari” ilmiy elektron jurnali. №4, 2018
4. Turapova N. Yapon va o‘zbek tillari somatik frazeologizmlarining chog‘ishtirma tahlili: Filol.fan. nom. ...dis. – Toshkent, 2020.
5. Xalimova M. Olam milliy lisoniy manzarasi tasvirida til va madaniyat mushtarakligi. – Academic research in educational sciences, 2021.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SINONIM SO'ZLARNING TUTGAN O'RNI

Hosiljonova E.
ToshDO'TAU talabasi

Annotatsiya: har bir tilda so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari alohida ahamiyat kasb etadi. Dunyo tillari safida hech qanday til yo'qki, o'zining ma'nodosh variantiga ega bo'lmasa. Jumladan, o'zbek va ingliz tillarida sinonim so'zlarining qo'llanilishi o'rni va ularning ahamiyati bor. Ushbu maqolada ana shular haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *sinonim, bosh so'z, leksik sinonimiya, uslub emotsional bo'yoq, frazeologizm.*

Sinonimlar¹ (yunoncha “synonymos” bir nomli) bir umumiy ma'noga ega bo'lgan (denotativ ma'nosi bir xil, qo'shimcha (konnotativ ma'nosi (ekspressiv uslubiy va boshqa munosabat kabilarni ifodalovchi xususiyatlari) bilan o'zaro farqlanadigan til birliklari – so'z, ibora, sintaktik birlik va boshqalar sinonim so'zlar hisoblanadi. Masalan: kulmoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq kabi.

Leksik sinonimiya² leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishidir : yelka, kift, o'miz (birinchi guruh) ; in, uya, oshyon (ikkinchi guruh); nur, shu'la, yog'du, ziyo (uchinchi guruh) va boshqalar. Bunday guruhlar tilshunoslikda sinonimik qatorlar yoki sinonimik uyalar deyiladi . Har bir sinonimik qatorda :

1. Sinonim munosabatda bo'lgan leksemalarning ideografik semalari o'zaro tengdir, ammo konnotativ semalari (baho semalari) har xil bo'ladi.

Masalan : **ozod, erkin, hur, sarbast** leksemalari bitta denotatni – “o'z erki, haq –huquqiga egalikni ataydi (shuning uchun denotativ sema atash semasi deb ham yuritiladi). Biroq bu leksemalarning mazmunida o'zaro farqlanuvchi konnotativ semalar (ifoda semalari, baho semalari) ham bor. Xususan, **erkin** leksemasi bir qadar betaraf ma'noli bo'lsa, **ozod** leksemasida ko'tarinki ruhni ifodalash, **hur** leksemasida badiiy uslubga xoslik sezilib turadi, **sarbast** leksemasi esa eskirgan , kitobiydir .

Qiyos qilsak : **erkin** nafas olmoq (67 , 2 –tom, -451) .

Toki bizdan olis avlodlarga **ozod** va **obod** vatan qolsin

(I.A.Karimov). Yashnayotgan el tillarda doston, Qutlug' nomi **hur** O'zbekiston (Sh.Mirziyiyev). Podshoning nikohida bo'lgan xotinlari posbonlar bilan uncha hisoblashmay, ko'pincha ularni qo'lga olib, **sarbast** yashaydilar;

2. Ifoda semalari ba'zan darajalanadi : yuz, bet, aft, bashara, turq leksemalarining barchasida, salbiy bo'yoqli semalar bor, biroq semalarda salbiy bo'yoqning ifodalanish darajasi har xil : u “**bet**” dan “ **turq**”qa tomon ortib, kuchayib boradi.

¹ Hojiyev .A. “O'zbek tilining sinonimlar lug'ati” Toshkent 1974 – B 157

² Jamolxonov H. “Hozirgi o'zbek adabiy tili ”- Toshkent , 2013 –yil B 281

Qiyos qiling:

U **betlari** yumdalangan, oppoq sochlari yulingan bu telba xotinni o'zining qirq yillik umr yo'ldoshiga o'xshata olmadi (M.Ismoilov).

Sherbekning ko'ziga Xo'jabekovning **aftidan** nahs tomayotgandek jirkanch bo'lib ko'rinib ketdi (S.A).

U bir ko'ngli, borib muttaha qozining tumshug'iga tushirgisi yo iflos **basharasiga** tupurgisi keldi (M.ismoilov).

Devor ustida turgan o'n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko'chirib olib, Mulla Norqo'ziga o'xtaldi : "Xu o'l, **turqing** qursin" (A.Qodiriy).

3. Ifoda semalari bo'lmagan betaraf ma'noli leksemalar sinonimik qatorning **dominantasi** sanaladi. Chunonchi yuz, bet, aft, bashara, turq (dominanta –yuz) ; nur, shu'la, yog'du, ziyo (dominanta - nur) ; yolg'iz, yakka, tanho (dominanta- yolg'iz) kabi. Bulardan yuz (birinchi qatorda), nur (ikkinchi qatorda) va yolg'iz (uchinchi qatorda) leksemalari betaraf ma'nolidir.

4. Sinonimik qatordagi barcha leksemalar tilning grammatik sathida bir so'z turkumiga birlashadi : bahor va ko'klam (ot), chiroyli va go'zal (sifat), so'zlamog va gapirmog (fe`1) kabi. Demak , sinonimik qatordagi leksemalarning sememasidagi integral semalar tilning leksik va grammatik sathlari o'rtasidagi aloqa- munosabatlar uchun ma'lum imkoniyat yaratadi.

5. Sinonimik qatordagi leksemalarning eng kam miqdori ikkita bo'ladi, biroq bu miqdor turli lisoniy va nolisoniy ta'sirida ortib borishi mumkin. Ular o'zaro o'xshash va farqli belgi – xususiyatlarga asoslangan paradigmani hosil qiladi, shuning uchun har bir sinonimik qatorni semantik mikrosistema (kichik paradigma) deb qarash ham mumkin.

6. Sinonimik qatordagi dominanta shu qatordan yuqoriroq darajadagi paradigmaga a'zo bo'lib kirishi ham mumkin. Masalan: ko'k, zangori, moviy leksemalaridan iborat sinonimik qatordagi dominanta (ko'k leksemasi) "rang-tus" semasi bilan birlashuvchi paradigmaga (oq, qizil, sariq, ko'k, yashil kabi leksemalar guruhiga) kiritilishi mumkin, ammo yuqoridagi sinonimik qatorda bor bo'lgan boshqa leksemalar (moviy, zangori) mazkur paradigmaga kiritilmaydi, chunki bu leksemalarning ma'nolarini betaraf (neytral) emas, ularning ma'nolarida badiiy uslubga xoslik belgilari bo'rtib turadi.(Jamolxonov H " Hozirgi o'zbek adabiy tili "- Toshkent , 2013 –yil B 281-282) Ingliz tilida ham sinonim so'zlarning gapdagi o'zni va qo'llanilishi juda muhim :

Sue has **bought** a book

Sue has **purchased** a book .

Buy (sotib olmoq) va **purchase** (xarid qilmoq) so'zlari sinonimdir . Biroq har doim ham emas, ba'zi sinonimlarda boshqa sinonim izohlagan ma'no bo'lmasligi mumkin. Bu uning kognitiv ma'nosidan kelib chiqadi.

Nutqda turlicha sinonimik birliklar kuzatiladi. Masalan:

Look (qaramoq) fe`li **take a look** (qaramoq) frazasi bilan sinonimik hosil qiladi.

Ikkinchidan birikmali holatda sinonim bo'lishi mumkin.

Masalan:

Buy into a company¹ birikmasi (kompaniyaning bir qismi ulushini sotib olmoq, ya'ni hissador bo'lmoq) birikmasi **purchase she shares of a company**² birikmasi bilan sinonimlikni hosil qiladi. **Buy** fe'lining "Ishonmoq" ma'nosi ham mavjud, biroq bu o'rinda u **purchase** fe'li bilan sinonim bo'la olmaydi, chunki **purchase** fe'lida "Ishonmoq" ma'nosi yo'q. Qolaversa, **have a bought it**³ iborasi ma'nosi "O'ldirmoq" bo'lib, bu o'rinda ham **have purchased it** iborasi bilan sinonimlik hosil qilmaydi. Ingliz tilida uyga kelgan holatda **I've purchased the beer darling..** "Azizam, ichimlik olib keldim..." deya **purchase** fe'li bilan ifodalanadi, **buy** fe'li "olib kelmoq" ma'nosida qo'llanilmaydi. Har bir so'zlovchi o'z nutqida bu kabi sinonimlardan unumli foydalanishi lozim. Ana o'shanda uslubiy xilma-xillikni va adabiy tilning o'ziga xos funksiyasini yaqqol ko'rsatib bergan bo'lamiz. (Xolmonova Z "Tilshunoslikka kirish"- Toshkent, 2020-yil B 97-98)

O'zbek, ingliz va bir qator shu kabi tillarda muloqot jarayonida mahorat bilan sinonim so'zlardan unumli foydalansak, nutqimizning barqaror, go'zal va bo'yoqdorlik darajasini oshirgan bo'lamiz. Xulosa sifatida shuni aytamanki, har bir til o'zining imkoniyatlarini nutqda namoyon qila olishida so'zlar eng muhim vositadir. Ana shu so'zlarni sinonimlar bilan sayqallasak, o'z maqsadimizga erishgan holda yuqoridagi nazariyalarga amal qilgan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A "O'zbek tilining sinonimlar lug'ati"- Toshkent, 1974 –yil.
2. Jamolxonov H "Hozirgi o'zbek adabiy tili"- Toshkent, 2013 –yil
3. Ritcher B "First steps in theoretical and applied linguistics"- Budapest, 2006 year
4. Xolmonova Z "Tilshunoslikka kirish"- Toshkent, 2020
5. <https://www.cambridge.org/core/journals/english-language-and-linguistics//12.03.2022y>

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA AFFIKSATSIYA USULIDA YASALGAN MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARINING LINGVOMADANIY TADQIQI

Madrimov G'.

Qoraqalpoq davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: maqola Qoraqalpog'iston hududida o'zbek va qoraqalpoq tillarining rasmiy til sifatida birga ishlatilishi, ta'lim tizimimizda o'rgatilishi bilan tillarni qiyosiy nuqtayi nazardan o'rganish, ularning umumiy, xususiy va farqli jihatlarini aniqlashga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: rasmiy til, so'z yasalishi, affiksatsiya, sinonimik munosabat, qoraqalpoq tili, o'zbek tili.

¹ Ritcher B "First steps in theoretical and applied linguistics"- Budapest, 2006 year B 69

² Ritcher B "First steps in theoretical and applied linguistics"- Budapest, 2006 year B 69

³ <https://www.cambridge.org/core/journals/english-language-and-linguistics//12.03.2022y>

Mustaqillik yillarida Qoraqalpog'iston hududida o'zbek va qoraqalpoq tillarining rasmiy til sifatida birga ishlatilishi, ta'lim tizimimizda o'rgatilishi bilan tillarni qiyosiy nuqtayi nazardan o'rganish ularning umumiy, xususiy va farqli jihatlarini aniqlash maqsadida tadqiq qilish zaruratini vujudga keltiradi.

Har bir tilshunos o'z ona tilining sofliги uchun ilmiy yoki amaliy mehnatlarni o'z zimmasiga oladi. Jahonda bo'layotgan yangilanishlarni hayotimizdagi rang-baranglikni, ilm-fanning judayam tez rivojlanib borishini, ilmiy-texnikaviy yangiliklarning samaralarini insoniyat ijtimoiy taraqqiyotining yuqori darajalarini, qisqa qilib aytganda, inson hayotining barcha-barcha sohalaridagi ahamiyatga ega muvafaqqiyatlarini tilda va u orqali ifodalash uchun dunyo tillari lug'at tizimining juda tez o'zgarishi, yangidan yangi til birliklarining yasalişini taqoza qilyapti.

Insoniyat o'z aql va zakovati bilan qilgan kashfiyotlarni yasagan ixtirolari, topgan yangi narsalari, anglagan haligacha noma'lum hodisalarni nomlab borishi zarur. Shuningdek tabiatda uchrab turadigan ayrim ekologik muammolarning yuzaga kelishi ham o'z navbatida, leksikologiyaga, so'z yasaliş tarmoqlariga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Buning uchun esa hali uchramagan so'zlarning yasaliş, atamalarining paydo bo'lishi, hali hayolimizga kelmagan fikrlarni esa lisoniy ifodalash shart bo'ladi. U kundalik zaruratga aylanadi.

O'zbek va qoraqalpoq tillari kelib chiqishiga ko'ra bir o'zak ildizni shakllantirsa ham, ularning tovush tizimi, lug'at tarkibi va grammatik qurilişida tafavutlar mavjud. Xususan, so'z yasaliş sohasida, aniqrog'i, bu tillardagi affiksatsiya usulida yasalgan so'zlarning lingvomadaniy tomonlarini ko'rsatib berish bugungi kun tilshunosligi uchun dolzarb masalalardan biri bo'lib hisoblanadi. Darhaqiqat, bu ikki til tilshunosligida so'z yasaliş sohasi bo'yicha katta tajriba maktabi bor. O'zbek tilshunosligida A.G'ulomov, A.Hojiyev, Y.Tojiyev, T.Mirzoqulov va M.Abdiyevlarning xizmatlarini alohida takidlash zarur. Ayniqsa, affikslar orasidagi sinonimik munosabat masalasi tilshunoslikda chuqur o'rganilgan bo'lib, Y.Tojiyev "O'zbek tilida affiksali sinonimiya" doktorlik dissertatsiyasida imkon qadar yoritib bergan.

Qoraqalpoq tilshunosligida so'z yasaliş masalasi bilan jiddiy shug'ullanib, uning mustaqil soha bo'lib shakllanishiga A. Bekbergenov, A.Qidirbayevlar katta hissa qo'shgan. A.Bekbergenov qoraqalpoq tilida qo'shma so'zlarning yasaliş bilan bog'liq ilmiy nuqtayi nazarlarini ilgari surgan bo'lsa, A.Qidirbayev esa o'z ishida so'z yasalişiga doir e'tiborga loyiq fikrlarni aytgan. [3:69]

Ushbu qilingan ishlardan foydalangan holda va o'z tadqiqotimiz natijasida o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi affiksatsiya usulida yasalgan yasalmalardagi o'xshash va farqli jihatlariga to'xtalsak, masalan: Ha'zirgi qoraqalpoq a'debiy tilinin' grammatikasi darsligida shaxs oti yasovchi –shi'//shi qo'shimchasining qoraqalpoq tilida uchta ma'noga ega ekanligi qayd qilingan: biror bir kasb bilan shug'ullanuvchi shaxsni (sandi'qshi, shaxmatshi', suwshi, terimshi), ma'lum bir joyda yasovchi kishini (kegeyliş, moynaqshi'), biror harakat tarafdorlarini (spartakshi') bildiradi. [1:30]

O'zbek tilida biror faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxs ma'nosidagi suvchi, terimchi singari yasamalar qoraqalpoq tilida (suwshi', terimshi) ma'lum kasb bilan mashg'ul kishi tushunchasini ifodalashi qayd qilingan. Vaholanki, suwshi' va

terimshi yasamalari hali kasb darajasiga yetmagan, balki ma'lum muddat davomida shu jarayonda faoliyat ko'rsatuvchi kishi ma'nosini ifodalaydi.

Qoraqalpoq tilida ma'lum bir joyda yashovchi shaxs manosini beruvchi kegeylishi, mo'ynaqshi' yasamalar o'zbek tilida –lik affiksi bilan hosil qilinadi, ya'ni kegeylilik, mo'ynoqlik tarzida. O'zbek tilidagi –chi qo'shimchasi ma'lum bir joyda yasovchi shaxs ma'nosini anglatmaydi. [4:423] Bu qo'shimcha faqat so'zlashuv nutqida qoraqalpog'istonlik o'g'uz shevasida muloqot qiluvchi kishilar nutqida *beruniychi, gurlanchi, xorazmchi* singari okkazional yasamalarni yuzaga keltiradi.

O'rin bilan bog'liq ma'no ifodalashda qoraqalpoq tilida –li'q//lik qo'shimchasi yordamida biydayli'q, qami'sli'q, tog'ayli'q kabi yasamalar hosil qilinadi. O'zbek adabiy tilida bunday yasamalar hosil qilinmaydi. Uning o'rniga –zor qo'shimchasi yordamida bug'doyzor, qamishzor, to'qayzor so'zlaridan o'rin bilan bog'liq ma'no ifodalash mumkin.

Qoraqalpoq tilida og'ali'q so'zi tarkibidagi –li'q affiksi orqali qarindoshlik, yaqinlik ma'nosini ifodalovchi ot yasalgan. O'zbek tilida esa bunday yasalish kuzatilmaydi. Faqatgina og'zaki so'zlashuvda akalik tarzida ishlatilishi mumkin. Qudali'q yasamasi o'zbek tilida qudachilik shaklida ishlatiladi. Qoraqalpoq tilidagi –li'q affiksi o'rnida –chilik affiksidan foydalaniladi.

Qoraqalpoq tilida –li'q//lik qo'shimchasining so'z yasashdagi xususiy jihat shuki, u qoraqalpoq tilshunosligiga doir atli'q, kelbetlik, sanli'q kabi grammatik terminlarni ham hosil qiladi. [2:62] O'zbek tilida –lik qo'shimchasining bunday vazifada qo'llanilishi kuzatilmaydi. Bu qo'shimcha har ikkala tilda ham biror joyga mansublik yoki biror kimga tegishlilikni ifodalab keladi. O'zbek tilida –lik qo'shimchasi uslubiy jihatdan farqlanuvchi so'zlar qatori unchalik ko'p emas, lekin tegishlilik ma'nosini bildirganda uslubiy xoslanishni kuzatish mumkin. [5:46]

Qoraqalpoq tilida –li'q qo'shimchasi –lik qo'shimchasining variantidek ishlatilishi mumkin. Qoraqalpoq tilida fonetik jihatdan farq qilishi bilan bir qatorda uslubiy o'zgarishiga ham uchrashi mumkin. Masalan: *nukuslik-nokislik* emas, balki *nokisshi* yoki *nokisten* shaklida ishlatiladi. Demak, –lik qo'shimchasi ayrim so'zlarda –shi, qo'shimchasi bilan bir xil ishlatiladi. Xulosa qilib aytganda, o'zbek va qoraqalpoq tillarida qo'shimchalar fonetik (shakl) jihatdan farq qilsa ham so'zlarga qo'shib anglatadigan ma'nosi unchalik uzoqlashib ketmaydi. Deyarli barcha turkiy tillarda qo'shimchalarning lingvomadaniy ma'no ifodalashi agglyutativ tillarga xos bo'lgan xususiyat sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ha'zirgi qoraqalpoq a'debiy tilinin' grammatikasi. No'kis, 1994. 30-bet.
2. Ha'zirgi qoraqalpoq tili. Morfologiya. No'kis, 1981. 62-bet.
3. Kazakov I. O'zbek va qoraqalpoq tillarida affiksatsiya usulida so'z yasalishi. Toshkent, 2015. 69-bet.
4. G'ulomov.A.G', A.N.Tixonov, R.Qo'ng'urov. O'zbek tilining morfem lug'ati. Toshkent, 1977. 423-bet.
5. Tojiyev Y. O'zbek tili morfemikasi. Toshkent, 1992. 46-bet

TIL TA'LIMI

ONA TILI DARSLARIDA MATN USTIDA ISHLASH

Jumashov D.,
TDO'TAU katta o'qituvchisi
Dosanov N.
TDPU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya: Matn – ona tilini o'rganishning faolligini oshiruvchi asosiy vosita hisoblanadi. O'quvchilarda ona tilidan kommunikativ savodxonlikni ta'minlash masalasi o'qituvchidan ta'lim jarayonida nutqning mukammal ko'rinishi bo'lgan matndan unumli foydalanishni taqozo etadi. O'quvchi bilan matn materialini ustida ishlash uchun o'qituvchi matnning lingvistik asoslari haqida muayyan tushunchalarga ega bo'lishi lozim.

Kalit so'zlar: *matn, og'zaki va yozma, tafakkur, badiiy asar, lingvistik tahlil, ijodiylik, hikoya, kommunikativ, pand-nasihat.*

Ma'lumki, har bir davr ilm-fan va uning alohida tarmoqlarining rivojlanishida o'ziga xos ahamiyatga ega. Tarixiy jarayon va jamiyatning muhim sanalgan omillarini yangilashni taqazo qiladi. Bu yuksalishda fikrlash, tafakkur qilish va uning mahsulini nutq vositasida bayon eta olishini shakllantiruvchi ona tili ta'limi mazmunini yangilash davr talabidir. Shu maqsaddan kelib chiqib "o'zbek maktablarida ona tilini o'qitish Konsepsiyasi" yaratilib, unda yangilashning asosiy maqsadi, vazifalari, yo'nalishi tamoyillari belgilab berildi.

O'zbek tili yagona bola shaxsini shakllantirish va rivojlantirishda insoniyat uchun eng zaruriy malakalar nutq odobi, o'zligini anglash, o'zgalar fikrini nutq madaniyatiga mos og'zaki va yozma ravishda to'g'ri ravon, aniq, tushunarli ifodalash malakasini oshiradi.

Ona tili o'qitishning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda so'z chechanligini taraqqiy ettirishdan iborat.

O'quvchilar tafakkurining o'sishiga erishishini kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, aniqlashtirish, fikrlash faoliyatini takomillashtiradi.

Tafakkur mustaqil aqliy faoliyat mahsulini bo'lib, ijodiy izlanish va ijodiy fikrlash noma'lum bo'lgan til hodisalarini bilib olish jarayonini faollashtiradi, til qonuniyatlari orasidagi o'xshash va farqli tomonlarini bilib oladi. Umumlashtirish ham bir necha fikrdan umumiy xulosa chiqarishga samarali ta'sir ko'rsatib, tafakkurni rivojlantirishda yetakchi o'rin egallaydi.

O'zbek tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish, ularning so'z boyligini oshirish, ya'ni so'zga chechan qilib tarbiyalashga e'tibor berish kerak. Har bir o'quvchi ma'lum bir voqea-hodisaga, voqelikka nisbatan o'z fikrini mustaqil ravishda aniq va ravon tarzda bayon eta olishini ta'minlashga erishish kerak. Bunda bolalarning so'z tanlash mahoratini o'stirish, so'z boyligini oshirishga intilishi kerak. Chunki o'quvchi shu so'zlarni bir-biriga qo'shish orqali so'z birikmalari, gap, keyin

esa shu hosil bo'lgan gaplardan matnlar yaratadi. So'zning o'rganilayotgan mavzuga to'la muvofiq kelishi nutq o'stirish talablaridan biridir. Bunday metodik talab fonetika, leksika va morfologiya o'tishda xarakterli bo'lib, bu bo'limlar so'z bilan ish ko'radi. Bunda tematik jihatdan bir xil mavzudagi so'zlar alohida berilsa, ular yordamida bog'liq matnlar tuzishning imkoniyati kengayadi. Gaplarning bir mavzuda bo'lishini ta'minlash ham nutq o'stirish talablariga mos bo'ladi. Matn bilan ishlash bolada og'zaki va yozma nutqni rivojlantiradi [1].

Ma'lum bir so'zning imlosi, ma'nosi, ma'nodoshi, qarama-qarshi ma'nosi, uyadoshini bilish ehtiyojini turli lug'atlar tanishtiradi, bu borada muntazam ish olib borishni talab etadi. Gap tuzish mahoratini kengaytirish va takomillashtirish ham nutqiy taraqqiyotga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Matn – ona tilini o'rganishning faol vositasi. O'quvchilarda ona tilidan kommunikativ savodxonlikni ta'minlash masalasi o'qituvchidan ta'lim jarayonida nutqning mukammal ko'rinishi bo'lgan matndan unumli foydalanishni taqazo etadi.

O'quvchi bilan matn materiali ustida ishlash uchun o'qituvchi matnning lingvistik asoslari haqida muayyan tushunchalarga ega bo'lishi lozim:

1. Matnni nutq birligi sifatida tushunish;

2. Nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish obyekti sifatida matnning yaxlitligi va kommunikativlik tizimini o'rganish;

Matn ustida ishlashni boshlashdan oldin uning tasodifiy gaplar yig'indisidan farqlanuvchi asosiy belgilarini bilish zarur.

Ko'pchilik lingvistlar matnni "...maxsus vositalar yordamida o'zaro bog'langan ikki va undan ortiq nutq birligi" sifatida tushunadilar [2].

Umumiy o'rta ta'lim maktablari darsliklarida qo'llaniladigan matnning o'quv didaktik imkoniyatlari xususida to'xtalamiz.

1. Matndan ta'lim maqsadi sifatida foydalanish, ya'ni matnni to'g'ri shakllantirishni o'rganish;

2. Matndan ta'lim vositasi sifatida foydalanish, ya'ni:

- a) nutq va yozuvni o'rganish uchun zarur bo'lgan til materiallari manbasi.

- b) yangi matnlar yaratish manbasi.

Dars jarayonida o'qib chiqilgan yoki tinglangan matn, yangi matnlar yaratish uchun zarur va ishonchli manba hisoblanadi. Birlamchi manbadan foydalanib yangi matn yaratishning juda ko'p didaktik usul va vositalari mavjudki, biz ulardan matn yaratishda unumli foydalanishimiz mumkin.

Berilgan matn vositasida yangi matn yaratish ta'lim maqsadiga yo'naltirilishi (manba – matndagi biror obyektning ijtimoiy tomonlarini ochishga qaratilishi) bilan o'quvchi nutqiy qobiliyatini rivojlantirish, matn yaratish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilishi bilan muhim ta'limiy ahamiyatga ega bo'ladi

Ta'limda matnning tasvir, rivoyat va muhokama usullaridan ko'proq foydalaniladi.

Tasvirlash kuzatuvchanlik bilan bog'liq, shuning uchun o'zbek tili mashg'ulotlarida bolalarni kuzatuvchanlikka o'rgatish, narsa, voqea-hodisalardagi muhim belgi va xususiyatlarni bilishga odatlantirish katta ahamiyatga ega.

Matnning tasvir usulidan foydalanishda o'quvchilarga rasmiy kartinalar topshirish orqali ham amalga oshirilish mumkin. Bunda o'quvchilar shu rasmga qarab

o'z kuzatishlarini bayon etadi. Har bir o'quvchi o'z kuzatishlarini turli ravishda o'ziga xos bir mahorat bilan bayon etadi. Bunda o'qituvchi o'quvchilar tuzgan matnlarni o'zlariga o'qitish orqali bolalarning qay darajada kuzatuvchan, sinchkov, sezgir ekanligini hamda voqelikka bo'lgan munosabatini bilib olishi mumkin. Shunga qarab o'qituvchi o'quvchilarga qo'shimcha ma'lumotlar, yo'llanmalar beradi. O'quvchilar ham, o'z navbatida, atrofdagilar tuzgan matnni eshitib, o'zi tuzgan matnga solishtirib ko'radi. Agar u o'zining kamchiliklarini sezsa, keyingi darslarda buni yo'qotishga, yanada yaxshiroq matnlar yaratishga harakat qiladi. Shu tariqa bolada kuzatuvchanlik, so'z boyligi, ijodiy fikrlash oshib boradi.

Matnning rivoya usulida voqea izchillik bilan beriladi, ishtirok etuvchi shaxslar bo'ladi dialogdan, tasvir unsurlaridan foydalaniladi.

Muhokama tarzidagi matnlarda yaxshilik va yomonlik mehnatsevarlik va ishyoqmaslik, to'g'rilik va egrilik, sabrlilik va sabrsizlik kabi, shuningdek xalq maqollarini mavzu qilib tanlasa, ma'lum bir til me'yorini talab qiladigan rang-barang usullardan foydalanilsa, yaxshi natija beradi.

O'zbek tili ta'limida matn tuzish, aniqrog'i, fikrni matn tarzida bayon etishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki faqat matn tarkibidagina biror-bir ma'noni maqsadga muvofiq ravishda to'la-to'kis ifodalash mumkin. An'anaviy metodikada esa asosiy e'tibor gap tuzishga qaratilib, ko'pincha o'quvchilarning ijodiy fikri gap tuzish bilan chegaralab qo'yilgan. Bu esa o'quvchilarni oxir-oqibatda manzilga yetkazmay, yarim yo'lda to'xtatib qo'yish bilan barobardir.

Shuning uchun ham o'qituvchi ish faoliyatida asosiy e'tiborni matn tuzishga, matn ustida bosh qotirish, matn tuzish va matn bilan ishlashning turli ijodiy usullarini qo'llab kelish maqsadga muvofiq [3].

Buning uchun o'qituvchi birinchi hikmatli so'zlar, maqol va matallarni qo'llab tuzgan matnlarini yuqori baholash orqali o'qituvchi ularda o'zbek adabiy tilining boy ifoda vositalaridan foydalanish ona tilining o'ziga xos jihatlarini tushunib olish ko'nikmalarini shakllantirishga harakat qiladi, chunki matn tuzish orqali o'quvchilarda go'zal hissiyot, nafosat tuyg'usi, ma'naviy va ma'rifiy bilimlari darajasining oshishiga erishish mumkin.

Masalan: "Bilagi zo'r birni yiqar, bilimi zo'r mingni yiqar", "Yoshlikda olingan bilim toshga o'yilgan naqsh kabidir.", "Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur" singari maqollardan birini ular ihtiyoriga havola qilamiz va ushbu maqol haqida qisqacha matn yarating deya ularga topshiriq beramiz. Bu orqali biz o'quvchilarni erkin matn yaratishga o'rgatish bilan birga ularni ushbu maqol mazmuni bilan ham yaqindan tanishtirishimiz mumkin. Agar o'qituvchi ushbu amalni oshirishdan oldin o'quvchilarga namuna sifatida o'zi bitta xalq maqolini yoki hikmatli so'zlardan tanlab, og'zaki yoki yozma ravishda matn tuzib o'quvchilarga ko'rsatsa, ularda shu borada yaxshigina tasavvur paydo bo'lib, ular bu ishni osonlikcha amalga oshirishlari mumkin.

O'quvchilarga beriladigan topshiriqlardagi maqol va hikmatli so'zlar, aforizmlar, xalq orasida keng tarqalgan va kundalik turmushda ko'p qo'llaniladigan, darslikda mavjud misollar orqali tushuntirib berish va shularga asoslangan holda topshiriq berish maqsadga muvofiqdir.

Shu kabi ko‘plab noan’anaviy usullarda matnlar yaratish mumkin. Noan’anaviy usullarda matn o‘qituvchini ham, o‘quvchini ham izlanishga chorlaydi. Bu orqali o‘quvchilar nutqini o‘stirishga erishilib yaxshi natijalar beradi. Bu amaliyotda keng qo‘llangan va samarali usullardan hisoblanadi. Shularga asoslangan holda aytishimiz mumkinki, o‘quvchilar bilan bunday usullarda ishlash o‘quvchilarni ham, o‘qituvchilarni ham izlanuvchanlikka undaydi.

Matn yaratishda so‘z tanlashning ahamiyati nihoyatda samaralidir. Millat tafakkurini rivojlantiruvchi, ma’naviyat va mafkurani ko‘rsatib turuvchi asosiy mezon ta’lim-tarbiya hisoblanadi. Darvoqe, ta’limning yangi modeli jamiyatni mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi [2].

O‘zbek tili ta’limidan asosiy maqsad nutq san’atini mukammal egallash, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, qiroat va muloqot madaniyati rivojlangan ma’naviy barkamol shaxsni tarbiyalab yetishtirishdir. Mazkur maqsaddan kelib chiqib o‘zbek tili ta’limi:

- o‘quvchilarni kuzatish anglash va fikrlash qobiliyatini rivojlantiruvchi alohidaliklarni anglatish, qiyoslash va tasnif qilish layoqatini mantiqiy tafakkur darajasini o‘stirish:

- o‘quvchilarning o‘zligi, moddiy boyligi, voqea-hodisalarni milliy tilning ifoda vositalari orqali idrok etish hamda o‘z fikri, dunyoqarashi, his-tuyg‘ularini mazkur til imkoniyatlaridan foydalanib, go‘zal tarzda aniq va ravon ifodalay olish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

O‘zbek tili uzluksiz ta’lim tizimida o‘quvchining ijodiy tafakkurini rivojlantiruvchi, o‘z fikrini erkin mustaqil ifodalay olishga o‘rgatishni o‘z oldiga asosiy vazifa qilib qo‘ydi. Respublikamiz ta’lim muassasalarida dars samarasini oshirish, o‘quvchi va o‘qituvchilar o‘rtasidagi mustahkam ijodiy hamkorlik, pedagog xodimlar jamoasida haqiqiy ijodkorlik va izlanuvchanlik ruhi yo‘g‘rilgan ijodiy muhitni hosil qilish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

O‘quvchilar bilan o‘tkazilgan quyidagi dars namunasiga e’tibor beraylik. Sinfda o‘quvchilar atoqli otlar va juft otlar guruhiga bo‘linadi. Atoqli otlar va juft otlar o‘zlariga tegishli misollarni topadilar.

Atoqli otlar guruhi o‘zlari tuzgan atoqli otlardan 5-6 tasini juft otlar guruhiga beradi. Juft otlar guruhi bu so‘zlarni yozib olib, so‘zlar ishtirokida kichik matn yaratadilar.

Endi juft otlar guruhi ham atoqli otlar guruhiga juft otlardan misollar aytadi, ular ham shu so‘zlar ishtirokida matn yaratadilar. Bolalar yaratgan matnlarini o‘qib beradilar. Bu orqali o‘qituvchi guruhlarni baholaydi.

Bu darsda o‘quvchilar ot haqida yetarli ma’lumot va ko‘nikma hosil qilgandan so‘ng ularning bilimini yanada mustahkamlash uchun olib boriladi.

Masalan:

1. Atoqli otlar guruhining juft otlar guruhiga so‘zlari: Toshkent O‘zbekiston, Amir Temur, Bobur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug‘bek, Bog‘i Eram.

2. Juft otlar guruhining atoqli otlarga bergan so‘zlari yigit-qiz, qovun-tarvuz, ota-ona, kecha-kunduz.

Atoqli otlar guruhi tuzgan matn.

Qovun sayli

Biz yozgi ta'tilda barcha yigit-qizlar qovun sayliga bordik. Ota-onalarimiz ham biz bilan birga borishdi. Bobo dehqonning kechayu kunduz mehnati evaziga pishib yetilgan qovun-tarvuzlar barakali bo'ladi. Polizda bir-biridan shirin qovun-tarvuzlar pishib, egatlarni to'ldirib turardi.

Juft otlar guruhi tuzgan matn.

Toshkent

Toshkent – O'zbekistonning poytaxti. Toshkent go'zal va chiroyli shahar. Shahar markazida Amir Temur bobomiz haykali savlat to'kib turibdi. Toshkentda Bobur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek, Bog'i eram kabi bir qancha istirohat bog'lari bor.

O'qituvchi guruhlar tuzgan matnlarni eshitib baholaydi. Baholashda o'qituvchi o'quvchilarning imloviy, punktuatsion xatolarini hamda so'zlash, so'z tanlash mahoratini hisobga oladi. O'qituvchi bu matnlar orqali o'quvchilarning bilim darajasi, ijodiy fikrlash qobiliyati, voqelikka bo'lgan munosabatini aniqlay oladi. O'quvchilar bilan birga matnni muhokama qilib, kamchiliklarini topadi, unga tuzatishlar kiritadi. O'quvchilar tushunmagan joylarini tushuntirib beradi. Bunda o'quvchilar o'z xatolarini tushunib, ularni tuzatishga harakat qiladilar. Bu esa o'quvchilarni yanada ko'proq izlanishga, so'z boyligini oshirishga undaydi.

Matn tanlashda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va bilim saviyalari hisobga olinadi, ayniqsa, matnning tarbiyaviy jihatiga, davr talablariga qay darajada mosligiga e'tibor beriladi [4].

Matnlar o'quvchining so'z boyligini oshirishga, ijodiy izlanishga, mustaqil fikrlashga, so'z tanlash mahoratini oshirishga hamda erkin fikrlashga undaydi. Har bir shaxs, ya'ni o'quvchi o'z fikrini boshqalarga aniq va ravon yetkazib bera olishi kerak. Bundan tashqari voqelikka bo'lgan munosabatini mustaqil ravishda, ijodiy fikrlar bilan ifodalab berishi kerak. Bunda biz pedagoglar matn ustida ishlashga to'g'ri o'rgatishimiz lozim bo'ladi. O'quvchilarga matn tuzdirish orqali ularning qay darajada zehni, sinchkov, kuzatuvchan ekanligini bilib olishimiz mumkin. Shunga qarab darslar tashkil qilinsa, albatta, ijobiy natijalarga erishiladi.

Ma'lum bo'ldiki, o'zbek tili darslarida matn yaratishda hikmatli so'z va maqollarning ahamiyati ancha samarali ekanligi ko'pchilikka ma'lum.

Ona tili ta'limida ko'zlangan maqsad natijasi o'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalar, ularning yosh va psixologik-fiziologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda uch parametrlilik standart ko'rsatkichlar asosida tekshiradi va aniqlaydi:

1. O'qish texnologiyasi.
2. O'zgarlar fikri va matn mazmunini anglash malakasi.
3. O'z fikrini yozma ravishda bayon etish malakasi [5].

Ushbu mezonlar asosida matn tuzish bilan o'quv mashg'ulotlarida har bir o'quvchining ish faoliyatini xolisona baholash imkoniyati tug'iladiki, o'zbek tilidan o'quv dasturini "Uqtirish xati"da ta'kidlaganidek, matnlar xilma-xildir. Ularni yaratish usullari ham turli xildir. Rasmlarga qarab matn yaratish mumkin. Bunda o'quvchilarga chiroyli rasmlar beriladi. O'quvchilar rasmlarga qarab matn yaratadi. Yana bir turi har xil so'zlarni bir varaqqa yozib uni o'quvchilarga berib, shu asosda matn tuzdirish mumkin. Bunda so'zlar, masalan: "Bizning maktab" mavzusida matn

tuzish kerak bo'lsa, shunga oid bo'ladi. Ulardan o'quvchilar ajoyib va mazmunli matn yaratishlari mumkin. To'rtburchak shaklidagi kartonlarga "Vatan", "Gulbog'", "Bizning oila", "Mening sevgan asarim" kabi so'zlar yoziladi. Ular teskari qilib qo'yiladi, so'ng o'quvchilar ulardan xohlaganini tanlaydilar va kimga qanday mavzu tushgan bo'lsa, shu asosda matn tuzadi. Bu ham matn yaratishning unumli va qiziqarli usullaridan biri. Matn yaratishning usullaridan yana bir turi maqol va hikmatli so'zlardan foydalanib matn yaratishdir. Bu usul ham juda keng tarqalgan. Bunda o'quvchilarga turli xil maqol va hikmatli so'zlar beriladi. O'quvchilar shular asosida qiziqarli matn yaratadilar. Maqol va hikmatli so'zlarning o'zni beqiyosdir. Avvalo, o'quvchilarning ma'naviy, madaniy ongini o'stiradi, ularni chuqur fikrlashga, uchqur, ziyrak bo'lishga undaydi. Shunday maqollar borki, ular o'quvchilarni fikrlashga majbur qiladi va qiziqtiradi. Ularni ma'naviy kamol topishga, ijodiy yondashishga undar ekan, biz avvalo maqol va hikmatli so'zlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, o'zaro farqi haqida qisqacha to'xtalib o'tishimiz joizdir.

Maqol xalqning ko'p asrlar mobaynida ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda to'plagan tajribalari, kuzatishlari asosida yuzaga kelgan ixcham, chuqur mazmunga ega bo'lgan og'zaki ijod janrlaridan biridir. Maqol atamasi arabcha "qavlun" – gapirmoq, aytm oq so'zidan olingan bo'lib, aytilib yuriladigan ifoda va iboraga nisbatan qo'llaniladi. Barcha tomonidan deyarli bir xilda aytilib, bir xilda tushuniladigan ibora, ifodalar asosan maqol janrini eslatadi. Maqol o'z tabiatiga ko'ra xalqaro janr hisoblanadi [6]. Dunyoda o'z maqollariga ega bo'lmagan xalqning o'zi yo'q. Maqol qator xususiyatlari bilan hikmatli so'zlardan keskin farqlanib turadi. Maqollar voqelikni voqelik haqidagi xulosalar, hukmlar orqali aks ettiradi. Maqolda asosan hukmdan kechinmaga qarab intilish yetakchilik qiladi.

Yuqorida aytilgan ikki xususiyatdan shu narsa ma'lum bo'ladiki, hajman ixcham bo'lgan maqolning har bir namunasida olam – olam kechinma bayoni ulkan dostonlarga jo bo'luvchi voqealar mujassamlashgan. Endi maqolning hikmatli so'zdan va boshqa xalq og'zaki ijodi namunalaridan asosiy farqlarini ko'rib chiqamiz. Bu farqlar quyidagilar:

1. Maqolda fikr aniq, tugal, xulosa, lo'nda hukm tarzida ifodalanadi.

2. Maqollarda muayyan hukmni mantiqiy izchillikda, keskin qutbiylikda ifodalashda yetakchilik qiladi, shuning uchun ham maqollarda voqelik yo izchil, ijobiy, yo keskin salbiy jihatdan baholanadi. Fikr keskin qutbiylikda ifodalangani uchun ham har bir maqolda ikki mantiqiy markaz mavjud. Bu markazlar mazmunan bir-birlariga yo o'xshatiladi, yo taqqoslanadi, yoki butunlay zid qo'yiladi. Masalan:

Aytishsang, so'z chiqadi,

Tortishsang, ko'z chiqadi.

Maqoldagi birinchi mantiqiy markaz aytishganda so'z, ya'ni janjal chiqishini aytish bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi mantiqiy markaz tortishganda ya'ni mushtlashganda ko'z chiqishini ta'kidlash bilan bog'liq.

3. Maqollar o'z va ko'chma ma'nolarda qo'llana olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan:

Dehqon bo'lsang, kuz hayda,
Kuz haydamasang, yuz hayda.
Quruq qoshiq og'iz yirtar.

Birinchi maqol o'z manosida qo'llanilgan bo'lsa, ikkinchi maqol esa ko'chma ma'noda ishlatiladi.

Hikmatli so'zining lug'aviy ma'nosi – o'ta donolik, aql zakovat bilan oqilona aytilgan, "mixlab qo'yilgan", o'zgartirib bo'lmaydigan chuqur ma'noli gap demakdir. Xalq ijodiyotining o'ziga xos bo'lgan bu janri og'zaki nutqda ham, yozma adabiyotda ham turli xil atamalar bilan nomlanadi. Dunyoda hikmat durdonalari yaratilgan, ularni asrlar osha ko'z qorachig'iday asragan, sayqal berib, dilida, tilida saqlab kelmagan biror xalq yo'q.

Hikmatli so'zlarning o'ziga xos xususiyatlari, avvalo ularning ijodkori bo'ladi. Maqoldan farqli xususiyati ham shunda. Hikmatli so'zlar ko'proq pand- nasihatga ega bo'ladi. Majoziy ma'nodagi hikmatli so'zlar kamchilikni tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, matn yaratishning ahamiyati katta. Darsda o'qituvchilar matn yaratish orqali o'quvchining og'zaki va yozma nutqini o'stirishga erishishga yo'l ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ziyadova T. O'quvchilar so'z boyligini oshirish. 2002. 33-bet.
2. Galperin I.R. Tekst kak obyekт lingvisticheskogo issledovaniya. – M.: URSS, 2005. –
3. Ne'matov H. P, G'ulomov A.Q. Ona tili ta'limi mazmuni. 1996. 25-bet.
4. Internet materiallari. www. google. uz.
5. To'xliyev B. va b. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – T., 2010.
6. G'ulomov A.Q. va b. "Ona tili o'qitish metodikasi". "Fan va texnologiya" nashri. 2012. 102-bet.

TIL TA'LIMIDA MAQOL VA IBORALARDAN FOYDALANISH

Bozorova I.,

Navoiy davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Shodiyeva I.,

Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

Maqol va iboralar xalqlarning hayoti, tajribalari, madaniyati, voqea-hodisalarga munosabati, dunyoqarashini aks ettiruvchi qisqa hikmatlardir. Ifodaning ravon, tushunarli va ta'sirchan bo'lishiga xizmat qiluvchi maqol va iboralar milliy tafakkur, hukm va ma'naviy qadriyatlarning avloddan avlodga o'tishi, davom etishida muhim o'rin tutadi. Ana shu xususiyat maqol va iboralar tadqiqini til ta'limidagi dolzarb masalaga aylantiradi.

O'zbek tilshunosligida ibora va maqollarning frazeologizmning obyekti sifatida ilmiy tadqiqiga doir¹, o'zbek adiblari, shoirlari asarlarining tili va uslubiga

¹Данияров А. Стилистические функции синонимов в современном узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1967. – 18 с.; Саломов Ф. Бадий таржиманинг лексик-фразеологик масалалари: Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1964. – 124 б.; Тил ва таржима. – Тошкент: Фан, 1966. – 384 б.; Рузикулова М. Идиоматика узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1966. – С. 22; Каххарова Х. Фразеология Абдуллы Кадыри: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985. – 24 с.; Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент: Фан, 1991. – 274 б.; Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. док. ... дис. автореф. – Тошкент, 1993. – 50 б.

oid ko'pgina tadqiqotlar, maqolning uslubiy hamda ma'noviy xususiyatlarini o'rganishga e'tibor qaratilgan ilmiy ishlar amalga oshirildi¹, maqollarning lingvistik xususiyatlari tadqiq etildi.²

Ona tili ta'limida ham, xorijiy til ta'limida ham maqol va iboralar madaniy o'ziga xoslikning namunasi sifatida alohida yondashuvni talab qiladi. O'rganilishi va ishlatilishi qiyin bo'lganligi bois bu ifodalarni o'rgatayotganda ona tili va o'rganilayotgan til o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarga e'tibor qaratish kerak.

Turklarning *Armut, ağacından uzak düşmez* (Nok (nok) daraxtidan uzoq(qa) tushmas) maqoli polyak tilida *Nie daleko pada jabłko od jabłoni, ya'ni Olma (olma) daraxtidan uzoqqa tushmas* shaklidir. Bu maqolni biz ham aynan shu tarzda ishlatamiz. Mazkur maqol rus folklorida *Яблоко от яблони недалеко падает* ko'rinishida uchraydi. Bu maqollarning birinchisida nok, boshqalarida olma ishlatilgan bo'lsa-da, ifoda tarzi, tanlangan so'zlar, aytilmoqchi bo'lgan fikr bir xildir. Bu maqolda insonning xatti-harakatlari uning ota-onasining dunyoqarashi, qanday oilada tarbiya topganligiga bog'liq ekaniga ishora qilingan.

Turk folklorida *Arı kovanına çomak sokulmaz* shaklida uchraydigan maqolning polyakcha varianti: *Wsadzićkij w mrowisko, ya'ni Chumoli ini(uyasi)ga cho'p tiqilmas*. Bu maqol orqali unutilgan, tinchigan ishni qayta eslash noxushlikni keltirib chiqarishi ta'kidlanadi. Arilar yoki chumolilarning uyasi buzilganida ularning tinchlanishi juda qiyin bo'lishi, ba'zi kishilarga jiddiy ziyon yetishi mumkinligi ana shu maqolning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Aksariyat maqollar tabiatdagi narsa-hodisalar, mavjudotlarning harakati, holati bilan bog'liqligi, aynan bir voqelik turli xalqlarning hayot va milliy tafakkur tarziga bog'liq ravishda turlicha ifoda etilishi mumkinligini ana shu maqol misolida ham ko'rish mumkin. Turkchada *Arının yuvasına çöp dürtmek* ko'rinishida ishlatiladigan ibora o'zbek tilidagi

¹Назарова Х. Х.Х.Ниёзий асарларининг тили: Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1944. – 114 б.; Шоабдурахмонов Ш. “Равшан” поэмаси тилининг бадий хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1949. – 128 б.; Ойбек романларининг тили ва стили // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1955. №10; Пинхасов Я. Фразеологические выражения в языке произведений Хаамида Алимджана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1953. – 18 с.; Ўзбек тили фразеологияси ҳақида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1957. – 27 б.; Шомаксудов А. Язык сатиры Мукуми (лексика и фразеология): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1956. – 18 с.; Абдуллаев В., Дониёров Х., Мирзаев С. Шиддаткор одамлар қиссаси // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1960. №2. – Б. 115–122; Хусаинов М. Фразеология прозы писательницы Айдын: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1959. – 18 с.; Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (Маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). – Тошкент: Ўздабийнашр, 1962; Қўчқортоев И. А.Қаҳҳорнинг фразеологик маҳорати: Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1965. – 134 б.; Самадов Қ. Ойбек – сўз санъаткори. – Тошкент, 1965. – 24 б.; Абдуллаев О. Эмоционально-экспрессивная лексика в современной узбекской прозе (по роману Абдуллы Каххара “Огни Кошчинара”): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1968. – 20 с.; Азизхонова Л. “Навоий” романидаги фразеологизмларнинг рус тилига таржимаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. №3. – Б. 54–57; Аскарлов С. А.Қодирий ижодида фольклорнинг баъзи масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. №1. – Б. 19–22; Жўрахонов А. Муқимийнинг халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1974. №4. – Б. 52–55; Тўйчиев М. “Шинелли йиллар” романида халқ мақоллари ва ибораларининг ишлатилиши / Ўзбек фразеологиясидан тадқиқотлар. СамДПИ асарлари. – Самарканд, 1971. – Б. 84–87; Ҳақимов М. Ёзувчи ва халқ тили. – Тошкент: Фан, 1971. – 176 б.

²Абдурахмонов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: АН УзССР, 1964. – 18 с.; Абдурахмонов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества: Автореф. дис. ... док. филол. наук. – Ташкент, 1977. – 48 с.; Садриддинова М. Лексика узбекских пословиц и поговорок: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985. – 18 с.; Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланилиши: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Самарканд, 2002. – 24 б.; Бакиров П.У. Номинацентрические пословицы в разносистемных языках (на материале русского, узбекского и казахского языков): Дис. ... док. филол. наук. – Тошкент, 2007. – 286 с.

Arining uyasiga cho'p tiqmoq/suqmoq//Arining uyasini kovlamoq iborasi bilan mazmunan bir xildir.

Fransuz tilidagi *“Que se ressemble s'assemble”* iborasini so'zma-so'z *“Bir-biriga o'xshaganlar doim bir joyda bo'ladi”* deb tarjima qilish mumkin. Turk tilidagi *Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş* maqoli esa fransuzcha iboraning muvaffaqiyatli tarjimasi bo'la oladi.

Til ta'limida maqol va iboralar ustida ishlanganda ifoda va mazmun jihatidan o'xshash bo'lganlariga e'tibor qaratish natijasida tushunish va o'rganish jarayoni tezlashadi. O'quvchilar ularni o'rinli qo'llashga harakat qila boshlaydi. Yangi so'zlarni o'rganishda ham maqol va iboralar katta ahamiyatga ega. Masalan, *Rüzgâr eken fırtına biçer// Kto sieje wiatr, tenzbiera burze // Чмо ноceeушь, мо u ножнеушь* //Nima eksang, shuni o'rasan maqollari bir xil ma'noni ifodalagani uchun oquvchi ularni yodida oson saqlab qoladi.

Til ta'limida maqol va iboralardan foydalanish o'rganilayotgan tillarning nozik ma'no farqlarini tushunish, shu tillarda fikrni xatosiz, ta'sirchan ifodalash, turli madaniyatlar o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarni o'rganish imkonini beradi, xalq og'zaki ijodi va badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqishni yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aksoy, Ömer Asım (1988), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İstanbul:İnkılâp Kitabevi.
2. Gümüş, Muhittin-Yoldaşev, İbrahim.(1995) Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri. Ankara: Engin Yayınevi.
3. Kaya, Öztaş. Fransızca-Türkçe Deyimler Sözlüğü. Ankara. Dil Yayınları, 1973.
4. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.
5. O'zbek xalq maqollari. –T.,1988.

KOMPOZITSIYA USULIDA MODELASHTIRISH METODINING SAMARASI

**Zarmasov Sh.,
O'qituvchi**

Annotatsiya. Mazkur maqolada qo'shma so'z va so'z birikmasining o'xshash va farqli jihatlari modellashtirish metodi asosida taqqoslangan.

Kalit so'zlar: *model, modellashtirish metodi, qo'shma so'z, so'z birikmasi, kompozitsiya usuli.*

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar orasida tilga substansial yondashish, so'z yasaliishi hodisasiga oid tushunchalarni to'la va to'g'ri belgilash, ularning mazmunini to'g'ri anglash va so'z yasaliishi tizimi bilan bog'liq hodisalar mohiyatini tizimli yoritish, shuningdek, so'z yasaliishi haqidagi munozarali qarashlar, xususan, qo'shma so'zlarning aslida so'z birikmasi

ekanligi va nutqiy vaziyat bilan bog'liq shunday ishlatilishi kabi fikrlarning ko'zga tashlanishi, so'z yasaliishi tizimida modellashtirish metodidan foydalanishni taqazo qiladi.

A.Hojiyevning «O'zbek tili so'z yasaliishi tizimi» kitobida kompozitsiya ya'ni so'z qo'shish usuli mavjud emas degan fikr ilgari suriladi. Bu usul yordamida hosil qilingan qo'shma so'zlarni, u so'zlarni qo'shish yordamida yasalgan emas, balki bunday so'zlarning ko'pchiligi turli hodisa, yo'llar bilan yuzaga kelgan deb e'tirof etadi¹. Masalan, ularning ba'zilari boshqa tildan shunday o'zlashtirilgan bo'lishi, ba'zilari so'z birikmalarining nutqiy jarayon davomida shunday holga kelib qolganligi, ayrimlari esa okkazonal yasaliish – nutqiy hodisa deb hisoblaydi.

Qo'shma so'zning sodda yasama so'zdan farqi shundaki, sodda so'zda mustaqil ma'noli qism bitta, qo'shma so'zda esa birdan ortiq bo'ladi. Kompozitsiya usuli bilan so'z yasash bir asosga ikkinchi bir asosni qo'shish orqali yangi ma'noli qo'shma so'z hosil qilishdir. Qo'shma so'zlarda ikki mustaqil asosning birikishidan yangi bir butunlik, leksema hosil bo'lib, ularning birikish modelini ifodalashda har ikki mustaqil butunlik qismlari [+] modeli orqali qo'shiladi va [=] model orqali qo'shma so'zning yasaliishi ko'rsatiladi. Masalan, *belbog'* so'zi *bel* va *bog'* so'zlaridan hosil bo'lgan qo'shma so'z bo'lib, [**Ot** + **Ot** = **Ys_{ot}**] modeli bilan ifodalanadi.

Ona tili o'qitish metodikasida modellashtirish metodidan foydalanish sodda yasama va qo'shma so'z modelining ayni va farqli xususiyatlarini ochib beradi. Masalan, *shifosiz* va *shifobaxsh* yasama so'zlarini, modeli asosida taqqoslab ko'ramiz. Bunda sodda yasama so'zning morfem tarkibli modeli [**Ot_{Lk}** – **siz** = **Sf_{ys}**]; *shifobaxsh* qo'shma so'z modeli [**Ot_{Lk}** + **Ot_{Lk}** = **Sf_{ys}**] ko'rinishida beriladi.

- affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan hosil qilingan so'zning yig'indi modelida turkum va yasama so'z modeli beriladi.
- affiksatsiya usuli bilan yasalgan so'z modelida turkum modeli asos va yasalmaning modeli sifatida beriladi.
- kompozitsiya usuli bilan yasalgan so'z modelida asos qismni ifoda etuvchi turkum modeli ikkidan ortiq bo'ladi.

Qo'shma so'z qismlari tarkibida so'z shakllari mavjud bo'lishi mumkin. Bunday hollarda, qismlar tarkibidagi shakl yasovchi qo'shimchalar affiks-model sifatida ko'effitsentda beriladi. Ammo bular so'z yasaliish bo'limida emas, so'zning morfem tarkibida o'rganiladi.

O'zbek tili va xorijiy tillar so'z yasaliishi, xususan, kompozitsiya usulida so'z yasash xususiyatlarini taqqoslab o'rganish modellashtirish metodining tatbiqi natijasida samarali amalga oshadi. Masalan, *muzqaymoq*, *oqqush*, *belkurak*, *belbog'* kabi so'zlarni o'zbek va ingliz tili yasaliishida o'rganish, har ikki tilda yasaliish modelini tuzish va ularni o'zaro taqqoslash bilan amalga oshiriladi.

¹ Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasaliishi. –Toshkent: O'qituvchi, 2007. 167-bet.

O'zbek tilida qo'shma so'z modeli		Ingliz tilida qo'shma so'z modeli	
Muzqaymoq	$Ot + Ot = Y_{S_{ot}}$	$N + N = N$	Icecream
Oqqush	$Sf + Ot = Y_{S_{ot}}$	$A + N = N$	Whitebird

Tilning har bir sath birliklari ma'lum integral belgi asosida umumiylik hosil qiladi. Shu bilan birga, turli sath birliklari o'rtasida ham o'xshash nuqtalar mavjud bo'ladi. Mazkur o'xshash jihatlar murakkabroq sath birliklarining noma'lum tomonlarini uncha murakkab bo'lmagan va tadqiqotchi uchun ma'lum bo'lgan sath birliklarini qiyoslab o'rganishga qulay imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ham obyektlar o'rtasidagi izomorflikni aniqlash va ana shu izomorflik asosida obyektlar tabiatini yoritish katta ahamiyatga ega. Qo'shma so'z va so'z birikmasi, qo'shma so'z va murakkab birliklar o'rtasida ana shunday o'xshashliklar mavjud.

Qo'shma so'z ikki o'zak morfemaning birikib kelishidan tug'ilgan bir so'z, lekin, u genetik jihatdan qaraganda, grammatik aloqaga kirishgan ikki mustaqil so'zdir. Til taraqqiyoti jarayonida so'z birikmasi qismlarining ma'no va grammatik jihatdan yaxlit holda kelishi, qismlari orasidagi sintaktik munosabatning yo'qolishi hamda ularning bir ma'no markaziga birlashishi natijasida qo'shma so'zga aylanadi.

Qo'shma so'z qismlari morfema bo'lib, ular yaxlitligicha yangi bir leksik butunlik hosil qiladi. Masalan, sifat turkumiga mansub rangni bildiruvchi oq so'zi va ot turkumiga oid qush so'zining qo'shilishidan *oqqush* - [$Sf + Ot = Ot_{Ys}$] leksemasi yasaladi. Ya'ni, leksemalarning birikishi natijasida har qanday qushdan, qushning bir turi hosil qilingan. So'z birikmasi qismlari alohida-alohida so'z bo'lib, ular ma'no mustaqilligini saqlagan holda, tobelanish munosabati orqali bog'lanadi. Masalan, *oq qush* birikmasi oq rangdagi har qanday qushni ifodalaydi. Bu kabi birikmalarning modeli tarkibi [$TSf \rightarrow HOt = Bt$] grafik formulasiga ega bo'ladi. Qo'shma so'z va so'z birikmasi modellari taqqoslangan-da, ularga xos xususiyatlar aniq ko'zga tashlanadi.

Qo'shma so'z	Model	So'z birikmasi	Model
Oqqush	$Sf + Ot = Ot_{Ys}$	Oq qush	$TSf \rightarrow HOt = Bt$
Qoraqovun	$Sf + Ot = Ot_{Ys}$	Qora qovun	$TSf \rightarrow HOt = Bt$
Qushqanot	$Sf + Ot = Ot_{Ys}$	Qush qanoti	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow H Ot_{-i} = M$
Shakarqamish	$Sf + Ot = Ot_{Ys}$	Shakar qamishi	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow H Ot_{-i} = M$

Qo'shma so'z va so'z birikmasi komponentlarining grammatik aloqasi va tug'ilish e'tibori bilan har xil. Qo'shma so'z nutq jarayonida hosil qilinmaydi. Undan nutqda har gal tayyor leksik material sifatida foydalanamiz, so'z birikmasi esa bunday hodisa emas: u nutq jarayonida ma'lum qoidalar asosida hosil qilinadi.

Qo'shma so'z komponentlari orasidagi grammatik munosabat shu tipdagi so'z birikmasiga qarab tarixiy planda belgilanadi; sinxronik jihatdan qaraganimizda, orada bunday munosabat faraz qilinmaydi, chunki, bu aloqa saqlangan bo'lsa, u komponent so'z birikmasi bo'ladi. Masalan, *shakarqop* qo'shma so'z bo'lib, nutq jarayonida hosil qilinmaydi.

Qo'shma gap komponentlarining ma'no munosabati turli xil bo'lib, ulardan xoslik munosabatidagi qo'shma so'z komponentlari grammatik jihatdan shakllanib, moslashuvli so'z birikmasini hosil qiladi. Biror belgiga munosabati bitishuv munosabatli so'z birikmasini: *achchiq olma*, harakat va obyekt munosabati boshqaruvli so'z birikmasini hosil qiladi.

Qo'shma so'z	Model	So'z birikmasi	Model
itpashsha	$Ot + Ot = Ot_{Ys}$	It pashsha	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow H Ot_{\emptyset} = M$
Muzyorar	$Ot + Hn = Ot_{Ys}$	Muz yorar	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow H Hn = B$
Itqarash	$Ot + Hn = Ot_{Ys}$	It qarash	$T Ot \rightarrow H Hn = Bt$
Bedapoya	$Ot + Ot = Ot_{Ys}$	Bedaning poyasi	$T Ot_{-ning} \rightarrow H Ot_{-si} = M$
Bilaguzuk	$Ot + Ot = Ot_{Ys}$	Bilak uzugi	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow H Ot_{-i} = M$
Ishtashlash	$Ot + Hn = Ot_{Ys}$	Ishni tashlash	$T Ot_{-ni} \rightarrow H Hn = B$

Qo'shma so'z komponentlarining ma'no munosabati butun kompleks – tarkibning material tomoniga, so'z turkumiga ham bog'liq. Xoslik ma'nosini bildiruvchi qo'shma so'zlar $ot + ot$ modelida bo'lib, ular grammatik jihatdan shakllantirilganda, moslashuv munosabatli so'z birikmasi hosil bo'ladi. Masalan, *qo'l arra*, *qo'l mashina*, *oyoq mashinasi*.

Demak, so'z birikmasi qo'shma so'zga aylanganda, birikma tarkibidagi so'zlarning aniqlovchilik aloqasi yo'qoladi, ularning biri ikkinchisini aniqlab kelmaydi. Balki har ikkala qism birgalikda bir so'z holatiga keladi, bitta tushunchani anglatadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, tushum kelishigidagi so'z bilan uni boshqaruvchi fe'l nutqda uzviy bog'langan bo'lib, ba'zan u, shu fe'l tarkibiga kirib, ikki element bir butunni – qo'shma fe'lni tashkil etadi. Masalan, *bosh qotirmoq*, *qo'l qo'ymoq*, *ko'z tikmoq*, *qadam tashlamoq*, *ko'ngil qo'ymoq* va hokazo.

Qo'shma so'z	Model	So'z birikmasi	Model
Bosh qotirmoq	$Ot Ot = F_{Ys}$	Bosh qotirmoq	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow HF = B$
Qo'l qo'ymoq	$Ot Hn = F_{Ys}$	Qo'l qo'ymoq	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow HF = B$
Qadam tashlamoq	$Ot Hn = F_{Ys}$	Qadam tashlamoq	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow HF = B$
Ko'ngil qo'ymoq	$Ot Ot = F_{Ys}$	Ko'ngil qo'ymoq	$T Ot_{\emptyset} \rightarrow HF = B$

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, so'z yasallashining kompozitsiya usulini so'z birikmasi bilan taqqoslab o'rganishda modellashtirish metodidan unumli foydalanish o'rganish natijalarining samaradorligini oshirishga xizmat qilibgina qolmay, til taraqqiyotida ro'y bergan o'zgarishlarni ko'rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (morfemika, so'z yasallashi va morfologiya). – Toshkent, 2009.
2. G'aprov M va Qosimova R. Ingliz tili grammatikasi. – Toshkent, 2008.

3. Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasalishi. –Toshkent, 2007.
4. Гуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. –Тошкент, 1953.

CHET TILLARINI O'RGATISH MUHITINING BLENDED TA'LIM SHAKLI VA TEXNOLOGIYALARI YORDAMIDA MODERNIZATSIYALASHUVI

Azizov S.,
O'zDJTU tayanch doktorant

“Bugungi shiddatli zamon oldimizga qanday murakkab vazifalarni qo'yayotganini barchamiz ko'rib, bilib turibmiz. Ularni hal etish va ezgu maqsadlarimizga yetish, dunyo miqyosida raqobatbardosh bo'lish uchun xalqimizni, avvalambor, yoshlarimizni ilm-fan, ma'rifat va ma'naviyat, taraqqiyot yutuqlari bilan qurollantirishimiz kerak”.

Sh.Mirziyoyev

Annotatsiya. Ta'lim jarayoni bugungi kundagi zamon va makon nuqtayi nazaridan uzluksiz va uzviylikdagi taraqqiyot tendensiyasini taqozo etmoqda. Xususan, chet tili ta'lim muhitini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) yordamida modernizatsiyalashdan ko'zlangan asosiy maqsad – bu ham o'qituvchi, ham til o'rganuvchilarning har tomonlama qulay va samarali ta'lim faoliyat olib borishlari uchun zamin yaratishdir. Ushbu maqolada blended (aralash) ta'lim shakli va texnologiyalari yordamida chet til o'rgatish tizimini oliy ta'lim misolida takomillashtirishning eng muhim nazariy va amaliy asoslari to'g'risida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *blended ta'lim, chet til o'rgatish, metod, ta'lim muhiti, oliy ta'lim, baholash tizimi, ta'lim metodi, til ta'limi, dars mashg'uloti, chet tili.*

Avvalambor, chet tilini o'rgatish jarayonini to'g'ri yo'lga qo'yishda mazkur soha mutaxassisi chet tili nima ekanligini va uni o'rganish (tilni o'zlashtirish) deganda nimani tushunish lozimligini bilishi kerak¹. Xususan, chet tili ta'lim jarayonining uzluksiz va uzviylikda takomillashtirilishi til o'rgatish mutaxassislari, ya'ni o'qituvchilar va til o'rganuvchilar – maktab o'quvchilari yoki talabalarning amaliy ta'lim faoliyatlarida yuzaga keladigan turli xil muammolarini bartaraf etish bilan chambarchas bog'liqdir. Bundan tashqari, chet tilini o'rganishga bo'lgan **ehtijoj**ning kundan kun oshib borayotganligi, ta'lim olish jarayonlarida o'quvchilarning chuqur bilim olishlaridagi chet tilining bugungi kundagi **ahamiyati**, oliy ta'limda tahsil olayotgan bo'lajak mutaxassis kadrlarning o'z kasblariga tayyorgarlik darajasini oshirishdagi **dolzarbligi** chet tili ta'lim tizimi va muhitining modernizatsiyalashuvidagi ta'sir kuchiga ega bo'lgan muhim omillardir. Zero, bunday yangilanish jarayonlarida ustoz-murabbiylarimizning ishga, hayotga

¹ Солонцова Л.П. Методика обучения иностранным языкам. Часть 1: Общие вопросы. Базовый курс.– Москва: Издательство ВЛАДОС, 2018. – с. 9.

munosabati va mas'uliyati tubdan o'zgarib, ularning doimiy izlanib, yangilikka intilib yashayotgani, ilg'or ta'lim texnologiyalari va metodikalarini puxta o'zlashtirib borayotgani, hech shubhasiz, hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda¹. Bugungi kunda chet tillarini o'rgatish tizimini oliy ta'lim miqyosida takomillashtirish jarayoni ushbu fan doirasida tashkil etiladigan dars mashg'ulotlarini samarali va tizimli olib borish o'qituvchi tomonidan tatbiq etiladigan ta'lim metodi, yondashuvi, texnologiyalari va vositalarining o'zaro uzviylikdagi amaliyotga joriylantirilishi va talabalarning undagi faol ishtiroki, bilim, ko'nikma va malakalariga bevosita bog'liq. Shu sababli chet tillarini o'rgatish va o'rganish jarayonlari bugungi kunda olib borilayotgan ilmiy izlanishlarda butun bir voqelik sifatida tahlil etilsa-da, ularda ishtirok etuvchi har bir bosqichni chuqur va batafsil o'rganishga ham keng e'tibor qaratilmoqda.

Hozirgi kunda chet tili mazkur til sohiblari, ya'ni xalq vakillarining madaniyati va sivilizatsiyasi hisoblanadi, bu esa dunyo ma'naviy qadriyatlarining rivoj topishidir². O'z navbatida, chet tillarini o'rganayotgan shaxs o'z bilimlarining yanada mustahkamlanishi va boyishi kabi muhim natijalarga amaliy dars mashg'ulotlarida erishib boradi. Raqamli ta'lim texnologiyalari va vositalarining oliy ta'lim misolida chet tillarini o'rgatish tizimiga tatbiq etilib borilishi talabalarning bo'lajak mutaxassis sifatida axborotlar oqimi bilan ishlash ko'nikma va malakalarining bosqichma-bosqich takomillashtirilib borishida, o'z fikr-mulohazalarini kommunikativ nutqiy kontekstda dunyoning istalgan nuqtasiga mustaqil tarzda qulay va samarali taqdim etishida, o'z ilmiy-amaliy izlanishlarining qamrov ko'lamini innovatsion usulda kengaytirishida va kelgusida o'z kasbiy faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammo-yu kamchiliklarni to'g'ri hal eta olishidagi eng muhim foydali jihatlarini ko'rishimiz mumkin. Aslini olganda, chet tillarini o'rgatishning **zamonaviy maqsadi** talabalarni real madaniyatlararo muloqotga tayyorlashdan iboratdir³. Nisbatan real muhitlarni chet tillarini o'rgatish tizimida yaratishni zamonaviy AKTsiz tasavvur qilish qiyin, ya'ni talabalar uchun virtual ta'lim muhiti chet tillarini o'rgatish va o'rganishdan ko'zlangan maqsadlar va kutilgan natijalarga ko'ra yaratiladi. Shuningdek, ayni vaqtda insoniyat yuzlashayotgan muammo va qiyinchiliklar, jumladan, COVID-19 pandemiyasi ta'lim sohasida tezkor va samarali AKTni amaliyotga keng joriy etishni taqozo etdi. Bu holatda, albatta, kamchiliklar va xatolar kuzatildi, ammo ish bor joyda, xatolarga ham yo'l qo'yilishi tabiiy hol. **Blended** (oflayn va onlayn ta'lim platformalari va texnologiyalarining birlashmasi) ta'lim shakli va texnologiyalari mazkur soha mutaxassislari uchun amaliyotda uzviylik va uzluksizlikni ta'minlashga zamin yaratishlarida o'z ahamiyatini sezilarli darajada oshirmoqda. Birinchidan, blended ta'lim yondashuvini o'qitish jarayoni uchun ishlab chiqish pedagogikaning takomillashtirilishini kafolatlamasa-da, u o'qituvchilarni o'z ta'lim strategiyalarini qayta ko'rib chiqishlariga majbur qiladi, bu esa ta'lim

¹ Mirziyoyev Sh. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston o'qituvchi va murabbiylariga bayram tabrigi. "Xalq so'zi" gazetasi, № 209 (7989). 30.09.2021.

² Солонцова Л.П. Методика обучения иностранным языкам. Часть 2: Методические теории.— Москва: Издательство ВЛАДОС, 2018. — с. 9.

³ Солонцова Л.П. Методика обучения иностранным языкам. Часть 2: Методические теории.— Москва: Издательство ВЛАДОС, 2018. — с. 9.

natijalarining yaxshilanishiga olib keladi¹. Ikkinchidan, blended yondashuvlar talabalar turli xil o'quv materiallari, taqdimotlar va topshiriqlar bilan tizimlashtirilgan va hamkorlikdagi ta'lim muhitida tahsil olishgandagina samaralidir². Shu o'rinda texnologiyalarning qadr-qimmatini xususida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihat shuki, raqamli bo'lish yoki bo'lmasligidan qat'iy nazar – ularning xilma-xillikni qo'llab-quvvatlay olishi, ya'ni moslashuvchanligi muhim ahamiyatga egadir³. Blended ta'lim muhitida o'qituvchining chet tillarini o'rgatish tizimini modernizatsiyalanishidagi quyidagi muhim omillarning e'tiborga olinishi maqsadga muvofiq:

▪ *Tashkiliy tayyorgarlik.* Avvalambor, oliy ta'lim muassasalarining raqamli ta'lim vositalari va jihozlanganligi o'qituvchi va talabalarning samarali ta'lim jarayonlarini tashkil etishlari uchun zamin yaratadi. Bu jabhada o'qituvchilarning blended ta'lim texnologiyalaridan foydalana olish bilim, ko'nikma va malakalarining real holatining, albatta, inobatga olinishi lozim, chunki mazkur ta'lim shaklida butun bir jarayonni boshqarish, ya'ni dars mashg'ulotlarini olib borish aynan shu jihatga to'g'ridan to'g'ri bog'liq. Bundan tashqari, talabalarning ham zamonaviy AKT vositalaridan foydalanish ko'nikmalari va ularda mavjud bo'lgan raqamli qurilmalarning dasturiy ma'lumotlari ham amaliy dars mashg'ulotlarining samarali natijalarining dastlabki garovidir. Masalan, talabalarning o'z elektron pochta manzillariga ega bo'lishi, ommabop ijtimoiy tarmoq va messenjerlarida o'z hisob va rasmiy sahifalarining mavjudligi blended ta'lim muhiti va texnologiyalarining tizimli chet tili ta'limining sifatli yo'lga qo'yilishiga yordam beradi.

▪ *O'quv tayyorgarlik.* Talabalarni ularning iqtidori, bilimi va ko'nikmalariga ko'ra turli guruhlariga ajratilishi chet tili ta'limida yangilik emas va bu o'rinda ularning e'tiboriga havola etiladigan o'quv materiallari va adabiyotlarining tarkibi, dizayni va qamrov ko'lami, ya'ni unda jamlangan axborot-ma'lumotlarning bugun zamon nuqtayi nazaridan yangiligi va dunyo ilm-fani talablariga mosligi dolzarb ahamiyatga egadir. Jumladan, blended ta'lim muhitida o'qituvchi tomonidan talabalarni zarur o'quv materiallari bilan ta'minlashda har ikki ta'lim platformasi – oflayn va onlayn ta'lim shakllarida ularni qulay, ishonchli va sifatli taqdim etish maqsadga muvofiqdir. Misol uchun, ingliz tilida yozuv kompetensiyasini takomillashtirish doirasida mavzular taqdimoti infografik, audio yoki videodars ko'rinishida an'anaviy dars mashg'ulotlaridan so'ng raqamli ta'lim platformalarida ham muntazam ravishda taqdim etiladi va bu kabi yondashuv talabalarning o'quv manbaalaridan istalgan zamon va makonda foydalana olishlariga yordam beradi. Shuningdek, asosiy til ko'nikmalaridan biri hisoblanuvchi gapirish nutq faoliyat turi uchun ham innovatsion tarzda, ayniqsa, chet tilidagi leksik, grammatik va sintaktik vositalar to'g'risidagi o'quv materiallarining raqamli ta'lim platformalarida uzluksiz va uzviylikda taqdim etib borilishi oliy ta'limning yanada sifatli bo'lishiga xizmat qiladi.

¹ Graham C., Allen S. Designing blended learning environments. In Encyclopedia of distance learning (2nd ed., pp. 562–570). Hershey: IGI Global, 2009.

² Oliver M., Trigwell K. Can blended learning be redeemed? E-learning and Digital Media, 2(1), 17–26, 2005.

³ Hinkelman D. Blending technologies in second language classrooms (2nd ed.). – p. 4. London: Palgrave Macmillan, 2018.

▪ *Amaliy tayyorgarlik.* Yuqoridagi ikki bosh omildan so'ng talabalarning olgan bilimlarini mustahkamlovchi jarayon sifatida ularni umumiy amaliy maqsadga yetaklovchi bosqichga – turli mashqlar zanjiri yordamida takomillashtirishga o'tiladi. Bu jarayon asosan amaliy mashqlar va muhokamalar olib borish bosqichlarini o'zida aks ettiradi. Blended ta'lim muhitida mashqlar yozuv kompetensiyasini takomillashtirish misolida olib qaralsa, o'qituvchi va talabalar o'rtasida hamkorlikda amalga oshiriluvchi rasmiy/norasmiy xat va akademik insho yozish va ularning tarkibiy qismlariga doir mashqlarni ishlab chiqishda mazkur ta'lim shaklining imkoniyatlari va xususiyatlarining inobatga olinishi maqsadga muvofiqdir.

▪ *Tekshiruv tayyorgarlik.* Yuqoridagi barcha jarayonlarning yakuniy qismi sifatida tekshiruv bosqichida talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash va olingan natijalar asosida ularni qayta aloqa (feedback) bilan ta'minlash ishlari amalga oshiriladi. Jumladan, blended ta'lim texnologiyalari ushbu bosqichda talabalardan uyga berilgan topshiriqlarni raqamli ta'lim platformalari yordamida qabul qilib olinishi va ularning o'qituvchi tomonidan innovatsion tarzda elektron qayta aloqa shakli bilan ta'minlanishida amaliy bosqichlarni tizimli boshqaruvchi vosita sifatida qo'l keladi.

Xulosa shuki, blended ta'lim muhiti va unda qo'llaniluvchi texnologiyalarning chet tillarini o'rgatish tizimidagi samaradorligi o'qituvchining talabalarning mazkur jarayondagi faolligiga ta'sir ko'rsatuvchi yuqorida tilga olingan barcha omillarni to'g'ri va o'z o'rnida inobatga olgan holda amaliy dars mashg'ulotlariga tatbiq eta olishidagina namoyon bo'ladi va kutilgan natijalarga erishishning asosiy tayanchiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston o'qituvchi va murabbiylariga bayram tabrigi. // "Xalq so'zi" gazetasi. – № 209 (7989). 30.09.2021.
2. Graham C., Allen S. Designing blended learning environments. In Encyclopedia of distance learning (2nd ed.). Hershey: IGI Global, 2009.
3. Hinkelman D. Blending technologies in second language classrooms (2nd ed.). London: Palgrave Macmillan, 2018.
4. Oliver M., Trigwell K. Can blended learning be redeemed? E-learning and Digital Media, 2(1), 17–26, 2005.
5. Солонцова Л.П. Методика обучения иностранным языкам. Часть 1: Общие вопросы. Базовый курс. Москва: Издательство ВЛАДОС, 2018.
6. Солонцова Л.П. Методика обучения иностранным языкам. Часть 2: Методические теории. Москва: Издательство ВЛАДОС, 2018.

ONA TILI TA'LIMIDA MUSTAQIL ISHLAR

Abdullayeva G.,

*Nukus shahridagi Ibroyim Yusupov nomidagi
ijod maktabi o'qituvchisi*

Annotatsiya: Bugungi ona tili ta'limida faollik va mustaqillik muammosi bir-birini to'ldiradigan, o'zaro uzviy bog'langan pedagogik kategoriyalar haqida bahs yuritiladi. Har qanday faoliyat asosida mustaqil aqliy faoliyat yotadi. Darslik ustida mustaqil ishlay olish malakalari, dastavval, boshlang'ich sinflarda hosil qilinadi, bu malakalar yuqori sinflarda yanada takomillashtiriladi.

Kalit so'zlar: *krayetivlik, pedagogik kategoriyalar, didaktik tarqatmalar, o'qitish metodi, mustaqil ishlar, matn, badiiy asar, lingvistik tahlil, ijodiylik, hikoya.*

O'quvchilar tilga oid bilimlarni, asosan, dars jarayonida o'rganadilar. Ularga tildan beriladigan bilimlarni mustaqil ishlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Ona tili o'qituvchisi o'z shogirdlarining mustaqil ishlashiga ko'proq imkoniyat yaratib berishi, o'quvchining berilgan topshiriqlar yuzasidan mustaqil xulosalar chiqarishi va krayetivlikka yo'naltirishi uzluksizlik va uzviylikni ta'minlaydi. Grammatik qoidani o'qituvchi rahbarligida o'quvchining o'zi bajarishi va xulosalashi aniq maqsad sari olib boradi.

Bugungi ona tili ta'limida faollik va mustaqillik muammosi bir-birini to'ldiradigan, o'zaro uzviy bog'langan pedagogik kategoriyalar hisoblanadi. Har qanday faoliyat asosida mustaqil aqliy faoliyat yotadi. Mustaqil ishlarsiz hech qanday faoliyat bo'lmaydi. Ammo bu faollik va mustaqillik bir xil tushuncha ekan, degan fikrga olib kelmasligi kerak. Faollik mustaqillik tushunchasiga nisbatan qaraganda, o'qituvchi mavzuni tushuntirishi, o'quvchi diqqat bilan tinglashi, dars jarayonida turli xil vositalar: ko'rgazma qurol, didaktik tarqatmalar yordamida o'quvchilarning mustaqil ish faolligini oshirish, ijtimoiy va ma'naviy hayotda faollik bilan ishtirok etish, moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishda ijodkorlik, tashabbuskorlik ko'rsatish kabilar tushuniladi. Demak, faollik tushunchasi xoh o'quv-tarbiya, xoh ijtimoiy va ma'naviy hayot sohasida bo'lmasin, kishining ongli, aqliy faoliyatini ifodalash uchun ishlatiladi. Ona tili darslarida o'tkaziladigan mustaqil ishlar o'quvchilarning faolligini oshirishining asosiy vositalaridan biri sanaladi.

Darslik ustida mustaqil ishlay olish malakalari, dastavval, boshlang'ich sinflarda hosil qilinadi, bu malakalar yuqori sinflarda yanada takomillashtiriladi. Darslarda tashkil etiladigan mustaqil ishlar o'quvchilarda darslik ustida ishlash malakasini shakllantirishning yetakchi omilidir¹.

Didaktika va xususiy metodikaga oid adabiyotlarda mustaqil ishlar muammosi uch tomondan talqin qilinadi. Fan asoslarini egallashdagi mustaqillik-deduktiv prinsip mustaqil ishlash o'qitish metodi mustaqil ishlar darsda tashkil etiladigan topshiriq o'quvchi shaxsini shakllantirish vositasi hisoblanadi.

¹ Hamedova I. Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish tajribasidan // Pedagogik ta'lim jurnali. 6-son. 2002. – B.26–28.

Umumiy ta'lim predmetlaridan biri sanalgan ona tili o'quvchilarda mustaqillikni taraqqiy ettirish uchun juda boy imkoniyatlarga ega. Ona tili materiallari ustida tashkil qilinadigan topshiriqlar o'quvchilarni til hodisalarini kuzatish, tahlil va qayta qo'shish, induktiv va deduktiv xulosalar chiqarish kabi malakalarni o'stiradi.

O'quvchilarning mustaqil ishlari ona tili darslarining barcha bosqichlarida o'tkaziladigan, o'qituvchining bevosita ishtirokisiz, ammo uning ko'rsatmalari va rahbarligida bajariladigan, o'quvchilarning ongli ravishda faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan grammatik vazifalardir.

Tajribali o'qituvchilar darslarni krayeativ olib borishda o'quvchilarning mustaqil ishlariga tayanadilar. Kuzatishlar shuni tasdiqlaydiki, aksariyat o'qituvchilar mustaqil ishlarning o'ziga xos xususiyatlariga yetarli ahamiyat bermay, uni nafasni rostlab olish uchungina o'tkazadilar.

Ba'zan ona tilidan o'tkaziladigan mustaqil ishlar o'quvchilarning bilimi, hayotiy tajribasi, individual xususiyatlarga to'g'ri kelmaydi.

Darslarda o'tkaziladigan mustaqil ishlar dars tipiga dars jarayonining turli bosqichlariga o'quv materialining mazmuniga bog'liq bo'ladi. Ona tilidan o'rganiladigan har bir mavzu, har bir orfogramma xarakteriga muvofiq mustaqil ishlar uyushtiriladi. Ona tili darslarida o'tkaziladigan mustaqil ishlarga quyidagi talablar qo'yiladi: a) mustaqil ishlar pedagogik va psixologik tomondan asoslangan, o'quvchilarning yosh va xususiy xususiyatlariga, bilimiga mos bo'lishi o'quvchilarga tilni o'zlashtirishga qiziqtirishi lozim; b) o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriq bolalarning o'quv materialini faol idrok etishini ta'minlashi zarur; d) mustaqil ish hayotiy bo'lishi, o'rganilgan nazariy bilimlarni amaliy tatbiq etishning vositasi bo'lmog'i kerak¹.

Ta'lim ilgarilab ketgani sari mustaqil ishlarning hajmi, murakkabligi oshira boriladi. O'quvchilarning ish tezligi, mustaqillik darajasi o'sadi. Masalan, 5–9-sinflarda «so'z tarkibi» mavzusi o'tiladi. O'quvchilar 5-sinfda o'zak, o'zakdosh so'z, so'z yasovchi qo'shimchalar, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar to'g'risida dastlabki ma'lumotni oladilar. Bu sinfda o'zak, o'zakdosh so'z, qo'shimcha, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha, turlovchi qo'shimcha, negiz kabi terminlar vositasida o'quvchilarning so'z tarkibi haqidagi bilimlari yanada boyitiladi.

Ona tilidan tashkil qilinadigan mustaqil ishlar hajmi va murakkabligi jihatidan uch guruhga bo'linadi: tayyorlovchi, yarim mustaqil yoki oraliq, natijasi matnga teng mustaqil ishlar.

1. Tayyorlovchi mustaqil ishlar. Ma'lumki, ona tili darslarida dastlab o'quvchilar vazifalarni mustaqil bajarishga ancha qiynaladilar. Ular berilgan topshiriqlarni taqlid qilish yo'li bilangina bajara oladi. Ilg'or o'qituvchilar dastlabki mustaqil ishlarni quyidagicha tashkil etishadi; avvalo o'qituvchi o'quv qurollariga muomala qilish, o'quv qurollaridan foydalanish, o'qish va yozish paytida partada o'tirish qoidalarini amaliy ravishda ko'rsatib beradi. O'quvchilar o'qituvchiga ergashib, uning qilgan harakatlarini takrorlaydi. Bu ishlar murakkablashtirib boriladi. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida tovushni bo'g'inga, bo'g'inni so'zga birlashtiradilar. Gapni so'zga, so'zni bo'g'inga, bo'g'inni tovushlarga ajratadilar.

¹ Ne'matov H. P, G'ulomov A.Q. Ona tili ta'limi mazmuni. 1996. 37-bet.

O'quvchilarga tahlil qilishni o'rgatish maqsadida ularning diqqati aniq narsalarga tortiladi. O'quvchi rasmni o'sa turib, «rasmda uzum, anor, shaftoli, limon, o'rik kabi mevalar ifodalangan» o'quvchilarga bunday ish beradi: rasmni yaxshilab kuzating. Unda nimalar tasvirlangan? Ularnig nomini eslang. Shirin, nordon mevalarning nomini bildiradigan so'zlarni guruhlariga ajrating. O'ylang, yana qaysi mevalar shirin va nordon bo'ladi. Bunday topshiriqlarni bajarishda o'quvchilar chog'ishtirish usulidan foydalanadilar. Topshiriq bajarilgach, tahlil uchun «olma» so'zi ajratiladi. Shu so'z bo'g'inlarga ajratiladi. «Olma so'zining ikkinchi bo'g'inidagi «m», «a» tovushlarining artikulyatsiyasini kuzatish topshirildi (o'quvchilar bu tovushlarni ayta turib, partadosh o'rtog'ining og'ziga qaraydi)». Suhbat paytida o'quvchilar «m» tovushini talaffuz qilganda lablarning yumilishi, «a» tovushini aytganda og'izning ochilishini o'rganib oladilar. Shunga o'xshash ishlarni bajarish natijasida o'quvchilar til dalillarini kuzatish, jamoada ishlay olish malakalarini egallaydi. Bu ishlar o'quvchilarni bundan keyingi yanada murakkabroq vazifalarni bajarishga tayyorlaydi¹.

Tayyorlovchi mustaqil ishlar yuqori sinflarda o'quvchilarni yangi o'quv materialini ongli o'zlashtirishga tayyorlash maqsadida o'tkaziladi. Masalan, 5-sinfda sifat haqida ma'lumot berish ko'zda tutilgan. Bolalar o'qituvchi topshirig'iga ko'ra, ot bilan bog'lanib kelgan sifatlarni (*tip-tiniq, muattar, serhosil, ko'm-ko'k*), ularning so'roqlarini aniqlaydilar, sifatlarni o'zlari bog'langan otlar bilan ko'chirib yozadilar (*tip-tiniq jilg'a, muattar hid, serhosil jiyda, ko'm-ko'k daraxt*). Bu ish o'quvchilarni sifat mavzusini ongli o'zlashtirishga tayyorlaydi. Mustaqil ishlarga tayyorlashning bu kabi usullarini har bir mavzu va bo'limning murakkabligidan kelib chiqib topshiriq berish mumkin.

2. Yarim mustaqil yoki oraliq mustaqil ishlar. Mustaqil ishlarning bu turi yetaklovchi savollar, darslik, bosma asosli tarqatma materiallar, ko'rgazma materiallardan foydalanish asosida bajariladi. Misollar: o'qituvchi doskaga «*paxta*» so'zini yozib, o'zakdosh so'zlarni yozib, o'zakdosh so'zlarni topishni buyuradi. O'quvchilar «*paxta*», «*paxtazor*», «*paxtachilik*», «*paxtagul*», «*paxtali*» kabi so'zlarni lug'atdan topib yozadi. Bu ishda yetaklovchilik vazifasini paxta so'zi o'ynaydi.

3. Natijasi matnga teng mustaqil ishlar. Ta'lim ilgarilagan sari o'quvchilar yanada murakkabroq vazifalarni bajara oladilar. Shuni hisobga olib, grammatikadan o'rganiladigan bilimlarga bog'langan holda ijodiy diktant, ish qog'ozlari, bayon, incho va boshqa ish turlaridan mustaqil ish sifatida foydalanish mumkin. Bu ishlar hajmining kattaligi, bajarish uchun ko'p vaqtni talab qilishi bilan mustaqil ishning oldingi turlaridan farq qiladi. Bunday mustaqil ishlarning oldingi turlaridan farqlash uchun «natijasi matnga teng mustaqil ishlar» terminini ishlatdik. Shunday qilib, ona tili darslarida o'tkaziladigan mustaqil ishlar tizimini, sinf o'quvchilarining tayyorgarlik darajasi, mustaqil ishni bajarish uchun ketadigan vaqtga ko'ra aniqlanadi.

4. Darslik materiallari ustida mustaqil ishlarni tayin etish yo'llari. Ona tili darsliklarining oldiga qat'iy ilmiy izchillik, milliy istiqlool g'oyasini singdirish kabi qator vazifalar qo'yilgan.

¹ To'xliyev B. va b. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – T., 2010. 34–61-b.

“Ona tili” darsliklari materiallari o‘zida grammatik kategoriyalarni, so‘z yasash shakllari va usullari, so‘z o‘zgartirish va gap tuzish yo‘llari, orfoepik va orfografik hamda punktuatsion qoidalarini mujassamlantirgan. Darslikdagi qoidalar o‘zining abstraktligi, umumiyliги bilan xarakterlanadi. Demak, o‘quvchining umumiy taraqqiy qilishda ona tili alohida ahamiyatga ega bo‘lib, uning asosiy vazifalaridan biri, bolalar tafakkurini o‘stirish, ularda kitob ustida ishlash malakalarini takomillashtirishdan iborat.

Grammatik qonun-qoidalar ustida o‘tkaziladigan mashqlar jamoaviy xarakterga ega bo‘lib, o‘qituvchi faqat doskaga chiqarilgan o‘quvchi bilan ishlaydi. Sinf jamoasi esa o‘rtog‘ining sinf taxtasidagi ishidan nusxa oladi. Kuzatishimizcha, ona tili ta’limning asosiy nuqsonlaridan biri, o‘quvchilarga ma’lum miqdorda bilimlar berilsa ham, ammo ularning aqliy taraqqiyotida yetarli e’tibor bermaslikda, o‘quvchilarga mustaqil ishlash malakalarini singdirmaslikdadir. Bu ahvolni odilona tanqid qilib, Birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov shunday yozgan edi: *“Agar bolalar erkin fikrlashni o‘rganmasa, berilgan ta’lim samarasi past bo‘lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo bilim o‘z yo‘liga. Mustaqil fikrlash ham boylikdir”*¹.

Darslik materiallari ustida o‘quvchilarni mustaqil ishlashga o‘rgatish ikki bosqichda amalga oshiriladi:

- a) o‘quvchilarda tashkiliy-texnik malakalarni hosil qilish;
- b) o‘quvchilarga darslikdagi grammatik qoidalar va mashqlar ustida ishlash yo‘llarini o‘rgatish.

O‘quvchilarni kitob ustida mustaqil ishlashga o‘rgatishning dastlabki bosqichi bolalarni darslik bilan tanishtirishdir. O‘qituvchi kitob bilan tanishtirayotganda, faqat kitob muqovasi, rasmlarnigina ko‘rsatib qo‘ya qolmay, balki har bir grammatik elementni kitobning nomi, muallifining familiyasi qayerga yozilishi, betlari, mundarijasini ham tushuntirib berishi zarur. Buning uchun kirish suhbatini o‘tkaziladi. Suhbatda, avvalo, o‘quvchilar diqqati darslik muqovasiga tortiladi, o‘quvchilar o‘qituvchi rahbarligida kitob mualliflarini, kitob ona tilini o‘rganish uchun yaratilganligini, uning qaysi nashriyotdan chiqqanligini bilib oladilar. So‘ngra o‘quvchilar diqqati darslik materiallariga tortiladi. Suhbat davomida o‘quvchilar har bir bo‘limning grammatik qoida va amaliy mashqlardan iborat ekanligini tushunadi. Keyin darslik mundarijasidan foydalanish amaliy tushuntiriladi. O‘qituvchi suhbatni yakunlar ekan, bolalarga quyidagi so‘zlar bilan murojaat qiladi:

– Bolalar, kitob – bilimning asosiy manbayi. Uni kishilar mehnat qilib yaratgan. Kitobni o‘qiganda, uni kim yozganligini, qachon yozganligini, nima uchun va kim uchun yozganligini bilish nihoyatda zarur. Kitobdan foydalanganda uni oxirigacha varaqlab turmasdan, oldin mundarijasiga qarab, kerakli paragrafni topib olishga o‘rganing. O‘quvchilarda darslik ustida ishlashning tashkiliy-texnik malakalari hosil qilishi bilan birga, ularga darslik materiallari ustida ishlash yo‘llari ham o‘rgatiladi.

1. Grammatik qoidalar ustida ishlash. Grammatik qoidalar ustida mustaqil ishlashning quyidagi yo‘llari o‘quvchilarga o‘rgatiladi.

A. Darslikdagi qoidani o‘qish va uni misollar orqali tushuntirish. Masalan, “Sifat – so‘z turkumi” mavzusi yuzasidan o‘quvchilarga shunday vazifa berish

¹ Karimov I., Barkamol avlod orzusi. – T., 1999. 16-b.

mumkin: Qoidani o'qing, narsaning rangi, mazasi, shaklini bildirgan so'zlarga misollar o'ylab toping. Bu so'zlar qanday so'roqni oladi.

O'quvchilar oq, qora, shirin, nordon, katta, baland, uzun, dumaloq kabi sifatlarni o'ylab topadilar, shu so'zlarning so'roqlarini aniqlaydilar. Bolalar darslikdagi qoidadan misolga qarab boradi. Shu yo'l bilan bolalar deduksiyani o'rganadilar¹.

B. Misollardan xulosalar chiqarish va uni darslikdagi qoidalarga taqqoslash. O'quvchilar avval misollarni kuzatadilar, tahlil qiladilar, so'ngra xulosa chiqaradilar. O'zlari chiqargan qoidani darslikdagi qoidaga taqqoslaydi. Bolalar induktiv yo'l bilan qoidani o'rganadi, mustahkamlaydi.

V. Grammatik qoidalarni saylab o'qish. Agar o'quvchi ma'lum qoidani, grammatik ta'riflarni unutgan bo'lsa, saylab o'qish usulidan foydalaniladi. Masalan, o'quvchilar oxiri "k" undoshi bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilganda yuz beradigan fonetik o'zgarishlarni unutib xatoga yo'l qo'ysa, darslikning tegishli betidagi qoidani o'qiydi, darslikdagi misollarga o'xshash misollar o'ylab topadi. *Qarmoq, terak, yurak, quloq, kurak, boshqoq, o'tloq* kabi so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasini qo'shadi, gaplar tuzadi.

G. Grammatik qoidalarni qismlarga ajratish. Darslikda berilgan qoidalarni mantiqiy qismlarga ajratishni ham bolalarga o'rgatish zarur.

D. O'rganilgan qoidalarga oid misollarni o'quvchilar o'qituvchi topshirig'iga ko'ra darslik, o'qish kitobi, gazeta va jurnallardan izlaydilar. Bular o'quvchilarga izlanish, o'rganish havasini uyg'otadi, ularni ijodkorlikka o'rgatadi.

II. Darslik mashqlari ustida ishlash. Grammatikadan beriladigan bilimlar darslik mashqlari yordamida mustahkamlanadi. Shunga ko'ra, mashqlarga bo'lgan talab juda ham katta. Grammatik mashqlar ustida mustaqil ishlarni o'quvchilarga o'rgatish uchun quyidagi ish usullaridan foydalaniladi.

A. Mashqlarni variantlarga bo'lib ishlash. Bu usul yordamida ish qilinganda o'quvchilar guruhlariga bo'linadi. Bajariladigan mashq yuzasidan o'quvchilarga ikki variantda topshiriq beriladi. O'quvchilar topshiriqni bajarib bo'lganlaridan keyin, birinchi variant o'quvchilari ikkinchi variant o'quvchilarining, ikkinchi variant o'quvchilari esa birinchi variant o'quvchilarining ishlari o'zaro daftarlarni almashtirib tekshiriladi. Variantlar bo'yicha ishlash o'quvchilarning faolligini, qiziqishini, mustaqilligini oshiradi.

B. Mashqlar asosida jadvallar tuzish. Bunday ishlar o'quvchilarga umumiy tushunchalarni o'rgatish uchun juda foydali bo'ladi. Bolalar jadvalni to'ldirishda *anor, nok, olxo'ri, gilos, behi* kabi so'zlarni bir umumiy nom bilan "*mevalar*" deb aytishni, *sabzi, piyoz, karam* kabilarni "*sabzavot*" tushunchasi doirasida umumlashtirishni bilib oladilar. Bu ishlar o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini o'stiradi.

Xullas, ona tilidan mustaqil ishlarni tashkil qilish har bir fidoyi ustozlar oldida turgan muhim va dolzarb masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I., Barkamol avlod orzusi. – T., 1999. 16-b.

¹ G'ulomov A.Q. va b. Ona tili o'qitish metodikasi. "Fan va texnologiya" nashri. 2012. 102-bet.

2. Hamedova I. Talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish tajribasidan // Pedagogik ta'lim jurnali. 6-son. 2002. – B.26–28.
3. To'xliyev B. va b. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – T., 2010.
4. Ne'matov H. P, G'ulomov A.Q. Ona tili ta'limi mazmuni. 1996. – 37-bet.
5. G'ulomov A.Q. va b. "Ona tili o'qitish metodikasi". "Fan va texnologiya" nashri. 2012. –102-bet.

UZBEKISTAN ENGLISH LANGUAGE TEACHER COMPETENCES

Buronova N.,

Master degree student, SamSIFL

Annotation. This paper considers competences of the foreign language teacher within the Republic of Uzbekistan. Despite the clear classification of English language teacher competences on a first level, which was developed within the TEMPUS project, no reliable instrument has yet been constructed to account for those competences. The aim of my article was to redefine the standard role of the teacher: s/he not only plays the role of an individual who not only possesses and transmits knowledge, but also has to possess and create positive interpersonal and intrapersonal relationships within the classroom. The quality of the teaching process therefore depends entirely on the teacher's professional competences furthermore as on his/her personal characteristics. In this article work we will discuss the teaching process depends on not only teachers competences (both subject-specific and educational), but also learner's characteristics (motivation, knowledge, attitudes, etc.).

Key words: *competences, interpersonal, intrapersonal*

Regardless of the subject that is taught, the method of teaching and learning is influenced by many interrelated contextual factors within which learning takes place. When it involves foreign instruction and learning, the role of context plays a really important, if not the most important role. Consequently, it influences learning results. Foreign pedagogy and learning most frequently [1] occur in a formal context within the academic system. Thus, the learner's contact with the target language and culture is not direct. In such a context, a teacher (most often) represents the only source of English language and culture so his/her role is of significant supremacy.

The simultaneously understanding of the academic process [2] redefines the standard role of the teacher: s/he not only plays the role of an individual who not only possesses and transmits knowledge, but also has to possess and create positive interpersonal and intrapersonal relationships within the classroom. The quality of the teaching process therefore depends entirely on the teacher's professional competences furthermore as on his/her personal characteristics.

Dunkin and Biddle's model of teaching [3] presents some essential relationships operating in teaching. In conformity with the authors, teachers' competences (both subject-specific and educational), likewise as their formative experience and properties, act on the process variables, which, in turn, effects to immediate and long run variables. Other factors having an effect on the quality of output are context variables. These include student characteristics moreover community and classroom

contexts which ‘surround’ the formal learning classroom. Dunkin and Biddle indicate the importance of both characteristics of teachers and learners, and their influence on the classroom atmosphere which, consequently, determines the quality of interaction and output. Although we stress the importance of the holistic point of view, our interest within this article is directed towards the teacher’s competences.

Since English language acquisition takes place in afore-mentioned formal classroom settings, it is assumed that every learners are exposed to the identical amount and quality of input [4]. However, we have witnessed that not all students acquire language at the identical speed, which ends up in their different levels of achievement. The former, of course, partially depends on a learner’s characteristics (motivation, knowledge, attitudes, etc.), but learning is not a one-way process, therefore the differences referred to can not be only ascribed solely to the learner’s differences. American psychologist William Huitt [5] made an effort to clarify differences in achievement by his transactional model of the teaching-learning process. He developed a four-category classification: context, input, classroom processes and output, all of which have distinct variables within themselves. Since Huitt’s primary interest was differences in academic achievement, it seems logical that he put emphasis on the output category because the variables within the other of the categories are accustomed to predict or relate to the variables measured in this one. Nevertheless, Huitt’s transactional model once again points out the importance of the teacher’s characteristics in learning and teaching.

When designing a twenty-first century curriculum in foreign language teaching, it is necessary to take into consideration the opinion of both teachers and students. Therefore, it is of utmost importance to investigate what competences are considered the significant feature of foreign language teachers. The results of the study have shown that teachers competence (both subject-specific and educational) and student’s characteristics (motivation, knowledge, attitudes, etc.) are play great role in acquisition of English language. Communicative language competence was seen as the most important, followed by competences related to classroom instruction, intrapersonal and interpersonal competences and, in the end, intercultural competences. It is our opinion that the conclusions arrived at are important for any future discussion of the foreign language teacher competences and it is our hope that this article will be helpfull manual for foreign language teachers and learners.

References

1. Borg, S. (2006). The Distinctive Characteristics of Foreign Language Teachers. *Language Teaching Research*, 10(1), 3–31.
2. Brosh, H. (1996). Percieved Characteristics of the Effective Language Teacher. *Foreign Language Annals*, 29(2), 125-136.
3. Dunkin, M. J., & Biddle, B. J. (1974). *The study of teaching*. New York: Holt, Rinehart and Wisnton, Inc.
4. Hammadou, J., & Bernhardt, E.B. (1987). On Being and Becoming a Foreign Language Teacher. *Theoryinto Practice*, 26 (4), 301-306.
5. Huitt, W. (2003). A Transactional Model of the Teaching/Learning Process. Educational Psychology Interactive. Valdosta, GA: Valdosta State University.

SHAXSIY YOZISHMALARDA NOADABIY FONETIK HODISALARNING SHAXS YOSHIGA MUVOFIQ HOSIL BO‘LISH OMILLARI

Yoqubova S.,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Lingvistik ekspertizada muallif atributlarini aniqlash matnning lingvistik xususiyatiga muvofiq amalga oshadi. Maqolada matnning fonetik xususiyatlariga ko‘ra anonimlik holatlarida muallifning yoshini aniqlash, taxmin qilish tamoyillari berilgan. Fonetik unsurlarning shaxs yoshiga muvofiq qo‘llanilish omillari tahlil etilgan

Kalit so‘zlar: *lingvistik ekspertiza, fonetik xususiyatlar, anonimlik, mualliflik identifikatsiyasi, mualliflik atributlari, shaxsiy yozishma.*

Keyingi yillarda til va yurisprudensiyaning o‘zaro aloqasi qator konfliktli muammolarning ijobiy yechim topishiga ko‘mak bermoqda. Sud-huquq tizimida tergov va tergovgacha bo‘lgan jarayonlarda matn bilan bog‘liq muammoli vaziyatlarda lingvist-ekspert ko‘magiga ehtiyoj tug‘iladi. Ayniqsa, anonimlik holatlarida mualliflik atributlarini aniqlashda lingvistik belgilarni tahlil qilish, qiyoslash dalillarni oydinlashtirish va muallif identifikatsiyasini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, fonetik hodisalar, tovushlarning qo‘llanilishidagi tafovutlar shaxs yoshiga ko‘ra ham amalga oshadi.

Nutqda bo‘ladigan o‘zgarishlar turli omillar ta’sirida yuzaga chiqishi mumkin:

1. Kombinator omillar ta’sirida.
2. Pozitsion omillar ta’sirida.

Kombinator omillar ta’sirida hosil bo‘ladigan fonetik o‘zgarishlar tovushning tarkibi bilan aloqador. Muayyan tovushlarning qo‘llanilishi shaxs yoshi bilan ham aloqador. O‘zbek tilida fonetik o‘zgarishlar, ularning qanday talab bilan yuzaga chiqishi xususida yetarlicha ilmiy manbalar mavjud. Lingvistik ekspertizada fonetik hodisalarning aloqadorlik masalasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ayrim fonetik hodisalar muayyan yosh toifasida salmoqli o‘rin tutadi va mualliflik atributida muhim ahamiyat kasb etadi. Jahonda sud faoliyatida yuzaga keladigan konfliktli matnlarni ekspertiza qilishda ovozli xabarlar identifikatsiyasi orqali mualliflik atributlari aniqlanadi. Shuningdek, yo‘l qo‘yilgan grammatik xatolarga ham e’tibor qaratiladi. Ingliz tadqiqotchilaridan V. Millom va V. Michell tadqiqotlarida anonim xatlarni lingvistik belgilariga muvofiq tahlil qilish maxsus korpuslar hamda sifat va miqdor tahlil metodlari orqali aniqlanishi asoslangan. Aston universiteti professori Andrea Nini dissertatsiyasida mualliflik atributlari statistik tahlil, korpus tahlil, sifat va miqdoriy tahlil usullari orqali aniqlanadi.

Ovozli xabarlarda mualliflik atributlarini lingvistik jihatiga ko‘ra aniqlash quyidagilarga asoslanadi:

- tovush tempi;
- ritm;
- emotsiyalarning ishtiroki;
- tovushlarning talaffuzidagi xarakterli xususiyatlar (tovush o‘zgarishlari)

orqali muallif haqidagi ehtimolli belgilarni aniqlash birmuncha oson. Qo'lyozma matnlarda esa:

- harflardagi xarakterli belgilar;
- harflarning o'zaro bog'lanishi;
- so'zlar oralig'i,

singarilar muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, qo'lyozma, bosma va ovozli xabarlarda muallifni lingvistik jihatdan aniqlash yuqoridagi jadval asosida amalga oshadi.

“Umumiy qoidalar bo'yicha, yozma nutq va yozuv namunalari yetarli aynanlashtiruvchi individual kompleksga ega alomatlarining turg'unligini tekshirish va aniqlashga imkon beradigan bo'lishi kerak. Grafik va leksik materiallarning taqqoslash tadqiqotiga yetarliligi va yaroqliligi, birinchi navbatda, nafaqat soni va sifatiga, balki bajaruvchi hamda muallifning yozma nutq ko'nikmalari va grafik o'ziga xosligi unda aniq aks ettirilganligiga ham bog'liq”.

Anonim xatlarda fonetik hodisalarning shaxs yoshiga muvofiq xoslanishini tadqiq etishda ikki yondashuvni qo'llash joiz:

birinchidan, shakliy xususiyat;

ikkinchidan, mazmuniy xususiyat.

Shakliy xususiyat qo'lyozmadagi muayyan tovushni ifodalovchi fonemalarning harfiy ifodasini topografik xususiyatlariga ko'ra tahlil qilishni nazarda tutsa, mazmuniy xususiyat aynan shu fonemalarning turli o'zgarishlarga uchrashi, fonetik variatsiyalashuvning yoshga muvofiq belgilarini tahlil qilishni anglatadi. Qo'lyozma ko'rinishidagi matnning topografik xususiyati muallifning taxminiy yoshi haqida qisman informatsiya olishga yordam beradi, qo'shimcha ravishda fonetik tahlil qilish esa ehtimollik koeffitsiyentini ancha qisqartirishga yordam beradi. Shu boisdan biz fonetik jihatdan mualliflik atributiga aniqlangan lingvistik ekspertizada yosh kategoriyasini aniqlashda ham topografik, ham fonetik xususiyatlarini tahlil qilish lozim deb hisobladik. Yozuv va og'zaki nutq turli nutqiy vaziyat, assotsiatsiya, miya signallari, axborotni qayta ishlash mahsuli ekanligi yondashuvimiz to'g'riligini dalillaydi.

Qo'lyozmalarda shaxs yosh xususiyatiga muvofiq umumiy belgilar:

1. Harakat liniyasi;
2. Harflarning o'zaro bog'lanishi;
3. Harfiy belgilardagi elementlarning bajarilishi.

Xususan, inson qo'lyozuviga yozuv vositasi va joyi, shaxsning fiziologik holati (kasalliklari), ruhiy-psixologik holati va shu kabilar ta'sir etishi mumkin. Shu sababdan ham shaxsiy yozishmalarda muallifning taxminiy yoshini aniqlash bitta omilga tayanib qolmaydi va bu imkonsiz.

Qo'lyozma yoki bosma matn ko'rinishidagi shaxsiy yozishmalarda fonetik hodisalar faol qo'llanadi. Ahamiyatlisi, bunday hodisalar, asosan, ijtimoiy tarmoq orqali uzatilgan xabarlarda faol uchraydi. Qo'lyozma ko'rinishdagi matnlarda esa fonetik hodisalarning qo'llanilishi faol emas. Bunga ikki sababni keltirish mumkin:

Birinchidan, qo'l yozuvi bevosita insonning psixologik holati, miya faoliyati bilan uzviy bog'liq. Qo'l orqali bajarilgan harakatlar miyadan beriluvchi avtomatik signallar natijasida noadabiy birliklarning qo'llanilish ko'rsatkichi past bo'ladi. Boisi,

miya faoliyati avtomatik tarzda matnni to'g'ri yozishga yo'naltiradi. Odatda, savodxonlik quyi darajada shakllangan kishilardagina qo'l yozuvida bajarilgan matnda noadabiy birliklar, gap qurilishining stilistik jihatdan nomuvofiqligi singarilar ko'zga tashlanadi.

Ikkinchidan, bosma ko'rinishdagi matnlarda, ayniqsa, SMS, e-mail yozishmalari, micro-bloklarda so'z tejamkorligiga intilish, qisqa jumladan foydalanish va harf shakllarining o'zgartirilishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, qo'lyozmalarga nisbatan bosma ko'rinishdagi yozishmalarda noadabiy unsurlar, fonetik hodisalar faol qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, yozma matnlarni lingvistik ekspertiza qilish nafaqat matnning til xususiyatlariga asoslanadi, balki grafeologik, psixologik, fiziologik omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, matnning fonetik, leksik, grammatik, stilistik xususiyatlarini tahlil qilish, ekspertiza jarayonini to'g'ri tashkil qilish muallifning taxminiy yoshini aniqlashga yordam beradi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, har qanday anonim xatda muallifning mutlaq yoshini aniqlash imkonsiz. Biroq, muayyan yosh guruhiga muvofiq katta ehtimolli holatlar bilan taxmin qilish mumkin. Bu esa gumonlanuvchilar doirasini toraytirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abnavi F., Ghasisin L. Do older adults experience changes in their speech fluency? Some evidence from Iranian elderly people // Journal of Clinical Gerontology & Geriatrics 2017; 8(4):127-133
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T., 2005. – 73-b
3. Ikromova R. O'zbek tilida otlarning sintaktik, analitik va funksional formalari. – T.: Fan, 1985
4. Otamirzayeva S., Yusupova M. O'zbek tili. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2004. – 103 b.
5. Michell, Milom V.L. Native Language Analysis in Forensic Linguistic Contexts: A Pilot Study Using Four Languages. 2019, – 36 p.

PRETSEDENT NOMLARNING ALLYUZIV NOM SIFATIDAGI VAZIFASI

**O'rinova Z.,
ToshDO'TAU magistranti**

Annotatsiya. Ushbu kichik tadqiqot ishimizda pretsedent nomlarning allyuziv nom vazifasida kelishi, allyuziya hodisasi va uning vertikal kontekstni yuzaga keltirishi, o'zbek she'riyatida pretsedent nomlarning lingvopoetik vazifasi tadqiqot obyekti sifatida o'rganildi.

Kalit so'zlar: *presedent, allyuziv, lingvopoetik, allyuziya, kontekst.*

Pretsedent nomlar lisoniy shaxs egasiga tanish mashhur nom sifatida qayd etilganligi bois bu hodisa badiiy va lirik matnda allyuziv nom, onomastik metafora va o'xshatish etaloni singari lingvopoetik vazifalarni bajarish imkoniyatiga ham egadir.

Biz ushbu tadqiqotimizda asosan, pretsedent nomlarning allyuziv nom sifatida qo'llanishiga to'xtalamiz.

Pretsedent birliklar allyuziv nom sifatida qo'llanganida yozuvchi va shoirlarning badiiy maqsadi birmuncha aniqroq ifodalanadi. "Tarixiy voqealar, mashhur asarlar, diniy va mifologik rivoyatlar va shu kabi keng ommaga ma'lum bo'lgan narsalarga ishora qilish yoki ulardagi turg'un tushunchalarni badiiy matnga olib kirish usuliga allyuziya deyiladi"¹. Bundan tashqari, allyuziya hodisasiga adabiyotshunoslik terminlari lug'atida quyidagicha ta'rif beriladi: "Allyuziya (lot. Allusion – ishora, hazil) – barchaga tanish deb hisoblangan real siyosiy, maishiy, tarixiy yoki adabiy faktga ishora qilishga asoslangan stilistik usul. Mohiyatan sharq mumtoz she'riyatida keng qo'llanilgan talmeh san'atiga yaqin keladi. Farqli jihati shuki, talmehda ko'proq mashhur tarixiy va badiiy faktlarga ishora qilinsa, allyuziyada ijodkor o'z zamonasidagi siyosiy, maishiy yoki badiiy faktlarga ishora qilishi ham mumkin. Ya'ni allyuziyada ishora obyektining doirasi kengroq"². Demak, shoirlarimiz o'z asarlarida mashhur siyosiy shaxslarni keltirishi ham pretsedent nomning allyuziv nom sifatida kelishiga misol bo'la oladi. Talmeh san'atini esa faqatgina tarixiy shaxs va joy nomlari vujudga keltiradi. Tilshunos olimlarimizdan biri D. Xudoyberganova esa pretsedent nomlarning allyuziv nom sifatida kelishini tadqiq etar ekan, allyuziv nomni allyuziya ko'rsatgichlarining bir turi sifatida baholaydi va shunday deydi: "...Allyuziya ko'rsatgichi, odatda, mashhur nomlar, jumlar yoki matnlar, ya'ni pretsedent birliklardan iborat bo'ladi"³. Bundan tashqari, pretsedent nomning allyuziv nom sifatida qatnashgan she'riy matnda ijodkor o'z fikri va g'oyasi singdirilgan histuyg'ularini ixcham, ayni vaqtda ta'sirchan shaklda ifodalashga harakat qilishini ta'kidlashimiz o'tishimiz lozim. Chunki muayyan lirik matnda qo'llangan pretsedent nom zahirida hajman katta va chuqur matnort bilimlar turadi. Shuning uchun ham pretsedent nomlarni intertekstual birlik deb ataymiz va u allyuziv nom sifatida ko'p qo'llanilishini, shu sababli muayyan adabiy yoki ijtimoiy-tarixiy faktga ishora qilishini e'tirof etamiz.

Mashhur nomlarning funktsional turlaridan biri bo'lgan allyuziv nomlarga nomlar badiiyatida uslubiy figura sifatida qaralsa, lingvomadaniyatshunoslikda ular ikki madaniy-semiotik maydonni o'zaro tutashtiruvchi vosita sifatida e'tirof etiladi. Bunda quyidagi ikki jihat e'tiborga olinmog'i lozim: a) allyuziv nomlarning adabiy faktga ishora qilishi va b) ularning turli ijtimoiy-tarixiy faktga ishora qilishi⁴.

Ushbu fikrlarni ma'qullagan holda, sevimli shoirimiz Shavkat Rahmon qalamiga mansub quyidagi misrani keltiramiz:

Yaxshisi, moziyni toshbo'ron qilib
farzand o'stirganlar qavmiga ergash.
Eslama qachondir Yassaviy kabi
daholar qay sabab kirganin yerga.⁵

¹ Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 124-b.

² Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 27-b

³ Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. 19-b.

⁴ Xudoyberganova D. Til.Tafakkur.Madaniyat. Ilmiy risola. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. 103-b.

⁵ Sh. Rahmon. Gullayotgan tosh. – T.: Yosh Gvardiya, 1985. – 56-b

Shavkat Rahmonning “Oq devor tagidagi suhbat” she’ridan olingan ushbu baytda, pretsedent nom sifatida Yassaviy nomi keltirilgan. Baytda Yassaviy nomi allyuziv nom bo‘lib, u ma’lum bir tarixiy faktga ishora qilmoqda. Bu tarixiy fakt asosi shundaki, Ahmad Yassaviy 63 yoshida yer ostiga ya’ni uzlatga chekinadi. Bu tarixiy faktni isbotini o‘zining hikmatlaridan bilishimiz mumkin:

Subhi sodiq dushanbada dun yerga kirdim

Mustafoga motam tutub kirdim ma’no.

Oltmish uchda sunnat dedi, eshtib bildim,

Mustafoga motam tutub kirdim ma’no¹.

Bu tarixiy fakt nafaqat o‘zbek xalqi orasida, balki butun jahon millatlari orasida ham juda mashhurdir. Sh.Rahmonning yuqoridagi baytining oxirgi ikki misrasi orqali o‘quvchi Yassaviyning oltmish uch yoshidan keyin yer ostida yashaganligi va bundan tashqari yana ko‘plab mashhur daholarning ma’lum bir yoshga yetgandan so‘ng uzlatga chekinganligi haqidagi ma’lumotni esga oladi.

Yuqoridagi misolimizda ham allyuziv nom tarixiy-ijtimoiy faktga ishora qilgan. Sevimli shoirimiz Rauf Parfining “Hamlet” she’ridan keltirilgan quyidagi misralarda esa allyuziv nom adabiy faktga ishora qilgan:

Shoir, yetolmaysan uning dodiga,

Hamlet yuragida alam va qadar.

Yetar... *Ofeliya* qayt hayotingga.

Inonmoq istaydi senga naqadar,

Inonmoq istardi bashar zotiga,

Undan ko‘rmasaydi yomonlik agar.²

Adabiy faktning asosi sifatida shuni aytishimiz mumkinki, bu baytda Hamlet hamda Ofeliya pretsedent nom bo‘lib, allyuziv nom vazifasida kelgan. Bunda shoir ingliz yozuvchisi, dramaturgi Shekspirning “Hamlet” tragediyasining bosh qahramonlaridan foydalanib butun asar voqealariga ishora qilgan. Rauf Parfi ijodidan bunday, adabiy faktga ishora qiluvchi baytlarni ko‘plab topish mumkin.

Yuqorida keltirilgan misollar orqali ko‘rinib turibdiki, pretsedent nomlar allyuziv nom sifatida she’riy matnda qo‘llanganda, matnga qo‘shimcha, lekin verbal ifodaga ega bo‘lmagan fakt yoki ma’lumotni lisoniy shaxs xotirasida jonlantirishga xizmat qiladi. Bunda allyuziv faktning mashhurligi, allyuziya qatnashgan gorizontal (verbal) matn, gorizontal matn bilan implitsit matnning o‘zaro mazmuniy hamkorligi allyuziv jarayon hosil bo‘lishining muhim shartlari hisoblanadi³.

Pretsedent nomlarni allyuziv nom sifatida tadqiq etilishi aslida tilshunoslikda o‘tgan asrning 70-yillarida yuzaga kelgan vertikal kontekst hamda Y.N.Karaulov tomonidan yaratilgan pretsedent matn haqidagi nazariyalardan oziqlangan holda yuzaga kelgan. Vertikal kontekst, bu nazariyani ilgari surgan O.S.Axmanova va I.V.Gyubbenet fikriga ko‘ra, o‘zida implitsit matn mazmunini saqlovchi matndir⁴. Implitsit matn yashirin mazmun hosil qiluvchi turli vositalar (tagma’no, implikatsiya,

¹ FORUM.ZIYOUZ.COM. A.Yassaviy hikmatlari.

² R. Parfi. Ko‘zlar. – T.: G‘afur G‘ulom, 1978. – 36-b

³ Машкова Л.А. Аллюзивность как категория вертикального контекста // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. - 1989. – С. 25–33.

⁴ Ахманова О.С., Гюббенет И.В. Вертикальный контекст как филологическая проблема // Вопросы языкознания. – Москва, 1977. – С. 47–54.

ishora, allyuziya) orqali yuzaga keladi. Matn zamirida yashiringan bu mazmun esa o'quvchi tomonidan tiklanishi lozim. Demak, allyuziya qatnashgan matnda ikki madaniy-semiotik maydon o'zaro tutashadi. Ulardan biri matnning tashqi strukturasida qatnashadi, ikkinchisi esa o'quvchi tomonidan tasavvur qilinib, qayta tiklanadi. Ikkinchi xususiyatni tiklash kitobxonning bilim darajasiga bog'liq tarzda amalga oshadi. Shuni ham unutmasligimiz lozimki, shoirning ma'lum bir pretsedent nomdan foydalanishi, uni she'riga olib kirishi nafaqat kitobxondan, balki shoirning ham dunyoqarashi, bilim saviyasi, nomlar xususidagi ma'lumotlarining atroflicha keng bo'lishini talab qiladi.

Demak, she'riyatimizda pretsedent nomlarni allyuziv nom sifatida qo'llash katta hajmli axborot yoki ma'lumotni ixcham tarzda ifodalash imkonini yaratib beradi va kitobxon dunyoqarashini ham kengaytirishga xizmat qiladi.

Biz ham Omon Matjonning "Turg'unlik yillari" she'rini tahlil qilish chog'ida muallif vertikal konteksni shakllantiradigan bir nechta allyuziv nomlarga murojaat qilganiga guvoh bo'ldik. Xususan, ijtimoiy-tarixiy fakt mazmuniga ishora qiluvchi Qur'on, Tavrot, Ulug'bek, Urganch, Boyqaro, Temur, Manguberdi, Stalin, Nikita, Brejnev kabi; filologik faktga ishora qiluvchi Qodiriy, Usmon, Mahtumquli kabi allyuziv nomlardan mohirona foydalangan.

Aytishimiz mumkinki, vertikal konteks hodisasi rus tilshunosligida atroflicha o'rganilgan. Tilshunos olim Soloveva Marina o'zining filologiya fanlari doktorligi uchun yozilgan dissertatsiyasida allyuziv nomlar va ularning vertikal konteksni yuzaga keltirishdagi ahamiyati, ingliz tilidan rus tiliga tarjima qilingan matnlarda pretsedent nomlarning allyuziv xususiyatini saqlab qolishi yoki qolmasligi haqida fikr yuritadi va tadqiqotlar olib boradi. Soloveva Marina shunday deydi: "Ko'p hollarda inglizcha matnlarni va ularning tarjimalarini taqqoslashda agar butun dunyo madaniy va tarixiy jamg'armasiga alohida murojaat qilingan bo'lsa, kuchli vertikal kontekst mavjud. Izoh yoki qo'shimcha tushuntirish elementlari bilan birga milliy ingliz madaniyatining faktlariga murojaat qilganda, zaif vertikal paydo bo'ladi"¹ Demak, vertikal kontekst ikki turga bo'linadi: 1) kuchli vertikal kontekst; 2) zaif vertikal kontekst. Vertikal kontekstning bu turlari tarjima jarayonida namoyon bo'ladi.

Vertikal konteks va uni yuzaga keltiruvchi pretsedent nomlar o'zbek tilshunosligida esa hali yetarli darajada tadqiq qilinmagan bo'lib, o'rganilishga muhtoj sohadir. Shoiralarimiz she'riyatida vertikal konteksni yuzaga keltiradigan allyuziv nomlarni aniqlash, shuningdek, tarjima matnlarida ularning o'zni va vazifasini belgilash, pretsedentlikni saqlab qoladimi, yo'qmi tekshirish tilshunosligimiz oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. –124-b.
2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 27-b

¹ СОЛОВЬЕВА М. РОЛЬ АЛЛЮЗИВНОГО АНТРОПОНИМА В СОЗДАНИИ ВЕРТИКАЛЬНОГО КОНТЕКСТА (на материале романов А. Мердок и их русских переводов) АВТОРЕФЕРАТ/ диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Екатеринбург, 2004. – С. 6.

3. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. – 19-b.
4. Xudoyberganova D. Til.Tafakkur.Madaniyat. Ilmiy risola. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 103-b.
5. Sh. Rahmon. Gullayotgan tosh. – T.: Yosh Gvardiya. – 1985. 56-b
6. R. Parfi. Ko'zlar. – T.: G'afur G'ulom, 1978. – 36-b
7. Машкова Л.А.Аллюзивность как категория вертикального контекста// Вестник МГУ. Серия 9. Филология. – 1989. – С. 25–33.
8. Ахманова О.С., Гюббенет И.В. Вертикальный контекст как филологическая проблема // Вопросы языкознания. – Москва, 1977. – С. 47–54.
9. СОЛОВЬЕВА М. РОЛЬ АЛЛЮЗИВНОГО АНТРОПОНИМА В СОЗДАНИИ ВЕРТИКАЛЬНОГО КОНТЕКСТА (на материале романов А. Мердок и их русских переводов) АВТОРЕФЕРАТ/ диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Екатеринбург, 2004. – С.6.

BOLALAR NUTQI TADQIQIGA ASSOTSIATIV YONDASHUV

Mirnosirova D.,
ToshDO'TAU talabasi

Annotation: The article discusses the essence, types and importance of the method of associative experiment in ontolinguistics. Existing scientific theories about the role of associative experience in the study of the linguistic features of verbal associations specific to children's speech are analyzed.

Inson nutqida bir-birini yodga solish mexanizmi asosida vujudga keluvchi assotsiativ munosabatdagi birliklar tabiiy ravishda emas, balki tashqi ta'sir natijasida yuzaga keladi. Bunday tipdagi birliklarning yuzaga kelishi ma'lum bir nutqiy vaziyat yoki sharoitni talab etadi. Assotsiativ tajriba metodi esa ana shu vaziyatni yuzaga keltirishning eng keng tarqalgan usulidir. Uning tub mazmunida respondent nutqida stimul so'zga nisbatan paydo bo'lgan javob reaksiyalarini aniqlash vazifasi yotadi. So'nggi yillarda antropotsentrik tilshunoslikning bir qator yo'nalishlarida, xususan, neyrolingvistika, psixolingvistika, ontolingvistika, lingvokulturologiya, pragmalingvistikada assotsiativ tajriba metodidan foydalanish tadqiqotning samaradorligini oshirmoqda.

Assotsiativ tajriba metodini ilk marta ingliz psixologi F.Galton "G'oyalar assotsiatsiyasi"ni o'rganish munosabati bilan o'z tajribalarida qo'llagan. J.Miller qoldirgan ma'lumotlarda F.Galtonning tajriba o'tkazish uchun 75 ta so'z tanlagani hamda tajribaning har bir bosqichini alohida kuzatuv ostida amalga oshirish orqali xulosalar chiqarganligi qayd etiladi.¹ F.Galtondan so'ng ushbu metoddan V.Vunt , J.Lokk, D.Yum, T.Braun, K.Marb kabi olimlar insondagi turli xil psixik jarayonlarni aniqlashda foydalangan. Keyingi davrlarda til va inson ruhiyati munosabatining tilda

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 3-kurs talabasi.
Dnodirbekovna@gmail.com

¹ Белянин В.П. Психоллингвистика. Учебник. – М.: Флинта, 2003. – 232 с.

namoyon bo'lishi muammosini o'rganish maqsadida assotsiativ tajriba metodi psixolingvistikaga ham tatbiq etildi. Ta'kidlangan metod turli tillarga oid assotsiativ lug'atlar tuzishda muhim ahamiyat kasb etdi. Boisi, assotsiativ lug'atlar aynan til egalari nutqi ustida o'tkaziluvchi og'zaki va yozma assotsiativ tajriba natijalari asosida tuziladi. Shuningdek, assotsiativ tajriba metodining imkoniyatlariga yuqori baho bergan rus olimi A.A.Leontevning fikricha, lug'aviy birliklarning "madaniylik" belgisini imkon qadar haqqoniy ochib berishga imkoniyat yaratuvchi, so'zga xos semantik aloqalarni umumlashtirish, uning "semantik obertonlari"ni ochib berish uchun imkon beruvchi metod bu – assotsiativ tajriba metodi, bu yo'nalishdagi muhim manba esa assotsiativ so'zlar lug'atidir.¹ A.A.Leontevning fikriga qo'shilgan holda aytishimiz mumkinki, haqiqatan ham assotsiativ tajriba tadqiqotchi uchun katta imkoniyatlar beradi. Inson tafakkurida vujudga keluvchi so'zning nutq bilan aloqasi, ijtimoiy muhit va psixik jarayonlarning nutqqa ta'siri masalasi aynan assotsiativ tajriba jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. Tajriba jarayonida sinaluvchining lisoniy ongida yuz berayotgan o'zgarishlar va o'ziga xosliklar aks etadi.

Tilshunoslikda assotsiativ tajribaning erkin assotsiativ tajriba, yo'naltirilgan assotsiativ tajriba hamda bog'li assotsiativ tajriba singari turlari mavjud. Tajriba turlarining tub ildizi, mohiyati, maqsadi bir bo'lsa ham, o'tkazilish shakli turlichadir. Masalan, erkin assotsiativ tajribada sinaluvchilar stimul so'z bo'yicha xotiralariga kelgan birinchi javob reaksiyasini bayon etadilar. Yo'naltirilgan tajriba metodida stimul so'zning grammatik yoki semantik tomoniga e'tibor qaratiladi. Ya'ni tajriba jarayonida respondentga xotirasiga kelgan birinchi javob reaksiyasini emas, balki stimul so'z bo'yicha ma'lum so'z turkumiga oid, ma'lum grammatik shaklga ega bo'lgan javob reaksiyalarini bayon etish talabi qo'yiladi. Shu bois ham mazkur metod yo'naltirilgan assotsiativ tajriba deb nomlanadi. Bog'li assotsiativ tajriba metodida esa stimul so'zga chegaralangan vaqtda, istalgan miqdordagi bir-biriga bog'li assotsiatsiyalarni ifoda etish talab etiladi. Bu tajriba turida assotsiatsiyalarning umumiy ko'lami tekshiriladi va asosiy e'tibor assotsiativ qatorlar strukturasiga qaratiladi². Bog'li assotsiativ tajribada ketma-ket kelgan javob reaksiyalarining ma'lum darajada o'zaro aloqasi kuzatiladi³. Assotsiativ tajriba metodining qayd etilgan barcha turlari insonning lisoniy ongi va xotirasi, ruhiyatining tilga ta'siri, til va tafakkur, til va madaniyat munosabati kabi masalalar yuzasidan qimmatli xulosalar chiqarish imkoniyatini yaratadi⁴.

Rus olimasi A.Zalevskaya assotsiativ tajribaning so'z bilan bog'liq bir qator masalalar yechimida o'zini oqlaganligi to'g'risida ma'lumot berar ekan, uning bolalarda so'z ma'nolari rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda samarali natija berganligini ta'kidlab o'tadi va bu borada jahon tilshunosligida amalga oshirilgan assotsiativ tajriba natijalari, xususan, T.M.Rogojnikova,

¹Леонтьев А.А. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах // Словарь ассоциативных норм русского языка. – М.: МГУ, 1977. – С.14.

²Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси.–Тошкент :MERIYUS, 2017.– Б.84.

³Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Харьков; – Москва: Изд. группа «РА – Каравелла», 2001. – С.16.

⁴Лутфуллаева Д.Э. Кўрсатилган тадқиқот. – Б.85.

T.V.Sokolova tomonidan bajarilgan ilmiy ishlarni misol qilib keltiradi ¹. Bizningcha, assotsiativ tajribaning bola nutqini o'rganishdagi ahamiyati kattadir. Chunki ushbu tajriba metodi orqali bola nutqida yuz berayotgan o'zgarishlar, uning yosh xususiyati, ontogenez jarayonining nutqqa ta'siri masalasi namoyon bo'ladi. Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, assotsiativ tajribaning har bir turida natijalar turlicha bo'lishi mumkin. Albatta, bu har xillik bolaning tajriba jarayonidagi ruhiy holati, lisoniy ongi va zahirasiga bevosita bog'liqdir. Bu borada erkin assotsiativ tajribaning imkoniyati boshqa turlarga nisbatan kengroq. Y.N. Karaulovning fikricha, assotsiativ tilshunoslikda eng ko'p qo'llaniladigan tajriba turi erkin assotsiativ tajriba hisoblanadi. Ushbu tajriba usulining muhim jihati shundaki, unda qo'lga kiritiladigan asosiy manba cheklanmagan miqdordagi leksik birliklar, so'z birikmalaridir. Ba'zan paremiyalar, frazeologik birliklar, turli okkozional qo'llanishlar ham assotsiatsiyalar vazifasini o'taydi². Erkin assotsiativ tajribalar bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Dastlab tajriba o'tkazuvchilar tomonidan stimul so'z tanlanadi. Tajriba maqsadidan kelib chiqqan holda stimul so'zlarni ajratishda muayyan mezonlarga amal qilinadi. Masalan, stimul so'zlar miqdorini belgilash, aynan qanday stimul so'zlarni ajratish kabilar. Assotsiativ lug'atlar uchun stimul so'zlarni tanlash lug'atda ko'zlangan maqsad bilan bog'liq³. Bizningcha, bolalar nutqini psixolingvistik, sotsiolingvistik, pragmalingvistik, genderologik jihatdan tadqiq etish maqsadida tuziladigan assotsiativ lug'atlarda tajriba uchun tilning faol leksemalarini tanlash maqsadga muvofiq. Chunki maktabgacha yoshdagi bolamurakkab semantic tuzilishga ega bo'lgan leksik birliklarning ma'nolarini tushunishga qiynaladi va bu holat shu stimul so'zga nisbatan javob reaksiyasini taqdim etishga ham ta'sir o'tkazadi. T.V. Sokolovning bolalar nutqi ustida o'tkazgan assotsiativ tajribalarida biz yuqorida ta'kidlab o'tgan jihatga e'tibor qaratilgan. Stimul so'z sifatida bolalar tilida faol qo'llaniluvchi hamda oson idrok etiluvchi leksemalar tanlangan. Masalan, *inson*, *so'z*, *gapirish*, *tez*, *yomon* va h.k. Ushbu stimul so'zlarga berilgan javob reaksiyalari 23225 tani tashkil etadi. Tajriba natijalari lingvostatistik jihatdan tahlil qilinganda, assotsiatsiyalarning bola yoshi, gender jihatdan tafovutga ega ekanligi aniqlangan⁴. Demak, bolalar nutqi ustida o'tkaziladigan tajriba uchun stimul so'zni to'g'ri tanlash masalasi ham nihoyatda muhimdir.

L.A.Gorodetskayaning tadqiqotlarida assotsiativ tajriba jarayonida amal qilinishi lozim bo'lgan bir necha etik tamoyillarga to'xtalib o'tilgan. Bular quyidagilardan iborat:

- sinaluvchilarning o'z xohishlariga ko'ra tajribada qatnashish roziligini olish, ularga oldindan tajriba mohiyati haqida ma'lumot berish;
- sinaluvchilarni har qanday noqulaylik va ehtimolli zararlardan himoya qilish;
- aniq bo'lmagan, ikki xil tushuniluvchi va haqorat mazmunidagi savolnomalardan qochish, ularni imkon qadar “yumshoq” ifoda etish;

¹ Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – С.106.

² Караулов Ю.Н. Ассоциативная грамматика русского языка. Изд.2. – М., URSS. 2010. – 328 с.

³ Лутфуллаева Д. Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси.–Тошкент :MERIYUS, 2017.– Б.87.

⁴ Соколова Т.В. Ассоциативный тезаурус ребёнка: структура ассоциативного распределения https://iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/2-3.html

– sinaluvchida unga baho berilayotgandek tasavvur hosil bo'lishiga yo'l qo'ymaslik;

– tajriba davomida sinaluvchi haqidagi maxfiy ma'lumotlarni e'lon qilmaslik;

– tajribadan so'ng tadqiqot mohiyatini to'liq asoslab berish¹. Bolalar nutqi ustida o'tkaziluvchi assotsiativ tajriba jarayonida yuqoridagi tamoyillarning ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi bandlarida nazarda tutilgan qoidalarga amal qilish maqsadga muvofiq. Chunki tajriba jarayonidagi har qanday noqulay vaziyat bolaning javob reaksiyalariga ta'sir o'tkazishi mumkin. Shuningdek, sinaluvchi bolada unga baho berilayotgandek tasavvur hosil qilish javob berishdan bosh tortish yoki javob berishdan qo'rqish holatiga olib kelishi, fikrini erkin bayon etishga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu bois tadqiqotchi yuqorida qayd etilgan jihatlarni e'tiborga olishi lozim. Aks holda tajribadan ko'zlangan asosiy maqsadga erishish murakkablasha boradi.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, bolalar lisoniy ongi va tafakkurining o'ziga xos jihatlarini o'rganish, ular lug'at zahirasining yosh bilan bog'liq jihatlarini aniqlash, shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini antropotsentrik tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etishda assotsiativ tajriba metodining o'rnini va ahamiyati kattadir. Assotsiativ tajriba tadqiqotchi uchun bolalar nutqi bo'yicha salmoqli ma'lumotlar bazasini to'plashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Белянин В.П. Психолингвистика. Учебник. – М.: Флинта, 2003.
2. Городецкая Л.А. Ассоциативный эксперимент в коммуникативных исследованиях // Вестник Российской коммуникативной ассоциации. Вып. 1. – Ростов н/Д: ИУБиП, 2002.
3. Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Харьков; – Москва: Изд. группа «РА - Каравелла», 2001.
4. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – С.106.
5. Караулов Ю.Н. Ассоциативная грамматика русского языка. Изд.2. – М., URSS. 2010.– 328 с.
6. Леонтьев А.А. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах // Словарь ассоциативных норм русского языка. – М.: МГУ, 1977. – С.14.
7. Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси.–Тошкент :MERIYUS, 2017.
8. Соколова Т.В. Ассоциативный тезаурус ребёнка: структура ассоциативного распределения https://iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/2-3.html

¹ Городецкая Л.А. Ассоциативный эксперимент в коммуникативных исследованиях // Вестник Российской коммуникативной ассоциации. Вып. 1.– Ростов н/Д: ИУБиП, 2002. – С. 28-37.

LINGVISTIK EKSPERTIZANING ASOSIY TAMOYILLARI

Xudoyberdiyeva N.,
ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya. Maqola tamoyil tushunchasining izohi bilan boshlanadi va hozirgi zamon tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri bo‘lgan sud lingvistik ekspertizasining asosiy tamoyillari ekspert tadqiqotiga qo‘yiladigan umumiy talablar va qoidalar sifatida ko‘rib chiqiladi. Rus tilshunoslarining lingvistik ekspertiza tamoyillari haqidagi fikrlari keltiriladi. Lingvistik ekspertizaning tamoyillariga asos bo‘luvchi lingvistik hamda huquqiy tamoyillar asoslanadi.

Kalit so‘zlar: *huquqshunoslik; lingvistik ekspertiza; kompleks ekspertiza; lingvistik ekspertiza tamoyillari; ekspert tadqiqot usuli; ekspert malakasi; ekspert xulosasi.*

Har qanday ongli inson faoliyati zamirida ma’lum tamoyillar yotadi. “Tamoyil” tushunchasi lotincha “asos” degan ma’noni bildirib, biror nazariya, ta’limot, dunyoqarash shakllanishining dastlabki, asosiy qonun-qoidasi; faoliyat uchun asos qilib olinadigan bosh g‘oyasi demakdir. Har qanday fan o‘zining muayyan qoidalaridan kelib chiqqan holda qo‘llaniladigan o‘z tamoyillariga egadir. Ayni paytda, har bir xususiy ilmiy metod ilmiy tadqiqot aspektlari va ilmiy tadqiqot tamoyillariga ega bo‘ladi. Har bir metod boshqasidan ilmiy tadqiqot tamoyillari bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham xususiy ilmiy tadqiqot metodlarining asoschilari u yoki bu metodga asos solar ekan, ushbu metodga xos tamoyillarni ham ishlab chiqadi. Afsuski, hozirgi kunga qadar lingvistik ekspertizalarni o‘tkazishning yagona qoidalari ishlab chiqilmagan, ya’ni ekspert tilshunoslar tomonidan hal qilinadigan vazifalarning butun ahamiyatini yetarlicha yuqori darajada tushungan holda, universal ”Lingvistik ekspertizalarni o‘tkazish texnikasi” mavjud emas. Lingvistik ekspertiza o‘tkazish texnikasi muammolarini hal etish, eng avvalo, lingvistik va huquqiy terminologiyani bir xil tushunishga, ekspertologiyaning ushbu sohasida universal qoidalar va talablarni belgilashga bog‘liq

Zamonaviy tilshunoslikning rivojlanishi tilning umumiy nazariyasining quyidagi qoidalari (aksiomalari) asosida lingvistik ekspertiza o‘tkazish qoidalarini shakllantirishning lingvistik tamoyillarini shakllantirish imkonini berdi:

1. Til lingvomadaniyat hodisasi: til narsalarga xos bo‘lgan mohiyatni aks ettiradi va dunyo rasmini aks ettirishda etnik o‘ziga xoslikka ega.

2. Til ong faoliyati mahsulidir: til tafakkur bilan bog‘lanadi, his-tuyg‘ular obrazli assotsiatsiyalarni keltirib chiqaradi.

3. Til muloqot vositasidir: narsalar (fikir) g‘oyasi til vositalarini tanlashni boshqaradi, chunki til ham muloqot vositasi, ham ongni boshqarish vositasidir.

4. Til ijtimoiy jihatdan belgilanadi: til ikkilamchi nominatsiya qilish qobiliyatiga ega, shuning uchun u “yashirin” belgilarni namoyon qilish vositasi sifatida ishlaydi.

5. Til mantiqiy semantika uslubini aks ettiradi: biror narsani da'vo qilib bo'lmaydi, ya'ni fikrning aniq ifodalanishi tilning ichki (struktura) qonuniyatlariga bo'ysunadi.

6. Nutq tizimining ijtimoiy shartlangan tashkiloti: lingvistik ekspertiza diagnostikasi, bir tomondan, til vositalari bilan, ikkinchi tomondan, bunday iboralarning mantiqiy talqini (mantiqiy salohiyati) o'rtasidagi aloqalarni o'rnatishga qaratilgan¹.

7. Lingvistik ekspertizaning xususiyati nutq faoliyatining yakuniy natijasini sharhlash, subyektlardan birining nutq faoliyatining xulosalarini talqin qilishga munosabat: til birliklarini qayta ishlashning statistik hisobi yoki til belgilarining lingvistik tahlili.

N.D.Arutyunovanning aforistik ifodasiga ko'ra, nutq - bu "hayotga singib ketgan nutq", ekstralingvistik, psixologik va boshqa omillar bilan uyg'unlashgan izchil matn; voqelik aspektidan olingan matn². Lingvistik ekspertizaning xususiy ilmiy tamoyillari quyidagi parametrlarni o'z ichiga oladi:

1) tadqiqot predmetini aniqlash (ushbu hodisani tushunishda boshlang'ich pozitsiyalar, uning bog'liq hodisalarga aloqasi, ulardan ajralib chiqish);

2) tadqiqot maqsadini aniqlash;

3) ushbu tadqiqot usullari tizimini ishlab chiqish;

4) tadqiqot natijalarining belgilangan maqsadlarga muvofiqlik darajasini baholash.

Huquqiy tamoyillar - bu uning shakllanishi, rivojlanishi va amal qilish jarayonining asosiy g'oyalari, boshlang'ich nuqtalari yoki yetakchi tamoyillari. Asosan huquq normalarida o'z aksini topgan tamoyillar jamiyatning butun huquqiy hayotiga, mamlakatning butun huquq tizimiga singib ketgan. Ular huquqning nafaqat mohiyatini, balki mazmunini ham xarakterlaydi, nafaqat uning ichki tuzilishini, statikasini, balki uni qo'llashning butun jarayonini, dinamikasini ham aks ettiradi. Huquq tamoyillari normativ hujjatlarni tayyorlash, ularni chiqarish, qonun talablariga rioya qilish kafolatlarini belgilashning butun jarayoniga katta ta'sir ko'rsatadi.

Lingvistik ekspertiza o'tkazishda uni boshlash va tahlil qilishda ishtirok etuvchi barcha subyektlar inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini himoya qilishning konstitutsiyaviy tamoyillarini hisobga olishlari kerak:

1. Har kimga fikr va so'z erkinligi kafolatlanadi.

2. Ijtimoiy, irqiy, milliy yoki diniy adovat va adovatni qo'zg'atuvchi targ'ibot va tashviqotga yo'l qo'yilmaydi. Ijtimoiy, irqiy, milliy, diniy yoki lisoniy ustunlikni targ'ib qilish taqiqlanadi.

3. Hech kim o'z fikri va e'tiqodini bildirishga yoki undan voz kechishga majburlanishi mumkin emas.

4. Har bir inson har qanday qonuniy usulda axborotni erkin izlash, olish, uzatish, ishlab chiqarish va tarqatish huquqiga ega. Davlat sirini tashkil etuvchi ma'lumotlar ro'yxati federal qonun bilan belgilanadi.

5. Ommaviy axborot vositalari erkinligi kafolatlanadi. Sensura taqiqlangan.

¹ Демьянков В.З. Логические аспекты семантического исследования предложения // Проблемы лингвистической семантики. М., 1981. С. 115-132.

² Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 136-137.

6. Inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini buzmasligi kerak.

Ekspertizaning huquqiy tamoyillarini hisobga olgan holda, V.Ya.Koldin ulardan quyidagilarni ajratib ko'rsatadi:

- 1) ekspertlarning malakasi;
- 2) ekspertlarning mustaqilligi;
- 3) ekspertiza jarayonlarining qonuniyligi;
- 4) ekspertiza o'tkazishning obyektivligi, to'liqligi, ekspertiza usullari va xulosalarining muvofiqligi, ilmiy va texnik bilim darajasiga ega bo'lgan mutaxassis¹.

O'zbekiston Respublikasining Sud ekspertizasi to'g'risidagi qonunning 4-moddasida sus-ekspertlik faoliyatining asosiy tamoyillari sifatida quyidagilar keltiriladi:

- qonuniylik;
- inson huquq va erkinliklariga rioya etilishi;
- sud ekspertining mustaqilligi;
- sud-ekspert tekshirishlarining xolisligi, har tomonlamaligi va to'liqligi.

Hozirgi vaqtda tilshunoslikning amaliy sohasi - yuridik tilshunoslik jadal rivojlanmoqda. Ushbu bosqichda biz ziddiyatli matnni tekshirishning eng maqbul umumiy mezonini lingvistik ekspertiza tamoyillariga, uning asosiy qoidalariga rioya qilish deb hisoblaymiz. Ushbu talablarga rioya qilish bir xil matn bo'yicha takroriy ekspertizalardan qochish imkonini beradi va adliya organlarida ekspertiza sifatini baholashda tasdiqlangan mezon bo'lib xizmat qiladi.

Matnni sud-lingvistik ekspertizadan o'tkazishda quyidagi tamoyillarga amal qilish kerak, deb hisoblaymiz:

- 1) ekspertizaning ruxsat etilgan (to'g'ri) obyekti tamoyili;
- 2) matnni kompleks tahlil qilish tamoyili;
- 3) ekspertiza natijasi uchun shaxsiy javobgarlik tamoyili (ekspert mustaqilligi tamoyili);
- 4) ekspertizaning ilmiy asoslilik tamoyili;
- 5) kompetentsiya tamoyili;
- 6) xulosalarning noaniqligi va tushunchalarning xiralashuvining yo'qligi tamoyili;
- 7) ekspert xulosasini taqdim etishning qulayligi tamoyili.

O'ylaymizki, bu tamoyillarga amal qilish ekspert texnikasining me'yorlarini umumlashtirish, ekspert faoliyatida xatolikka yo'l qo'yimaslik, ekspert xulosasining sifati va xulosalarining ishonchliligini oshirish imkonini beradi. Haqiqiy lingvistik ekspertizadan oldingi bosqichni tartibga solish: ayniqsa murakkab sud ekspertizalarini o'tkazishda ekspertlar uchun savollarni tuzish tartibini shakllantirish ham dolzarb masaladir. Bularning barchasi lingvistik ekspert tahliliga bo'lgan talabni oshirish, imkoniyatlaridan hali to'liq foydalanilmayotgan zamonaviy ekspertologiya sharoitida ekspert texnikasi qoidalarini takomillashtirish imkonini beradi.

¹ Колдин В.Я. Экспертиза как инструмент права // Проблемы юридической техники: сб. статей / под ред. В.М. Баранова. Нижний Новгород, 2000. С. 669-692.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 136-137.
2. Бурков И. В. Заключение и показания эксперта в уголовном процессе. М.: Юрлитинформ, 2010. 144 с.
3. Демьянков В.З. Логические аспекты семантического исследования предложения // Проблемы лингвистической семантики. М., 1981. С. 115-132.
4. Леонтьев Д. А., Иванченко Г. В. Комплексная гуманитарная экспертиза: Методология и смысл. М.: Смысл, 2008. 135 с.
5. Подкатилина М. Л. Судебная лингвистическая экспертиза экстремистских материалов: монография / под. ред. Е. И. Галяшиной. М.: Юрлитинформ, 2013. 184 с.
6. Mengliev B., Karimov R. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus \ Journal of critical reviews issn- 2394-5125 vol 7, issue 17, 2020.

MUNDARIJA

<i>Sirojiddinov Sh.</i> Milliy til – muvaffaqiyatlarimiz asosi	5
TIL NAZARIYASI VA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK MASALALARI	
<i>Dadaboyev H.</i> Janos Ekmann – eski o‘zbek (chig‘atoy) adabiy tilining atoqli tadqiqotchisi	7
<i>Gülensoy T.</i> Köktürkler’in Büyük Veziri “Tonyukuk Boyla Baga Tarkan”ın Adı Üzerine Yazılanlar ve Yeni Bir Görüş	9
<i>Абдушукуров Б.</i> «Қисаси Рабғузий» асарида қўлланган ўзлашмаларнинг полисемантик хусусиятлари	15
<i>Gümüş M.</i> Türk Kültüründe Erdem Kavramı	22
<i>Xolmanova Z.</i> Modellashirish – grammatikani o‘zlashtirish metodi sifatida	29
<i>Жўрабоева М.</i> Тилшуносликка доир тадқиқотлар мазмунини янгилаш	32
<i>Наралиева Ш.</i> Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида она тили машғулотларини самарали ташкил этиш	34
<i>Jumashov D.</i> O‘zbek tilida ko‘makchilar semantikasi	40
<i>Qurbonova M.</i> O‘zbek bolalar nutqida leksik presuppozitsiyaning voqelanishi	45
<i>Abduraxmonova M.</i> Turkiy tillarda semantik derivatsiya asosidagi omonimlar	50
<i>Egamova Sh.</i> Farida Afro‘z she‘riyatining til xususiyatlari	53
<i>Abdujabbarova F.</i> Tog‘ay Murod asarlari tilida qo‘llanilgan metaforalar semantikasi	57
<i>Bozorova S., Bozorova I.</i> Ba’zi terminlarning gazeta tilidagi o‘rni	60
<i>Дустмаматова Н.</i> Градуонимия в исследованиях узбекских лингвистов	64
<i>Komilova G.</i> Aksiolingvistik tadqiqotlarda shkalalardan foydalanish	69
<i>Baxodirova Sh.</i> Abdulla Qodiriy asarlarining lingvistik aspektdagi tadqiqi	72
<i>Ziyotova S.</i> “Mehrobdan chayon” asarida qo‘llanilgan umumturkiy zoonimlar xususida	78
<i>Tashmatova N.</i> Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” masnaviysida maqollardan foydalanish mahorati	82
<i>Norova Sh.</i> Asqad Muxtorning “Chinor” romanida makon va zamon birligi tamoyili	85
<i>Qahharova S.</i> “Yurmoq” semali fe’llar tadqiqi	88
<i>Djumashev A.</i> Yangicha qurilish terminlari va ular muqobillarini qo‘llashning dolzarb muammolari	91
<i>Jumaniyozova N.</i> O‘zbek yuridik diskursida presuppozitsiyaga ishora qiluvchi morfologik vositalar	94
<i>Худайкулова Ш.</i> Аксиология ва ҳозирги лингвистик тадқиқотларнинг ўзаро боғлиқ жиҳатлари	100
<i>Xudayberdiyeva O.</i> O‘zbek tilshunosligida gender tadqiqotlar mazmuni	103
<i>Мардонова Р.</i> Тилда эпитет ва сифатлаш	108

Yuldosheva M. Bolalar nutqiga xos deytik birliklarning yuzaga kelish omillari	110
Xonnazarov E. O'zbek tilidagi zamon grammatik shakllarining formal tasnifi	113
Xudayarova S. O'zbek tilida gul komponentli o'xshatishlarning o'ziga xos xususiyatlari	117
Ma'mirova X. So'z ma'nosini o'zlashtirishda shaxsiy ongdagi "qarz" masalasi	120
Abdullayeva M., Ahmedova A. Qoraqalpoq tilidagi ayrim iboralarning lingvokulturologik xususiyatlari	123
Mo'minova M. O'zbek tilidagi "suv" leksemasining leksik-semantik xususiyatlari	127
Uzakova X. "Sadoqat" tuyg'usini shakllantirishda tilning o'rni	130
Yodgorov J. Dialogda urf-odat undovlari	133
Зайниева М. Глобал синтактик структура ва матн тушунчаси хусусида	137
Allamberganova N. Qoraqalpoq adiblarining "nutq" ma'noli frazemalardan foydalanish mahorati	140
Murotov H. Radio tilida bilvosita nutqiy aktning ifodalanishi	143
Oripova Z. "Ona" murojaat birligining kognitiv-konseptologik tahlili	146
Ражабов Н. "Бир" ва "ярим" сўзларининг семантик хусусиятлари	148
Abduraxmonova G. "Qora" leksemasining madaniy semalari	153
Abduvaliyeva K. Etnonimlar tadqiqiga oid ba'zi adabiyotlar tahlili	155
Abdullajonova M. Disgrafiya va dispraksiya: o'xshash va farqli jihatlar xususida ayrim mulohazalar	159
Raximov X. O'zbek tili uchun Wordnet tipidagi tezaurusni shakllantirish	162
TIL TARIXI	
Kilichov N. Qadimgi turkiy tildagi juft so'zlarning ba'zi xususiyatlari ("Oltun yorug'" asari misolida)	169
Ubaydullayev A. Atoyi g'azallarining leksik-grammatik xususiyatlari	171
Baxronova D. "Shampun" va "kolgotki" leksemalarining etimologiyasiga doir	175
Muhammadiyeva D. "Aruz" asarining o'rganilish tarixi	177
Холмурадова М. "Қутадғу билиг" мазмунини ўзлаштиришда ўхшатишларнинг ўрнини ёритиш	181
Rixsiyeva K. Rus tiliga o'zlashgan "qop" asosli so'zlar etimologiyasi	184
Muhammadiyeva D., Abduraxmonova S. "Devoni lug'atit turk"dagi oziq-ovqat nomlari tahlili	187
Xo'janiyazova Sh. Alisher Navoiyning manoqib asarlari leksikasining hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati	189
O'razova I. XIV asrning II yarmi manbalarida qo'llangan "ko'z" yadroli frazemalar tahlili	193
Tuxtasinova M. Qarindoshlik terminlarining L.Budagov lug'atida izohlanishi	197

Mamarajabova I. “Muhokamat ul-lug‘atayn” – chog‘ishtirma tilshunoslik asosi sifatida	202
Quraqova Sh. Piktografik yozuv tarixi va zamonaviy dunyoda piktogrammalar	205
Odilova D. “Qutadg‘u bilig” asaridagi zoonimlar tasnifi va ularning semantik-funksional xususiyatlari	209
Nuriddinova V. “Majolis un-nafois” asaridagi diniy antroponimlarning tematik-semantik tavsifi	212
Ibodullayeva S. “Kecha va kunduz” romanining badiiy xususiyatlari	217
Rasulova G. “Boburnoma”da berilgan fitonimlar tahlili	221
Kozimjonova G. “Devonu lug‘otit-turk” asarida shaxs xarakteristikasiga oid sifatning ifodalanishi	223
Ismatova V. “Devoni lug‘otit-turk” dagi ayrim ko‘p ma‘noli otlar haqida	226
Lafasova M. Omonimiyaga doir tadqiqotlar	228
Rajabova M. “Qisasi Rabg‘uziy” va “Boburnoma”dagi diniy terminlar	230
Bakirov Q., Abdullayeva M. Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida graduonimiya va uning bugungi kun nuqtayi nazaridan tilimizda ifoda etilishi	232
Mohammad Yasin Yoldash. “Kecha va kunduz” romanidagi chorvachilik va ekinchlikka tegishli so‘zlarning izohi va tahlili	235
O‘ZBEK LUG‘ATCHILIGINING NAZARIY ASOSLARI	
Эназаров Т., Эсмаму Н. Электрон луғатда диалектал сўзларнинг берилиши	241
Ибрагимов Ю. Ўзбек халқ шевалари лексикасининг тадрижий тараққиёти асослари	244
Xudoyberdiyev J. Xaritonov alifbosi haqida	248
Norova G. O‘zbek lug‘atchiligining nazariy asoslari	253
Bozorova S., Axmadaliyeva G. “Ot” komponentli o‘zbek va turk maqollarining qiyosiy tahlili	256
Назаров Б. Биология терминлари тараққиёти. Айрим терминларнинг лингвистик таҳлили	259
Mingboyev V. Said Ahmad asarlarida fonetik vositalarning qo‘llanilishi	266
Tolipova D. Термин “лакуна” в работах современных лингвистов	269
Kasimova Z. Бадий матн таржимасида реалияларнинг ифодаланиши	274
Latipova G. O‘zbek lug‘atshunosligining xronologiyasi va toksonomiyasi	277
Israilova S. “Ko‘k” komponentli frazemalar semantikasi	281
Abdurahmanova S. O‘zbek shevalarining elektron platformasini yaratish	284
Raximova K. Noverbal vositalarning etnik xususiyatlari	287
Xo‘jamova M. “Alpomish” dostonida lakunar birliklar tahlili	290
Alimova Sh. Xorazm qipchoq shevalarida maishiy leksik birliklar	295
Ibrohimova D. Ibn Sino asarlaridagi ba’zi tibbiy terminlar izohi	297
Hasanov M. Hozirgi kunda ommalashayotgan sport terminlari	299
Hayitboyeva D. Gurlan tumani Do‘sinbiy qishlog‘i shevasi leksikasidan materiallar	302

Rahimova D. Marhamat shevasi soʻzlari haqida mulohazalar	306
Qoʻziboyeva G. Adabiyotshunoslik terminlarini oʻzlashtirishda tezaurus modellaridan foydalanish	312

QIYOSIY VA CHOGʻISHTIRMA TILSHUNOSLIK HAMDA TARJIMA MASALALARI

Imamova X. Turk va oʻzbek tillaridagi maqollarning qiyosiy oʻrganilishi xususida	315
Niyazova G. Детектив асарларнинг прагматик тамойиллари	319
Orazbayev E. Turkiy tillardagi arabcha oʻzlashmalarning imlosi	322
Xidirov R. Ўзбек ва тожик тилларида парема ва фраземаларнинг лексик-семантик хусусиятлари	324
Жаңабаев А. Түркий тиллериндеги жылқы сөзиниң салыстырмалы анализи	328
Akromov U. Badiiy tarjimada davr ruhi va milliy ruhni saqlash	331
Mirzayeva G. Turk tilidagi tovush oʻzgarishlarining neyrolingvistik tahlili	337
Mavlyanov S. Oʻzbek tili diplomatiya termino sistemasida giponimiya	341
Atamuradov Sh. Oʻzbek-turk muloqot madaniyatida pragmatik toʻsiq sifatida argolar	344
Xudoyberdiyeva D. Адабий алоқаларда туйғулар тасвири	347
Kaharova I. Oʻzbek va ingliz tillarida taqlid soʻzlar xususiyatlari	349
Raximova U. Sheʼriyatda ruhiy portret va soʻz	352
Abdullayev A. Oʻzbek tilida ifodalangan “harakat tarzi” maʼnosining ingliz tilida berilishi	355
Musurmankulova Sh. Oʻzbekcha va turkcha frazemalar korpusining nazariy asoslari	359
Abduazizova M. Oʻzbek va ingliz tillaridagi somatik frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari	362
Hosiljonova E. Oʻzbek va ingliz tillarida sinonim soʻzlarning tutgan oʻrni	366
Madrimov Gʻ. Oʻzbek va qoraqalpoq tillarida affiksatsiya usulida yasalgan mustaqil soʻz turkumlarining lingvomadaniy tadqiqi	368

TIL TAʼLIMI

Jumashov D., Dosanov D. Ona tili darslarida matn ustida ishlash	371
Bozorova I., Shodiyeva I. Til taʼlimida maqol va iboralardan foydalanish	377
Zarmasov Sh. Kompozitsiya usulida modellashtirish metodining samarasi	379
Azizov S. Chet tillarini oʻrgatish muhitining blended taʼlim shakli va texnologiyalari yordamida modernizatsiyalashuvi	383
Abdullayeva G. Ona tili taʼlimida mustaqil ishlar	387
Buronova N. Uzbekistan English language teacher competences	392
Yoqubova S. Shaxsiy yozishmalarda noadabiy fonetik hodisalarning shaxs yoshiga muvofiq hosil boʻlish omillari	394
Oʻrinova Z. Pretsedent nomlarning allyuziv nom sifatidagi vazifasi	396
Mirnosirova D. Bolalar nutqi tadqiqiga assotsiativ yondashuv	400
Xudoyberdiyeva N. Lingvistik ekspertizaning asosiy tamoyillari	404

TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI

Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari

**To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning ilmiy va uslubiy jihatlariga
mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.**

Adadi 150 nusxa. Hajmi 24,7 b/t. Bichimi 60x84 ¹/₁₆
«Times New Roman» garniturasida. ofset usulida bosildi.
OOO «BOOKMANY PRINT» bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22 mavze, 17-b.

E-mail: bookmany_print@mail.ru



t.me/ Bookmanyprint



+998 99 180 97 10